

Néző István

A zsidóság Kisvárdán

50 584

Néző István
A ZSIDÓSÁG KISVÁRDÁN

50584

Néző István
A ZSIDÓSÁG KISVÁRDÁN

Kezdetekkel az utolsó
nyitott tanszékét,
Nyíregyháza, 2004. 01. 16. Néző István

Sz-Sz-B Megyei
Levélár Szakkönyvtára

00009306

Nyíregyháza
2003

A szerző és a kiadó köszönetet mond
a támogatásért a következőknek:

Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány
Agmon, Ephraim (Izrael)
Diner Géza (Budapest)
Eichler Gábor (New York)
Garas, Peter (Ausztrália)
Karádi Gábor (Budapest)
Lábiscsák János (Kisvárdai)
Lerner, Harry családja és baráti köre (Kanada)
Mandel, Jitzchak (Izrael)
Marmorstein, Avraham (Izrael)
Spiro, Peter (Kanada)
White, Jeff (Kanada)

*

A kisvárdai zsidóság története címmel (Ardlea Kiadó, 1998)
megjelent első kiadás bővített, újraserkesztett változata

Írta: Néző István

Szerkesztette: Marik Sándor

Nyomdai előkészítés: Talpas Sándor

Borítófotó: Balázs Attila

Fotók: a szerző és archív

Megyei Levéltár
Nyíregyháza

14474

Kiadta a Kisvárdai Városszépítő Egyesület, 2003.

ISBN: 963 212 220 8

Készült a Grafít Nyomda „R” Kft. nyomdájában, Nyíregyházán
Felelős vezető: Ördögh J. Gábor

ÚTRAVALÓ

Szép kiállítású könyvet vesz kezébe most az olvasó, bár tartalma végeredményben nem vidám olvasmány. Tulajdonképpen minden fejezet arról számol be, hogy évszázadokon át milyen aprólékos, kislépésekkel megközelített és eredményes építőmunka folyt Kisvárdán és környékén; hogy a zsidóság részint a saját egyházi szervezetében hogyan erősödött meg, miképpen hozta létre a működéséhez szükséges intézményeket, – párhuzamosan pedig egy közigazgatási egységet is: vagyis Kisvárdai lakosságának egészét mennyiben egészítette ki, segítette művelődési, kulturális, társadalmi vonalon, az iparban és kereskedelemben, a hírlapi tudósításokban, látta el mindenféle vonatkozásban (erején és százalékos népesedési arányán felül), amellet, hogy az ellátás megszervezésével együtt, tisztas hasznával saját megélhetését is lehetővé tette. Csakhogy, csakhogy...

Nem lehet ezt az adatgazdag könyvet anélkül lapozgatni, vagy lapról-lapra végig olvasni, hogy ne nyomasztaná az érdeklődőt az a tény, amellyel lépten-nyomon találkozik. Hogy t. i. az eredmények végén nem azzal fejezi be a kisvárdai zsidó a pályafutását, hogy elégedetten nézne vissza tevékenységének eredményeire, amelyeket saját családja, egyszersmind városának felvirágoztatása érdekében is épített. Akár egy kis sarki boltban, akár nagyobb jelentőségű alapítás, vezetés formájában, mindenképpen társadalmi haszonnal: mert ott vigyorog a halálnak csúfondáros, erőszakos bekövetkezése, amely a kisvárdai zsidóság nagyobb részét is kegyetlenül várta.

Ennek a könyvnek az a főereje, hogy nem hagyja elveszni a kisvárdai zsidóság életének nyomait a világban, a történelemben, hanem sokoldalúan mutatja be mindenféle összefüggésben. Néven nevezi őket, utal arra is, hogy az adott időben éppen hol laknak, mi a foglalkozásuk, aktivitásuk területe, köre, társadalmi rangjuk, hivatali beosztásuk. Egészen addig, míg személyileg úgy nem leltározták őket is, mint amikor a gettózás után „hagyatékukat“ is ilyen-olyan pontosságú anyagleltárakba rögzítették... Innen ered a kötet bizonyos fokú zsúfoltsága is, mert a szerző főcélja az adatszolgáltatás. Rögzíteni minden hajdan volt és megtalált nyilvántartást azokról, akik az adott időben Kisvárdai társadalmát, urbanizálódó erejét képviselték, erősítették. Mert így lesz kellően világossá, hogy Kisvárdai városiasodó, városiasító lakosságának: polgárságának legszervezettebben, kvázi egységesen megnyilatkozó ereje a zsidóság volt. Ez sajátosságosan éppen a XX. században, főleg az I. világháború után nyilatkozik meg, amikor Kisvárdai „határvárosná” emelkedik. A Kárpátalja, a Felvidék keleti részével közvetlen vasúti, közeli kapcsolatban áll, és egyszerre kereskedelmi központ lesz a fában, egyéb nyersanyagban szegényre csonkított hazának szélén. Ekkor lendülhetett fel igazán Kisvárdai. És ebben is a zsidóság szerepének nyílt döntő lehetősége. Beszélő könyvet vett kezébe az olvasó, szerzője gondosan és meggyőzően vezeti a pasztikus fejezeteken át az érdeklődőket.

Tízévi helytörténeti kutatás eredményeképpen 1998-ban, először vállalkozott Néző István, a megyei levéltárunknak is folyamatos, ernyedetlen kutatója a zsidóság kisvárdai történetének rövid összefoglalására. Akkor írt Utószavában ezeket olvashatjuk: „*Napjainkra gyakorlatilag megszűnt az a zsidó közösség, amelynek közel 250 éves történetét kívánta ez a könyv feleleveníteni. Megidézte az ódon századokat és a közelmúlt eseményeit, hogy ezzel rakja le a kisvárdai zsidóság síremlékére a szerző kavicsát.*”

Azóta öt esztendő telt el, Néző István negyvenéves születésnapjára önmagát ajándékozta meg azzal, hogy újabb kutatásainak eredményeit e tárgyban nyilvánosságra hozza. Most ilyen Utószót nem írt; amit az Epilógusban összefoglalt; az lényegében a zsinagóga, a templom szent épületének a sors-története.

Mivel ez a kötet, ezzel az adatközlő módszerével felépített gyakorlatával magáért is helytáll, ezen túl: hasznossága és érdekessége miatt ajánlhatom napjaink olvasóinak figyelmébe.

Nyíregyháza, 2003 őszén

Margócsy József

A haláltáborokban elpusztított kisvárdaiak és környékbeliek névsora az egykori zsinagóga előcsarnokában

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG DEMOGRÁFIÁJA

A ZSIDÓSÁG MEGJELENÉSE EURÓPÁBAN

A zsidóság európai megjelenése a Makedón Birodalom közel-keleti terjeszkedésével hozható kapcsolatba, főleg azt követően, hogy Nagy Sándor i. e. 332-ben elfoglalta Kis-Ázsiát. A zsidók a második jeruzsálemi templom Titus parancsára történő lerombolásáig (i. sz. 70-ig) Júdea királyságban a hellenisztikus és római világ politikai- és kulturális hatalma alatt éltek. Ebben a korban szóródtak szét Európában az Ibériai-félszigettől Dél-Oroszorszáig. A szétvándorlás nem csak az önkéntes bevándorlásnak volt köszönhető, hanem legfőképpen annak, hogy Pompeius, Titus és Hadrianus sok zsidót adott el rabszolgának vagy telepített a Római Birodalom más területeire. A különböző helyeken megjelenő zsidók csupán jelenlétükkel is terjesztették a vallást, ami tömeges áttérést eredményezett. Ez egészen addig tartott, amíg a kereszténység a birodalom hivatalos vallásává nem vált, s a zsidó hitre térést már tiltották.

A ZSIDÓSÁG BEVÁNDORLÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBE

A szakirodalom a zsidóság bevándorlásának négy szakaszát különbözteti meg. Elsőként a 3–4. századból származó leletek utalnak a szíriai és kisázsiai zsidók jelenlétére, majd a XI. században délnémet bevándorlásról tudunk. A jogállásukat ettől a századtól törvények szabályozták, éppen a szabolcsi zsinat volt az, amelyen 1092-ben az első zsidó vonatkozású törvényeket (vegyes házasságok, keresztény szolgák tartásának tiltása, vasárnap és keresztény ünnepeken a munkavégzés tilalma) meghozták. Ha már a megyét kiemeltük, említsük meg azt is, hogy 1888-ban Rakamazon került a felszínre az a kőből készült pecsétnyomó, amelynek héber felirata „Jöchiél Seraga ben Mönachém Gerson“ szerint a Seraga család családi bélyegzője lehetett, s talán még az államalapítás körüli időből származhatott.¹

A zsidók beáramlásának folyamatossága I. Lajos korában átmenetileg megszakadt, majd a mohácsi csatát követően újra elpusztultak a zsidó közösségek.

A bevándorlás harmadik szakasza egybeesett a török hódoltság korával, majd annak megszűntével le is zárult. A témánk, s egyúttal a magyar zsidóság szempontjából is fontos negyedik szakasz a török kiűzésével vette kezdetét. Az elnéptelenedett területekre megkezdődött a zsidóság beáramlása is, ezt a folyamatot csak időlegesen lassította a Rákóczi-szabadságharc. A zsidók jobbra a Lengyelország felosztását követő pogromok elő menekültek Galiciába, majd a napóleoni háborúktól kezdve Magyarországra. Az útvonal Zemplén, Ungvár, Bereg és Szatmár megyéktől Máramaroson át Erdély felé, másrészt Szabolcsra, Borsodra keresztül az Alföld és Budapest irányába vezetett. Két évszázad alatt a néhány ezernyi hazai zsidóság milliósra duzzadt. Ebben a periódusban két folyamatot különböztethetünk meg.

Az első a tudatosan szervezett és a részben spontán betelepülés, betelepítés. Ezt bizonyos mértékig és határig az Udvari Kamara és a nagybirtokosok is támogatták, hiszen a hadsereg el látása, az áru-és pénzforgalom, valamint a zsidóktól beszedhető adók erre ösztönözték őket.

A második a belső migráció, vagyis a sűrűbben lakott területekről a ritkább, felszabadított területekre történő költözés. E negyedik szakasz történetének feltárása megkönnyíti a

XVIII. században több ízben végrehajtott összeírások. Ez az az időszak, amikor már Kisvárdán is egyre nagyobb létszámú zsidó közösség mutatható ki.

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG DEMOGRÁFIÁJA

Kisvárdán az itteni birtokos család, a Várdayak és örökösük kerültek legelőször kapcsolatba a zsidósággal, hiszen a földesurak voltak azok, akik a zsidók nyújtotta „szolgáltatásokat” leginkább igénybe vehették. Egy Budán, 1507. május 14-én kelt oklevélben Thurzó János nyugtatja Várday Mihályt 44 forint lefizetéséről, mely összeget atyja, néhai Várday István (elhunyt 1471 elején) vett fel Mendel Ayakasz zsidótól, és amelyet ő Thurzó tartozása fejében Mendeltől átvett.²

A zsidók kisvárdai megjelenésének első nyoma egy évvel későbből, 1508-ból származik. A Várday család egyik számadáskönyvében Várday Miklós kilenced borjövédelmének jegyzékében a kiadási rovatban ez olvasható: „*Item Judeo propter ferrum dedi den XXXVII.*“, vagyis: A zsidónak vásárt adtam 37 dénárt.³ Az itt idézett feljegyzés azonban nem elegendő annak eldöntésére, hogy Kisvárdán letelepedett zsidóról, vagy amolyan hálázó, vándorló kereskedőről történt-e említés.

Amint arról fentebb szóltunk, leginkább a birtokosok kerültek kontaktusba a zsidóság képviselőivel. 1627. augusztus 11-én Kisvárdáról frott levelében Telegdy Anna birtokosnő azt közölte (Tisza)szentmártoni gazdatisztjével, Ignéczy Istvánnal, hogy Zsidó Jánostól a bort csak 7 forintért veszi meg, ha annyiért nem adja, maradjon az övé.⁴ Erről a zsidóról sem tudhatni azonban, hogy hová való is volt.

A zsidóság nagyobb létszámú megjelenése jóval később történt, s az Eszterházy családhoz köthető. Eszterházy Miklós ugyanis nőül vette Nyáry Pál és Várday Kata leányát, Nyáry Krisztinát, majd a család egy további tagja, Eszterházy Pál nádor 1702-ben zálogba kapta a kisvárdai uradalmat. Ennek tényleges megszervezésére 1712-ben került sor, mivel ez évből származik a birtokos és az uradalom lakosságának szerződése. Amíg a középkorban a zsidók letelepítése királyi privilégium volt, a XVII. század végén egyre több főúr átvette ezt a szerepet. A feudális jogrendszer a természetes személyek két típusát különböztette meg: a Szent Korona oltalma alatt lévő „hazafiakat” és az „idegeneket”. Az előbbieket között voltak teljes jogú polgárok (cives regni) és jogaikban korlátozott országlakosok (incolae regni) Ez utóbbiak közt tartották számon a zsidókat is, akik személyileg földesúri hatalom alatt álltak, vallásukat csak megtűrték, de nem ismerték el egyenjogúnak. Letelepedésüket korlátozták, bizonyos foglalkozásokat nem űzhettek, közhivatalt nem viselhettek, így érthető, hogy a megye területén, Szatmár vármegyében, 1698-ban csak hat árendás családot írtak össze, Ugocsában négyet.

A birtokosok az idő előrehaladtával egyre jobban igénybe vették a zsidók kínálta lehetőségeket, a zsidók révén közvetlenül vagy közvetetten elérhető gazdasági előnyöket, és ez a kapcsolat az ellenkező irányban is gyümölcsöző volt, mivel a zsidóság élt az urak biztosította védelemmel. 1730-ból származik az a dokumentum, amelybe a Nagykárolyban lakó Szerencsi István magyar kereskedő ezt a feljegyzést róta: „*Anno 1730 may 1 atam Salamon jo Sidónak kölcsön kisvárdai vásárig négy aranyott kölcsön azon napig.*”⁵ A szövegből nem derül ki, hogy hol is éltett ez a Salamon zsidó, de lehet hogy éppen Kisvárdán. Feltételezhetjük ezt azért, mert ha nem így lenne, akkor aligha a kisvárdai vásár napját jelölte volna meg a nagykárolyi kereskedő határidőnek. Az adósával vélhetően a kisvárdai vásáron óhajtott találkozni, és ott megtörténhet a törlesztés. Arra, hogy a kisvárdai vásáron megjelenjenek, leginkább maguknak a kisvárdaiaknak volt legnagyobb lehetőségük, így Salamon zsidónak is. Salamon ill. Salamonovics nevű judeust a későbbi összeírások ki is mutatnak a mezővárosban, ez a személy lehetett a kölcsönt felvevő, vagy annak leszármazottja.

Magyarországon 1735 és 1739 között ismételték meg a korábban sikertelen zsidóösszeírást, a megyei levéltár első conscriptója 1736-ból származik. Ekkor Kisvárdára vonatkozó adat nincs

feltüntetve, Pazonyban és Oroson 2–2, Nagykállóban, Dobon, Lökön, Esláron, Berkeszen és Bogdányban 1–1 családot rögzítettek az adatok. A korabeli adó-és népesség összeírásokat azonban nem szabad feltétel nélkül elfogadni hitelesnek. Különösen igaz ez a zsidók összeírására, ők ugyanis kevésbé voltak megfoghatók az összeírást végzők számára, mint a földet művelő, szőlőt munkáló más lakosság. A számbavételt nehezítette a foglalkozásukból fakadó életmód: „Nagy részük kereskedésből élt, s akár távolsági kereskedelmet folytatott, akár vásározott, akár batyus kereskedő volt, keveset tartózkodott állandó lakhelyén. Ráadásul a zsidók többségének nemhogy földje, de még háztulajdona sem lehetett, az albérlő (inquilianus) zsidókat különösen nehezen lehetett nyilvántartásba venni.”⁶

A zsidók regisztrálását az is nehezítette, hogy általában nem volt megszilárdult családnevük, azonosításukra a személynév mellett apjuk személyneve, foglalkozásuk, néha származási helyük szolgált. II. József 1787. június 23-án elrendelte, hogy minden zsidó, aki addig semmiféle vezető-vagy ismeretes előljáró nevet nem használt, a következő esztendő januárjától német előljáró nevet köteles magának választani, a rendelet kezdőszavaival: „Zur Vermeidung aller Unordnungen“. Ez a rendelet fontos lépés lett volna annak irányába, hogy az adózáshoz a megfelelő „adóalanyokat“ azonosítani tudják. Korábban a nevek önkényes névválasztásoknak voltak tekintendők, gyakran változtak, ún. ragadványnevek voltak. A rendeletről kezdve elméletileg a névváltoztatás csak hivatalos engedély alapján lett volna lehetséges, de az önkényes névváltoztatást csak 1848-ban tiltották meg a jogszabályok.⁷

Mindez azt eredményezte, hogy az amúgy is nehéz helyzetben élő zsidóság az általuk fizetendő adó elől igyekezett kibújni. Ez egybevágott a földesúr érdekével is, hiszen a zsidók és más adóalanyok állam általi adóztatása a földesúri jövedelmek rovására mehetett. Nem véletlen, hogy a korabeli lajstromok általában adóösszeírások voltak. Ilyennek tekinthető az 1742-ből fennmaradt összeírás is, ekkor a zsidó haszonbérlőket vették számba. A számok így alakultak:

Kisvárdai járás	12 család	10 községben
Dadai járás	9 család	8 községben
Nádudvari járás	8 család	5 községben
Bátori járás	19 család	15 községben
Összesen	48 család	38 községben

1746-ban a Helytartótanács zsidóösszeírást rendelt el annak érdekében, hogy pontosan megállapítsák az országban élő Mózes hitűek számát. Az adót ugyanis a személyek után kellett kivetni és fizetni, így az adóalap összeírása lélekszám összeírás is volt. Minden zsidó után – akár gyermek, akár felnőtt, szegény vagy gazdag –, 2–2 forint volt megszabva.

Az adózás történetéhez tartozik, hogy az eredetileg rendkívüli jellegű hadiségélyt Mária Terézia az osztrák örökösödési háború idején már köteles adónak tekintette, 1743-tól családönként 6 forintot kellett fizetniük, mert nem teljesítettek katonai szolgálatot. 1749-től türelmi adó néven szedték a pénzt. II. József uralkodásától azonban a zsidóság is „védhetette a hont”, a taxa tolerantiális neve 1785-től átváltozott kamerális taksára, melyet a zsidóság a nem keresztény volta miatt köteles adóként fizetett 1828-ig, amikor önkényesen megtagadták azt. V. Ferdinánd 1846. június 24-én törölte el a türelmi adót, a zsidóság pedig vállalta, hogy a fennálló adóhátralékot – melyet azért 2,5 millió Ft-ról 1,2 millióra lealkudtak –, a kincstárnak befizetik.

A birtokosok ellenkeztek az alattvalóik állam általi megterhelése ellen, ezért az érdekeiket védő, s lényegében nemességből álló megyei hatóságok úgy végezték az összeírást, hogy abból a lehetőség szerinti kis adóalap „derüljön ki”. Ennek tudható be, hogy az 1746-os összeírás a ténylegesnél jóval kevesebb számú zsidót tüntetett fel. A Partium és Erdély nélküli korabeli Magyarországon 1746–1748 között 14847 zsidó lelket rögzítettek. A teljes megyére kiterjedő összeírás szerint Szabolcsban 44 településen 60 család élt, összlétszámuk 202 fő volt. Más adat szerint a következő a megoszlás:⁸

Kisvárdai járás	11 család	10 község
Dadai járás	13 család	11 község
Nádudvari járás	10 család	6 község
Bátori járás	23 család	16 község
Összesen	57 család	43 község

A Kisvárdai járás területén konkrétan az alábbi zsidókat mutatták ki. /Az eredetileg az összeírásban szereplő rabbi, (rabini), szolgáló (ancillae), zsellér (inquilini), és az árva (orphani) rovatokat nem vettük fel az alábbi táblázatba, mivel ide sorozandó személyt egyetlen helyen sem találtak./⁹

Hely	Név	Feleség	Fia	Lánya	Cseléd
Kisvárdá	Georgius Salamonovics	Van			
Litke	Martinus Salamonovics	Van	1		
Anarcs	Gregorius Jakobovics	Van	1		
Gyulaháza	Martinus Herskovics	Van	1	1	
Tuzsér	David Salamon				1
Bezdéd	Éliás Herskovics	Van		2	
Karász	Isaac Abrahamovics	Van	2	4	2
Tass	Michael zsidó	Van	1		
	Salamon zsidó	Van	1		
Tét	Judeus Döni	Van	1		
Napkor	Judeus Izruth	Van	1		

Az 1747-es összeírás megegyezik az egy évvel korábbi adatokkal. 1747. szeptember 20-án Kisvárdá beküldte zsidóinak összeírását azzal a megjegyzéssel, hogy a zsidókra kivetett adóknak a felét is alig tudták behajtani, mivel a többség megszökött a végrehajtás elől. Magán Kisvárdán egyetlen zsidó család lakott ekkor, név szerint Georgius Salamonovics és felesége. Gyermekeik nem voltak. A járásban egyébként azokon a településeken voltak zsidók, mint 1746-ban, 11 családfővel együtt összesen 40 fő. Ezúttal sincs a zsidók közt egyetlen sem, aki a rabbi, a szolgáló, stb. rovatokban szerepelne.¹⁰

A század közepéről származó adatok már a zsidóság számának növekedését árulják el. A kisvárdai járásban, 1753-ban 13 településen 21 család lakott. Akik a legrégebben érkeztek, azok 6–10 éve laktak az adott helyen. Kisvárdán három zsidót (Georgius Salamonovicsot, Simon Jakobovicsot és egy Salamon nevűt) írtak össze, nekik összesen három utódjuk volt.¹¹ 1754-ben már 30 család volt a területen, Kisvárdán 5 családot regisztráltak, ők árendátorok, haszonbérletők. A megye más településein is hasonló számban éltek, pl. Újfehértón 5 család, Bátorban 6 család.

1759-ben különféle tulajdonok bérlőjeként 4 zsidó családfőt mutattak ki, s az összeírásban feltüntették lovaik számát is: Jacobus Hersli (1 ló), Simon Jakobovics (educillator/bormérő/, 2 ló), Josephus Jakobovics (neve mellett a „cum fratre” megjegyzés áll, vagyis testvérével együtt lakott, 2 lóval rendelkezett), Georgius Jakobovics.¹²

Amikor 1764-ben összeírták a kisvárdai arendátorokat (bérlőket), judeusokat és educillátorokat, akkor a következőket találták:¹³

Név	Ló	Tehén	Ökör	Árendáért fizet	
Georgius Salamonovics	2	1		12 Ft	
Simon Jakob	2	1		14 Ft	Bormérő
Marens? Izsák	3				Szerződéses bérlő
Gregorius Mojses	1	1		6 Ft	
Michael Gyüre	2	1			Bormérő
Joseph Stekler					Bormérő
Andreas Szalay	3	2			Bormérő
Andreas Gyüre		2	2		Bormérő
Judeus Mathias Szaner?					Szészégető
Georgius Gyüre		1	2		Bormérő

Azt is tudjuk, hogy a névsorban szereplő Marens Izsák gróf Vandernath birtokon élt. 1767-ben szintén Josephus Jakobovics, Moyses Jakobovics, Jacobus Hersli, Simon Jakobovics és Georgius Jakobovics nevével találkozhatunk. Mindegyikük educillator, és egyiküknél sincs bejelölve, hogy lenne lova, ökre, tehene.¹⁴

1770-ben a teljes megyére vonatkozóan készült el a népesség- és adóösszeírás. Az egységes szerkezetű kérdőívek összehasonlítható adatokat nyújtanak. A következő fontosabb információkat nyerhetjük: név, családi állapot, mióta lakik az országban, gyermekek száma, neme és kora, van-e önálló háza, ha nincs kinek a birtokán él, milyen célból és mennyit adózik, s rákérdeznek az érintettek foglalkozására is.

A négy járásban 85 településen 236 család élt, összesen 994 lélekkel. A kiskvárdai járásban 24 településen élő zsidók többsége kocsmáros volt, mások pálinkafőzéssel foglalkoztak. Nagy volt a szolgálók száma is.

A kiskvárdai járásban 59 család élt, ezekben 66 fiú, 71 leány volt. Hozzájuk jöttek még a famulitiumok (szolgálók): 10 férfi és 33 nő. Ez utóbbiak között más valláshoz tartozók is voltak. Az 59 családhoz tartoztak még a családfők feleségei, az ő nevüket nem rögzítette az összeírás, csak annyit jegyeztek fel, hogy a családfő házas, özvegy vagy nőtlen. A járások adatai a következők:¹⁵

Járás	Fő	Családok száma	Gyerekek száma	Ebből fiú	Ebből leány
Kiskvárdai	294	59	136	65	71
Dadai	293	75	132	80	52
Nádudvari	165	48	71	45	26
Bátori	242	54	123	70	53
Összesen	994	236	462	260	202

Járás	Gyermek átlagos életkora	Gyerekek átlagos száma
Kiskvárdai járás	6,6 év	2,3 fő
Dadai járás	4,7 év	1,8 fő
Nádudvari járás	7,5 év	1,5 fő
Bátori járás	6,7 év	2,3 fő
Összes átlag	6,4 év	2 fő

Rátérve a konkrét kiskvárdai adatokra, kitűnik, hogy helyben kilenc család lakott. Ezeknek a familiáknak az összetételéről ad számot a következő táblázat¹⁶.

Családfő neve	Mióta él az országban	Fiainak száma	Fiainak kora	Lányainak száma	Lányainak kora
Georgius Salamonovics	1720	1	16	1	11
Michael Herskovics	1720	1	13		
Josephus Salamon	1745	1	6	1	4
Absolon Herskovics	1756			2	4, 6
Simeon Jakobovics	1750	3	1, 6, 8	1	10
Absolon Lázárovics	1766				
.....Izsák	1755	1	10	3	2, 8, 13
Markovics Izsák	1758	2	2, 20	2	2, ?
Moyses Farkas	1744	1	5		

Kiskvárdán ezek szerint 10 fiú és 10 leánygyermek volt. Az átlagos gyermekszám 2,2 fő. A famulitiumok, vagyis a szolgálók, cselédek, segítő hozzátartozók, egyéb családtagok számát is feltűnteti a conscriptió. A 11 hímnemű /masculinus/ egyén életkori megoszlás szerint a következő: 4 fő 20 éves, 2 fő 25 éves, 1-1 fő 24, 22, 14, 6, és 4 éves. A nőneműek /foemin sexus/ megoszlása: 30, 25, 24, 22, 20, 18, 16, 8, 3, és 2 évesek. Összesen tehát 21 fő tartozott ebbe a kategóriába, közöttük azonban voltak más vallásúak, pl.: katolikusok, reformátusok. A zsidó szolgálók száma 11 volt, 5 fiú és 6 leány.

Amint közöltük, a feleségek nevét nem tüntették fel az összeírás során, csupán azt jegyezték fel, hogy az adózó férfi házas-e. Ez Kisvárdán mind a kilenc férfi esetében elmondható volt. Hiányzik az esetleges rokon kapcsolatok kimutatása, ezért első látásra talán azt mondhatnánk, hogy a két Herskovics lehetett apa és fia. Az egyikük 1720 óta élt Magyarországon, minimum ennek következtében 50 éves, 13 éves fia van. A másik Herskovics 1756 óta élt az országban, idősebbik leánya 6 éves, így az apa életkora legalább 25-30 év közötti lehetett. Ezek szerint 1740–45. körül születhetett. Ez látszólag azt mutatja, hogy a fiatalabb Herskovics lehetett az idősebb fia. Az a tény azonban, hogy a feltételezett apa 1720 óta folyamatosan az országban élt, egyértelművé teszi, hogy apa-fiú kapcsolat nem lehet a két Herskovics között. Az idősebb Herskovics ugyanis idehaza nemzette volna Absolont, s ez utóbbi személy magyarországi tartózkodásának kezdetét (1756) egyben születési évének is kellene tartanunk, ez kizárná, hogy 1770-ben, az adatfelvétel évében már lenne egy 6 éves gyermeke.

Visszatérve az eredeti mondandókhöz, leszögezhetjük, hogy Kisvárdán 1770-ben a kilenc családfővel, a húsz gyermekkel, a 11 judeus famulitiummal és 9 feleséggel számolva 49 zsidó élt, vagy legalábbis az adózáshoz kapcsolódóan ennyit tártak fel.

1779-ben Esterházy Károly püspök látogatásakor 326 római katolikus gyónó, 92 nem gyónó római katolikus, 20 gyónó és 5 nem gyónó görög katolikus, 289 kálvinista (református) lett feljegyezve a városban, sajnos az izraeliták számát ekkor nem rögzítették.¹⁷

A zsidóság megítélésében és biztonságában a II. József által hozott rendelkezések hoztak némi változást. 1781-ben lehetővé tette, hogy a zsidók nyilvános iskolákban tanuljanak, mesterségeket sajátítsanak el, gyárakat alapítsanak. Az 1783. március 31-én kibocsátott „Systematica Gentis Judaicae Regulatio“, az ún. türelmi rendelet, további javulást jelentett volna, mivel a bányavárosok kivételével megadta a szabad költözés jogát, minden céhek által addig őrzött foglalkozást felszabadított a zsidók előtt, földet is bérelhettek, feltéve, ha maguk művelik azt. Az oktatás terén is lényeges reformokat kezdeményezett. A felvilágosult uralkodó azonban nem hozhatott alapvető változást a zsidóság helyzetében, már csak azért sem, mivel később ezt a rendeletét is visszavonta, de ez volt az első kísérlet arra, hogy a reformkísérletek jegyében és szellemében a keresztény és a zsidó társadalom közti szembenállást felszámolja, illetve tompítsa. Tény az is, hogy a rendelet következtében vagy attól függetlenül, de a XVIII. század utolsó harmadában jelentős zsidó népességnövekedés figyelhető meg.

1785-ben II. József országos népszámlálást rendelt el. Külön kérdőívek voltak a zsidók összeírására, ezek kevesebb adatot tartalmaztak az általános összeírásnál. Szabolcsban 293 családot számláltak össze. Az összeírásban 314 név szerepelt, de 21 esetben a család elment, megszökött, eltűnt.¹⁸ Legnépesebb Balkány volt 20 családdal, Buj, Mada, Nagykálló 8–10 családdal szerepeltek a listán. Kisvárdán 1784/85-ben 118 zsidó élt, Balkányban 165, Nagykállóban 66, Madán 84, Lökön 53, Újfehértón 102 fő.²⁰

A megyei levéltárban lévő „Conscriptio Tolerantiális Judeorum ex Parte Processus Kisvardaiensis“ címet viselő listán, vagyis azon, amely a járásban lévő zsidó családfőket rögzítette az adózás szempontjából, Kisvárdán 8 név szerepel.²¹

Név	Árendáért fizet*	Ló	Tehén	Ökör
Mojzes Farkas	100		2	-
Jacobus Mojzes	15			-
Josephus Salamon	200	3	2	-
Josephus Aron				-
Lebli Hersli sartor (szabó)	20			-
Josephus Lebli Ianio? (mészáros)	24	1		-
Lebli Joseph	40		1	-
Lebli Simon mendicus (kéregető)				-

*Rajnai forint

Látható, hogy ökörrrel egyik zsidó sem rendelkezett, s mivel az ökröket leginkább a szántás-hoz vették igénybe, így feltételezhetően a listára vett zsidóknak nem sok közül lehetett a mezőgazdasághoz. Ettől még lehetek volna zsellérsorban élő, paraszti foglalkozást űző személyek, de ennek ellentmond a néhány megnevezett foglalkozás.

A lista itt nem idézett további részéből kiderül, hogy mindegyik családfő különböző mértékű türelmi adóval volt hátrálékban, erről a zsidóság gazdasági szerepvállalását taglaló részben részletesen szólnunk.

A XVIII. századi bevándorlás országos adatait jól érzékelteti az, hogy az 1735-38-ban készült részleges összeírás szerint az izraeliták száma a felmért területen kb. 11000 fő, ez az ország összes területére vetítve mintegy 18000 személyt jelent. Az 1787-es adatok viszont már 83 ezret meghaladó főt rögzítettek.

A századfordulóra lényegében befejeződött a Lengyelország 1772-es felosztásától számítható nagyobb zsidó betelepedés első szakasza. Ebben a korszakban a zsidóság bevándorlása, megtelepedése lassan, fokozatosan ment végbe. Az 1770-es adatok jól bizonyítják, hogy a megyében élő izraelita családfők többsége már Magyarországon született. Bevándorlás szempontjából Szabolcs vegyes megyének mondható, a nem hazai zsidók felét a Galíciából jöttek alkották. Azok, akik már az országban születtek, általában második állomásként választották a megyét, sokan Zemplénből települtek át.

Megjegyzendő, hogy a hatóságok a fejlett területekről érkező zsidók bevándorlása elé nem gördítettek akadályt, de a keletről jövőket, a szegényebbeket szívesebben látták volna az ország határain kívül, pedig éppen ők voltak azok, akik a gazdasági nyomor elől menekülve az északi-keleti vármegyék lakosságát duzzasztották. A XVIII. században a személyi vám -minden zsidó 1 forintot fizet, ha bármely országhatárt átlépi-, lett volna hivatva a vándorlást megakadályozni, ezt a diszkrimináló gyakorlatot szintén II. József szüntette meg.

Az uralkodó halálával a városi polgárság vezetésével a városok lakossága igyekezett a zsidóságot kiűzni, s gazdasági megszorításokat életbe léptetni, de a bécsi udvar és a magyar országgyűlés ezúttal összhangban volt, és ezt a törekvést meggátolta. Megszületett a „De Judaeis“ című, 1790. évi XXXVIII tc., amely az 1790. január 1-én meglévő állapotok megőrzésére szólította fel a városokat és helységeket, illetve „...ha abból netalán kizavartattak volna, visszahe-lyeztessenek.“⁴¹ Ez pozitív lépést volt akkor, mikor az elűzés fenyegette a zsidóságot, viszont hosszabb távon a zsidóság földrajzi, társadalmi mozgását korlátozta, hiszen erre hivatkozva gátolták a zsidók térfoglalását.

ZSIDÓ BETELEPEDÉS ÉS MIGRÁCIÓ A XIX. SZÁZADBAN

A zsidók befogadása a késő-feudális kori Magyarországon továbbra is elsősorban a földesuraktól függött. A szabad királyi városok, az azokban élő iparosok, kereskedők -melyek gazdasági téren konkurenciát láttak a zsidókban-, lehetőleg igyekeztek megakadályozni a zsidó beáramlást, az uradalmak, a birtokaikat újjászervező jómódú köznemesek, új adománybirtokosok, a közbirtokosság, a nemesi községek ellenben szívesen látták a tőkével rendelkező, s szükség esetén hitelt is nyújtó zsidó telepeseket, kereskedőket, mesterembereket, akik a hiányzó polgári réteget próbálták pótolni.

A megyei levéltárban a XIX. század elejéről három összeírás található. Az 1812-es csak az egyik járás adatait tartalmazza, az 1821-es már a megyére kiterjedően ad információkat, miként az 1832-es lajstrom is. Az 1821-es adatok szerint a zsidóság járásonkénti megoszlása az alábbi⁴²:

Kisvárdai	Nádudvari	Dadai	Bátori	Összesen
2955	1425	3240	2755	10375

A zsidóság betelepedésének második nagyobb szakaszát 1785-től 1840-ig számíthatjuk, bár lényegében az 1821-es összesítés azokat a számadatokat adja vissza, amelyet az 1848-as zsidó összeírás is feltárt. Az adatok nagymérvű növekedést mutatnak, ez a század elejétől következett be. A zsidóság 1770-es létszáma 1821-re mintegy megtízszereződött.

A kisvárdai zsidóság száma is tovább nőtt. Kandra Kabos a kisvárdai római katolikus egyház történetéről szóló művében a helyi felekezeti megoszlást az 1814-es évre a következő számokban adja meg: római katolikus 749, református 440, zsidó 264 fő.²³

Az 1831-es, Galíciából behurcolt, országosan pusztító kolerajárvány (kb. 238 000 halott) a zsidóság körében is jelentős elhalálózást eredményezhetett. Ennek konkrét mértékét nem tudjuk, noha feltételezhetően az izraeliták is vezettek néhol születési, halálózási, esketési anyakönyveket, (bár ekkor még nem volt a számukra kötelező) de ezek nem maradtak fenn. A halálózások számának megugrását azonban a római katolikus anyakönyv jól szemlélteti, hiszen 1830-ban 50 elhunytat rögzítettek, 1831-ben viszont 156 főt.²⁴ A betegség hasonló arányú elhalálózást eredményezhetett a más vallásúak körében is.

A ragály azonban nem állíthatta meg a helyi lakosság létszámának szaporodását, legfeljebb némi megbicsaklást okozott az addig töretlen növekedésben. Fényes Elek adatai szerint – amelyek az 1836-os állapotát tükrözik –, Kisvárdai lakosságának vallási összetétele így alakult: 920 római katolikus, 172 görög katolikus, 621 református, 500 izraelita és 6 evangélikus. Összesen 2219 fő lakott Kisvárdán, tehát a lakosság 22,5 százalékát tették ki az izraeliták.²⁵

Az 1840-es XXIX. tc. lehetővé tette, hogy az itt született vagy az országban való maradásra törvényes úton engedélyt szerzett zsidók a bányavárosok kivételével bárhol lakhassanak, s amennyiben polgári telkeket (fundus) szabadon szerezhettek, azon városokban ezt a gyakorlatot most is folytathatják. A fenti törvény harmadik paragrafusa azt is kimondta: „...köteleztetnek, hogy állandó vezeték-és tulajdon nevekké éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anya könyvben bejegyeztessenek;”²⁶

Ekkor az ország 41 megyéjében 310 településen volt található 100 főt meghaladó zsidóközösség.²⁷ Pontosan erre az évre datálva rendelkezünk egy olyan adatsorral, amely Kisvárdai felekezeti megoszlását is megmutatja. Ekkor a 2531 lakos az alábbiak szerint oszlott meg: 1151 római katolikus, 181 görög katolikus, 639 református, 560 izraelita.²⁸ Ennek alapján meg tudjuk vizsgálni, hogy a törvény hatása a számarányok miképpen változtak, ha változtak. Azt kell mondanunk, hogy a szabadabb mozgási lehetőségek máshol jobban nyomom követhetők, Kisvárdán és a megyében kiugró növekedést nem okoztak. Az országos adatok jól jelzik a XXIX. tc. következményét, hiszen 1840-1850 között 244 ezerről 368 ezerre nőtt a zsidóság létszáma, az összlakosságon belüli arányuk pedig 2,8% lett.

AZ 1848-AS ZSIDÓ NÉPSZÁMLÁLÁS

1848. május 13-án Szemere Bertalan belügyminiszter a 1261/B sz. rendeletével felszólította a megyéket és városokat, hogy a törvényhatóság „határában létező zsidókat” családonként, hozzátartozójukkal együtt legfőljebb két hónap alatt írják össze. A cél az volt, hogy az 1840. évi XXIX. tc. alapján lakhatási engedélyt szerzett zsidókról és az ezzel nem rendelkezőkről pontos képet kapjanak. Az összeírás előzménye, tényleges oka azonban az volt, hogy tavasszal az ország több pontján – Pesten és Pozsonyban is – főként a német polgárság szította antiszemita zavargások voltak, követelve a „jogtalanul” betelepült izraeliták, vagyis a konkurencia eltávolítását.

A megyei állandó választmány május 22-én tárgyalta a belügyminiszter rendeletét, amely: „...a zsidók ellen alaptalanul felizgatott kedélyek megnyugtatója, másfelől a törvény pajzsa alatt szerzett jogok biztosítása végett...a hatóság kebelében létező zsidókat minden hozzátartozóikkal együtt pontosan összeírja.”²⁹ A munka elvégzéséhez megküldték a mintául szolgáló íveket, ezt a megyének kellett sokszorosíttatnia. A megye a feladat elvégzését az illetékesekre bízta: „Annak kellő pontossággal leendő, legfeljebb hat hetek alatti teljesítése végett, mind a 16 szolgabírónak kiadatik...”³⁰

Szabolcsban is elkészült a lista, noha néhány település adatai nem maradtak fenn. A létező összeírás szerint összesen 10661 zsidó élt a megyében. Ebből Kisvárdán 725, Nagykállóban 609, Balkányban 438, Lökön 366, Nyírbátorban 223. Ezen kívül a megye húsz településén 100–200 fős zsidó közösség lakott, de majd minden településen éltek izraeliták, ha kisebb számban is.

A legnépesebb város Kisvárdá volt. A július 16-án lezárt összeírás szerint a 723 főnyi zsidó lakosság 161 családban oszlott meg, azonban a valóságban 725 fővel kell számolnunk, mert az összeírást készítőket két esetben eltévesztették a számozást, mivel a 203-as és az 577-es sorszámot kétszer írták.

A zsidók között jelentős számban voltak olyanok, akik nem a településen születtek. Az 1848-ban összeírt kisvárdai zsidóság nem szabolcsi születésű tagjainak eredeti megyei illetőségét alant adjuk közre.³¹

Abaúj	20 fő	Sáros	8 fő
Arad	1 fő	Sopron	1 fő
Árva	1 fő	Szatmár	8 fő
Bereg	23 fő	Szepes	1 fő
Bihar	7 fő	Tolna	1 fő
Esztergom	1 fő	Ugocsa	1 fő
Fejér	1 fő	Ung	35 fő
Heves	1 fő	Zemplén	86 fő
Máramaros	1 fő	Erdély	1 fő
Nógrád	1 fő	Lengyelország	15 fő
Nyitra	2 fő		

A zsidó felnőttek majd mindegyike, 95%-a már hazánkban született, a legtöbben helyben és Zemplénben, valamint a Szabolcsához közeli megyékben. Ezt a nagy arányt azonban kérdésessé teheti, hogy az adatokat bemondás alapján vették fel, nem volt szükséges azok tartalmának igazolása, így vélhetően a ténylegesnél többen vallották magukat honi születésűnek. Ez afféle „biztonsági“ lódtítás volt.

A „külföldiek“ Lengyelországban születtek. Nagy részük gyermekként került Magyarországra. 51 családban mindkét szülő eredetileg más helyen lakott. Egy részük már fiatal házasként jött Kisvárdára, mások már gyerekekkel. Többen már más helységeben is éltek. Ez a belső mozgás a gyermekek születési helyéről jól nyomon követhető, s általában a megyén vagy az ország északi részén belül történt.

A családokban az átlagos gyerekszám meghaladta a 3 főt. A gyermektelen családok vagy fiatalok, s még nincs gyermekük, vagy már öregek, s ezért nem élnek együtt gyermekeikkel. Általában a 40–50 éves zsidóknak 4–6 gyermekük volt, a fiatalabbaknak 2–3. A következő kimutatás a nős férfiak életkor szerinti megoszlását, az egyes korcsoportok létszámát, valamint a korcsoportonkénti átlagos gyerekszámot érzékelteti.³²

Férfiak kora	Férfiak létszáma	Átlagos gyerekszám
20-25	12	0,9
26-35	44	2,2
36-45	24	3,7
46-55	27	4,2
56-65	20	3,5
66-75	2	1,5

A fiatalok nem házasodtak korán, a lányok 18–20 évesen mentek férjhez. A házaspárok több mint felében, 83 családban legalább az egyik fél Kisvárdán született. Akik ide házasodtak, legtöbben Zemplénből jöttek. Ezek száma 31 fő. Ung megyében 13, Szabolcs egyéb településein 11 fő született. Akik családotól jöttek a városba, főleg Zemplénből vándoroltak ide. Szabolcs közlegeiből 26 család települt Kisvárdára. Ung és Bereg megyéből 7–7 család, Lengyelországból 2, Ugocsa, Bihar, Sáros megyékből és Erdélyből 1–1 család jött.

Feltűnő a fiatalok nagy száma. Az összlakosság 57,4%-a a 18 évet nem haladta túl, tehát a kisvárdai zsidóság átlagos életkora meglehetősen alacsonynak mondható. A fiatalok korcsoportonkénti megoszlása így alakult:

Életkor	1-6 év	7-12 év	13-18 év	összesen
Fő	164	122	129	415

Az összes zsidó tekintetében az alanti táblázat egy másik kormegoszlás szerint mutatja meg a korfát.

Életkor	0-6 év	7-14 év	15-24 év	25-39 év	40-59 év	60 év	Összesen
Fő	164	159	167	126	86	23	725
Százalék	22,62	21,93	23,03	17,37	11,86	3,17	100

Látható, hogy az érintettek közül 490 fő, vagyis a zsidó lakosság 67,58%-a 0-24 év között volt, a 60 éves és annál idősebb öregek aránya a 3%-ot alig haladta meg.

Azok közül, akik Kisvárdán születtek és a legidősebbek voltak, a következő személyeket említhetjük meg: Reisman József 78 éves, Ellenbogen Ábrahám 67 éves, Nagy Jákob 63 éves, Deits Dávid 63 éves, özv. Grósz Tóbiné 62 éves, Balkányi Lázár 60 éves, Balkányi Sára 60 éves, Grósz Simeon 60 éves.³³

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG SZÁMA ÉS ARÁNYA XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XX. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A század közepére jórészt lezárult a zsidóság betelepődése, jól látható ez abból is, hogy a kisvárdai izraeliták döntő része már az országban született. Az elkövetkező évtizedek adatai azonban ennek ellenére növekedést mutatnak. A XIX. század közepétől rendelkezünk azokkal a születési és halálozási számokkal, melyek alapján a természetes szaporodás kimutatható. Az izraeliták esetében ez az alábbi.³⁴

Év	Term. szaporodás	Év	Term. szaporodás	Év	Term. szaporodás
1851	39	1868	130	1885	17
1852	47	1869	52	1886	36
1853	90	1870	104	1887	8
1854	39	1871	112	1888	17
1855	-24	1872	104	1889	43
1856	68	1873	-5	1890	42
1857	136	1874	148	1891	45
1858	43	1875	129	1892	24
1859	159	1876	46	1893	41
1860	122	1877	42	1894	55
1861	110	1878	39	1895	51
1862	90	1879	37	1896	81
1863	145	1880	16	1897	69
1864	69	1881	36	1898	72
1865	140	1882	30	1899	52
1866	37	1883	21	1900	58
1867	88	1884	21		

Kiszámolva az 1851 és 1890 közötti természetes szaporodás eredményét – született 4521 fő, meghalt 1898 fő, természetes szaporulat 2623 fő –, ehhez hozzáadva az 1848-as 725 fős zsidó létszámot és az 1848 és 1851 közötti ismeretlen nagyságú természetes szaporodást, ezek alapján a helyi zsidóságnak 1890-re kb. 3400-3500 főt kellett volna kitennie, a valóságban ekkor 2091 főt írtak össze. Ezt a háromezret meghaladó számot csak az 1920-as népszámláláskor érte el. Ha 1900-ig tekintjük át a kérdést, akkor 5567 születést, 2396 halálozást, ezek eredőjeként 3171 fős természetes szaporodást kapunk. A századfordulóra tehát kb. 4000 fős zsidósággal kellene számolnunk, miközben ténylegesen 2614 izraelita egyén élt Kisvárdán. A kb. 1400 fős „hiány” magyarázata jobbára a belső migráció, vagyis Kisvárdáról történő elvándorlás. Kisebb mértékben vélhetően a kivándorlás is gátját szabta a nagyobb arányú létszámnövekedésnek.

A demográfiai helyzet alakulását egy másfajta bontásban vizsgálva az is látható, hogy az elvándorlás mikor és milyen mértékben jelentkezett.³⁵

Időszak	Tényleges növekedés	Időszak	Term. szaporulat	Vándorlási különbség
1836–1848	225			
1848–1869	603	1851–1868. 12. 31.	1528	-925
1869–1880	155	1869. 01. 01.–1879. 12. 31.	808	-653
1880–1890	608	1880. 01. 01.–1889. 12. 31.	245	+363
1890–1900	523	1890. 01. 01.–1899. 12. 31.	590	-67

Kitűnik, hogy 1851 és 1880 között majd 1600 zsidó távozott el Kisvárdáról, ezután egy tíz esztendeig tartó periódusban a bevándorlás jelentette a természetes szaporulatot meghaladó növekedést. Azt, hogy a természetes szaporodásban a születések nagy száma, vagy a halálozások csökkenése volt-e a jelentősebb, a számok megmutatják.

Év	Született	Elhunyt	Év	Született	Elhunyt	Év	Született	Elhunyt
1851	51	12	1868	176	46	1885	57	40
1852	126	79	1869	101	49	1886	69	33
1853	159	69	1870	156	52	1887	53	45
1854	81	42	1871	144	32	1888	57	40
1855	102	126	1872	190	86	1889	80	37
1856	97	29	1873	150	155	1890	77	35
1857	155	19	1874	262	114	1891	83	38
1858	76	33	1875	247	118	1892	80	56
1859	174	15	1876	67	21	1893	93	52
1860	144	22	1877	67	25	1894	102	47
1861	124	14	1878	66	27	1895	106	55
1862	123	33	1879	76	39	1896	114	33
1863	167	22	1880	51	35	1897	111	42
1864	151	82	1881	60	24	1898	134	62
1865	197	57	1882	54	24	1899	109	57
1866	102	65	1883	48	27	1900	114	56
1867	134	46	1884	50	29			

36

Az 1872-es és az 1873-as adatokban az országban dúló, pusztító kolerajárvány hatását is feltehetjük. Dr. Szabó Dávid vármegyei főorvos ezt írta: „A kór igen sok községben csak pár esettel tűnt fel, és azután megszűnt, de néhányban súlyosabban uralgott. Legkártékonyabban és legmakacsabban azonban Kisvárdán és Gyulaházán, amely községekben már jelenleg is naponként kíván martalékot.”³⁷

A kisvárdai alrabbi által vezetett anyakönyvből a járványban elhaltak neveit is megtudhatjuk. A halál időpontjának bejegyzése nem szoros időrendben, nem folyamatosan követi egymást, ha-

Magyar Levéltár
Nyíregyháza
14474

nem úgy, ahogy arról az anyakönyv vezetője tudomást szerzett, bár ez sem magyarázza meg azt, hogy az 1873-ban a decemberi bejegyzés miképpen előzi meg a januári adatokat.³⁸

	Az elhunyt neve	Születési helye	A halál időpontja	Életkora
1.Ellenbogen	Kisvárdá	1872. december 10.	3 év
2.	Hartman Wolf	Kisvárdá	1872. december 28.	13 év
3.Jakob	Kisvárdá	1873. január 8.	78 év
4.	Paul Emanuel	Margita	1873. január 14.	34 év
5.	Blat Leopold	Kisvárdá	1873. január 14.	68 év
6.	Frisc Ignátz	Kisvárdá	1873. december 18.	32 év
7.	Klein Hanni	Kisvárdá	1873. október 14.	14 év
8.	Klein Lázár	Kisvárdá	1873. január 4.	16 hónap
9.	Rosi....	Penészlek	1873. január 13.	32 év
10.	Regi Weis	Kisvárdá	1873. január 26.	72 év
11.	Zeigner Zilli	Kisvárdá	1873. január 31.	49 év
12.	Moskovics Ida	Kisvárdá	1873. január 31.	36 év
13.	Herman Ignátz	Kisvárdá	1873. február 1.	9 hó
14.	Blat Ábrahám	Kisvárdá	1873. február 28.	3 év
15.	Rósenfeld Máli	Kisvárdá	1873. július 29.	19 év
16.	Bajer Benczi/Benezi?	Kisvárdá	1873. augusztus 3.	3 év
17.	Weinreb Kati?		1873. augusztus 13.	70 év
18.	Grósz Léni		1873. augusztus 22.	34 év
19.	Esztor?Fani?		1873. augusztus 22.	30 év
20.	Schwarcz Ábrahám		1873. november 19.	56 év
21.	Rozenbaum Fáni		1873. augusztus 5.	40 év
22.	Grinspan Malí		1873. augusztus 6.	49 év
23.	Deuts Mose Hirs		1873. július 20.	32 év
24.	Adler Mózes	Apáti	1873. június 15.	8 év
25.	Bernát Vilmos	Ajak	1873. július 27.	1 év 1 hó

Visszatérve az 1851 és 1900 közötti időszak adataihoz, a fenti táblázatot kisebb szakaszokra bontva jobban elemezhetjük.³⁹

Időszak	Született	Meghalt	Természetes szaporulat
1851-1868	2339	811	1528
1869-1879	1526	718	808
1880-1889	579	334	245
1890-1900	1123	533	590
Összesen	5567	2396	3171

Az első periódusban a születések száma 2,9 szerese volt a halálozásnak, a másodikban 2,1 szerese, a harmadikban 1,7 szerese, a negyedikben szintén 2,1 szerese. Azonban ezek az arányszámok elfedik azt, hogy nagyon is eltérő mennyiséget hasonlíthatunk össze, hiszen amíg a második szakasz 11 évében 1526 gyerek született, addig a harmadik szakasz 10 esztendejében csak 579, miközben a halálozás tekintetében a második szakasz 718 fője a harmadik szakaszra 334 főre csökkent. Azt azonban leszögezhetjük, hogy a születések és halálozások egymáshoz viszonyított aránya nem változott meg annyira, hogy azok közül valamelyik lényegesen hozzájárult volna a természetes szaporulat kiugró módon történt növeléséhez vagy csökkenéséhez.

Az állami anyakönyvezés bevezetése óta (1895 októbere) részletesebb bontásban is rendelkezésre állnak a születési- és halálozási adatok. Az anyakönyvek tanúsága szerint az izraelita valóságukat születését az alanti számokkal jellemezhetjük. Megjegyezzük, hogy néhány fő eltérés mutatkozik a fenti és az alább következő kimutatás adatai között, de ezek semmilyen lényeges módon nem befolyásolják a születések számáról kialakított általános képet.

Év	Izraelita fiú	Izraelita leány	Összes izraelita	Összes születés
1896	52	63	115	398
1897	53	58	111	372
1898	64	72	136	402
1899	60	48	108	377
1900	66	51	117	363
1901	56	59	115	375
1902	76	55	131	369
1903	67	52	119	369
1904	61	76	137	436
1905	61	60	121	394
1906	60	72	132	408
1907	61	60	121	412
1908	63	67	130	453
1909	68	61	129	428
1910	64	52	116	433
1911	65	69	134	446
1912	62	50	112	427
1913	55	66	121	424
1914	60	56	116	403
1915	59	31	90	280
1916	31	41	72	264
1917	33	37	70	221
1918	32	30	62	230
1919	43	36	79	357
1920	43	47	90	418

A fenti táblázatba⁴⁰ foglalt adatok alapján kialakított véleményt nem módosítja az a tény sem, hogy a számsorok azokat az elenyésző számú nem kisvárdai illetőségű izraelitákat is rögzítették, akik a helybéli közkórházban születtek. A közölt születési- és halálozási számokhoz érdemes hozzáfűzni még azt, hogy azoktól eltérnek a hitközség anyakönyvei által megadott számok. A megyei levéltárban megtalálható néhány adat az alábbiakat mutatja:⁴¹

Év	Születés	Születés		Halál	Halál		Term. szap.	Házasság
	Fiú	Lány	Összes	Fiú	Lány	Összes		
1877	33	32	65	13	12	25	40	16
1878	36	25	61	22	14	36	25	11
1879	26	27	53	24	25	49	4	9
1880	22	24	46	20	15	35	11	3
1881	30	26	56			24	32	7
1882	24	28	52	11	13	24	28	6
1883	27	20	47	14	13	27	20	9
1884	27	22	49	19	20	39	10	22

Eddig csak az izraelita vallású kisvárdai személyek demográfiai helyzetét néztük meg, most vessük össze az ő adataikat a más vallású lakosságra vonatkozó számokkal! A következő táblázat az 1851 és 1894 közötti időszak természetes szaporodását tárja elénk.

	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
Izraelita	39	47	90	39	-24	68	136	43	159	122
Római kat.	30	19	6	-2	-45	22	47	42	35	26
Református	0	13	-10	-2	6	19	22	18	16	18
	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870
Izraelita	110	90	145	69	140	37	88	130	52	104
Római kat.	30	29	20	48	22	32	24	35	45	1
Református	11	3	27	16	4	15	10	34	28	15
	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Izraelita	112	104	-5	148	129	46	42	39	37	16
Római kat.	37	-26	-6	-19	-6	49	27	-6	-23	45
Református	10	14	-42	14	14	35	-2	6	-13	-19
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
Izraelita	36	30	21	21	17	36	8	17	43	42
Római kat.	4	-14	31	30	39	32	34	56	42	57
Református	19	13	21	25	40	18	4	31	12	27
	1891	1892	1893	1894						
Izraelita	45	24	41	55						
Római kat.	55	75	11	39						
Református	23	40	0	47						

A táblázat⁴² vonatkozó adatait összeadva az állapítható meg, hogy a vizsgált időszakban 4417 fő volt a természetes szaporodás a három felekezetben. Ebből a legnagyobb számban (2788 fő) és arányban (63,12%) az izraeliták vették ki részüket, 1029 fővel (23,29%) következnek a római katolikusok, végül 600 gyermekkel (13,58%) a református vallás hívei.

Annak megállapítása végett, hogy a zsidóságnak a természetes szaporulatban kimutatott vezető szerepe a nagyszámú születésnek vagy a kevesebb halálozásnak, esetleg mindkettőnek volt e köszönhető, vessük össze ezen adatokat is! A születési adatokat az 1828–1894. közötti évekről közöljük⁴³.

Év	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837
Izraelita										
Református	30	39	32	30	29	36	41	38	37	35
Római k.	82	69	75	67	56	73	68	73	71	95
Év	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Izraelita										
Református	41	48	39	39	40	43	47	48	31	33
Római k.	80	88	76	94	74	91	98	99	71	80
Év	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857
Izraelita				51	126	159	81	102	97	155
Református	27	45	43	50	45	32	24	35	42	52
Római k.	60	80	79	88	92	94	92	81	86	104
Év	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867
Izraelita	76	174	144	124	123	167	151	197	102	134
Református	47	53	52	39	50	61	53	49	56	50
Római k.	115	109	100	97	113	104	124	103	116	110
Év	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877
Izraelita	176	101	156	144	190	150	262	247	67	67
Református	48	61	60	59	63	50	50	51	61	42
Római k.	119	128	118	136	121	115	101	115	136	123
Év	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887
Izraelita	66	76	51	60	54	48	50	57	69	53
Református	59	60	50	60	56	67	72	90	83	86
Római k.	120	133	122	136	112	143	143	147	142	176
Év	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894			
Izraelita	57	80	77	83	80	93	102			
Református	80	82	77	86	86	89	88			
Római k.	139	179	154	173	189	147	173			

Az 1851 és 1894 közötti évtizedekben 5468 római katolikus (42,2%), 4879 izraelita (37,6%) és 2606 (20,1%) református gyerek született Kiszárdán, ez összesen 12953 fő. A halálzási mutatók így alakultak⁴⁴.

Év	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
Izraelita	12	79	69	42	126	29	19	33	15	22
Római k.	58	73	88	94	126	64	57	73	74	74
Református	50	32	42	26	29	23	30	29	37	34
Év	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870
Izraelita	14	33	22	82	57	65	46	46	49	52
Római k.	67	84	84	76	81	84	86	84	83	117
Református	28	47	34	37	45	41	40	14	33	45
Év	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Izraelita	32	86	155	114	118	21	25	27	39	35
Római k.	99	147	121	120	121	87	96	126	156	77
Református	49	49	92	36	37	26	44	53	73	69
Év	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890
Izraelita	24	24	27	29	40	33	45	40	37	35
Római k.	132	126	112	113	108	110	142	83	137	97
Református	41	43	46	47	50	65	82	49	70	50
Év	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Izraelita	38	56	52	47						
Római k.	118	114	136	134	165	239	254	318	318	266
Református	63	46	89	41						

Összesítve: 1851 és 1894 között összesen 8536 fő hunyt el, ebből 4439 római katolikus (52%), 2091 izraelita (24,5%) és 2006 református (23,5%).

	Születés (fő)	Születés (%)	Halálozás (fő)	Halálozás (%)
Római katolikus	5468	42,2	4439	52
Izraelita	4879	37,6	2091	24,5
Református	2606	20,1	2006	23,5
Összes	12953	100	8536	100

Látható, hogy amíg a római katolikusoknál a születések száma az összes születésnek csak a 42,2%-át teszi ki, az összes halálozás tekintetében viszont ők 52%-ot képviselnek, vagyis közel 10% eltérés van a halálozás javára. Az izraelitáknál a halálozási arányhoz képest kb. 13% többlet van a születés javára. A reformátusoknál a születések és a halálozások százalékos megoszlása 3,4%-os eltérést mutat a halálozás javára.

Ha az izraeliták mutatóit vetjük össze a másik két felekezet számaival, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a római katolikus vallásúakhoz képest 589 fővel kevesebb születést regisztrálhatalunk, viszont ha a két vallás halálozási adatait összevetjük, abból látható, hogy az izraelitáknál a vizsgált időszak alatt 2348 fővel kevesebb halálozás történt, a katolikusoknál ennek több mint a kétszerese, tehát a katolikusok 1029 fős gyarapodásával szemben az izraelitáknál 2788 főnyi növekedés áll.

Az is megfigyelhető, hogy reformátusokhoz viszonyítva a lényegében megegyező számú halálozásra az izraelitáknál majd kétannyi (1,87-szeres) születés jut, tehát egyértelműen kiemelhető az izraelitáknál a nagyszámú születés, mint ami a legfontosabb tényezője a természetes szaporulatnak. A születések nagyobb arányát nem csak az magyarázza, hogy több gyermeket neveltek, hiszen ez kevésbé függött a családok vallási irányultságától, azzal is indokolhatjuk, hogy a kiszár-

dai zsidóság körében magasabb volt a fiatalabb, vagyis termékenyebb korosztályok aránya, mint a más vallásúak között. Ezt egyébként az 1848-as zsidó népszámlálás kapcsán adatokkal is bizonyítottuk.

A kiskvárdai kortárs is felfigyelt a zsidóság számának emelkedésére, amikor az 1871-es adatokat az 1890-es évek közepi adatokkal hasonlította össze, s megjegyezte: „E szaporodáshoz legnagyobb contingens a zsidók szolgáltatták.”⁴⁵

A természetes szaporodás kapcsán azt is említhetjük, hogy a korábbiakhoz képest aránylag kedvezőbb halálozási statisztikák jellemezték a megyét. A későbbi időkre vonatkozóan említhető a kiskvárdai kórház működése – benne külön zsidó-részleggel –, s a különböző izraelita egyletek tevékenysége, a melynek révén a betegeteket, az elesetteket, a szegényeket támogatták.

A XX. század közepéig a kiskvárdai zsidóság létszáma fokozatosan emelkedett, számarányukat tekintve azonban csökkent. A zsidóság demográfiai „térhódítását” nem mindig ítélték meg kedvezően, s a megyéről írottak Kiskvárda tekintetében is igazak: *”Nem kevésbé növelte azonban a népesség számát a fokozottabb intenzitással történő galíciai zsidó bevándorlás, mely nem éppen alkalmas egyedekkel szaturálta a szintisza fajmagyar vármegye lakosságát.”*⁴⁶ Nézzük meg, hogyan is alakult az évszázadok alatt a kiskvárdai zsidók száma és aránya!

Év	Létszám	Különbség	Az előző számlálás %-ban	Összlakosság	Arány
	Fő	Fő		Fő	%
1770	49				
1784	118	69	240,8	1029	11,4
1814	264	146	223,72	1453	18,16
1836	500	236	189,39	2209	22,5
1840	560	60	112	2531	22,12
1848	725	225	145	3163	22,92
1869	1328	603	183,17	4703	28,2
1881	1483	155	111,67	5006	29,6
1890	2091	608	140,99	6458	32,4
1900	2614	523	125,01	8257	31,6
1910	3036	422	116,14	10019	30,3
1920	3454	418	113,76	11435	30,2
1930	3658	204	105,9	14133	25,8
1938	3967	309	108,44	15310	25,09
1941	3770	112	103,06	14755	25,5
1944	3494	-276	92,67		
1949	446	3048	12,76	13055	3,41

A kiskvárdai lakosság és így a zsidóság létszámnövekedésben a természetes szaporodáson túl kétségtelenül a bevándorlás, a betelepülés is szerepet játszott. Amikor a helyi sajtó munkatársa az 1910-es népszámlálás eredményeit hasonlította össze a tíz évvel korábbival, ezt állapította meg: *”A születési és elhalálozási esetek közötti eredmény igen kedvezőtlen. Ezen az alapon kiszámított kedvezőbb eredmény csak 12,6%. De ez látszólagos, mivel ezt a %-ot nagyban apasztja az Amerikába kivándorolt egyének száma, leszámítva a visszavándoroltak számát- csupán 8,4 %-os emelkedést tudtunk volna elérni, vagyis a község lakosainak száma mindössze 8950-et tett volna ki és így a beköltözés folytán elő állott szaporodás 1217 lélek.”*⁴⁷

Vagyis az 1900-as mintegy 8300 főnyi kiskvárdai lakosság 1910-re néhány fővel meghaladta a 10000 főt, de ebből a kb. 1700 főt kitevő gyarapodásból 1200-at a beköltözők szolgáltatnak. Hogy az itt letelepedést nyertekből mennyien lehettek a zsidók, azt nem tudjuk, de egyre csökkentette a számuk, mivel a zsidóság aránya helyi társadalomban is stagnált, majd fokozatosan kisebbedett.

Az első világháború következtében számos zsidó érkezett a településre. Erről a folyamatról hű képet adott a helyi sajtó. 1914 őszén több hasonló cikk jelent meg: „*A mai vonattal is érkezett városunkba egy tudós galíciai rabbi 18 családdal és a 18 családban számos taggal képviselve, 200-at pedig Kisvárdai Elöljárósága továbbított kényszer útlevelemmel felsőbb rendeletre.*”⁴⁸

A település, ha csak tehetette, megszabadult a menekültektől, nem vállalta fel azok ellátását: „*A galíciai harc színteréről tömegesen menekülők annyira ellepték városunkat, hogy a hatóság szükségesnek látta az idegenektől megtisztítania várost és őket az országba beljebb telepíteni.*”⁴⁹

Azt mondhatjuk, hogy a hatósági intézkedések ellenére minden bizonnyal maradtak zsidók Kisvárdán, számukat azonban nem lehet megbecsülni.

A városban való megtelepedés – felekezetre való tekintet nélkül –, engedélyhez, s bizonyos mértékű díj lefizetéséhez volt kötve. A fennmaradt dokumentumokban gyakran találkozhatunk ilyen feljegyzésekkel: „*Olvastattam Grünwald Gyulának letelepedés iránti kérvénye. A kérelem elutasított, mert folyamodó teljesen hitelt érdemlő bizonyítvánnyal be nem mutatta azt, hogy a város megterhelhetése nélkül saját vagyonából magát fenntartani képes.*”⁵⁰ Az engedélyt egyébként később az említett személy megkapta.

Ha fentebb a felekezetek ismét szóba kerültek, akkor érdemes megnézni, hogy a településen XVIII. század végétől a XX. század közepéig hogyan alakult a hívek vallási megoszlása. A táblázat elején szereplő adatokat némi kétellyel kell fogadnunk, főleg a fel nem tüntetett adatok miatt.

Év	Római kat.	Református	Gör. kat.	Izraelita	Evangelikus	Egyéb	Összesen
1779	418	289	25				732
%	57,10	39,48	3,41				
1814	749	440		264			1453
%	51,54	30,30		18,16			
1836	920	621	172	500	6		2219
%	41,46	28	7,75	22,53	0,27		
1840	1151	639	181	560			2531
%	45,47	25,24	7,15	22,12			
1869	1824	1166	384	1328	0	1	4703
%	38,78	24,80	8,16	28,23		0,02	
1881	1879	1202	410	1483	29	3	5006
%	37,53	24	8,20	29,30	0,58	0,05	
1890	2145	1634	551	2091	32	4	6457
%	33,21	25,3	8,53	32,37	0,49	0,07	
1900	2728	2063	822	2614	26	4	8257
%	33,03	24,98	9,95	31,65	0,31	0,04	
1910	3300	2494	1106	3036	76	7	10019
%	32,93	24,89	11,03	30,30	0,75	0,06	
1920	3759	2794	1336	3454	73	19	11435
%	32,80	24,40	11,60	30,20	0,66		
1930	4694	3880	1797	3658	85	19	14133
%	33,30	27,50	12,70	25,90	0,50		
1938	5094	4210	1927	3967	92	20	15310
%	33	27,50	12,58	25,90	0,60	0,13	
1941	5017	4013	1844	3770	90	21	14755
%	33,90	27,10	12,40	25,50	0,60		
1949	5825	4512	2091	446	99	82	13055
%	44,61	34,56	16	3,41	0,75	0,62	

Az látható, hogy a zsidóság az 1814-es 18%-ról 1890-re 32%-ra növekedett, vagyis nyolcvan esztendő alatt arányuk majdnem megduplázódott, számuk megnyolcszorozódott. Ezt követően is nőtt ugyan a számuk, de arányuk harminc évig lényegében nem változott, 1930-ra azonban a zsidóság elvesztette addigi 30% körüli arányát, a reformátusok és a görög katolikusok száma megnőtt. Ez annak is köszönhető, hogy a földreform során a környező településekről ezen két vallás hívei telepedtek be nagyobb számban Kisvárdára.

A megyei népesség hitfelekezeti viszonyait figyelemmel kísérve megállapítható, hogy vidéken az ősi felekezetek domináltak, városokban és nagyobb községekben a régebbi vallások kizárólagossága megszűnt, a kisebb vallások híveinek száma és aránya is gyarapodott.

Amint arról már szoltunk, a zsidó lakosságot a kivándorlási hullám is érintette. Kisvárdáról 1904 és 1914 között 1014 fő kapott engedélyt a kiutazásra. Néhány kivételtől eltekintve ezek az USA-ba irányultak. Kezdetben csak a férfiak, majd egyre több nő is átkelt az óceán. A legkevesebben 1908-ban mentek el, 61 fő, legtöbben 1912-ben, 154 egyén.⁵¹ A kivándorlók többségét nem a zsidók alkották, hiszen akik elhagyták az országot, azok jórészt földművesek, nincstelen, vagy kevéske földön gazdálkodó emberek voltak. A zsidóság általában nem a mezőgazdaságból tartotta fenn önmagát, körükben kevés a földet művelő, paraszti munkát végző egyén, így érthető, hogy az említett 1014 fő közül 4–5% volt az, akit zsidó származásúnak mondhatunk.

Néha a helyi hírlap beszámolt egy-egy „amerikás” sorsáról, köztük előbukkannak a zsidóságból származók is. Így volt ez 1911. augusztus 6-án is: *„Windt Mór kisvárdai születésű embert az egyesült államok tengerészeti minisztere a new yorki kikötői reukalauz hivatal főnökévé nevezte ki. Windt Mór éveken át Windt Menyhért néven itt lakott Kisvárdán, s azon a helyen, ahol most az új gyógyszerterület építik, egy fabódében meszet árusított el. Körülbelül 17 évvel ezelőtt vándorolt ki Amerikába.”*⁵²

1932 tavaszán annak az Adler Ignácnak a sorsáról számolt be nagy cikkben a Felsőszabolcs munkatársa, akinek a testvére Kisvárdán volt órás: *„Együtt jártunk gimnáziumba... Iczignek hívtuk, a szülői házból hozta ki e nevet... Ahogy elmúlt a 8 esztendő, jött az angol tanulás, jött az izmosító munka és jött a nagy megpróbáltatás és a héroszi küzdelem egy új világ ellen... Egy pár év múltával hallottam róla, hogy a barátom szemorvos lett Los Angelesben... ma már ő Los Angeles társadalmának egyik kiemelkedő alakja, az ottani magyar kolónia atyja, a legkeresettebb orvos, akinek most már az amerikai méretek között is nagy vagyona van. A Magyar Olimpiai Bizottság elnöke és még sok más társadalmi intézmény vezetőférfia.”*⁵³

Nem mindig járt azonban együtt a kivándorlás a szerencsével, a családok gyakran kényszerűen elszakadtak egymástól, pl. Lux Ignác szabómester és felesége Brooklynban próbálták szerencsét, s míg ott a jövőjüket alapozták, az idehaza a rokonságnál hagyott 3 éves gyermekük elhunyt.⁵⁴

A zsidóság számarányára nagy befolyással volt a trianoni döntés is. Az új határokkal lezárult az a bevándorlás, amely jórészt Galíciából indult ki, hiszen a Felvidék elcsatolásával ez elé a folyamat elé gát került. A trianoni Magyarországon az izraelita vallású zsidó lakosság száma 473355 fő volt, az összlakosságon belüli aránya pedig 5,9 százalék.

Egy másik tényezőt is figyelembe kell vennünk, amikor a zsidóság demográfiai helyzetét vizsgáljuk. Már 1920-at megelőzően is nagymértékben csökkentette az izraelita hitűek számát a kikeresztelkedés, ami a zsidóság asszimilációjának és integrációjának egyik módja volt. Ezt, az országosan érvényes jellegű megállapítást elfogadhatjuk, de a konkrét kisvárdai viszonyokra vizsgálva nem feltétlenül ezt a nagy kikeresztelkedési hullámot vesszük észre. A két legnagyobb keresztény felekezet, a római katolikus és a református egyházközség anyakönyveit átnézve azt találjuk, hogy 51 fő tért át a római katolikus vallásra, 14 fő a reformátusok táborát gyarapította ezen a módon. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy az evangélikus hitre is tértek kisvárdaiak, hiszen erről konkrét adataink vannak, másrészt az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kitérés nem csak Kisvárdán történhetett, hanem más településen is, ahol az áttérő egyén számára kevésbé volt kellemetlen, hogy elhagyta ősei hitét. Mindezeket a lehetőségeket összevetve még-

Év	Kassa		Sátoraljaújhely		Nagyvárad		Kisvárdá	
	fő	%	Fő	%	fő	%	fő	%
1840	3				1438	7,6	560	22,12
1850	729	5,6			2906	12,9	725*	22,92
1869	2178	10	3253	32,7	6438	22,4	1328	28,2
1880	2846	10,9	3983	35,4	8186	26,1	1483	29,6
1890	3306	11,4	4018	30,9	10115	26,2	2091	32,4
1900	4988	14	4778	28,6	12111	25,8	2614	31,6
1910	6723	15,2	5730	28,7	15155	23,6	3036	30,3
1920	8792	16,6	6445	30,5	17880	26,3	3454	30,2
1930	11195	16	4690	25,4	19838	24	3658	25,8
1941	10079	15,1	4160	22,6	21333	22,9	3770	25,5

* a kisvárdai adat 1848-ból való

Az 1941-es népszámlálásnak nem csupán a felekezeti megoszlását érdemes felidézni, hanem a lakosság nyelvi tagozódását is. A 14782-fős népességből 14756 beszélt magyarul, 523 németül, 173 jiddisül, 81 szlovákul, 58 ember héberül, 52 fő franciául, 50 ruténul, 46 angolul, 36 cigány nyelven, 36 egyén románul, 25 cseh-morva nyelven, 24 ember olaszul, 23 személy oroszul, 16 fő lengyelül, 10 valamilyen délszláv nyelven.⁶⁰ A nyelvekkel bírás képessége sok esetben nem a tanulásból eredt, hanem a nyelvet beszélő személy származásából, eredeti lakóhelyéből következett. Ezt a megállapítást leginkább a szlovák, román, cseh-morva, jiddis, lengyel és rutén nyelv esetében mondhatjuk valósnak.

Az 1944 áprilisában készült deportálási listán 3494 egyént találhatunk.⁶¹ A kisvárdai zsidók egy részét is meggyilkolták a koncentrációs táborban, az életben hagyottakat a legvégső erejükig dolgoztatták, aztán pusztulni hagyták a lágerekben. A zsidóság tragédiáját követően a 3500 főből kevesen jöttek vissza Kisvárdára. Az életben maradtak közül többen külföldre távoztak, így cselekedtek később sokan azok közül is, akik Magyarországra visszatértek.

Mivel a haláltáborokban a fiatalabb generáció szenvedte el a legnagyobb veszteséget, éppen ezért a zsidóság reprodukciós képessége is lecsökkent, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a zsidók száma és aránya 1945 után is folyamatosan apadt, amint az az adatokból látható.⁶²

Év	1946	1948	1949	1953	1977	1996
Fő	804	650	446	355	160	22

Napjainkban a még élő zsidók, zsidó származásúak száma néhány fő. A 2001-ben végrehajtott népszámlálás adatai szerint Kisvárdán a következő megoszlásban találtak azok, akik vallásukról is nyilatkoztak.⁶³

	Római k.	Görög k.	Református	Evangelikus	Izraelita	Más
Fő	5798	2731	7093	51	11	136
Nyilatkozók %	36,64	17,26	44,83	0,32	0,069	0,85
Lakosság %	32,43	15,27	39,67	0,28	0,061	0,76

JEGYZETEK

¹ Dienes: 157. p.

² MZSO V. /1.: 107. p.

³ U. o. 114. p.

⁴ MZSO XII.: 77. p.

⁵ MZSO VIII.: 422. p.

⁶ Gál: 3. p.

- 7 Scheiberné: 121 p.
 8 Gábor: 36. p.
 9 SZSZBML IV. A. 1. F. 47. No. 400. 1746.
 10 MZSO VII.: 797-798. p.
 11 SZSZBML IV. A. 1. F. 54. No. 253. 1753.
 12 SZSZBML IV. A. 1. F. 68. No. 2132. 1764.
 13 SZSZBML IV. A. 1. F. 68. No. 2184. 1764.
 14 SZSZBML IV. A. 1. F. 68. No. 2108. 1767.
 15 Gábor: 40. p.
 16 SZSZBML IV. A. 1. F. 35. No. 22-25. 1770.
 17 Eszterházy: 88. p.
 18 SZSZBML IV. A. 1. F. 32. No. 46. 1785. közli:
 Gábor: 41. p.
 19 MOL Kancelláriai Osztály ad. No. 4772/786, közli: ✓
 Emlékkönyv: 30. p.
 20 SZSZBML IV. A. 1. F. 35. No. 92. 1785. ✓
 21 Corpus Juris Hungarici CD
 22 Gábor: 41. p.
 23 Kandra: 303. p.
 24 Halálzási anyakönyv
 (Római katolikus plébánia, Kisvárdá)
 25 Fényes: 270. col.
 26 Corpus Juris Hungarici CD.
 27 Gonda: 58. p.
 28 Katolikus lexikon: 916. p.
 29 SZSZBML IV. B. 102. 1. köt. 1848. V. 22. Kb. 39. jkv,
 közli: László: 72-73. p.
 30 U. o.
 31 Gábor: 43. p.
 32 U. o.: 44. p.
 33 SZSZBML IV. B/109. Szabolcs vármegyei zsidók
 összeírása 1848.
 34 A népmozgalom: 50–51. p.; Születési és halálzási
 anyakönyvek 1895–1900.
 (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)
 35 U. o.
 36 U. o.
 37 Szabolcs, 1873. február 2., közli: Mindennapok: 43. p.
- 38 SZSZBML XII/10. Kisvárdai izraelita rabbiság ve-
 gyes anyakönyve 1851–1875.
 39 A népmozgalom: 50–51. p.; Születési és halálzási
 anyakönyvek 1895–1900.
 (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)
 40 Születési anyakönyvek 1896–1921. (Anyakönyvi hi-
 vatal, Kisvárdá)
 41 SZSZBML XII./10.
 42 A népmozgalom: 50–51, 98 99. p.
 43 U. o.: 50–51. p.
 44 U. o.
 45 Somogyi I.: 5. p.
 46 Kemény: 15. p.
 47 Népszámlálás: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 3. sz. p.
 48 Figyelő: Az utcáról: Felsőszabolcsi Hírlap,
 1914. 37. sz. 4. p.
 49 Népvándorlás: Szabolcsi Újság, 1914. 38. sz. 3. p.
 50 SZSZBML V. 347. 90/1887. sz. határozat
 51 Pekó: 56 p.
 52 Városunk szülöttjének dicsősége: Kisvárdá és Vidé-
 ke, 1911. 32. sz. 3. p.
 53 Waldemár: Három esztendő alatt szemorvos...: Fel-
 sőszabolcs, 1932. 13. sz. 3. p.
 54 Születési anyakönyv, 119/1904. sz. bejegyzés (Any-
 aönyvi hivatal, Kisvárdá)
 55 Szászi: 62. p.
 56 SZSZBML V. 347. 4. d. 33-979/1938. , közli:
 Szászi: 71. p.
 57 SZSZBML V. 347. 52. doboz. 81 el. 6. irat, 1938.
 58 SZSZBML V. 347. 53. cs.; Dienes: 342. p.
 59 Csíki: 17. p.
 60 Népszámlálás 1941/3.: 113. p.
 61 SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdá nagyközség zsidó
 összeírás jegyzéke
 1944. április hó.
 62 Emlékkönyv: 31. p.;
 www.http://ca.geocities.com/spirope/kisvamem.htm
 63 Népszámlálás 2001/5.: 96. p.

A kisvárdai hitközség legismertebb elnökének, Széll Mihálynak a síremléke

HITÉLET KISVÁRDÁN

A Szabolcs megyében szétszórta élő, s kezdetben kis létszámú zsidó közösségeket a megyei főrabbi tartotta össze és irányította. Azt, hogy mikortól számíthatjuk a megyei főrabbi tisztség keletkezését, nem tudjuk, de 1792-ben már hosszabb ideje működő rabbi volt Nagykállóban, aki a „Szabolcs megyei rabbi” címet használta. Előtte legalább négy rabbi töltötte be a kállói rabbi székhelyét, de nincs adatunk arról, hogy a megyére kiterjedő tevékenységet is folytattak volna. Az erről szóló ismereteink hiánya nem feltétlenül jelenti azt, hogy ők nem próbálták irányítani a megye zsidóságát.

A feljegyzések szerint Kisvárdán mezővárosában 1796-ban alakult meg a hitközség, bár ekkor még helyesebb zsidó közösséget, községet (Communitas Judeorum) említeni. A zsidó községnek a dualizmus koráig kettős funkciója volt: a szűkebben értelmezett hitközségi és a közigazgatási (politikai) feladat ellátása. Kezdetben valószínűleg a földesúri úriszék felügyelete és ellenőrzése alatt tevékenykedhetett a zsidó elöljáróság, majd a városi hatóság irányítása alá helyeződött a zsidóság is. A zsidó elöljáróknak a vallási élet szervezésére, az egyházi intézmények működtetésére, a valláserkölcs feletti őrködésre és a türelmi adó beszédésére korlátozódott a jogkörük, a bírói hatalmat nem gyakorolhatták. A kisvárdai zsidó hitközség első írott emlékei is e korból, a XVIII. század végéről származhattak, ezt erősíti meg az 1939-es Dienes-féle megyei monográfia is, mely szerint első archív emlékei 150 évesek.¹ Ezek a dokumentumok azonban nem maradtak ránk.

A helyi izraeliták már 1801-ben zsinagógát építettek. Ez valószínűleg a korabeli Serház utcán, a mai Csillag utcában lehetett, ahová egy évszázad múlva a ma is látható zsinagógát emelték. Szintén 1796-ban alakult meg a Chewra Kadisa, a Szent Egylet. A kisvárdai közösség ekkor még nem volt önálló, hanem a nagykállói rabbinátushoz tartozott, mint annak fiók-közössége.

1840-ben a kisvárdaiak arra az elhatározásra jutottak, hogy kiszakadnak az addigi hitközségből, és független szervezetet alkotnak. Ennek előzménye és egyben oka is az volt, hogy ekkor új rabbi akartak a kállói izraeliták, s ennek szintén az egész megyére kiterjedő hatáskört szerettek volna biztosítani. A cél érdekében a megyei zsidó bíró szabálytalanul járt el a választandó rabbi kijelölésénél, mert a nádudvari, a bátori és a dadai járás zsidóit március 24-re hívta Kállóba, míg a kisvárdaiakat az április 24-i ünnepnapra, hogy azon minél kevesebben vegyenek részt, így az az ember legyen jelölt, aki az egyik megyebeli zsidó családdal rokonságban állt, és az a család az említett járásokban befolyással rendelkezett. A kisvárdai járás zsidói azonban ezt ellenezték, és a május 5-én kelt beadványukban jogorvoslatért a megyéhez fordultak.

Nem tetszettek a jelöltek sem, mert kettő ismeretlen volt előttük, a harmadikról - akit a nagykállóiak akartak a rokonsági kapcsolatok révén megválasztatni -, az volt a kisvárdaiak véleménye, hogy: *„...igen silány és csekély tanultságán kívül csak arról ösmeretes, hogy 70 éves elaggott öreg, magának csak kevés esztendőket ígérhet és így mindazon ezekre menő költségek, melyek behozása a Sidók által tétendő, tsak igen kevés évekre terjedhető szolgálat által lennének megjutalmazandók. A negyedik szintén kevesebb műveltségű, sem hogy Kállóban főpap legyen.”*²

Mindezek miatt a kisvárdaiak azt kérték, hogy ha már a fizetésben részt kell vállalniuk, hadd vegyenek részt a jelölésben is, mert hiszen száz kijelölt rossz közül sem lehet jó rabbi választani. Ha pedig a kellő személyt megtalálják, előbb más „főpapokkal” kívánnak tanácskozni és csak

ezeknek az ajánlása után jöjjenek újból össze a jelölés céljából. Végezetül azt is megjegyezték a kisvárdaiak: „...*hogyha, mint reméljük, polgárosítatásunkat megnyerendjük, úgy vallásunk belső szerkezetéről is kell gondoskodnunk, s már most is közhajtás egyedül olly papokat alkalmazni, kik a külföld nagyobb iskoláiba tanultak, s közvizsgálatra által mentek. Ekkor pedig céltalan lenne a mostan jelöltek közül akármelyiket is elfogadni.*”³

A kisvárdaiak elérték a céljukat, mert az a Benét Jesaja (Benedek József), akit 1840 szeptemberében a megyebeli és kállai izraeliták előljárói megválasztottak kállói és megyei főrabbinak, nem a korábbi jelöltek közül került ki. Ennek ellenére Kisvárdán 1844-ben mégis elszakadt Nagykállótól. A kállói rabbi kísérletet tett ugyan arra, hogy visszaállítsa az eredeti állapotot, és a rabbikollégium elé akarta vinni az ügyet, de nem talált a többi rabbi közt elég támogatót, ezért kénytelen volt belenyugodni a kisvárdaiak döntésébe.

A közvetlenül ezt az elhatározást megelőző időből van olyan adatunk mely rabbik jelenlétére utal. Egy összeállítás szerint az első rabbi Kisvárdán Moses Mikhaelowitz (1818–1824) volt: „*The first rabbi of Kisvarda was Moses Mikhaelowitz who was succeeded by Moses b. Amram Grunwald.*”⁴

1843/44-ben a Kisvárdán tűzkár biztosított épületek közt szerepel Ertzler? „Rabinus” háza, ólja, deszka kamrája, árnyék széke és a házat övező kerítés, összesen 598 Ft 30 xr értékben.⁵

A Nagykállótól való elszakadás után a kisvárdaiak Weinberger Ábrahám Izsákot választották meg rabbinak. Ő a lengyelországi Duklán született 1796-ban,⁶ más adat szerint 1804-ben, s ekkor azt is feljegyezték róla, hogy iskolai végzettsége nincs, magyarul nem tud.⁷ Brodyban a híres Hersele Charif rabbi tanítványa volt, a rabbival amúgy is szoros kapcsolat fűzte össze, mivel annak leányát a szülők megállapodása szerint feleségül vette 15 éves korában. Közvetlenül jegyeztük meg, hogy talán kétszer nősült a rabbi, hiszen 1864. július 25-én „*Weinberger Ignáczné, szül. Heller Loli rabbinő részére útleveél nyerhetéserüti bizonylat*” adatott ki.⁸ Amikor az após Magyarországra jött, vele tartott az ifjú Weinberger is. 21 évesen Galgócon lett rabbi, ott tizennégy évig működött hívei körében. Korának egyik ismert rabbija volt.

Kisvárdai főrabbinaként működését azzal kezdte, hogy bét hámidrást, jesivat és ezek mellé egy könyvtárat létesített annak érdekében, hogy olyan nevelési intézményt valósítson meg, melyben a zsidóság majdani szellemi vezetőit kiképezheti, és Kisvárdát a zsidóság egyik központjává teheti. Tevékenysége alatt, 1851-től kezdődött el az anyakönyvezés.⁹ A hitközség vegyes anyakönyve, amely az 1851-től 1885-ig terjedő időszakot fogja át, feltalálható a megyei levéltárban, és mikrofilmen a Magyar Országos Levéltárban, miként az 1886–1895 közötti évekre vonatkozó születési-, házassági- és halotti anyakönyvek is.¹⁰ A kisvárdai anyakönyvi kerület vonatkozásában 1852–1895 közötti évekről vannak adataink.¹¹ Életének utolsó éveiben csatlakoztak a kisvárdai anyahitközséghez az ajaki, anarcsi, dombrádi, dögei, gyulaházi, litkei, jékei, kékcei, karászi, a tassi, papi, pátrohai, berencsi és bákai fiókközségek.

Arra nézvést, hogy mely települések tartoztak még a kisvárdai hitközség irányítása alá, egy 1941-ben kiadott mű szolgál tájékoztatással. Stein Artúr vizsgálódása szerint Kisvárdán az izraelita születési-, házassági- és halálzási anyakönyvek 1851-es évtől kezdődően vannak meg, de 1853, 1854, 1857, 1859 és 1861-es évekről hiányoznak a házassági anyakönyvek. Ez a megállapítás a kerületbe, vagyis a Kisvárdához tartozó fiók-hitközségekre is vonatkozik. Ezek a hitközségek: Ajak, Anarcs, Öntelek, Apáthi, Aranyos, Báka, Benk, Bezdéd, Dombrád, Döge, Eperjeske, Eszeny, Fényeslitke, Gyulaháza, Gyüre, Kisvarsány, Karász, Komoró, Kanyár, Lövő, Mándok 1875-ig, Mogyorós, Nagyvarsány, Szentmárton, Tornyospálca, Tuzsér, Veresmart, Zsurk. Az 1875-től 1880-ig terjedő időszak adófőkönyvek ekkor még megvoltak.¹²

A rabbi 1884 őszén hunyt el. Halála után kiadták responzumait (döntvénytárát) és egy aggadikus (a Szentírás fejtegetését tartalmazó) könyvét. (P'né Jichák 1892, Mállél Leávrahám 1913) Emlékét Seltmann Lajos főrabbi örökítette meg az 1895-ben megjelent „Életképek” c. írásában.¹³

Az izraelita anyakönyvi kerületeket, azok központjait és a hozzájuk tartozó fiókhitközségek beosztását a VKM 1885. évi 1924. sz. rendelete szabályozta. Ezt a rendeletet, később néhány anyakönyvi kerületre vonatkozóan módosították.

Erre az időszakra esett a zsidóság és a haladó társadalmi erők harca a zsidó lakosság egyenjogúsításáért, a szabadságharc és az önkényuralom korszaka. Az 1849. július 28-án a Szegeden ülésző országgyűlés kimondta ugyan a zsidók egyenjogúsítását, ennek gyakorlati megvalósítására azonban már nem kerülhetett sor. A birodalmi abszolutizmus a zsidó közösségektől elvonta a politikai jogokat, megszüntette azok még megmaradt közhatalmi jellegét, a hitélet szervezésének, irányításának egységévé változtatta a közösségeket, ekkortól beszélhetünk hitközségről: „A zsidóság a polgári egyenjogúsításig nem ismerte a hitközséget, mint kizárólag a hitélet ápolására, a vallásgyakorlat közös végzésére rendelt szervezet fogalmát. A zsidó község /Communitas Judeorum/ politikai közületként az egy helyen élők nem csupán vallási tekintetben fogta össze, hanem a mindennapi élet színtereként is működött. Hatáskörébe tartoztak a szertartási, kulturális és humanitárius feladatokon túl a községben lakó zsidóság közigazgatási ügyei is. Választott előljáróság és hivatalnokok végezték a község teendőit, s képviselték a község tagjait.”¹⁴

1867 novemberében a képviselőház vita nélkül, a főrendiház négy szavazat ellenében elfogadta a XVII. tc.-t, az ún. emancipációs törvényt, mely kimondta:

„ 1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.

2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”¹⁵

A felekezeti egyenjogúsítás azonban ekkor még elmaradt, a zsidót -a törvény szövege szerint izraelitát-, mint egyént tették egyenrangúvá a keresztény lakosokkal, de a törvény nem tartalmazta a vallásfelekezet emancipációját, nem szólt a felekezetekről, mint testületről.

A polgári egyenjogúsítással a zsidó községek feloszlottak, helyüket a hitközségek vették át, az izraelita lakosság pedig e tekintetben betagozódott a polgári közigazgatásba. 1868. december 11-én, a pesti megyeházán azzal a céllal ült össze a zsidó kongresszus, hogy az országban létező izraelita felekezetek olyan szabad és önálló hitközséget képezzenek, mint a keresztény egyházak. A hosszan elhúzódó kongresszus 1869. február 23-án zárult, a vége az lett, hogy előtérbe kerültek a haladó erők, a zsidóság vallási tekintetben széttagolódott. Három fő irányzat alakult ki: a kongresszusi hitközségeké, az ortodoxoké és a status quo ante alapon állóké. Az első kettő közt lényegében vallási kérdésekben, hitgyakorlatban, szertartási ügyekben volt eltérés, mivel az ortodoxok ragaszkodtak a Sulchan Aruch csorbítatlan betartásához, annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesítettetni akarták. A Sulchan Aruch (terített asztal) Josef ben Efraim Karo (1488–1575) törvénytára, mely véglegesen szabályozta a zsidó hitéletet. Tulajdonképpen nem is önálló mű, hanem az említett szerző Bész Jozsef c. munkájának kompendiuma (kivonata, rövid összefoglalója). A Sulchan Aruch segítette az eligazodást a különböző rabbini törvények dzsungelében, mivel az egész talmudikus törvényrendszert egy műbe tömörítette.

Visszatérve a kongresszushoz, a harmadik irányzat egyik fél oldalára sem állt, ők az évezredes egységes zsidóság alapján állva elutasították a szakadást, megőrizték bevett vallási gyakorlatukat. A negyedik árnyalatnak nevezhető haszid községek jó része végül szintén nem csatlakozott egyik táborhoz sem, őrizték régi, mai szóval „ultra-ortodox“ hagyományait, szokásaikat. A kongresszuson megjelent személyek fényképét és életrajzát ez alkalomból kiadták.¹⁶ A kongresszus eredményeképpen a hitközségek szervezetét szabályozó határozatok között a rabbi tevékenységére is kitértek, annak működését csupán a felekezeti tevékenységre szűkítették, így nagyobb teret kaptak a gyülekezetek világi tagjai a hitközségek irányításában.

Magyarországon, a kongresszusi alapon álló izraelita hitközségeinek joghelyzetét és szervezetét az 1869. június 14-én kelt királyi rendelettel jóváhagyott szabályzat rendezte. A hazai zsidóság jelentős része azonban fenntartásait hangoztatta, elsősorban vallási okokra hivatkozva, s

nem volt hajlandó a kongresszusi szabályzatokat elfogadni. Az országgyűlés képviselőháza 1870. március 18-án és 20-án -a lelkiismereti szabadságra hivatkozva- kimondta, hogy az ortodox zsidók önálló szervezkedését biztosítani kell. Ennek, valamint az 1871. március 30-án hozott Házhatározatnak az alapján adta ki a VKM, a király 1871. október 22-én kelt legfelsőbb felhatalmazása alapján a kormánnyal egyetértésben az 1871. november 15-én kelt 26915 sz. rendeletét, amely a magyarországi és az erdélyi autonóm ortodox izraelita hitfelekezet szervező szabályzatát tartalmazta.¹⁷ Ferenc József szentesítette az ortodoxok szervezési alapszabályzatát, a kisvárdai hitközség is ehhez az irányzathoz csatlakozott mint anyahitközség, ami azt jelentette, hogy a város zsidóságának anyakönyv-vezetési joggal felruházott rabbisága volt.

1886-ban nagy megtiszteltetés érte a helyi hitközségi elnököt. Az ortodoxok budapesti országos tanácskozásán három ideiglenes követtítő bizottsági tagot választottak meg, ezek egyike Reismann Ármin (Herman) volt, a másik kettőt a főváros adta.

1888. évi 1191. sz. VKM rendelet szerint bármely jellegű izraelita hitközség csak akkor jöhetett létre, ha a létesítendő hitközség alapszabályát a miniszter jóváhagyta. A hitközség létrehozhatott különböző testületeket, egyleteket. Ez Kisvárdán is -mint látni fogjuk-, megtörtént.

Az 1890-es évek kezdetén ismét felerősödtek a vallási küzdelmek. A recepció ügyében megindított mozgalomra Kisvárdán is élénken reagáltak. 1892-ben: „A felekezet intelligentiájának tíz tagja által f. hó 17-ére a nagyvendéglőben összehívott gyűlésen a városból és vidékről mintegy 150 hitrokon gyűlt egybe. Halasi Mór indítványára a gyűlés elnökké egyhangúlag dr. Rosenblüth Bernátot, jegyzővé pedig Dr. Vadász Lipótot választotta meg. Utóbbi a gyűlés célját, s a mozgalom irányát ismertetvén, felolvasta a gyűlést összehívók által ajánlott indítványt, melyet a gyűlés egyhangúlag elfogadván kimondta, hogy örömmel üdvözlöli a megindított mozgalmat, ahhoz csatlakozik, és készségét jelenti ki, hogy a recepció tárgyában a képviselőházhoz benyújtandó kérvényhez hozzájárul. A határozat kimondása előtt Weinberger Vincze a vidékiek nevében külön is kifejezte a mozgalomhoz való csatlakozást. A jelzett határozat elfogadása után az elnök a gyűlést feloszlatta.”¹⁸

Az 1895-ös törvény rendezte a már évtizedek óta jogos kívánalmakat. A XLII. törvénycikk kimondta:

„1. §. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik.

2. §. Az 1868:LVIII.t. cz. 18., 19., 20., 21. és 23. §-ainak rendelkezései az izraelita vallásúakra is kiterjesztetnek.

3. §. Lelkész (rabbi) és hitközségi előljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, a ki magyar állampolgár, és a ki képesítését Magyarországon nyerte.

4. § A jelen törvény végrehajtásával a ministerium bizatik meg.”¹⁹

A törvényt október 16-án szentesítette az uralkodó, s két nappal később lett kihirdetve az Országos Törvénytarban.

Mint mondtuk, Kisvárdán ortodox jellegű hitközség alakult. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a XVIII–XIX. században, de még később is az elmaradottabb területről, Galíciából érkeztek zsidó bevándorlók, ők pedig jobban ragaszkodtak a hagyományokhoz. A megyei viszonyokat jellemzi, hogy 1899. december 31-i állapot szerint 20 anyahitközség volt Szabolcsban, közülük 18 autonóm ortodox, és 2 status quo ante.²⁰

A hitközségbe tartozott minden zsidó, aki a településen lakott, a felvételt nem teheték függővé a tagsági díj befizetésétől sem. A hitközség alapszabálya kimondta, hogy tevékenységüket az 1871. október 22-én kelt királyi rendelettel szentesített Országos Szervezeti Szabályzat -mint keretszabályzat-, és a Sulchan-Áruch vallástörvény alapján végzik.

A hitközség célját is megfogalmazta a dokumentum: „...mindazon eddig már fennálló, valamint a jövőben létesítendő összes vallási, közművelődési és jótékonyági intézményeket életbeléptesse, fenntartsa és

támogassa, a melyeket a Schulchan-áruch, továbbá az idevonatkozó országos törvények, szokások és rendeletek értelmében minden autonóm orthodox izraelita anyahitközségnek fenntartania kell.²¹

Ezek: a templom és a szükséges imaházak (béth hámidras) létrehozása és működtetése, nemkülönbön a rabbiság (egy anyakönyvvezető főrabbi és egy, vagy szükség esetén több rabbi-helyettes), a metszők, előimádkozók, kántor, rituális fürdő, a vallásoktatáshoz szükséges iskola hasonló módon történő istápolása. Ehhez jött még a rituális vágatás, a kóserolt hús szolgáltatása, a húsfelügyelők (masgeach) alkalmazása, a pászka előállítás, a felekezeti iskola fenntartása. A szabályzat majd tucatnyi rendszeres és alkalmi anyagi forrást jelöl meg, melyek a hitközség működésének fedezetét voltak hivatva biztosítani. A pénzek az alábbiakból folytak be: gabella, hitközségi (kultusz) adó, templomi és imaházi bevételek és adományok, felvételi díjak, rituális fürdő bevétele, esketési díj, húsvéti liszt-illeték, a hitközségi vagyon jövedelme, az imaszék eladásából vagy bérletéből keletkező jövedelem, imaházi illeték, államsegélyekből, alapítványokból származó összegek.

Ez utóbbi bevételi lehetőség egyike az az eset, amikor 1918-ban: „Széll Mihály a kisvárdai izr. hitközség elnöke múlt szerdán a templomban az oltárhoz felhívatván a maga és a neje nevében 2000 korona alapítványt ajándékozott a hitfelekezet céljaira. Kisvárdán ez az első eset, hogy a templomban valaki alapítványt adományozott, de reméljük, hogy példája követőkre fog találni.”²²

Az imaszék eladásából vagy bérbevételeiből származó jövedelem akként képződött, hogy a templomban csak azok foglalhattak helyet, akik széket béreltek. A közlekedés helyein, az átjárókban nem ácsoroghattak a hívek, ezt a legszigorúbban tiltották. A nagyobb ünnepek előtt a székek bérletére és a belépőjegyek megvételére a sajtó útján is figyelmeztették a vallás követőit, ezzel kerülve az esetleges vitákat, másrészt a bevétel szempontjából sem volt mindegy, hogy hány fő fizetett a hitközségi irodában.

„A kisvárdai aut. orth. izr. hitközség elöljárósága közhírré teszi, hogy a főünnepekre a templomba való belépést csakis belépőjegyek ellenében engedhetjük meg, miért is nyomatékosan felhívjuk az érdekelteket, hogy belépőjegyeiket a hitközségi irodában legkésőbb f. hó (szeptember) 15-éig beszerezni szíveskedjenek, mivel az ünnep előtti napon jegyeket már nem szolgálunk ki.

A saját templomszékek tulajdonosai jegyeiket a hitközségi irodában díjmentesen kapják meg, s ugyan-csak díjmentesen bocsátunk rendelkezésre egy családtag részére szükséges pótblépőjegyet is. Egy templomszék igénybevétele több mint két személyre nem engedhető meg. Aki a tulajdonát képező templomszéket bérbeadja, az köteles a bérlő részére a szükséges belépőjegyet a becsült bérösszeg 20 %-ának a hitk. irodában való előzetes lefizetése ellenében beszerezni.”²³

Az idézetben szereplő „saját templomszék” kifejezés azt jelentette, hogy a templomépítéshez szükséges pénzt oly módon is gyűjtötték, hogy a hitközség felhívta tagjait, hogy valamilyen öszszeggel járuljanak hozzá az építési költségekhez, ennek fejében a befizetők és azok jogutódai a megjelölt imaszékeket tulajdonul kapták, ezeket tulajdonuléseknek is nevezték. Ezt az üléshez való jogot olyannak tekintették, amely átruházható, elzállogosítható, erről a tulajdonos korlátlanul rendelkezhetett. Később – nem utolsósorban az 1908. évi XLI. tc. hatására –, ezt a jogot már nem tekintették tulajdonjognak, hanem csupán használati jognak, melynek tartalmát a templomépítési okmány, a helyi szokás és/vagy az imaházi szabályok foglalták magukban.

De térjünk vissza a felsorolt feladatokhoz! Ezek elvégzéséhez szükséges pénz többségét nem az önkéntes felajánlások és a kisebb bevételek tették ki, hanem a hitközségi adó vagy a gabella. A már említett 1888. évi 1191.sz. kultuszminiszteri rendelet 5. §-a kimondta, hogy: „... minden izraelita köteles azon izraelita hitközség, fiókhitközség, vagy imaházi egyesület terhehez tagként hozzájárulni, melynek területén lakik.”²⁴

Az egyenes adót a hitközség adókvető bizottsága határozta meg, az összeg nagysága ellen a hitközségen belül működő másodfokú bizottsághoz lehetett fellebbezni. Ha az adókvetés jog-

alapját sérelmezték, akkor az állami hatóság mondta ki a végső szót. Az adózás körüli protestálás akkor volt a legerősebb, amikor az engedetlenséget ideológiai különbségek, az ortodoxok és a neológok közti ellentétek is „megtámogatták”. Még újsághirdetés révén is igyekeztek „felvilágosítani” a potenciális adómehtagadókat: „*Felhívjuk az Auth. Orth. Izraelita Hitközség azon tagjait, akik az 1930. évre kivetett hitközségi adójukat túl magasnak találják, hogy ez ellen a közigazgatási bizottsághoz adhatnak be fellebbezést, miután tudjuk, hogy igen sokaknak sérelme a magas adókövetés, evégből helyesnek tartjuk, hogy a fellebbezést együttes kérvénybe adjuk be. Ezen kérvény már dr. Szilágyi főorvosnál elkészült, úgy hogy a csatlakozni kívánók a fellebbezést ott aláírhatják.*”²⁵ Későbbi híradásból ismert, hogy mintegy 50 fő élt a jogával.²⁶

Az adót közigazgatási végrehajtás útján is behajthatták. A többi, ún. közvetett adót akkor és annyiszor fizették, ahányszor a hitközségnek valamelyik illetékterhes funkcióját igénybe vették. A legnagyobb ilyen bevétel a gabellából származott, ami tulajdonképpen közvetett adót jelentett. Az róttá le, aki a kóser mézszárszék szolgáltatásait igénybe vette.

Rendelkezésünkre áll a kisvárdai autonóm ortodox hitközség 1941-es és az 1943-as költségvetése, ezek pontosan rögzítették a kiadásokat és a bevételeket. Ezek az esztendő a zsidóság szempontjából már nem a legkedvezőbbek, tehát elképzelhető, hogy korábbi évek költségvetései eltérő adatokat tartalmaztak. Az általunk ismert dokumentumok közül elsőként a tisztviselők fizetését és egyéb járandóságait mutatjuk be.

I. TISZTSÉGVISELŐK FIZETÉSE ÉS LAKBÉRE

Eredetileg külön-külön rovatban volt a fizetés és a lakbér, de az ésszerűség azt diktálja, hogy ezeket együtt tárgyaljuk, hiszen az érintettek bevételéhez, jövedelméhez a lakbértámogatás éppúgy hozzátartozott, mint a fizetés.

Név	1941 Fizetés	1941 Lakbér
Rosenbaum Moses, főrabbi	4233,6	
Rosenbaum Samu, helyettes rabbi	1400	
Landau Mór, alrabbi	2822,4	
Mandel Hermann, kántor	2160	450
Wieder Hermann, metsző	2640	480
Roth Sámuel Juda	1944	
Blank Márton, nyugalmazott metsző	1680	300
Blank Lajos, nyugalmazott metsző	1152	180
Elbogen Náthánné, samesz	1512	
Steinmetz Salamon	1017,6	
Gróssz Bence, szajfer*	240	
Unger Sándor, jegyző	2520	460
Markovics András, szolga	600	
Összesen	23921,6	1870

*a Talmud ismerője, tudósa, s általában a hitélettel kapcsolatos könyvekben jártas személy

A két évvel későbbi költségvetésben szereplő személyek köre nem nagyon változott, az elhunyt főrabbi és alrabbi helyett azok özvegyei szerepelnek.

Név	1943	1943	1943
	Fizetés	Lakbér	Drágasági pótlék
Rosenbaum Samu, főrabbi	4200		1260
Özv. Rosenbaum Mózesné	2700		
Landau Israel, alrabbi	3000	480	900
Özv. Landau Mórné	1800		
Mandel Hermann, kántor	2160	480	648
Wieder Hermann, metsző	2640	480	792
Roth Sámuel Juda, metsző	2160		648
Blank Márton, nyugalmazott metsző	1680	300	
Blank Lajos, metsző	1680	180	504
Elbogen Náthánné, samesz	1200		360
Steinmetz Salamon, samesz	1200		360
Gróssz Bence, szajfer	240		72
Unger Sándor, jegyző	3240	480	972
Markovics András, szolga	960		
Összesen	28860	2400	6516

II. DOLOGI KIADÁSOK

Dologi kiadások	1941	1943
Templomi szükséglet	1750	2800
Iroda és metszőház fenntartás	800	1000
Talmud-Tóra segély havi 120 P.	1440	1440
Állami adók	600	800
Jutalék	2500	3500
Vegyess kiadások	500	1000
Biztosítási díjak	300	600
Kamat-és tőketörlesztés	3000	
Jótékonyág, szegények segélyezése	2500	5000
Talmud-Tóra 4 rendkívüli segély	360	360
Előre nem látható kiadások	800	2500
Összesen	14550	19000

A templomi szükségletet a világítás, fűtés, az épület biztosítása, gyertya, eszrog, (a sátoros ünnepekre kötelező ünnepi csokor része, magyarul citrusalma,) drosschepézn,(prédikációs pénz), olaj, stb. tette ki.

III. ISKOLA FENNTARTÁS

Az iskola működtetésére vonatkozó adatokat ott mutatom be, itt csak annyit jegyzek meg, hogy 1941-ben a magyar királyi illetményhivataltól 7864,20 pengőt folyósítottak az érintetteknek, a hitközség pénztárából fizettek még 5310,24 pengőt személyi, és 1000 pengőt dologi kiadásokra, valamint az egyik hitoktatónak 160 pengőt lakbér kiegészítésre.

Két év múlva 9000,94 pengőt juttatott a hivatal, a hitközség illetményként fizetett még 5880 pengőt, 600 pengőt dologi kiadás, 160 pengőt lakbér-kiegészítés, 1512 pengőt drágasági pótlék címén.

IV. GAZDASÁGI KIADÁSOK

Gazdasági kiadások	1941	1943
Tetőjavítás	250	
Iskolatatarozás	100	
Fürdő renoválása és festése	200	
Kútjavítások	100	
A templom külső renoválása	250	
Előre nem látható kiadások	150	
Összesen	1050	5000

Az 5000 pengő is tetőjavítás, fürdő-renoválás, stb. céljait szolgálta, csak 1943-ban nem részletezték, hogy melyik feladatra mennyi pénzt terveztek, csupán a végösszeget írták be.

V. RITUÁLIS KIADÁSOK

Rituális kiadások	1941	1943
Tórák javítása	200	200

VI. VEGYES KIADÁSOK

Vegyes kiadások	1941	1943
Papbér	960	
Özv. Berger Ignáczné-féle alapítványi kölcsön törlesztése	800	
Alrabbi világítási általánya	100	100
Főrabbi világítási általánya		150
Főrabbi leánya kiházasítási segély hátralévő része	500	
Rendkívüli kiadások	1000	2000
Tisztviselői betegsegélyező-díj	360	
Roth Sámuel Juda leánya részére kiházasítási segély	400	
Váltókölcsön törlesztés /tőke/		2400
Kamatok		2000
Országos Társadalombiztosítási Intézet járuléka		3160
Alkalmazottak kereseti adója		1000
Összesen	4120	10810

A hitközség összes tervezett kiadása 1941-ben 60046,04 pengőt tett ki. Nézzük meg, hogy ezzel szemben milyen bevételek álltak! A hitközség bevételei az alábbiakból és a megadott mértékben folytak be.²⁷

A hitközség bevételei	1941	1943
Húsvéti liszt-jövedelem	800	1200
Fürdő	2080	2000
Templomadomány	1500	1500
Gabelladíj	23000	31420
Pótgabella	1000	1600
Tandjékpótlás	335	
Chüpedíj (esküvői sátor bérleti díja)	50	50
Templomszékbér	1200	2000
Fapénz	1000	
Vidéki adó	1000	240
Tolltépöde	250	250
Nótlenek adója		1200
Összes bevétel	32215	41460

1941-ben a tervezett 60046,04 pengős kiadás és a 32215 pengős bevétel különbözetét, 27831,04 pengőt a hitközség által kivetett adóval kellett fedezni.

1943-ban az összes bevétel 41460 pengő volt, az összes kiadás tervezete 89938,94 pengő, a 48478,94 pengős költségvetési hiányt szintén adóval tervezték kiegyenlíteni. A hitközség által megállapított közvetett és közvetlen hitközségi adót, a különböző illetékeket minden tagnak kötelessége volt befizetni, azokat az állami adó módjára is behajthatták.

A hitközség szervezetének felépítése hierarchikus volt:

- hitközség
- közgyűlés
- képviselő-testület
- elöljáróság

A hitközség tagja volt mindenki, aki Kisvárdán lakott, és aki a hitközség képviselő-testülete által kiszabott 4-30 aranykorona közti felvételi díjat kifizette. Választási joggal eleve nem rendelkeztek a nők, a nem magyar állampolgárok, a kiskorúak és a gondnokság alatt állók, s további korlátozások is voltak.

A közgyűlés a hitközség szavazati joggal bíró polgáraiból állt. A gyűlést az elnök, a helyettese vagy a képviselő-testület hívhatta össze, rendkívüli közgyűlést legalább 100 tag kezdeményezhetett, ha megjelölték annak tárgyát. A közgyűlés hatásköre kiterjedt:

- A képviselő-testület és az elöljáróság megválasztására.
- A költségvetés jóváhagyására.
- A 200 aranykoronát meghaladó kiadások engedélyezésére.
- Ingatlanszerzésre és az ingatlanok eladására.
- Minden állandó hitközségi alkalmazott (rabbi, hitoktató, tanító, kántor, stb.) megválasztására, és a főrabbi kivételével azok elbocsátására.
- A számvizsgáló bizottság megválasztására.
- A felszólamlási bizottságba 3 rendes, és 2 póttag megválasztására.
- Az alapszabályok módosítására.

Mindezekben az ügyekben csak akkor hozhattak érvényes határozatot, ha a szavazati joggal bírók legalább harmada jelen volt, ha ez az arány nincs meg, akkor a legközelebbi ülésen -tekintet nélkül a megjelentek számára- döntés hozható.

A képviselő-testület tagja az a 21 fő volt, akit a közgyűlés erre méltónak talált. Ők minden hónap első felében ülésztettek, rendkívüli összejövetelre akkor kerülhetett sor, ha az elnök vagy az elöljáróság elrendelte, vagy legalább 10 képviselő-testületi tag írásban kérte. A testület döntött:

- A hitközségi tisztviselők, alkalmazottak választásának, elbocsátásának javaslatba hozásáról, meghatározta feladatukat és fizetésüket.
- A bizottságok és az iskolaszék tagjainak a megválasztásáról.
- Kölcsönök felvételéről, kölcsönök nyújtásáról.
- A hitközség vagyonának kezeléséről, a 200 aranykoronát meg nem haladó kiadások engedélyezéséről.
- Az előjáróság határozatai ellen beadott fellebbezésekről.
- Megalkotta az ügyrendet, a templomi, fegyelmi és más rendszabályokat.
- Az adófelszólamlási bizottságba saját tagjai közül 4 rendes, és 2 póttagot választott.
- Az előjáróság által előterjesztett, a közgyűlési hatáskörbe nem utalt hitközségi ügyekről határozott.
- Előkészítette a közgyűlés elé kerülő javaslatokat, indítványokat.

A határozathozatal feltételei a közgyűléssel megegyeztek.

Az előjáróság a hitközséget képviselte a hatóságok előtt, havonta legalább egyszer köteles volt ülésezni, de az elnök is összehívhatta, ha 5 előjárósági tag ezt kérte. A testület tagjai voltak: 1 elnök, a 2 alelnök (az egyik a rituális-, a másik a pénzügyi bizottság elnöke), 1 pénztáros, 1 ellenőr, 3 templomi gondnok és 1 gazdasági tanácsnok. A felsorolt kilenc hitközségi előjárót a közgyűlés választotta a hitközségi tagok sorából.

A hatáskörük kiterjedt:

- A hitközségi vagyon és ügykezelés feletti ellenőrzésre.
- A képviselő-testület hatáskörébe utalt ügyek előkészítésére, az említett testület napi-rendjének megállapítására.
- Feladata volt a közgyűlés, a képviselő-testület és a saját határozatainak a végrehajtása.
- Határozott a hitközségi tagok felvételéről, törléséről, kilépéséről.
- Döntött a főrabbi kivételével a hitközségi fizetési tisztviselők és alkalmazottak helyettesítéséről, a helyettesítők béréről.
- Határozott a kisegítő személyzet, a szolgák felvételéről, elbocsátásáról, azok fizetéséről.
- Ellenőrizte a pénztárnok havi kimutatásait s általában is felügyelt a hitközségi vagyon kezelésére. Elbírált a kiadásokat és bevételeket, gondoskodott az esetleges pénzügyi szegedezéséről, s amennyiben ez szükséges volt, ezzel kapcsolatban javaslatot tett a képviselő-testület felé.
- Engedélyezte a fizetett tisztviselők és alkalmazottak szabadságát.
- Az említett foglalkoztatottaknak megelőlegezhette 1-2 havi bérüket.
- A költségvetésbe fel nem vett, maximum 50 aranykoronáig terjedő, nem rendszerezett kiadásokat jóváhagyta.
- Intézkedett a segélyezési kérelmekről.
- Felügyelt a fizetett tisztviselők és alkalmazottak munkájára.
- Intézkedett a hitközségi adók és egyéb járulékok közigazgatási úton való behajtásáról.
- Minden negyedévben az ügykezelésről jelentést tett a képviselő-testületnek.

Az érvényes határozat meghozatalához legalább 5 előjárósági tag részvétele volt szükséges, ha kellő számban nem jelentek meg, akkor a legközelebbi ülésen a résztvevők számától függetlenül döntöttek.²⁸

A felsorolt hitközségi szervezetek munkáját segítették a különböző bizottságok:

- Vallás-és jótékonyágügyi bizottság
- Pénzügyi bizottság
- Adókető bizottság

- Felszólamlási bizottság
- Gazdasági bizottság
- Számvizsgáló bizottság
- Iskolaszéki bizottság (iskolaszék).

A felsorolt testületeket, tisztségviselőket évenként újraválasztották, munkájukért díjazás nem járt. 1936-ból arról értesülhetünk, hogy a hitközség rendkívüli közgyűlést hívott össze, melynek tárgya az alapszabály 14.§-nak megváltoztatása, mely a képviselőtestület és az előjáróság egy év-re szóló megválasztását szabályozta.²⁹ Nincs azonban további információnk arról, hogy változtat-tak-e az addigi gyakorlaton.

Az alapszabályzat kimondta, hogy a hitközség területén alakítandó zsidó és nem zsidó jelle-gű egyetek kötelesek alapszabályaikat a hatósági jóváhagyás előtt a hitközségnek bemutatni. Ugyanakkor felsorolta azokat a közösségeket, melyek a hitközség szervezetétől függetlenül, de annak befolyásától nem mentesen tevékenykednek, s a belügyminisztérium hagyta jóvá műkö-désüket. Ezek:

Chewra Kadischa=Szent Egylet
Talmud Tóra Egylet
Bikur Cholim=Támogató Egylet
Malbisch Arumim=Szegények Felruházási Egylete
Osze Chesed Weemesz=Jótekonysági Egyesület
Gemilus Chasudin=Emberbaráti Egyesület
Kisvárdai Izraelita Nőegylet

A hitközségi iratokat döntő részét a történelem forgószéle, s a szelet kavaráó emberi kezek megsemmisítették, vagy általunk eddig ismeretlen helyre repítették. Többnyire a korabeli újsá-gok őriztek meg híradásokat az izraelita vallási életről, a szervezet működéséről. Ezekből kide-rül, hogy az 1880-as években a hitközség elnöke Reizman Herman kereskedő-földbirtokos volt. Ő Reizman Sámuel és Grósz Róza gyermekeként jött a világra.³⁰ Születésének időpontja a halá-lozaskor bejegyzett 84. éves életkorból visszszámítva 1830-at tesz ki, viszont az 1848-as zsidó népszámlálás szerint 15 éves, születési helye Ladány, másfél éve lakik Kisvárdán, foglalkozása ke-reskedőseged.³¹

Őt követhette az elnöki poszton Grósz Vilmos kereskedő, (apja Grósz Bernát, anyja Heimlich Debora),³² a Népbank igazgatója, legalábbis ez derül ki abból a gyászjelentésből, amit az 1909. december 1-én bekövetkezett halálakor a család közzétett: „... özv. Grósz Vilmosné, szül. Kun Etelka és gyermekei: Jenő, Ferencz és Sándor, az alulírt rokonság nevében is fájdalomtól földig sújtva jelentik, hogy a legjobb férj és apa, Grósz Vilmos, a kisvárdai izr. hitközségnek sok éven át volt elnöke, Szabolcsvármegye törvényhatósági bizottsági tagja...életének 57-ik, boldog házasságának 32-ik évében, a mai napon hosszas betegség után elhunyt.”³³

A lap munkatársa hozzáfűzte még, hogy az elhunyt sokat fáradozott azon, hogy hitsorsosait a felvilágosodás útjára vezesse. Ezt a „felvilágosodás” szót minden bizonnyal úgy kell értelmez-nünk, hogy Grósz annak az irányzatnak volt a képviselője, akik kevésbé ragaszkodtak az ősi val-lási követelményekhez, valószínűleg a neológokhoz állhattak közelebb.

Grósz után Széll Mihály munkálkodása érdemli meg a figyelmet. Ez utóbbi családot eredetileg Windt-nek hívták. Amikor Mihály 1935. szeptember 9-én 90 évesen meghalt, apjaként Windt Fülöpöt, anyjaként Blum Zálit, házastársaként Moskovics Czeciliát írák be.³⁴ Ezzel szem-ben 1898-ban, Windt Jakabné (Braun Rozália) temetésekor azt közölte a hírlap, hogy ő Széll Mi-hály anyja, aki házasságának 57-ik, életének 76 évében hunyt el.³⁵ Winélt Jakab magánzónak 1908-ban, szintén 90 éves korában történt elhunytakor az anyakönyvbe azt rögzítették, hogy ap-ja Windt Bernát, anyja Blum Judit, házastársa néhai Blum Záli.³⁶

A hitközség elnöki posztjának, mint ahogyan más hitközségi pozícióknak, tisztségeknek betöltésére minden évben választások révén került sor. A voksolás vezetésére a képviselő-testület 4 tagból álló bizottságot választott, két főt a saját tagságából kettőt a választóképes hitközségi tagokból. A választási bizottság elnöke a mindenkori főrabbi vagy annak helyettese volt. 3–5 ún. „bizalmi férfit” is bevontak a szavazás ellenőrzésébe, őket legalább harminc választójogosultnak kellett ajánlani, ha több személyre volt ajánlat, akkor közöttük sorshúzással döntöttek.

A bizottság a választás napja előtt legalább négy héttel (hogy a szükséges jogorvoslatok még megtehetőek legyenek) közzétette a szavazati joggal rendelkezők listáját, ezt a templom előcsarnokában kifüggesztették és a templomban élő szóval is kihirdették az eseményt. A bizottság: „*az összes választókat az izraelita hagyományos szokás szerint a húsvéti „Pesach” ünnepek közbeneső egyik köznapján megtartandó választási közgyűlésre hívja össze, amely tekintet nélkül a megjelentek számára, határozatképes... A választás délelőtt 9 órakor veszi kezdetét és megszakítás nélkül délután 2 óráig tart. A választási bizottság jogosítva van szükség esetén ezen időt meghosszabbítani.*”³⁷

A választás titkos és személyes volt. 1907. április 1-én is megválasztották a hitközség elöljáróságát és a képviselői tagokat. Elnök: Széll Mihály, I. sz. alelnök: Grosz Vilmos, II. sz. alelnök: Reizman Lajos, pénztárnok: Klein Márkus, gondnokok: Rosenbaum Leo és Steiner Joachim, ellenőr: Berkovics Elek. Képviselői tagok: Reizman Herman, Fried Salamon, Friedman Márton, Kun Samu, Berger Herman, Schönberger Ignác, Hochman Mór, Rosmann József, Harstein Lipót, Fleischman Israel, Danziger Bernát, Fried Sámuel Juda, Kálmán Samu, Molnár József.³⁸ A legtöbb szavazatot elnyerő személyek kerültek megválasztásra, nem volt kitétel, hogy az érvényes szavazatok mekkora hányadát kell megszerezni a tisztségek betöltéséhez. A hitközség alapszabálya intézkedett viszont arról, hogy az elöljáróságba kettőnél több közeli rokon (apa-fió, após-vej, testvérek, sógorok) együtt nem kerülhetett be, ha mégis ennek irányába mutatott a szavazatok összeszámllálása, akkor az érintettek közül azok maradtak az elöljáróságban, akik több szavazatot kaptak.

Az 1908. április 19-én lebonyolított megmérettetés során változások történtek, az alelnökök helyét Weisz Mór és Grosz Benjamin foglalták el, a két templomgondok személye is cserélődött, Klein Gyula és Kohn Mór lettek azok. A képviselői tagok közül kikerült a két Fried, Schönberger, Rosmann, Kálmán és Molnár József, bevételődött Stern Mór, Beck Sámuel, Mandel Ferenc, Jakobovits Emánuel, Fleischman Kain, Moskovits Lázár.³⁹

1909. április 8-án elnök: Széll M., alelnökök: Weisz és Grosz Vilmos, pénztáros: Klein Márkus, gondnokok: Kohn Mór, Rosenbaum Leo, ellenőr: Berkovics Elek, képviselői tagok: Reizman H, Grosz Benjamin, Fried Sámuel Juda, Friedman Márton, Fleischman I, Harstein L. Kun S., Jakobovics E., ifj. Schwarcz Ignác, Berger H., Stern Mór, Hochman Mór, ifj. Weisz Sámuel, Kesztenbaum Herman.⁴⁰

1910. április 26-án ismét eljött a tisztújítás évenkénti megismétlésének napja. Elnök: Széll M., alelnök: Grosz Benjamin, Reizman Lajos, pénztáros: Klein Márkus, templomgondnokok: Kohn Mór, Klein Mór, ellenőr: Kun Samu. Választmányi tagok: Reizman Herman, Fried Salamon, Harstein Lipót, Hochmann Mór, Friedmann Márton, Fried Sámuel, Berger Herman, Kesztenbaum Herman, Molnár József, Reisman Mór, Schwarc Ignác, Berkovics Elek, Fleischman Izrael, Kemény Gyula.⁴¹

A következő évi választás eredményét nem ismerjük, csak egy híradás maradt ránk áprilishöz, mely a választás tényéről szól: „*A helybeli izraelita hitközségnél az évi rendes tisztújítás ma 16-án, vasárnap fog megtartatni. A szavazás, a hitközség termében, a szokásos módon, reggeli 9-kor kezdődik. A szavazatszedő bizottság elnöke a főrabbi.*”⁴²

1912. április 21-én szintén választás volt a hitközségnél: „*Ez alkalommal nagy ovációban részesült a hitközségnek derék elnöke Széll Mihály, ki immár 36-odszor vette át az elnöki mandátumot. Széll ezt a megnyilatkozó ragaszkodást méltán megérdemelte, ki egy egész emberöltőn át hitsorsosai érdekében odaadó lelkesedéssel fáradozott, s kitartó munkálkodásának, szívós hivatásszeretetének fényes tanúságtételei azok a*

középületek, melyek az ő buzdítására és energikus akarateréből emeltettek. Így például a hitközség nagy temploma, a modern stílusban épült szép iskolája az ő páratlan ambiciózus hivatásteretét dicsérik. Adjon a Mindenható neki még továbbra is erőt és kitartást, hogy ezt az országban immár számottevő hitközséget még sokáig vezethesse.”⁴³

Széll Mihály, az ismét megválasztott elnök, ekkor már évtizedek óta lankadatlan buzgalommal képviselte a hitközséget, s jelentékeny szerepet töltött be annak felvirágoztatásában. Ő az, aki fiatal korában Halasi Mórral megalapította a később országos hírűvé lett Windt és Fisch terménykereskedő céget, s több évtizedig vezette a hitközséget, majd lemondása után örökös díszelnökként tisztelték. Szintén évtizedekig tagja a helyi képviselő-testületnek és a megyegyűlésnek.

A következő esztendőben, 1913. április 24-én is Széll Mihály lett a vezető, az 1. sz. alelnök: Reizman Lajos, 2. sz. alelnök: Grósz Benjámin, pénztáros: Klein Márkusz, ellenőr: Ackersman Nándor, gondnokok: Klein Mór és Kohn Mór. Választmányi tagok lettek: Reizman Herman, Fried Salamon, Fleischman Izrael, Steinbach Samu, Friedman Márton, Fried Sámuel Juda, Harstein Lipót, Kemény Gyula, Kesztenbaum Herman, Jakubovics Emánuel, Hochman Mór, Berger Herman, Danciger Bernát, id. Weisz Lajos.⁴⁴ A szavazást megelőző napokban egyébként gyászolt a hitközség, mivel 77 éves korában, április 22-én elhunyt Schreiber Naftali alrabbi, aki 36 éven át szolgálta a hitestvéreit.⁴⁵

Az ezt követő tisztújításkor a felsoroltak fele kicserélődött. Elnök: Fried Salamon, I. alelnök: Reizman Lajos, II. alelnök: Fried Sámuel Juda, pénztáros: Lefkovits Miksa, ellenőr: Kain József, I. templomgondnok: Klein Mór, Unger Márton, választmányi tagok: Friedman Márton, Széll Mihály, Klein Márkusz, Danciger Bernát, Kesztenbaum Herman, Steinbach Samu, Fleischman Izrael, Rosenwasser Mór, Stern Mór, Hochman Mór, Pollák Ferenc, Jakubovics Emánuel, Rosenfeld Adolf, id. Weisz Lajos.⁴⁶

A dualista-kor végén nem csak a hitközségi választások jelentettek izgalmat a zsidóságnak, hanem az is, hogy a világháború miatt bekövetkezett gazdasági helyzetben miként tudják biztosítani a hitélet előírásainak megfelelő ünnepségek megtartását. A háború kitörése előtt még más volt a gond, a hitközség előjárósága erről intézkedett:

„FIGYELMEZTETÉS

A közelgő peszách-ünnepre való tekintettel felhívjuk a hitk. tagok figyelmét arra, hogy húsvéti pászkát (Macóthot) a hitközség területére behozni tilos. A volt földművelés-, ipar és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 14040/889 szám alatt kelt rendelete értelmében, vagyis: „Kihágást követ el és a rendőrhatalóság által 100 kor-ig terjedhető pénzbüntetéssel fenyítendő s ezenfelül attól a nála talált húsvéti pászka is elkobzandó, ki pászkát a hitközség területén kívül eső helyről szállít.” Kisvárdai, 1914. évi február hó 24-én.”⁴⁷

A szűkös, megszorításokkal, fejadagokkal terhelt években azonban már olyan közzétételeket olvashatunk, mint amelyet 1916. február 24-én az előjáróság fogalmazott meg: „Az izr. hitközségi tagok figyelmébe. Mindazon hitközségi tagok, kik pászkalisztre igényt tartanak, 9 napra személyenkint 2 kg 16 grammot előjegyezhetnek a hitközség irodájában.”⁴⁸

1917. február 2-án Széll Mihály hitközségi elnök tett közé egy felhívást: „Az országos közéletmezesi hivatal elrendelte, hogy mindazon izr. vallású hitorsosaink, kik a Peszách ünnepeken kenyér helyett pászkát használnak, tartoznak neveiket, valamint családtagjaikat, cselédeiket és kiszolgáló személyzetüket név és szám szerint pontosan bejelenteni... A hatóság csak a bejelentett személyek részére fog lisztet kiutalni.”⁴⁹

Áprilisban egy híradás arról tudósít, hogy: „Az országos közéletmezesi hivatal elnöke múlt hónapban 85 mm lisztet utalt ki pászkasütés céljaira a kisvárdai izraelita hitközségnek oly feltétellel, hogy a hatósági ellátásra nem szorulók a liszt helyett megfelelő terményt szolgáltatassanak be, a hatósági ellátásra szorulók pedig 10 napra kapjanak lisztjegyet. Az elmúlt héten a kisvárdai izr. hitközség a kapott liszt helyett 70 mm terményt adott át a szolgabíróságnak, mely azt a közraktárba szállította.”⁵⁰

A béke eljövetele után is folytatódtek a választási csatározások. 1928-ban az ortodox hitközség megtartotta az évenként esedékes tisztújítását, elnök: Káin József, alelnökök: Lefkovics Miksa és Fleischmann Káin, pénztáros: Kellner Mór, ellenőr: Klein Márkusz, gondnokok: Frieder Herman, Eichler Mór, Fülöp Ferenc, gazdasági tanácsos: Kun Ferenc lett. Képviselőtestületi tagok: Hochmann Mór, Friedmann Ábrahám, Jakubovics Emánuel, Klein Mór-fűszeres, Krebsz József, dr. Barta Samu, Mandel Bernát, Fleischmann Dániel, Stern Dániel, Berkovics Elek, dr. Fried Samu, Berger Herman, ifj. Weisz Sámuel, Danziger Bernát, Rosenbaum Leó, Salgó Adolf, Taub Dávid.⁵¹

Az elnökről annyit érdemes megjegyezni, hogy Nyíregyházán született 1872. augusztus 3-án, apja Kain Bertalan, anyja Glück Máli, felesége Grünbaum Margit.⁵² 1902-ben Kisvárdán megalapította cement-és betongyárát, fakereskedést folytatott és gyümölcsszállításra alkalmas ládákat is gyártott a lággyárában. Virilis alapon tagja volt a képviselőtestületnek, Hunek szerint 11 éven át a hitközség elnöke.⁵³ Mint amerikai állampolgár, mentesült a gettózás alól, de oda önként bevonult s tagja volt a zsidó tanácsnak. A volt hitközségi elnök, fakereskedő 1953. május 4-én hunyt el.

A húszas években azonban már repedések mutatkoztak a hitközségi tagokat összetartó ortodoxia körül. Ez érzékelhető abból a vezércikkből melyet a Felső-Szabolcs 1923-ban közölt: *"Kisvárdán tudvalevőleg csak egy és pedig ortodox hitközség van! Ennek tagja minden izraelita vallású, helyesebben minden zsidó. (Azért zsidó és nem izraelita, -mert a magát nem zsidónak, hanem izraelita vallású magyarnak nevező ípsó faktó nem lehet ortodox) ... a közel négyszáz zsidó család mellett alig tehetem többre az izraelita vallású családok számát ötvennél. Ez az ötven család képviselte ezelőtt a hitközségben a szellemi fölényt a vagyoni túlsúlyt is, - mert hiszen a birtokosok, bankigazgatók, ügyvédek, orvosok, mérnökök és jobb kereskedők közül kerülnek ki. Ma azonban a szatócsok, krumplicsok, tollasok és conjuncturális foglalkozásúak is annyira megtollasodtak, hogy millióikkal szellemi képességüket is arányban fejlődőknek képzelik és az őszi hitközségi választásokon az intellektuelleket a vezetőségből ügyes összefogással teljesen kibuktatták.*

*Első munkájuk a hitközségi adó ez évi kivetése azon a híres jeligen alapszik, hogy a hitközség fenntartási költségeit a magyar izraelita vallásúak, vagyis a közéjük csupán ezen szempontból számító rossz zsidók (mert nem ortodoxok) kötelesek viselni... A helyzet tehát Kisvárdán az, hogy az ősi zsidó rítus szerint imádkozó és élő, vagyis nemcsak eredeti vallást, hanem minden faji sajátágot fenntartó és nemzeti módon kultiváló zsidóság diktátori módon uralkodva gyakorol minden jogot a hitközségben, míg az izraelita vallású magyar intellektuellek csak kötelességeket, jobbágyi terheket élveznek... az ötven neológ izraelita családban nincs annyi elszántság, nincs annyi áldozatkészség, hogy a csupán anaëbronicus tradíció nyugó testvériségét ezekkel az internacionális elemekkel meg tudja tagadni. Inkább adózik erején felül és vágja zsebre ezekért ezekkel azt a sok igaz vádat, amelyek az ébredők tízparancsolatában vannak összegezve."*⁵⁴

A cikk valós viszonyokat tárt fel, ezt igazolja, hogy 1929-ben a Szilágyi-féle gyógyszerárban értekezletet tartottak, melynek célja az volt, hogy az izraelita neológ egyházat megalakítsák. A gyűlést dr. Szilágyi József orvos, Moskovics Jenő és Szilágyi Lajos gyógyszerész hívták egybe, melyen megjelent tízenyolcan, izraelita ügyvéd, orvos, kereskedő. Az előzmény az volt, hogy: *"A kisvárdai orth. izr. hitközség adókövető bizottsága, amelyben olyan hitk. tagok foglalnak helyet, akiknek egyházi adójuk még a 10 pengőt sem haladja meg, sok hitközségi tagra hatalmas 3-4-5-600 pengős egyházi adót rótt ki. Ez, valamint az a körülmény, hogy a kiválni készülő tagok szerint az orth. hitk. jelenlegi vezetése nem felel meg a kor szellemének, készített igen sok hittagot, hogy kiváljon az orth. egyházból és megalakítsa a neológ hitközséget.*

*Informátorunk szerint a tagok magyar istentiszteletet, az iskolában alaposabb hazafias és az egyházi életben magyar szellemet kívánnak bevonni."*⁵⁵

Ebből az időből nem áll rendelkezésünkre az adókimutatás, viszont fennmaradt az 1934. évi adójegyzék. Kisvárdán 603 adófizetőt tártak fel, a listán szerepelnek még a fiókhitközségek az alábbi rendben és az adózók számával: Ajak: 10, Anarcs: 11, Rétközberencs: 2, Gyulaháza: 13, Nyírkarász: 31, Komoró: 2, Fényeslitke: 11, Pap: 6, Szabolcsveresmart: 5, Döge: 4, Jéke: 1, Kékcse: 2, Tiszakanyár: 2 adófizető.

Nézzük meg azt, hogy ebben az időpontban kik is voltak az adóketevő bizottság tagjai! ők a következők: Kun Ferenc, elnök, Goldstein Ignác, Friedman Ferenc, Eichler Mór, Friedman Dávid, Prerau Ignác, Grósz Jenő (trafikos), Fleischer Mór, Klein Márkus, Ösztreicher Áron, Galet Sámuel.

A legnagyobb összegű kirótt adók így alakultak: dr. Schönwald Miklós 500 P, Kun Samu 500 P, dr. György Ferenc 500 P., dr. Lövei Andor 360 P., Radó Adolf 360 P., Diner István 350 P., dr. Katona Sándor 300 P., Kain József 300 P., Kun Ferenc 300 P., Fried Izidor gyógyszerész 300 P., özv. Diner Gyuláné 280 P., Grósz Benjaminsné 260 P., Molnár József 254 P., Prerau Ignác 250 P., Kroó Andor 240 P., dr. Bihari Emil 240 P., Halasi Mór 240 P., Diner Béla 200 P., Scharf Adolf 200 P., özv. Reisman Samuné 200 P., Rosenfeld Zoltán 180 P., Teichmann Mór 180 P., Klein Mór 180 P., Schiffer Sámuel 180 P., Lebovics Jenő 160 P., Schwarcz Farkas 160 P., Mandel Benjamin 140 P., dr. Szőke Sándor 120 P. Ezen a listán természetesen ott található a kiválást kezdeményező dr. Szilágyi József neve is, rá 96 pengőt róttak ki.⁵⁶

Szintén 1934-ben október 17-én készült el a kisvárdai adóügyi jegyző által összeállított kimutatás, mely a kisvárdai izraelita hitközségi tagok 1934. évi adóalapját tartalmazta. Eszerint: földadó: 1951 P. 31 f., házadó: 33338 P. 39 f., 5 százalékos általános ker. adó: 32824. P. 30 f., összesen: 68114 P.⁵⁷

Az 1935-ös évre vonatkozóan a kisvárdai izraelita hitközség 601 adót fizető helyi illetőségű tagja közül 401 főt sikerült foglalkozására nézve beazonosítani. E 401 fő 50%-a önálló kereskedő, 36,4 %-a pedig önálló iparos volt.⁵⁸

Visszatérve az 1929-es eseményekre, ekkor mintegy hatvan fő jelezte belépési szándékát, elhatározták, hogy az alapszabályt a kultuszminiszternek jóváhagyás végett megküldik, igyekezni fognak diplomát építeni és megfelelő rabbit szerződtetni. A szétválás már korábban, 1927-ben napirendre került, akkoriban ugyanis kilépési nyilatkozatot írtak alá, ezt a főszoigabíróhoz is eljuttatták, s most 1929-ben úgy úgy tűnt, hogy ezúttal a szétválással megoldódnak az ellentétek. A további adatok azonban meglehetősen zavaros képet tárnak elénk. A jelzett év májusának ötödik napján a nagyvendéglőben alakuló gyűlést tartottak a kiválni szándékozók, ezt úgy hirdették meg, mint status quo hitközség létrehozását. Az újonnan megalakuló hitközség szervezőbizottsága felkérte mindazokat, akik 3 év előtt a kilépési nyilatkozatot aláírták és az új hitközséghez való csatlakozásukat bejelentették, valamint mindenkit, akik az új hitközségbe belépni óhajtanak, hogy jelenjenek meg a gyűlésen: „...mely a közigazgatási hatóságoknak be van jelentve és engedélyeztetett. A gyűlésen jelen lesz a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája Budapest kiküldöttje is.”⁵⁹

Az eseményről beszámoló helyi hírlap azonban már ezt írta: „A kongresszusi alapon álló izr. Hitközség vasárnap tartotta alakuló közgyűlését a Nagyszállodában. A megejtett szavazás után a következő tisztikart választották meg. Elnök: dr. Schönwald Miklós lett.”⁶⁰ Ő 1911-ben szerezte ügyvédi képesítését, s Kisvárdán kezdett praktizálni. Megalapítója és vezérigazgatója volt az 1923-ban létrejött Kisvárdai Hitelbank Rt-nek. Tagja lett a helyi képviselő-testületnek.

A további választottak névsora és funkciója így alakult: az alelnökök: Kun Samu és Ackersmann Nándor, ellenőr: Szilágyi Lajos, pénztárnok: Kálmánczi Ernő, gondnokok: Lebovics Jenő és Goldstein Elek, választmányi tagok: Fejér Ferenc, Frisch Bertalan, dr. György Ferencz, dr. György Sándor, Kovács Samu, dr. Lövei Andor, Rothbaum Herman, Smilovits Dezső, Schwartz Lajos, dr. Szilágyi József, Vadász Dezső, Weinstock Gyula, Weinberger Zsigmond. A hitközségnek a választáskor 67 tagja volt, adta tudtul a lap.⁶¹

A kongresszusi irányzatot emlegették neológ néven is, ám az előző volt a hivatalos megnevezés. Az elégedetlenek, akik annak idején kiléptek az ortodoxok közül, azért alakították meg először a kongresszusi irányzatot, mert akkor még nem volt jóváhagyva a status quo hitközségek autonómiája. Ám 1929-ben elismerték az országos autonómiát, így a kisvárdaiakat semmi sem akadályozhatta volna meg abban, hogy a kongresszusi alapról a status quo-ra váltsanak.

Már ekkor templomszolgát, sameszt keresnek. Ennek feladata, hogy istentisztelet alatt felügyeljen a rendre, előkészítse a szükséges kegyzereket, a Tóra elé hívottaknak átadja a szertar-

tási előljáró megbízását. Május 26-án újabb gyűlést tartottak, melyen több mint százan vettek részt. Sokan csatlakoztak az új irányzathoz, remélve, hogy a minisztérium rábólint az alapszabályra. A kongresszusi hitközség elnökének átadták a mandátumot, aki: „...a küldöttségnek adott válaszában kijelentette, hogy a hitközséget hazafias és vallásos szellemben óhajtja és fogja vezetni.”⁶²

A következő hónapban is feltűnik az új irányzat, hiszen amikor 1929. június 9-én beiktatták az új evangélikus lelkészt, a Kaszinóban rendezett ünnepélyes gyűlésen a többi felekezet képviselője mellett megjelent dr. Szilágyi József is, aki az újonnan megalakult kongresszusi izraelita egyház nevében köszöntötte a beiktatott Csákó Gyulát.⁶³

A későbbi évekről nem áll rendelkezésünkre olyan adat, mely megerősítené azt, hogy valóban kiszakadtak volna az elégedetlenek az ortodox hitközségből, s önálló hitközségként működött volna akár a status quo, akár a kongresszusi. Az azonban tény, hogy az irányzatok léteztek, csak éppen egyetlen közösségen belül, mint ahogyan más hitközségek esetében is ez igen gyakran előfordult.

Az 1930-as évektől láthatóan két főbb irányzat és azok képviselői küzdöttek egymással. Az egyiket Kain József, a másikat dr. Schönwald Miklós vezette. Az 1934. április 2-án megtartott tisztújító közgyűlésen elnöknek dr. Schönwald Miklós, alelnököknek: Lefkovits Miksa, Fleischmann Kain, pénztárnokul: Goldstein Ignác, gazdasági tanácsnokul Kun Ferenc, ellenőrnek: Loránt Bence, gondnokokként: Eichler Mór, Ehrmann Éliás, Danciger Ignác lettek megválasztva. Rajtuk kívül még a 24 tagú képviselő-testület is újabb választás alá került.⁶⁴

Az 1935-ös hitközségi választások során is megmutatkozott ez a különbség. Az április 21-én megtartott szavazáskor, amikor a 291 szavazásra jogosultból 230 voksolt: „...kilencféle lista összeállítás futott, s ez okozta, hogy a szavazatszedő bizottság vasárnap délután 2 órától este 8 óráig végezte munkáját. A választás eredményeként egy részben új tisztikar került a hitközség élére. Az elnök: Kain József, alelnökök: Klein Márkus és Fleischman Káin, pénztárnok: Goldstein Ignác, gazdasági tanácsnok: Halmi László.”⁶⁵

Ez az esztendő más miatt is nevezetes, ugyanis 1935. szeptember 9-én meghalt Széll Mihály, aki évtizedekig volt hitközségi elnök.⁶⁶ A megyei újság 93 esztendőben határozta meg a korát, de az állami halotti anyakönyv szerint ekkor 90 éves volt. Sírkövén a születés dátum a 90 éves életkort adja vissza, síremlékének felavatására 1936. augusztus 30-án, vasárnap délután 3 órakor került sor.⁶⁷

Van adatunk az 1936-os választásokról is. Az április 9-én lezajlott eseményt minden bizonyítással nagy előkészületek előzték meg, ezt érzékelteti a fennmaradt híradás: „A hitközségi választás ez évben különösen nagy izgalmat keltett. Az érdeklődés legékezebb bizonyítéka, hogy 358 szavazati-jogosult tagból 326-an éltek szavazati jogukkal. Nagy volt a választási harc. Évről-évre megisméllődik ez a nagy kortézia, amelyre kifejtett hatalmas energiát a komoly alkotó munkától veszik el. Talán az idevonatkozó hitközségi alapszabályok megváltoztatása lehetővé tenné, hogy a választások -mint más hitközségeknél- több évre történnének meg s ezáltal elkerülhetők lennének az ilyen, semmi esetre sem hasznos jelenségek.”⁶⁸ Az agitáció eredményeként ismét Kain lett az elnök, Klein Márkus és Ösztreicher Áron az alelnökök, a pénztárnok és a gazdasági tanácsnok személye nem változott, ellenőr Hartmann József. A szavazáskor bizalmat kapott még 3 gondnok és a 21 tagból álló választmányt.

1937. március 29-én teljes rendben, hatalmas érdeklődés mellett zajlott le a tisztújítás, ekkor dr. Schönwald lett az elnök.⁶⁹ Egy 1943. április 19-én kelt lista szerint a kisvárdai autonóm ortodox izraelita hitközség választójogosult tagjainak száma mindössze 102 fő. Ezek a következők:

<i>dr Arató Marcell</i>	<i>Biedermann Sámuel</i>
<i>Dr. Fried Sámuel</i>	<i>Fried Sándor</i>
<i>Goldstein Ignác</i>	<i>Grosz Illés</i>
<i>Grosz Jenő mozis</i>	<i>Grünfeld Sámuel</i>
<i>Guttman Bertalan</i>	<i>Halmi László</i>
<i>Kain József</i>	<i>Kálmánczi Ernő</i>
<i>Kellner Mór</i>	<i>Kepecs Vilmos</i>
<i>Kesztenbeum Herman</i>	<i>Kesztenbeum Márkus</i>
<i>Klein Gyula</i>	<i>Klein Ignác</i>
<i>Klein Márkus</i>	<i>Kovács József</i>
<i>Kún Ferenc</i>	<i>Kún Samu</i>
<i>Lefkovics Bernát</i>	<i>dr. Lukács Ignác</i>
<i>Mandel Benjámin</i>	<i>Moskovics Jenő mérnök</i>
<i>Nagy Zoltán</i>	<i>Östreicher Ábrahám</i>
<i>Prerau Ignác</i>	<i>Rosenbaum Ernő</i>
<i>Rosenbaum Lipót</i>	<i>Rosenfeld Lőrinc</i>
<i>Rosenfeld Zoltán</i>	<i>Schatten Simon</i>
<i>Schwarz Béla rőfös</i>	<i>Schwarz Mór gombos</i>
<i>Steiner? Mihály</i>	<i>dr. Szőke Sándor</i>
<i>Taub Ernő</i>	<i>Tannenbaum Jenő</i>
<i>Teichmann Mór</i>	<i>Danziger Ignác</i>
<i>Grosz Mihály</i>	<i>Kálmán Ignác</i>
<i>Kellner? Márton</i>	<i>Klein Lipót</i>
<i>Levite Mózes</i>	<i>Rosenthal Mór</i>
<i>Weisz Ezekiel</i>	

70

A jegyzékben a 49. számmal ért véget a lista, itt van dr. Arató Marcell, Klein Márkus és Prerau Ignác aláírása, eddig tartott az eredeti lajstrom, de ezt: „A választási bizottság az alapszabályok 17–18 §-ai értelmében ezen névjegyzéket azon hitközségi tagokkal, akik az elmúlt évről származó hitközségi tartozásaikat kifizették kiegészítette, ezzel a névjegyzék a mai napon 1–102 számig terjedő sorszámu választójogosultjával véglegesen lezáródott és azt a választási bizottság hitelesnek nyilvánította. Kisvárdá, 1943. április 19-én délután 4 órakor.”⁷¹

Berkovics Elek	Eichler Vilmos szabó	Fischer József
Fraenkel Mór	Friedmann Bernát	Friedmann Dávid
Grosz József szabó	Grünfeld Rudolf	Grünfeld Zsigmond
Kaufmann Henrik	Klein Mór fűszeres	Klein Vince
Kúnos Nándor	Leicht Béla	Mandel Bernát
Preis Vilmos	Radó Adolf	Reisz Hermann
Rosenbaum Jenő	Schwarz Bernát órás	Stark Jenő
Szilágyi Lajos	Weiner József	Weinstock Gyula
Engel Lipót	Friedmann Ignác mozis	Friedmann Számi
Fülöp Ferenc	Goldstein Sándor	Hőnig Ignác
Horovitz Sándor	Kellner Béla	Klein Béla bádogos
ifj. Klein Hermann	Rézműves Sándor	Schwarz Benő lisztes
Stahl Zsigmond	Venyige Sándor	Kroó Andor
Schwarz Farkas	Stern Ernő	Grünfeld Ede
Schwarz Mór bútoros	Jakubovics Hermann	Königsberg Aladár
Osztreicher Áron	Lampel Áron	ifj. Scher József
ifj. Schwarz Menyhért	Weinreb Ignác	Weisz Náthán
ifj. Weisz Sámuel	Hartmann Henrik	

A listát Unger Sándor jegyző, a fent említett három bizottsági tag, valamint Rosenbaum Samu főrabbi, a választási bizottság elnöke írta alá.

A listán található egyének számát összevethetjük ugyan a korabeli kisvárdai zsidóság létszámával, de tudjuk, hogy a nőket eleve kizárták a szavazásból, s a férfiak közül is csak a felnőttek voltak jogosultak ennek a jognak a gyakorlására. Érdekes viszonyítási alap lehet viszont az, hogy az 1939-ben kiadott megyei monográfia – vélhetően 1938-as – adatai szerint 629 adófizető tagja volt az izraelita hitközségnek.⁷² Hozzájuk képest az 1943-ban szavazásra jogosult 102 fő kevésnek tűnik, de ezt indokolhatja, hogy a zsidók megélhetése nehezebbé vált, s így többen nem tudták befizetni az esedékes adójukat, s emiatt elestek jogaiktól.

A kívülálló, a felületesen szemlélődő egyén számára úgy tűnik, hogy a helybéli izraelita közösségnek csak egyféle arculata volt, holott az eddigiek is cáfolják ezt. Ezt a többpólusúságot erősíti meg egy dokumentum is, amely azt közli, hogy: „Kisvárdai vallásos jellegét egyébként nagyrésztben a chászid-irányzat adja, de azért a hitközségben minden árnyalat képviselve van, melyeket egyesül a főrabbi: R. Mozes Chájim Rosenbaum kiváló személye iránti tisztelet.”⁷³

Az említésre került haszid közösség tagjai a kisvárdai zsidóságnak jelentős és aktív részét alkották. Ők az életüket szigorúbb szabályok között éltek, mint a vallás más irányzatát követők, mi sem tesz erről nagyobb bizonyosságot, mint például az 5681. évi (1921) jegyzőkönyv, amelyben a Klaus alapszabályaihoz fűzött tordalékokat ill. magyarázatokat rögzítették. Ebből idézünk néhány pontot.

1. „Ne járjanak az asszonyok, a nagy és kisleányok rövid szoknyában“, azaz kisebbeké egy tenyérnyire a térd alá, a 12 évesnél idősebb leányoké legalább 2 tenyérnyivel, az asszonyoké a cipőig érjen. „Testiük, arcot és kezet kivéve fedve legyen. Ne járjanak állátszó harisnyákban, mert ezt a törvény (din) tiltja.“
2. Az alapszabály szerint „Tilos táncot tanulni tánciskolában“ ezt kiegészítették azzal, hogy „színházba és moziba sem szabad járni, sem szerelmes regényeket olvasni.“
3. „Tilos az asszonyoknak parókában, amit „sálli“-nak neveznek a női templomba jönni, de még olyan kendőben sem, mely keresztbe fonott selyemből van, tilos a templomba jönni.“
4. Minden férfi, akinek felesége sájtliban jár, legyen az bármilyen, ha nem is jön ebben a Klausba, csak otthon jár benne vagy a piacra megy, annak férje nem lehet a Klaus vezetőségének tagja, nincs választójoga és nem lehet természetesen a Klaus legfőbb vezetőségének tagja..”⁷⁴

A haszidoknak Kisvárdán külön zsinagógájuk is volt. Az egyik visszaemlékező így idézi fel a zsidóságnak ezt a közösségét: „Élmény volt látni szombaton és ünnepnapokon a strájmilis, kaftános chászidokat, öregeket és fiatalokat, akik a Klaus-ba és a kaszonyi rabbi bét-midrásába igyekeztek. A chászid közösség viszonyát az anyahitközséghez külön statutumok rendezték. Nekik is voltak saját intézményeik mint a Chevra sas és különféle jótékonyági alapok. A chászidoknak mindig sikerült befolyásukat érvényesíteni a hitközség intézményeiben.”⁷⁵

1905 körül Ráv Mose Cvi Landaut (Landau Mózes/Mór) említik, mint a haszid körök által kedvelt jesiva vezetőjét. Ő Máramaros megyében, Ökörmezőn született, világrajövetelének időpontjáról eltérő adatokkal rendelkezünk. A kisvárdai zsidóság emlékkönyve ezt az eseményt 1878-ra teszi, ugyanakkor az 1941-ben bekövetkezett halála kapcsán megjegyzi, hogy 72 éves korában hunyt el.⁷⁶ Ebből visszaszámolva születési évként 1869-et kapunk, a halotti anyakönyvben megadott 68 évnyi életkorából viszont 1873-at. Ez utóbbi körül lehet az igazság, mert amikor 1898-ban Landau Mózes Hersnek Kisvárdán gyermeke született, akkor az apáról azt írták, hogy 24 éves.⁷⁷ Atyja Landau Sulem, anyja Steinberger Adlya/Adolja. Apja Volován volt dáján, fiát 13 évesen Horowitz rabbi felvette a Sitriben lévő híres jesivájába, ahol két évig tanult, majd a szigeti jesivában összeismerkedett annak vezetőjének fiával, az 1880-ban született R. Chájim Cvi Teitelbaummal, akivel szoros barátságot kötöttek. Teitelbaum lett később az egyik leghíresebb

közép-európai jelentőségű haszid rabbi, és éppen egy kisvárdai látogatás alkalmával érte őt a halál 1926. január 21-én.⁷⁸

Landau 1897-től lakott Kisvárdán, a volt kisvárdai, majd huszti rabbinak, Grünwald Mórnak a jesivájában is tanult. 18 évesen feleségül vette Schreiber Naftali kisvárdai dáján lányát, Bettit (Bertát), s amikor 1898-ban megszületett Laura nevű leánya, az apa foglalkozásához a „talmudtanító” megnevezést írták be.⁷⁹ 1905-ben Kisvárdán dájánnak választották. Landauról jegyezték fel 1911-ben, hogy: „Próbaszónoklatra hívta meg a csapi izr. hitközség Landau Mór helybeli alrabbit, kinek legtöbb ki látása van arra, hogy a több mint egy év óta üresedésben lévő főrabbi állásra megválasztassék.”⁸⁰

Landau azonban nem lett ott rabbi, mivel a következő év február 20-ik napján Lebovics Herman addigi nagykövesdi rabbit iktatták be.⁸¹ Élete folyamán mindvégig nagy tiszteletnek örvendett, s mint tudóst is elismerték, írásairól e fejezet végén szólunk. Landau (Landa) Mózes (Mór) Hersch alrabbi 1940-ben megbetegedett, az orvosok nem tudták meggyógyítani és 1941-ben peszáchján, vagyis április 20-án d. e. 10 órakor hunyt el.⁸² A halotti anyakönyv másodpéldányán ellenben április 14-i halálozási dátum van megadva, a halál oka bélelzáródás.

A kisvárdai izraeliták között voltak olyanok is, akik a szefard irányzat mellett kötelezték el magukat, legalábbis erre utal, hogy ilyen egyesületbe tömörültek. Körükben is jelentkeztek elmentések, ezek azonban főként személyi jellegükkel domináltak, noha a vita a szefard imaház használata kapcsán merültek fel, amint azt az utókorra maradt emlékek tanúsítják. Mandel Miksa feljelentette Östreicher Áront, a vezetőség elnökét, mert az elnök az 1930. január 1-én megtartott közgyűlésen azt állította, hogy az elmúlt évben 500 pengő kiadásuk volt, melyet Mandel Miksa okozott. Östreicher ekkor „durch seine Mesiras”-nak nevezte Mandelt. Ugyancsak a Mesiras kifejezéssel illette Mandelt Jakubovics Ignác, és ő is azt állította, hogy Mandel a fent említett összeget elrabolta tőlük. Ezen állításért Jakubovicsot is feljelentette Mandel, miként Lefkovic Lippe ruhakereskedőt is, mert az azt kiabálta róla, hogy „Ruse, Seigsel, Pose Isriel, Chucev Miser”. Végül bíróság elé idézték Wieder Rudolfot is, mert az azt mondta, hogy van közöttük egy Miser, akinek az árulkodására a főszolgabíró utasította a Szeárd Egyesületet, hogy a padlót olajjal portalanítsák, és ezért az árulkodásért a kabátba be kell vágni (így szokás, ha egy hozzátartozó meghal, vagy ha azok közül valaki kitér). A bíróság az ügyben 8-án tartott tárgyalást, szakértőül Rosenbaum Mózes főrabbit rendelte ki.⁸³

A tárgyaláson a rabbi elmondta, hogy Ruse helyesen Rosót=gonosz, könyörtelen, a Seigecz elferdített héber szó, szintén sértő, a Pose Isriel jelentése hűtlen, ez az ortodoxokra nézve sértő, a Meiser feljelentőt, a Chucef magyarul szertelent, tekintélyt nem tisztelőt jelent. Ezen szavak használatát Lefkovic elismerte, de kijelentette, hogy ezt azért tette, mert Mandel elfoglalta az imaegyesületben az ő széküket, ezenkívül apósát, Glücklich Józsefet is megsértette, mert azt mondta neki, hogy „teszen rája”, és hogy ki fogja zsuppoltatni.

A tanúk: Fleischman Káin, Spitz Henrich, Mandel Benjamin, Scharf Adolf, Gottlieb Henrich szintén igazolták az inkriminált kifejezések használatát. De az is kiderült, hogy az összes imaházi széket nyilvánosan bérbe adták, kivéve Mandelét, aki azt hihette, hogy az ő székét nem adták ki, az az övé maradt, ráadásul Mandelt az egyesület nem is értesítette, hogy a székét másnak adták. A bíróság Lefkovicot 50, Östreichert és Jakubovicsot 30–30 pengő büntetésre ítélte, Wieder bocsánatot kért, így a sértett visszavonta a feljelentést.⁸⁴

A bemutatott irányzatok nem tudták megbontani az ortodox hitközséget. A kívülről egységnek tűnő ortodox hitközség képét erősíti meg az, hogy a Dienes-féle 1939-es megyei monográfia is csak ezt az irányzatot ismerteti, ekkor -mint azt fentebb említettük-, körükben 629 adófizető tagot mutattak ki.⁸⁵

A hitközségről szólva nem feledkezhetünk meg azon rabbikról, akik a vallási ügyekben meghatározó szerepet vittek. A Nyír c. megyei hetilap 1868. április 18-án megjelent számában egy híradás arról számolt be, hogy: „Folyó hó 15-én esteli 10 óra tájban Kisvárdán tűz ütött ki, Braun Herman (rabbi) háza lett a lángok martaléka.”⁸⁶ Mivel ilyen nevezetű rabbiról nem tudunk, pon-

tosabban ilyen nem állt a kisvárdai hitközség élén, úgy véljük, hogy valamilyen más okból tartózkodhatott, lakhatott a városban, valószínűleg talmudista tanítóként tevékenykedett.

A XIX. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben Grünwald Mose/Mór (1886–1893) volt a főrabbi, aki csornai főrabbinak, Grünwald Elizer Dávidnak (1868–1928) volt a gyermeke. Először ő maga is ott tevékenykedett, majd meghívták Homonnára. Itt érte el kisvárdaiak felkérő szava, és ezután: „...nagy buzgalommal terjesztette a községünkben a vallásos nevelést. Grünwaldot európai híru Talmudtudománya következtében a huszti hitközség elhódította tőlünk, s azóta ott végezte áldásos munkálkodását, míg az Úr magához szólította. E minden téren tökéletes embernek és lelkes papnak emléke legyen áldás a hátrahagyott nemzedékre, ő pedig sírjában nyugodjék békével. Az örök világosság fényeskedjék neki!” – írták az 1853-ban született Grünwald 1910. augusztus 12-én bekövetkezett halála alkalmából.⁸⁷ A rabbinak két munkája ismert: a Hachonó Derabó és a sokat idézett Arugat haboszem responsum-gyűjtemény. Ez utóbbit magyarul döntvénytárnak mondhatjuk, vagyis olyan műnek, amely elismert talmudi tekintélyek döntvényeit tartalmazza, ezzel segítve azt, hogy az élet felvetette új kérdések között a zsidók eligazodhassanak.

Somogyi Rezső 1896 májusában lezárta „Kisvárdai monographiája” c. művében említé azt az időszakot, amikor: „A zsidóknak, ez idő szerint, rabinusuk nincsen.”⁸⁸

A XX. század első felének kimagasló egyénisége volt Rosenbaum Mózes főrabbi, aki 1897–1942 között töltötte be ezt a tisztséget. A rabbi személyéről a közgyűlés feladata volt dönteni, s a hitközségi alapszabályok 35.§-a kimondta, hogy: „Főrabbinak csak oly egyén választható, aki 3 elismert orthodox rabbinusi tekintélytől nyert képesítést és mindazon kellékeknek megfelel, amelyeket az országos törvények és rendeletek előírnak.”⁸⁹ A helyi hetilap 1897 nyarán hírül adta, hogy: „A helybeli izr. hitközség rabbijává egyhangúlag Rosenbaum M. szilágysomlyói rabbi lett megválasztva.”⁹⁰

A nevezett személy apja Rosenbaum Gerzson, anyja Schwartz Amália, felesége Klein Peszil Jozefa volt.⁹¹ A rabbiapát szülőhelyén, Pozsonyban végezte el 1883-ban, Szilágysomlyóról került Kisvárdára. Megérkezése a következő körülmények között történt: „A kisvárdai izr. hitközség újonnan választott főrabbija, Rosenbaum Mór f. hó (szeptember) 7-én foglalta el papi székét. A rabbit érkeztek az állomásnál nagy közönség jelenlétében Reizman Samu hitközségi elöljáró üdvözölte, mire a főrabbi szép magyarsággal válaszolt. Első útja egyenesen a zsinagógába vezetett, hol egy órán át tartó, eszmékben gazdag, lelkes székfoglaló beszédet tartott. Ezután lakásában az izr. jótékony egyesületek küldöttségeit fogadta, este pedig azokat a zsidó ifjakat kik fáklás zenével üdvözölték. A hitközség sok reménnyel néz új főrabbi működése elé.”⁹²

A főrabbi hivatalból teljes jogú tagja volt a rituális bizottságnak és az iskolaszéknek. A hitközségi alapszabályok 69. és 70. paragrafus is foglalkozott a főrabbi feladatával és jogkörével. Rögzítette, hogy a főrabbi felügyeletet gyakorol a hitközség vallás-erkölcsi és rituális intézményeire, ezekben a hitközséget képviseli, rituális, vallási és szertartási kérdésekben dönt.

Feladatát képezi az esketési, get (válólevél) chalice (a fiúgyermek nélkül özvegyen maradt nő és az elhunyt fivére közti viszonyból következő ügyek) szertartások intézése, illetve vezetése, istentiszteleti és alkalmi szónoklatok tartása, a hitközségi és az ezen kívül álló tanintézetekben a vallás-erkölcsi tanítás ellenőrzése.

Kötelessége az anyakönyvet vezetni, ha ebben gátolva volna, ez a tevékenység csak olyan személyre bízható, akit a főrabbi kijelöl, és akinek a választását a közigazgatási bizottság jóváhagyja.⁹³ Kissé általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a rabbi feladata volt az, hogy közvetítse a lakosok felé az egyházi parancsokat, gondja legyen a közösségi tudat fenntartására, minden idegen hitbéli hatás kiküszöbölésére, vagyis: „a zsidóság kulturális, vallási, eszmei és életmódbeli különállásának megőrzésére... Ennek a különállásnak a következményei aligha pozitívak mindenben.”⁹⁴

A Rosenbaumba vetett remények nem szikkadt talajba hulltak, mivel élete és tevékenysége soha nem múlt emléket hagyott a helyi zsidóság történetében. Kiemelkedő voltát jól igazolja, hogy amikor Tisza István 1903-ban először alakított kormányt, és az autonóm ortodox izraelita hitközségek küldöttségileg tisztelegtek a miniszterelnöknél, akkor: „A deputációt Reich Kappel budai főrabbi vezette s az üdvözlő beszédet Rosenbaum Mór kisvárdai főrabbi tartotta.”⁹⁵

A főrabbi máskor, és máshol is szívesen szónokolt. 1914-ben, amikor Szerencsen iktatták be Pollák Emánuel rabbit – aki ekkor egyúttal a házasságkötését is tartotta –, a kisvárdai hitközség számos tagja is ott volt: „*Este a lakodalmi vacsoránál a kisvárdai főrabbi tűnt ki ékes szólásával, mellyel a hitközségi béke érdekében nagy hatást ért el.*”⁹⁶

A szerencsi rabbi jóval később is említésre került Rosenbaummal kapcsolatban, amikor a Zsidó Újság 1934-ben közvetetten a kisvárdai rabbit is dicsérte: „*A tórai tudományos irodalom nagy meggazdagodását jelenti a „Chélek Lévi” c. mű, amelyet Pollák Emánuel szerencsi főrabbi most bocsátott közre. Mesterei: Schreiber Akiba pozsonyi főrabbi, Rosenbaum kisvárdai főrabbi approbációikban dicsőítik kiválóságát.*”⁹⁷

A nyíregyházi orthodox izraelita hitközség 1915. február 13-án (szombaton) Rosenbaum Mózes kisvárdai főrabbit, látta vendégül, aki: „*...ez alkalomból az itteni orth. izraelita templomban a hívők sokasága előtt magas szárnyalású beszédet mondott a háborúról. A beszéd befejezte után könyörgő imát mondott a királyért, a hazáért és fegyvereink diadaláért.*”⁹⁸

Ezzel kapcsolatban a Szabolcsi Újság azt írta, hogy az Izraelita Szentegylet ünnepélyes közgyűlésén, Mózes halálának évfordulóján mondta a főrabbi a beszédét, ennek egy részét a lap közölte is. Mi a közlésből szintén csak egy kis részt idézünk: „*Emelkedjete fel a szomorúságból, a rettegésből, a fájdalomból...Isten örökdi a lövészárkok felett is...A tüzes kemencéből kiszabadította választottjait, ő örökdi az ő népe felett ma is... nem az ellenség földre sújtása a fő célunk, hanem az új élet a harc után s ezért, az életért, az igazságért, ma sem szabad megszűnnünk küzdeni.*”⁹⁹

A nyíregyházi lap szintén megemlékezett erről az eseményről.

Az 1916-os esztendőben is történt olyan esemény, ami miatt kénytelenek vagyunk a rabbi egy másik beszédét felemlíteni. A zsinagógában ugyanis Ferenc József elhunya alkalmából 10 napon keresztül mondtak alkalmi imákat, ennek keretében: „*Múlt vasárnap délután a délutáni istentisztelet elvégzése után a kántor gyászszólistárt énekelt, mely után Rosenbaum Mózes szép beszéd keretében méltatta Ferenc Józsefnek az izraelita vallás és a magyar zsidóság körüli hervadhatatlan érdemeit. Szép beszédét imával fejezte be, áldást kérve Ferenc József haló poraira, az új királyra IV. Károlyra, a hadseregre, az özvegyekre és árvákra. Ez után a kántor újból zsolistárt énekelt és a főrabbi elmondotta a halottak lelki üdvéért mondani szokott imát.*”¹⁰⁰

Rosenbaum tagja volt a legfelsőbb országos ötös rabbinátusnak, amikor meghalt Reich Kappel budapesti főrabbi, aki főrendiházi tag volt, Rosenbaumot akarták az ortodox rabbi a helyére, mert nagy tudása mellett kiváló szónoki képessége is volt, és szépen beszélt a magyar nyelvet. Ő azonban politikai meggyőződése, lelki nyugalma és szerénysége miatt a kérést elutasította.¹⁰¹ A Deák Ferenc út 7. szám alatt lakó főrabbi, 1942. december 7-én, 78 éves korában, „szívizom-elfajulás” következtében hunyt el.¹⁰² Sok kézírata maradt fenn, ezek felölelték a zsidó tudományok minden ágát (seélet-utsuvot, halacha, agada) s még életében kiadták a „Lechem ráv” c. művét. Végrendeletét is kinyomtatták és terjesztették.¹⁰³

Fia, Rosenbaum Samu (Smuel Smelke) váltotta a rabbiságban (1943–1944). Ő már korábban is szolgált a közösséget, hiszen 1937-ben azt adta hírül a helyi sajtó, hogy: „*A kisvárdai autonóm orthodox izraelita hitközség június 20-án megtartott rendkívüli közgyűlésén a hitközség gyengélkedő főrabbijának, Rosenbaum Mózesnek helyettesévé fiát, Rosenbaum Samut választotta meg.*”¹⁰⁴

Rosenbaum Samu 1895-ben született, felesége Birbaum Lenke volt. Mielőtt főrabbi lett, farraktára volt Kisvárdán. Gyermekük: az 1923-ban született Tibor, 1944-ben alrabbi, majd rabbi, az 1925-ös évben világra jött Ervin kereskedő lett, majd három leánnyal szaporodott a család: Alice (1926), Judith (1928), Éva (1929), s végül egy fiú, Gyula (1931) zárta a gyermekek sorát.¹⁰⁵

Az apja örökébe lépett Rosenbaum Samu olyan időszakban lett a zsidóság szellemi vezetője, amikor az általa irányított hittestvérekre a pusztulás várt. Azon kevés magyar zsidó vezető egyéniség közé tartozott, akik teljességében felfogták a zsidóságra váró nagy tragédiát, mely alól nem vonhatta, és nem is akarta kivonni magát a rabbi, aki családjá több tagjával egyetemben Auschwitzban fejezte be az életét. Tevékenységét, szellemét megörökítette az „Éle divré Smuel” c. mű, amelyet Tibor nevű fia adott ki.¹⁰⁶

A légerekből hazatérő maradék zsidóságot a család újabb generációja, Rosenbaum Pinkász, Rosenbaum Tibor (szül. 1923. november 2.) részesítette a vallás nyújtotta támaszban és elmélyülésben. Róla húszéves korában azt írták, hogy: „...megnyerő külsejű, közepes növésű, karcsú természetű fiú volt, jóképű. Kissé sápadt, halk szavú, de határozott fellépésű. Vallási tanokban és világi műveltségben olyannyira felkészült, hogy barátaimmal együtt sokszor zavarba hozott bennünket.” – vallotta be egy idősebb ismerője.¹⁰⁷ Egy másik fejezetben még szólunk az életéről.

A rabbikon kívül más személyiségek is említést érdemelnek. Az 1848-as összeírásban már segéd rabbinsként jelenik meg a Dögében született 50 éves Fridman Izsák, aki 34 éve lakik Kisvárdán. Szólni kell a dajan funkciót betöltőkről is. A szó a modern héber nyelvhasználatban a rabbihelyettest jelenti, eredeti értelme szerint pedig bírót, ugyanis a rabbi egykor bírói hatalommal is rendelkezett. A nagy hitközségekben, így Kisvárdán is, a dajan hivatalos rangja a rabbié után következett. Ezek közül kiemelésre méltó az a Schreiber Naftali, akinek apja Schreiber Herman volt, „anyja elhalt, neve ösmeretlen.”, felesége Breitenstein Júlia volt.¹⁰⁸ Ő volt a megalapítója a „Chewra Sász”-nak, ahol minden nap tanulták a gemarát. Szombatonként tartott drasái és tóra-magyarázatai sok érdeklődőt vonzottak.¹⁰⁹

Naftali 77 éves korában, 1913. április 22-én hunyt el: „Halála mély gyászba borította a kisvárdai izr. hitközséget, melynek 36 éven át volt a rabbi. Schreiber Naftalival korunk egyik legkiválóbb talmudtudósa szállt sírba. Bámulatos tudásával, páratlan jó szívével, puritán önzetlenségével és szerénységével igen sok hívet szerzett magának nemcsak Kisvárdán, hanem messze vidékeken is. Temetése szerdán, e hó 23-án délelőtt 10 órakor volt óriási részvét mellett.”¹¹⁰ Schreiber Naftali után megmaradt az alkotása, hiszen ő volt a szerzője a Mate Naftoli című homilitikus (szónoklattani) műnek.¹¹¹

A kisvárdai rabbik mellett említünk meg egy olyan személyt, aki a településen született, de nem itt lett rabbi. Schwarcz Miksa 1854. január 14-én itt jött világra, 1877-től 1887-ig volt a budapesti rabbiképző növendéke, ekkor avatták bölcsészdoktorrá, 1888-ban pedig rabbivá. Ugyanekkor megválasztották főrabbiá Egerben, ahol haláláig működött. Meghalt 1902. december 14-én. Műve, a „Kohen Efrájim óbudai rabbi élete és responsumai“ 1887-ben jelent meg Budapesten.¹¹²

A közösséget szolgálta a hitközség alkalmazásában álló metsző (sakter) is, akit a főrabbi előzetes jóváhagyása után választhattak meg. Az ő feladata volt az állatok rituális előírás szerint való levágása, csakis így vált fogyaszthatóvá a tiszta, kóser hús. A sakter mondta az áldást a rituális vágásra, majd elvágta az állat nyakát, az állat kivéreztetése után porral betakarta a vért és ismét áldást mondott.

Képesítését, illetve oklevelét, az igazolását (kábbálá) általában három rabbitól nyerte, miután más metszőknél előzőleg gyakorlaton volt, és bizonyította, hogy járatos a s'hitó, a rituális vágás törvényeiben. Voltak olyan metszők, akik csak a szárnyasok vágására voltak feljogosítva, a magasabb képesítésűek (sóchet ubódek=vágó és vizsgáló) a szarvasmarha vágására is alkalmasak voltak. A sakterok meglehetősen általában a községek hívása, majd álláshirdetés útján történt. A sakter szegényesen és példamutatóan élt, sok emberrel állt kapcsolatban, még vidékről is hordták a zsidó háziasszonyok parancsára a szolgálólányok a hízott libákat, kacsákat vágatni.

A már oly sokszor citált 1848-as kimutatás egyedül a Lengyelországban született 18 esztendőös Perlmutter Ábrahámot említette metszőként, őt egy mészároslegény segítette.¹¹³ 1898-ból származik egy adat, mely szerint akkor a metsző a 38 éves Blank Márton volt.¹¹⁴ A kisvárdai metszők közül az egyik legismertebbnek Wohlberg Józsefet nevezhetjük, akiről az 1909. február 5-én, 63 éves korában bekövetkezett halálakor azt írták, hogy 30 esztendőn keresztül volt az izraelita hitközség metszője és előkönyörgője.¹¹⁵ Wohlberg apja Wohlberg Salamon, anyja Ádler Fáni, lakhely Csillag u. 24.¹¹⁶ A metszőkről és a metszőhelyekről a harmadik fejezetben még szólunk.

Szintén fontos szerepe volt a kántori posztot betöltő személynek: „A kántor és az énekhar tagjai az ősi szokáson, a rituálén alapuló, továbbá az esetről-esetre meghatározandó teendőket végzik.

A kántort a főrabbi előzetes beleegyezésével a közgyűlés választja. Rituális tekintetben a főrabbinak, igazgatási tekintetben az elnöknek, működése tekintetében a gondnokoknak van alárendelve, akik erre nézve saját belátásuk szerint intézkednek.”¹¹⁷

1848-ban két kántora is volt a közösségnek. Az egyik, a fent említett Perlmutter Ábrahám nevű metsző apja, Perlmutter József, aki a fiához hasonlóan Lengyelországban született, 38 éves volt és 8 éve lakott Kisvárdán. A másik, Kurtzveil Bernát 55 éves volt, az Abaúj megyei Szántón született, 1838-óta élt a városban.¹¹⁸

Érdekességképpen idézzünk meg egy olyan egyént is, akinek meglehetősen furcsa és rövid pályafutásáról időről időre beszámolt a helyi sajtó: „...a kisvárdai izr. hitközség is, midőn esztendőkönt át folytatott harcok, küzdelmek és kolosszális költségek után végre szert tettek egy olyan metszőre, melyet maga az Úr odafönn sajátkezűleg formált, hogy ellene még a legfanatikusabb szabóknak, de még az ugyancsak felvilágosodott bankosoknak se legyen semmi néven nevezendő kifogásuk. Azonban az isteni Lipótot a földi emberek póríasan fogadták, sőt egyesek már közönséges fülesbagollyá degradálták... ő Bécsbe ment, ott bécsi főkántorrá választották meg, mely rekordhoz Müller Lipót kisvárdai főkántornak szívből gratulálunk.”¹¹⁹

Egy évvel későbből, 1912-ből van olyan információ, hogy a nevezett férfit a londoni és a hamburgi ortodox hitközségek is meghívták főkántornak, évi 50000 korona fizetést ajánlottak neki. A Máramaroszigetről származó 28 éves férfinak, amikor mintegy 2 éven át volt a kisvárdai hitközség metszője és kántora, évi 2600 korona volt a járandósága. Az újabb meghívás hallatán a helyi újságíró nem kevés gúnnyal jegyezte meg, hogy: „...bár a többség sejtette benne a ritka tehetségű előimádkozót, voltak olyanok is, akiknek nem tetszett az éneke, mely nemtetszésüknek tüntető kifejezést is adtak. szóval Bécs, London, Hamburg Kisvárdára jöhetne kritikát tanulni.”¹²⁰

1913-ban már arról értesülhetett a kisvárdai közönség, hogy „Lajbis” (ezzel a csúfnéven illették a helybeliek a kántort) hazavágyik Bécsből, levelet írt a hitközségnek, hogy hajlandó Kisvárdára visszatérni. Az itteni érdekeltek reménykedve jegyezték meg: „Bizonyos, hogy a hitközség kapni fog az alkalmon és tárt karokkal fogadja egykori kedves előimádkozóját, annál is inkább, mert eddig még nem is találták meg az utódját s így az állása még ma is betöltetlen.”¹²¹

A kántor 1914. január 13-án hazalátogatott Kisvárdára és este a nagytemplomban nagyszámú közönség előtt bemutatta, hogy hangja még mindig a régi. Tárgyalt a hitközség vezetőivel, s előadta, hogy amennyiben a gyülekezet a feltételeit elfogadja, hajlandó visszajönni. Január 14-én a hitközség választmánya gyűlést tartott, s elfogadták a főkántor ajánlatát, azzal a feltétellel, hogy ha a közgyűlés határozata: „...módot nyújt ahhoz, hogy a hitközség bevétele a főkántor fizetéséhez arányítva emelkedjék.”¹²² Március 8-án a hitközség rendkívüli közgyűlése egyhangúlag kántornak kiáltotta ki a Müller Lipótot,¹²³ akinek a további sorsa ismeretlen előttünk. Azt viszont tudjuk, hogy egy másik személy, a hajdúnánási születésű Mandel Áron kántor 1918-ban 35 éves korában Kisvárdán hunyt el.¹²⁴ Mandel vélhetően itt gyakorolta foglalkozását, tehát elképzelhető, hogy Müllert mégsem alkalmazták.

A hitközség alkalmazásában állók közül a legalacsonyabb rendű egyén a templomszolga volt, s ezt a funkciót betöltő személyt általában a samesz névvel is nevezték, de éppen Kisvárdán esetében is találunk rá példát, hogy külön-külön létezett mindkét feladatkör. Néhány templomszolga nevét ismerjük a századforduló körüli időkből: Altman Chajim 68 évesen 1911-ben hunyt el, Wohl József 1913-ban, 64 éves korában, Klein József hitközségi solga 75 évesen 1917-ben halt meg, Rosenbaum Henrik 61 évesen, 1918-ban távozott a földi szolgálatból.¹²⁵

Amint utaltunk rá, úgy látszik, hogy Kisvárdán az anyagi lehetőségek fedezetet nyújtottak arra, hogy a templomszolga mellett még külön sameszt is alkalmazzanak, legalábbis ez derül ki a Markovics Andrással kötött szerződésből. Az 1937. október 15-én aláírt megállapodás szerint öt havi 42 pengő fizetésért és egy szoba-konyhás lakás használati jogáért foglalkoztatták. Mindkét fél részéről 2 heti felmondási időt kötöttek ki, kivéve, ha olyan ok merülne fel, mely az azonnali megszüntetést szükségessé tenné. A templomszolga köteles volt ellátni a soron következő feladatokat:

„1. A nagy és kistemplom kifogástalan takarítása és kiszolgálása, vízzel, fával való ellátása és minden ott előforduló munka végzése. Az udvar és az illemhely tisztán tartása. Ezen munkák elvégzésének ellenőrzésével a sameszok vannak megbízva.

2. A baromfi vágóhely tisztántartása és kétszer naponként való kitakarítása. A szemétdör és az udvar rendben tartása, az iroda takarítása és kiszolgálása, valamint fűtése. Ezen munkák elvégzését az iroda ellenőrzi.

3. A templom, paplak, iroda és mézsárszékek előtti járdák tisztántartása. A tisztaságért úgy a hitközséggel, mint a hatóságokkal szemben minden felelősség Markovics Andrást terheli és az esetleg emiatt kiszabandó büntetések az ő fizetése terhére lesznek kiutalva.

4. Feltétlen felelősséggel tartozik azért is, hogy a hitközség által rábízott szerszámok meglegyenek, illetve el ne vesszenek és jó karban tartassanak. Ugyancsak feltétlen felelősséggel tartozik azért is, hogy az általa takarított helyiségekben, mint a templom, iroda, tanácsterem stb., semmi el ne vesszen.

5. A hitközség előljáróság s a hitközség jegyzőjének utasítását és rendelkezéseit szigorúan betartani köteles, ugyancsak köteles a sámeszok által ellenőrzött munkát az ő általuk adott utasítás szerint végezni.

6. Fenti kötelezettségeit ünnepnapokon is tartozik végezni, amennyiben annak törvénye akadályt nem okoz.

Fenti megállapodás felek előtt felolvastatott és elfogadva aláíratott.

Kisvárdai, 1937. október 15. Lefkovics Miksa alelnök, Markovics András. " 126

Markovics a felsorolt munkákat a feleségével együtt volt köteles ellátni, az elvárásoknak megfelelt, mert még az 1943-as költségvetés is őt nevezi meg templomszolgaként.

A hitélethez kapcsolódva meg kell említenünk azt a tényt is, hogy a helyi Klein Gyula-féle nyomda több olyan könyvet készített, melyek közvetlenül az izraeliták vallásgyakorlását szolgálták, vagy a valláshoz kapcsolódó elméleti, történeti kérdésekről szóltak. Az üzem 1897-ben kezdett működni, de ez irányú kiadványairól csak az 1921 és 1944 közötti időszakról áll rendelkezésünkre pontos kimutatás. Ez idő alatt 44 olyan általunk ismert könyvet nyomtatott, mely a témánkba vág, pl. Rosenbaum Mózes: *Lehem ráv. Béurim al széder Tikun hacot v' hat 'filot mikol hasaná* (1922). Landau Mór kisvárdai rabbinak az itt kiadott művei: *K'vod m' lakhim. Likut miposzkim haaharonim al injané k'kijum hamicvot* (1934). /*Misná/ M'vaszér Salom. Al haavot, al haimahot v'sivté Jiszrael* (1927).¹²⁷ Landaunak 1931-ben megjelent egy *Sulchán Meláchim* c. könyve is, ezt a fia, Jichák Eizik évtizedekkel később ismét ki akarta adni, de halála megakadályozta ebben, így az elhunyt sógora adta ki.¹²⁸

Néhány más művet is megemlíthetünk, pl.: Horovitz Zeév: *Nahlá l' Jiszrael* (1937), Klein Andor: *Egymásnak ellentmondó bibliai helyek egyeztetése a Talmud hermeneutikája szerint* (1930).¹²⁹

Volt olyan könyv, amelyik még a kereszténység központjába is eljutott. 1931-ben: „*Schwartz Zsigmond ismert kisvárdai talmudtudós műveiből a vatikáni könyvtárnak is küldött, ahonnan a napokban olasz nyelven a következő levelet kapta: Mélyen tisztelt Uram! Tisztelettel értesítem, hogy az Apostoli Könyvtárhoz az Ön által elküldött könyvek megérkeztek, melyek könyvtárunk gyarapítására értékkel bírnak. Fogadja hálás köszönetemet nagybecsű adományáért. Szíves üdvözléssel: A könyvtár felügyelője.*”¹³⁰

Az említett tudós 1875-ben született, anyja Früchter Ella volt.¹³¹ Már korábban is jelent meg műve. 1914-ban sok évi fáradtságos munka után a „*Shem ha-gedolim me-erez Hagar*” című 3 kötetes mű első kötete hagyta el egy paksi nyomdász műhelyét, 1915-re a további két kötet is megjelent. A könyv tartalmazta a Magyarországon élő és elhunyt rabbik és talmudtudósok életrajzát és műveiket.¹³² 1921–1944. között 12 olyan könyv hagyta el a kisvárdai nyomdát, amelynek a szerzője ő volt, s ezek közt szintén a Talmud-tudósainak listája, a „*Shem ha-gedolim he-hadash me-erez hagar*” 1–3. (1930, 1935, 1941.) a legfontosabb.¹³³

Kisvárdán a két világháború közötti időben négy nyomda is volt: Berger Ignác és Társa, Klein Gyula, Preisz Vilmos, Weisz Béla üzeme, de csak a Klein-féle rendelkezett a héber nyelvű könyvek nyomtatásához szükséges kellékekkel. Az ilyen művek kiadásában őt a fentebb említett Schwartz Zsigmond talmudtudós segítette. Klein Fegyverneken született 1874-ben, apja ott,

majd Királyhelmecezen volt hitközségi alkalmazott. A család ezt követően Kisvárdára költözött, s Gyula 1897-ben itt nyitotta meg nyomdaüzemét és könyvkereskedését, így természetes, hogy azokat a műveket is ajánlotta, amelyek nem az ő üzemében készültek: „A közelgő főünnep alkalmából ajánlom dúsan felszerelt raktárunkat. Machson 9 kötet magyar, német vagy héber fordításban, egész évi ünnepekre. Machson 4 kötet magyar, német vagy héber fordításban, Roch-Hasono és Jom-Kipur ünnepekre.

Imakönyv, elefántcsont-utánzat, bőr és díszkötés, bármily fordítással. Dr. Kiss Arnold Mirjam imakönyvei különféle díszes kötésben.”¹³⁴

A fejezet zárásaként soroljuk fel, hogy 1944 áprilisában, a deportálás pillanatában, amikor még a teljes zsidó közösség létezett, kik is voltak azok, akik a hitközség, illetve a Szentegylet alkalmazásában álltak, ilyen állásból vonultak nyugalomba, vagy a hitközség működéséhez, a településen élő izraeliták hitéletéhez valamiképpen kapcsolódtak. Ők a következők: Blank Márton nyugalmazott hitközségi alkalmazott, Blank Lajos hitközségi tisztviselő, (korábban nyug. metsző), özv. Elbogen Náthánné hitközségi alkalmazott, Elbogen Tibor egyházi, Fried Menyhért hitközségi alkalmazott, Friedman Mózes hitoktató, Friedman Ferenc hitoktató, Förber Nándor hitoktató, Galendauer Lipót rabbi jelölt, Glück Lajos fürdőmunkás, Glück Lajosné fürdőmunkás, Glück Ernő hitoktató, Grünwald Lajos nyugalmazott iskolaigazgató, Katz Dániel hitközség által alkalmazott hitoktató, Katz Herman templomszolga, Katz Mór hitközségi alkalmazott, Landau Israel hitközségi rabbi, anyakönyvvezető, (1900-ban született, anyja Schreiber Berta, apja Landau Mór), Landau Naftali segéd rabbi, (1924-ben született, anyja Grünwald Eszter, apja Landau Israel) Lipsitz Hajem rabbi helyettes, (született 1893-ban, anyja Rottman Faje), Löwi Izsák rabbi, (született 1897-ben, anyja Weisz Fanny), Löwy Herman hitoktató, Mandel Herman hitközségi kántor, (1897-ben született, anyja Herbst Máli), Mandel Jenő kántor jelölt, (1923-ban született, anyja Rösler Erzsébet, vagyis Mandel Herman felesége), Margittai Jakab, nyugalmazott tanító, Moskovits Adolf hitoktató-tanító), Neumann Mihály hitközségi metsző, Reich Jakab hitközségi tanító, Rosenbaum Samu főrabbi, Rosenbaum Tibor alrabbi, Róth Sámuel hitközségi metsző, Róth Adolf igazgató-tanító, Róth Herman rabbi, (született 1897-ben, anyja Spitzer Záli), Róth Mózes rabbi növendék, született 1925-ben, anyja Rottenberg Hani), Özv. Schermann Vilmosné, iskola-szolga, Schück Sándor hitközségi hitoktató, (született 1894-ben, anyja Reinitz Róza), Schwartz Zsigmond hitközségi alkalmazott, Steimetz Éva hitközségi alkalmazott, Szameth Izrael segéd tanító, Unger Sándor hitközségi jegyző (született 1895-ben, anyja Blum Betti), Ungerleider Lujza tanítónő, Weinstock Lázár hitoktató, Wieder Áron rabbi (született 1920-ban, anyja Halpert Szidi), Wieder Herman hitközségi metsző, Wieder Rudolf szentegyleti alkalmazott (született 1872-ben, anyja Teitelbaum Judit), Wieder Zsigmond metsző.¹³⁵

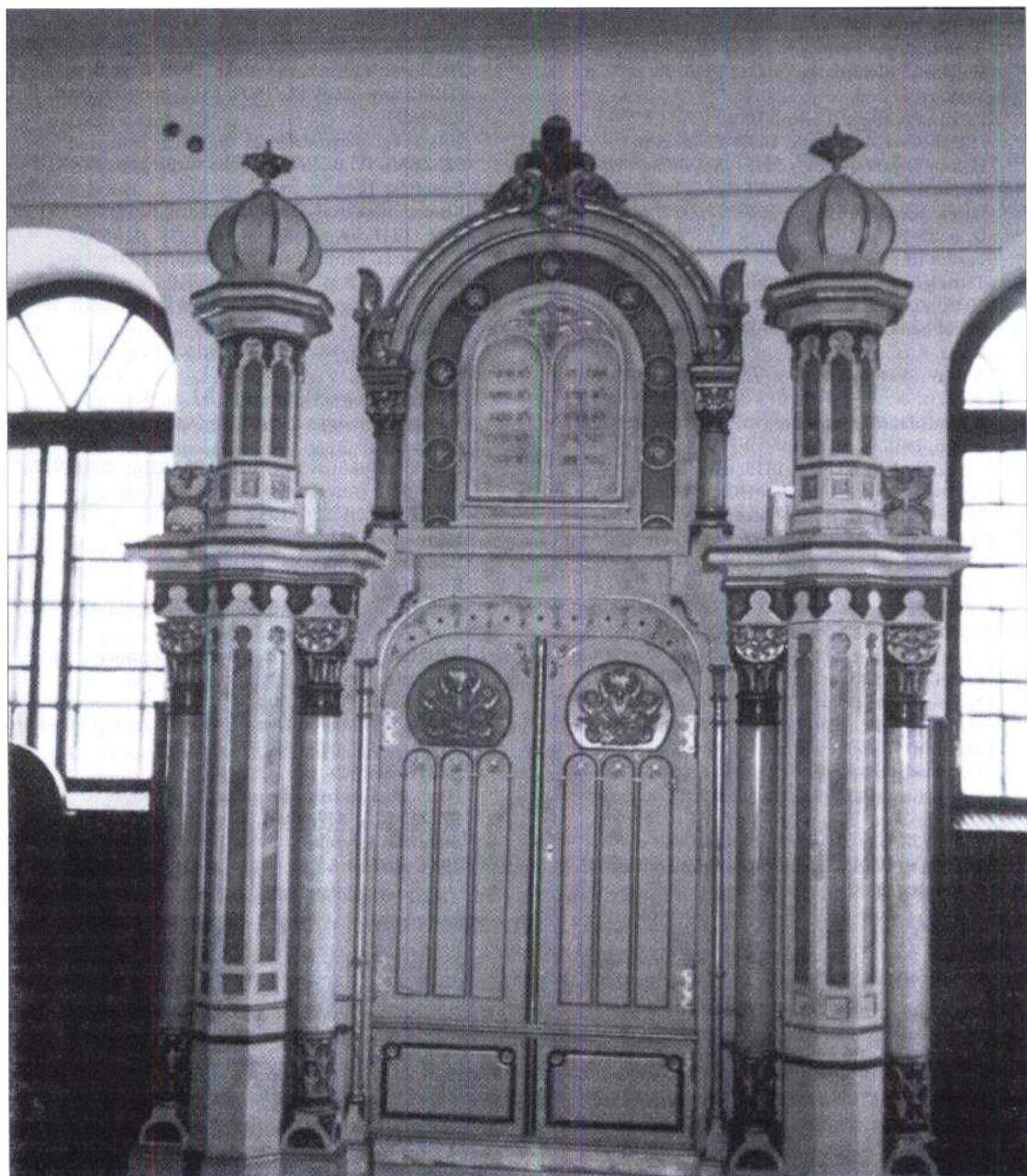
A felsoroltakhoz kellene még számítani az izraelita elemi iskolai tanári karából valakit/valakiket, de a listán többnyire csak tanító megjelölés van, és nem az, hogy izraelita elemi népiskolai tanító. Azokat, akiről biztosan tudjuk, hogy a gimnáziumban, illetve az állami iskolában tanítottak, kivettük az alant következő listából, ám így is maradt egy csoport, akiről utólag nem áll módunkban eldönteni, hogy a felekezeti iskolához tartoztak-e? Azt viszont tudjuk, hogy 1943-ban 5 tanító és 3 hitoktató volt az izraelita elemi iskolában, tehát legfeljebb 1–2 személy jöhet számításba az alábbiak közül:

Burger Márton tanító, Davidovits Dávid tanító, Fekete Sámuel tanító, Goldberger Farkas tanító, Grünwald Erzsébet tanítónő, Klein Mór tanító, Lőrinc Jenő tanító, Motczen Ignátz nyugalmazott tanító, Neumann Margit okleveles tanítónő, Pallai Magda tanárnő, Rostás Mária tanítónő, Róth Zsuzsanna tanítónő, Simonovits Bernát tanító, Weisz Anna tanítónő. Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Grünwald Erzsébet és Róth Zsuzsanna is az elemi iskolában lehettek még, hiszen szüleik is ott dolgoztak.

JEGYZETEK

- 1 Dienes: mell. 189. p.
 2 Bernstein: 262. p.
 3 U. o.: 263. p.
 4 Internet:
 www.geocities.com/Heartland/4049/kisvarda.html
 5 SZSZBML Tűzkármentesítő Intézet iratai, X.
 204/10. 12. Kis Várda M.
 Várossa Épületeinek Össze Írása, és Betse az
 1843/4-ik Évben
 6 Zsidó lexikon: 958. p.
 7 Hebeny I.: 154. p.
 8 Régebbi igazolási jegyek: 1864. 7. hó. 25.
 9 Zsidó lexikon: 958. p.; Emlékkönyv: 45–46. p.
 10 MOL mikrofilmtár, A 3519–3521. filmszám
 11 MOL mikrofilmtár, A 3516–3518., 3521. filmszám
 12 Stein: 52. p.
 13 Emlékkönyv: 44–47. p.
 14 Gonda: 58. p.
 15 Corpus Juris Hungarici CD
 16 Tenczer
 17 Stein: 4. p.
 18 Hírek: Kisvárdai Lapok, 1892. 4. sz. 2. p.
 19 Corpus Juris Hungarici CD
 20 Ország: 47. p.
 21 Hitközségi alapszabály: 1. p.
 22 Hitközségi alapítvány: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918.
 14. sz. 3. p.
 23 Hirdetmény: Felsőszabolcs, 1936. 36. sz. 3. p.
 24 Zsidó lexikon: 369. p.
 25 Felhívás: Felsőszabolcs, 1930. 11. sz. 4. p.
 26 Értesítés: Felsőszabolcs, 1930. 15. sz. 3. p.
 27 SZSZBML XII. 1./10.
 28 Hitközségi alapszabály: 5–15. p.
 29 Hirdetmény: Felsőszabolcs, 1936. 6. sz. 4. p.
 30 Halálózási anyakönyv, 68/1914. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 31 SZSZBML IV. B./109. Szabolcs vármegyei zsidók
 összeírása, Kisvárdai 1848. 685. sz.
 32 Halotti anyakönyv, 250/1909. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 33 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 49. sz. 2–3. p.
 34 Halotti anyakönyv 197/1935. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai).
 35 Halálozás: Kisvárdai lapok, 1898. 13. sz. 2. p.
 36 Halotti anyakönyv 302/1908. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai).
 37 Hitközségi alapszabályok 6. p.
 38 Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 14. sz. 3. p.
 39 Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1908. 17. sz. 3. p.
 40 Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 15. sz. 2. p.
 41 Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 18. sz. 3. p.
 42 Tisztújítás: Kisvárdai és Vidéke, 1911. 16. sz. 4. p.
 43 Hírek: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 17. sz. 3. p.
 44 Hitközségi választások: Felsőszabolcsi Hírlap, 1913.
 17. sz. 5. p.
 45 Az izraelita hitközség gyásza: Felsőszabolcsi Hírlap,
 1913. 17. sz. 5. p.
 46 Választás: Szabolcsi Újság, 1914. 16. sz. 2. p.
 47 Hirdetés: Szabolcsi Újság, 1914. 10. sz. 5. p.
 48 Hírek: Szabolcsi Újság, 1916. 8. sz. 3. p.
 49 Hirdetmény: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917. 6. sz. 2. p.
 50 Liszt megváltás: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917. 17. sz. 3. p.
 51 Emlékkönyv: 37. p.
 52 Halotti anyakönyv 72/1953. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 53 Dienes: 169. p.; Hunek: mell. 84. p.
 54 Kádár Béla: A hitközség túlkapása: Felsőszabolcs,
 1923. 20. sz. 1. p.
 55 Megalakul Kisvárdán a neológ izraelita egyház:
 Felsőszabolcs, 1929. 13. sz. 2. p.
 56 SZSZBML XII./10. 13./1934.
 57 SZSZBML XII./10. 83/1935.
 58 Maczkó: 187. p.
 59 A status quo hitközség alakuló közgyűlése: Felső-
 szabolcs, 1929. 18. sz. 2. p.
 60 Megalakult az új izraelita hitközség: Felsőszabolcs,
 1929. 19. sz. 3. p.
 61 U. o.
 62 Mandátum átadás: Felsőszabolcs, 1929. 23. sz. 1. p.
 63 Az új ág. ev. lelkész beiktatása: Felsőszabolcs, 1929.
 24. sz. 2. p.
 64 Izr. hitközségi választás: Felsőszabolcs, 1934. 14. sz. 2. p.
 65 Az izraelita hitközség választása: Felsőszabolcs, 1935.
 17. sz. 2. p.
 66 Széll Mihály: Felsőszabolcs, 1935. 37. sz. 3. p.; 93
 éves korában elhunyt Széll Mihály a vármegye tör-
 vényhatóságának legrégebbi tagja:
 Nyírvidek, 1935. 209. sz. 2. p.
 67 Hírek: Felsőszabolcs, 1936. 35. sz. 3. p.
 68 A Kv. Aut. Orth. Izr. Hitközség választása: Felsősz-
 abolcs, 1936. 16. sz. 2. p.
 69 Hírek: Felsőszabolcs, 1937. 13. sz. 2. p.
 70 SZSZBML XII./10., 31./1943.
 71 SZSZBML XII./10. 31./1943.
 72 Dienes: 158. p.
 73 Emlékkönyv: 40. p.
 74 U. o. 73-74. p.
 75 U. o. 73. p.
 76 U. o. 54, 56. p.
 77 Születési anyakönyv 129/1898. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 78 Zsidó lexikon: 887. p.
 79 Születési anyakönyv 129/1898. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 80 Hírek: Kisvárdai és Vidéke, 1911. 38. sz. 3. p.
 81 Rabbik beiktatás: Kisvárdai és Vidéke, 1912. 8. sz. 4. p.
 82 Halotti anyakönyv 95/1941. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 83 Harc a szefardista egyesület tagjai között: Felsősz-
 abolcs, 1930. 3. sz. 1. p.
 84 Ítélet a szefardisták perében: Felsőszabolcs, 1930. 5.
 sz. 2. p., A szefárd perek folytatása: Felsőszabolcs,
 1930. 8. sz. 3. p., A szefárd perek utolsó felvonása:
 Felsőszabolcs, 1930. 11. sz. 1. p.

- 85 Dienes: mell. 629. p.
 86 Bene I.: 8. p.
 87 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 33. sz. 3. p.
 88 Somogyi I.: 5. p.
 89 Hitközségi alapszabályok: 10. p.
 90 Hírek: Kisvárdai Lapok, 1897. 25. sz. 2. p.
 91 Halotti anyakönyv 293/1942. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 92 Hírek: Kisvárdai Lapok, 1897. 37. sz. 2. p.
 93 U. o. 23–24. p.
 94 Takács III.: 93. p.
 95 Tisztelgés a miniszterelnöknél: Kisvárdai Lapok, 1903. 50. sz. 2. p.
 96 Rabbi beiktatás Szerencsen: Szabolcsi Újság, 1914. 27. sz. 3. p.
 97 A szerencsi főrabbi műve: Zsidó Újság, 1934. július 20. 5. p.
 98 A kisvárdai főrabbi Nyíregyházán: Felsőszabolcsi hírlap, 1915. 8. sz. 3. p.
 99 Hírek: Szabolcsi Újság, 1915. 9. sz. 3. p.
 100 A gyász hete: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 49. sz. 2. p.
 101 Hunek: mell. 87. p., Emlékkönyv: 51. p.
 102 Halotti anyakönyv 293/1942. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 103 Emlékkönyv: 51. p.
 104 Hírek: Felsőszabolcs, 1937. 25. sz. 3. p.
 105 SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírási jegyzéke 1944. április hó
 106 Emlékkönyv: 59. p.
 107 Vadász: 61. p.
 108 Halotti anyakönyv 91/1913. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 109 Emlékkönyv: 54. p.
 110 Hírek: Kisvárdai Friss Újság, 1913. 17. sz. 3. p.
 111 Zsidó lexikon: 775. p.
 112 U. o.: 778. p.
 113 SZSZBML IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
- 114 Születési anyakönyv 89/1898. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 115 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 6. sz. 2. p.
 116 Halotti anyakönyv 25/1909. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 117 Hitközségi alapszabály: 24-25. p.
 118 SZSZBML IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
 119 Kisvárdán akkord, Bécsben rekord: Kisvárdai és Vidéke, 1911. 52. sz. 4. p.
 120 A kisvárdai kántor karrierje: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 36. sz. 3. p.
 121 Lajbis hazavágyik: Kisvárdai Friss Újság, 1913. 45. sz. 3. p.
 122 Lajbis hazavágyik: Kisvárdai Friss Újság, 1914. 3. sz. 3. p.
 123 Hírek: Szabolcsi Újság, 1914. 11. sz. 3. p.
 124 Halotti anyakönyv, 178/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 125 Halotti anyakönyv 213/1911., 29/1913., 203/1917., 245/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 126 SZSZBML XII. 236/1937.
 127 Könyvészet: 811. p.
 128 Emlékkönyv: 56. p.
 129 Könyvészet: 841 p.
 130 A Vatikáni könyvtár köszönete: Felsőszabolcs, 1931. 7. sz. 2. p.
 131 SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírási jegyzéke 1944. április hó
 132 Új könyv: Szabolcsi Újság: 1914. 22. sz. 3. p., David: 30. p.
 133 Könyvészet: 823. p.
 134 Hirdetés: Kisvárdai és Vidéke, 1911. 38. sz. 4. p.
 135 SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírási jegyzéke 1944. április hó

Az imaházban lévő tóraszekrény, mely eredetileg a zsinagógában volt

A HITÉLETHEZ KAPCSOLÓDÓ FONTOSABB ÉPÜLETEK, INTÉZMÉNYEK, HELYEK

A ZSINAGÓGA ÉS AZ IMAHÁZ

A görög eredetű szó „gyülekezet”-et, „gyülekezet házát” jelent, és a héber „bét hakneszet” kifejezés pontos fordítása. A Templom mellett ez a zsidó vallás legfontosabb intézménye. A zsinagógák nem csupán az ima, a tanulás-tanítás színterei voltak, hanem valóban „közösségi” helyként működtek, itt beszéltek meg a közösség életét érintő ügyeket. A zsinagógában naponta háromszor imádkoztak (napszálltakor, hajnalban és délben) a minján, vagyis legalább 10 olyan férfi jelenlétében, akik a tizenharmadik életévét betöltötték. A zsidó fiút ugyanis a fenti életkortól kötelezték a vallási parancsok teljesítésére, ettől kezdve volt felelős a tetteiért.

A zsinagóga méretének és formájának nincsenek rögzített szabályai, általában a Jeruzsálem felé tájolás jelenti a kötöttséget. Az izraelita vallásban megmutatkozó különböző irányzatok megerősödésének s elválásának – a szertartások megváltoztatott módon történő végzésén túl – építészeti következményei is voltak. Ezek azonosak azokkal a sajátágokkal, amelyeket az ortodox és neológ templomépítés összehasonlítása alapján megállapíthatunk. Az ortodoxok jobban hajlanak a centrális elrendezéshez, a keresztény kultuszra emlékeztető orgonát, tornyot és kupolát pedig általában nem alkalmazzák.

Az épület belső terének elrendezésében is a két főbb elv, a hagyományos és a modern irányzat különíthető el. A kettő között nincs nagyon éles határvonal, az mégis kimondható, hogy a hagyományos (ortodox) zsinagógában a központi tér nagy részét az a korlátokkal körülvett emelvény (bimá, tebá, almemor) foglalja el, melyen az olvasóasztal áll. A bima központi elhelyezkedése magával vonja a padsorok efelé irányuló, centrális elrendezését. A falak mellett helyezkednek el a padsorok, a nők az oszlopok tartotta galérián kapnak helyet.

A reformista (neológ) zsinagógában, a bima funkciója a szentélybe, a frigyszekrény, Tóraszekrény tövébe, közelébe tevődik át, a cselekmények színtere a terem vége, oda helyezik az olvasóasztalt, így a padsorok – a keresztény templomokhoz hasonlóan – a bejáratától a szentélyig folyamatosan helyezkednek el. Így érthetően teret kap a hangsúlyozottan hosszházias elrendezés lehetősége zsinagógában, a tér többi részét az ülőhelyek foglalják el.

Az istentisztelet legfontosabb cselekménye a Tóra olvasás, a tekercseket a Jeruzsálem felé eső falba épített Tóraszekrényben tartják.

Az 1796-ban alakult hitközség 1801-ben zsinagógát építtetett. Ezen szakrális hely létét Fényes Elek is megerősíti, hiszen az 1851-ben megjelent geográfiai szótárában Kisvárdát ismertette azt úgy írja le, mint amely település „rom. kath. és ref anyatemplommal, synagógával” rendelkezik.¹ Nem tudjuk, hogy hol állhatott ez az épület, az azonban biztos, hogy a zsidóság a korabeli Serház utcára, a Posta utcára és a Fő utcára koncentrálódott, tehát a hitélet központja is ezen a környéken lehetett, talán éppen a mai zsinagóga helye körül. Ezt a helyszínt – igaz, hogy nem a zsinagógát, hanem az imaházat, vagyis a Serház utcát említi egy 1912-ben kelt dokumentum. Ezt a levelet Diner Istvánnak címezték, a célja pedig az volt, hogy segítsen eldönteni a hitközség és Kun Samuné közti vitát: Az irományban ez olvasható: „A kisvárdai 59 régi helyrajzi számú 280 négy-

szögöl területű ingatlanra, amely az 56. tjk-ben volt felmérve, földtulajdonjoga Esterházy herceget, a felülépítmény és a telekhasználat maga pedig annak idején Spitz Leopoldot illette meg.”²

A földtulajdon herceg Esterházy Pálról 1869-ben Miklósrá szállt, majd 1871-ben Wahrman Móré lett. Tőle Wahrman Renée (férje nevéen Krausz Izidorné, majd újabb férjei nevéen Fáy Béláné, Beretvás Endréné) örökölte. 1906-ban Kun Samuné (Feldman Szeréna) lett a tulajdonos. A felülépítmény a 3102/1871. cúriai ítélet alapján Spitz Leopold örököseit illette meg.

Az imaházat az említett 59. helyrajzi számú ingatlanra a helyszínelés után, de még Esterházy herceg idejében építették. 1879-ben Wahrman Mór elengedte a hitközségnek az addig fizetett taksát, és a tulajdonjog elismerése fejében évente csak egy jelképes összeget, egyetlen osztrák forintot kért. Kikötötte azonban, hogy ha a telek nem imaház céljára fordíthatnák, akkor az 1842-ben kötött, s 1861-ig szóló, s azóta hallgatólag meghosszabbított régi szerződés lép a telek használatára vonatkozólag érvénybe.

Idők folyamán a földtulajdonjogot Kun Samuné vette meg Beretvás Endrénétől (Wahrman Renée), így neki is csak az évi 1 osztrák forint járt addig, amíg imaház állt a telken. A hitközség elnöke, Széll Mihály szerint még 1906 után is befizették ezt a pénzt az uradalom pénztárába.

1843/44-ben, amikor a Tűzkárbiztosító Intézet ezen a vidéken is megkezdte a tevékenységét, akkor a lista 66. száma alatt feltüntették azt a templomot, amelyet a „zsidóság”, mint tulajdonos biztosított. Az épületet 600 forintra értékelték. Kb. ennyire taksálták a városban működő malmok némelyikét is. 1845. június 4-én azt írták a biztosító lapjára, hogy a zsidó község a templomot újonnan zsidólyeztette.³

A századforduló előtt a zsidóság számának és anyagi erejének gyarapodása, vagyis a szükség-szerűség és a lehetőség együtt eredményezhette azt a döntést, hogy új zsinagógát emeltesse. Az 1899. évi Kisvárdai Lapok közölte azt, hogy: „Vármegyénk szülötte, Grósz Ferenc műépítész a budapesti tőzsdepalotához nyújtott be tervezetet, ugyanez a fiatal műépítész készítette az itteni izraelita hitközség által építeni czélzott új templom tervét is.”⁴

A megvalósításhoz pályázatot hirdettek meg: „A kisvárdai izr. hitk. új templom építését határozván el, ezen templom építésénél teljesítendő föld, kőműves, elhelyező, kőfaragó, vas, ács, bádogos, asztalos, lakatos, mázó, szobrász, festő, burkolati, üveges, világítás berendezési és különféle munkákra ezennel árlejtést hirdetünk. Vállalni szándékozók felhívattak, hogy ezen munkálatok elvállalására vonatkozó írásbeli zárt és lepecsételt ajánlataikat legkésőbb 1900. szeptember hó 26-án déli 12 óráig Fried Salamon bizottsági tag úrhoz annnyival inkább igyekezzenek beadni, mivel később beérkezett, távirati vagy utó ajánlatok figyelembe vételni nem fognak. Ajánlat tehető az összes munkákra, egyes munka csoportokra vagy egyes munka nemekre. Széll Mihály hitk. elnök Reizman Herman az építési biz. elnöke.”⁵

Az építési bizottság további tagjainak névsorát: Grósz Benjamin, Fried Salamon, Reisman Lajos, Fried József, Grünwald Soma, egy emlékkönyv őrizte meg.⁶

Az építkezés anyagi terheit, költségeit nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy az építkezéshez szükséges tőke előteremtésének több évszázada hagyományos módja volt, hogy ha a hívek az építkezéshez hozzájárultak, akkor a hitközség kötelezte magát, hogy a hozzájárulóknak, illetve azok jogutódjainak az építendő zsinagógában megjelölt imaszékeket ad tulajdonba. Ezeket tulajdonuléseknek hívták, s korábban már szoltunk arról, hogy ilyenek Kisvárdán is voltak.

A hitközségi anyagok hiányos, vagy inkább nem létező volta miatt alig tudhatni információkat a zsinagóga építéséről. A helyi lapban 1901. április 6-i datálással Széll Mihály hitközségi elnök az alábbiakat hozta az olvasóközönség tudomására: „A helybeli épülőfélben levő zsidó templom mögötti két épület lerombolásra kerül. E két épület anyaga eladó.”⁷

Egy másik híradás magánjellegű. Az építkezésen dolgozó munkások egyike képeslapot írt Budapestre rokonához, a lapon ez áll: „Kedves sógor és Rózám. Tudatlak benneteket, hogy szerencsésen meg érkeztem Kisvárdára és itt a munka nagyon rossz, mert az épület igen magas, de még hagyán volna, de igen meleg van, a fizetés 11 fort.

Szombaton itt nem lehet dolgozni se vasárnap, ott már el van veszve egy nap a koszt is igen drága 46 Kr. egy ebéd, egy ágy 550 egy holnapra. Most más írivalóm nincs. A czímem izraelita templom építkezés és haza csak vasárnap írok. Maradok öcséd Soma.”⁸ A postai bélyegző az 1901. július 2-i időpontot mutatja, így nem csoda, hogy a munkásnak melege volt.

Felvetődhet, hogy még ebben az évben átadták a zsinagógát, de erről semmiféle hír nincs, még a helyi sajtóban sem, holott abban sokkal jelentéktelenebb eseményekről is tudósítottak. Ez annál is inkább furcsa, mert az akkori kisvárdai újság tulajdonosa, szerkesztője is zsidó volt, a lapot szintén egy zsidó tulajdonú nyomdában készítették.

1902. február 16-án viszont megjelent a megyei lapban egy verszet, amelyben a zsinagógáról imígyen írnak:

„Sándor sógor mondja: menjünk tovább, tovább!
Nézzük meg a zsidók most épült templomát.
Nagyon szép templom ez, buzgó hit emelte,
Tisztelet nékie, a ki építette.
Sajnálom, nem hívtak a fölavatásra!
Pedig már mi felénk ez van ám szokásba.
Igaz, hogy minnek is hívtak volna oda?
Német szónoklatot nem értettem volna!
De bízom, hogy nő már az az ifjúság,
Mely kiküzdí majd a magyar szónak jussát.”⁹

Az újság február közepi megjelenéséből a zsinagóga átadásának 1901-es év végi, 1902-es év eleji időpontját valószínűsíthetjük. Az 1902-es átadás mellett szól az Egri Egyházmegyei Közlönyben, 1903-ban megjelent „Vidéki levél”, mely a római katolikusok kapcsán érintette a zsidóságot, így a zsinagógát is: „...az izraeliták a múlt évben Salamon király idejébeli zsinagógát építettek.”¹⁰ Ezen híradás szerint is 1902-re tehető az az esemény, amikor felavatták az impozáns építményt, a fenti vers megjelenésének időpontjából következően ez az év elején történhetett.

A 18x30 méteres zsinagóga jellegzetességeit ekképpen írhatjuk le: „Magasan emelkedik a szomszédos földszintes házak fölé, és formailag is érezhető a szomszédos városok, a miskolci, szatmári zsinagógák hatása. A falsíkok egyenletes téglatektúráját kőből készült nyílászkeretkezések, sarkok, rizalitszélek erőteljes kontúrjai szabdalják fel, és ezeknek a szimmetrikus eloszlása adja meg az architektúra jellegét. Az ívsoros elemmel hangsúlyozott, romantizáló főpárkány felett íves tető fedi az épületet, amely a tokaji zsinagógához teszi hasonlatossá... Alaprajzában a hagyományos zsinagógák elrendezését követi. A női karzatra az épület két oldalhomlokzata felőli lépcsőházon keresztül lehetett feljutni. Az öntöttvas oszlopokkal alátámasztott karzat a belső teret három oldalról vette körül. Az épület átalakításakor a frigyszekrényt lebontották, a fülkét befalazták. Így az eredeti állapotról csak archív felvételről alkothatunk magunknak fogalmat.”¹¹ A falak vöröstegeglárból húztak fel, s említést érdemelnek még a szép, nagy színes ablakok.

Maga a zsinagóga két fő részből állt. Az egyik az előcsarnok, melynek bejárata közelében helyezték el a rituális kézmosót (kijor), ezt a falfülkébe szerelt díszes márványtálat. A víz a tisztátalanoktól, a bűnöktől való megszabadulást jelentette. A másik az ún. zsinagógai tér, ennek legfontosabb része a belső keleti fal (mizrah) és az előtte álló terület. Itt volt a tóratekercesek őrzésére szolgáló, falfülkébe beépített frigyszekrény. Amikor a kisvárdai zsinagógát múzeummá átalakították, a frigyszekrényt lebontották, a fülkét befalazták, a nevezett tóraszekrényt a szomszédos imaházban állították fel. Ma csupán az a díszes, vörös bársony tóratakaró (parohet) mutatja annak egykori helyét, amelyen a hímezés utal az adományozójára: „In memory of Mr. & Mrs. Albert Klein, donated by their children.” Azaz: Klein Albert és felesége emlékére adományozták a gyermekei.

A zsinagóga belsejében lévő tárgyak egy részének a származásáról is tudunk valamit:

„Az előcsarnokban feltűnik egy márvány tábla következő felirattal: „Slajmo ben Ajzer Fried lelkének. Emlékezzenek meg róla minden jahrzeitja (halálának évfordulója) előtti szombaton 'Él mole rehámim' imával. Sziván 23.“

Ez a tábla azért is feltűnő, mert Kisvárdán nem mondanak a templomban „él molét“, csak mázkir alkalmával.

Bementem a templomba és ott láttam, hogy miért ez a kivétel. A templom belseje szépen és értékesen van feldíszítve, és ott az ember mindenütt a Fried névvel találkozunk. R. Slajmo Fried z-l. a Kszáv Szajffer tanítványa, a templom mecénása volt. Tóraszeretétét hirdeti az utókor számára egy széfer tajró, egy aranyhímzésű porajchesz függöny, (tóratakaró) egy műértékkel bíró nagy nyolcágú ezüst menajró. (gyertyatartó)

A kiváló férfitú méltó és közmegebecsülésnek örvendő Samu fia is számos szép ajándékkal járult hozzá ahhoz, hogy a templom minden egyes szöglete hirdesse egy patricius zsidó-család példamutató buzgalmét.“¹²

Fried Salamon és József neve már a zsinagóga építését felügyelő, irányító bizottság tagjai között is előfordult.

Ami mára az egykori zsidóság után megmaradt, az az épületen kívül néhány jellegzetes tárgy. A tárgyak egy része Kisvárdán található, de tudjuk, hogy a budapesti Cfáti (Safedi) Múzeumba is került két emlék. A nahariai Schwarcz házaspár 150 éves sófárt és Eszter könyvet adott át a múzeumnak, barátjuk, Gancz Mihály emlékére, aki hosszú éveken át őrizte az egykori kisvárdai hitközség emlékeit.

A zsinagóga belső berendezései közül az egyik olvasóasztalról tudjuk, hogy kinek a műhelyéből származik, hiszen ma is olvasható a hátoldalán a felirat: „Készítette Bacsakai Mihály 1913. február 1-én.“ Elképzelhető, hogy nem csupán ez az egy darab fűződik ehhez a jó hírű kisvárdai asztaloshoz, hanem a zsinagóga vagy az imaház egyéb kelléke is.

Az avatás után jó egy évtized elteltevel a zsinagóga már reparálásra szorult, a hitközség elöljárósága ennek megfelelően intézkedett:

„... a nagytemplom cinkbádoggal tetőzetének egyes helyein való elromgálása folytán annak teljes jó karbani hozatalára ezennel pályázatot hirdet. A kik ezen munkálatot elvállalni óhajtják, sziveskedjenek a tetőzetet személyesen átvizsgálni és az erre vonatkozó pályázati kérvényeket -melyekhez az ajánlati ár 10 százaléka csatolandó-, legkésőbb 1912. évi május hó 1-ig alantírt elnökhöz beadni.

Schwarcz Jakab izr. hitk. jegyző, Széll Mihály izr. hitk. elnök”¹³

A megrendelők egyéves garanciát is kikötöttek, s annak leteltéig a jelzett 10 százalékot visszatartották.

Az első világháborús események negatívan hatottak a helyi egyházakra, s főleg azok templomaira: „A háború alatt a róm. kath., református és görög kath. egyháztól több harang lett elrekvírálva, az izraelita egyháztól pedig a villámhárító és templomi kegyszerek rekvíráltattak el, ezeket a tárgyakat az egyházak anyagi korlátoltságuk volta miatt egyedül nem képesek beszerezni, és miután az egyházak az elvitt tárgyakat nem nélkülözhetik, a község nem zárkozhatik el attól, hogy azok beszerzését előmozdítsa.“¹⁴ Az említett egyházak – kiegészülve az evangélikusokkal –, 1922-ben 15000–15000 korona segílyt kaptak a károk enyhítésére.

A zsinagógát működése alatt többször is meglátogatták azok, akiknek nem kedvezett a napali nyitvatartási rend. 1914-ben is erről számolt be a Szabolcsi Újság: „A kisvárdai izraelita templomot a csütörtökről péntekre virradó éjszaka feltörték és a persely tartalmát, mely több ezer kétfüllérest tett ki, elemelték. A csendőrség a betörőket Nagy József és Oláh János kőműves személyében kinyomozta. A két jómadár, akik éppen a betörés napján szabadultak ki, a letartóztatás előtt Budapestre szöktek. Elfogató parancsot adtak ki ellenük.“¹⁵

1936 februárjában arról számolt be a sajtó, hogy: „...eddig meg nem állapított körülmények között eltűnt a kisvárdai izr. templomból a múlt csütörtök estig terjedő idő alatt egy igen értékes héber felírású

kegyszer, amelyet a sátoros ünnep tiszteletére ajándékozott készíttetője a templomnak. A kegyszer tetején egy cédrusgyümölcsöt ábrázoló jelkép van. " 16

Az elvetemült emberek mellett olyanok is bejutottak a zsinagógába, akiket a hitközség kért fel erre, hívott meg. 1934-ben is ilyen illusztris vendége volt az épületnek: „A rokonai látogatására ide érkezett Grosz Á. Herman manchesteri főkántor a templomi előljárónak felkérésére a péntek esti és szombat délelőtti istentiszteleten az előimádkozást végezte. Kellemes hangjával és kedves melódiáival elbájolta a zsúfolásig megtelt templom közönségét, amely a kellemes élményt felejthetetlen emlékei közé sorozta. " 17

Az említett helyen Blum Mór, Rosenbaum főrabbi Ilonka nevű lányának férje is bemutathatta tudását: „...a hitközség tagjainak kérelmére az izr. templomban szónoklatot tartott. A gyönyörű beszédet nagy tetszéssel hallgatták, s ez biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a fiatalember, mint hajdani lelkész nagy jövőnek néz elébe. " 18

A zsinagógában azonban általában a megszokott rendben folytak a rituálék, s fontosabb ünnepekről, illetve az azokhoz kapcsolódó eseményekről még a helyi újság is tájékoztatta az olvasóit, 1916. október 1-én például így: „Szombaton lesz a hosszú nap melyet izr. vallású polgártársaink egész nap ájtatoskodva és böjtölve töltenek el. E napon a kisvárdai zsinagógában az istentiszteleti sorrend a következő lesz: Esti ima kezdete péntek este fél 6 órakor, reggeli ima szombaton d. e. 6, déli ima d. e. fél 12, délutáni fél 4 órakor és záróima d. u. fél 5 órakor.

A halottak lelki üdvéért d. e. 11 órakor mondanak imát. A déli ima befejezte után fél óra szünet lesz a templomban szellőztetés végett. Szentbeszédet pénteken este mond a hitközség főrabbija. " 19

Fontos helye volt a zsidóság hitéletének az imaház, amely valószínűleg a hitközség megalakulásával egy időben kezdett el funkcionálni, feltételezhető, hogy eredetileg nem erre a célra létrehozott épületben. A XIX. század első felében aztán imaház épült az Esterházy-féle földtulajdon kapcsán említett helyen és módon. A századforduló táján épültek meg az új imaházak. A zsinagógával szomszédos nyugati telken a téli imaterem, ez a 840/2. helyrajzi számon volt a birtoklapra bejegyezve, területe 179 négyszögöl. A keletin a rabbi lakóháza épült fel, ehhez szintén imaterem csatlakozott. A századfordulós dátumot erősíti meg, hogy 1899-ben: „A kisvárdai izr. hitközség paplak építését határozván el, annak biztosítására árlejtést hirdet, felhívatnak mindazon hazai vállalkozók, kik az építkezés keresztülvételére pályáznak, 50 kros. bélyeggel ellátott zárt ajánlatukat alulírott htk. elnöknel f. év. szeptember 24-ig tegyék meg. " 20 A rabbi lakására előirányzott költségét 8500 forintban állapították meg.

Olykor-olykor az imaház is helyt adott nem kisvárdai illetőségűek „vendégszereplésnek”. 1907. július 6-án, szombaton: „...az isteni tisztelet díszét emelte Bürger Antal ungvári, kitűnő tenor hangú főkántor, aki nyolc tagból álló énekkarával magával ragadta az imaházban megjelent híveket. akik nem győztek betelni a kifogástalanul előadott, szívhez szóló magas szárnyalású énekkel s azon tűnődve hagyták el a szent helyet, hogy miért nem lehet ez egyháznak is ily remek hangú kántora!" 21

Az imaház telkének tulajdonjogában változás állt be, amikor 1940-ben a kisvárdai királyi járásbíróág 9970/939. számú hagyatékatadó végzése alapján a tulajdonjog Kun Erzsébet (dr. Soltész Zsigmondné) és Kun Ilona (dr. Berkes Dezsőné) javára egyenlő arányban bekebeleztetett.

A fennmaradt iratok szólnak egy „Szfardin imaház”-ról is, melyről annyit lehet tudni, hogy egy 1888. március 21-én kelt szerződés szerint a 828. hrsz. földterületre épült imaházhoz bizonys szolgalmi út biztosítottak. 22

A RITUÁLIS FÜRDŐ (MIKVE)

A mikvének legkevesebb 762 liter vizet kellett tartalmaznia, hogy az azt használók benne a víz alá merülhessenek. Itt kellett alámerülniük az izraelita vallásra áttérőknek is, miként a vásárolt új edényeket is a mikvében kellett háromszor a víz alá nyomni. A fürdő legfőbb célja azonban a tisztálkodás volt. A „Sulchan Aruch”, a zsidó vallás törvénye kimondta, hogy: „Hetenként egyszer fürödjünk meg, lehetőleg pénteken. Ha ez nem állna módunkban, jól mosdjunk meg meleg vízben. " 23

A pénteki nap azért volt kiemelten fontos, mert az ekkori események már a szent szombat-ra való felkészülés jegyében történtek. Elmondható, hogy a zsidók általában az ünnepek előtt keresték fel a fürdőt, különösen jom kippur (az engesztelés napja) előnapján.

A mikve használata kötelező volt az asszonyoknak, rájuk nézve a törvény kimondta, hogy a menstruációt követő: „*hetedik tisztasági nap estéjén, a csillagok feljötte után köteles rituális fürdőbe menni az asszony.*”²⁴ A törvény más helyen azt is előírja, hogy: „*Nyilvános fürdőben ne fürödjön egyszerre az apa a fiával, após a vejével és tanítványa a rabbijával.*”²⁵

Nem minden fürdő volt alkalmas rituális célra, csak a rabbináus által megfelelőnek nyilvánított víz, illetve fürdő jöhetett számításba.

Úgy tűnik, hogy a századfordulót megelőző időszak hozta meg az általános építkezési, újtási kedvet és lehetőséget, mert a rituális fürdőre vonatkozóan is ekkortól állt adat a rendelkezésünkre, noha valószínűleg már korábban is létezhetett ez az intézmény. 1890-ben tették közzé azt a pályázatot, amelyből kiderül, hogy rituális fürdőt kívánnak a hitközség tagjai építtetni, a költségek a tervek szerint 6–7000 forintban irányoztattak elő.²⁶

A mikve 1892-ben még építés alatt volt, ezt bizonyítja az a felhívás, melyben a fürdő ács,asztalos, bádogos munkáira nyilvános árlejtést hirdettek. A terveket egy Sokváry nevű építésznél lehetett megtekinteni.²⁷ A fürdő még készen sem volt, de ez a befejezetlenség nem akadályozta meg a hitközség vezetőséget abban, hogy előre gondolkodjanak, így feladták az alábbi hirdetést: „*A kiskvárdai izraelita rituális kád- esetleg gőz-fürdő 6 évre bérbé adatik.*”²⁸ Négy évvel később a fürdőt lakással együtt 3 évre kívánták bérbé adni.²⁹

1896-ban Frieder Hermant említik a hitközségi fürdő szolgájaként,³⁰ a következő esztendőben pedig fürdőbérliként tűnik fel.³¹ 1903-ból fürdőszolgaként Davidovits Lajos nevét jegyezhetjük fel.³²

Az új fürdőnek volt egy pénzalapja, erre utal, hogy 1914-ben Fried Salamon – amikor a hitközségi elnöknek választották, de ő hajlott korára való tekintettel nem fogadta el a megisztelő címet –, 1000 koronát adott az általa létesített alapba.³³

A fürdőt nem csak a zsidók vehették igénybe, hiszen a rituális szertartáshoz használt részen kívül olyan helyisége is volt, ahol azok tisztálkodhattak, akiknek erre otthonukban nem volt lehetőségük. Arra nézve, hogy mennyien látogathatták, a kortárs szavai álljanak itt bizonyásgul: „*Van ennek a városkának egy úgynevezett rituális fürdője, melyben a legvállalóssabb számítás mellett naponta átlag 35 ember fürdik s több nem is fürödhetik ... a lakosság kb. 50%-a „elvből” nem keresi föl a rituális fürdőt.*”³⁴ Ezt a számot megerősíti az 1931-es Hunek-féle monográfia névtára, mely szerint: „*Braun Jakab a rituális fürdő vezetője. 1916 óta vezeti a fürdőt, amely 30 személy befogadására alkalmas.*”³⁵

1912-ben felmerült annak a lehetősége, hogy egy újonnan építendő rituális fürdő egyúttal a régóta óhajtott városi közfürdő céljait is szolgálja: „*Úgy tudom, hogy az izraelita hitközség egy nagyobb szabású, modern rituális fürdő építését tervezi. Ez a fürdő gőzkamrával is el lesz látva. Ha ez a fürdő tényleg felépül, a kiskvárdai vallási viszonyoknál fogva a (köz)fürdő közönségének nagy részét lekötné, s így csak nehezítené az esetleg építendő városi gőzfürdő egzisztenciáját. A vége az volna, hogy egyik sem tudná magát fenntartani... egyesíteni kellene a két vállalkozást s csinálni így két harmadrangú, tengődő fürdőből egyet, elsőrangút és virágzót. A rituális részben teljesen külön bejárat volna. Közös volna a fűtés, a gőzfejlesztés, a gépek, ami mindenesetre nagy megtakarítást jelentene.*”³⁶

Valóban jól jött volna egy modern fürdő, mert a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a felekezeti előítéleten kívül olykor más oka is lehetett annak, hogy nem mindenki igyekezett a tisztálkodási lehetőséget igénybe venni. Ezt a következőkben mutatjuk be: „*Kiskvárdának egyáltalán nincsen fürdője, mert már csak nem nevezhető fürdőnek a rituális fürdő, az ő repedezett, piszkos kádjaival, elromlott zuhanyaival, rozsdás csövezetékekével, szennyes bejáratával. Valóságos Isten kísértés és egészségünk elleni merénylet a benne való fürdés. Mi az oka, hogy a hatóság ezt a bacilustenyésztő és terjesztő helyet eddig még be nem csukatta? Ki tudja, hány jóra való polgár ember hagyta ott egészségét?*”³⁷

Ezt a képet erősíti meg a két évvel későbbi leírás is. Felsőszabolcs térségének, vagyis 50 község kb. 60 ezer lakosának egyetlen, nyilvános joggal is felruházott felekezeti fürdőjét 1912-ben

így írta le a szemtanú: „A bejáratnál hús park, szőke akácok és sötétbarna vadgesztenyefák fogadnak. Kellemes, stílszerű előrész egy fürdő számára. Csakhamar bejutok a régi masszív épület folyosójára, ahol egy tiszteletreméltó külsejű, fehér körszakállas embert találok, újságot olvasva. Köszöntésemre azonnal megérti szándékomat, seprőt ragad és indulunk befelé a fürdőhelyiségbe. Egy lépés és benn vagyunk a főteremben... A perem széléről széles vaskorlátos lépcsők vezetnek le a mélységbe. Alul, de jó mélyen, bizonytalan színű folyadékot veszek észre, valószínűleg víz, mert mintha szappanhabot látnék rajta úszkálni. A terem két oldalán vannak a kádfürdők, hova a bazin peremén vezető keskeny úton lehet eljutni. A fürdős ember benyit egy kabinba, kinyit két csapot, a seprőt belemártja a medencébe és érthetetlen okokból sepreni kezdi annak falait... A fürke körülbelül két méter széles és ugyanolyan hosszú. Azonban van rajta két ajtó és három ablak. Tudniillik mindegyik ajtó fölött ablak is van. Az ajtók szakadékokból vannak összeállítva, megszakítva közben egy korhadt deszkával és egy rozsdás, nem működő zárral. Az ablakok részben üvegből, részben levegőből vannak... A másik fürkétől egy deszkafal választ el, több lyukkal téve lehetővé az esetleg szükségessé váló szóbeli érintkezést. E közben a medence félig megtelt. De hah! Miféle folyadék az, amit a medencében látok? Színe sárgás barna, a szaga átható... leginkább sört gyanítottam de ásványolajat sem tartottam kizártnak. Ej, csak nem fogok ilyen drága folyadékban fürdeni!... egy utolsó pillantást vetve a medencébe, eltávoztam, miután előbb lefizettem a „fürdésért” járó I koronát... Mindezeket pedig korántsem azért írtam, hogy ezt a fürdőt, vagy annak fenntartóit gáncsolni akarnám, sőt dicséret illeti őket, amiért a hitsorsosok vallási kötelességeinek teljesítését nagy anyagi áldozatok árán is lehetővé teszik.”³⁸

Ha a meglehetősen negatív képhez hozzászámítjuk a szokásos újságróli túlzást, akkor is lehetett némi igazság a leírtakban.

A későbbi évekből a fürdőt illetően kevés híradás áll rendelkezésünkre. 1942-ben egy rövidke hír számolt be arról, hogy kigyulladt a zsidó hitközség Deák Ferenc utcai fürdőjének a kéménye, a kéményből szálló szikráktól tüzet fogott a kátránypapírral fedett fáskamra, de mire a tűzoltóság kiérkezett: „...akkorra már a zsidók széjjelverték a fáskamrát és megakadályozták a tűz továbbterjedését.”³⁹ 1944-ben Glück Lajost és feleségét említik, mint fürdőmunkást.⁴⁰

Napjainkban a mezőgazdasági termeléshez szükséges kellékeket, eszközöket árusító üzlet működik az egykori fürdő helyén.

A TEMETŐ

A temető héber neve Béth Hácháim, azaz az Élők háza, mert a halottaikat, halhatatlan lelkeket élőknek tekintik. Kisvárdán két zsidó temetőről van tudomásunk, ill. azokról szóló információink. Az első irat 1824. március 10-én keletkezett, az akkori jegyzőkönyvből maradtak fenn a következők: „Olvastatott a zsidó közönségnek azon folyamodása, melyben a már egészen betöltött Temetőjük helyett, egy alkalmas új Temető helynek kineveztetéséért esedeznek. Világos lévén az, hogy a zsidó Közönség eddig az ideig Temető helyét esztendőnként fizetendő Árendával egyes földesuraktól bérelte ki, továbbra is annak megszerzése végett ezen módra utasítatik.”⁴¹

Ilyen temető volt a Farkas (későbbi tulajdonosa után Kopácsy) – féle udvar ház mögötti része, mely használaton kívül még az 1930-as években is fennállt. A zsidóság kérvényét tizenöt évvel később, vagyis 1839-ben a földesurak elfogadták, és a zsidó temetőt a jelenlegi helyén jelölték ki.

Egy másik forrás is megerősíti a zsidók első temetőjéről szóló híradást: „A zsidók a Farkas Nácsi féle nagy telek kertjének délnyugati szegletében temetkeztek, közel a Szőlőskert utca házához, kárára az akkori egészségügynek, és az akkori birtokos excentricitásának jellemzésére... A zsidók temetője a Bach-korszakban záratott be.”⁴²

Ez a földterület szerepel egyébként a kisvárdai tulajdoni lapon is. A 253. helyrajzi számot viselő Szőlőskert utcai temető nemesi birtokon feküdt, területe 794 négyszögöl volt, tulajdonosul a Chewra Kadischa van feltüntetve, s az iratok szerint 1885. március 3-án, vétel jogcímén, 1886. október 1-én. telekkönyvi megosztás alapján került az egylet birtokába. Ekkor már nem használták.⁴³ Az adott korból a Rétközi Múzeumban egy térkép is rendelkezésünkre áll, melyen jól lát-

ható az első zsidó temető helye. Ezt a területet 1957-ben házhely céljára felhasználták, és a változást a 6021-6025-ös betétekben bejegyezték.

Az új temető helye a település központjától messzebb feküdt, az ún. Nagymező dűlőben, mégpedig a későbbi Vásártér mellett. Ez a földterület sem egyszerre került a Chewra Kadischa tulajdonába. 1891. február 26-án 430.742. 3375. sz. alatt, 1894. február 20-án 567 sz. alatt, telekkönyvi megosztás alapján, 1904. október 3-án 6881. sz. alatt, 1904. december 34-án 8208. sz. alatt.⁴⁴ Idővel ez a földterület is kicsinek bizonyult, a hitközség kénytelen volt a sírkert kibővítése céljából ugyanott 1 holdnyi tulajdont vásárolni. Ennek ünnepélyes felavatását nagyszámú közönség előtt 1920. május 3-án Rosenbaum Mózes főrabbi végezte, a ceremónia után pedig a hitközség 1500 koronát osztott szét a rászorulóknak között.⁴⁵

A század második felében ismét gond volt a temető méretével, de ekkor már nem a terület csekély volta, sokkal inkább annak „túlzott” nagysága okozott problémát. A zsidóság lélekszámának megcsappanásával már felesleges terület is maradt a hitközség tulajdonában, ez azonban nem sokáig volt így. 1959-ben az állam élt a kisajátítási jogával, így az 1870, 1872, 1874 hrsz. részeket a Fémszerelvénygyár javára jegyezték be.

1965-ben hasonló tapasztalhatunk, hiszen a Kisvárdai Járási Tanács V.B. igazgatási osztályának 8441/1965. sz. határozatával a tulajdoni lapon A 7. sorszámon lévő ingatlanra a kisajátítási eljárást megindították. Ez az 1872/2. helyrajzi számon lévő temetői részt jelentette.⁴⁶ Erre azért volt szükség, mert a temető közelében működő Öntödei Vállalat terjeszkedni akart, és 1966-ban megvásárolt az izraelita és az evangélikus temetőből összesen kb. ezer négyszögöl területet.⁴⁷

1969-ben tovább csökkent a hitközség rendelkezésére álló ingatlan mértéke, mivel június 12-én az 1968. szeptember 24-én kelt szerződés és megosztási vázrajz alapján a telekkönyvi hatóság az A. 8. sorszámú ingatlant, (az 1874/3. helyrajzi számon lévő „szántót”) lejegyezte és megosztotta, az 1874/3. hr. számú 1000 négyszögöl területű földrészletet a 7477 számú betétbe átjegyezte, míg az 1874/4. hr. számú 1 hold 697 négyszögöl, és 1874/5. hr. számú 2 hold 45 négyszögöl területű földrészleteket visszajegyezte. 1974. március 12-én újabb változásra került sor, amikor a városi tanács igazgatási osztályának 6101-2/1974. sz. határozata alapján újabb ingatlanrészt jegyeztek le, illetve vissza.⁴⁸ Napjainkban a temető tulajdonosa a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, de a szervezet megelégszik a birtoklással, anyagiakat nem fordít a karbantartására, takarítására, gondot nem visel rá.

Elképzelhető, hogy más községből is temettek elhunytakat a kisvárdai zsidó temetőbe, ugyanis a közeli Pap község történetét feldolgozó könyvben ez olvasható az ottani zsidóság kapcsán: „...a többi valószínűleg a várdai temetőbe tette magát. Lelkészük Rosenbaum Mózes Chájim kisvárdai rabbi.”⁴⁹

A temető volt az a hely, ahol a szegényt és a gazdagot megkülönböztetés nélkül temették egymás mellé. A koporsó gyalulatlan fából készült, ez a halottak egyenlőségét látszólag biztosította. Az egyenlőség a temetésre nézve igaz is volt, de általában az volt a gyakorlat, hogy a temető első sorában kiemelt helyet kaptak a szellemi javak arisztokratái: a törvényt magyarázók, törvénytudók, a nagy rabbik, a közösség kiemelkedő vezetői. Ők „tiszteletsorokat” kaptak, s különleges megbecsülés jele volt, ha valakit hozzájuk közel temethettek el, pl. a hitközség vezetőit, a Szentegylet előljáróit, a kohániták (Áron papi házából származók) és a leviták (a Szentély szolgálatát végzők) leszármazottait.

A temetések lebonyolítása, a halottak mosdatása, öltöztetése, szállítása, a temetés körüli rituálék lebonyolítása, néhol a sírkőfaragók javadalmazása, a sírkert felügyelete a Chewra Kadischa feladatát képezte, vagy ahogyan az egylet alapszabálya kimondta: „*Izraelita vallású halottaknak a vallási szertartások szerinti eltemetése egyedül a Chewra Kadischa joga, de egyszersmind kötelessége is. Úgy a temetés előkészületeinél, mint a temetési szertartásnál a vallási szabályok és hagyományos szokások szolgálnak irányadóul.*”⁵⁰ Ezek egyike volt például, hogy a halottat emberi erővel, gyalog vitték ki a temetőbe, vagy az, hogy az egylet gondnoka köteles volt intézkedni arról, hogy a halottat legalább tíz egyleti tag kísérelje ki a temetőbe, a temetés végén pedig elmondják az előírt imát.

A sírkert szakaszokra volt osztva, a sírhelyek kijelölését a választmány végezte. Ha az elhunyt családja nem a sírrendben következő, hanem egy kiválasztott sírhelyre kívánta az elhunytat elhelyezni, akkor erről a kérésről a Chewra Kadischa választmánya döntött, s a sírhely-díj mértékét egyleti tagoknál 150–5000 aranypengő között határozta meg, méltánylást érdemlő esetben ezt mérsékelhette, akár el is engedhette.⁵¹

Síremléket, táblát, vagy bármilyen építményt, tárgyat csak a választmány előzetes engedélye után lehetett felállítani, miként a bevésendő szöveg engedélyezése is az említettek hatáskörébe tartozott. Sírkő felállítását héber szöveg és írás nélkül nem engedélyezték. A zsidó rítus szerint egyszerű kő vagy márványtomb jelölhette az elhunyt végső nyughelyét. A kövek méretét a szállítási körülmények, a legközelebbi kőbányában található anyag határozta meg. A legrégebbi kövek általában alacsonyabbak voltak, a XVIII–XIX. században ellenben 2–2,5 méteres magasságot is elértek. A kövek alsó harmadát alapozás nélkül helyezték a földbe, ezért gyakran megdőltek, a felső kétharmadot megfaragták, díszítették. Az elhunyt, illetve a család anyagi körülményei, áldozatkészsége megnyilvánult abban, hogy milyen széles síremléket készítettek. A XIX. század végétől – a mérték növekedésével összhangban –, egyre inkább megfigyelhető, hogy a homokkő helyett a gazdagabbak márványból, gránitból emeltetnek emlékművet. A követ az elhunyt családja vásárolta, hozatta, de a faragást a temetkezési egylet alkalmazottja végezte.

1905-ből származik egy adat, mely szerint Grósz Fábián Mihály újfehértói születésű, Kisvárdai Bessenyei u. 31. sz. alatti lakos volt a sírkőfaragó,⁵² 1911-ből Grósz Bernát neve maradt ránk.⁵³ Egy 1927-es adattár fenntartotta a sírkőkereskedők nevét, Friedmann Márton, Taub Dávid, Übelfelder Lajosné voltak ezek.⁵⁴ Ők természetesen a keresztény vásárlókat is ellátták a szükséges sírkövekkel.

Míg kezdetben a feliratok sem tettek nagy különbséget a különböző társadalmi rétegekhez tartozó elhunyt dicsőítésében, megelégedtek a becsületes, hithű, stb. jelzőkkel, addig az említett időszakra a feliratokban tükröződnek a halott földi pályafutásában betöltött címek, rangok is.⁵⁵

A temetőekben a spanyol eredetű zsidók (szefárdok) fekvő, a német eredetűek (askenázik) álló sírköveket emeltek az elhunytnak. Kisvárdán ez utóbbi a jellemző. A sírok kelet felé fordulnak, vagyis a koporsót úgy helyezték el, hogy a halott feje kelet felé essen, a sírkő is ide kerül. Sírkövet a harmincnapos gyász (slósim) után, vagy a gyászév elmúltával állítottak.

A sírköveken általában különböző szimbólumok találhatók. A hét- vagy nyolc ágú menóra, vagy a három- és ötágú szombati gyertyatartó kapcsolatban van az élet fájával, az újkori sírkövön elég ritka. Az ötágú gyertyatartó a péntek esti és ünnep esti gyertyagyújtásra is utal, a vallásos aszszonyt kívánták általa jelképezni. Mágén Dávid, magyarul Dávid pajzsa, két egymásba fordított ellentétes irányú háromszög az Izraelhez való tartozást hirdeti, de mutathat az elhunyt nevére is.

A kohanita kéz a származásra utal. A kohaniták sírkövén a két áldásra emelt kezen a hüvelykujj összeér, a többi ujj kettős elrendezésben, ilyen többet láthatunk a kisvárdai sírkertben. A midrás úgy véli, hogy az Isten az áldást osztó újjak közül tekint le. Aki ilyen sírkő alatt fekszik, az a hagyomány szerint az aronidák leszármazottja, a szentélyben papi szolgálatot teljesítő rend tagja.

A kancsó magában, vagy a kancsó, amelyből vizet öntenek kézre, a kézmosótál a levíták, vagyis a szentélyben kisegítő munkát végzők jelképe volt.

Állatokat is gyakran formáztak meg a kőfaragók. pl. sast, oroszlánt, szarvast. Az Atyák mondásainak egy passzusa szerint: „*Légy erős, mint a párduc, könnyű, mint a sas, gyors, mint a szarvas, és hős, mint az oroszlán, hogy teljesítsd égi Atyád akaratát.*” Ezek a szimbólumok ebből a mondásból eredtethetők.⁵⁶ A sasnak egyébként többféle szerepe volt a zsidó hitvilágban.

Ha szarvas és oroszlán ágaskodik vagy pihen egymás mellett, akkor ez a családi béke jelképe, aki a kő alatt pihen, az a legfontosabbnak a harmonikus életet tartotta. Ha oroszlán pihen öt élére állított könyv felett, mellett, akkor a Juda, Jehuda, Löw, Léb névre hallgató férfi szent iratok másolásával foglalkozott, netán kántor volt, vagy a Talmudban járatos.

Amint az oroszlán példáján láttuk, a címerállatok gyakran utalnak a halott nevére, esetleg tulajdonságára. A szarvas (Hirsch), a galamb (Taub, Vogerl), a szelíd, jó feleségre. A kakas (Hahn), a róka (Fusch), a ponty (Karpeles), az őz, a szarvasünő (Hinde, Hindin) szintén hasonlóan kötődik össze, de Jákob szarvasünőnek becézte Naftali nevű fiát, tehát erre is asszociálhatunk.

A korona a házastársi hűség, és az írástudók, papok, bölcsek jelképe is lehet. Az ősi, héber eredetű szőlőfűrt, szőlőinda Izraelt szimbolizálja, de azt is mutathatja, hogy kiváló törvénytárgyarázó emlékét örökölték meg ilyen módon.

A citrus (etrog), a sátoros ünnep csokrának tartozéka, a szomorúfűz szintén az ünnepi csokornak részét képezte, a derékba tört pálma vagy gyertya azt mutatja, hogy az elhunyt váratlanul, korán távozott szerettei köréből.⁵⁷

Nem csupán síremlékeket találunk a temetőekben. Magyarországon a haszid rabbik, a különösen szentéletű rabbik sírja fölé kis házacskát, egyszerű téglapépületet (héberül óhel=sátor) emeltek. Ez utóbbi szokás Kisvárdán is fellelhető, három ilyen van a sírkertben.

Miként minden zsidó temető bejáratánál, a kisvárdainál is áll egy kis ház. Ezt „Ciduk há-din”-nak, vagyis az isteni ítéletben való megnyugvásnak nevezik. Ez a szertartási és lemosó terem, amelyben az elhunyt öltöztetését is végezték. A halottra fehér lenruhát adtak, a férfiakat imaköpenybe (tallisz) is beburkolták, a talliszt a koporsóból kilógatták, arról leszakították a szemlélő rojtokat, az ún. ciciszt, az elhunyt szemére és a szájára cserepet tettek.

A temetkezési költségeket – beleértve a gyászoló család óhajára igénybevett halottas kocsit, melynek díja 40–300 aranypengő volt –, továbbá a sírhelyekért járó összeget, még a temetés előtt kellett a Chewra Kadischa részére befizetni. A Szentegylet tagjainak, azok feleségeinek, kiskorú gyermekeinek a sírhelyért nem kellett fizetniük, szegény elhaltak után temetési díjat sem számoltak fel.

A METSZŐHELYEK (VÁGODÁK)

A zsidókat és a keresztényeket – a vallási szertartáson túl –, a mindennapi életben talán a ruházat és étkezésbeli szokások különböztették meg leginkább, feltéve, ha az érintettek betartották a vallási parancsokat, melyben külön fejezet foglalkozik az élvezhető és tiltott ételek és italokkal, megszabva azok körét, az elkészítés-és fogyasztás módját. Különösen a hús köré épült ki sok tilalom, előírás, mivel a vér élvezete minden formában tiltott volt. Csak akkor fogyaszthattak marha, vad vagy szárnyas állat húsát, ha azt rituális szabályok szerint vágták le. Ezt a metsző (sóhet vagy sakter) végezhette el, aki megállapította, hogy kóserra vágható-e az állat, vagy nem engedélyezett, azaz tréfó lett. A rituális vágásért illetéket, gabelladíjat, vagyis hitközségi közvetett adót kellett fizetni.

A korabeli iratok több metsző nevét megőrizték. 1898-ban a Csepén született Blank Márton 38 éves férfi volt a metsző,⁵⁸ egy 1899-es adat nyugalmazott metszőként említi a 72 esztendőös Weinstein Lázárt.⁵⁹ 1903-ban a Tállyán született 35 éves Wohlberg József végezte ezt a munkát, a következő esztendőben is ő töltötte be ezt a posztot.⁶⁰ 1910-ben az akkor 39 esztendőös Róth Sámuel említik így,⁶¹ de még 1919-ben is őt tüntetik fel hitközségi metszőként.⁶² Ez azt bizonyítja, hogy egyszerre több metszőt is alkalmazott a hitközség, hiszen 1903-ban Wohlbergen kívül Fried Mayer hitközségi metszőről tudunk,⁶³ Róth mellett 1915-ben Blank Lajos,⁶⁴ 1916-ban Reich Farkas,⁶⁵ 1917-ben Klein Mihály is végezte a rituális tennivalókat.⁶⁶ 1916-ban, 71 éves korában elhunyt Friedman Ábrahám János metsző.⁶⁷ Az 1944-es deportáláskor négy metszőt írtak össze.⁶⁸

A vallási előírások megtartása igényelte a megfelelő vágóhely meglétét is. A kezdetekről nincsenek adataink, de amikortól vannak, azok általában a gondokról adnak híradást. 1887 augusztusában a képviselő-testület ülésén az egészségügyi bizottság terjesztette be a véleményes jelen-

tését, többek közt a mészárszékekről is. Ekkor kimondták, hogy: *"Elfogadtatik a mészárszékek tekintetében tett javaslata, hogy hús a tisztaság minden követelményének megfelelő szilárd anyagból épített helyiségekben árusítható csak, ennél fogva az eddig fennállott fa bódék 1888. év. Ápr. 24-ig... lebontandók, utasítván a mészárosok valamint a Kis Várdai izraelita hit község, hogy hús mérésre szolgáló fa bódékat ezen határ ideig pénzbírság terhe alatt le bontsák."*⁶⁹

Abban az egészségügyi bizottságban, amely az izraelita vágodára nézve negatív döntést hozott, Révész Miksa, Rosenblüth Bernáth, Burger Sámuel, Balkányi Gyula (izraeliták), valamint Szepessy Mihály, Sümeghy István Küzmös György, Kovács Lajos, Ábrahám Gyula voltak tagok, tehát a felekezet 4:5 arányban, vagyis erőteljesen képviseltette magát.

A bódék azonban a kitűzött időpontban még álltak, sőt még az azt követő esztendőben is. 1889-ben a megyei alispán rendeletét olvasták fel a testületi ülésen, mely szerint az a hitközség tulajdonát képező bódék bezárását hatályon kívül helyezi, és a mészárszéki épület felépítésére 20 napi haladékot ad. A helyi testület kuruckodott, és kimondta, hogy az alispáni határozat sérti a testület tekintélyét, azt megfellebbezik, s a képviselő-testület fent említett 1887-es határozata jogerős, mert itt: *"...nem az ipar korlátozásáról, hanem a község belügyéhez tartozó intézkedés fogantatásáról van szó, utasítatik fő bíró, hogy az alispáni határozat figyelembe vétele nélkül az izr. hit község tulajdonát képező fa bódékat 24 óra alatt esetleg karhatalommal zárassa be, és azokban a hús mérést akadályozza meg."*⁷⁰

1889 májusában – a hitközségi épületek általános gyarapodásának részeként –, a hitközség a Reizman Herman elnök aláírásával ellátott alábbi pályázatot bocsátotta ki: *"A helybeli izr. hitközség húsárulószek építésének felvállalása tárgyában folyó hó 19-én délelőtt 10 órakor a templom előcsarnokában árlejtést tart. A tervezet Rochlitz Lipótnál helyben tekinthető meg."*⁷¹

Június 8-án, a képviselő-testület újabb ülésén, Reizman kérvényezte, hogy a hús kimérését folyó hó 20-ig engedélyezzék, mely időpontra az új mészárszéki helyiség elkészül. A kérelemnek 8 szavazattal 7 ellenében helyt adtak.

Az „intézményt” működtetni is kellett, ezért 1895 októberében már olyan vállalkozót kerestek, aki a következő esztendő első napjától kezdődően az egész hitközséget elegendő kóserhússal ellátná, megfelelő helyiséget és jégvermet is kapna, esetleg egyéb kedvezmények igénybevételére is jogosult lenne.⁷²

1903 decemberében szintén meghirdették a hitközség tulajdonában lévő négy mészárszék, valamint a gabella bérleti díját 1 vagy 3 éves időtartamra. Úgy látszik, hogy nem nagy sikerrel, mert a következő év februárjában még mindig olvasható a felhívás, és nem azért, mert lejárt volna a bérleti idő. A hús és a gabella a későbbiek során is állandó vitatémát adott a felekezet tagjainak, amint azt az „Örökös panasz új köntösben” címet viselő írás is mutatja. A cikk szerzője azt állítja, hogy a helyi mészárosok drágán adják a kóser marhahús az izraelitáknak, holott a vásárlók zöme közülük kerül ki, most pedig már semmit sem akarnak adni, mert nem az övék a gabella. Az áldatlan állapot oka a hitközség vezetősége, mert: *"...tekintet nélkül a fogyasztó hitk. tagok érdekeire, drága áron ellicitálta a gabellát, de nem ügyel semmire, nem köt ki semmit, és a fogyasztók ki vannak szolgáltatva a mészárosok és mint jelenleg történik, a „gabella bérlők” szertelen harcának."*⁷³

Megtalálhatjuk az ellenkező oldal panaszát is: *"A hatóság köztudomás szerint 18000 koronában állapította meg a marhahús kilóját. A zsidó mészárszékekben is 18000 korona van az árjelző táblára kiírva, de ha fizetésre kerül a dolog, 24000 koronát követelnek. Ez az eljárás már több, mint furcsaság. Az illetékesek figyelmét mindenesetre felhívjuk erre a körülményre."*⁷⁴

Más településekkel összehasonlítva általában is drágábbnak mutatkozott Kisvárdra. 1909-ben felvetették, hogy Munkácson 80 fillér egy kiló hús, Kisvárdán 1 kor. 4 fillér, de még ettől is rosszabb a helyzet, mert: *"Ha valaki –különösen a rituális mészárszékekben- megvizsgálja a bevásárolt húst s lefejtven a csontokat, a valódi húst a mérleg egyik serpenyűjébe tenné, a csontokat a másikba, akkor még jól járna, ha nem a csontokkal telt serpenyű nyomná le a másikat, pedig ott egy kiló hús ára 1 kor. 20 fillér, vagyis 32 fillérrel drágább, mint Munkácson."*⁷⁵

Amikor 1907-ben Weisz József a Csillag utcában lévő csizmadia ipartársulat tulajdonát képező építményben tengeri halakat kezdett árulni, akkor sokan ettől a kezdeményezéstől remélték, hogy leszoríthatja a hús árát.⁷⁶ A későbbi vitából látszik, hogy ez hiú remény volt.

A helyi sajtóban megjelent írásokból, „Nyilatkozat”-okból jól kivehető az a küzdelem, amely a hitközséghez tartozó, de különböző irányzatokat képviselő csoportok között zajlott. Ez az elmentét a vágoda ügyében is jelentkezett. Amikor a hitközségnek olyan metszőre volt szüksége, aki a kántori funkciót is ellátta volna, sok pályázó jelentkezett: „...de közülük egy szép hangjával és tudásával különösen megnyerte a hívők tetszését. Tanácskozára gyűltek a hitközség vezetői, már-már megállapodtak, amidőn felállott az úgynevezett „klóvizták” (klausz) szószólója és érvelni kezdett a jelölt ellen, a többek között arról, hogy a jelöltnek intelligens kinézése van, és olyan tisztán öltözködik, a mi a metszői állással nem fér össze. Ez az érő döntött, s a jelölt elbukott.”⁷⁷

Ezt az állítást a másik kisvárdai újságban „több hitközségi tag” aláírással megjelent cikkben már a következő héten cáfolták. Kijelentették, hogy az egész hazug koholmány, a főrabbi nincs is Kisvárdán, az ő jóváhagyása nélkül a metszői állás be nem tölthető, ez okból tehát értekezlet sem volt a kérdéses ügyben.

Más ügyet viszont ezek az izraeliták is szemére hánytak a hitközség előljáróságának: „Évek óta feljajdul a panasz, mely napról-napra jogosabb, hogy a kóser hús tekintetében Ajak vagy Döghe hitsorsosaink dolgát irigy szemmel nézzük, mert Ajakon csekély számú zsidó családnak 2 kóser mézarszéke van, addig Kisvárdán, a hol a helybeli lakosokon kívül állandóan 2–300 idegen alkalmazott és átutazó van, szintén 2 kóser mézarszék van. Elgondolható, vagyis jobban mondván, aki reggelenként a Csillag utcában a kóser mézarszék előtt elstátál, személyesen végignézheti a hús mizériát, mely csakis a hitközség szegényére és a hitközségi tagok kárára válik, tehát ez úton is felhívjuk a t. Előljáróságot, ezen absurd és égbekiáltó igazságtalanságra 14 nap alatt okvetlen keressen orvoslást, hogy legalább 4-5 tőken vágjanak naponta kóser húst, vagy ha talán az Előljáróság nem érzi magát elég erélyesnek, tessék hatalmát átruházni, mert elvégre nem azért válassza a hitközség az előljárót, hogy a zöld asztalnál összetett kezekkel üljenek, hanem a hitközségi tagok érdekében működjenek. Felhívjuk a t. hitközségi tagokat, hogy mindazideig, míg a hitközségi előljáróság ezen óriási kimondhatatlan bajon nem segít, hitközségi adójukat be ne fizessék, mert nem köteles senki saját vagy alkalmazottja idejét a mézarszéknél eltölteni. Reméljük a t. előljáróság még a határidőn belül kérésünknek eleget fog tenni.”⁷⁸

A hosszan idézett „figyelmeztetést” augusztus 22-én tette közzé a Kisvárdai és Vidéke c. hetilap, s talán nem eredmény nélkül, mert összefüggés lehet a között, hogy ezt követően az izraelita egyház elhatározta, hogy a Csillag utcai beltelkén, a metsző lakásának udvarán, mézarszéket építtet: „Felkérem mindazokat, akik ezen építési munkálatokat elnyerni szándékoznak, műszerint ajánlatukat a f. év szeptember hó 15-ig alulírott építési elnökhöz adják be.

A kivételre vonatkozó terv és részletes költségvetés a kisvárdai népbank, mint szövetkezethöz megtekinthető. Az építési összeg 10000 K-ban van előirányozva.

Kisvárdai, 1909. szeptember 3-án Grósz Vilmos építési elnök ”⁷⁹

Próbálkozás történt a tekintetben, hogy részvénytársasági alapon biztosítsák a megfelelő húsellátást: „A kóser hús árának rohamos emelkedése folytán egynehány izr. hitk. tag elhatározta, hogy részvénytársasági alapon húskivágási szövetkezetet alkot. E szövetkezet alapszabálya még nincs ugyan kidolgozva, de már most jelenthetjük, hogy ennek főcélja lesz szövetkezeti tagoknak a kóser húst önköltségen kiszolgáltatni. Egy-egy részvény ára 20 korona, egyelőre csak 150 részvényes fog elfogadtatni. A részvényjegyzés helyét jövő számunkban tudatjuk, azért mert az alapító még most az üzem költség tekintetében a húskivágóval tárgyalásokat folytat s biztos megállapodásra csak a jövő héten fog jutni.”⁸⁰

A következőkben valóban visszatért a helyi újság a témára, azt adta tudtul, hogy a részvények a Kossuth szálloda tulajdonosánál, Hamburg Arnoldnál jegyezhetőek, egy fő csak egy részvényt kaphat.⁸¹ Aligha a részvényvásárlás korlátozása lehetett az oka, hogy a továbbiakban nincs adatunk arról, hogy valóban megszerveződött volna a részvénytársaság, inkább egyfelől az érdektelenség, másfelől az ellenérdekű felek munkája, propagandája.

A mézárszék ügynek azonban még ennek ellenére sem lett vége, a kisvárdai képviselő-testület 1913. február 3-án tartott rendkívüli ülésén is foglalkozott a témával, utasítván a község elöljáróságát, hogy intézkedjék az iránt, hogy kóser mézárszék ne csak a város egy pontján, hanem különböző részein legyen felállítva.⁸²

Miután áttekintettük a zsidó közösség életéhez szorosan kapcsolódó legfontosabb épületeket, intézményeket, szolgáltatásokat, e fejezet végén álljon itt egy 1920-ban készült okirat, amely az izraelita hitközség birtokában lévő területeket sorolja fel. Az alábbi ingatlanok kerültek rögzítésre:

Helyrajzi szám	Ingtalan neve	Helye utca	Nagyság /öl/	Kat. tiszta jövedelme	Birtoklás kezdete
840/1	Imaház és udvar	Deák F.	187		1900
840/3	Udvar	Deák F.	278		1901
842	Ház és udvar	Deák F. 5.sz.	333		1894
855	Ház és udvar	Deák F. 15.sz.	326		1891
856	Ház és udvar	Deák F. 15/a	37		1891
857	Szántó	Deák F.	72	80 fillér	1891
858	Szántó	Deák F.	204	1 kor. 8 fillér	1891
865	Szántó	Deák F.	794	8 kor. 92 fillér	1880
866	Ház és udvar	Deák F. 21.	387		1880
867	Ház és udvar	Deák F. 21/a	45		1880
1051/1.	Iskola és udvar	Posta 4. sz.	854		1862
1051/2.	Szántó	Posta	519	5 kor. 84 fillér	1904

A fenti adatsorhoz⁸³ kiegészítésül tartozik, hogy az iskola és az udvar területét képező részt nem egyszerre, hanem többszöri vétel során szerezték meg. Az első vétel dátuma a megadott évszám (1862), majd 1904. november 20-án, 1905. október 4-én, 1906. március 8-án és 1906. július 5-én gyarapodott további négyszögölekkel a terület.

1930. november 14-én valamiképpen növekedett a hitközség ingatlanjainak száma és területe, mert a 828. helyrajzi számú, 65 négyszögöl területű ingatlant, amelyet korábban Szél Mihály, Reizman Herman és Fried Salamon vétel jogcímén egyforma mértékben birtokolt, a Kisvárdai Autonóm Orthodox Izraelita hitközség javára az 1886. XXIX. tc. 15. 16. és 18. §-ai alapján bekebeleztek.⁸⁴

Látható, hogy számottevő földtulajdonnal nem rendelkezett a helyi hitközség, de általában is ez volt a jellemző az izraelita felekezetre. A leírtakat jól bizonyítja az a táblázat, amely az 1935-ös statisztikai kimutatások alapján a felekezetek kezén lévő birtokokról ad pontos kimutatást.⁸⁵ A helyi és az országos adatokat a realisabb összkép érdekében mutatjuk be. A terület mértékességét katasztrális holdban, a jövedelmet koronában adjuk meg.

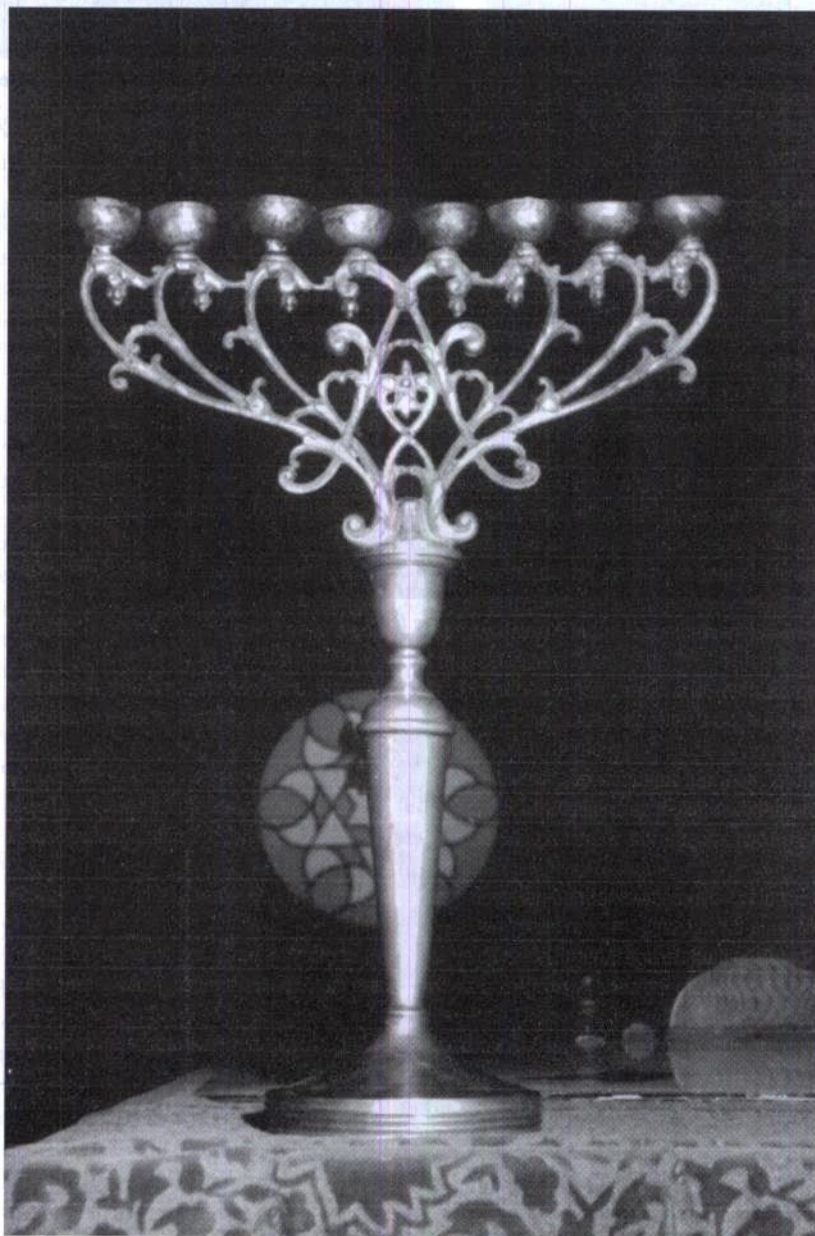
Terület jellege	római k.	görög k.	református	evangélikus	izraelita
Országos összterület	862704	14590	102755	21055	1194
Kisvárdai összterület	116	42	72	15	3
Országos szántóföld	348322	9720	78491	15858	700
Kisvárdai szántóföld	80	36	50	15	1
Kisvárdai földbirtokok száma	4	1	1	1	2
Kisvárdai kert	6		1		
Kisvárdai rét	18		15		
Kisvárdai földadó alá nem eső	12	6	6		2
Kisvárdai bérebe adott	16				
Kisvárdai tiszta jövedelem	1058	288	532	77	21

JEGYZETEK

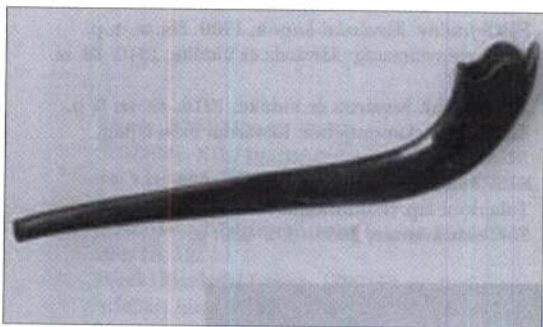
- ¹ Fényes: 270-271 col.
² SZSZBML XII./10.
³ Kis Várda M. Várossa Épületjeinek Össze Írása, és Betse az 1843/4-ik Évbén.
 SZSZBML: Tűzkármentesítő Intézet iratai. X. 204/10. 12.
⁴ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1899. 53. sz. 2. p.
⁵ Árlejtési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1900. 36. sz. 3. p.
⁶ Emlékkönyv: 36. p.
⁷ Hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1901. 14. sz. 3. p.
⁸ Képeslap (Simay Barna magángyűjteménye, Kisvárdai)
⁹ Nagyszajtai Zajtay István peleskei nótárius kisvárdai utazása: Nyírvidék, 1902. 7. sz. 1-3. p.
¹⁰ Kisvárdai Vidéki levél: Egri Egyházmegyei Közöny, 1903. 12. sz. 101. p.
¹¹ Magyarországi zsinagógák: 170. p.
¹² Emlékkönyv: 40. p.
¹³ Pályázati hirdetmény: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 17. sz. 4. p.
¹⁴ SZSZBML V. 347. 192. Kgy. 1571.K/1922. véghatározat
¹⁵ Kik rabolták ki a kisvárdai zsinagógát?: Szabolcsi Újság, 1914. 29. sz. 4. p.
¹⁶ Hírek: Felsőszabolcs: 1936. 8. sz. 3. p.
¹⁷ A manchesteri izr. főkántor Kisvárdán: Felsőszabolcs, 1934. 28. sz. 2. p.
¹⁸ Templomi szónoklat: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 30. sz. 4. p.
¹⁹ Istentiszteleti sorrend: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 40. sz. 3. p.
²⁰ Árlejtési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1899. 38. sz. 3. p.
²¹ Isteni tisztelet: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 27. sz. 3. p.
²² Tulajdoni lap (Földhivatal, Kisvárdai)
²³ Sulchan Aruch: 8. p.
²⁴ U. o.: 39. p.
²⁵ U. o.: 46. p.
²⁶ Árlejtési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1890. 50. sz. 4. p.
²⁷ Árlejtési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1892. 4. sz. 4. p.
²⁸ Hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1892. 15. sz. 3. p.
²⁹ Hirdetés: Kisvárdai lapok, 1896. 9. sz. 4. p.
³⁰ Születési anyakönyv 328/1896. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
³¹ Születési anyakönyv 186/1897. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
³² Születési anyakönyv 306/1903. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
³³ Az izraelita hitközség tisztújítása: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 16. sz. 3. p.
³⁴ Jámborság és tisztaság: Felsőszabolcsi Hírlap, 1910. 32. sz. 1-2. p.
³⁵ Hunék: mell. 83. p.
³⁶ Bennszülött: Levél a szerkesztőhöz: Kisvárdai és Vidéke, 1912. 4. sz. 1-2. P.
³⁷ Bodoki: Kultúr kérdések: Felsőszabolcsi Hírlap, 1910. 24. sz. 1-2. p.
³⁸ Fürdőben: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 31. sz. 3. p.
³⁹ Kigyulladt a zsidó fürdő kéménye: Kisvárdai Vidék, 1942. 29. sz. 3. p.
⁴⁰ SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírásai jegyzéke 1944. április hó
⁴¹ Virágh I.: 106. p.
⁴² Somogyi: I.: 3. p.
⁴³ Tulajdoni lap (Földhivatal, Kisvárdai)
⁴⁴ 741. számú birtoklap és tulajdoni lap (Földhivatal, Kisvárdai)
⁴⁵ Temetőavatás: Felsőszabolcs, 1920. 1. sz. 1. p.
⁴⁶ 741. sz. B. tulajdoni lap (Földhivatal, Kisvárdai)
⁴⁷ Pusztai: 132. p.
⁴⁸ 741. sz. B. tulajdoni lap (Földhivatal, Kisvárdai)
⁴⁹ Hagymássy: 44. p.
⁵⁰ Chewra alapszabály: 7. p.
⁵¹ U. o.: 12. p.
⁵² Születési anyakönyv 184/1905. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁵³ Születési anyakönyv 59/1911. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁵⁴ Címtár: 200. p.
⁵⁵ Erdélyi: 33 p.
⁵⁶ Itt van elrejtve: 156. p.
⁵⁷ Erdélyi: 22-26. p.
⁵⁸ Születési anyakönyv 89/1898. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁵⁹ Halotti anyakönyv 234/1899. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁰ Születési anyakönyv 61/1903. és 284/1904. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶¹ Születési anyakönyv 91/1910. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶² Születési anyakönyv 336/1919. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶³ Halotti anyakönyv 341/1903. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁴ Születési anyakönyv 169/1915. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁵ Születési anyakönyv 221/1916. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁶ Születési anyakönyv 144/1917. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁷ Halotti anyakönyv 72/1916. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
⁶⁸ SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírásai jegyzéke 1944. április
⁶⁹ SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai. 64/1887. Kgy.
⁷⁰ SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai. 32/889.Kgy.
⁷¹ Árlejtési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1889. 19. sz. 3. p.
⁷² Árverési hirdetmény: Kisvárdai Lapok, 1895. 43. sz. 3. p.

- ⁷³ Örökös panasz új köntösben: Felsőszabolcsi Hírlap, 1910. 2. sz. 5. p.
⁷⁴ Miért 24 000 korona a zsidó mészárszékben a hús?: Felsőszabolcs, 1926. 1. sz. 4. p.
⁷⁵ Olvasd: Kiszvárdai és Vidéke, 1909. 1. sz. 2. p.
⁷⁶ Tengeri hal: Kiszvárdai és Vidéke, 1907. 5. sz. 2. p.
⁷⁷ Tisztaság-összeférhetetlenségi ok: Kiszvárdai Lapok, 1909. 33. sz. 2. p.
⁷⁸ Nyílt tér: Kiszvárdai és Vidéke, 1909. 34. sz. 4. p.

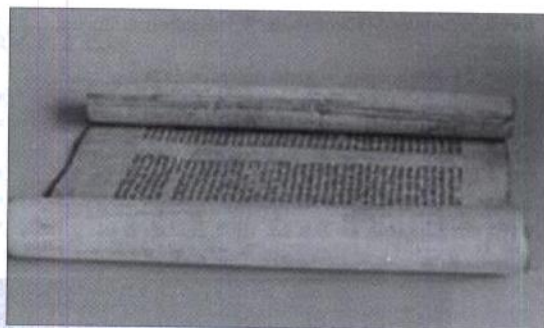
- ⁷⁹ Hirdetmény: Kiszvárdai Lapok, 1909. 36. sz. 4. p.
⁸⁰ Új részvénytársaság: Kiszvárdai és Vidéke, 1910. 18. sz. 2. p.
⁸¹ Hústársulat: Kiszvárdai és Vidéke, 1910. 19. sz. 3. p.
⁸² Kiszvárdai parlamentjéből: Kiszvárdai Friss Újság, 1913. 6. sz. 3. p.
⁸³ SZSZBML XII./10. tulajdoni lap 1920.
⁸⁴ Tulajdoni lap (Földhivatal, Kiszvárdai)
⁸⁵ Földbirtokviszony 1935.: 872–959. p.

Menóra a Rétközi Múzeum gyűjteményéből

Kisvárdai sófár...

...és Eszter-könyv a budapesti Cfati (Safedi) Múzeumban

A Ciduk há-din, vagyis a szertartási és lemosó épület a temetőben

Sírkő a kohanita kézzel

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI SZEREPE, ASSZIMILÁCIÓJA ÉS INTEGRÁCIÓJA

A XIX. századot megelőző zsidóság a magyar társadalomban jobbra csak kiegészítő réteggént jelent meg. Ezt nem csupán a kisebb létszámuk miatt mondhatjuk, hanem azért is, mert kulturális és szellemi tekintetben önellátóak voltak, s többféle különállás jellemezte őket. Ezek közül legfontosabbak: a vallás, az életmód, a viselkedés, a ruházkodás, a hajviselet, a rituális tisztálkodási szokások, az étkezés, munkavégzés és munkarend, ünnepek, az ember életútjához kötődő szokások (körülmetélés, névadás, házasság, temetkezés) és a nyelv. Ez utóbbi lesz a legkevésbé akadályozója a többségi társadalomhoz való közeledésnek, hiszen a zsidóság tagjainak kommunikálniuk kellett a fogyasztókkal, a falusi, mezővárosi lakossággal, így megtanulnak magyarul.

A társadalmi kapcsolatok létrehozásának legnagyobb kerékkötője a vallás. A szigorú egyházi törvények szinte tiltották a nem zsidókkal való szorosabb kapcsolatokat, a házasságkötést, s ahogyan ezt a mindennapokra kiterjesztve Takács Péter megfogalmazta: *„De barátokozni sem barátokozhatnak, össze sem járhatnak, közös asztalhoz sem ülhetnek. Disznótorban, keresztelőn, lakodalomban, kártyapartin, vadászaton, délutáni zsúron, megyebálon, községi mulatságon, fosztókában, fonókban, korcsmákban nem ülhetnek más asztalához, nem lehetnek a magyarok vendégei, mert környezetük étkezési, italozási szokásai „tisztátalanok“ az ő számukra... Ebből adódóan az adok-veszek, hitelezek, kamatotbehajtok sívár és humanistának, emberközpontúnak aligha mondható kapcsolaton túl alig-alig fűzte valami a megye, egy-egy község lakosságához, közösségi céljaihoz a zsidóságot. Legalábbis 1848-ig szinte semmi.“¹*

A lassan polgárosodó társadalom igényei olyan keresletet támasztottak, amit a növekvő számú zsidóság elégített ki. Azok a zsidók, akik elsőként jelentek meg a településen, főleg a befogadó, betelepítő földesurak személyes védelme alatt álltak, az ittlétüket 1840 előtt kevésbé biztosították jogi garanciák. Ekkor a XXIX. tc. I. §-a kimondta, hogy: *„Mindazon zsidók, kik az országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, - kivévéen egyedül az 1794-dik esztendei XXXVI-II. Törvénycikkelyben említett bánya-városokat s azon helyeket, mellyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.“²*

A zsidóság száma azonban már jóval az idézett törvény előtt is folyamatosan növekedett, és azon -többnyire hiánypótló- mesterségek jóvoltából, amelyeket űztek, gazdasági beilleszkedésük könnyebben végbement, ez pedig megkönnyítette számukra a társadalomba való betagozódást is.

Azt, hogy a zsidóság mind arányában, mind szerepében mennyire előretört a helyi társadalomban, jól mutatja az 1828-as regnicolaris összeírás, amelyben a 112 adózó között 25 izraelita, illetve a forrás szóhasználata szerint „judeus“ szerepel.

Ha azonban jobban szemügyre vesszük a neveket, láthatjuk a 33. sorszám alatt felvett Eisenberger Dávidot, róla biztosan tudjuk, hogy a zsidók közé tartozott, a 61. számon lévő „Relicta Joseph Sályi“-t, vagyis Sályi József özvegyét, ő szintén az lehetett, hiszen a lista 6. száma alatt van egy Judeus Josephus Sályi nevezetű házatlan zsellér, vagyis 27 főnyi zsidó adózóval biz-

tosan számolhatunk. A hatvanadiknak feljegyzett Patai Józsefről csak feltételezhetünk ilyen eredetet, de nem vehetjük biztosra. Az érintettek kereseti módjuk szerint a zsellér, házatlan zsellér, kereskedő, iparos kategóriába tartoztak, egyetlen adózó sincs köztük, aki a jobbágyok közé soroltatott volna.³

A zsidóságnak a gazdasági-társadalmi elfogadottság iránti igénye együtt jelentkezett a reformkor erős nemzeti vonzásával, majd a polgárosodás felé mutató lehetőségekkel. Ez a fenti folyamatra – ha a zsidóság egészét, és az események végkifejletét tekintjük –, akkor valóban ilyen egyszerűen ment végbe, ám a konkrét megvalósulás ennél kissé bonyolultabb volt. Jó példa erre a helyi Kaszinó esete is. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes a korabeli kaszinók minket érdeklő erővonalait, jellemzőit megvizsgálnunk.

A kaszinók nem egységes rendszabályok alapján szervezve, de többé-kevésbé hasonló elvek alapján működtek, s az ország több kaszinója a pesti kaszinó alapszabályát, gyakorlatát vette mintának, modellnek. A fentebb említett „többé-kevésbé” azonban azt is sejtetni engedi, hogy a zsidók részvétele a kaszinókban, vagyis a társadalmi befogadottságuknak ez a formai megnyilvánulása, nem volt az országban azonos. Befogadottságot említettünk ugyan, de helyesebb, sőt pontosabb lett volna úgy fogalmazni, hogy az egyesületi élet a társadalmi elkülönülésnek volt éppen a leglátványosabb színtere. Megállapítható, hogy a zsidóságot – még akkor is, ha azok adott tagjai gazdagok, műveltek voltak –, nagy fal választotta el az arisztokráciától, de talán még magasabbra emelték ezt a falat a dzsentrik és a zsidók között.⁴

Kisvárdán az arisztokrácia képviselőivel nem találkozhatunk, hiszen az itt is birtokos Esterházyak nem szerencsétlették a települést az helybéli megtelepedésükkel, annál inkább voltak nemesek, honoráciorok, s későbbi időkben dzsentrinek nevezhető rétegek. A magyar társadalom a XIX. század első negyedéig meglehetősen statikus volt, feudális erővonalak mentén rétegződött, s a rétegek közt nem igazán volt jellemző az átjárhatóság, a mindennapi élet számtalan korlátot emelt a parasztok, a nemesség, a polgárság közé, ugyanakkor ezeken a kategóriákon belül is nagy különbségek voltak. Ebből a szempontból vizsgálva még inkább elmondható az, hogy a zsidóság befogadására, ill. a zsidóság részéről az asszimilációra irányuló kísérletek sem jártak, nem járhattak sikerrel. A reformkorban tapasztalhatók azok az első jelek, amelyek a társadalmi összeolvadásnak a csíráit mutatják.

Pesten 1827-ben nyitották meg az első kaszinót, ahol elméletileg „a társasági rendnek mindenik osztályából” való egyéneket befogadtak.⁵ A tény az, hogy csak az 1850-es években tűnnek fel a pesti nemzeti kaszinóban az első zsidók. Ezt a megkülönböztető gyakorlatot azonban nem csak a zsidósággal szemben éreztették, majd az összes keresztényeknek is a visszautasítás lett a sorsuk, ha nem voltak nemesek. A nemzeti kaszinó (vagy ahogyan nevezték, a „mágnás kaszinó”) mellett, egy épületben megalakult a „kereskedői kaszinó” is, a két szervezet között semmilyen kapcsolat nem volt.

A vidéki városokban is gyakran létrejött ez az elkülönülés, az úri kaszinó és a polgári kaszinó egymás mellett működött, és abban is hasonlatosak voltak a pesti kaszinókhöz, hogy a zsidóság részvételét kezdetben elutasították. Csak az 1840-es években kezdik a kaszinó kapuit ostromolni a zsidó értelmiségiek, az orvosok, (az 1867-es emancipációs törvényig a jogi pálya zárva volt a zsidóság előtt) s olykor sikerrel. Hasonló, de jobb volt a helyzetük a honorácioroknak (nem nemesi származású értelmiségieknek) akiket általában még az előkelőbb kaszinók is befogadtak. A kissé hosszúra nyúlt, de szükséges bevezető után nézzük a helyi történeteket!

Kisvárdán 1838 végén alakult meg az Olvasó Társaság, amely 1844-ben felvette a Kaszinó Egyesület nevet. Úgy tűnik, hogy a zsidóság Kisvárdán kezdetben nem talált olyan elutasításra, mint ami az országban általában jellemző volt. Az Olvasó Társaság tagjai közt már az alapításkor találunk izraelitákat: Glück Venczel, művelt zsidó kereskedő, Rózmán Lizi, „művelt zsidó hölgy”, Eisenberger Dávid hasznobérlő, Grósz Káin hasznobérlő, Ungár Izrael bérlő. Az 1845-ben ki nyomtatott kaszinói tagnévsorban már Propper Herman nevét is olvashatjuk. 1845. december 18-

án tartott gyűlésen úgy határoztak, hogy egyes arra méltó iparosokat is felvesznek. 1846 elején így vették fel Friedland Adolf orvost, és Klein Józsefet, a Sárgaboltot megalapító Klein Samu fiát, vagyis egy kereskedőt, s mint láthatjuk, egyik zsidó sem iparos.⁶ A kezdeti nyitottság után a század második felének első évtizedeiben további zsidók felvétele hosszan tartó üggyé terebélyesedett.

Az önkényuralom időszakában sokáig nem működött a helyi egylet, míg végül 1858. január 17-én a főszolgabíró megnyitotta a közgyűlést, s megválasztották az elnököt Gnandt Jakab személyében. Ekkoriban, mint régi tag, ismét a Kaszinóba lépett Wagner Adolf vasáros, Wagner József vasáros, Wagner Nándor fűszerkereskedő.⁷ A nevük alapján feltételezhetjük, hogy ők is izraeliták voltak.

Gnandt Jakab, „későbbben „Garamy bácsi“, közkedveltségű orvos, a kisvárdai „Jakab napok“ megalapítója szintén zsidó volt. Kiderül ez abból, amit a Kaszinó történetének írója – aki maga is tagja volt az egyletnek –, írt az akkori időkről: *„Nevezetes világ volt még akkor, már csak azért is, hogy a bécsi „Reichsgesetzblatt“-nak egyik számában a birodalomban lakó zsidóknak az ingatlan-birtok vétele egyenesen megtiltott. Kihatása volt ennek sok mindenfélére, a többek között arra is, hogy kérdésessé vált: Vajjon a kisvárdai Casinó-egyletbe zsidót bevegynek-e, vagy nem? A doktorját úgy látszik nem vették zsidószámba, a többről pedig restelltek disputálni. Végére is elütötték e kérdést azzal, az idő már nagyon előrehaladt, ezen tárgyról a jövő közgyűlés fog határozni.“*⁸

Ez év április 5-én ismét összejött a gyűlés, s újjólag napirendre került a zsidó kérdés: *„Dr. Rosenblüth volt az, ki ezen humanitárius kérdés megoldásának végét leginkább szerette volna már látni. A Casinó-egylet ezen – egyúttal társadalmi- kérdés előtt nem térhetett ki, s mert az ilyen esetekben nem szokás határozott „nem“-mel felelni, az egyleti tagok egyike azt indítványozta, hogy ha zsidó ember jelentkezik casinó tagul való felvétel végett, viselje magát az egylet úgy, mint a hogy a hajdani „nye pozvolym“ lengyel országgyűlések cselekedtek, midőn „unani consensu“ lehetett csak valamit törvény erejére juttatni. Ez indítványt az egyleti tagok legnagyobb része ellenezte, mondván, hogy van az egyletnek erre vonatkozó alapszabálya, maradjunk e mellett.“*⁹

Vagyis: az egyik Kaszinó tag csak a tagok egyhangú szavazása után javasolta felvenni a zsidókat, a többség azonban az alapszabályra hivatkozott. Ez azt mondta ki, hogy a választmány – a közgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében-, 2/3-os igen szavazatarányban mindenkit felvehet a tagok sorába. A zsidók esetében ezt a szabályt úgy alkalmazták, ill. módosították volna, hogy a felvétel: *„...legalább a helybeli választmányi tagok teljes tökéletes beleegyezésével történhessék meg. Hát bizony ilyen clausulák mellett, egy önérzetes zsidó-ember sem kért ebből a gráciából.“*¹⁰

Az egyleti tagok nem szívesen akartak soraikat zsidókkal bővíteni, ugyanakkor örömmel elfogadták azt, hogy még az ülés előtt „Bernstein Ignác háztulajdonos jóindulatának köszönhetően, némi közfalak beljebb vagy küljebb rakatása mellett sikerült 3 évre maradhatóan jó szállásra szert tenni.“¹¹

1860. január 6-án: *„Nevezetes az, hogy a zsidó értelmiség tömegesen kérte magát felvételni, de miután felvételiükhöz egyhangú szavazat kívántatott, bevéve egy sem lett.“*¹² A következő év január 9-én megtartott ülésen: *„A zsidó-tagok kérdése ismét kísértett. Indítványoztatott ugyanis, hogy a másokra hatályban levő titkos szavazat szerinti szótöbbség érvénnyel legyen a zsidókra is. Azt mondta erre a közgyűlés hosszabb peripatheticus dictiók mellett, hogy: e tárgyan máskor fog határozni.“*¹³

Még ez évben újból előkerült a felvétel kérdése. Augusztus 4-én dr. Rosenblüth „a zsidó-kérdés tengeri kigyójának szelídítője“ azt indítványozta, hogy szüntessék meg azt a kivételes határozatot, hogy a zsidók felvételéhez egyhangú határozat szükséges: *„A doctor ezen indítvány tételénél átszellemülten apellált a humanitás, örökös isteni törvényeire, az annyiszor hirdetett testvéri szeretetre, a művelt ember általános acceptabilitására, azon társadalmilag szükséges közege, melyet az emberi faj fáradhatatlanul betölt, s végre kijelenti, hogy ő véghetetlenül fájdalmas szívvel venné, ha e számos magát egyleti tagul felvételni óhajtó zsidó-ember között csak egy is akadna, a ki szellemi magasabb képzettsége mellett, azért mert zsidó, visszautasíthatná.“*¹⁴ A Casinó tagok a régi forma szerint oldották meg a problémát. Kimondták, hogy: *„...a jelen nem levő tagok iránti figyelemből ezen fontos kérdés eldöntését a jövő évnegyed közgyűlésre halasztják.“*¹⁵

Arra nézve, hogy végül mikor vetették el a zsidókat diszkrimináló határozatot, nincs adatunk. Valószínűleg ez az említett következő évi gyűlésen megtörtént, bár a Casinó történetének krónikása sem erről, sem az ellenkezőjéről nem számolt be, az általa tanulmányozott jegyzőkönyvek pedig nem maradtak az utókorra. Tény azonban az, hogy már ekkor is voltak zsidó tagjai a kisvárdai Casinó-egyletnek, s az emancipáció után számuk jelentősen megnövekedett. A második világháború idején, amikor a Kaszinót is a keresztény-nemzeti gondolat jegyében vezették, az egyik ünnepség kapcsán elégedetten jegyezték fel: *"Hol van már az az idő, amidőn a kisvárdai Kaszinóban kétharmad részben zsidókat lehetett találni."*¹⁶

A társadalmi betagozódást mindenkor segíti az, ha a kisebbség a többséget alkotókhoz igyekszik hasonulni. Ennek egyik módja az, hogy az izraeliták valamelyik elfogadott, „bevett” valásra tértek át. Ez a folyamat főleg a kiegyezés után indult meg, a hazai gyakorlat és a számok azt mutatják, hogy általában a református vallást részesítették ilyenkor előnyben, ám már jóval a tömeges áttérés előtti időszakból arra is találunk adatot, hogy a katolikusok táborát gyarapította az egykori Mózes hitű. A helyi római katolikus egyház keresztelési anyakönyvébe bejegyezve találjuk például azt, hogy 1841. július 11-én Ribáry János plébános keresztelte a 21 éves Borbálát, „a Sidóságból”. A szülei rovatba is csak annyi van bejegyezve, hogy: *„Tisza Szalkán lakos Samu Sidó leánya”*. Samu zsidóról megtudható még, hogy mészáros az említett helyen. Keresztszülői Dologh Antal kasznár és Ringen Meretia.¹⁷

Név	Született	Keresztelés	Szülő
Weisz Erzsébet	1913.10.01	1913.10.13	Weisz Károly és egy görög katolikus anya
Práger Jenő György	1885.08.06	1919.06.07	Práger Gusztáv. Braun Margit
Hercog Margit Ágnes	1919.06.16	1919.07.06	Herczog Albert és egy görög kat. anya
Pallai Endre Béla	1870.10.24	1919.08.18	Propper Lipót jószágigazgató, Sichermann Regina
Feldman Anna Mária	1886.06.24	1919.08.18	Feldman Jakab, Kun Berta
Heller Imre	1867.09.23	1919.08.19	Heller Bernát, Grósz Záli Rozália
Molnár Irén	1879.08.14	1919.08.19	Molnár József, Hofman Pepi
Heller Pál	1899.07.28	1919.08.19	Heller Imre gyógyszerész, Molnár Piroska
Heller Károly	1901.07.21	1919.08.19	Heller Imre, Molnár Piroska
Heller László	1905.11.22	1919.08.19	Heller Imre, Molnár Piroska
Nagy Géza	1895.11.24	1919.09.29	Nagy Benő mérnök, Szél Etelka
Diner Mária Katalin Edit	1917.10.20	1919.10.20	Diner István bankigazgató, Havas Erzsébet
Rottman Róza Kornélia	1892.06.18	1919.11.18	Rottman Fülöp házaló, Berger Malvin
Keller Olimpia	1921.06.11	1921.06.25	Keller Miksa, Winkler Zsófia
Farkas József György	1922.03.11	1922.03.19	Farkas József, bankigazgató, Krunovszky Anna
Keller András János	1924.01.06	1924.01.13	Keller Miksa artista, Winkler Zsófia
Hollós Izidor István	1883.08.5.	1929.08.26	id. Schwarcz Lipót szabó, Kohn Mária
Rónai Margit	1884.07.15	1929.08.26	
Hollós István	1911.04.30	1929.08.26	Hollós Izidor, Rónai Margit
Babják Sándor József	1930.04.16	1930.04.23	Babják Gyula rk, Hoffman Hani
Schlezinger József	1931.09.16	1931.09.20	Schlezinger Ida, törvénytelen
Grósz András György	1913.07.12	1935.03.09	Grósz Sándor mérnök, Fehér Sarolta
Weisz András	1935.06.20	1935.08.16	Weisz Erzsébet, törvénytelen
Farszki Ferenc	1936.09.18	1936.09.20	Farszky Ferenc rk., Goldman Margit
Wirtschaftler Zoltán István	1899.11.07	1936.12.24	Wirtschaftler Ármin kereskedő, Drachfeld Zseni?

Az izraeliták közül a római katolikus vallásra tértek át 1900 és 1955 között az alábbiak¹⁸.

Név	Született	Keresztelés	Szülő
Ungár Éva Erzsébet	1908.05.31	1936.12.24	Ungár Ernő, kereskedő, Schwartz Irén
Wirtschafter György Béla	1930.05.08	1936.12.24	Wirtschafter Zoltán szeszgyári ig., Ungár Éva
Weisz Erzsébet	1900.	1937.01.27	Weisz Mór, fiákeres, Schwartz Berta
Goldman Margit	1914.07.15	1937.06.18	Goldman Ignác bérkocsis, Kun Zseni
Fehér Miklós	1905.04.19	1937.01.23	dr. Fehér Herman, Goldberger Jolán
Schlézinger Ida	1902.12.30	1938.04.13	Schlézinger Sámuel, Klein Berta
Schlézinger Katalin	1934.01.07	1938.04.13	Schlézinger Ida, törvénytelen
Schlézinger Magdolna	1937.09.28	1938.04.13	Schlézinger Ida, törvénytelen
Strausz Ilona	1911.05.23	1939.01.13	Strausz Ármin, Gertlo Terézia
Harstein Andor	1889.09.6.	1939.04.03	Harstein Lipót kereskedő, Balkányi Berta
Klein Sándor	1870.11.26	1939.08.10	Klein Móricz kereskedő, Róth Fanni
Brody Karolina Hermina	1862.10.2.	1939.11.03	Brody Fülöp, Kohn Antónia
Bachrach István	1905.02.05	1939.12.09	Bachrach Mihály, Fröhlich Emma
Szilágyi László	1906.11.11	1940.09.21	dr. Szilágyi József orvos, Feldman Paula
Szilágyi Éva Etelka	1937.10.08	1940.09.21	dr. Szilágyi László rk. ügyvéd, György Marianna Éva rk.
György Marianna Éva	1914.05.26	1940.09.21	dr. György Ferenc ügyvéd, Rosenfeld Paula
Grósz Sándor	1880.08.21	1940.10.22	Grósz Benjamin földműves, Weiszberg Liza
Fehér Sarolta	1884.12.27	1940.10.22	Fehér Lajos kereskedő, Hackel Paula
Weiss Antal	1889.04.25	1940.12.28	Weiss Márton, Chemer Cili
Pollák Róza	1895.02.16	1940.12.28	Pollák József, Klein Berta
Szántó Sándor	1903.01.09	1944.06.11	T. Szántó Mihály, OTI igazgató, Weisz Lujza
Schlenger Ödön Ottó	1907.09.16	1945.07.20	Schlenger Jenő asztalos, Fischer Gizella
Richter Lenke Aranka	1908.09.27	1945.06.20	Richter József gazdtsizt, Videcker Józsuá?
Richter Erzsébet	1917.06.12	1945.06.20	Richter József gazdtsizt, Videcker Józsuá?
Darvas András Péter	1946.07.18	1946.07.28	dr. Darvas Béla ügyvéd, Filczer Mária rk.
Garai József	1952.09.14	1952.10.02	Garai József iparos, György Mária rk.

A felsoroltak között néhány nem kisvárdai lakost is találunk, csak a keresztelés történt Kisvárdán. Ebből, és a korabeli gyakorlatból az is következik, hogy bizonyára voltak olyan kisvárdai izraeliták is, akik viszont más település keresztény anyakönyveibe vétettek fel, mivel az adott helyen történt a konvertálás. Ezt a feltételezést megerősíti az, hogy biztosan tudjuk: Molnár Rezső gimnáziumi tanár, a felesége és gyermeke is áttért a római katolikus vallásra,¹⁹ ám a helyi római katolikus anyakönyvben mégsem találjuk ennek a nyomát.

Név	Született	Keresztelés	Szülő
Weinberger Károly	1885.02. 20.	1910.05.10	Weinberger Sára szakácsnő,
Schwarcz Borbála	1869.07.10.	1911.05.24	Schwarcz Iván, Weisz Etel
Rózsási Mária és 1 gyermeke	1894.	1913.09.14	Rózsási Eszter,
Schwarcz Ilona	1887.06.2.	1913.10.12	Schwarcz Czili
Lichtenstein Dávid és 3 gyermeke	1860.01.21.	1915.07.04	Lichtenstein Bernát kereskedő, Vertheim Schalach
Déli Pál	1921.07.31	1921.08.14	Déli Mihály színész, Gábor Jolán
Hoffman Anna	1903.02.02	1931.12.18	Hoffman Lébi, kárpitos, Steinberger Gizella
Hoffman Gyula	1928.10.29	1931.12.18	Hoffman Anna
Hoffman Sándor	1928.10.29	1931.12.18	Hoffman Anna
Margittay Tiborné (Róth Anna)	1909.02.15.	1938.12.29	Róth Herman, cipész, Schwarc Emília
Giancz András	1904.12.20	1940.05.14	
Giancz Andrásné (Fodor Zsuzsanna)	1915.08.06	1940.05.14	
Özv. Fodor Zoltánné	1888.03.4.	1940.05.14	
Stark Dezső	1893.01.27.	1948.01.03	

A református vallásra jóval kevesebben tértek át a fenti időszakban²⁰.

Megjegyezzük még, hogy a táblázatban szereplő Weinberger Béresre, Lichtenstein Lukácsra, Stark pedig Somogyira változtatta a nevét, özv. Fodor Zoltánné leánykori neve pedig Hoffman Johanna volt.

Az evangélikus vallás hívévé az adott évtizedek alatt még kevesebb volt izraelita lett.

Név	Született	Keresztelés	Szülők
Kundler Ágnes	1929.05.24	1929.06.09	Kundler József izr. bankigazgató, Krajczi Zsuzsanna evang.
Kundler József	1890.12.15.	1944.04.21	Kundler Jakab izr. vendéglős, Grünbaum Klementin izr.
Herskovics Mátvás	1909.11.24	1946.06.02	Herskovics Ferenc izr. gazdaszt, Kelner Berta izr.
Réti László	1922.07.24	1947.11.14	Reichelesz Gyula izr. korrektor, Bricht Aranka izr., htb.

Az evangélikus anyakönyvet²¹ tanulmányozva is tapasztalhatjuk azt, hogy a konvertálás együtt járt a családnév megváltoztatásával. Herskovics Mátvás a nevét a BM 48.997/1945.sz. rendeletével Havas-ra változtatta, Reichelesz Gyula fia pedig már Réti-ként keresztelkedett.²² A felsoroltakhoz kell még számítani azokat, akik netán a görög katolikus vallásra tértek át, bár ilyenekről nem tudunk.

Az áttérésnél időzve említenünk kell, hogy az egyházpolitikai küzdelmek során olyan törvények születtek, melyek befolyásolták a különböző felekezetekhez való tartozást. Az 1894. évi XXXII. tc., vagyis a gyermekek vallásáról szóló törvény kimondta, hogy az újszülöttek nemek szerint követik a szülők vallását, s hogy ez így is lett, arra példa az, hogy 1897-ben Therazovics András izraelita, földművelő napszámos Kisvárdai Daruszigeti lakos, és Balogh Mária római katolikus, földművelő napszámos, Mária nevű gyermeküket római katolikusnak keresztelték.²³

Az asszimilációt vizsgálva érdemes megnézni, hogy a zsidóság miképpen vett részt a város politikai életében, voltak-e tagjai a képviselő-testületben, milyen pozíciót foglaltak el a vagyonosok között, hogyan szerepeltek a nagy történelmi sorsfordulók sodrában!

Az 1848-as események lendületében a kisvárdai zsidóság is kifejthette, gyakorolhatta politikai jogait. A bíró választásról jegyezték fel: *"...a választási modor új korszakot képezend... Ugyan is a majd ezerre menő zsidóság itt először szavazott, különös, hogy ugyan ezen elnöklet alatt a tőzsomszéd helységekben nem bocsátattak a zsidók a választásra. Ha akarom vemhes, - s compact erejével megmutatta – bár egy pár keresztényt megverni nem sikerült, hogy ezután a hatalmas Dávid serege az itt-ott leáldomásozandó keresztény polgártársak között, ha akar és amúgy Izrael módjára összetart, mindég eldöntendő erővel bírand. Több figyelmet tehát e kis városra! és megtudja Szabolcs: hogy ki a legény Kis-Várdában."*²⁴

Ez a választás azért is érdekes, mert az első népképviselői országgyűlési választásokon a zsidóság még nem szavazhatott, az 1848-as áprilisi törvények sem a zsidóság politikai jogaival, sem általában a zsidósággal nem foglalkoztak, s ráadásul a vallásról megalkotott XX. tc. csak a törvényesen bevett felekezetek számára adta meg a vallásszabadságot.

Ebben az időszakban, azaz 1848-ban az Alföldi Hírlap 48. számában Kastal Imrét, akit 1848 októberében a táborba szállt Irinyi István főszolgabíró pótlására helyettes főszolgabírónak választottak, ismeretlen szerző azzal vádolt meg, hogy hivatali hatalmával visszaélve a zsidóságot hátrányosan megkülönböztette: *"Saturálva előítélet s vallás iránti elfogultsággal, mely miatt előtte nem is ember, aki nem úgy imádja Istenét, mint ő. S különösen az izraelitákkal – mióta az ugorkafára felkapott-ügy bánik, hogy inhumanitása becsületére válnék akármely három lófarkas basának, vagy akármely kínai mandarinnak."*

Ígazságszolgáltatást kér öntől a zsidó? Ha üres marokkal megyen lehuntzfutozza, s szokása szerint leköpdösi, mint tett akkor is, midőn a szegény izraeliták honvédelmi magasztos kötelességüket lerovandák. Csak magából Kis Várdából több mint 20 újonczaiikat vitték önhöz. Pedig csak oly emberek ám ők, mint ön. S ne higgye, hogy mint hajdanában, főfiskus korában elvetemült rabokkal volna dolga."

Ezután a szerző azzal vádolta meg, hogy Dögében azt az izraelitát, aki 25 éven át a helység esküdte volt, erőszakkal kihagyatta a helyi képviselők közül, kijelentette, hogy az huncut, mint minden zsidó. Az írás ezt követően így folytatódik: „*Uram! Ez nem illik, ez március tizenötödike zászlójának berondítása, mely morális hatásában annyira veszélyes, hogy az ön példája után más is oly tények elkövetésére kapott vérszemet, mint a Kis várdai bíró, ki minden ok nélkül, mir nichts dir nichts, (Mintha mi sem történt volna, minden teketória nélkül.) a tanácsházában a minapában is össze-vissza pofzott egy becsületes izraelitát.*”²⁵

A megvádolt személy helyreigazítási kérelemmel fordult a laphoz, a szerkesztőség kétszeri felhívás után, csak az 1849-es év 35.-ik számában adott lehetőséget erre, ám Kastal válaszában csak mintegy negyedére lerövidített változatát közölték: „...a tudósító nevének két csillag alá bújtatott neve elhallgatásával, ellenem kiadott rágalmatokat elhallgatnom annyit tenne, mint azokat elismerni... nevezzen a világosság előtt a két csillag alá rejtett tudósító, vagy levelező csak egy izraelitát, vagy akármely valóságos embert, kit az igazság kiszolgáltatása helyett, ha üres marokkal jött, lehunczfotoltam, leköpdöstem, vagy talán kihallgatatlannal elutasítottam... nevezzen mondom ilyeneket, de úgy, hogy azt be is tudja bizonyítani...”²⁶

1848-ban a megyei Közbátorsági Választmány a honvédsereg szervezése kapcsán külön is foglalkozott a zsidókkal, s kimondta, hogy azok „...felvevésüket a helybeli seregnél eszközöljék, ha pedig ezen sereg erántuk rokon szennyvel nem viseltetnék... a mozdítható sereghez besoroztathatják magokat külön osztályba.”²⁷

A zsidóknak a szabadságharcban való helytállásukat Klapka Györgynek a szabolcsi zsidókat dicsérő szavai bizonyítják, s nem kevésbé az, hogy Haynau a zsidókra – az 1848/49-es szabadságharcban való részvételükért és annak támogatásáért – 2,3 milliós hadisarcot vetett ki. Ezt az uralgó egymillió forintra leszállította és elrendelte, hogy abból iskolai alapot létesítsenek.

Kisvárdán is több zsidó volt azok között, akik elsőként, önként jelentkeztek honvédeknek: Blaum Bernát földműve: 23 éves, Fried Salamon szabó 20 éves, Grósz Ábrahám pipacsináló 18 éves. Ők júniusban a 10. zászlóaljhoz kerültek.²⁸ A későbbiek közül Dancziger Mór és Propper Lipót említhető. Az előbbi apja Dancziger József kocsmáros volt, Mór a 48-ik számú szabolcsi zászlóaljban szolgált, s egyike volt azoknak: „*Kik a [május] 21-én tartott Buda ostromakori bátor és elszánt előre nyomulásokért s kitűnő magok viseletökért, tábornokunk által pénzzel jutalmaztatni rendeltettek.*”²⁹

Dancziger szerepel azon a listán is, mely 1890-ben készült, és a szabadságharc még életben lévő tagjairól tartalmazott adatokat. Ekkor ő rendőrként szolgált a községet.³⁰

Propper Lipót a szeptember 12-én Nagykállóban felesküdt önkéntes nemzetőr zászlóaljban (a híressé vált 48-as számú honvédzászlóaljban), mint hadnagy szolgált, ő a szabadságharc után telepedett le Kisvárdán.³¹ Itt is hunyt el 1891-ben.

Kisvárdához kötődnek további izraelita katonák is. Klein (később Kisfalvi) Jakab, 1822-ben született Kisvárdán, 1841-től köztisztviselő, 1845-től őrzővezető, 1848. április 7-től tizedes a 60. Wasa gyalogezredben. 1848 szeptemberében átlépett a Szabolcs megyei önkéntes nemzetőrzászlóaljhoz. November 1-től őrmester, 1849. június 1-től hadnagy a 48. számú honvédzászlóaljnál, de nem változtatott zászlóaljat, csak a korábbi szabolcsi nemzetőrségi század alakult át honvédzászlóaljjá. Bátorságával kitűnt Buda bevételénél.³² 1849. június 8-án Rakovszky őrnagy zászlóaljparancsnok a hadügyminisztériumnak írott jelentésében őt, és a később Kisvárdán letelepedett Proppert is megemlíti: „...*Klein Jakab és Propper Lipót őrmesterek a Zászlóalyba Asbóth Ezredes Úr által jóvá hagyás reményébe mint kik magokat a Buda Vára ostrománál is kitűnően viselték, alhadnagyoknak kinevezettek.*”³³ Június 10-én jelent meg a napiparancs a 48. zászlóalj üres tiszti helyeire történt kinevezésekről, erről a megerősítés 14-én kelt, és két nappal később adta tudtul a Közlöny. Klein és Propper nem alhadnagyok, hanem hadnagyok lettek. Az új rendfokozatok június 1-től voltak érvényesek.³⁴

Az 1849. szeptember végén összeállított tiszti névsorban Klein nem szerepel, ekkor már valószínűleg nem volt a zászlóaljnál. Nem volt ott a fogságba esett Propper Lipót sem.³⁵ Klein 1867-68-ban a Bereg megyei Honvédegylet tagja.³⁶

Zsidó boltost érint egy szabadságharcra vonatkozó irat is: "Alább írtak hitelesen bizonyítjuk, hogy Klein József helybeli boltos megkérése következtében Asztalos Józsefet, Bendsák Mihályt és Válenzky Ferenczet felszólítottuk az iránt, valjon elismerik-e, hogy Klein József boltos részére még 1848-ik évben 557 frt és 28 krral adósok maradtak, a melyből ez ideig mintegy 336 frt fizetetlen?"³⁷ A dokumentum további részéből kiderül, hogy a 48-as szabolcsi honvédszászlóalj kisvárdai tagjai részére vásároltak akkoriban a helyi vezetők ruhaanyagokat és egyéb cikkeket, ezt igazolták 1851. szeptember 11-én.

Ha már a szabadságharcnál vagyunk, nem hagyhatjuk ki azt az esetet, amikor egy alkalommal a városi csákányosok egy spiont fogtak. Felvitték a Casinóba, ez volt akkoriban a „Fórum”. A kémnek nézett ember: „...egy galíciái gazdag zsidó, hosszú selyem tógában az obligát (kötelező, előírt) hajfürtökkel. Magyarországról utazott haza felé. Kaszapp Pál ekkor esküdt volt a főszolgabíró mellett. Sok tréfás szokásainak egyike volt, hogy a német nyelvet, a melyből vajmi keveset tudott, magyar szavakkal beszélt, így a spionnak mondott emberrel is. Erős hangon kérde tőle:

– Mit csinálna in Ungaren?”

A zsidó figyelve hallgatott.

– Haben passz in bugyillären? Mert ha nem, úgy baj virid seinen, – aufakaszten az eperfären.”

A tisztességes kinézésű öreg zsidó a „Passzt” megértve, kellően legitimálta magát, alázatosan kijelentvén, hogy a többire nem felelhet, mert nálluk Galíciában ilyen „Hoch-deutsch” nem beszélnek.”³⁸

A felnőttek harci kedve, lelkesedése a fiatalokra, gyermekekre is átragadt. Az erről szóló kisvárdai történetben egy zsidó gyerek is említetik: „Alig hangzottak el e szavak, az őrmagy „Sorakozó, indulj!” szavára megüti Pipaszár a dobos, a buzgó zsidó fiú, jó hazafi a dobot, s megindult a csapat vídám kedéllyel Papp felé.”³⁹

A harcok azonban elmúltak, ennek végeztével kinek börtön, kinek halál, kinek a szabadságharc bukását is túlélő dicsőség, kinek a feledés jutott. Ez utóbbiak egyike volt például a korábban említett Dancziger Mór, akinek az 1898. november 22-én bekövetkezett halálakor azt jegyezték be a halotti anyakönyvbe, hogy munkaképtelen, segélynyugdíjas 48-as honvéd, izraelita, 84 éves.⁴⁰

Grosz Lázár honvéd elhunytáról 1907-ben értesülhetünk: „A 48-as honvédek közül Kisvárdán még három volt életben. A múlt héten kettőt kaszabolt le a kérlelhetetlen halál, az egyik Grosz Lázár 88 éves korában, a másik Tamás György 84 éves korában már rég elhalálozott bajtársaikhoz költözött.”⁴¹

Az önkényuralom időszaka a mobilis zsidóságot annyiban érintette másként, mint a népeség többi elemét, hogy őket jobban gátolta az országok közti és az országon belüli mozgásban, hiszen hivatalos iratok, útlevelek hiányában, vagy azok nehézkesebb beszerzése folytán a gazdasági tevékenységük nem folyhatott teljes aktivitással. Ennek ellenére, amint lehetőség adódott, úton voltak, amint azt a rendelkezésünkre álló, a kisvárdai Rétközi Múzeumban található feljegyzések mutatják. Nem csupán az üzletelők lehettek távol a településtől, hanem a hit emberei is, hiszen 1855. január 8-án Weinberger Izsák rabbi részére adtak ki útlevel bizonylatot.⁴²

A kiegyezés utáni szabadabb gazdasági lehetőségek az említett ténykedés teljes lendülettel való folytatását biztosították, ez egyúttal a politikai, a közéleti változásokat, a zsidóság felemelkedését is indukálta.

Az 1870. XLII tc., az első törvényhatósági törvény által bevezetett virilizmus tette lehetővé, hogy a törvényhatósági bizottságok, a rendezett tanácsú városi képviselő-testületek tagjainak fele az illető hatóság területén birtokló vagy élő, legtöbb egyenes állami adót fizetők közül kerüljön ki. A törvény 23. §-a kimondta, hogy: „...az állami-, felekezeti-, községi-és magánintézetek tanárai, a tudományos akadémiák tagjai, a folyóiratok-és lapszerkesztők, a lelkészek, az ipar-és kereskedelmi kamarák bel-és kültagjai, úgyszintén a magyar államban érvényes oklevéllel ellátott: tudorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdatiszteknek összes egyenes államadója kétszeresen számíttatik.”⁴³ A virilizmus intézményét a községi képviselő-testületekben a községek rendezéséről intézkedő 1871. évi XVIII. tc. 34–37.§-a vezette be. Az 1872. XXXVI. tc. 36–55. §-a szintén szólt a legtöbb adót fizetőkről, miként az 1886. XXI. tc. 25–44. paragrafusa is. Az újabb községi

törvény, az 1886. XXII. tc. kiterjesztette azt, a jogosultságot pedig az adózó személye helyett az adó alapját képező vagyonhoz kötötte, ezt nevezték ún. „tárgyasult virilizmusnak.“⁴⁴

Ezt követően az 1892. XXVI. tc. 1.§ és az 1896. XXVI. tc. 25., 41.§-a is foglalkozott a virilizmussal. A virilista rendszert a közigazgatási rendszerről 1929-ben hozott XXX. törvény kapcsán, annak 9.–10. § értelmében a megyékre és a törvényhatósági jogú városokra vonatkozóan módosították, majd 1933-ban újabb változások történtek a XVI. tc. 33-34. §-a útmutatása szerint. Az évente összeállított listákat nyilvánosságra kellett hozni, hogy a vélelmezett korrekciókat megtehessek az illetékesek. Ezek a lajstromok jó képet adnak arról, hogy a zsidóság milyen pozíciót töltött be, s lemérhető a polgárosultság foka is.

Szabolcs megyében a dualizmus évtizedei alatt a törvényhatósági bizottságnak mindig 438 tagja volt, ebből 219 főt 3 éves váltórendszerben 6 évre választottak, a másik 219 fő pedig az évente kiigazított legtöbb adót fizetők listájáról automatikusan került be.

1888-ban a következők voltak Kisvárdáról virilistaként a megyei bizottságnak: **Reizman Herman** izr. kereskedő, 1416, Liptay Károly birtokos 1312, **Fried Ignác** izr. birtokos 1141, Rézler György ügyvéd 957, Hrabovszky Rudolf ügyvéd 744, Szepessy Mihály birtokos 697, Harsányi Menyhért ügyvéd, 486, Somogyi Rezső gyógyszerész 425, Kastal István birtokos 410, **Balkányi Farkas** izr. kereskedő 307 forint adóval.⁴⁵ A névsorban nem említettek közül a megyében mindössze hárman, (gróf Forgács László, gróf Vay Ádám és Okolicsányi Menyhért) előzték meg a kisvárdai zsidó Reizman Hermant. Ő azért is kiemelendő, mert a legvagyonosabbakkal ellentétben nem földbirtokosként, hanem kereskedőként sikerült magát az élmezőnybe küzdenie. 1881-ben a 453 forint évi adója csak a 127. helyre juttatta őt, 1886-ban már 1552 forintot adózott, ezzel a 21. pozícióban találjuk. 1895-ben a kilencedik helyen állt, 2991 forintot fizetett. Ezt a helyet később is tartotta, ehhez azonban jóval nagyobb adót kellett már lerónia, 1914-ben 8954 koronát, ami 4477 forintnak felelt meg. Természetesen nem csak az adója, hanem a jövedelme is legalább ilyen mértékben nőtt. A vagyonosodás bizonyítéka az is, hogy 1914-ben a listán találjuk a fiát, Reizman Sámuel is, ő már birtokosként szerepel ott. A 219 virilis között a 92. helyen volt, 1724 korona (862 forint) adót fizetett. Ez több mint duplája annak az öszszegnek, mint amivel a listára lehetett kerülni. A birtokvásárlást vélhetően az apa fedezte, s ez a kiadás, illetve „vagyonmegosztás“ az oka, hogy Reizman Herman nem került a virilista második helyére, gróf Dessewffy Miklós mögé.⁴⁶ Reizman pályafutása is jól szemlélteti azt az erős, dinamikus gazdasági tevékenységet, ami a feltörekvő zsidóságot jellemezte.

A megyei listán 1896-ban a kisvárdai közül **Reizman Herman** birtokos, 2979 frt 87 kr, Hrabovszky Rudolf ügyvéd 1349 frt 64 kr, Rézler György ügyvéd 1301 frt 70 kr, **Fried Ignác** birtokos 955 frt 67 kr, **Grósz Vilmos** birtokos 867 frt 19 kr, Harsányi Menyhért ügyvéd 739 frt 36 kr, Kastal Ferencz birtokos 542 frt 35 kr, dr. Somogyi Zsigmond orvos 535 frt, **Fried Salamon** bérlő 514 frt 24 kr, **Halasi Mór** kereskedő 496 frt 13 kr, **Láng Zsigmond** bérlő 467 frt 17 kr, Somogyi Rezső gyógyszerész 465 frt 85 kr, szerepeltek.⁴⁷ (A vastagított betűvel kiemelték az izraeliták.)

Az 1913-as évre érvényes lista szerint a megyegyűlés kisvárdai virilis tagjai voltak: **Reizman Herman** birtokos 9514 K, Hrabovszky Guidó ügyvéd 3185 K, **Frisch Lajos** bérlő 3070 K, **Diener Gyula** bankigazgató 2737 K, **Diener István** bankigazgató 1735 K, **Reizman Samu** birtokos 1724 K, **Halmi Géza** birtokos 1543 K, **Radó Adolf** kereskedő 1333 K, **id. Vadász Mór** kereskedő 1326 K, **Molnár József** bankigazgató 1307 K, **Zuckerman Bernát** birtokos 1170 K, **Halasi Mór** bankigazgató 1159 K, Kerekes József főmérnök 1157 K, dr. Szmrecsányi László 1048 K, **dr. Vadász Lipót** országyűlési képviselő 1026 K, Barcs Béla közjegyző 978 K, póttag **dr. Mosánszky Jenő** 832 K.⁴⁸

Annak eldöntéséhez, hogy ezek az összegek milyen helyet foglaltak el a többi adózó által lerótt forintok és koronák között, idéznünk kell Takács Péter megállapítását, amely szerint: „... a legtöbb adót fizetők zöme Szabolcs megyében a 200-tól 1000 forintig, illetve a későbbiek során a 800-tól 2000 koronáig fizetők köréből toborzódott.“⁴⁹ 1877-ben a virilisták 84 %-a volt az elsőként említett tartományban, 1918-ban már csak az adózók 66,2 %-a a 800-2000 koronás sávban.⁵⁰ A listára való ke-

rüléshez egyre nagyobb jövedelemre volt szükség. Ezt ez az akadályt a megyei zsidóság leküzdötte, sőt egyre nagyobb számban és arányban kerültek be a virilisták közé, bár a lajstrom legfelső részében csak ritkán találkozunk velük. A 219 virilistából 1874-ben 61, 1877-ben 62, 1881-ben 65 személy az izraelita, a további években elfoglalt helyüket mutatja az alábbi táblázat.⁵¹

Év	Birtokos	Bérlő	Kereskedő	Ügyvéd	Orvos	Gyógyszerész	Bankár	Mérnök	Gazdász	Fakereskedő	Összes	Kétszeres adó
1886	62	10	5	5	3	3					88	12
1887	70	4	8	5	5	2					94	12
1895	66	21	6	1		2		1	1		98	5
1901	50	34	8	2	2	1	1	2	2	1	103	9
1906	32	36	9	3	2	2	2	2	1		89	8
1914	50	35	6	4	1	2	6	2	1		107	16
1918	54	19	9	2	2		5				91	6

A listák kapcsán azt is el kell mondani, hogy a földbirtokból származó jövedelem kevésbé volt titkolható, míg a kereskedők, kisiparosok, gyárosok, ügyvédek, magánalkalmazottak, közjegyzők, haszonbérlők, gazdatisztek, magánzók, szabadfoglalkozású értelmiségiek és társaik: „a történelmi múlt és a hazai adóviszonyok kölcsönösen kialakította adómorál mellett nem csak bocsánatos bűnnek, egyenesen sikernek, hősiességnek tekintették az adócsalást, és annak fogadta el a társadalom is.”⁵²

Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy nem minden esetben volt érdemes az adózás alól kibúvót keresni, hiszen a korabeli viszonyok közepette is sok-sok mód adódott arra, hogy akár a megyei, akár a városi vagy községi képviselő-testületbe bekerülve, olyan előnyöket szerezzenek maguknak az érintettek, amelyek közvetve vagy közvetlenül tovább erősíthették gazdasági és társadalmi pozíciójukat.

De kerüljünk közelebb a településhez, nézzük meg, hogy hogyan alakult a virilista rendszer Kisvárdán! 1891-ben az alábbiak voltak virilistaként a képviselő-testület tagjai. (Vastaggal a zsidó származású egyének nevei.)⁵³

Név	Adó	Név	Adó
Wahrman Mór	2060 frt 49 kr	Hrabovszky Rudolf	1684 frt 29 kr
Reisman Herman	1082 frt 3 kr	Rézler György	1004 frt 64 kr
Fried Ignác	933 frt 55 kr	Somogyi Rezső	678 frt 55 kr
Harsányi Menyhért	644 frt 84 kr	Windt és Fisch cég	595 frt 83 kr
Burger József	587 frt 84 kr	Hrabovszky Guidó	562 frt 18 kr
Ehrenfeld Lipót	397 frt 50 kr	Grosz Vilmos	379 frt 91 kr
Balkányi Farkas	317 frt 68 kr	Szabó László	297 frt 90 kr
Sánta István	286 frt 58 kr	Farkas Lajosné	272 frt 15 kr
Reisman Sámuel	256 frt 41 kr	Weinberger Ignác	229 frt 68 kr
Farkas Géza	227 frt 13 kr		
Póttagok		Póttagok	
Rosenblüth Simon	218 frt 70 kr	Grosz Benjamin	209 frt 30 kr
Klein Mórné	188 frt 56 kr	Weisz Lajos	185 frt 55 kr
Klein Sámuel	176 frt 59 kr		

Vizsgáljunk meg egy későbbi évet is! 1907-ben a helyi képviselő-testület virilistái a következők: **Reizman Herman** 6454 korona 12 fillér, **Fáy Béláné** 4674 K 61 f., Hrabovszky Guidó 2147

K 68 f., Dr. **Vadász Lipót** 2100 K 4 f., dr. Szikszói Szabó József 1337 K 92 f., özv. Hrabovszky Rudolfné 1191 K 38 f., **Halasi Károly** 1190 K 80 f. **Radó Adolf** 1181 K 78 f., id. **Vadász Mór** 1077 K. 21 f., Somogyi Rezső 994 K 92 f., Halasi **Mór** 948 K 42 f., **Nagy Benő** 919 K 76 f., **Rochlitz Lipót** 818 K 91 f., Kovács Lajos 785 K 76 f., **Fried József** 747 K 54 f., **Grosz Benjamin** 733 K 18 f., **Grósz Vilmos** 668 K 74 f., Kisvárdai Ipar és Kereskedelmi Bank 656 K 44 f., **Kun Samu** 627 K 97 f., **Balkányi Gyula** 563 K 43 f., Póttagok: Heller **Imre** 546 K 80 f., dr. Zsiday Dániel 531 K 36 f., **Balkányi Farkas** 529 K 4 f., Barcs Béla 518 K. 6 f., **Grünwald Soma** 501 K. 52 f., **Reizman Adolf** 488 K 5 f. adóval.⁵⁴

Más éveket, akár előzőket, akár következőket is citálhatnánk ide, azokból is azt állapíthatnánk meg, hogy a zsidóság jelentős számban és arányban szerepelt a virilisek között. Megjegyzendő, hogy noha a képesítő oklevéllel rendelkezők (gyógyszerész, orvos, tanár, lelkész, bíró, ügyvéd, stb.), vagyis az értelmiségiek adóját kétszeresen vették számításba, csakúgy, mint az 1938. IV. tc. 4.§. alapján a tűzharcosokét, vagyis a világháborúban Károly-csapatkeresztet szerzők adóját, nem mondhatjuk, hogy ezek közül sokat találunk a kisvárdai virilisek listáján, annak ellenére, hogy az izraeliták körében jellemző az orvosi, gyógyszerészi, ügyvédi pálya. Inkább a földbirtokos, bérlő, kereskedő, bankár foglalkozásúak köréből kerültek ki azok, akik adózásuk alapján jutottak be a megyei vagy helyi önkormányzati testületbe.

A zsidóságnak a dualista korban bekövetkezett felemelkedését az is mutatja, hogy 1886-ban, Szabolcsban már 62 olyan birtok jutott a zsidóság kezére, amelynek adója a virilisták körébe repítette a tulajdonosát. Ugyanakkor a társadalmi elfogadottságot, pontosabban el nem fogadottságot jelzi, hogy a választott 219 megyebizottsági tag között csak ritkán találhatunk zsidót, mint ahogy a megyei közigazgatásban is a nemesség, az arisztokrácia maradt az úr. A gazdaság irányítása, s a birtok azonban végleg kicsúszott a nemesség jó részének kezéből, talpa alól.

Ezt a nagy gazdaági átalakulást időnként és helyenként zsidóellenesség kísérte. 1882-ben, a tiszaezlári pert kiváltó események előtt, a képviselő-testületi tagok választása alkalmával Kisvárdán is azt jegyezték fel, hogy: *"Szabó László, köznéven Lacika, a Kis Dózsa György, aki a képviselőtestületi tagok választása előtt népgyűléseket tartott, s gatyás polgártársainkat az urak és a zsidók ellen heccelte, s ki az értelmiség csekély érdeklődése mellett a közdolgozokban a grassálást megszokta, s a közelebbi képviselőtestületi tagok választása alkalmával vereséget szenvedett, ezért ma meglapult."*⁵⁵

A tiszaezlári per időszakából ezen kívül nem ismerünk helyi antiszemita hangokat, azonban a századforduló után egyre több teret kapnak a zsidóellenes vélemények. Ezek lehetnek egyéni, de több ember álláspontját tartalmazó megnyilatkozások is. Az előbbire példa a várkert bérlőjének esete, aki: *"Kijelentette, hogy a sétautakról azért szedte le nem is az ő tulajdonát képező ülőpadokat, mert nem akarja, hogy azokat zsidók vegyék igénybe."*⁵⁶

A helyi közvéleményt alakító és némileg talán tükröző sajtó nem késelt a válasszal: *"Hát a mi a várkertbérlő gondolkodás módját illeti, arra – noha zsidók teszik lehetővé megélhetését akkor, midőn a szűkös italt nekik hitelbe adják, midőn bármely ott rendezett mulatságon ezek jó nagy felét képezik a következő vendégeknek-, mi nem reflektálunk, azt mi egyszerűen megmosolyogjuk, és azt nagyon sajnáljuk, de amennyiben a Közbirtokosságnak ez a dédelgetett bérlője ily kijelentést tenni merészel, az ezen kijelentés által sértve talált közönség egy része mégis csak kíváncsi arra, hogy e kijelentésben a várbérlő maga e a ludas?"*⁵⁷

Úgy látszik, hogy a zsidóságra nézve negatív jellegű egyéni vélemények mögött talán többek hasonló jellegű nézete is meghúzódhatott. Ha ezt nem is tudjuk igazolni, a következő eset már nyilvánvalóan csoportok közötti érdekeltérést, és az ebből következő nézetkülönbségeket tár elénk. Az affér nyíltan politikai, hatalmi köntösben jelentkezett az egyik képviselő-testületi választáskor. A vagyonosodás – a gazdasági pozíciókon kívül, a társadalmi presztízsből is előreléptést jelentett, s ennek révén a zsidóság mindinkább bekapcsolódhatott a helyi, és az országos politikai közéletbe. Ez a folyamat nem váltott ki osztatlan elismerést. A helyi lapok nagy publicitást biztosítottak az esetnek, s mindkét érintett fél elmondhatta a maga véleményét.

Az történt, hogy 1908-ban visszaélések, szabálytalanságok voltak a választáskor, melynek révén a zsidóság képviselői a megszokottnál nagyobb számban kerültek be a testületbe. A kisvárdai közönség egy részét képviselők közül egy személy reagált a helyzetre: *"Nem keresek személyi kifogásokat a megválasztott városi képviselők ellen, sőt szeretném hinni, hogy külön-külön mindegyik föltétlenül tisztességes és megbízható ember, de így, ebben az összeállításban, együtt: csakis egy beteges társadalmi élet szülötteinnek tekintem őket... Ez az arány bizonyítja, hogy az egész választási küzdelem értelen fejű, kapzsi, haszonleső vagy rövidlátó emberek munkája... egy társadalmi irányzatú harcnak egy-egy túlzó csoport, felekezeti színezetet ad."*⁵⁸

A cikkre Füredi (korábban Fischer) Ármin, iskolaigazgató, lapszerkesztő válaszolt, s felekezeti vádokkal vádolta meg az előző írás szerzőjét, majd így érvelt: *"...ha tekintetbe vesszük azt, hogy a leszavazott 404 szavazatból csak 133 tartozott az általa lekicsinyelt felekezethez, és mérkőzés esetén 271-nek hatalmában állott a cikkíró által kívánt arányban a választás eredményét eldönteni... Átkos helyzetbe juthat egy olyan község, hol tekintet nélkül a tehetségre a felekezeti számarányt vennék vezérfonálul."*⁵⁹

Az említett választáskor győztesen került ki két ügyvéd, egy mérnök, egy gyógyszerész, három kereskedő, három iparos és három földműves, bár az izraelita Fodor Zsigmondra jobban illik a földbirtokos szó, mint a földműves megnevezés. A megválasztottak közül vastaggal emeltük ki az izraelitákat.

I. kerület 191 leadott szavazat, **dr. György Ferenc** ügyvéd, Bencs Mihály kereskedő, **Frigyesi Simon** kereskedő, Szeifrid László iparos, **Barta Jenő** gyógyszerész.

II. kerület 213 leadott szavazat **Kun Samu** kereskedő, **Fodor Zsigmond** földbirtokos, **Szell Albert** mérnök, **dr. Werner Miklós** ügyvéd, Maklári Ferenc iparos.

Póttagok: Illés János földműves, Orgován Bálint földműves, Klicsu József iparos.⁶⁰

A polémia folytatódott: *"...sem ebben az országban, sem másokban nem hagynák szó nélkül ezt a választást, amelynek lefolyása után 40 rendes képviselő közül már csak 8 maradt keresztény vallású...Hát arra miért nem hívja fel a figyelmet, hogy 404 szavazó közül igen sok nem is látta a választási helyiséget, hanem csak a tőle kicsikart megbízásokkal szavazott? Hát arra, hogy fizetett szekereken hordták föl a választók egy részét? Hát arra, hogy a polgárság intelligens része, majdnem teljesen tartózkodott e szavazástól? Így talán jobban megérteném, hogy az 1300 szavazó közül miért szavazott 404?"*⁶¹

Alighanem az utóbbi véleményt kell osztanunk, ha a következményeket tekintjük: *"Kisvárdai község egy tekintélyes felekezetének néhány nagyhangú tagja szövetezik, s ügyes politikával kibuktatja úgy a róm. kat., mint a református lelkészeket s beviszi a képviselőtestületbe saját felekezetének 7 tagját...Kérdezem: én csinálom-e a békétlenséget...vagy azok, akik előrelátás nélkül vállalkoznak egy választás irányítására?"*⁶²

Az ügy végeredménye az lett, hogy az igazoló választmány törvényes okoknál fogva a választást megsemmisítette. Ezt a megválasztottak megfellebbezték, de a felsőbb hatóság elutasította a fellebbezést, és új választást írtak ki.⁶³

Ennek a sajtóbéli üzengetésnek az ismerete után nagy lesz a meglepetésünk, ha az 1934-es esztendőből is felidézünk egy választást. Ekkor a megyei törvényhatóság tagjait választották, ám a kisvárdai járásban nem úgy alakultak a dolgok, ahogy azt az előzetes megállapodások szerint várni lehetett volna, s ezúttal a zsidóságból származó egyének húzták a rövidebbet, hiszen a Nemzeti Egység Pártja legfelsőbb kerületei vezetésének: *"...nem kellett a kerületben és Kisvárdán számottevő és értékes zsidóságnak egyetlen képviselője sem, akik közül egy póttag lett a negyedik helyen, 10 községben futott jelöléssel, a másik kettő, köztük a kisvárdai hitközség elnöke is, pedig mindössze három községben, köztük a két legkisebben jutottak csak jelöléshez, még a póttagok közé sem jutottak be."*⁶⁴

Éppen a helyi lap az, amelyik kifogásolta, hogy Kun Samu bankigazgató csak póttag lett, Schönwald Miklós hitközségi elnök és Kain József kereskedő pedig még odáig sem jutottak. A hitfelekezeti egyenjogúság mellett azonban kétségtelen, hogy a kisvárdai gazdasági-és társadalmi érdekek érvényesítése volt az, ami csorbát szenvedett ezen a választáson, ez utóbbit pedig leginkább az izraelita vallású szakemberek képviselhették volna.

Amint látjuk, a vallási ellentétek felszíne mögött gyakran a gazdasági pozíciókért folytatott harc állt. Ez tükröződik abban a vitában is, mely a fogyasztási szövetkezetek ürügyén folyt le. A Kisvárdai és Vidéki vezércikkének írója szerint a szövetkezet eszméjét az olyan érvek és agitációk segítik, hogy: „A zsidó kereskedő csalja a népet”, „A zsidók a nyakunkra gazdagodnak”, „Vegyük el tőlük az üzletet, gazdagodásuknak és hatalmuknak forrását.”...A jámbor atyafiak beugranak, megcsinálják a szövetkezetet s a vég: a teljes kudarc.

...Ha fáj nekünk, hogy a zsidók mellett elmaradunk, ne használjunk ilyen mesterséges eszközöket, hanem tanuljunk tőlük szorgalmat, törekvést, életrealitást...adjuk fiainkat kereskedőknek, neveljük kereskedőket, akik a közönség érdekeit jobban ki tudják elégíteni... A zsidót úgysem lehet kiszorítani, legfeljebb felszorítani. A kereskedőből legfeljebb lesz bérlő, földbirtokos, hivatalnok, vagy egyéb, de mindig följelé és nem lefelé.

A fogyasztási szövetkezetek gondolata meddő és terméketlen. Élni és élni hagyni. Hadd éljen a zsidó szatócs is, a magunk s a mieink életéről pedig gondoskodjunk oly módon, hogy a munka, a törekvés, a szorgalom az összetartás erényeit hirdetjük és gyökereztetjük meg.⁶⁵

Természetesen a cikk által sugallt szemlélet; vagyis mindenki boldoguljon, ahogy tud, de főként a zsidóság érdekköreit ne zavarja senki, kiváltotta a más nézetet vallók megnyilatkozását. Egy Molnár Kálmán nevű káplán írásából idézzük e mondatokat: „A cikkíró a zsidók ellen való animaritást jelölte meg egyetlen forrásnak, melyből...a fogyasztási szövetkezetek érdekében való agitáció táplálkoznék. Úsd a zsidót, ahol éred, s a jámbor atyafi azonnal beugrik. Tény, hogy a zsidó tanultabb, józanabb, okosabb, élelmesebb, mint a paraszt. Az említett vádban annyi az igazság, amennyire jogos a paraszt néplélek öntudatos vagy öntudatlan védekezése. Amely elfogultság és elitélendő csupán a zsidó megbuktatására alakítani szövetkezeteket, ép oly elfogultság a szövetkezetekben csak zsidóellenességet látni. Lehet, hogy az ő érdekkörüknek erős konkurenciát, s talán kárt okoz. Én nem akarok polémiaiba bocsájtkozni, csak magasabb távlatból akarom szóvátenni a szövetkezetek gondolatát, anyagi és erkölcsi hasznát.”⁶⁶

A szerkesztőség válaszolt, többek közt így: „A cikk befejező mondata, hogy „Magyarország legyen a magyaroké.” mintha azt mutatná, hogy mégis helyesen jelölte meg cikkünk a szövetkezeti agitációnak forrását az antiszemitizmusban.”⁶⁷ A magunk részéről azzal zárjuk le a fenti ügyet, hogy egyik fél sem tudta meggyőzni vagy legyőzni a másikat. Az méltánylandó, hogy az a zsidó érdekeltségű lap, amely az első írást hozta, helyt adott az ellenkező álláspontot képviselőnek is.

A zsidóság alkalmazkodását, illetve a már megtörtént beilleszkedését jól mutatja az, hogy amikor az egész nemzetet érintő esemény történt, akkor a kisvárdai zsidóság is együtt ünnepelt vagy gyászolt a társadalommal. Ferenc József megkoronázásának 25 éves jubileuma alkalmából 1892. június 8-án az izraelita hitközség zsinagógájában délután fél négykor volt az ünnepi istentisztelet megtartva: „...melyre vidékről is igen sokan bejöttek, úgy hogy a felekezetre való különbség nélkül látogatott templom zsúfolásig megtelt. Egy bevezető zsolttár elhangzása után a hitközség főbbijja Grünwald Mór mondott eszmegazdag és lendületes beszédet, mely oly hatással volt a közönségre, hogy ott hol a szónoklat a hazafias érzelmeket érintette, azon helyen bizonyára szokatlanul a felharsanó ismételt éljenezés tört ki. Az Istentiszteletet a királyért és királynéért elénekelt ima rekesztette be.”⁶⁸

A zsidóság máskor is megadta a királynak, ami a királyé, pl. 1910 augusztusában: „F. hó 18-án lobogó díszel adott kifejezést Kisvárdai közönsége afölötti örömeinek, hogy jó öreg királyunk 80-ik születésnapját elérte. Istentisztelet tartatott a róm. kath. a ref. és az izr. templomokban. Mind a három templomban intelligens közönség jelent meg. Az izr. kántor a tóratekeres előtt mondotta el a királyért való imát, amelyet oly szépen adott elő, hogy meghihlette az áhítatos közönséget.”⁶⁹

Ha az örömet felidéztük, idézzük meg a gyászt is! Rudolf trónörökös elhunya alkalmából, 1889. február 10-én délelőtt az imaházban gyásztiszteletet tartottak: „A helyből és vidékről egybegyűlt hívők nagy száma zsúfolásig töltötte meg a templomot. Egy zsolttár eléneklése után Grünwald Mór főbbi emelkedett szellemű megható gyászbeszédet mondott, melyet halotti ima és a felséges uralkodó pár üdvéérti könyörgés követett.”⁷⁰

Ha már „Ferencjósokát” említettük, essen szó az ő nagy ellenfeléről, a „magyarok Mózeséről”, Kossuth Lajosról is. Amikor 1894. március 28-án Turinban megkezdődtek a Kossuth honi teme-

tését megelőző szertartások, a kis vidéki település is megtartotta megemlékezéseit. Már kora reggel ünnepi volt a hangulat, a főutca tisztára sópörve várta a fekete ruhába öltözött hadát. Egyes kereskedők, köztük zsidók is, fekete drapériával és szalagokkal vonták be az üzletük ajtaját, kirakatát. Az egyházi megemlékezés tiltva volt, így a legtöbb helyen a „halottak lelki üdvéért” mondtak imákat, beszédeket. A többi felekezettel egy időben, az izraelita zsinagógában is megemlékezést tartottak. Az épület: „zsúfolásig telt meg a gyászolók sokaságával, mely meghatottan énekelte a zsoltárokat és megilletődéssel hallgatta az ez alkalomra Liebermann által írt szép héber könyörgést.”⁷¹

De nézzünk meg egy másik, jóval későbbi, szintén országos gyászt kiváltó esetet! 1937. október 11-én az autonom ortodox izraelita hitközség képviselőtestülete ülést tartott, ezen: „...kegyelettel adózott az elhunyt jákfai Gömbös Gyula m. kir. miniszterelnök emlékének. Kain József hitközségi elnök megható szavakkal emlékezett meg az elhunyt miniszterelnök érdemeiről. Bejelentette, hogy a f. hó 8-i istentisztelet keretében az elhunyt lelki üdvéért gyászimákat mondtak el. Javaslatára a képviselőtestület egyhangúlag elhatározta, hogy emlékét jegyzőkönyvben megőrökíti.”⁷²

A gyászból bőven kijutott az egész magyar lakosságnak az első világháború alatt. Ekkor a zsidóság és a kereszténység ellentéte nem igazán kapott publicitást, nem tört felszínre, legfeljebb akkor találkozunk negatív hangokkal, utalásokkal, ha a kereskedők és egyéb vállalkozók (köztük a zsidók is) a szokásosnál tisztességtelenebb hasznot igyekeztek bezsebelni, vagy a rendeleteket kijátszva akartak üzletelni. Ezeket a helyi sajtó pellengérré állította, pl.: „Adler Sámuel kisvárdai vendéglősnél a rekviráló közeg a pincében a borshordók közé elrejtve egy 235,6 literes hordót talált, mely azonban bor vagy szeszesital helyett gabonával... volt megtöltve. A rekviráló kötelességéhez híven az eltított gabonát elkoboztatta és az esetet a szolgabírószágon bejelentette.”⁷³

Weisz Vilmos likörgyárosnál 9 kg talpbőrt és 1 kg felsőbőrt leltek, öt 3 napi elzárásra és 60 koronára büntette meg a főszolgabíró.⁷⁴ A hasonló példák sokaságát sorolhatnánk.

Gyakran hoztak ítéleteket olyan, Galíciából menekült zsidók ellen, akik Kisvárdán tartózkodtak, és szintén vétettek a fennálló jogszabályok ellen, vagyis tiltott módon akartak üzletelni. Általában az élelmiszerekkel való üzérkedés volt a jellemző, a büntetés pedig néhány napos elzárás, pénzbüntetés és a járás területéről való kiutasítás. Ez lett a sorsuk például 1915. február 26-án Goldreich Sanders és Ehrlich Leib osztrák állampolgároknak is. Az utóbbi 43 éves, lutoviszkai születésű, Kisvárdán tartózkodó galíciai menekültet, azért, mert aznap tetten éretett, hogy Kisvárdai községből állítólag Galíciába való szállítás céljából 225 kilogramm lisztet a hatósági tilalom ellenére ki akart vinni, 4 napi önköltségen eltöltendő elzárásra, mint fő, és 10 korona pénzbüntetésre, mint mellékbüntetésre ítélte a főszolgabíró. Goldreich Sanders 50 koronára ítéltetett, mert engedély nélkül lisztet árult. A büntetés teljesítése után mindkettőt kiutasítás végett előállították.⁷⁵

1916 márciusában az alispán felhívta a járási területén lévő hatóságokat, hogy az itt élő galíciai menekülteknek 8 nap alatti eltávolítását hajtsák végre. Azt is tudatta, hogy: „Azok a galíciai menekültek, akiknek lakóhelyükre való elküldése akadályokba nem ütközik, rendes lakóhelyükre, a többiek Ungarisch-Hradischba lesznek továbbítandók.”⁷⁶

A nélkülözések, a megszorító intézkedések a vallási előírások megtartását is érintették. A világháború folyamán állandó gondot okozott a megfelelő minőségű és elegendő mennyiségű liszt beszerzése: „Az izraeliták húsvéti ünnepe közeledik és nagy gondot hozott magával a költői, kedves ünnep ez idén. Honnét jutnak különösen a szegényebb hűsorsók a drága pászkához, mert a tiszta lánglisztből készült kovásztalan kenyér elmaradhatatlan ezen ünnepen. Széll Mihály elnök és a választmány gondolkozott, törte a fejét, mert az idén szükséges mennyiség felét helyezték csupán Pestről kilátásba. És a helyettes elnöknek eszébe jutott egy kedves gondolat: felajánlotta, hogy a pászka lisztnek utána jár maga Budapesten és megörvendezteti a hitközséget s főként a szegényebbeket.”⁷⁷

Reizmann Lajos valóra váltotta ígéretét, a fővárosból szerzett elegendő lisztet, ezt a hitközségnek rendes árban átadta, s ezen felül mintegy 25 mázsát szétosztott a szegények között.

A következő esztendőben, hogy elejét vegyék a mizériának, előjegyzést vettek fel a lisztre, 9 napra személyenként 2,16 kg-ot jegyeztethettek február 25-ig azok, akik erre igényt tartottak.⁷⁸

A háború kitörésétől a helyi zsidóság is bekapcsolódott a hadba vonulók segélyezésébe, noha őket is sújtották azok a megpróbáltatások, melyek kezdetben kevésbé voltak érezhetőek. Ekkor még hittek a monarchia gyors győzelmében, s ennek érdekében még a földöntúli hatalmakhoz is fordultak: „A kisvárdai izr. hitközség, az ősi zsidó tradíciókhoz híven, lelketemelően szenteli egész nagy erkölcsi erejét is a haza legföltettebb boldogságáért. A hitközség rabbinátusa dicső fegyvereink győzelméhez az Ég segedelmének kikéréséért, miként szerte e hazában minden zsidó gyülekezet, a mai napra (dec. 10.) szigorú böjtöt rendelt el.”⁷⁹

A rendelkezés vonatkozott a hitközség mindazon férfitagjára, akik betöltötték a 18. életévüket. Az érintettek tehát tartoztak: „...ezen hazáért esdeklésnek szánt napot a hajnali pirkadástól öregestig tartó böjttel, ájtatoskodásban és jámbor, jótékony cselekedettel kitölteni.”⁸⁰

Az egek ura azonban kevésbé figyelhetett a magyar, s benne a kisvárdai fohászokra, mert az elhunytak között sok helybéli férfit is magához vett. A háború kezdetén az első áldozatok egyike a helyi gimnázium tanára volt: „A kisvárdai magyar királyi állami főgimnázium tanári testülete fájdalomtól megrendült szívvel tudatja, hogy szeretett kedves kartársa, Nemes Mór áll. főgimn. tanár, tart. hadnagy...a szerbiai harctéren, november 3-án életének 33. évében hősi halált halt.”⁸¹

Egy másik forrás, a gimnázium értesítője ennek az életkornak ellentmond, e szerint a tanár Kiszuczaij helyen született 1883. október 28-án, a budapesti tudományegyetemen 1911-ben szerzett tanári oklevelet matematikából és fizikából. Az 1913/14-es tanévtől helyezték Kisvárdára. A mozgósítás elrendelésekor mint tartalékos hadnagy Bosznabródban volt gyakorlaton, ahonnan a szerb hadszíntérre rendelték. Kezdetben a telefon-és távíró szerelési osztagnál teljesített szolgálatot, majd októberben a 28. sz. népfelkelő gyalogezred 7. századának parancsnoka lett. Ebben a minőségében vett részt az első szerbiai offenzívában, s november 3-án, valószínűleg a Valjevó előtti harcokban, Mitrovicánál halt hősi halált.

Amint dr. Mayer György igazgató, a gyászoló apa leveléből értesült a történetekről, kítüzette a fekete zászlót, és rendkívüli gyűlésbe hívta a tanári kart, hogy közölje az intézetet ért veszteséget. Nemes Mór halálát az iskolán kívül az egész lakosság gyászolta, de legfőképpen az izraeliták: „Az izr. hitközség nagyszellemű, méltán híres főabbija eltérve a hagyományoktól, amelyek szerint csak kiváló, országos hírű emberek emlékeztetere tartanak a templomban gyászistentiszteletet, elhatározta, hogy a hős tanár emlékét, s benne városunkban a magasabb kultúrában vezető intézetet megtiszteli. A főgimnázium tanári kara kedden délelőtt 10 órakor az igazgató vezetésével az istentiszteleten testületileg megjelent s megengedte, hogy az ifjúság valláskülönbség nélkül, ezen a meghalt tanár iránti tisztelete jeléül megjelenhessen...az egész ifjúság, önszántából, kivétel nélkül megjelent a kisvárdai hitközség templomában.”⁸² Ezt követően a gimnáziumban is megemlékeztek az elhunyt kartársról.

Az első halottakat követték a többi áldozatok. Egyikükről az Egyenlőség c. lap is beszámolt. Schwarcz Samu (Schwarcz Herman kisvárdai szabó fia) könyvelő volt a Mezőgazdák Bankjában, s éppen zászlósi rangban az önkéntes évét szolgálta a 65.-ik gyalogezredben, amikor a háború kitört. Rövidesen hadnagyi rangot kapott, s a déli harctérre vezényelték. Itt november 3-án olyan súlyosan megsebesült, hogy a bécsi Pálffy kórházba kellett szállítani. A gondos ápolás ellenére azonban 27-én elhunyt, két nappal később eltemették. Szülei nem lehettek ott a végső tisztességadásnál, de a család egy héttel a gyászbeset után egy levelet kapott:

„Bécs, 1914. december 1.

Igen tisztelt Schwarcz úr! Nagyon szerettem volna erős, ifjú fia koporsójára koszorút tenni annak jeléül, hogy az ápolónők hűséggel emlékeztetükben tartják ezt a bátor, türelmes fiatalembert. De mert az önök szertartása nem engedi meg a virág adományt, postautalványon 100 koronát bátorkodom küldeni önnek azzal a szívves kéréssel, hogy ossza szét többi gyermeke között. Kérem kedves fia emlékére, ne vegye ezt rossz néven nekem. Oly sokat voltam körülötte, hogy bizonyára teljesíti kérésemet, és olyan jóindulattal fogadja, mint ahogy én gondolom. Szívből fakadó üdvözléssel gondol önre mély fájdalomában Mária Terézia nővér, Pálffy kórház.”⁸³

A levél írója nem volt más, mint Mária Terézia (1855-1944) főhercegasszony, Károly főherceg harmadik felesége, akinek mostohafia volt Ferenc Ferdinánd. Mária Terézia az első világháborúban Michaela nővér néven betegápolóként tevékenykedett.⁸⁴

Egy másik levelet is említhetünk, ezt Krausz Soma kisvárdai gépjavító mester repülőpostával küldte Kisvárdára a feleségének: „A legnagyobb örömmel értesítünk benneteket, hogy hála a jó Istennek, a legjobb egészségnek örvendünk. Kérlek benneteket, hogy mindazoknak a családjaik, akik e lapon fel vannak sorolva, vagy levelező lapon, vagy ha lehet telefonon értesítsétek, hogy itt lévő hozzátartozóik egészségesek.”⁸⁵ Majd jön a felsorolás, amiből mi csak a kisvárdai izraelitákat emeljük ki. Ezek: Goldman Herman és Goldman Ignác (Kastaly telep), Beck Eisik, Krebsz József, aki Braun Nachman szabónál dolgozott.

Ahogy évről-évre hulltak a levelek, hulltak a katonák is. Álljon itt azok névsora, akik életüket áldozták a „haza oltárán”. Az elhunyt zsidók számáról azonban többféle kimutatás áll rendelkezésünkre. Egy 1929-ben, a megye által 11.811–1929. K. számon kiadott hivatalos lista 6702 szabolcsi hős nevét tartalmazza, ebben 78 kisvárdai férfit találhatunk, közöttük van 25 zsidó polgár.⁸⁶ Az ő nevüket közöljük az alábbi kimutatásban, az adatokat a halálozási anyakönyv segítségével egészítettük ki.

1. **Ádler Vilmos**, született Kisvárdán 1895-ben, apja Adler Mór, anyja Schwartz Rozália, nőtlen nyomdász. A cs. kir. 85. közös gyalogezredben (más adat szerint a 66. gyalogezredben) volt népfőlkelő, 20 éves. A keleti fronton, Galíciában a Zrembowska körüli csatában, 1916. július 31-én hősi halált halt.⁸⁷
2. **Bernát Mór**, Kisvárdán született, nőtlen, 24 éves. A 32. közös gyalogezredben szolgált, elhunyt a balkovi erdőnél vívott ütközetben 1916. augusztus 24-én.
3. **Feldmann Dezső**, Kisvárdán született, nő, 41 éves, népfőlkelő. Az Úr-völgyében 1916. október 15-én halt meg.
4. **Feldmann Herman/Ármin**, Kisvárdán született, nőtlen, 20 éves (más adat szerint 27 éves) ügynök, szülei Feldman Simon és Czigler Hani. A 11. honvéd gyalogezredben szakaszvezetőként szolgált az olasz harctéren, Cetamillernél 1918. június 1-én esett el, a halotti anyakönyv szerint viszont július 1-én tüdőgyulladás következtében halt meg egy Róhr nevű helyen.⁸⁸
5. **Fischer Béla**, született Nyírvaján, nő, 37 éves. A 15. honvéd gyalogezredben főhadnagyi rangot viselt, Maroshévíznél hunyt el 1916. november 2-én.
6. **dr. Füredi Gyula**, Királyhelmeccen született 1888-ban, nőtlen. A 44. közös gyalogezred hadnagyként Lembergnek esett el 1916. július 5-én.
7. **Grósz Izrael**, született Tiszaviden 1883-ban, nő. A 11. honvéd gyalogezred katonájaként Csernovicnél 1916. július 15-én halt meg.
8. **Grüner Zoltán**, Fényeslitkén született 1882-ben, nő. A 65. közös gyalogezredben tizedesi rangot viselt, fogságba esett, Krasznajarszkban 1920-ban hunyt el.
9. **Heimlich Rezső**, Kisvárdán született, nő, 26 éves. A 11. honvéd gyalogezred tagjaként Fancsikánál 1915 júliusában hagyta maga mögött a földi harctereket.
10. **Hercz Kálmán**, Sátoraljaújhelyen született, nőtlen 24 éves. A tiroli 4. sz. császárvadász ezredben hadapródként szolgált. Az olasz harctéren. Monte-Opaporánál (más forrás szerint Monte Priaforán) 1916. június 2-án halt meg.
11. **Iczkovits Antal**, Nagybocsón született, 36 éves, nő. A 10. honvéd gyalogezred honvédeként Bosznabródnál esett el 1918. szeptember 2-án.
12. **Klein Ferenc**, Érpatakon született, 31 éves, nő. A 11. honvéd gyalogezred honvédeként Lembergnek hunyt el 1914 augusztusában.
13. **Klein Izidor**, Kisvárdán született, nőtlen, 17 éves. A 65. közös gyalogezred közkatonájaként Korotojaknál halt hősi halált 1916-ban.
14. **Klein Lajos**, Kisvárdán született, 18 éves, nőtlen. A 65. közös gyalogezred harcosaként az olasz harctéren halt meg 1916. augusztus 26-án.

15. **Klein Mór**, Kisvárdán született, 47 éves, nős, népfőlkelő, gyalogos. Kovelnél hunyt el 1916. szeptember 14-én.
16. **Kun Sámuel**, Nyírgyulajon született, 22 éves, nőtlen. A 11. honvéd gyalogezred közkatonájaként Lublinban halt meg 1914. augusztus 26-án.
17. **dr. László Miksa**, Kisvárdán született, 29 éves, nőtlen. A 11. honvéd gyalogezrednél hadapródi posztot töltött be, Duklánál halt meg 1915. november 15-én.
18. **Lebovics Samu**, Kistárkányban született, 19 éves, nőtlen. A 65. közös gyalogezredben tizedes, Przemyslnél esett el 1915 októberében.
19. **Markovits Márton**, Tornyospálcán született, 48 éves, nős, népfőlkelő, tizedes, Jászberényben hunyt el 1917. november 17-én.
20. **Révész Aladár**, Kisvárdán született 1886-ban, nős. A 39. közös gyalogezredben hadnagyként szolgált, Szanohnál esett el 1914. október 13-án.
21. **Stern Izidor Sámuel**, Kisvárdán született, 22 éves, nőtlen, 11. honvéd gyalogezred, póttartalékos gyalogos, Ravaruszkánál hunyt el 1916-ban. A halotti anyakönyv szerint viszont 30 éves, Krakkóban, a várkórházban hunyt el 1915. november 2-án. A BM. 17781/1915. B.M. sz. rendelet nyilvánította hősi halottá.⁸⁹
22. **Schwarcz Jakab**, Kisvárdán született 1886-ban, szülei: Schwarcz Ignác és Róth Karolina, nős, gyümölcskereskedő. A 65. közös gyalogezred póttartalékos gyalogosa, a galíciái Dolynánál lövéstől halt meg 1917. április 26-án.⁹⁰
23. **Schwarcz József**, Géncsen született 28 éves, nős. A 11. honvéd gyalogezred honvédeként Oroszországban hunyt el 1917-ben.
24. **Schwarcz Izrael Sámuel**, Kisvárdán született 1892-ben, nőtlen, 23 éves, a 65. közös gyalogezredben tartalékos hadnagy hadapród. Bécsben a Pálffy kórházban 1914. november 27-én halt meg, a 110576/915. BM. rendelet szerint a halál időpontja szeptember 27. A halálozási oknak orbánc van megadva a halotti anyakönyvben.⁹¹ A korábban idézett Habsburg-levélből tudjuk, hogy az illető megsebesült, s ezért ápolták a kórházban, s azon dokumentum alapján is november 27-re tettük a halálát.
25. **Thaler Lajos**, születési helye Bebz, 28 éves, nőtlen. A 11. honvéd gyalogezred tagjaként Kozmerczinél érte a halál 1915. augusztus 27-én.

Eddig tartott a hivatalos halotti lista, ugyanakkor a kisvárdai anyakönyvi hivatal irataiban több olyan nevet is találunk, akik a fenti jegyzékben nem szerepelnek, másrészt egy emlékkönyvben közzétett felsorolásban is találkozhatunk új nevekkkel.⁹² Ezt a két névsort összesítve az alábbi névsort kapjuk:

1. **Dr. Balkányi Ernő**, őt az Emlékkönyv a megyei alispán által 11.811–1929. sz. alatt közzétett hivatalos listára hivatkozva hősi halottnak mondja, de a nevét ott nem találjuk. Róla a halotti anyakönyvben az áll, hogy orvos, 45 éves, felesége Deutsch Elza, apja Meisels József, anyja Balkányi Berta, ettől lényegesebb viszont, hogy a halál ideje 1920. december 16., a halál oka pedig tüdő- és bél gümőkór. Elképzelhető, hogy ez a betegség összefüggésben volt a harcéri szolgálattal, így kerülhetett az Emlékkönyv halottainak listájára.⁹³
2. **Czóbel Márton**
3. **Engel Sámuel**
4. **Friedman Jenő**, gyalogos a 65. gyalogezredben, 21 éves, apja Friedman Ábrahám, anyja Braun Malvin. ő Kolomea mellett, 1915. június 8-án hősi halált halt.⁹⁴
5. **Klein Sándor**, hadapród a 2. sz. honvéd gyalogezredben, 19 éves, 1915. május 23-án hősi halált halt egy Imiazdor nevezetű helyen.⁹⁵
6. **Klein Sándor**, népfőlkelő, a vukovári kórházban 1918. augusztus 12-én adta vissza a lelkét a teremtőjének. Vélhetően két különböző személyről van szó, hiszen a nevükön kívül minden más adatuk eltér. Ez utóbbi személyről a helyi újságban is találunk híradást: „*Klein Sán-*

*dor kisvárdai népfőlkelő, ki már a harctéren is megsebesült, katonai szolgálata közben történt megbetegedése folytán Vukováron a katonai kórházban rövid szenvedés után e hó 12-én elhunyt. Benne Klein Mór kisvárdai kereskedő legidősebb fiát vesztette el.*⁹⁶

7. **Krausz Dániel**

8. **Moskovitz Menyhért**, lakatos, szakaszvezető a 29. tábori vadászszázalójában, 23 éves, szülei ismeretlenek, Galíciában, a Bilka nevű településnél hősi halált halt 1915. július 3-án.⁹⁷

9. **Nemes Mór**, 33 éves, nőtlen, 28. népfőlkelő gyalogezred 7. századának parancsnoka, tartalékos hadnagy. A szerb hadszíntéren, Mitrovicánál 1914. november 3-án halt meg.

10. **Perlstein Adolf**, népfőlkelő a 34. gyalogezredben, 20 éves. A Pavela melletti csataterén hősi halált halt 1917. június 27-én.⁹⁸

11. **Pollák Áron**

12. **Schwarcz Béla**

13. **Schwarcz Lipót**, cipész, 21 éves, apja Schwartz Ármin, anyja Adler Hani. Szakaszvezetőként harcolt a 28. tábori vadászszázalójában, így érte a halál 1916. október 11-én a galíciai Brezánban.⁹⁹

14. **Spiegel Herman**

15. **Székely József**, földműves, szakaszvezető a m. kir. 3. honvéd tábori ágyús ezredben, 31 éves, szülei ismeretlenek. Galíciában a Ginlovodi? melletti harctéren, 1916. június 20-án hősi halált halt.¹⁰⁰

16. **Weinréb Ignác**

17. **Weisz Ignác**

18. **Wiesner Samu**

További 21 zsidó hadirokkantként élte, szenvedte tovább az életét.

Az elhunytakra emlékezve a Chewra Kadischa alapszabálya kimondta: „Az 1914-1918. évi világháborúban a hazáért hősi halált szenvedett kisvárdai izr. hősi halottak lelki üdvösségéért ezen § bevezető részében felsorolt főünnepeken a nevek csoportos megemlékezésével az egyesület az „El mole Rachmim“ imát mindenkor elmondhatja, hogy irántuk a kegyeletet ily módon is megörökítse.”¹⁰¹ A zsinagóga előcsarnokában lévő márványtábla szintén fenntartotta a halottak nevét.

A zsidóság a háborút túlélő hősökkel is büszkélkedhetett, hiszen egyes tagjai a fronton is kiemelkedően helytálltak, pl. György Jenőt többször is kitüntették.¹⁰² Halasi Gyulának, a későbbi olimpiai bajnok agyaggalamblovőnek bátorságát is előléptetésekkel ismerték el.¹⁰³ Frigyesi József, a későbbi híres orvos-professzor 1916-ban a Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapta meg.¹⁰⁴ 1916-ban „ő felsége a király Deutsch Izidor 11. honvéd gyalogezredbeli tartalékos hadnagyát kisvárdai Rosenblüth cég könyvelőjét dicsérő elismerésben részesítette.”¹⁰⁵

A sok halál, a nélkülözés közepette is volt azonban olyan jel, ami a társadalmi összetartozást mutatta. 1918-ban a római katolikus Szent Orsolya-rend települt meg Kisvárdán, hogy itt tanító-nőképzőt és elemi iskolát működtessen. A rend özv. Reismann Lajosnétól a község által megvett ingatlanba költözött, ennek kapcsán maguk az apácák jegyezték fel, hogy: „Megemlézésre érdemes még az is, mily szívesen segítségünkre voltak a ház többi részében való lakók, és pedig mindannyiak zsidók!”¹⁰⁶ Ugyanakkor arról is írnak, hogy Reismanné az épület eladása után kibontatta a szép cserépkályhát és másikat rakatott helyette, ezért perrel fenyegették, ezt követően visszaállította az eredeti állapotot.

1918-ban, amikor a hazai zsidóság képviselői Budapesten gyűlést szerveztek, hogy megalakítsák az Országos Zsidó Védelmi Szövetséget, melynek célja az ország integritásának megőrzése, a zsidóság védelme lett volna, a kisvárdaiak is kimondták, hogy: „...az országos mozgalmat helyeslik, ahhoz csatlakoznak,” és a hitközség elnökét, Széll Mihályt bízták meg azzal, hogy a települést a fővárosban képviselje. őt számos hittárs kísérte el.¹⁰⁷

Az október végén Budapesten bekövetkezett politikai események a településen is kiváltották a helyi reagálásokat: „*A csapattesteiktől fegyveresen hazatért katonák községünket is forradalom színhelyévé tették egy pár napra. Már a múlt hét pénteken megéreztuk ennek az előszelét, szombaton még fokozódott az, és vasárnap este esett át a krízisen. Ez a november 3-iki vasárnap este messze időkre sötét színekkel lesz beírva Kisvárdra történetébe. Egy pár helybeli és vidéki katona asszisztenciája mellett kifosztották majd az összes főtéri üzletet.*”¹⁰⁸ Mivel az említett üzletek tulajdonosai főleg a zsidóság köréből kerültek ki, így a „forradalmi tettek” rajtuk csapódtak le: „*6–7 felfegyverzett katona és sok csőcselék sorra kifosztotta az üzleteket, míg a hajnal felé érkező katonaság a rendet helyreállította. A tömeg vandál módon pusztított, törte a kirakat ablakait, reklámtáblákat, pozdorjává zúzta az üzleti berendezéseket és elhordta az összes árukat. Tizenkét herkesedő, közte 3 órás üzlet ment teljesen tönkre, többen pedig kisebb-nagyobb kárt szenvedtek.*”¹⁰⁹ Az ellopott áruk egy részét a hét folyamán a fosztogatók visszaszolgáltatták, de volt, ami csak a házkutatás során került vissza tulajdonosához. Az összes kárt 3–4 millió koronára tették, s ezt leginkább a zsidó üzletek vezetőinek kellett elviselniük. Így volt ez annak ellenére, hogy nem izraelitákként kerültek a fosztogatások célpontjába, hanem mint olyanok, akiktől el lehetett venni valamit.

A zavargások megelőzésére, a tulajdon védelmére november 4-én délelőtt a község polgársága Kisvárdán megalakította a nemzeti – és a katona tanácsot. Ezek munkájában – mint ahogyan a korábbi önkormányzat tevékenységében is –, számos izraelita polgár részt vett. A nemzeti tanács tagjai közt volt: Milhoffer Ernő, dr. Földes Mór, dr. György Ferenc, Halasi Mór, Kálmán Sándor, Kun Ferenc, Bartha Sándor, Rosenbeum Mózes főrabbi, Széll Mihály, Glück Péter, Dienes Pál, Sajó Lajos, Fodor Zsigmond, Radó Adolf, Vadász Mór, Stark Dezső, Berger Herman.¹¹⁰

A katona tanácsban szerepet vállaltak: Mayer László főhadnagy, Weisz Herman hadnagy, Fischer Miklós zászlós, dr. Szilágyi József főorvos, dr. Reisman Zoltán hadnagy, dr. Lukács Ignác zászlós, Erdélyi Barna zászlós, Fried Jenő őrzetű, Eisenberger Jenő és Engel Lipót közlegények.¹¹¹

Az 1919-es újabb politikai fordulatot a zsidók annak ellenére is megszenvedték, hogy körükből került ki a diktatúra több vezetője, s helyi szinten is részt vettek a hatalomban. Ezt a megállapítást a zsidó közösség egyik tagja is megerősíti: „*Az üzletek kifosztása, lakások rekvirálása, személyes bántalmazások, az ijedelmes megfélemlítések, a bizonytalan jövő, mindez súlyosabban érintette a zsidót, mint a többieket... Tudott dolog, hogy a zsidó közösség egyes tagjai is rész vettek a vörös forradalmi tanács végrehajtói bizottságaiban. Apám szomorúan szokta mesélni, hogy „ezek semmivel sem voltak jobbak a többieknél”.*”¹¹² A kisvárdai direktórium tagjai az alábbiak voltak: **Flamm Jenő, Bogáti Jenő, Egri Gyula, Bogáti Elemér, Kerpel Sándor, Tóth Ferenc, Lefkovics Bernát.**¹¹³ (A zsidóssághoz tartozók vastaggal.)

A kommün kikiáltásakor: „*Minden hivatalt lefoglaltak, közönséges szegény, de szájás iparosokat és zsidó kufárokat ültettek az elzavart tisztességes hivatalnokok helyére, ezek döntöttek az emberek sorsa fölött. Üldözték és elszedték a vagyonos osztálynak földjét, barmait, házaiktól elrekviráltak élelmiszert, ékszert, lakást, stb. Szóval rettegésben tartottak mindenkit, csak az „Eltárs”-ak voltak szabadok.*”¹¹⁴

A zsidók nem elsősorban zsidó voltak miatt érezték a nyomást, hanem vagyoni helyzetükből, gazdasági pozícióikból kifolyólag. A vörös terror ugyanis a vélt vagy valódi politikai ellenfelet sújtotta, e tekintetben a zsidók nem voltak érintve, inkább a diktatúra kollektivizáló gyakorlata miatt jöhetett a zsidóság számításba. Az államosítások negatívan érintették azokat, akiknek volt olyan tulajdonuk, amit közösségi célra igénybe vehettek. Kisvárdán sem volt ez másképpen: „*Mintegy három millió korona értékű árut leltároztak a kisvárdai boltokban...A leltárban nem szerepel még a két legnagyobb élelmiszer üzlet – a Radó és a Weinberger cég-, árukészlete, úgy ezekkel együtt hozzávetőlegesen öt millióra lehet becsülni a kisvárdai boltokban meglevő árukészletet.*”¹¹⁵

Mivel a településen ekkoriban több pénzintézet is működött, s azok jobbra szintén a zsidóság érdekeltségébe tartoztak, a köztulajdonba vétel ezekre szintén káros hatással volt: „...hoz-

záláttunk a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteinek a végrehajtásához. A magántulajdon megszűnt, a bankbetétek már nem voltak a tulajdonosoké. A gimnázium építése még a háború alatt megindult...Most a direktórium elrendelte az építési munkálatok haladéktalan folytatását. A folyó költségekre a bankból vettük ki a pénzt.”¹¹⁶

A tehetősebbeknek a rájuk kivetett összeget is be kellett fizetniük, mint ahogyan erről Reismann Samu is megkapta a megyei direktórium vezetője, Kiss Roland által 1919. március 23-án kiküldött felszólítást: „Megparancsolom, hogy 25000, azaz huszonötezer koronát három napon belül a vármegye pénztárába befizessen a direktórium rendelkezési alapjára.”¹¹⁷

Az intézkedések jól bizonyítják azt, hogy az elképzelt jó cél elérése érdekében sem engedhető meg minden eszköz, s akkor még nem is szoltunk olyan célokról, melyek tisztasága korántsem ilyen bizonyos.

A proletárdiktatúra a kommunista modell szerint beavatkozott az állam és az egyház szétválasztásának kérdésébe, elkobozták az egyházi földbirtokokat és pénztőkét, államosították az egyházi iskolákat, megszűntették az iskolai vallásoktatást. A hitélet dolgaiba nem szóltak bele, legalábbis direkt módon nem, hiszen a júniusban elfogadott „alkotmány” kimondta, hogy vallását mindenki szabadon gyakorolhatja. Igazolja ezt az is, hogy amikor a kisvárdai izraelita hitközség a megszokott, vagyis a vagyoni cenzus alapján megállapított választójog szerinti hitközségi választásokra kért engedélyt, a kisvárdai járási tanács intézőbizottsága a Belügyi Népbiztostól arra nézvést kért véleményt, hogy milyen álláspontot képviseljen, megadja vagy megtagadja-e az engedély kiadását? A felettes hatalom válasza az volt, hogy a vallási és hitfelekezeti ügy magánügy, az izraelita hitközségi választásokba nem kell beavatkozni.¹¹⁸ Mindemellett azonban az is tény, hogy a hitélet gyakorlását erősen korlátozta az erős, vallásellenes propaganda.

Történelmi léptékkal mérve azonban a „dicsőséges 133 nap” csak egy porszem az idő homokórájában, Kisvárdán pedig még ennyire sem futotta, hiszen április 25-én már román csapatok jelentek meg a községben. Mivel a direktórium tagjai elmenekültek, azokon álltak bosszút, akik itt maradtak. A „vörös uralom” alatti szerepvállalásukért hét embert tartóztattak le, őket május 3-án Nyírbaktán tárgyalás nélkül kivégezték, köztük volt egy Koch Sámuel nevezetű egyén is.¹¹⁹

Az izraelita honpolgároknak már hamarosan másfajta veszélyekkel kellett szembesülniük. A proletárdiktatúra elmúltával a hatalom új birtokosai megvizsgálták, és számon kérték a zsidók állásfoglalását az 1918/19-es eseményekben. Horthy Miklós katonái ill. rendcsináló osztagai, a románok garázdálkodása után maguk is a terror eszközához nyúltak, s ennek azok a zsidók voltak az első áldozatai, akik a kommün alatt előtérbe kerültek.

Az erőszak mellett másféle módon sújthatták, büntethették az érintetteket, így azt a pedagógust is, aki 1913-ban Abaújszántóról került Kisvárdára: „Weisz Jakab volt kisvárdai áll. elemi iskolai tanító fegyelmi ügyét az ügyészség folytán most bírálta el a vallás és közoktatásügyi miniszter, s őt 191.422/921. VIII. tc. alatt hozott rendelkezésével tanítói állásától elmozdította. Az indoklás szerint Weisz a proletárdiktatúra idejében hazafiatlan nyilatkozatot tett, s mint ilyen nem alkalmas arra, hogy a gyermekek lelkében a vallásos és erkölcsös gondolkodást fejlessze.”¹²⁰

Nem tudjuk, hogy mi volt a hazafiatlan cselekedet, vélhetően az, hogy 1919. március 22-én a Nevelő Munkások Szövetsége kisvárdai csoportjának az ülésén Weisz indítványozta, hogy a csoport lépjen be a Szociáldemokrata Párt tanító szakszervezetébe.¹²¹

Amikor 1920-ban megjelent a helyi lap első száma, abban is „külön figyelmet” szenteltek a zsidóságnak, őket tartva a bekövetkezett események okozóinak. Ez nem is lehetett másképpen, hiszen a lap előfizetési felhívásában már leszögezte, hogy keresztény-nemzeti irányzatot kívánja megszilárdítani.

A tanácsköztársaság bukása után első ízben érvényesült a magyar történelemben a kollektív felelősség elve magyar állampolgárok ellen. Az „ítélet” így hangzott: a kiegyezést követő fél évszázadban az országban „zsidóuralom” alakult ki, aminek azután a forradalmak és a történelmi

Magyarország feldarabolása szerves következménye. Az új hatalom arra a tényre hivatkozott, hogy a polgári radikális, szociáldemokrata vezetők jelentős része, a népbiztosok kb. 60%-a zsidó származású volt. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a szabadpályás értelmiségben, valamint a munkásmozgalomban jelentős szerepet játszó szakmákban az izraelita vallásúak aránya elérte a 30–40%-ot. A Pesti Izraelita Hitközség 1919. augusztus 28-án kiadott deklarációja ennek a ténynek az ellensúlyozásaként is felfogható, hiszen kimondta, hogy: „...minden egyes zsidó származású kommunistaival szemben legalább 1000 zsidó vallású magyar állampolgár áll.”¹²²

A zsidóság képviselői elkötelezték magukat Horthy kormányzóságának támogatása mellett, ez az állásfoglalás azonban nem győzte, nem győzhette meg azokat, akiknek bűnbakra volt szükségük: „Nem beszéltünk eddig nyíltan. Ki kell mondanunk, hogy mindezzel... a közvélemény a zsidóságot vádolja, őt tartja a kommunizmus értelmi szerzőjének, s így a rettentő pusztulásnak okát is bennük keresi, amely a kommunizmus és az oláhjárás nyomában keletkezett. A zsidóság ellenveti: ez a tétel így téves, nem az egész zsidóság, hanem csak annak egy elvetemedett és általuk is elítélt része, mindenütt vannak gonosz emberek s egyesekért nem szabad az egészet felelőssé tenni, sőt büntetni. Mi készséggel elismerjük ennek az álláspontnak helyességét. A hazafias zsidóság maga megbélyegezi ezeket az államrontó testvéreit, de ne maradjanak csak a szónál, hanem tettel is bizonyítsák állításuk igazát. Vessék ki maguk közül a salakot, hogy a közvélemény ne általánosítson, s miattuk nem vádolja az ártatlanokat is, becsületes munkával és megengedett eszközzel dolgozzék ezentúl mindegyikőjük anyagi boldogulásán, igaz magyar érzéstől áthatva mutassák meg, hogy hű fiai voltak és lesznek e sorsüldözött közös hazánknak. De a bizonyítékokat első sorban anyagiak terén lássuk, ez meggyőzőbb lesz minden szónál. Ha anyagi áldozatra kaphatók, hiszünk, mert ez a legkényesebb oldaluk. A szellemiekből, értve rajta a szellemi vezetést, nem kérünk, mert eléggé rossz hírbe kevertek e téren magukat sajtójuk destruktív irányzatával.”¹²³

Az első világháborút követő trianoni diktátum állásfoglalásra készítette a helyi zsidóságot is: „A magyar zsidó hosszú évszázadokon át itt élt e földön, osztozkodva búban, bánatban a vitéz magyar nemzet sorsában, viszont a vitéz és nemes magyar nemzet szívből szerette őket, kik második hazájukat lették e hazában. Ép ezért most is hűséggel ragaszkodik a zsidó a magyar hazához, s rettentő sorsa őt is aggodalommal tölti el. A végzet nem mindig nyúlt rózsás kézzel a magyar nemzethez, de őseréje a megértés és testvériség útját megtalálva mindig kimenttette a rázúduló veszélyből. A régi zsidók harctiradója a hit kezdő szavai voltak, azokkal aposztrofálta a pap a harcba készülő daliákat. Ő is ezzel kezdi most: fojtsátok vissza lélegzeteteket és figyeljétek. Halljátok-e a szívdermesztő orkánból a velőtmetsző sikoltást? Anyátoknak, hazátoknak kiáltása hallik. Jertek védelmére!”¹²⁴ Az izraelita elemi iskola tantestülete és ifjúsága szintén ezen a napon tartotta tiltakozó gyűlését a végzetes döntés ellen.

A politikai és a gazdasági stabilitás megkérdőjeleződésekor ismét erőre kaptak azok az antiszemita megnyilvánulások, melyek természetesen a régi indokokat hozták fel önnön elveik igazolására. Az Ébredő Magyarok Egyesülete kisvárdai megjelenése újra felerősítette a korábban is fel-felbukkanó antiszemita nézeteket. Az egyesületének tagjai voltak azok, akik 1918 és 1920 között a legtöbb véres kimenetelű antiszemita atrocitást elkövették. Az ÉME-n belül kialakult egy 100-120 tagú, jobbára 18-33 év közötti, egzisztencia nélküli fiatalemberekből álló csoport, amely utcai verekedésekkel, rombolással került a figyelem középpontjába. Most ennek a szervezetnek a képviselőit várták a településre: „Híre van, hogy az ébredők propaganda csapata a közeli napokban Kisvárdára érkezik! – nem tudom, hogy e suttogott hír menyinyiben autentikus, de valószínűnek tartom, hogy az ÉME végre mégis csak teljesíteni fogja Kisvárdán is a kötelességét.

...Nem hiszem, hogy egyetlen igaz magyar is akadjon Kisvárdán, aki nem várva várja és nem tárt karokkal fogadja őket! Szabad legyen azonban jövetelük hírével kapcsolatosan egyet-mást leszögezni azok kedvéért, akik ébredést csak pogrommal kapcsolatosan tudnak elképzelni.

Szomorúan tapasztalt tény, hogy végzetes összeomlásunk legfőbb oka a nem magyar elemekkel szemben állandóan folytatott türelmi politika, majd az internationalis alattomos propaganda volt... talán még az a nyolc millió meghagyott szigetlakó sem mind tiszta magyar, s ezeket a nem magyar elemeket kell átalakítani, vagy másként, ha kell pogrommal is, ártalmatlanná tenni!...épen az a rész nem magyar, mely...az anyagi

javak legnagyobbik részét tartja kézben. "De, hogy az olvasónak ne legyenek kétségei, ki is mondják: "...magyar zsidóság igen nagy része (tisztelet a kivételnek), elsősorban jó zsidó, s csak másodsorban, s csak amennyiben előbbi érdekei megengedik, magyar ember. Az orthodox zsidóról határozottan állítom, hogy csak annyiban magyar, amennyiben fél a megtorlástól, ha a magyar törvényekkel összeütközésbe kerül. Hiszen ő nem a magyar történelmet, nem a magyar dicsőséget, sőt nem is a magyar törvényeket tanulja, hanem igenis a talmudot és az ó szövetséget. Ezekből veszi régi dicsőségét, régi intelligentiáját, s a feltámadásba és nemzete újjá születésébe vetett hitét. Mit várhatunk ezektől? Csendes, nyugodt, megalkuvó magatartást, amellett, s ez a legnagyobb nemzetrontó szerepük, anyagias conjunkturális politikát.

Ezek ellen védekezük az ÉME, ezek ellen harcol, mert ha ezt a belső csatát megnyerjük és hosszú évtizedes kitarató munka után a nemzetiségéért, régi dicsőségéért lelkesedni tudó magyarság szerzi vissza a supremátiát a gazdasági javakban.

Várjuk azért az ébredőket, bontsák ki a magasztos zászlójukat Kisvárdán is, azonban arra kérjük harcosait, hogy itt, Kelet-Magyarország egyik végvárán, ne csak irredenta frázisokkal, ne csak zsidó gyűlölettel telt tüntetéssel, hanem igenis fegyelmezett és alaposan megszervezett céltudatos munka programmal álljanak elő."¹²⁵

Az „Ébredőknek“ a bethleni konszolidációs rendszerben nem volt helyük, a többi hasonló szervezet is fokozatosan elvesztette befolyását és mozgásterét. Ez az érvelés azonban majd húsz év múlva ismét visszaköszön.

A zsidóság számbeli növekedését sem nézték egyesek jó szemmel, főként azt nem, hogy ugyanakkor egyes zsidók – tőkéjük révén – gazdasági téren is vezető szerepet szereztek. Természetesen azokat is negatívan értékelték, ha olyan zsidókról volt szó, akik tőke nélkül, csupán a munkájuk révén akartak boldogulni: "...most nem a nemzetiségekkel akarok foglalkozni, hanem azokkal kik a legutóbbi évtizedek alatt észrevétlenül, mint valami dúvad, belopódzkodnak hazánk határai közé, s itt letelepedve nem hasznos polgárai lesznek új hazájuknak, hanem ijesztő rémeivé, szípolozó uzsorásáivá, gyűlöletes elleneivé. Az Oroszországból s Romániából kiüldözött, évszázadokon elnyomatásban élt s műveletlen zsidók nálunk új hazát keresnek. Magyarország úgy ezeket, valamint a Galíciából áttelepülőket szívesen fogadja, őket polgárai kebelébe befogadja. de mi a hála az előzékenységért. A Galíciából bevándoroltak lassan-lassan kicsiny tőkéjükkel kiuzsorázzák az egyszerű, tapasztalatlan parasztságot s mire kerül fordul az idő kereke, a bevándoroltakból bennszülöttek, birtokosok lesznek, anélkül, hogy a magyar állam nyelvét, szokásait, tulajdonságait magukra vennék, anélkül, hogy új hazájuk együttérző polgárai lennének...Hát vajjon nekünk hasznunkra válnak azok a bevándorlók, kik semmi anyagi tőkével, tisztán két kezük munkája után óhajtanak nálunk kenyeret, megélhetést és oltalmat találni. Nálunk, hol a munkahiány envéireinket kivándorlásra készíti. Mi szükségünk van az ijesztő alakokra? Minő haszon háramolhatik gazdasági életünkre?

Az ország érdekében áll mindezen bevándorlások megakasztása. Elsősorban közbiztonsági szempontból, másodsorban pedig azért, hogy a munkákat magyar állampolgárok, lehetőleg magyar származásúak nyerjék el." – írták a huszadik század első évtizedének végén.¹²⁶

Kísértetiesen hasonló érvelés olvasható évtizedekkel később a Felsőszabolcsi Római Katolikus Egyházkerület 1937. június 7-én felvett jegyzőkönyvében: „Itt Szabolcsban a papságnak főképpen nyílik alkalmá a gazdasági rendnek az igazságosság elvei szerint a gyakorlatban való megvédelmezésére és biztosítására, a Galíciából beszívárgott és itt megtelepedett elemek nagymértékben befolyásolják önző kapzsiságukkal a szegény munkás tömegek megélhetését. A szabolcsi papnak résen kell lennie és a visszaéléseket személyes közbelépésével is nem egyszer kell erélyesen visszaautasítani.”¹²⁷

Azért más vélemények is teret kaptak. A helyi lap hasábjain például 1910-ben ez olvasható: „A régi gentryk...kénytelenek voltak átadni helyüket azoknak, akik jobban ki tudták aknázni a gazdasági conjunkturákat, kik szükségleteiket a megfelelő vagyoni helyzetükhöz alkalmazták és szorgalmukkal, takarékosságukkal és kommerciális szellemükkel magukhoz bírták ragadni a vidéki társadalmi életben azt a vezető szerepet, mely azelőtt a régi gentryk kezében volt...egy új osztály alakult mely -mondjuk ki nyíltan-, túlnyomólag zsidó elemekből áll, földbirtokosokból, bérlobkből, kereskedőkből, nagyiparosokból és szellemi pályán lévő egyéb elemekből.”¹²⁸ A dolog szépséghibája azonban, hogy a cikk írója. (S. P.) maga is zsidó volt, hiszen Schwartz Pált takarta a monogram.

A magyarság és a magyarkodás kérdéséhez idézzünk meg egy olyan személyt, akit nem lehet azzal vádolni, hogy e téren kívánnivalót hagyott volna maga után, hiszen a második világháború után éppen a Népbíróság ítélte el a római katolikus Fedák Sárít a nyilasok melletti kiállásáért. A művésznő így írt 1930-ban a Pesti Hírlapban: „*őszintén mondhatom, hogy régen láttam olyan lelkesedést, amilyen Kisvárdán volt. Nem tudtak betelni a dalokkal és a Rákóczi-indulónál oly nagy volt a lelkesedés, hogy azt hiszem, már ők maguk sem voltak tisztában azzal, amit csináltak. Na!...Pedig a kisvárdai közönségnek 70 százaléka zsidó hitű. Az a város igenis megérdemli, hogy az én Pesti Hírlapom hasábjain kiáltssam felé: Bravó Kisvárdá! Büszke vagyok Rád!*”¹²⁹

Ha a művésznő neve előfordult, akkor azt is elmondhatjuk, hogy a településre látogató színházak a repertoárjaik összeállításakor figyelembe vették azt is, hogy Kisvárdán jelentős zsidóság él. Az 1920-as években például a Thália Színház játszotta a „Péntek este: Egy rabbi szomorú története” c. darabot,¹³⁰ vagy 1930-ban a „Gettó rózsája” című „zsidó tárgyú” színdarabot adta elő az itt fellépő Halmi Jenő vezette társulat, ugyanakkor játszották Hermann Reichenbach: Bilincsek c. színművét, melyet a következőképpen ajánlottak a publikumnak: „*A darab egy kikeresztelkedett zsidóifjú körül folyik, aki azért keresztelkedett ki, hogy német birodalmi katonatiszt lehessen.*”¹³¹

Azt, hogy a közönség tekintélyes részét, netán a többségét a zsidóság alkotta, a második világháború idején negatívumként használták fel. Amikor Erdélyből egy színtársulat érkezett a településre, és nem fogadták őket nagy érdeklődéssel, ennek is a zsidók lettek az okai: „*A zsidóság azért, mert a színtársulat tagjai között egyetlen egy sincs zsidó, távol maradt egyöntetűen a színházlátogatótól. Beszéd helyett cselekszenek!*”¹³²

A zsidóságot a felekezeti és a gazdasági pozícióikon kívül szembeállította, vagy inkább kissé idegenné tette a magyar ajkúak között az, hogy németül és héber nyelven is intézték mindennapi ügyeiket, a vallásos ceremóniákat. 1891-ben egy haláleset teremtett alkalmat arra, hogy Kisvárdán is magyar nyelven hangozzék el az izraelita szónok beszéde. Propper Lipót temetésére Venecianer Lajost hívták meg Budapestről, ő: „*...a jelenlévők ájtatos figyelme mellett mondotta el igazán megható gyászbeszédét.*”¹³³ Kisvárdai lakossága és a helyi zsidóság e szomorú alkalomból hallott először izraelita hitszónokot magyarul beszélni.

1898-ban azzal vetették el a vizály magvát, hogy a zsidó kereskedőkről megállapították: „*...könyveiket németül „soll” és „haben”-re vezetik, levelezéseiket németül folytatják és még társalgási nyelveik is csak német.*”¹³⁴

A vádra Halasi (Fisch) Mór, az egyik tekintélyes érintett válaszolt: „*Ha ezek a vádak 50 évvel ezelőtt, vagy egy németajkú városban és nem Kisvárdán megjelenő lapban hangzottak volna el, akkor is túlhajtottnak tartanánk azokat...Nézte meg a Kisvárdai Lapok cikkírója a legelső kereskedők könyvét itt Kisvárdán...és azt fogja találni, hogy hazafias keblének nincs oka feljajdulni, mert ezen könyveket magyarul vezették, nézze meg a kir. járásbírósnál a közjegyzőileg hitelesített könyvkivonatokat és nem fogja azt a szomorú tapasztalatot tenni, hogy azok németből vannak magyarrá fordítva.*”¹³⁵

A szerkesztőség nem azért vezeti a lapot, hogy ne ő mondja ki a végső szót, most is így történt: „*A kisvárdai kereskedő világ az utóbbi évtizedek alatt óriásit haladt magyarság dolgában és szívesen constatáljuk mi is, hogy Kisvárdán minden cégétábla magyar és tapasztalatból tudjuk azt is, hogy itt minden kereskedő magyarul vezeti a könyveit... Hanem... Az apróbb emberek között sok van itt olyan, a ki az egymás közti ügyeket nem magyarul, hanem németül és pedig rosszul németül végzi...Tessék csak meghallgatni az utca egyik másik pontján összeverődő „kis börzék” nyelvét, olyan német az akár a budapesti nagy börzéé. Aztán csak tessék megnézni, hogy levelez a kisvárdai kereskedők nem csekély része nem a bécsi, hanem a budapesti nagykereskedővel! Bizony inkább németül mint magyarul.*”¹³⁶

Az egymást cáfolni akaró érvelésből még idézhetnénk, de az ellentétek meglétére ennyi is elegendő. Ez az ügy azért is érdekes, mert a Kisvárdai Lapok tulajdonosa és szerkesztője a szintén izraelita Vadász (Weinberger) Lipót volt, míg ellenfele, vagy helyesebben vitapartnere az az izraelita Halasi Mór, aki az izraelita elemi iskolát 1891-ben azzal vádolta a hatóságnál, hogy abban a tanítás nyelve német, szelleme pedig nem magyar.

A magyar nyelvvel később is problémák adódtak. Még 1917-ben is előkerült ez a kérdés, amikor a református vallású Császy László, a helyi polgári iskola és a gimnázium tanára vetette fel az ügyet: „Állandó szokás, hogy a helybeli zsidótemplomban minden ilyen alkalmi istentisztelet alkalmával német beszéd hangzik el. Visszatetsző dolog ez a zsidó polgárok legnagyobb részénél is, mert nincs semmi rituális alapja az egyszerű szokásjogon kívül. Nincs különösen ma, amikor a zsidó polgártársaink jó része is inkább a magyar szónoklat mellett foglalt állást... Csendüljöm meg a magyar szó a zsidó templomban is! Ez nagy válaszfal omlik le általa s egy hatalmas lépéssel kerül közelebb a helybeli magyar zsidóság a más vallású polgárhoz.”¹³⁷

1930-ban egy pereskedés kapcsán azt jegyezték fel, hogy tanúként lett kihallgatva Glücklich József, a vádlott apósa, imaegyesületi előimádkozó: „ki már közel 30 év óta lakik Kisvárdán, de ezen hosszú idő alatt sem tanult meg semmit magyarul és így a bíróság németül volt kénytelen kihallgatni.”¹³⁸

A zsidóságot a keresztényektől elválasztották az idegen hangzású nevek is. Ezt az érintettek is érzékelték, s a századfordulót megelőzően már tömegesen magyarosították a nevüket. 1902-ben egy Kisvárdára látogató egyén versben írja le az e téren tapasztaltakat. Az érdeklődő utas helybeli kalauzával meglátogatta a zsinagógát, ennek kapcsán megjegyezte, hogy annak avatásán nem magyarul beszéltek. A zsinagógától tovább haladtak:

„Vagy kétszázat lépünk, kezdődnek a boltok.
Jó magyar szívemből egy nagyot sóhajtok,
Olvasván egyenként egész figyelemmel:
Beh sok német nevet, czéget lát az ember!
Csak az vigasztal, hogy itt-ott már azt látni
Kun, Kardos, Frigyesi, Mezei, Balkányi.
Bízom, hogy lassanként majd másképp lesz minden,
Német nevek, czégek eltűnnek mind innen.”¹³⁹

Ez a folyamat később is folytatódott, de hogy e tekintetben nem volt nagy változás, azt talán mi sem érzékelteti jobban, mint az 1912-ből származó szatirikus községrajz egy részlete: „Kisvárdá hazánk egyik legmagyarosabb városa. Ha az ember végig sétál a nyílt, egyenes főutcán, csupa jó hangzású ős turáni neveket olvashat.”¹⁴⁰

Amikor a harmincas években a belügyminisztérium szigorítani kívánta a névmagyarosítás feltételeit, a helyi sajtóban erre rögtön reagáltak: „...érthetetlennek találjuk mégis, hogy lehessenek frontharcosok, hadirokkantak, különböző vitéségi érem tulajdonosok, Károly csapathereztesek, akik szívvel-lélekkel, minden érzésükkel és idegszálukkal, cselekvésükkel és gondolatukkal magyarok- csak nevükben nem.”¹⁴¹

Az asszimiláció, az integráció általános képe az volt, hogy a kisvárdai zsidóság köréből is éppúgy kikerültek a társadalomra nézve kevésbé hasznos elemek, mint magas képzettségű, elismert, és tiszteletre méltó polgárok. Ez utóbbi családok közül néhány példát állítunk ide, mely jól szemlélteti azt, hogy a kisvárdai zsidóság egyes tagjai az évtizedek alatt miként emelkedtek egyre feljebb a társadalmi és gazdasági, nagyon is valóságos ranglétrán, s miként alkalmazkodtak a változó hazai viszonyokhoz, néha úgy is, hogy hitüket és eredeti nevüket elhagyták, ezzel is bizonyítva a többségi társadalomhoz való tartozás igényét.

A település elismert familiája volt a György család. Grósz Bernáth és Heimlich Debóra házasságából származott a könyv előző részében korábban már említett Grósz Vilmos, aki 57 éves korában, 1909. december 1-én hunyt el.¹⁴² Halála pillanatáig, mint elnök-igazgató vezette a Kisvárdai Népbankot, tagja volt a megyei törvényhatósági bizottságnak, a hitközségnek több éven át volt elnöke.¹⁴³ Feleségül vette Kun Etelkát, aki három fiút szült: Jenőt, Ferencet és Sándort. Jenő 1878-ban jött a világra, ő mérnök lett, áttért a református vallásra, felesége Engel Olga. Sándor és Ferenc ügyvédi oklevelet szereztek és megmaradtak izraelitának. A fiúk 1907-ben Györgyre magyarosították a nevüket,¹⁴⁴ s e néven lettek megbecsült polgárai a településnek és a megyének.

Dr. György Ferenc (felesége Rosenfeld Paula), 1881-ben született, középiskoláit Nyíregyházán, a jogot Debrecenben, Kolozsvárott és Budapesten végezte. 1902-ben Kolozsvárott doktort. A fővárosban Hrabovszky Guidónál volt ügyvédjelölt, 1906-ban tett ügyvédi vizsgát, s korábbi principálisával társult, ennek halála után teljesen átvette az irodát. 1909-ben tevékeny részt vett a kisvárdai Közgazdasági Népbank Rt. megalapításában, ennek 1925-ben vezérigazgatója lett, majd ilyen pozíciót töltött be a Kisvárdai Takarékpénztár Rt.-ben, amelynél korábban már régóta jogtanácsosként működött. Ez utóbbi minőségében a megye számos uradalma is igénybe vette tudását. Munkájának elismeréseként 1916-ban a főispán vármegyei tb. főügyésszé nevezte ki. Választás révén került be a megyei törvényhatóságba, Kisvárdai képviselő-testületébe, tagja volt Nyíregyházi Ügyvédi Kamara választmányának és számos gazdasági társaság felügyelő bizottságának és igazgatóságának. Szerkesztője volt a településen megjelenő Felsőszabolcsi Hírlapnak, de amikor 1919-ben a kommunisták átvették az újságot: „...ő, kit felfogásában egy egész világ választott el a kommunistáktól, a lapot azonnal ott hagyta. Dr. György Ferencet a polgári társadalom markáns egyéniségét a kommunisták üldözték s előlük menekülni volt kénytelen. Csak a kommün után tért vissza Kisvárdára.”¹⁴⁵

Pályáját, közéleti tevékenységét a kortársak is elismerték: „Szűkebb hazájának, Kisvárdának, az utóbbi időben a vármegye székhelyével, Nyíregyházával szemben mostoha gyermekként kezelt lüktető életű kis városkának életében úgy társadalmi, mint közgazdasági téren dr. György Ferenc: a tengelye...Már igen fiatalon belefolyt úgy a vármegyébe, mint Kisvárdai közügyeibe. Egyénisége, véleménye mindenkor súllyal bírt. Dolgozott a közért önzetlenül és munkája mindenütt érték volt.”¹⁴⁶

1935-ben hosszas betegség után búcsút vett a földi létől.¹⁴⁷

Dr. György Sándor szintén hasonló kvalitású egyén volt. Ő 1883-ban Kisvárdán született. A középiskolát Nyíregyházán végezte, jogot Budapesten, Eperjesen és Kolozsvárott hallgatott. 1905-ben ez utóbbi helyen szerezte a doktorátust is. Mint ügyvédjelölt, annál a Hrabovszky Guidó ügyvédnél dolgozott, aki 1905-től 1910-ig egyúttal a kisvárdai választókerület országgyűlési képviselő is volt. György Sándor 1909-ben, a fővárosban tett ügyvédi vizsgát, 1910 őszén Kisvárdán, Glück Péter ügyvéd főutcai házában nyitott irodát.¹⁴⁸ 1930-ban autóbaleset következtében távozott az élők sorából: „Benne a város egyik legagilisabb, minden társadalmi mozgalomban részt vett, köztisztviselőnek örvendett tagját veszítette el, s így a legmélyebb és legőszintébb részvét nyilvánul meg...siratja őt Kisvárdai sporttársadalma, melynek mint KSE elnöke hosszú éveken át vezetője és lelkes irányítója volt, éppígy osztozik a mélységes részvételben a Casinó, mely választmányi tagját és titkárával, a képviselőtestület és a vármegye törvényhatósága, mely szintén értékes tagját veszítette el az elhunytban.”¹⁴⁹ Hozzátehetjük még, hogy ügyésze volt a Kisvárdai Ipar és Kereskedelmi Banknak és a Közgazdasági Népbanknak. Háger szerint az izraelita hitközségnek elnöke, de ez utóbbi állítást megerősíteni nem tudjuk.

A felemelkedésre szintén jó példa a Klein (Kálmán) család. Az ős, Klein Salamon 1802-ben alapította a Sárgabolt céget. A fia, József vezette azt tovább, aki feleségül vette Klein Linát, s a frigyből származó Klein Mór (1840-1915) vitte az üzletet. Amikor ő elhunyt, ezt írták róla: „Kisvárdai egyik tipikus polgára, akinek nagyatyja alapította a messze földön ismert Sárgabolt céget, amelynek maga is munkabíró erejében szorgalmas vezetője volt, f. hó (január) 1-én este 76 éves korában elhunyt. A köztisztviselőnek örvendő öreg polgár temetése -akiben Kálmán Sándor bankigazgató, valamint Kálmán Samu és Kálmán Ignác a Sárgabolt mai tulajdonosai édes atyjukat gyászolják.”¹⁵⁰

Klein Mór és Róth Fáni leszármazottai voltak a fentebb említett férfiak: Sándor, Samu és Ignác. A testvérek, akik az üzletet a család kebelében tovább működtették, 1901-ben már a magyaros Kálmán családnevet vették fel.¹⁵¹

Sándor 1872-ben született, középiskolába Debrecenben és Budapesten járt, ez utóbbi helyen, a Kereskedelmi Akadémián érettségizett. 1889-ban lépett a bankpályára, 1903-ban az ekkor alapított Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézetbe került. A bank a forradalom és proletárdiktatúra, majd az azt követő inflációs időszakban nagy anyagi károkat szenvedett, s hogy ezeket túlélte, sőt a vidék tekintélyes bankjai közé küzdötte fel magát, ez annak a Kálmán Sándor ve-

zérigazgatónak az érdeme lett, akiről a kortárs feljegyezte, hogy: „Személye súlyos tényező a város életében, a közgazdasági életben, a kultúr- és társas csoportosulásokban, mindenütt, mint élenjáróval találkozhattunk vele.”¹⁵²

A társadalmi ranglétrán való felemelkedés és az asszimilációra való törekvés miatt is szólnunk kell a Kisvárdán egykor meghatározó szereppel bíró, a közeli Anarcsról átszármazó Diner familiáról. 1706-ban született Diner (korábban Hász) Jakab, őt követte Izsák, ennek fia Móricz, majd az ő leszármazottja Ede (1830–1902). Ők mindannyian Liptószentmiklóson születtek. Ede volt az, aki a Kisvárdára közelében lévő Anarcsra költözött, az ő fia az a Diner Gyula (1857–1927), aki az 1886-ban alapított Ipar és Kereskedelmi Banknak 1891-től haláláig vezérigazgatója volt. 1906-ban a Magyar Pénzüntézetek Központi Hitelbankja is igazgatósági tagjává választotta, 1916-ban királyi tanácsosi címet kapott.

Diner Gyulának hat fiúgyermeké volt: István (1884–1948), Pál (1885–1950), Ferenc (1889–1958?), Béla (1894–1944), László (1897–1945) és Ede (1905–1945).¹⁵³

Ez utóbbiak közül leginkább Béla és István emelkedett ki. Béla Anarcsra született, középiszkolába Nagyváradon járt, majd a jogtudományi egyetemre, és Budapesten tett államvizsgát. Ezt követően Lipcsében, a gazdasági egyetemen is diplomát szerzett. 1913-ban a kassai 5. honvédszázadhoz önkéntesként vonult be. A világháború alatt vitézül harcolt az orosz, a román és az olasz harctereken. Két első osztályú ezüst, két második osztályú ezüst, és egy bronz vitézségi érmet szerzett. Megkapta a Károly-csapatkeresztet, a német vaskeresztet és a sebesült érmet. 1918 novemberében tartalékos hadnagyként vált el a hadseregtől. 1920-tól gazdálkodásba fogott, a megye legszebbnek mondott gazdaságát irányította. Tagja volt a megyei törvényhatósági bizottságnak és az Országos Tejellenőrző Egyesületnek, támogatta a sportot.¹⁵⁴

Diner István Kisvárdára gazdasági életének jeles vezéralakja volt. Erre predesztinálta őt a családi környezete is. István 1884. március 29-én született a Kisvárdához közeli Anarcsra, ahol a családi birtokon az említett neves gazdaság működött. A pozsonyi kereskedelmi akadémia elvégzése után ebben a gazdaságban kezdte el közgazdasági munkáját István is. A Diner Ede névvel fémjelzett mezőgazdasági és mezőgazdasági ipari cégnek megalakulásától, 1907-től volt társtulajdonosa. 1909-ben részt vett a kisvárdai Közgazdasági Népbank megalapításában, ennek 1927-ig vezérigazgatója volt. Ekkor tulajdonképpen elhalálozott apja örökébe lépett, mivel az Ipar és Kereskedelmi Banknál töltötte be ezt a posztot.

Diner István nevét a pénzügyi szférán kívül a gazdasági élet más területén is joggal említhetjük. 1922-ben húsz gazdatársával – akik mezőgazdasági szeszfordéval rendelkeztek –, létrehozta a Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezetet, s annak ügyvezető igazgatója lett. Ez a cég volt a mai Várda-Drink Rt. elődje. A gazdasági életben betöltött szerepének elismerését jelzi az, hogy 1930-ban: „A Kormányzó Úr öfőméltósága Diner István kisvárdai lakos bankigazgatój f. évi április 6-án kelt legmagasabb elhatározásával közgazdasági érdemeinek elismeréséül m. kir. kormányfőtanácsossá nevezte ki.”¹⁵⁵ Alighanem egyet kell értenünk azzal, amit az elismerés nyilvánosságra kerülésekor írtak: „...minden tekintetben érdemes ember részesült abban a legmagasabb helyről jövő kitüntetésben, amely egy emberi élet munkásságának lankadailan szorgalmát és szerénységét jutalmazta.”¹⁵⁶

Diner István volt az is, aki 1930-tól átvette a helyi Felsőszabolcs című hetilap tulajdonjogát, és az újságot egészen 1938 novemberéig kiadta. A bankigazgató nem csupán mint laptulajdonos szerepelt az orgánumnál, de gazdasági témájú vezércikkeivel közírói képességét is bizonyította. A lap munkatársa, később szerkesztője volt az a Virágh Ferenc, akit éppen Diner segített abban, hogy a szerény körülmények közt élő újságíró Kisvárdára vonatkozó helytörténeti kutatásokat folytathasson.

Diner 1919 áprilisáig izraelita vallású volt, akkor „meggyőződésből” tért át a római katolikus hitre, ami a Diner István testvérének, Pálnak a leszármazottja, Géza szerint azt jelentette, hogy: „meg vagyunk győződve arról, hogy most már származásunk miatt nem lehet semmi bajunk.”¹⁵⁷

Diner felesége Havas Erzsébet volt, s lányuknak, Amáliának korai halálát gyászolva a római katolikus temetőben kápolnát építtettek, s az alapító levélben kikötötték, hogy azt felekezetre

való tekintet nélkül használhatják. A vörös terméskőből készült épületet 1931. október 29-én szentelték fel.¹⁵⁸ Ma is innen temetik az elhaltakat.

A zsidótörvények hatálya alá tartozó Diner István 1941 októberében kénytelen volt megválni vezető pozíciójától, a németek bejövetelkor Budapestre ment, Pál is a fővárosban tartózkodott ekkor, így elkerülték a kisvárdai gettózást. Kisvárdai gazdasági és közéletének ismert alakja az államosításokba belepusztulva, 1948. július 11-én hunyt el.¹⁵⁹

A legmagasabbra az a kisvárdai zsidó férfi emelkedett, akit dr. Vadász Lipótnak hívtak. Az ő pályafutását a könyv más részében bőszéges terjedelemben bemutatjuk, itt csak röviden foglaljuk össze az életrajzát.

Lipót 1861. július 2-án született, apja Weinberger Bernáth (1837–1904) tekintélyes kisvárdai kereskedő volt. A Vadász nevet 1882-ben vette fel.

A középiskolát Kassán a premonstreieknél járta, jogi végzettséget Budapesten szerzett. Ezt követően Kisvárdán nyitott ügyvédi irodát, 1897-ben létrehozta a Kölcsönös Segélyező Egyletet. Elnöke volt az Ipartestületnek, titkára a Kisvárdai Vidéki Gazdakörnek, tagja volt a képviselő-testületnek és a megyei törvényhatóságnak. 1910-ben a Nemzeti Munkapárt jelöltjeként bejutott az országgyűlésbe. Tisza István személyes bizalmasa lett, ennek, és a parlamenti munkájának köszönhetően 1913-ban igazságügyi államtitkári posztot kapott. Az állam érdekében végzett munkáját több magas kitüntetéssel ismerték el. A Tisza-kormány bukása az ő további politikai karrierjét is negatívan befolyásolta, így jutott ideje arra, hogy jobban bekapcsolódjon az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság munkájába, ennek társelnöke lett. Ez nem volt meglepő, hiszen Vadász Lipót volt az, aki 1888-ban létrehozta és szerkesztette Kisvárdai első hírlapját, a Kisvárdai Lapokat. Élete utolsó éveiben a pártpolitikától visszavonult. 1924. augusztus 29-én, Budapesten, hosszas betegség után hunyt el.¹⁶⁰

Ez a néhány sors is bizonyoságát adja annak, hogy úgy a hazai, miként a kisvárdai zsidóság nagy része igyekezett a soknemzetiségű társadalomba szervesen beilleszkedni, az államot vezető magyarsághoz hasonulni. Kevésbé vizsgált azonban ennek a folyamatnak a másik oldala, mégpedig az, hogy a zsidóság milyen módon alakította az itt élő keresztények, főleg a középosztály tagjainak világát, kultúráját, a gazdaságról vallott felfogását.

A zsidóságnak az 1945-öt követő asszimilációjáról, integrációjáról egy másik fejezetben szólnunk.

JEGYZETEK

¹ Takács III.: 93. p.

² Corpus Juris Hungarici CD

³ SZSZBML IV. A. 7/a. Conscriptio regnicolaris oppidi Kiss-Várda, 1828.

⁴ Silber: 113-141. p.

⁵ U. o.: 118. p.

⁶ Casinó alapszabály: 14. p.

⁷ Somogyi II.: 47. sz. mell. 2. p.

⁸ U. o.

⁹ U. o.: 3. p.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o.

¹² U. o.: 48. sz. mell. 1. p.

¹³ U. o.: 2. p.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o.

¹⁶ Dr. Osváth Pál búcsúztatása: Kisvárdai Vidék, 1941. 29. sz. 4. p.

¹⁷ A római katolikus egyházkerület anyakönyve (Római katolikus plébánia, Kisvárdai)

¹⁸ Kereszteltek anyakönyve (Római katolikus plébánia, Kisvárdai).

¹⁹ Születési anyakönyv 120/1914. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)

²⁰ Kereszteltek anyakönyve (Református parókia, Kisvárdai)

²¹ A kisvárdai ág. hitvallású evangélikus egyházközség anyakönyve 1929–1974. (Evangélikus Egyházközség, Nyíregyháza)

²² U. o.: 1946/4. sz. és 1947/7. sz. bejegyzés.

- 23 Születési anyakönyv 13/1897. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 24 yyy: Kiszvárd 1848-ban: Kiszvárdai Lapok, 1904. 14. sz. 1–2. p.
- 25 Alföldi Hírlap, 1848. december 13. közli: László: 486. p.
- 26 Kastal Imre: Czáfolat: Alföldi Hírlap, 1849. 35. sz. 118. p.
- 27 Bene Il.: 9. p.
- 28 U. o.: 46. p.
- 29 SZSZBML IV. B. 103. 3 d. közli: Kedves: 295. p.
- 30 Honvéd-népkönyv: 284. p.
- 31 Bóna: 250. p.
- 32 U. o.: 245–246. p.
- 33 MOL H. 75. Hadügyminisztérium. Általános Iratok, közli: Kedves: 264. p.
- 34 Kedves: 149. p.
- 35 U. o.: 205. p.
- 36 Bóna: 245–246. p.
- 37 48-as számla: Kiszvárdai Lapok, 1891. 17. sz. 2. p.
- 38 Somogyi II.: 32. sz. 2. p.
- 39 Neviczky János: A papi báró brigádja: Kiszvárdai Lapok, 1901. 51. sz. 1–2. p.
- 40 Halotti anyakönyv 279/1898. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 41 Nagy idők tanúi: Kiszvárdai Vidék, 1907. 5. sz. 2. p.
- 42 Régebbi igazolási jegyek: 1855. 1. hó. 8.
- 43 Corpus Juris Hungarici CD
- 44 Miru: 86–112.
- 45 Szabolcs megye legtöbb adót fizető bizottsági tagjainak névsora az 1888-as évre: Nyírvidék, 1887. 49–50. sz. 2–3. p.
- 46 Takács I.: 77. p.
- 47 Geduly: 125–128. p.
- 48 Kik fizettek a legtöbb adót: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 44. sz. 2. p.
- 49 Takács I.: 67. p.
- 50 U. o.
- 51 U. o.: 73. p.
- 52 U. o.: 62. p.
- 53 Kik fizették a legtöbb adót Kiszvárdán: Kiszvárdai Lapok, 1891. 1. sz. 2. p.
- 54 Virilisták: Kiszvárdai Lapok, 1907. 1. sz. 2. p.
- 55 Levelezés: Nyírvidék, 1882. 23. sz. 2. p.
- 56 Olvasd: A közbirtokosság figyelmébe: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 28. sz. 1. p.
- 57 U. o.
- 58 Gondolatok: Kiszvárdai Lapok, 1908. 47. sz. 1–2. p.
- 59 Fűredi Ármin: Helyesbített gondolatok: Kiszvárdai Lapok, 1908. 48. sz. 1–2. p.
- 60 Képviselőtestületi tagok megválasztása: Kiszvárdai Lapok, 1908. 47. sz. 3. p.
- 61 H: Észrevételek: Kiszvárdai Lapok, 1908. 49. sz. 1–2. p.
- 62 Vargha János: Válasz: Kiszvárdai Lapok, 1908. 49. sz. 3. p.
- 63 Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1909. 4. sz. 2. p.
- 64 Nagy elégedetlenséget keltett Kiszvárdán a járási törvényhatósági választás: Felsőszabolcs, 1934. 47. sz. 3. p.
- 65 Fogyasztási szövetkezetek: Kiszvárd és Vidéke, 1912. 9. sz. 1–2. p.
- 66 Molnár Kálmán: Tekintetes Szerkesztő Úr! Kiszvárd és Vidéke, 1912. 10. sz. 1–2. p.
- 67 Szerkesztőségi üzenet: Kiszvárd és Vidéke, 1912. 10. sz. 3. p.
- 68 A koronázási jubileum: Kiszvárdai Lapok, 1892. 24. sz. 1–2. p.
- 69 A király születésnapja: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 34. sz. 3. p.
- 70 Gyászistentisztelet: Kiszvárdai Lapok, 1889. 7. sz. 2. p.
- 71 Kossuth Lajos: Kiszvárdai Lapok, 1894. 13. sz. 2. p.
- 72 Hírek: Felsőszabolcs, 1937. 42. sz. 3. p.
- 73 Gabona a hordóban: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 51. sz. 2. p.
- 74 Elrejtett talpbőr: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 35. sz. 2. p.
- 75 A kiszvárdai járás főszolgabírája, mint I. fokú rendőri büntető bíró ítéletei: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 9. sz. 3. p.
- 76 A galíciai menekültek eltávolítása: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 12. sz. 2. p.
- 77 Az izraeliták húsvéti ünnepe: Szabolcsi Újság, 1915. 13. sz. 2. p.
- 78 Hírek: Szabolcsi Újság, 1916. 8. sz. 3. p.
- 79 A kiszvárdai zsidóság rendkívüli böjje: Szabolcsi Újság, 1914. 50. sz. 3. p.
- 80 U. o.
- 81 Császy László: Nemes Mór: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 46. sz. 3. p.
- 82 A főgimnázium gyászja: Szabolcsi Újság, 1914. 47. sz. 1–2. p.
- 83 Mária Terézia nővér levele: Szabolcsi Újság, 1915. 1. sz. 3. p.
- 84 Habsburg: 332. p.
- 85 Üzenet Przemyslből: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 8. sz. 3. p.
- 86 Névjegyzék: 142–146. p.
- 87 23458/1917. BM. Halotti anyakönyv 27/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 88 30901/1919. BM. Halotti anyakönyv 94/1919. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 89 Halotti anyakönyv 110./1915. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 90 100789/1917. BM. Halotti anyakönyv, 158/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 91 Halotti anyakönyv 93/1916. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 92 Emlékkönyv: 83. p.
- 93 Emlékkönyv: 83. p.; Halotti anyakönyv 269/1920. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 94 149632/1916. BM. Halotti anyakönyv 134/1917. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 95 42119/1916. BM. Halotti anyakönyv 214/1916. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 96 Hősi halál: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 33. sz. 2. p.
- 97 9018/1918. BM. Halotti anyakönyv 194/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 98 66458/1918. BM. Halotti anyakönyv 221/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 99 35324/1917. BM. Halotti anyakönyv 52/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 100 148209/1916. BM. Halotti anyakönyv 119/1917. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)

- 101 Chewra alapszabály: 9. p.
- 102 Kitüntetés: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 41. sz. 3. p.,
Kitüntetés: Felsőszabolcsi
Hírlap 1915. 44. sz. 2. p., Kitüntetés: Felsőszabolcsi
Hírlap 1917. 4. sz. 3. p.
- 103 Előléptetés: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 44. sz. 3. p.
- 104 Kitüntetések: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 24. sz. 3. p.
- 105 Kitüntetés: Szabolcsi Újság, 1916. 9. sz. 3. p.
- 106 Krónika 1918. április (Római katolikus plébánia,
Kisvárdai)
- 107 Magyar zsidók védelmi szövetsége: Felsőszabolcsi
Hírlap, 1918. 44. sz. 1. p.
- 108 Kisvárdai forradalma: Felsőszabolcsi Hírlap 1918. 45.
sz. 2. p.
- 109 Vasárnap éjszaka: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 45. sz.
3. p.
- 110 Kisvárdai a köztársaság mellett: Felsőszabolcsi Hír-
lap, 1918. 46. sz. 2. p.
- 111 A kisvárdai katonatanács: Felsőszabolcsi Hírlap,
1918. 45. sz. 3. p.
- 112 Ephraim Agmon levele a szerzőhöz, Mevasseret-
Zion, 2000. július 2.
- 113 Negyven éve: 164. p.
- 114 Krónika, 1919. március 21. (Római katolikus plébá-
nia, Kisvárdai)
- 115 Hírek: Kisvárdai Munkás, 1919. 6. sz. 4. p.
- 116 Negyven éve: 164. p.
- 117 Kiss: borító
- 118 MOL, BM. elnöki irat 9132/1919. sz. közli: Negyven
éve: 73. p.
- 119 Kiss: 11. p.
- 120 Hírek: Felsőszabolcs, 1922. november 16. 3. p.
- 121 SZSZBML XVI. 101. vegyes direktórium iratok,
1919. március 22. közli:
A munkásság: 283–285. p.
A magyarok krónikája: 565. p.
- 122 Mi a célunk: Felsőszabolcs, 1920. 1. sz. 2. p.
- 124 Hírek: Felsőszabolcs, 1920. 5. sz. 3. p.
- 125 Kádár Béla: Az Ébredők Kisvárdán: Felsőszabolcs,
1922. 43. sz. 1. p.
- 126 F. É.: Bevándorlók: Kisvárdai Lapok, 1909. 35. sz.
1–2. p.
- 127 A Felsőszabolcsi Római Katolikus Egyházkerület
üléseinek jegyzőkönyve,
1937. június 7. (Római katolikus plébánia, Kisvárdai)
- 128 S. P.: Gentryk: Felsőszabolcsi Hírlap, 1910. 29. sz.
1–2. p.
- 129 A kisvárdai meglepetés: Felsőszabolcs, 1930. 20. sz.
2. p.
- 130 A Thália Színház plakátja (Városi Könyvtár helytör-
téneti gyűjtemény, Kisvárdai)
- 131 Gettó rózsája Várdai Jáger Gizi vendégfelléptével:
Felsőszabolcs, 1930. 3. sz. 5. p.
- 132 Több megértést: Kisvárdai Vidék, 1941. 36. sz. 1. p.
- 133 Propper Lipót: Kisvárdai Lapok, 1891. 11. sz. 2. p.
- 134 Kereskedelmünk: Kisvárdai Lapok, 1898. 44. sz. 1. p.
- 135 Halasi Mór: Kereskedelmünk: Kisvárdai Lapok,
1898. 45. sz. 1. p.
- 136 A szerkesztőség válasza: Kisvárdai Lapok, 1898. 45.
sz. 3. p.
- 137 Császy László: Kérelem a zsidó hitközség vezetősé-
géhez:
Felsőszabolcsi Hírlap 1917. 1. sz. 2. p.
- 138 Ítélet a szefardisták perében: Felsőszabolcs, 1930.
30. sz. 1. p.
- 139 Nagyzajtai Zajtay István peleskei nótárius kisvárdai
utazása:
Nyírvidék, 1902. 7. sz. 1–3. p.
- 140 Ely: Kisvárdai idillek: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 48.
sz. 3. p.
- 141 Heti jegyzetek: Felsőszabolcs, 1937. 39. sz. 3. p.
- 142 250/1909. /Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai/
- 143 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 49. sz. 2–3. p.
- 144 Névmagyarosítás: Kisvárdai Vidék, 1907. 52. sz. 3. p.
- 145 Háger: 343. p.
- 146 Háger: 343. p.
- 147 Dr. György Ferenc: Felsőszabolcs, 1935. 48. sz. 3. p.
- 148 Háger: 344. p.; Új ügyvéd: Felsőszabolcsi hírlap,
1910. 45. sz. 3. p.
- 149 Dénes György: Dr. György Sándor: Felsőszabolcs,
1930. 16. sz. 3. p.
- 150 Gyászír: Szabolcsi Újság, 1915. 2. sz. 3. p.
- 151 Gyászír: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 1. sz. 4. p.,
1/1915. Halotti anyakönyv
(Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai); Háger: 344. p. Gu-
lyás: XVI. 121. p.
- 152 Háger: 344. p.
- 153 Diner Géza levele a szerzőhöz, Budapest, 2003. au-
gusztus 6.
- 154 Háger: 346. p.
- 155 Diner István kitüntetése: Felsőszabolcs, 1930. 18. sz.
1. p.
- 156 U. o.
- 157 Diner Géza levele a szerzőhöz, Budapest, 2003. au-
gusztus 6.
- 158 A Diner-kápolna felszentelése: Felsőszabolcs, 1931.
45. sz. 1. p.
- 159 Néző István: Diner István: Kisváros, 1998. 11. sz. 4. p.
- 160 Néző István: Egy elfeledett államférfi: Kelet-Magyar-
ország, 1996. 157. sz. 11. p.

Az I. világháború zsidó áldozatainak emléktáblája az egykori zsinagógában

Dr. György Ferenc síremléke a temetőben

ZSIDÓ EGYESÜLETEK, SZERVEZETEK

AZ EGYESÜLETEK JOGI SZABÁLYOZÁSA

Magyarországon már a XIX. század kezdetétől létrejöttek különböző egyesületek, de virágkoruk a polgári társadalom megerősödésével, a gazdasági fellendüléssel összhangban, vagyis a kiegyezést követően, a század utolsó évtizedeiben jött el.

1867-ig az egyletek létrehozását az 1853. november 26-án kelt pátens szabályozta, mely a kulturális egyesületek megalakítását császári, a többiekét belügyminiszteri engedélyhez kötötte. Az egyesület, egylet, társulat fogalmát a jogalkotás tág határok között hagyta, olyan állandó alakulatot értettek alatta, amelyet több természetes vagy jogi személy hozott létre közös célok közös erővel történő megvalósítására. A kiegyezés után az ilyen irányú szervezetek főhatósága a belügyminisztérium lett, szakmai egyesületek esetében pedig az illetékes szakminisztérium.

Az 1394/1873. számú BM körrendelet bevezetőjében utalt az egyesületek fontosságára, s hangsúlyozta, hogy az egyesületi szabadság eddig is létezett. A paragrafusokban kimondta, hogy a belügyminisztérium feladata az egyesületek alapszabályszerű működésének biztosítása, rendezte az egyesületek feletti felügyeleti jogot is, a jogszabály létrehozói szerint ezekre az államérdek megóvása, és a visszaélések megakadályozása céljából volt szükség.

A 773/1874. számú BM rendelet az egyesületek nyilvántartásáról intézkedett, mivel egyleti könyv vezetését rendelte el a törvényhatóságok központjában és a kerületi hatóságoknál, ennek alapján pedig a belügyminisztérium országos egyleti anyakönyvet vezetett.

Az 1508/1878. eln. sz. BM rendelet újból és már részletesebben szabályozta az egyleti ügyek elintézésénél, a megalakulásánál és működésénél követendő eljárásokat, kimondta az egyesületi jog szabadságát. Az egyesületek elvileg szabadon létrejöhetnek, ha az alakuló gyűlésen elfogadják az alapszabályt. A rendelet szerint a megalakulás előtt az egylet alapszabályának tervezetét köteles volt láttamoztatni, a kormány illetékesé pedig ellátta azt a bemutatási záradékkal. A magánjog szerint az egyesület már az alapszabályok megalkotásával létrejött, valójában azonban csak a közjogi aktus, azaz a minisztériumi jóváhagyás után tekintették megalakultnak azokat. A fő felügyeleti jog a minisztériumé, a közvetlen felügyelet és a nyilvántartás a törvényhatóságé volt.¹

Az egyesületek egyik lehetséges csoportosítása történhet a felekezetiiség szerint is, esetünkben erre van szükség. A társadalmi beilleszkedést, és a zsidóságon belüli összefogást egyaránt segítették a vizsgálendő közösségi szerveződések. Némelyik szervezet a hitéletet is szolgálta, összességükben azonban szociális, karitatív, segélyező funkciót láttak el. Akkor is igaz ez a megállapítás, ha általában valamilyen kulturális programot, illetve annak keretét használták fel céljaik elérése érdekében.

A CHEWRA KADISCHA

A zsidóság egyik legrégebbi intézménye a Chewra Kadischa, a Szent Egylet, melynek gyökerei a Talmud koráig nyúlnak vissza. Létesítését a vallástörvények írták elő. A egyesület sajátosan zsidó intézmény, mely azért jöhetett létre, mert a rabbik tiltották a halállal kapcsolatos bármilyen üzleti,

haszonra dolgozó tevékenységet. Európában a Chewra Kadischák Németországban és a középkori spanyol királyságban jelentek meg a XIV. század elején. Azzal a céllal szerveződtek, hogy hittestvéreik halála után annak temetési szertartásainál segédkezzenek. Az első önkéntesekből álló társaságok, amelyek már jótékonyági egyesületeknek is tekinthetők, a XVI. században jöttek létre.

A Chewra Kadischa különböző alkalmakkor összegyűlt, de a legfontosabb eseménye az évi díszvacsoxa volt, általában Ádár hó 7-én, vagyis azon a napon, melyen a rabbinikus hagyomány szerint Mózes meghalt.

Kisvárdán egyes források szerint 1796-ban alakult meg az egylet: „*Szentegylete 1896-ban ünnepelte százéves fennállását*”,² pecsétjén azonban az 1805-ös évszám volt látható.³ A megyei hírlap 1882-ben tudósított arról, hogy az egylet alapszabályait a belügyminiszter jóváhagyta.⁴ A tényleges működés megkezdése és az államilag jóváhagyott tevékenykedés időpontja között szinte természetes az évekbeli különbség. Mi az 1796-os évszámot fogadhatjuk el a valósnak, hiszen zsidó közösség nem létezhet a temetkezési szertartást lebonyolítók nélkül, a hitközség megalakulása után általában létrejött a Chewra (egyesület, szövetség) is.

Bár az egylet önálló alapszabállyal rendelkezett, ilyen értelemben független volt a hitközségtől, ennek ellenére számos ponton kapcsolódott annak tevékenységéhez, pl. minden közgyűlést követően a nagytemplomban a főrabbi az egylet célját és működését kiemelő szónoklatot tartott, amiért „*a főrabbinak egy darab arany tiszteletdíj jár*.”⁵ Az egyletnek voltak bizonyos előjogai a hitközségnél, amelyek szintén a két szervezet közti kapcsolatot erősítették: Maskur napokon a tóránál felajánlott adományok az egyletet illették, nagytemplom előcsarnokában márványtáblák felállításának joga (ezen héberül azok neve szerepel, akikért az El mole rachmim imát mondták). Ellenben a halottak lelki üdvéért mondott El mole rachmim és a Kadisch imákért az egyletnek fizetett pénz 20 %-a a hitközségnek járt. Az ima „ára” sok mindentől függött: egyszeri vagy mindkor elmondandó volt-e, egyleti tagokért vagy egyleten kívüli tagért történt, külön-külön vagy csoportban említették-e az elhunytat. Ezek a konkrétumok határozták meg, hogy az 5 aranypengőtől 3000 aranypengőig terjedő összeg közül mennyit fizessenek.

Az egylet feladata volt:

- az izraelita vallású elhunytakat a vallási előírások és szokások szerint eltemettetni
- súlyos betegeknel, akik közel vannak a halálhoz, intézkedik, hogy egy vagy több előljáró a haldoklóval együtt a bevett imákat elmondja
- gyógyíttatja és segíyezi a szegény betegeket, az öreg egyleti tagokat
- „házkórárt” rendez, vagyis az elhunytak lelki üdvéért imát mondat
- a temetőt karbantartja
- kezeli az egylet javára tett, illetve ráruházott adományokat, alapítványokat
- gondoskodik a Kisvárdán lévő vármegyei közkórházban lévő izraelita osztályok fekvő betegek kóser kosztjáról.⁶

Ezekre az anyagi fedezetet a tagdíjak és felvételi díjak – melyek az illető anyagi helyzetétől függtek – az adományok, és a fentebb említett imák elmondásából befolyt összegek 80 százaléka, valamint a sírhelyekből származó bevételek szolgáltatták. A Chewra Kadischa kötelezően csak a tagjait részesítette a kedvezményekben, azon szegény izraelitákat, akik nem voltak tagok, csak „tehetsége szerint” támogatta. Az egylet „szolgáltatásaiban” a tagok törvényes neje, gyermekei is részesültek, a fiúk, ha nőtlenek, 24 éves korukig, a lányok házasságkötésükig. Az özvegy elvesztette a kedvezményeket, ha újra férjhez ment.

Az egyletbe léphetett minden Kisvárdán vagy vidéken élő kifogástalan magaviseletű, izraelita vallású férfi, aki magyar állampolgársággal rendelkezett, és valamelyik ortodox hitközségnek tagja volt. Ha valamely tag elköltözött, de továbbra is eleget tett a kötelezettségeinek, a tagsága megmaradt, de csak választójoggal rendelkezett, tisztséget nem tölthetett be.

Az új tag belépéséhez két választmányi tag ajánlása szükségeltetett. A felvételi díj a jelentkező vagyoni helyzetétől függött. Ezek mértékéről az 1937-ben elfogadott alapszabály ad tájékoz-

tatást, mely szerint az összeg 50 aranypengőtől 1000 aranypengőig terjedt. A kirótt pénz negyedét a felvételkor, a hátralékot 3 hónapon belül kellett kifizetni. Ha valaki ezt nem teljesítette, tagsága megszűnt, s az addig befizetett pénzt sem kaphatta vissza. Az említetten kívül a közgyűlés által évenként megállapított tagjárulékot is fizetni kellett, ez nem lehetett kevesebb 6 aranypengőnél, felső határát 20 aranypengőben szabták meg. Azok az egyének, akik a jótékonyág, a felekezeti élet terén érdemeket szereztek, tiszteletbeli tagokká választhatókká váltak, nekik az egylet terheihez nem kellett hozzájárulniuk.

Az egylet ügyeit az elnök, a két gondnok, a pénztáros, az ellenőr és a választmányi tagok díjazás nélkül végezték. A tiszteletbeli elnök a hitközség főabbija volt. A választmányi tagok száma az egylet története folyamán jelentősen változott, 1937-ben 25 fő volt. A közgyűlés saját tagjai közül három számvizsgálót is választott, ők nem lehettek a választmány tagjai. A tisztújítást évenkénti titkos szavazással tartották.

Az elnökre – mint a legtöbb egyesület esetében –, a Chewránál sem jutott különösebb operatív feladat. Vezette az egylet ügyeit, képviselte azt a hatóságokkal és másokkal szemben, egybe hívta a választmányi ülést és a közgyűlést, felügyelt arra, hogy a kórházban lévő zsidó-szakasz betegei a szerződésben foglaltak szerint kezeltesse, a vallásnak megfelelő kosztot kapjanak, „fegyelmet tartott” a fizetések alkalmazottak felett, a gondnokokkal együtt utalványozta a kiadásokra szükséges pénzt.

Az első gondnok az elnököt helyettesítette, a kifizetések utalványozásában vett részt. A gondnokok ellenőrizték a bevételeket, kiadásokat, a halálestek alkalmával gyűjtött pénzt, az elnökkel egyetértésben megállapították az eglyettel szemben fennálló tartozását, az egyleti tagokról magyar és héber nyelven vezették a törzskönyvet, ebben a halálozás idejét is feltüntették. Kezelték a mások által hagyományozott pénzt, az egylet javára tett alapítványokat.

A pénztáros és az ellenőr a megnevezésükből adódó funkciókat látták el. A Chewra életében is a választmány és a közgyűlés volt a meghatározó, a döntéshozó testület.

A választmányt az elnök, a két gondnok, a pénztáros, az ellenőr, a hitközség elnöke és 25 választmányi tag alkotta. A hatáskörébe tartoztak a következők:

- előkészíti és kidolgozza az egyletet érintő minden ügyet
- évről-évre alkalmazza a jegyzőt, felfogadja a szolgálát és megállapítja ezek fizetését
- felveszi az új tagokat, megállapítja a felvételi díjat
- a Sulchan aruch értelmében kijelöli a sírhelyeket, megállapítja a temetések, a sírhelyek és a sírkő illetmények összegét
- elkészíti az egylet választóképes tagjainak jegyzékét, ezt 15 nappal a közgyűlést megelőzően a nagytemplom előcsarnokában kifüggeszti, s az esetleges helytálló észrevételekkor módosítja azt
- megállapítja sírkövek felállítási díját, ez a szegély nélküli sírkőnél 100 aranypengőnél nem lehet több, szegéllyel ellátott kő esetében 200 aranypengő a határérték, ez utóbbi sírkő alapja a szegéllyel együtt 19 cm-nél hosszabb és 94 cm-nél szélesebb nem lehet
- legalább kéthavonta egyszer ülésezik, viszont ha tíz tag kívánja, akkor rendkívüli ülés tart. A határozatképességhez az elnökön kívül legalább tíz fő kell, ha ennyi nincs jelen, akkor a legközelebbi újabb ülés a megjelentek számától függetlenül határozatképes. A döntéshez egyszerű szótöbbség elegendő.

A közgyűlést az egylet választóképes tagjai alkották. Minden év Adar hó hetedik, szökőévben Weadar hó hetedik napjára hívta össze az elnök. Határozatképességéhez a tagság harmadának megjelenése volt szükséges. Ha nem történt ilyen létszámú megjelenés, új ülést kellett összehívni, ez mindenképpen érvénye volt. Ha valamely ügyben ötven tag kérte, akkor rendkívüli közgyűlést kellett összehívni. Nézzük ezek után, hogy mire terjedt ki a testület hatásköre!

- Tárgyalta a költségvetést, a zárszámadást, meghallgatta a választmány és a számvizsgáló bizottság éves jelentését.

- Határozott ingatlanok vételéről, eladásáról, építkezések indításáról, kölcsönök felvételéről.
- Döntött azokban az előterjesztésekben, indítványokban, javaslatokban, amelyeket a választmány terjesztett elé.
- Fellebbezések felett véglegesen ítéletet mondott.
- Saját tagjai közül 3 számvizsgálót választott.
- Megválasztott egy 5 tagú szavazatszedő bizottságot, amely saját maga köréből jelölt ki elnököket.
- Az évi rendes közgyűlés napján, délután 3-tól 5 óráig, titkos szavazás útján megválasztotta a választmány tagjait.

A választmánynak az ortodox hitközség elnökével 31 tagja volt, s testület a következő húsvét 4-ik vagy 5-ik napján a működő elnök meghívására összegyűlt, és egy háromtagú szavazatszedő bizottság közreműködésével egyévi időtartamra megválasztotta az egylet elöljáróit (elnök, gondnokok, stb.)⁷

Az egylet működésével kapcsolatban szólnunk kell a gyógyításról, gyógyíttatásról is. Ezt a tevékenységet bizonyára már a Chewra Kadischa létrejötte után is végezték, de első adatunk 1843-ból származik, amikor a zsidóság az „*Ispitály*” néven említett, 700 forintra becsült épületét biztosította.⁸

Újabb adatunk csak jóval későbből van. A közkórházban az izraeliták részére külön részleget szerveztek, itt a betegek a saját vallásuk előírásai szerint étkezhettek és élhettek. A kórházat 1887-ben említették ezen a néven, pénz hiányában az intézményt a közbirtokosság és a Chewra Kadischa a megyének akarta átadni. Ezt a törekvést 1894-ben siker koronázta, ekkor nyílt meg a közkórház, majd további fejlődését a Chewra Kadischa tette lehetővé, ők ugyanis megállapodtak a helyi kórházzal, hogy azt egy zsidó szakasszal bővítik. Erre 1897-ben került sor. Az építési munkákra január 8-án pályázatot hirdettek, az „árlejtés” határideje január 17-e, délután két óra, színtere az egylet helyisége volt. Az ajánlatok biztosítésként kőműves és ácsmunkára 100-100, a lakatos és asztalos munkálatokra 50-50 forintot kellett letenni.⁹

A tényleges megvalósításhoz vezető kezdő eseményt idézzük fel a helyi hírlap segítségével: „...a helybeli izr. szentegylet külön konyha-tartás jogosultság mellett engedélyt nyert arra nézve, hogy a közkórházhoz egy szárnyépületet építtethessen. Az alapkő letelés ünnepélye f. hó (március) 16-án ment végbe... Az alispánt a kórház épülethez való megérkeztek az izr. szent egylet nevében Halasi Mór üdvözölte... Az alapkőletelésnél az alispán, az izr. szent-egylet elnöke s az izr. hitközség elnöke tettek kalapácsütéseket s elhelyezték a jelen voltak által aláírt okmányt, mely történetét adja az építkezésnek. Az alapkőletétel után Reizman Herman, a szent-egylet elnökének házában villás reggeli volt.”¹⁰

A bővítés után 87-re emelkedhetett az ágyszám. Az egyletnek a kórház megnagyobbításában vállalt szerepét az épület folyosóján, a bejárattól jobb felől eső falba illesztett márványtábla hirdette, ez még 1937-ben is megvolt.¹¹

A fennmaradt adatok, számok tudósítanak a betegforgalomról, az elvégzett munkáról. Az 1896-os esztendőben 424 református, 252 római katolikus, 152 görög katolikus, 78 izraelita és 8 ágostai hitvallású beteget kezeltek az intézményben.¹²

Az egylet 1907. február 20-án tartotta egyik közgyűlését, ezen beszámoltak arról, hogy: „...az elmúlt évben, a gyógyszerárban és az orvosnak kifizetett 1183 korona 71 fillért, beteg hitsorsosoknak a kórházban rituális kosztra 758 korona 80 fillért, szegényeknek kiosztott 587 kor. 50 fill., szegény halottaknak temetkezési költségre 176 kor 21 fillér, így kizárólag jótékony célokra az egyesület kiadott 2711 koronát 22 fillért.”¹³

Az 1910. március 17-i közgyűlésen elhangzott tájékoztatóból kitudódik, hogy a vármegyei közkórházhoz csatolt zsidókórház szakaszban 233 betegnek 3976 kóser kosztnapot adtak, és ezen ápoltak közül 208 beteg testvérük nyerte vissza egészségét: „Pedig hát még ezáltal a Chewra Kadischa nem merítette ki jótékonyágának gyakorlását, veszélyes betegeknek Budapestre való felküldése, a

kórházon kívül fekvő betegeknek orvosi segély és orvosszerek nyújtása és másféle segélyek szép összeget képviselnek, melyet egyenként semmiesetre sem tehetünk volna meg, erre csak egy ilyen egyesület képes, melynek jelenleg 127 helybeli és 26 vidéki tagja van.”¹⁴

A beszámolóból kiderül az is, hogy az elmúlt esztendőben öt fő: Rochlitz Samu, Frigyesi Simon egykori, Grosz Vilmos jelenlegi választmányi tag, Ackersman Adolf és Grün Dezső rendes tagok, örökre elköltöztek az egyesület kebeléből. Az egylet mögött lévő egy év alatt két közgyűlést, egy 21-es bizottsági gyűlést és nyolc választmányi gyűlést tartottak.¹⁵

A kórházban működő zsidó részleghez külön ápolót szerződtettek. Az 1908. március 4-én közzétett hirdetményből az is kitűnik, hogy milyen feltételekkel: „A kismvárdai vármegyei közkórházzal egybekapcsolt zsidókórház-szakaszhoz egy kis családdal bíró, szakavatott ápoló kerestetik.

Kötelessége a kórház szabályrendeletében körülírt munkákat végezni, s a kórházban fekvő zsidó betegeknek orth. kóser kosztot nyújtani. Az ápoló javadalmazása:

1. A vármegyétől készpénzben havi 32 kor. 80 fillér, továbbá minden betegnek nyújtandó egy napi élelem után 64 fillér és ruházat.
2. A kismvárdai Chewra Kadischától készpénzben havi 20 korona, pótlékul minden napra a betegek ételmezéséhez 20 fillér és természetben tisztességes lakás.

Az állás 1908. év május hó elsején okvetlenül betöltendő. Az erkölcsi és működési bizonyítványokkal felszerelt, s lehetőleg sajátkezűleg írt kérvények f. évi április hó 1-ig alantírt elnökhöz benyújtandók. Reizman Herman ”¹⁶

1912 januárjában ismét találkozhatunk az állás meghirdetésével, a javadalmazásban ekkor már a gabellamentesség is szerepelt.¹⁷

A következő év júniusában hasonló okból hirdettek pályázatot, ekkor azonban a kiírásban feltűntették, hogy gyermektelen, fiatal házaspárok előnyt élveznek. Az állásra vonatkozó részletes információkat Klein Salamontól, a Chewra Kadischa gondnokánál lehetett megtudni.¹⁸

A kórházi ápolók közül 1904-ből ismerjük Goldfarb Jakab 41 éves demecseri születésű izraelitát, 1905-ből és 1907-ből Weisz Márton 28 éves helybeli születésű férfit.¹⁹

A község vezetősége állandóan, de úgy látszik csekély erővel, és hasonló anyagiak „feláldozásával” napirenden tartotta a kórház továbbfejlesztését, egy új egészségügyi intézmény létrehozását. 1927. január 20-án a megyei alispán elnöklete alatt megtartott kórházi választmányi ülésen szintén a jövőbeni új kórház ügyét tárgyalták, és ekkor egy kisebb ügyben is döntöttek. Az alispán és a Chewra Kadischa között megállapodás jött létre, amely szerint a jelzett kórházban ápolás alá kerülő és kóser kosztot igénylő betegek ételmezése érdekében, a vármegyei törvényhatóság az új közkórház közelében egy szoba, konyha és kamarából álló lakást felépíteni hajlandó, ha a község ingyen ad a célra mintegy 250 négyszögölnyi területet. A község a megállapodást jóváhagyta, és felhívta az előljárárságot, hogy a vételt lehetőleg az izraelita Szent Egyelet „közbenjöttével” igyekezzék lebonyolítani.²⁰ A fent említett új kórház meg is épült 1975-ben!

Ha az egészségügy területét érintettük, akkor említsük meg azt is, hogy Kismvárdai egészségügyi ellátásában milyen kiemelkedő szerepe volt azoknak az izraelita orvosoknak, gyógyszerészeknek, bábáknak is, akik nem közvetlenül a kórház kebelében tevékenykedtek. A kórház gyógyítói közül – illusztrálásként –, minden szakmai szintről emeljünk ki egy-egy személyt! Elsőként a kórház második igazgatójának, dr. Mosánszky Jenőnek (igazgató-főorvos 1901 és 1930 között), majd dr. Szőke Sándornak, akit 1918-ban neveztek ki főorvosnak, és végezetül Lefkovich Ernő orvosnövendéknek a nevét említsük meg.²¹

De térjünk vissza a Chewrához! Az egylet vezetőségéről általában azokból a híradásokból tudhatunk meg valamit, amelyek a Chewra Kadischánál lefolyt választásokról szólnak. 1907. április 2-án megválasztott elnöknek Reizman Herman, pénztáros lett Fried Salamon, ellenőr Molnár József, gondnok Klein Salamon és Fried Sámuel Juda, jegyző Füredi Ármin. A választmány tagjai lettek: Széll Mihály, Grosz Vilmos, Reizman Samu, Zuckerman Bernát, Spitz Éliás, Lebovics Ignác, Rochlitz Samu, Grosz Lajos, Fleischman Israel, Beck Sámuel, Friedman Márton.²²

A következő évben, a január 19-én megtartott tisztújítás eredményeként elnök lett: Berkovics Elek, I. sz. működő alelnök: Jakubovics József, pénztáros: Salgó Adolf, alaptőkegondnok: Széll Mihály, ellenőr: Beck Sámuel, jegyző: Weisshaus Ignác, számvizsgálók: Ackersman Adolf, Eichler Mór, Smilovics Dezső, választmányi tagok: Dancziger József, Fried Sámuel, Klein Jakab, Berger Ignác, Rosenbaum Leo, Elenbogen Adolf, Weinberger József, Hartman Herman, Friedman Jenő, póttagok: Rossmann József, Feldman Béla és Schwarc Farkas.²³

1909. április 9-én elnök: Reizman Herman, pénztáros: Fried Salamon, gondnok: Klein Salamon, Fried Sámuel Juda, ellenőr: Molnár József, jegyző: Füredi Ármin. A választmányba kerültek: Széll Mihály, Grosz Vilmos, Reizman Samu, Zuckerman Bernát, Harstein Lipót, Friedman Márton, Lebovics Ignác, Lázár Fülöp, Beck Sámuel, Hochman Mór, Hartman Herman.²⁴

1910-ben a választmányi tagok: Reizman, Széll, Fleischman, Zuckerman, Friedman, Lebovics, Harstein, Hartman, Rochlitz Henrik (Mándok), Weisz Mór, Hochmann Mór.²⁵

A Chewránál 1912. április 5-én is tartottak választást, erről a Kisvárdai Friss Újság tudósított. Elnök lett Reisman, gondnokok: Klein Salamon és Fried Salamon Juda, pénztáros: Fried Salamon, ellenőr: Molnár József, jegyző: Füredi Ármin, választmányi tagok: Széll M., Zuckerman B., Fleischman Izrael, Reizman Samu, Friedman Márton, Harstein Lipót, Fried József igazgató, Weinberger Samu (Gyulaháza), id. Klein Herman, Lázár Fülöp, Hartman Herman.²⁶

A már többször említett elnök 1914 áprilisában elhunyt. Halotti nekrológiájában többek között ez olvasható: „Kisvárdai és vidéke kereskedelmének és közgazdaságának ege f. hó 7-én délután elsötétedett, egy fénylő csillag, Reizman Herman csillogó lelke hagyta el ekkor földi hüvelyét... Az ő nagy akaratereje itt is fényes eredményeket vívott ki, a 60-as évek előtti sablonos mezőgazdaságából mihamarabb kiemelkedett az ő mintagazdasága, melyről sok gazdatársa példát vett, melynek tagadhatatlan következménye a közjólét fellendítése lön... Konzervatív felfogása mellett szerette a felvilágosodás terjesztését, ő volt az, aki a 80-as években a helybeli izr. iskolát létesítette, melynek halála napjáig buzgó iskolaszéki elnöke volt. Különös szeretettel istápolta a helybeli izraeliták Szentegyletét, melynek 30 éven át volt fáradhatatlan elnöke, az ő agitációja folytán létesült a helybeli közkórházhoz csatolt zsidókórházzal, amelyben több ezer beteg hitsorsosa nyerte vissza egészségét. Az ő jótéteményeit kiterjesztette a község összes lakosaira, se szeri, se száma azon szegényeknek, akiknek ő titokban is fát, eseséget, pénzt osztogatott. Ő a szentírás parancsa szerint cselekedte a jót, mert nem szerette, hogy megtudja a balkéz, amit a jobb adott.”²⁷

Mások is adakoztak az egyletnek, halálesetek alkalmából sokszor olvashatók ilyen aprócska hírek: „Chewra Kadisa Egylet a Gronich Lázár úr által dr. Révész Sándor temetése alkalmából koszorúmegváltás címén hozzá juttatott 10 pengő adományért ezúton mond köszönetet.”²⁸ A zsidók sokféle jótékonykodásban a vallásnak is igen fontos szerepe volt, hiszen a törvények között szerepelt a micvá (jótétemény), ezért aki tehetett, egyénileg is jótékonykodott zsidó és nem zsidó célokra, ha természetesen nem is egyenlő mértékben.

Az egylet kikerülésével közvetlenül a kórházat is részesítették adományokban, pl.: „Özv. Berger Ignáczné úrnő a kisvárdai közkórház betegek részére 12 drb kis tollpárnát és arra 24 drb fehér huzatot ajándékozott.” – köszönte meg 1914 őszén a kórház vezetősége a jótékony cselekedetét.²⁹

1929-ből rendelkezünk az egylet vezetéséről felsoroló dokumentummal: elnök: Széll Mihály, gondnokok: Fried Sámuel Juda, Klein Gyula, pénztárnok: Klein Márkusz, ellenőr: Lefkovics Miksa. Választmányi tagok: a hitközség elnöke hivatalból, Reizman Samu, dr. Fried Samu, id. Fried József, Fleischmann Izrael, Friedmann Ábrahám, Hochmann Mór, Schatter Simon, Kellner Mór, Klein Mór, Molnár József, Neumann Mór, dr. Szilágyi József, Salgó Adolf, Berger Herman, Hartman Henrik.³⁰

Mintegy húsz év telt el a korábban ismertetett, és a fentebb közreadott névsor keletkezése között, ám látható, hogy bizonyos nevek mindkettőben szerepelnek. A felsoroltak közül egy személyt emeljünk ki, ez pedig Molnár József, aki majd idővel az egylet elnöki posztját is be fogja tölteni. Ő 1853-ban Ungvárott született, Kisvárdára kerülésekor főkönyvelő, majd a Spiegel és Moskovitz cég beltagjaként naggyá fejlesztette az üzletet, később bankigazgató lett.³¹ Róla a könyvnek a gazdaságot bemutató fejezetben még szólunk.

A Chewra Kadischáról írottak összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az a jótékonyági, a kegyességi és a kölcsönös segélyező egyesület feladatainak keverékét végezte.

5.3. AZ IZRAELITA NŐEGYLET

A polgári jótékonyág gyakorlását az Izraelita Nőegylet vállalta magára. A Talmud több helyén egyik legfőbb erénynek tekintett jótékonyág ugyanakkor kötelessége is volt a zsidónak, (tsedaka) hiszen ez volt a judaizmus egyik alapvető parancsolata. A tanítás szerint a rászorulónak juttatott adomány tulajdonképpen csak visszaszolgáltatása annak, amitől a szűkölködőt embertársai megfosztottak, ilyen alapon tehát erénynek sem tekinthető. „*Ami az erény rangjára emeli, az a személyes odaadás, a szeretet, az együttérzés, a könyörület, a személyes jóakarát.*”³²

A felsorolt jellemvonások, tulajdonságok éppen azok, amelyeknek ellentétét tulajdonította a többségi társadalom a zsidóságnak, vagyis kapzsinak, önzőnek, harácsolónak, mások kihasználóinak tartották őket. A jótékonykodás tehát arra a célra is szolgálhatott, hogy formálja, jobbítsa azt a negatív képet, amely a társadalomban a zsidóságról kialakult. Az adakozás a propaganda – főleg a korabeli tömegkommunikáció alapját képező sajtó- révén elősegítse a zsidók befo-gadását, társadalmi elismerését.

E rövid bevezető után nézzük a konkrétumokat!

Az egyesület már azt megelőzően is működött, mielőtt a hatóságoktól erre jóváhagyást nyert volna. Legkorábbi adatunk erre 1877-ből származik. A nem hivatalos alakulás utáni évben készült kimutatás szerint az egyesület vagyona 600 forint volt, kiadása 283 forint 25 kr., bevétele 329 forint 40 kr. A rendes tagok száma 104.³³

Az érintetteknek előbb-utóbb azonban hivatalos mederbe kellett terelniük az egyesület működését, ezért 1883. március 7-én közgyűlést tartottak, melyen 26 fő vett részt. Fried Józsefné ideiglenes elnök előadta az összejövetel célját, mely szerint a nőegylet tevékenységét törvényes alappal kell fektetni. Ennek feltétele, hogy az egyesület olyan alapszabállyal bírjon, melyet a minisztérium jóváhagyott. A tagok közül néhányan már elkészítették a tervezetet, ezt az ülésen felolvasták és jóváhagyták. Az alapszabály értelmében vezetőséget választottak, elnök: Reizman Hermanné, alelnök: Grosz Vilmosné, pénztárnok: Fried Józsefné, jegyző: Glück Péter lett. Az ő munkájukat 12 tagból álló választmány segítette. Fennmaradt az egyesület 1883. augusztus 18-án kelt alapszabálya, mely vélhetően alig változott a márciusban elfogadotthoz képest. Ebben ez olvasható:

- „1.§ Az egyesület címe: a Kisvárdai izraelita jótékony nőegylet.
- 2.§ Az egyesület célja a Kisvárdán lakó, mőz. vallású, fedhetetlen erkölcsű házi szegények nyomorát enyhíteni, az önhibájukon kívül szükségben szenvedő családokat és egyeseket segíteni, az ügyefogyott árvák jó gondviseléséről gondoskodni s őket a társadalomnak megmenteni.
- 3.§ Míhelyt a fentebb kifejtett célra ötvenen csatlakoznak, a Kisvárdai izr. jótékony nőegylet magát megalakultnak tekinti, és megválasztja tisztviselőit.
- 4.§ Az egyesület pénz ereje: az alapítványok és ezek után járó kamatok, az évi tagsági díjak, az egyszer mindenkorra tett és azután az egyesület tagjai által koronként gyűjtendő kisebb, nagyobb adományok, a választmány intézkedései által eszközölt rendkívüli jövedelmek.
- 5.§ Az egyesület tagjai alapítók, pártolók és rendes tagok.
- 6.§ Az egyesület alapító tagjai azon férfiak és nők, kik egyszer s mindenkorra legalább 25 frtot az egyesület pénztárába készpénzben befizetnek, vagy annak befizetésére magukat kötelezik, egyéb iránt az alapítványi összeg 5 frtos havi részletben is törleszthető.
- 7.§ Az egyesület pártoló tagjai azon férfiak és nők, kik magukat aláírásukkal kötelezik arra, hogy hat éven át évenként legalább 5 frtot fizetnek az egyesület pénztárába, a befizetés az egyesület megalakulása után egy hónappal első ízben, azután pedig minden év szeptember havában történik, nyugta mellett a pénztárnoknál.

8. § *Az egyesület rendes tagjai csak nők, kik 3 forint felvételi díjat és koronként legalább 20 Kr. tagsági díjat fizetnek az egyesület pénztárába.*
9. § *Az egyesület ügyeit a választmány vezeti. A választmány tagjai: az elnök, alelnök, jegyző, pénztárnok és a választmányi tagok. A jegyzőt kivéve, ki férfit, a választmány tagjai az egyesület rendes tagjaiból választandók egy évre, a közgyűlés által.*
11. § *A választmányi tagok száma 50 tag után 12, 100 tag után 15 és így minden további 50 tag után hárommal több.*
13. § *Minden év május havában meghívók által Közgyűlés hívandó egybe, melynek tárgyai:*
- tisztviselők és a választmány választása.*
 - a választmány által beterjesztett számadások felülvizsgálása és a felmentvény megvagy megnevezése.*
 - 50 forint meghaladó kiadások megszavazása és folyóvá tétele.*
 - netáni indítványok feletti határozat hozatala.*
- ...Reizman Hermanné, elnök, Glück Péter, jegyző. " 34*

Az alapszabályra 1884. április 10-én ütötte rá a belügyminisztérium a pecsétet, ezt követően nem volt akadály a törvényes keretek közt folyó munkának.

1888-ban a Nőegyletet Klein Mózesné elnök, Széll Mihályné alelnök, Fried Náthánné pénztáros és Glück Péter jegyző vezették. Az Egyenlőség c. lap hírül adta, hogy mint minden évben, úgy a fent említett évben is, az egyesület gyűjtést szervezett a szegény gyermekek felruházása érdekében, s nem eredmény nélkül. A december 19-én tartott választmányi ülésen ünnepélyes keretek között 26 fiatalot láttak el téli ruhával, ugyanekkor a választmány két rászoruló asszonynak 40–40 forintot adományozott.³⁵

1892-ben, amint arról a Kisvárdai Lapok beszámolt, elnöknek választották Széll Mihálynét, alelnöknek Harstein Lipótnét, pénztárnoknak Lázár Fülöpnét, a jegyző Rosenthal Ferencz lett. Az évi jelentésből kiderült, hogy az egyesület az elmúlt évben jótékony célra kb. 500 forintot áldozott, a kamatozó vagyona 1167 forintra emelkedett.³⁶

Amikor 1894. május 28-án az egyesület a rendes évi közgyűlését tartotta, akkor kimutatást adtak arról, hogy 112 egyleti tag a tagsági díj fejében 349 forint 85 koronát fizetett be. Megyeri Krausz Izodorné (szül. Wahrman René) 100 forinttal lépett az egyesület alapító tagjainak sorába. A Nőegylet vagyona ekkor 1346 forint 13 kr-t tett ki.³⁷

A helyi sajtó megőrizte az egyesület történetét jelző eseményeket. Kiemelkedők voltak a decemberben történő akciók, amelyek során hasonló események zajlottak: „...az Izraelita Nőegylet f. hó 19-én az egyleti helyiségben 26 leánygyermeket ruházott föl. Glück Péter ügyvéd, egyleti titkár szép beszédben háláját fejezte ki a nemes lelkű adományozóknak.”³⁸

A nőegylet a Zuckermann Bernátné alelnöknő és Glück Péterné által gyűjtött összegből 1908. december 15-én szintén szegény iskolás leányokat ruházott fel, ezúttal 34 főt: „Lélekemelő jelenet volt, midőn a felruházott gyermekcsereg mindegyike örömtől sugárzó szemekkel gyönyörködött téli felsőjében és cipőjében... Az egyesület alelnöke és Glück Péterné úrasszonyok még meg is vendégelték a leánysereget... Isten áldja meg a nőegylet nemes szívű tagjait, mely egyesület egyik évben sem feledkezik meg a szegény iskolás leányokról, még akkor sem, ha az erre szükségessé össze kell koldulniuk.”³⁹

A ruhadarabok általában gyűjtésből származtak, de volt, aki pénz és élelmiszert is adott, ezekből gondoskodtak az ajándékokról. Néha egy-egy tekintélyesebb zsidó halálakor, az elhunyt végrendeletileg, vagy örökösei valamilyen összeget juttattak a Nőegylet részére, esetleg más egyesület javára. 1891-ben például 13 iskolást ruháztak fel abból az ötven forintból, amit Rosenblüth Simon kereskedő örökösei adományoztak, 1902-ben pedig: „Néhai Altman Mór úr a kisvárdai izr. Nőegyletnek jótékonyágának gyakorlására végrendeletileg 1333 K 33 fillért hagyományozott, mely összeget az örökösök nevében Altman Ede úr a nőegylet pénztárába befizette.”⁴⁰

Amikor 1914. november 10-én özv. Reizman Hermanné, az egyesület sok éven át volt elnöke, Marosvásárhelyen elhunyt, végakarata szerint gyermekei 2500 koronát juttattak az egyesületnek. Diner Edéné elnöknő joggal köszönhette meg a nagylelkű adományt.⁴¹ A néhai elnöknőről el kell mondani, hogy ő Reizman második felesége volt, lánykori nevén Mandula Etel.⁴² 1904-ben halt meg Reizman Herman első felesége, az őrladányban született Fischer Regina.⁴³ A férj – a második feleségét megelőzően, 1914. április 7-én halálozott el, s végrendeletében 1000 koronát hagyományozott a nemes célra.⁴⁴

Itt kell szólnunk arról, hogy a helyi, zsidó kézben lévő sajtó szinte egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a bármilyen emberbaráti célra adakozók nevét, s az általuk felajánlott kisebb-nagyobb összegeket megemlítsse. 1898-ban, pl. az 1895-ben tartott szérumbál pénztári maradványát, 137 forint 40 kr-t dr. Lichtman Vilmos ajánlotta fel a Nőegyesületnek. Halasi Mór ekkor szintén adott 5 forintot, ezt Lángné az egyesület elnöke megköszönte.⁴⁵

Amikor Maimonidész felsorolta a jótékonykodás gyakorlásának nyolc, egyre erényesebb módját, akkor a hetedik foknál azt említette, hogy az nem más, mint amikor valaki úgy adományoz, hogy nem tudja kinek, s valaki úgy kapja, hogy nem tudja kitől. Ennek a tapintatnak a hiányában a jótékonykodóra a kérdéskérdés vádja vetülhet. A gazdagságát fitogtató, a felfelé szolgalelkű, a társadalom alsóbb rétegei felé kevély zsidó típusú korabeli zsidó lapok is ostorozták. Megállapíthatjuk, hogy a korabeli gyakorlat nem volt összeegyeztethető a diszkrécióval, szerénységet hirdető vallásos elvekkel. Ez természetesen nem csak az izraelita felekezet tagjai tekintetében igaz. Azt is látnunk kell azonban, hogy a kedvezményezett egyesület, testület a hálóját ki akarta fejezni az adakozó felé, ilyen módon is megörökítette az adakozó nevét, emlékét, másrészt az adományozók hiúságával számolva biztosítania próbálták a következő adományokat, másrészt új adakozókat „beszervezni”, továbbá a közzétételekkel kívánták publicitást biztosítani a különböző egyesületeknek, s magának a jótékonykodásnak.

A bevételek nem csak adományokból, hanem jelentős részben a megrendezett estekből származtak. A műsorral összekötött rendezvényeket általában tánc követte. 1896. január 11-én is egy ilyen alkalomból szerveztek műsoros előadást. Nevezetesen ez az esemény azért, mert az ún. Nagyvendéglőben rendezett esten Kisvárdán először gyulladt ki műsoros előadáson villanyfény.⁴⁶

A későbbi évtizedekben is hagyományos pénzszerző módja volt az egyesületnek a „rendezvény-szervezés”. 1930 decemberében a Nőegyesület helybeli műkedvelő színjátszók segítségével tartott jótékony célú kabaré estet. Egyéb műsorszámok mellett előadták Molnár Ferenc: Marsall, Vadnay László: A frakk, és Nóti Károly: Az antenna betyár c. jeleneteket.⁴⁷

1935-ben a Nőegyesület és a Leányegyesület a népkonyha javára közösen tartott vasárnapi teaestet. Ezek a rendezvények a fiataloknak szórakozási lehetőséget biztosítottak, másrészt a jótékonykodást gyakorolhatták azok, akiknek erre lehetőségük volt. Ez a decemberi rendezvény is jól sikerült: *„A mulatságon nagy számban vett részt a közönség, és a megjelentek soraiban képviselve volt Kisvárdai egész társadalma.”* – írta beszámolójában a helyi sajtó munkatársa.⁴⁸ Ez alkalommal is együtt szórakoztak a város fiataljai, a felekezeti különbség nem játszott szerepet. A zenét szolgáltató amatőr jazz-zenekar összetétele is ezt látszik igazolni: Sándor Klári, Bodnár József, Klein Ferenc, Lunczer László alkották a zenekart.

A pénzügyi helyzetek szaporodásával egyre inkább gyakorlat lett, hogy azok is valamilyen összeggel támogatták a különböző egyesületeket, így a Nőegyesületet is. Az ilyen és hasonló adományokat, és a kapott pénz nagyságát a kedvezményezettek mindig közzétették a sajtóban, és köszönetet mondtak az ajándékozónak. Láng Zsigmondné egyesületi elnök is így tett: *„A Kisvárdai Ipar és Kereskedelmi Bank igazgatósága ez idén sem feledkezett meg szegényeinkről s évi mérlegének lezárása alkalmából 200 koronát juttatott a nőegyesület pénztárának.”*⁴⁹

Olykor a Nőegyesület is felekezeti különbség nélkül tevékenykedett: *„Páratlan bőkezűséget tanúsított ez alkalommal az izr. Nőegyesület is, mely válaszmányi gyűlésen elhatározta, hogy a város összes leánytanulóit vallási különbség nélkül uszonnával látja el. Ilyen jótékony egyesület nem szorul magasztalásra.”* – írták a millennium alkalmából rendezett akción.⁵⁰

Gondot fordítottak még a szegény leányok férjhezmenetelére, s úgy tűnik, hogy külön segélyalapot létesítettek számukra. A több erről szóló hír egyike szerint, az izraelita nőegyletnek szegény menyasszonyokat segélyező alapja javára 1907 augusztusában Glück Péter lakodalmas házában Taub Alice és Friss Rózi gyűjtöttek 90 koronát.⁵¹ 1910-ben Grosz Ignác lakodalmas házában Stark Relli és Salgó Gizella „*úrleányok*“ 44 korona 43 fillért, Reisman Mór úr lakodalmas házában pedig Reisman Rezi 22 korona 60 fillért szedett össze.⁵² Az alap a későbbi években is létezett, hiszen több híradás van róla. Az egyik szerint 1930-ban Goldman lakodalmas házában Grünwald Ilonka és Markovics Helénke 10, Schwarcz Ármin lakodalmas házában pedig Csillag Jolánka és Schwartz Irénke 11,78 pengőt gyűjtött.⁵³

A Nőegylet maga is adományozott nemes célokra. Az izraelita hitközség tűzifagyűjtő felhívására is reagáltak: *„Az izr. Hitközség képviselő testülete f. hó 13-án tartott választmányi gyűlésén Reizman Herman elnök indítványára két bizottsági tagot küldtek ki, hogy az izr. szegényeknek adandó tűzifa szerzése végett-mint minden évben, úgy az idén is- adományokat gyűjtsön. A gyűjtéssel Weisz Lajos és Lebovics Benjámín bizattak meg, kiknek buzgalma 160 frtot juttatott a nemes célra. Az adományozók között a hitközség kebelében fennálló jótékonyozó egyletek is szerepelnek.”*⁵⁴

Az egylet olyan programokat is szervezett, melyek nem voltak összefüggésben a jótékonykodással, inkább a közművelődést, az ismeretterjesztést szolgálták. 1932. január 10-én a Népkönyvha helyiségében Vámbéry Melanie számolt be tapasztalatairól „*Írországi élményeim*” címmel,⁵⁵ február 21-én pedig dr. Hüvös Henrikné „*Párizs és a gyarmatügyi kiállítás*” című előadását tartotta utazási élményeiből. Ekkor: *„... a szép számmal összegyűlt közönség a legnagyobb áhítattal és élvezettel hallgatta a felolvasó közvetlen és mindenkit elragadó, megkapó, tanulságos előadását, melynek végétével a hallgatóság frenetikus tapsal adott kifejezést az előadó által nyújtott kiváló élvezetért.”*⁵⁶

Fennállása alatt az egylet többször is változtatta alapszabályait. Először 1884-ben, majd 1897-ben került erre sor. A változtatások az egyleti munka lényegét általában nem érintették. Az alapszabályzatokhoz mellékelt jegyzőkönyvekből és a korabeli lapokból kiderül, hogy kik voltak azok, akik leginkább mozgatták az egyletet. Glück Péter ügyvéd nevét már említettük, ő hosszú éveken keresztül volt az egylet jegyzője. Az alapszabály szerint ezt a tisztséget csak férfi tölthette be, a többi posztot csak nő. Glück tagja volt a Kisvárdai Ipari és Kereskedelmi Bank igazgatótanácsának, így könnyen szerezhetett tőlük adományt az egylet részére. Az 1880-as években az egylet elnöke Reisman Hermanné, egy tekintélyes és vagyonos kereskedő felesége volt. Férje szintén egy pénzügyintézet igazgatóságának tagja, mégpedig a Takarékpénztáré, amúgy gazdag kereskedő és birtokos.

A századforduló előtt kapott szerepet egy másik hölgy. 1897. június 13-án az egylet első választmányi ülését tartotta az újonnan megválasztott elnöke, Láng Zsigmondné elnöklete alatt. *„Ez alkalommal elnök 50 frtot ajánlott fel szegény gyermekek téli felruházására. A nevezett hölgy férje haszonbérlet volt, így a felajánlás nem rendítette meg a család anyagi helyzetét. Glück Péterné választmányi tag méltatta ezt a nemes gesztust, és javasolta, hogy a választmány tagjai azt saját felajánlásaikkal egészítsék ki 100 forintra. „Hogy mily lelkesedéssel fogadtatt ezen indítvány, mutatja azon körülmény, hogy néhány perc alatt a v. tagok az elnöknő által ajánlott 50 frttot 150 frtra egészítették ki önkéntes adományaikkal.”*⁵⁷

A századforduló utáni években Zuckerman Bernátné (Reizman Katalin) végzett kiemelkedő munkát, ezzel tulajdonképpen átvette anyja, az őrladányban született Reizman Hermanné (Fischer Regina) örökét. Annál is inkább megtehetette ezt, mert férje, Zuckerman Bernát (apja Zuckerman Gusztáv, anyja Moskovitz Mina) földbirtokos volt az Ipari és Kereskedelmi bank igazgatója. Zuckerman Bernát 1916. december 20-án, 54 évesen szívhűdés miatt halt meg, tetemét a Nyírlövön lévő családi sírkertbe vitték.⁵⁸ Feleségét az 1918. szeptember 3-án, 52 éves korában, gyomorrák miatt bekövetkezett halála akadályozta meg a további önzetlen tevékenységében.⁵⁹

A tagok közül említendő dr. Rosenblüth Bernáthné, (férje orvos, szintén a Takarékpénztár ig. tagja), Berger Ignácné, (férje nyomdász, könyv-papír-írószer kereskedő), Fried Józsefné (férje gyógyszerész), Lebovics Benjáminné (férje földbirtokos), Windt Hermanné (férje ter-

mény-nagykereskedő), Schwarz Ignáczné (férje vendéglős), Frigyessy Simonné (férje italkereskedő), Lázár Zsigmondné (férje kereskedő), Reizman Samuné (férje kereskedő). Ez utóbbi hölgy több esztendőn át volt az egyesület elnöke. A férjek foglalkozására azért tértünk ki, mert az említett hölgyek általában nem a saját maguk jövedelméből, hanem a férjeik által szerzett vagyonból jótékonykodtak.

Nem felejtkezhetünk el arról a személyről sem, aki négy évtizedig volt a Nőegylet titkára. Krausz Soma (nevét 1898-ban Kovácsra magyarosította) egy magán polgári iskola vezetője volt, majd ennek megszűnése után a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet Rt. pénztárosaként működött. Talán a pedagógusi hivatása is predesztinálta őt arra, hogy munkájával segítse azt a szervezetet, mely a rászorulókat gyámolította. A Nőegylet, az általa fenntartott népkonyha vezetősége, az egyesület tagja, valamint Kisvárdai társadalmának jeles képviselői, 1933. április 27-én, a népkonyha helyiségében tartott díszközgyűlés keretében vettek búcsút a településről távozó titkártól. Az ülés a nemzeti Hiszekeggyel vette kezdetét, majd a Nőegylet nevében dr. Hűvös Henrikné, a nőegylet alelnöknője mondott köszöntőt: „Azok, akik az elmúlt időkben Kovács Samuval együtt működtek, tudják, hogy mit jelentett az ő értékes munkája, amelynek hiánya élénken érezhető űrt hagy hátra az egyesület életében.” – mondotta.⁶⁰

Ezt követően még több méltató felszólalás hangzott el, végezetül az alelnöknő indítványára a közgyűlés a Nőegylet örökös dísztagjává választotta Kovács Samunét, „Katica nénit”, Kovács Samut, valamint Széll Mihályt, az egyesület intézőbizottságának elnökét, és annak feleségét. A volt titkár 1936-ban hunyt el.

Szintén ez év március 28-án távozott el szerettei köréből özvegy Reizman Samuné (Leveleki Erzsébet), róla a krónikások azt jegyezték fel, hogy: „A megboldogult nagy megbecsülésnek és tiszteletnek örvendett Kisvárdai társadalmában. A szegényeknek, rászorulóknak megértő támogatója volt, s mint a Kisvárdai Izraelita Nőegylet elnöknője hosszú esztendőkn keresztül értékes karitatív tevékenységet fejtett ki.”⁶¹

Látható, hogy a felsoroltak azon körből kerültek ki, akik maguk képesek és készek voltak anyagi áldozatokat is vállalni egy-egy általuk fontosnak és hasznosnak vélt ügy érdekében. Az alkalmi támogatók, az adományozók köre ennél jóval tágabb volt, s szinte az egész társadalmi vertikumot érintette. Mindenki lehetősége szerint adott jótékonyági célra.

A NÉPKONYHA

Ennek az intézménynek a létrehozása a Nőegylet feladata. 1909. január 31-én taggyűlést tartottak, melyen egyhangú lelkesedéssel elhatározták, hogy népkonyhát állítanak fel. A Nőegylet: „...e célból a helybeli izr. Hitközség beleegyezésével az izr. Népiskola házmesteri lakásához egy helyiséget fog építtetni, melyet a népkonyhára fog fordítani. A kiadások biztosítása céljából a nőegylet gyűjtőíveket bocsátott ki.”⁶²

Alapító tag lehetett, aki legalább 200 koronát, pártoló tag, aki minimum 100 koronát fizetett be. A rendes tagoknak azt kellett vállalniuk, hogy hat éven keresztül évenként 10 koronát rónak le a nőegylet pénztáránál.⁶³

Hasonló kezdeményezés már volt Kisvárdán, ezt is a zsidóság hozta létre. Egy 1909-ben írott cikkben azt olvashatjuk, hogy: „...az izraelita iskolánál is csak négy éve működik egy ilyen magán úton összetákoltt intézmény, ennek áldásos munkálkodását tapasztalni is lehet a gyermekeknél.”⁶⁴

A népkonyha előképét vélhetjük abban is felfedezni, amiről 1907-ben tudósítottak: „Főtisztelendő Rosenbaum Mór főrabbi úr nemes szívére valló intézkedése folytán a téli időnyben az izr. iskolába. járó 15 szegény tanuló minden nap ebédre meleg levest, illetőleg meleg ételt kap.”⁶⁵

A népkonyha alakításáról közzétett felhívást nemsokára olyan híradások követik, melyekből megtudható, hogy több pénztár is adott a nőegyletnek 200–200 koronát, s bár a forrás nem jelöli meg, hogy milyen célra történt jótékonykodás, aligha véletlen, hogy ez az összeg megegyezik azzal, amit a népkonyha alapítói tagjainak kellett leróniuk.

Május 23-án a nőegylet közgyűlést tartott. Ezen határozatot hoztak arról, hogy a hidegebb időkben, vagyis novembertől márciusig a szegény izraelita iskolásokat meleg étellel fogják ellátni, másik döntésük értelmében két bizottságot alakítottak. A férfiak alkotta testület élére Széll Mihályt, a női élére özv. Diner Edénét választották. Az ő feladatuk az lett, hogy a gyermekeket ellátó intézményt a rászoruló felnőtteket is megvendéglelő népkonyhává fejlesszék.⁶⁶

A népkonyha létrehozása az ötlettől számított egy éven belül sikerült: „A helybeli izraelita nőegylet népkonyha alapszabályai jóváhagyva e héten érkeztek vissza a hatóságokhoz.” – írták decemberben.⁶⁷

1909 decemberében, egy bérelt helyiségben, valóban megkezdte jótékony ténykedését a konyha: „A kispárdai izr. nőegylet e hó 8-án nyitotta meg a népkonyhát, mely alkalommal elnöknőn kívül megjelent az egész választmány. A megnyitási aktust Széll Mihály izr. hitközségi elnök kezdte meg, aki előadta a népkonyha keletkezésének történetét, ezután Fűredi Ármin izr. el. iskolai igazgató és Bán Lajos áll. el. iskolai igazgató tanulói nevében megköszönték a nőegyletnek eme nagyszerű intézményét... lelket örvendeztető volt nézni, hogy a megjelent úri nők mily lelkesedéssel szolgáltak fel, és mennyire jól esett nekik a szegény éhes gyermekek megvendéglése.”⁶⁸

A bérlemény valószínűleg már ekkor is abban az épületben lehetett, amiről a következő évi nyitáskor értesülhetünk: „Az izr. nőegyleti népkonyhában a szegény iskolás gyermekek a mai napon (december 4.) kezdik meg az étkezést. A népkonyha az Erzsébet utcán a Grosz-féle házban van.”⁶⁹

Ne feledkezzünk meg azokról, akiknek jelentős érdemük volt ennek a szociális intézménynek a létrehozásában: „...ha rá gondolunk azon határt nem ismerő jótékony szívre, melylyel az izr. Nőegylet elnöknője Diner Edéné önagsága már számtalan embertársának nyomorszülte könnyeit leszárítá, ha lelki szemünkkel szemléljük azon lelkes és jótékony szívű izr. hölgyeket, kik az izr. Nőegylet választmányát képezik, ha rá gondolunk az izr. hitközség elnökére: Széll Mihályra, kinek a jótékonyág gyakorlása életelemét képezi, s ki nemcsak példaadás útján, hanem serkenteni tudás folytán is a jótékonyág széleskörű gyakorlását meghonosítani mesterileg tudja, végül ha ezen izr. Nőegylet lelkes titkárának, Kovács Somának agilis tevékenységét figyelembe vesszük, akkor bátran állíthatjuk, hogy nincs is távol az az idő, a midőn ezen most létesült népkonyha a szűkebb körből kiemelkedve a jótékonyágot az általánosságra fogja kiterjeszteni.”⁷⁰ A népkonyha működtetésében nagy szerepe volt az említett agilis titkárnak, aki lelkiismeretes szorgalommal az első perctől kezdve nagy odaadással végezte a pénzügyi ügyeket. A konyha létrehozásában és fenntartásában a felsoroltakon kívül Diner Gyulának és Reizman Hermannak volt jelentős érdeme.

A rászorulókat felkaroló figyelemmel és érdeklődéssel kísérték ennek a szociális kezdeményezésnek a sorsát, sikerét: „Az egylet alelnöke Zuckermann Bernátné és a népkonyha buzgó gondnoka Grosz Benjáminné úrasszonyok az első két héten át minden délelőttjüket a népkonyhában töltötték, szíves örömmel, lelkesedéssel mérlegeltek, számítottak, mindent maguk végeztek, hogy kitapasztálják, mibe kerül az egyletnek 1-1 ebéd. Sőt ma is mindennap ott látjuk ezen két lelkes asszonyt, amint mindenre kiterjedő figyelemmel buzgólkodnak. Páratlan buzgalmuknak, fáradhatatlan tevékenységüknek azon eredménye lett, hogy a terbe vett naponkénti 30 ebéd helyett 40-50 gyermeknek ad az egylet naponta egészséges meleg ebédet.

Az egylet tagjai mint napibiztosok, tevékeny részt vesznek. Ők szolgálják ki az éhező gyermekeket. Övék a legszebb jutalom: a gyermekesereg meglegedettsége, mely ragyogó szempárral tekint az eléje tett ételre, amelyet vígan, jó étvágyal fogyaszt el.”⁷¹

A tehetősebb zsidó hölgyek jótékonykodása önmagában dicsérendő, de a tetteiből nem lehet következtetni az adakozó személy jóságára, hiszen a lélek nemessége nem a cselekedetben, hanem annak motivációjában rejlik. A zsidó hagyomány és a közfelfogás szerint is a jótékonyágnak őszintének kellett lennie. Az idealizált adakozók képe mögött ma már nem látjuk a valódi szándékot, s abban: „más-más arányban keveredő motívumok szerepeltek- egyéni hajlam, őszinte vallásos meggyőződés, a zsidó hagyományok interiorizált és szekularizálódott érzelmaradványa; az igyekezet, hogy a filantrópia gyakorlása által bizonyítsa a zsidók egoizmusa vádjának érvénytelenségét, polgári erkölcsből fakadó kötelességtudat, a kényszerű megfelelés a társadalmi elvárásoknak, egyszerű hiúság, illetve egy „befizesse magát” a „jó” társaságba, többé-kevésbé előnyök (nemesség, címek, rangok) megszerzésének reménye, stb.”⁷²

A felsorolt, s még számba vehető okok azt eredményezték, hogy a zsidó polgárság jelentős összeget áldozott adományokra. A népkonyha következő évi megindulásról így számolt be a korabeli tudósító: „*A kisvárdai izraelita nőegylet 1910. dec. hó 4-én nyitotta meg az általa fenntartott népkonyhát... Az izraelita elemi iskolából a tantestület vezetése és felügyelete alatt 19 gyermek, az állami iskolából Bán Lajos igazgató vezetésével 24 izr. leánygyermek, a főrabbi vezetése alatt álló talmudtan iskolából 9 tanuló vett részt az ebéden.*”⁷³

A népkonyha szervezetiileg is különvált a Nőegylettől. Alapszabálya volt, vezetését egy intézőbizottság végezte. Ennek tagjai voltak: a Nőegylet elnöke, a hitközség főabbija, a hitközség elnöke, a Chewra Kadischa elnöke és az izraelita iskolaszék elnöke.

A népkonyha feladata elsősorban a rászoruló izraelita iskolás tanulók, az öregek és a betegek ételmezése volt. Ennek költségét több forrás fedezte. A különböző fokozatú tagok által befizetett összegről már szóltunk, ezekhez jöttek az adományok, amelyeket szintén elfogadtak. Ezek lehetnek eszközök, berendezési tárgyak, élelmiszerek. Arra is volt példa, hogy egyetlen személy állta egy ebéd költségét. Így volt ez 1910 decemberében, amikor a hitközség elnöke, Széll Mihály is megjelent az eseményen, a gyerekekkel együtt étkezett, ezzel is emelve a karitatív akció rangját. Majd: „...*a konyha jó főztét dicsérvén, szólásra emelkedett és dicsérte a nap hősnőjét, (Grósz Benjaminszék) ki sajátjából állította ki az ebédet, sajátkezűleg tálalt a sok apróságnak, szívélyes mosollyal közeledett a kis ügyetlenekhez, midőn a villa és a kés igénybe vételére bátorította őket.*”⁷⁴

A rászorulókat számát és a népkonyha működésének eredményességét jelzi, hogy amikor 1913. március 28-án a népkonyha bezárt akkor azt a teljesítményt tudhatta magáénak, hogy: „...*négy és fél hónapon át, állandóan nyitva volt a szegények számára és ezen idő alatt mintegy 9000 ingyen ebédet osztott ki...*”, melyért a bőkezű adományozóknak köszönetet mondtak.⁷⁵ A rákövetkező év április második napján azt tették közzé, hogy: „...*egyletünk a tél folyamán cirka 8000 ingyen ebédet adott, elsősorban szegény iskolás gyermekeknek.*”⁷⁶

Az első világháború alatt különös fontosságot kapott ez az intézmény, hiszen a helybelieken kívül sok rászoruló volt azok között is, akiket a sors arra kényszerített, hogy az életüket mentve elhagyják lakóhelyüket. Az első hadi esztendő novemberében megnyitották tehát a népkonyhát: „*Díszes hölgyesereg gyűlt egybe e hó 22-én az izr. népkonyha szokásos megnyitásán. E nemes és jótékony intézetnek ezelőtt 5 évvel Széll Mihály, az izr. hitközség érdemdús elnöke volt a megalapítója, ki nemcsak eszmét adott, de tetemes anyagi áldozattól sem riadt vissza, hogy ennek életet adjon.*

A megelőző években is sok éhező gyermek és ember élvezte e nemes intézet jótékonykodását és bár sajnos évről-évre lényegesen szaporodott az éhezők száma, az intézmény vagyona annál jobban gyarapodott. S íme eljött egy év, egy történelmi nevezetességű év, melynek viszontagságai idesorolták a távoli országok lakóit, hogy városunkban letelepedjenek és menedéket találjanak az ellenség gyilkoló keze elől. Jöttek szegényen, lerongyolva, vagyont, kényelmet, mindent otthagya, pusztán életüket megmentve. S ma megnyíltak ajtajai annak a háznak, melynek vezetői megkettőzött buzgalommal, odaadással indulnak a sok éhező sorsüldözöttek megmentésére.

Lélekemelő látvány a sok fehérkötös hölgy, kik mély odaadással ott sűrögnek-forognak a kis hontalanok körül, hogy némileg is enyhítsék fájdalmaikat, bánatukat. Anyai szeretettel adja mindegyik a jó, zamatos ételeket... S hogy mily önzetlen, nemes és fennkölt gondolkodásuk, fényesen arra vall, hogy ott látjuk együtt őket valláskülönbség nélkül. Jönni kellett egy borzalmas időnek, hogy fényes bizonyítékát szolgáltatthassuk annak, hogy szívünk mindenkivel együtt érez és mindenkiért egyformán dobog. „Mindenkinek, aki éhes, jöjjön és mi szeretettel fogadjuk” Ez az izr. népkonyha fenséges jelszava! S ahol így gondolkoznak, s ily nemessen cselekednek, ott áldás és szerencse el nem maradhat.”⁷⁷

Özv. Diner Edéné egyleti elnöknő december 12-én megköszönte a népkonyhának juttatott adományokat, és ebből megtudható az is, hogy naponta valláskülönbség nélkül 150-170 ebédet osztott ki az egylet.⁷⁸

Amikor a tavasz eljöttével a konyha befejezte jótékonykodását, akkor azt rögzítették, hogy: „*Az egylet a tél folyamán felekezeti különbség nélkül 24000 ingyen ebédet adott a szegények és szűkölködők-*

nek, amivel nagymértékben enyhítette az általános nagy nyomort. Így nagymérvű jótékonyosság gyakorlását az egyesület anyagi körülményei nem engedték volna meg, de lehetővé tette az áldozatkész tagok páratlan támogatása és egyesek kegyes adományai. Elévülhetetlen érdemeket szerzett Grosz Benjaminszék úrnő, ki hat éven át fáradhatatlan buzgalommal, nagy tudással és jóakarattal vezette az egyesület népkonyháját. Fogadják mindnyájan egyesületünk nevében leghálásabb köszönetemet. Diner Edéné nőegyleti elnök”⁷⁹

A fenti idézetből azt érdemes kiemelni, hogy nem csupán az izraelitáknak, hanem a más vallású rászorulóknak is osztott ételt az egyesület. A felekezeti közti jótékonykodásnak két módja volt, s legalább két fő célt szolgált. Az első módzat a hitközség keretein kívül működő szervezetek alkalmi vagy intézményes tevékenysége, a második a nem zsidóknak felajánlott lehetőségek, hogy azok is részesüljenek az izraelita fenntartású intézmények jótékonykodásának, szolgáltatásainak. A zsidó jótékonykodás felekezeti közisége volt hivatva arra, hogy a zsidók magyarságának kiemelése mellett cáfolja azt a vádat, hogy az izraeliták szolidaritása csak a saját közösségük tagjaira vonatkozik. Amint a fenti példából láttuk, Kisvárdán is nyomát találhatjuk a többirányú jótékonykodásnak, bár megjegyezzük, hogy ez sokkal inkább volt jellemző az izraeliták neológ irányzatának közösségeire, illetve annak tehetősebb egyéneire.

Az adományok nem elégtették ki a konyha szükségleteit, így az 1915-ös esztendőben az egyesület saját pénztárából, illetve alaptőkéjéből 4000 koronát pótolta a kiadások fedezésére.⁸⁰

Az adományozásokon kívül más módon is juthatott bevételhez a népkonyha. 1933. december 10-én vasárnap délelőtt kezdtek meg a téli akciójukat, délután 5-től pedig a konyha javára a gyermekek adtak műsort. Az előzőleg beharangozottak szerint zajlott le a program: „A műsor minden egyes darabja, a rendezés oly kiváló volt, hogy e-délután, mely mindvégig szórakoztatott, sokáig fogja a lelkes és a színháztermet színültig betöltő publikum elfelejteni. A színdarabot dr. Szőke Sándorné Úrasszony igen nagy hozzáértéssel, a táncokat pedig Varga Sándor, városunk előnyösen ismert tánc tanára tanították be. A gyermekszereplők kivétel nélkül fényesen megállták helyüket és komoly színészekként álltak a rivalda előtt.

A Pierott-Pierette táncduett Friss Vera és Klein Jancsi lejtették kifogástalan ritmusban. A Lövei Kató spanyol-tánc méltón keltett feltűnést, míg az operaházi kis balett élén Róth Éva, mint prima ballerina, igazán tökéletes és élvezetes táncot produkált. Az egyfelvonásosokban jók voltak: Heller Márta, Friedenthal Tamás, Hartmann Annus és Trattner János egyetemi orvos tanár úr. Bájos és elragadó volt a kis Kálmán Vica, kinek kellemes éneke mindenkit frappierezott. A szavalók is kiváltak. Farkas Vera és Széll Vera kütűnő előadónak bizonyultak és a költemények is ügyesen voltak összeválogatva. Az élőképek összeállítása gyönyörű látványt nyújtott, öröme a szülőknél. Dr. Szőkénének szervezőképességéhez és páratlan agilitásához, mellyel az előadást megrendezte, örömmel gratulálunk és már jó előre is biztosítjuk, hogy ily műsoros délutánt a jövőben is készséggel fogunk megnézni.”⁸¹

Nem érdemtelen azt sem megjegyezni, hogy maga a község is támogatta a különböző felekezetek által fenntartott és működtetett népkonyhákat. 1939-ben például mindegyik 200–200 pengő segélyt kapott feladataik jobb ellátására.⁸²

A népkonyhának hosszú ideig nem volt saját hajléka. Az állandó otthont egy szerencsétlenség „eredményezte”. Autóbalesetben elhunyt dr. György Sándor ügyvéd, s halálakor – az elhunyt emlékét megőrizendő –, vetődött fel az a gondolat, hogy az izraelita népkonyhának állandó helyiséget létesítsenek. A hitközség telket adott, az özvegy és az elhunyt testvérei, barátai pedig pénzzel járultak hozzá ahhoz, hogy 1931. december 8-án felavathatták az intézmény új helyiségét.⁸³ Az épületet és az intézményt ezentúl dr. György Sándor Népkonyhának nevezték.

Különösen fontos volt a szervezet tevékenysége a gazdasági válság körüli években. Az ellátott személyek számáról némi felvilágosítással szolgál egy rendes évi közgyűlésről szóló beszámoló, melyből kiderül, hogy az 1933-as év kezdetétől tavaszig a Nőegylet kiosztott 2080 pengő segélyt, a népkonyhánál pedig 1932. december 18. és 1933. március 24. között 5880 ebédet kaptak a rászorulóknak.⁸⁴

Arról, hogy valójában mennyien lehettek azok az izraeliták, akiket szegénynek mondhatunk, pontos számadat nem áll rendelkezésünkre. Birtokunkban van ugyan egy 1929-es kimutatás,

mely a község területén élő szegényeket veszi számba, és beosztja őket három különböző kategóriába a rászorultság, és az ezzel arányos ellátás szempontjából, ezeket az adatokat azonban kétségekkel kell fogadnunk, hiszen nem tárták fel a rászorulókat teljes körét. Az I. osztályú szegények közé 7 egyént vettek fel, közülük 1 az izraelita, (ö.zv. Schönberger Dávidné, 80 éves) a II. osztály 22 személyéből szintén 1 ember (Hartman Kati, 60 éves), az utolsó csoport 24 lelket kitevő számából szintén csak egy (Burger József 75 éves) tartozott az általunk vizsgált felekezethez.⁸⁵

Ezen adatok aligha tükrözik a pontos képet, hiszen ez idő tájt mintegy 14000 lakosa volt a településnek, s a félszáznyi „kimutatott” eltartatlan ehhez képest kevésnek mondható. Azt azonban az idézett adatokból is megállapíthatjuk, hogy a regisztráltak között elenyésző százalékban voltak zsidók. Az ellátásra, segélyezésre szorulókat vélhetően a felekezet egyletei, szervezetei s a tehetősebb zsidó polgárok oly mértékben tudták támogatni, hogy a község teljes ellátására (fejenként havi 21 pengő), illetőleg a hónaponkénti ellátásra, (8-12, ill. 1-4 pengő) segélyre nem feltétlenül voltak ráutalva. Elég itt a fentebb jelzett 2080 pengős nőegyleti segély összegét egy hónapra lebontani, s kiderül, hogy a havi 700 pengő meghaladja a község havi segélyezésre fordított keretét, amely az adható maximális mértékkel számolva, a három kategóriában 147, 264 illetve 96 pengő volt, vagyis összesen 489 pengő. Az is igaz viszont, hogy a község minden hónapban ennyit fordított segélyezésre, az egylet pedig többnyire csak télen adakozott.

AZ IZRAELITA LEÁNYEGYLET

Az Izraelita Leányegylet megalakulásáról nincsenek pontos adataink, de a visszaemlékezők az első világháborút követő évekre teszik ezt az időpontot.⁸⁶

A kezdeti lelkesedést a közönyösség követte, olyannyira, hogy a szervezet lényegében „szüneteltette tevékenységét”, és csak az 1930-as években alakult újjá, ekkortól találhatjuk nyomát meglétüknek. Ők is jótékonyági célból szerveződtek, ennek érdekében általában különböző esteket rendeztek, s annak bevételeiből fedezték a kiadásaikat. A Felsőszabolcs című újság is beharangozta az ilyen eseményeket, például azt az 1934. március 3-án tartandó: „... változatos műsorú és helyi vonatkozásban gazdag, táncval egybekötött „Eleven rádióestjét” amelyen a legjobb helybeli műkedvelők szerepelnek.”⁸⁷ Ezt azért is emeltük ki, mert példáját adja annak, hogy felekezeti szerepre való tekintet nélkül is létrejöhetett az összefogás, hiszen a „fényesen sikerült” programban az izraelita vallású polgárokkal együtt szerepelt Teremy Gyula, Bakó Lajos, Bodnár József is.

Ez a Rádióest úgy látszik, hogy lehetőségét adta annak, hogy az e cím alatt megrendezett szórakoztató estébe sokféle műfaj, és annak különböző korú előadói megkapják a nyilvánosságot: „Szpiker volt Molnár Böske, aki meglepő ügyességgel utánozta a bemondó szerepét, igen szellemesen konferálta be az estély programját. Prológot mondott Rossenvasser Irénke a tőle megszokott rutinnal és hatással. A reggeli torna szereplői: Eichler Katóka, Steiner Évike, Steiner András és Eichler Bandi. A kisgyerekek ügyességét meghaladóan végezték begyakorolt tornamutatványaikát, eredeti gyermekes mozdulataikkal itt-ott derűt is keltek. „Ég a negyedik emelet” egyfelvonásos darabban Spitzer Henrikné élethűen varázsolta színpadra a feleség típusát, Troplovics Mancsi a szobalányt és Klein Ferenc a férjet, úgyhogy ez a darab a leggördülékenyebben ment le és élénk tetszést váltott ki, amit a közönség erős tapsal is honorált.

Troplovits Sándor cigányzene mellett magyar nótákat énekelt, igen kellemes tiszta baritonhangja a kiérdemelt tetszést és újrázást váltotta ki a közönségből. Dr. Fischer Endre, Teremy Gyula, Lebovits Béla, Bakó Lajos és Bodnár József balalajka együttese, a műkedvelők által e szokatlan zeneműfaj kultiválásával kedves percekert szereztek a közönségnek és a hatást még teljesebb érvényre juttatta Troplovits Sándor kísérelő énekszámái.

Sándor Klára zongoraszáma a zenetudását juttatta kifejezésre, majd dr. Vargha Gyula saját szerzeményű zeneszámaival, mint igen tehetséges zeneszerző mutatkozott be és az őt zongorán kísérő Sándor Klárával együtt játékkukkal elragadtatták a közönséget. A steppelő Tóth György, Gergely András és Teremy Gyula szünni nem akaró tapsot arattak és a rendkívül ügyes táncokkal teljesen meghódították a közönséget. A „Háziaszonyok iskolája” című egyfelvonásos vígjátékban külön ki kell emelnünk Fischer Pálnét, aki a feleség szerepét oly tö-

kélelesen alakította, hogy az egy kiforrott művésznőnek is dicséretére vált volna. Fried Manyi és Fried Baba alakításai is sikerre formálták a darabot. Goldstein Őcsi párszavas szerepében nyílt tapsot kapott. Dr. Szilágyi István a férj szerepét meglehetősen rutinnal játszotta. Igen nagy sikere volt még Fried Manyi és Baba jazz számoknak, amelyet többször is meg kellett ismételnök, a közönségnél elért nagy tetszés miatt.

Az estély kiváló rendezése, a szereplők tökéletes munkája a rendezőként közreműködő dr. Szőke Sándorné érdemül tudható be, aki mint a múltban, úgy ezúttal is bizonyosságát adta annak, hogy a jótékony cél érdekében kifejtett munkája mindég a legteljesebb anyagi és erkölcsi sikert szokott eredményezni. ...Segítő partnere volt Rónai Margit, aki munkájával értékes szolgálatot tett az elért sikeres rendezésnél. A rendezés körül sokat dolgozott még Goldstein Dezső egyesületi titkár is. ⁸⁸

Ha már a vezetők közül néhányan említésre kerültek, időzzünk el ennél a részletnél még egy pillanatra. Az egylet 1934. március 11-én, vasárnap tartotta a Dr. György Sándor Izraelita Népkönyha nagytermében a „Kisvárdai Izraelita Leányegylet” újjáalakuló és tisztújító közgyűlést, s kérte az érdeklődőket és érintetteket, hogy minél nagyobb számban jelenjenek meg. ⁸⁹

A választás eredményeként a következő személyek alkották a tisztikart: az elnök: dr. Szőke Sándorné, társelnökök: dr. Rothfeld Aranka, Földes Elza és Rónai Margit, alelnökök: Szilágyi Lajosné, Eichler Rella, Fried Manyi, a titkári posztokat dr. Szilágyi István és Goldstein Dezső töltötték be, jegyzők: Klein Böske, Eichler Sári, pénztárnokok: Friedmann Magda, Kroo Magda, ügyész: dr. Reismann Vilmos, ellenőrök: Steinbach Elza és Szabó Klári. Számvizsgáló és felügyelő bizottsági tagok: Fried Erzs, Molnár Böske, Rácz Sári, Salgó Olga, Weisz Lujza. ⁹⁰

1935. november 17-én is tartottak tisztújító közgyűlést: „...amelyen ismét Dr. Szőke Sándornét, az egyesület lelkes és fáradhatatlan vezetőjét választották meg elnökül. Az elnökség és tisztikar tagjainak sorában sem történt változás és a régi vezetőség maradt a helyén. ⁹¹

A vezetőségről visszatérhetünk a működés tényeihez. Az egylet rendszeres pénzszerző akciója volt az ún. teaestély szervezése, melyen a sütemények, és a nevezett ital elfogyasztása mellett általában valamilyen műkedvelő produkció szolgáltatta a „vonzerőt”. 1936 decemberében is erre invitálták az érdeklődőket: „A Leányegylet jótékonycélú mulatságai évről-évre szép sikert eredményeznek s így érthető, hogy a mostani teaestély iránt is igen élénk érdeklődés mutatkozik. A mulatság megtartásánál azt az újítást hozzák, hogy azt nem a Nagyszálló színháztermében, hanem a kávéházi teremben s a hozzátartozó kisteremben rendezik meg. A teadélután keretén belül gyermek kabaré előadás lesz. ⁹²

A gyermek kabarén kívül szavaltatok -Rosenwasser Irén például Ady verseket szavalt-, énekszámok is szerepeltek a programban. Az előadást tánc követte, s az estélyen megjelentek bizonyos pénzösszeget is adományoztak jótékony célra. Rossz nyelvek szerint sok, és finomabbnál-finomabb édességeket ettek meg azért, hogy a rászorulóknak kenyeret tudjanak juttatni.

Ha már Ady neve említődött, szakítsuk meg egy kicsit az egyleti élet vezérfonalát, s ugorjunk vissza az időben 1914. január 6-ig. Ekkor hívta meg ugyanis Szombati-Szabó István református segédlelkész Kisvárdára Adyt, s levelében e szavakkal szólt az itteni zsidóságról: „Nagy sereges oroszok, zsidók, pápisták közé beszórt kis kálvinista egyházunk sorsán anyagi és erkölcsi eszközökkel úgy szoknak segíteni, hogy évenként egy, az egész környék intelligenciáját s a minket különösebben szerető kultúrzsizidóságot is becsődítsük erre a bálra ...nagyobbára latájnér intelligenciából álló egyházunk hívei és nagy kultúrájú helyi zsidóságunk egyenlő lelkesedéssel honorálná az Ady Endre szeretetből való lefáradását. ⁹³

Ez a felkérő levél is jól példázza, hogy a különböző egyházak hívei, főleg azok magasabban kvalifikált tagjai, nem csupán toleranciával, de segítő szándékkal is viszonyulhattak a tőlük eltérő felfogást vallók felé.

A Leányegyletről nem negatívumként, de le kell szögeznünk, hogy az minden jótékonykodása ellenére az ilyen estek fő céljává a szórakozást tette, ahogy ez egy másik tudósításból világosan kiderül: „Már a terembe való belépéskor kellemes meglepetés fogadta a vendégeket: a nagyszerűen feldíszített, gyönyörű virágokkal elborított terem. De pazar látványt nyújtott a büffé, krizantinokkal körülövezett asztala is. Nyolc óra tájban kezdetét vette a cigányzene s a fiatalság egy-kettőre táncra perült. Nem is

hagyták abba csak hajnali 2 óra tájban. A tánc közben került lebonyolításra a táncverseny, amelyen 8 pár vett részt. Első a Klein Böske-Róth László pár lett, második Székely Magda-Szőke András pár. A táncverseny után ért véget a nagy népszerűségnek örvendezett „Világposta verseny”, amelyen első Csillag Lili, második Ducs Erzsébet, harmadik Darmann Klára.”⁹⁴

A teasteélyhez hasonló volt az ún. fagyfalt-est. 1934. július 29-én: „A gramofon zenéje mellett táncolt az ifjúság, amelyet Klein Lipót ismert rádiókereskedő nagy hozzáértéssel szolgáltatott díjmentesen.”⁹⁵ 1935-ben a Nagyszálloda nyári kerthelyiségében tartottak egy ilyen rendezvényt. A fagyfalt elfogyasztása után zene és tánc következett. Az előbbit az Öreg Diákok Clubbjának jazz-zenekara és Csorba István cigányprímás zenekara szolgáltatta.⁹⁶

Bár fentebb leszögeztük, hogy az egyesület főképpen a fiatalok ismerkedési, kulturált szórakozási lehetőségét biztosította, ha tudott, segített azon a szervezeteken, amelyek a jótékonykodás céljából szerveződtek. 1934 utolsó hónapjában a Népkönyha javára rendeztek teadélután, a következő év december 29-én az izraelita elemi népiskolában volt a Szegény Gyermekeket Felruházó Egyesület egyik akciója, melynek révén mintegy 160 főt láttak el téli ruhával, fehérneművel és cipővel. Ez alkalommal az egyesületet a Leányegylet 200 pengővel segítette.⁹⁷

A Nőegylet, az izraelita népkönyha és a Leányegylet egészen addig működött, amíg működhetett. A második világháború alatt is tevékenykedtek, igaz, hogy a funkcióikat egyre kevésbé tudták ellátni, hiszen a zsidóság is egyre rosszabb körülmények közé került, kevesebb lett a támogató, több a rászorult. A helyi hatalom idővel diszkriminálta az izraelita népkönyhát, mert míg 1941-ben még 200 pengőt, vagyis a többi felekezet által működtetett népkönyhával megegyező összegű támogatást kapott,⁹⁸ 1943-ban az izraelita népkönyha már nincs a támogatottak között.⁹⁹ Egy év múlva az izraelita egyletek, szervezetek sorsa bevezetett.

A CHEWRA MEZONOT ÉS A MALBIS ARUMIM

A népkönyhához hasonló volt a célja a Chewra Mezonot-nak, azaz Tápegyletnek. Fő feladata a szegény izraelita tanulók, de elsősorban a kisvárdai jesiva tanulóinak étellemezése. Az egyesület támogatása révén étkeztek azok, akik nem akartak, vagy nem tudtak egy-egy tehetősebb zsidó családnál „napokat” enni. Egy visszaemlékező így vallott arról, aki az egyesület szolgáltatását vette igénybe: „...9 krajcárról szóló utalványt kapott naponta az egyik pincehelyiségbe. Két krajcárért ez egyik pincében egy pohár tejet és egy kiflit lehetett kapni, este ugyanúgy, a megmaradt 5 krajcárból délben egy tányér levest, egy szelet kenyeret kaphatott.”¹⁰⁰

Kifejezetteren jótékonyági egyesület volt a Malbis Arumim is, vagyis a Kisvárdai Szegény Izraelita Iskolás Gyermekeket Felruházó Egyesület. 1898-ban a belügyminisztérium elutasította a jóváhagyásukat, mert több kifogást emelt az alapszabályukkal kapcsolatban, pl. a jegyzőkönyv hitelesítésének módja, a felügyelet kérdése. Miután ezeket tisztázták, 1899. március 10-én az illetékesek jóváhagyták a dokumentumot, így hivatalosan is megalakult az egyesület.¹⁰¹ Az egyesület célját maga a név elárulja, hivatalosan az alábbiakat rögzítették: „...oly szegény izr. iskolás gyermekeket felruházni, kik ruhahiány miatt télen át az iskolát vagy egészen nem, vagy csak hiányosan látogathatják.”¹⁰²

A segélyezendőek sorrendjét az alapszabály rögzítette: az izraelita elemi népiskolába járó fiúk, majd a bármely iskolába járó izraelita fiútanulók, s ha marad pénz, akkor a talmud-tóra hallgatói kaphatnak segítséget abban, hogy télen ne kelljen a hiányos öltözet miatt fázniuk, az iskolából kimaradniuk.

A segélyezendőek névsorát az iskolaszék elnöke állította össze: „...melyben elsősorban a tehetetlen szegénység, azután a viselet, továbbá a szorgalom legyen sorrend szerint feltüntetve”, továbbá megjelölve, hogy mely ruhadarabra lenne szükség.¹⁰³ A ruhakiosztás előtt egy hónappal általában „árlejtést” (pályázatot) írtak ki, hogy mely cég készítené el olcsóbban a szükséges holmikat: „A kisvárdai izr. szegény iskolás gyermekeket felruházó egyesület 33 pár csizmára és 9 téli felöltőre pályázatot hirdet. Pályázati kérvények e hó 11-ig alantírt elnökhöz adandók be. Kisvárdá, 1910. november 5. Kemény Gyula h. el-

nök.”¹⁰⁴ Az idézetben előfordult Kemény Gyula neve, róla annyit jegyzünk meg, hogy Kisvárdá egyik gyógyszerésze volt.

Az sem volt azonban szigorúan betartott előírás, hogy csakis új holmikkal lássák el a szegényeket. A világgazdasági válság éveit körül ilyen felhívások is megjelentek: *”A Szegény Gyermekeket Felruházó „Malbis Arumim Egyesület” ez úton felkéri az izr. hitközség nemesen gondolkodó tagjait, hogy az ócska, hibás, vagy felesleges férfi-női és gyermekruhákat ajándékozzák az egyesületnek, mivel a mai nehéz gazdasági viszonyok mellett az egyesület különben a szegény gyermekeket a szokásos módon felruházni nem tudná. Az ajándékokat küldjék Berger Herman egyesületi elnökhöz, vagy értesítsék őt erről, aki azokat elviteti.”*¹⁰⁵ Valószínűleg átalakították a ruhaneműket, felhasználták azok anyagát gyermekruha készítéséhez.

A „felruházás” ünnepélyes keretek között történt volna, mégpedig minden év november első felében, vagyis az időjárás zordabbra fordulásakor. Ezt az alapszabály által előírt időpontot nem mindig tartották be, gyakran december 6. körül, máskor karácsonykor került sor az eseményre. 1910. decemberében 4-én is így történt: *”...ma délután három órakor az izr. iskolában osztja ki a szegény gyermekek között a szükséges ruházatokat. Ez ünnepélyes aktusra az egyesület tagjai és a gyermekbarátok tisztelettel meghívotnak. Este 7-kor az egyesület tagjai társas ebédet rendeznek, felkértenek tehát a tagok, hogy minél számosabban jelenjenek meg.”*¹⁰⁶

Ajándékozáskor felhívták az érintettek figyelmét a további vallásos buzgalomra, a hazafiságra, a jó magaviseletre és szorgalomra. Az esemény színhelye általában az izraelita elemi népiskola volt. A tél közeledtén kerültek a helyi újságokba a hasonló felhívások: *”A Kisvárdai Izraelita Szegény Gyermekeket Felruházó Egyesület ...ezúton kéri a nemeslelkű adakozók támogatását. Természetbeni adományokért házhoz mennek. A felajánlásokat Berger Herman elnökhöz kérik bejelenteni.”*¹⁰⁷

Azt mondhatjuk, hogy az egyesület eredményes tevékenységet folytatott. Ez azt jelenti, hogy a leginkább rászorultakat valóban ellátták néhány legszükségesebb meleg holmival: *”A Szegény izr. iskolás gyermekeket felruházó egyesület a vezetésem alatt álló iskolában huszonkét gyermeknek csizmákat ajándékozott. Fogadja nevezett egyesület e magasztos tettéért a szegény felsegélyezett gyermekek nevében hálás köszönetemet. Kisvárdá, 1907. év november 15-én. Füredi Ármin”*¹⁰⁸

1909 decemberében húsz tanköteles gyermek között 285 korona értékű ruhaneműt osztottak ki.¹⁰⁹ A következő év hasonló hónapjában azt közölte az újság, hogy az egyesület: *”...e hó 4-én 40 szegény gyermeknek osztott ki csizmákat, s így ez idén már tizennegyedíkszer segített a nyomorgó ártatlan gyermekek szenvedésén. A felruházási ünnepély szép számú intelligens vendégek jelenlétében a Hymnusz elénekülésével vette kezdetét, s ezután Füredi Ármin az izr. elemi népiskola igazgatója szívreható beszéddel köszönte meg az egyesületnek ezen jótékony cselekedetét, melyre gyönyörű, az ember szeretettel áradozó szavakkal válaszolt dr. Spitz Lajos, az egyesületnek érdemes elnöke. Este 7 órakor társas vacsora volt, mely alkalommal 140 korona újabb adomány gyűlt egybe.”*¹¹⁰

1935-ben az egylet: *”...ezévi felruházó ünnepségét vasárnap, december 23-án délután 2 órai kezdettel tartotta meg az izraelita elemi iskolában. Az egyesület, amelynek felruházási ügyeit lelkes és fáradhatatlan elnök, Berger Herman intézi, ezidén körülbelül 130-140 gyermeket látott el meleg téli ruhával, csizmával, cipővel. Az öröm könnyeit láttuk megcsillanni a gyermekek szemében, amikor holmijait átvtették. A kiosztás után Dr. Lukács Ignác iskolaszéki elnök keresetlen szavakkal köszöntötte a megjelenteket s köszönetet mondott Berger Hermannak önzellen munkásságáért. Utána Mácza Béla főbíró szólalt fel s ő is köszönetet mondott úgy az adakozóknak, mint Berger Hermannak. Ő utána még Széll Mihály tartott pár szavas, gyönyörű gondolatokkal telt beszédet.”*¹¹¹

1937-ben hasonló beszámolót olvashattak az egylet működéséről, mely idején akcióját január 3-án vasárnap délután tartotta meg az izraelita elemi iskolában: *”Ez alkalommal 170 gyermek részesült ruha, vagy cipősegélyben s nagyon soknak jutott fehérnemű is... az igen nehéz viszonyok dacára is az előző évinél több gyermek részesült segélyezésben.”*¹¹²

A költségeket az egyéni felajánlások és az alkalmoszerű gyűjtések mellett a befizetett díjak fedezték. A rendes tagok 10 krajcár bejelentkezési díj mellett kötelesek voltak – attól függően,

hogy a választmány milyenek ítélte a leendő tag anyagi helyzetét-, 1–30 forint felvételi díjat, valamint 1 forint 20 krajcár tagsági díjat fizetni havi részletekben. A pártoló tag ennek legalább a dupláját fizette, az alapító tag minimálisan 10 forintnyi összeget tartozott adni. Ez utóbbi két kategóriába tartozók sem bejelentési, sem felvételi díjat nem voltak kötelesek leróni. A tiszteletbeli tag nem fizetett semmit, elegendő volt, ha már korábban jótékony cselekedetet végzett a gyermekek érdekében.¹¹³

Akadtak persze olyan személyek is, akik nem várták meg, amíg a támogatást kérők kopogtatnak házaik ajtaján. 1898-ban, tehát a törvényileg elfogadott megalakulás előtt, a meg nem alakult Kereskedelmi Ifjak Egyesületének ideiglenes elnöksége adományozta az egyletnek a saját feleslegessé vált alapítókéjének 2/3-ad részét, vagyis 43 forint 39 kr-t. Az összeg vételét köszönettel nyugtázta Fischer Ármin, az egylet jegyzője, és Windt Farkas, az alelnöke.¹¹⁴

Volt, aki még arra sem tartott igényt, hogy a nevét megismerjék: *„Egy magát megnevezni nem akaró jószív leányának esküvője emlékére 50 koronát adományozott a kisvárdai izr. szegény iskolás gyermekeket felruházó „Malbis Arumim” egyesületnek. Ezen ismeretlen egyén fogadja az egyesület leghőbb köszönetét, s kérni fogjuk az egék urát, hogy a mindenható áldja meg őt és családját minden jóval. Füredi Ármin egyesületi jegyző.”*¹¹⁵ A névtelenségbe burkolózó személyről sokan tudhatták, hogy ki az, aki éppen a lánya lakodalmát tartja, így az adakozónak a szerénység látszatának fenntartása mellett kijutott a jótékonykodásért kapható elismerésből is.

A közösségről viszonylag kevés információ jelent meg a helyi sajtóban, ezek egyike a vezetőségválasztás eredményét örököltette meg. 1911. január 1-én megválasztottak a következő személyek: elnök: dr. Spitz Lajos, alelnök: Kemény Gyula, jegyző: Füredi Ármin, pénztáros: Rosenbaum Leó, ellenőr: Klein Márkusz, választmányi tagok: Klein Gyula, Beck Sámuel, Kellner Mór, Berger József, Schwarcz Ignác, Schwarcz Jakab, Jakobovics József, Berkovics Elek, Kálmán Ignác, Klein Jakab, Berger Herman, Pollák Ferenc, Eichler Mór, Kastenbaum Lipót, Danciger József, Fried J. Sámuel.¹¹⁶ A következő év január hetedik napján tartották a rendes évi közgyűlést és a választást is, ennek eredménye azonban általunk nem ismert.¹¹⁷

Az egylet kötődött a hitközséghez. A tagokat érintő hirdetések az imaház előcsarnokában kerültek kifüggesztésre, a tisztségviselők választásánál a szavazóbizottság elnöke a helyi főrabbi volt, az alapszabályzatban pedig rögzítették, hogy: *„...az egylet működésének vallásos-erkölcsi tekintetben nem szabad ellentétbe jönni a Sulchán Aruch nevű izr. szertartási és vallásos codex egyik pontjával sem.”*¹¹⁸

5.7. A GEMILUSZ CHASZODIM

Jelentős önszerveződő csoportja volt a zsidóságnak a Gemilusz Chaszodim is, melynek nevét Emberbaráti Egyletnek fordíthatjuk. Tevékenysége a szegények támogatására terjedt ki, mégpedig abban a formában, hogy kézi zálogra kamatmentes kölcsönöket adtak az arra rászorulóknak, akik különben más forrásból – s főleg nem kamatmentesen-, nehezen jutottak volna hitelhez. Ezzel sok embernek mentették meg csekélyke értékű tárgyát, kis vagyontárgyát.

A vezetőségről – a többi zsidó egylethez képest – kevesebb adatunk van, ezek egyike 1909 októberéből származik. A kisvárdai: *„Gemilusz Chaszodim”* egylet f. hó 2-án választotta meg tisztségviselőit és választmányát. Megválasztották: elnöknek Hartman Herman, alelnöknek Schwarc Herman, ellenőrnek Roth Herman, jegyzőnek Singer Sámuel, választmányi tagok: Fried Sámuel Juda, Moskovics Jakab, Klein Mór, Klein Gyula, Jakobovics József, Salgó Adolf és Friedman Ábrahám.¹¹⁹

Az egyesület fennállásának 70. éves jubileumát 1937. január 3-án tartott díszközgyűlésen ünnepelték meg. Az évfordulón: *„Schwartz Menyhért elnök megnyitó szavai után dr. Szőke Sándor egyesületi díszelnök mondta el ünnepi beszédét... Unger Sándor titkár felolvasta az egyesület 70 éves történetét, amelyben kimerítően beszámol az elvégzett munkáról. Dr. Fried Samu megható szavakban méltatta az egyesület nemes célkitűzéseit s annak támogatására hívta fel a figyelmet. Kain József izr. Hitközségi elnök hosszabb beszédet tartott, amelyet élénk érdeklődéssel hallgattak.”*¹²⁰

AZ OSZE CHESZED WEEMESZ

A kisvárdai zsidók Osze Cheszed Weemesz nevű szerveződésének, azaz Kegyességi Egyletének az első alapszabályát 1896-ban alkották meg, ezt azonban a minisztérium visszaküldte azzal, hogy nem megfelelő a segélyezés és a felvételi díjak megállapításának rendszere, a pénzbírságok kiszabása, ez utóbbira ugyanis magánegyletek nem voltak feljogosítva. Előírták továbbá, hogy az évi rendes közgyűlés időpontja, „Kiszlew” hónap, magyarul is megadassék. A következő év augusztusában már jóváhagyott szabállyal rendelkeztek. A hivatalos nevük Kisvárdai Osze Cheszed Weemesz Kegyességi Egylet, amelyet kisvárdai szegényebb sorsú izraelita lakosai alakítottak azért, hogy egymást segélyezzék, és a kegyeleti feladatokat ellássák.

A keresetképtelenné vált tagok négy héten át heti 2 forintot kaptak, az özvegyek 15 forintnyi végkielégítésre számíthattak. Ennek módja az volt, hogy: *„...az egyleti szolga egy pénzzel ellátott bezárt perselyt és a segélyezendő, ill. végkielégítést nyerendő pénzével ellátott nyitott perselyt visz az érdekelt taghoz, kinek aztán jogában állandó a nyitott perselyből a pénzt elfogadni és saját céljaira felhasználni, vagy pedig a bezárt perselybe dobni, így a segély el vagy el nem fogadása örökre titok marad. El nem fogadott pénzek az alaptőke gyarapítására fordítandók.”*¹²¹

Az alapszabályzat kimondta azt is, hogy járvány alkalmával a választmánynak jogában áll a megadott összeget lejjebb szállítani, hogy az aránytalanul növekvő kiadások az egylet anyagi alapját ne szüntessék meg, s hogy a rászorulókat mindegyikét segélyezni tudják.

Az egyleti társ halálakor több feladat hárult a szervezetre. A háznál való ima céljából 10 felnőtt embert kellett összegyűjteni, amennyiben az elhunytak nem volt fiúgyermek, az elhalálozott lelki üdvéért imát (kadisch) mondtak, a halottat a sírjáig kikísérték, sírhantjára 10 forint értékű sírkövet állítottak.

Mindezek kiadásokhoz a rendes tagok 5–50 forint felvételi díjjal, és havi 10 krajcár befizetésével, a pártoló tagok 3 forinttal, az alapító tagok 25 forintnyi összeggel járultak hozzá. A hitközseg engedélyével szombatonként önkéntes adományokat is gyűjtöttek a thóra mellett.

Más egyletekhez hasonlóan elfogadtak támogatásokat is. Ezen adományokat köszönte meg, pl. 1911. február 12-én kelt levelében az egyesület elnöksége a Kisvárdai és Vidéke hasábjain: *„Az Osze Cheszed kegyességi egylet részére a múlt évben következő nagyobb összegek adományozottak részben felvételi szándék, részben adomány címén. Diner Gyula, Reizman Sámuel, Halasi Mór, Széll Mihály, Bozsán Vilmos, Grósz Ignác urak és a Kereskedelmi Hitelintézet 50–50 korona. Diner István úr, Takarékpénztár, Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet 30–30 korona, Közgazdasági Népbank 10 korona. Fogadják a kegyes adományozók az úton is az egylet hálás köszönetét.”*¹²²

A díjjal tartozókat szigorúan szankcionálták. Háromhavi tagdíj-hátralék után az egyleti társ elvesztette segélyjogosultságát, hat hónap elmaradás a kizárást vonta maga után. Más egyletek ennél enyhébb rendszabályokat fogalmaztak meg, a Bikur Cholim például csak 3 évi tagdíj elmaradása után zárta ki a soraiból a nem fizetőt, addig egyetlen következmény a szavazási jog megvonása volt.

Az egylet megalapításának 40 éves évfordulóját 1936. február 8-án ünnepelte. Ebből az alkalomból, és az alapítók emlékének megörökítése céljából is, a kistemplom helységében ünnepélyes vacsorát rendeztek. A korabeli eseményekre így emlékeztek vissza: *„...összeállott huszonnégy szegénysorú, de jószívű, önzellen és lelkes ember, azzal a célkitűzéssel, hogy a szegényeken, védteleneken, rászorulókon segítsenek, a betegetek istápolja és a szeretet szellemében minden téren tőle telhetőleg jótékonyt gyakoroljon.”*¹²³

Az egylet tevékenységéről ritkán számoltak be a helyi hírlapok, jegyzőkönyvük pedig nem élte túl az idők viharát. A kezdeti évekről azt tudjuk, hogy 1897-ben Klein Jakab volt az elnök, Fischer Ármin a jegyzői tisztet látta el. A Kisvárdai és Vidéke c. lap egyik tudósításból kiderül, hogy 1911. november 26-án vezetőséget választottak, az elnök Beck Sámuel, az alelnök Schönberger Ignác, pénztárnok Lefkovics Miksa, ellenőr Újhelyi Lajos lett. Megválasztásra került még 3 számvevő és 14 választmányi tag. Az egylet ekkor 226 tagot számlált.¹²⁴

Az említett évfordulóra a kezdetekhez képest alaposan megnőtt az egyesület ereje és létszáma, mintegy háromezren vettek részt az eseményen. Az alapítók közül még nyolcan életben voltak. Ekkor az egyesület elnöke Weisz Sámuel volt.

A BIKUR-CHOLIM

A Bikur-Cholim Izraelita támogató egyesület törvényesen csak 1894-ben alakult meg, noha már 1885-ben kísérlet történt annak létrehozására. Ekkor azonban a belügyminisztérium még azzal utasította el az engedélyezést, hogy: „Kisvárdán egy izr. orth. betegápolási és jótékonyosság gyakorlásával foglalkozó s jóváhagyott alapszabályokkal bíró, Chevra Kadischa egyesület már létezik, a helyi viszonyok pedig egy más hasonló célú egyesület megalakítását nem kívánják.”¹²⁵ Ez tipikus esete annak, amikor valamilyen magasabb fórumon döntenek el, hogy mire van szükség és igény egy helyen.

Az egyesület egyik alakuló üléséről, 1890-ből fennmaradt a jegyzőkönyv, ebből kiderül, hogy mintegy negyven fő vett részt az eseményen. Az elnöki tisztet Spitz Simon kereskedő töltötte be, a jegyző Rosenberg Lipót, a pénztáros Grósz Vilmos lett. A tagok között található egy olyan is, aki leginkább értett a betegápoláshoz, ez Burger Sámuel orvos.¹²⁶

1893. március 5-én rendkívüli közgyűlést tartottak az egyesület tagjai, ezen a főtéma az alapszabály megalkotása volt. Ekkor Grün Dezső volt az elnök, a jegyzői tisztet Révész Lipót viselte, a vezetőséghez tartozott még Fismán Mór, Singer Sándor és Friedmann Márton. Az összejövetel eredményt hozott, a tervezett alapszabályokat az izraelita hitközség elnökeként Reizmann Herman jóváhagyta, majd 1894. május 4-én a belügyminisztérium mondta ki a végső igent.¹²⁷

Bár a célokban valóban hasonlított a Chevra Kadischához, s kezdetben címében akarták szerepeltetni még a „betegápoló” szót is, ami további azonosságra utalt volna, ezt azonban végül elhagyták. Az egyesület célja az alapszabály szerint: „...tagtársait betegség esetén felváltva ápolni, az egyesület vagyoni tehetségéhez képest pénzübeli segélyben részesíteni és így támogatni...” Távlati (vagy ahogyan fogalmaztak: „kitűzött”) célként szerepelt „az ápoláson kívül orvossal és gyógyszerekkel akkor ellátni, ha az egyesület tőkéje a 600 (arany) koronát meghaladja; – megjegyzendő itt, hogy ezen segélyben oly szegények és betegek is részesíthetnek, kik nem tagjai az egyesületnek; mi különben az egyesületi elnök bölcs belátására bízunk, miről azonban utólag a választmánynak jelentést tesz.”¹²⁸

Mivel itt inkább kölcsönös támogatásról beszélhetünk, semmint jótékonyaságról, ezért az egyesület kevésbé számíthatott az adakozásból befolyt támogatásokra. A bevételt tagdíjak képezték, ezek mértékéről az 1893-ban kelt alapszabály ad felvilágosítást. A rendes tagok kevesebb, mint 10, és több mint 100 aranykoronát nem fizethetnek beiratási díjként. Pártoló tag az, aki évente legalább 6 aranykoronát befizet. Tiszteletbeli tagként az jöhetett számításba, akit – főleg az egyesület soraiból –, a választmány javaslatára annak megválasztanak. Az egyesületi tagság legalább három évre szól. Az egyesület minden tagja havonként köteles volt még 20 fillért leróni a jótékony célú kiadások fedezésére. Az elnök felszólítására a kijelölt helyen és időben ápolási kötelezettséget kellett ellátni, ezt a tagok ABC sorrendben tették meg. Ha valaki nem tudott az ápolásban részt vállalni, akkor a helyettesítésért fizetnie kellett. Ez az összeg télen 80, nyáron 60 fillér volt. Az egyesület alapítókéje megalakulásakor 300 forintra rúgott, ehhez hozzányúlni nem lehetett, sőt az e fölötti összegnek is csak 10 százalékát fordíthatták egy-egy beteg ápolására.

Az egyesület tisztikara 1893-ban az elnökből, alelnökből, ellenőrből, pénztárosból, alapítógondnokból és a jegyzőből állt. Az egyesület által vállaltak teljesítését segítette a kilenc tagú választmány és a két póttag, akiknek feladata: „Az egyesület érdekeit előmozdítani, a tisztikart működésében támogatni és betegfelügyelőkké egy-egy havi időtartamra 4 egyesületi tagot kinevezni.”¹²⁹ Az említettekén kívül 3 számvizsgáló működött az egyesületben. Minden tisztségviselőt egy évre választottak.

Az elnök teendői:

- képviseli az egyesületet a hatóság és egyesek irányában,
- összehívja a választmányi közgyűléseket, ezeken elnököl,
- kifizeti a választmány által jóváhagyott fizetendőket, sürgős esetben utólagos jóváhagyás mellett a pénztárból hetenként 1–1 betegre 4 aranykorona kiadást engedélyez,
- dönt a szavazatok egyenlősége esetén,
- ellenőrzi az egylet pecsétjét, azt minden fontosabb iratnál, jegyzőkönyvnél, stb. használja, és a dokumentumokat aláírja,
- évenként a jegyzővel közösen jelentést készít az egylet működéséről és azt a közgyűlés elé terjeszti,
- a közgyűlési jegyzőkönyv hitelesítésére három tagot kinevez.¹³⁰

Az említett közgyűléseket minden évben egyszer „schwat“ hó (január-február) első napján tartották, rendkívüli gyűlést az elnök rendelhetett el, vagy 20 tag kérelmezhetett. A tisztújításokat szintén „schwat“ hóban, annak is 15-ik napján tartották, ezen minden olyan egyleti tag gyakorolhatta jogait (választó és választható), aki a tagsági díját és esetleges más tartozást lefizette. 1907-ben a szokásos választások eredményeként elnök lett Singer Sámuel, 1. működő elnök Berkovics Elek, 2. működő elnök Berger Herman, pénztáros Salgó Adolf, alaptőke-gondnok Weisz Emánuel, ellenőr Klein Jakab, jegyző Weissshaus Ignác, számvizsgálók Klein Gyula, ifj. Berger Ignác, Lebovics Ignác. A választmány tagjai lettek: Schwarcz Ch. Herman, Ellenbogen Adolf, Grosz Zsigmond, Roth Henrik, Reisman Mór, Friedman Jenő, Weinberger József, Rosman József, Fischer József. A póttagok: Braun Juda, Burger József, Frieder Herman.¹³¹

A vezetőség megválasztásán túl érdekes, hogy ez év január 29-én a hitközség tanácstermében tartotta az egylet a fennállásának 25 éves évfordulóját is, ez a dátum pedig azt jelenti, hogy ők 1882-től számították a működésük kezdetét. A díszközgyűléssel egybekötött társas estélyen: *„Weishaus Ignác jegyző előadta ezen egyesületnek dióhéjban összevont történetét, főtisztelendő Rósenbaum Mózes főrabbi úr pedig ékes szavakkal magyarázta meg az egyesületek és kiemelten ez egyesület 25 éves fennállásának horderejét, Széll Mihály, mint hitközségi elnök méltatta az egyesület jótékony és magasztos működését. A most megválasztott működő elnök Berger Herman szép szavakkal mondta el munkálkodására vonatkozó programbeszédjét. Talpra esett beszédek tartottak még: Schreiber Naftali arabbi, Rosenbaum Lipót tállyai főrabbi s Landau Mór kisvárdai lakos.“*¹³²

A zártkörű társas estélyen 610 korona gyűlt össze az alaptőke gyarapítására, az adakozók közül néhányat említsünk meg mi is: Ackersman Adolf 35 K, Széll Mihály, Róth Bernát 25–25 K, dr. Barta Samu, Harstein Lipót 15–15 K, Elek Dezső 13 K, Reisman Mór 12 K, Smilovits Dezső, Friedman Jenő 11–11 K, Leibovits Ignác, Salgó Adolf, Ackersmann Nándor, Berkovits Bertalan, Berger József 10–10 koronát ajánlott fel, sőt még a mándoki Bikor Cholim egylet is adott 10 koronát. A többség ettől kevesebb összeggel járult hozzá az egylet vagyonának gyarapításához.¹³³

Az 1909. február 7-én a következők választották meg: díszelnök: Ackersmann Adolf, 1. sz. működő elnök: Berger Herman, 2. sz. működő elnök: Danziger József, pénztáros: Elek Dezső, alaptőke-gondnok: Friedman Jenő, ellenőr: Berger József, jegyző: Weissshaus Ignác, számvizsgálók: Danziger Bernát, Smilovits Dezső, Ellen-bogen Adolf. A választmány tagjai: Berkovits Elek, Beck Sámuel, Jakobovits József, Kálmán Ignác, Kohn Mór, Salgó Adolf, Rosenbaum Leó, Braun Juda, Weinberger József, póttag: Eichler Mór.¹³⁴

Ebben az évben, július 10-én Munkácson elhunyt Grün Dezső, aki korábban Kisvárdán mint vaskereskedő ténykedett, és az egylet elnöke is volt.¹³⁵ Grün temetésén, akit felesége és kilenc gyermeke gyászolt: *„...a helybeli Bikur-Cholim egyesület (támogató és betegsegélyező egylet) küldöttségileg képviseltette magát. A 12 tagból álló küldöttség elhunyt egykori elnökét kikísérte a temetőbe, s ott kizárólag ők végezték el a szertartásos eltakarítást. Mondanunk sem kell, hogy ezen egyesületnek ily bajtársi megnyilatkozása egész Munkács tetszésével találkozott.“*¹³⁶

A következő év júniusában ismét egy gyászír sújtotta le az egyesületet: „Weisz Emánuel helybeli jó hírnévnek örvendő rézműves e hó 8-án hosszas szenvedés után jobblétre szenderült. Az elhunyt nagy népszerűségnek örvendett, mivel mindenütt a cselekvés terén egész férfi volt, a közelmúltban is a Bikur Cholim-támogató egyesület-elnökévé választotta. A folytonos munka által kifáradt halottnak legyen könnyű a hant, mely földi maradványait takarja.”¹³⁷

Az elhunyt vagy leváltott vezetők helyett mindig jöttek újabbak. Az 1912-es szavazatok eredményeként elnök: Ackersmann Nándor, alelnök: Danciger József, jegyző: Facher Barna, pénztáros: Salgó Adolf, ellenőr: Reismann Mór, gondnok: Danciger Bernát, számvizsgáló-bizottság: Berkovics Elek, Rosman J, Eichler Mór, választmány: Berger Herman, Kohn Mór, Berkovics B. Weinberger József, Klein Jakab, Klein Gyula, Friedmann Jenő, Rosenbaum Leó, Malcz Vilmos, póttagok: Steinbach Samu, Rosenbaum Henrik.¹³⁸

1933-ban a Bikur Cholim tisztikara a következőkből állt: Elnök: Hartman József, alelnök: Mandel Bernát, Rosenbaum Leo alaptörke gondnok, Klein Mór pénztárnok, Stern Ábrahám ellenőr és Moskovits Ébi jegyző. A választmány kilenc tagja: Berger Herman, Eichler Mór, Goldstein Ignác, Grosz Illés, Klein Gyula, Kain József, Prerau Ignác, dr. Szőke Sándor, ifj. Weisz Sámuel.¹³⁹

AZ ALAPÍTVÁNYOK

Volt olyan segélyezési mód, amelynek alapítványi vagyon képezte az alapját, s ezek között is akadt olyan, amelyiket izraelita állampolgár hozott létre:

„Az alapítólevél rendelkezése alapján ezennel közhírré tesszük, hogy a „Fried Salamon segély alapítvány” 1913. évi kamatjövendelméből a f. évi május hó 28-án, az izraelita vallású szegények közül tizen á./ttag/ 4 korona és huszonheten á. 3 korona, a r. k. vallású szegények közül huszonegyen á. 2 korona és egy 2 korona 44 fillér, a ref. vallású szegények közül pedig huszonegyen á. 2 korona segélyben részesültek.

Kisvárdai, 1914. évi május hó 29-én A községi előjáróság.”¹⁴⁰

A következő esztendő márciusában az alapítvány kamatából 11 fő kapott 10–10 koronát, 9 fő pedig 5–5 korona támogatásban részesült.¹⁴¹ 1916-ban már az Izraelita Nőegylet osztotta szét a kamatokat, 10-10 koronát tíz rászorulóknak, 5–5 koronát húsz szegénynek.¹⁴²

Amint látható, a hitközség gondoskodott az alapítvány révén rendelkezésre álló pénz kiosztásáról, de volt olyan adomány is, melyet a hitközség kezelte: „Néhai Altmann Farkas volt kisvárdai lakos az ő, s neje, szül. Deutsch Záli szegénysorsú leányrokonai javára kiházásítás céljából alapítványt tevén, annak 1914. évi kamatai kiosztásra kerülnek, a miért is néhai A. F. és D. Z. leányrokonait felhívom, hogy az alapító és nejehez való rokonságukat és szegénysorsukat igazoló okmányokkal ellátott kérvényeiket 1914. évi július hó 30. napjáig hozzám beadják.

Kisvárdai, 1914. június 17. Széll Mihály izr. hitk. elnök, alapítványi végrehajtó.”¹⁴³

Széll nem csak az alapítványi ügyek intézője volt, hanem maga is létrehozott ilyet. 1918-ban: „...a maga és a neje nevében 2000 koronás alapítványt ajándékozott a hitfelekezet céljaira.”¹⁴⁴

A PRO PALESZTINA SZÖVETSÉG ÉS A CIONISTA IFJÚSÁGI SZERVEZETEK

Ez a szerveződés alapvetően különbözött az eddig ismertetett közösségektől, mivel lényegét a cionizmus gondolköre határozta meg. Az országos szervezet 1926 decemberében alakult meg azzal a legfőbb céllal, hogy: „...a hazai zsidóság legszélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába.”¹⁴⁵

Kisvárdán 1929. június 13-án, az egyik rendezvényen bemutatták a szervezet Szentföldről készült filmjét: *„Kétezer éven át Palesztina, mint a valóságtól, a mindennapi élet zajától távol lebegő ködkép, a dicső múltunk itt maradt valószínűtlen álma tündöklött. De a háború vihara után, a tespedést lüktető élet váltotta fel... Ezt a pezsgő életet mutatja be a Pro Palesztina Szövetség filmje, a „Tavaszi Palesztinában”, amelyet az Apolló Mozgó folyó hó 16-án, vasárnap d. u. fél 3, 4, 7 és 9 órakor matiné keretében mutat be. A filmelőadást Epstein Ákos (Bpest) kíséri ismertetéssel. Hartman Mancika és Salgó Böske felváltva zongorán, és Szilágyi László hegedűn, eredeti palesztinai zenekísérettel kísér.”*¹⁴⁶ A rendezvényre jegyeket Frankel Mór illatszertárában elővételben is lehetett jegyeztetni.

A cionista Zsidó Szemle c. hetilap 1933. március 12-i száma beszámolt a helyiek purimi bemutató előadásáról. Ennek egy részletét idézzük fel mi is: *„Farkas András rövid, de megkapó megnyitójában az egyesület célkitűzéseit ismertette, majd Kállósi Erzsike és Hartmann Andor Hubay és Rubinstein műveket adtak elő nagy hozzáértéssel. Széll Vera és Róth József kiváló szavalói tehetségüknek adták tanújelét. Stein és Herskovits a „Zelig a sóhivatalban” c. víg-és páros jelenetben nevettek meg a közönséget. Majd következett a műsor fénypontja, a „Hajnalodik Keleten” c. színmű. A darab szereplői kivétel nélkül tökéleteset alkottak. Wiesner Albert, mint rabbi élethűen játszotta szerepét. Jichok szerepében Szabó Miklós, Mirjám szerepében Kállósi Erzsike arattak frenetikus sikert. Adler Ernő, Kahán Jenő, Spitz László, mint bócherok, * nagyon jók voltak. Fried Elza és Heimlich István, mint chaulucok** nyújtottak jó alakítást.”*¹⁴⁷ Az előadás rendezéséért Schwarcz Lajosnak mondtak köszönetet.

*jesiva növendékek **a cionista chaluc-mozgalom a Palesztinába való kivándorlásra készítette fel az ifjúságot

1933. december 17-én chanukka ünnepe alkalmából tartottak kulturális estet. Az érintettek már a rendezvény előtt igyekeztek az érdeklődést felkelteni: *„Nem kell különösebben bemutatnunk Patai József neves lapszerkesztőt, személye már előre biztosítja az előadás nagy erkölcsi sikerét. Az igen kíváncsúnak ígérkező kultúr-estély iránt nagy érdeklődés mutatkozik, éppen ezért kívánatos a jegyek megvételéről előre gondoskodni... Jegyek elővételben kaphatók Fraenkel Mór illatszertárában.”*¹⁴⁸

Dr. Patai József – aki egykoron a kisvárdai jesivában is tanult –, ekkor a „Múlt és Jelen” c. folyóirat szerkesztője volt, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége kulturális szakosztályának elnöki posztját is betöltötte. Az ünnepi est bevezetőjében Schwarcz Lajos, a helyi szervezet titkára ismertette a közönséggel az est, és a szövetség célját: *„...melyet igaz magyar hazafiság fűt át”,* ezt követően a meghívott vendég tartott előadást, melynek fontosságát a tudósító abban látta, hogy: *„...sokan, akiknek eddig talán zavaros fogalmi voltak Palesztináról vagy Szentföldről, most Dr. Patai József magasröptű és végig érdekesítő előadása révén igen hasznos és szép ismeretekkel lettek gazdagabbak.”*¹⁴⁹ Az est további műsorszámait – szavalatok, (Róth József, Rosenwasser Irén és Széll Vera mondták Patai verseit) énekszámok –, is élénk elismeréssel hallgatta végig a szépszájú érdeklődő.

Az előadás után bankettet rendezett a helyi szövetség, ezen nem csupán a kisvárdai cionisták, hanem a hitközség minden rétegéből származó egyének is részt vettek. A feljegyzés szerint a legnagyobb haszna nem a rendezvénynek volt, hanem annak, hogy dr. Schönwald Miklós ügyvéd, aki ekkor a hitközség elnöki posztját töltötte be, a hazafias érzelmének kinyilvánítása mellett készségesnek mutatkozott arra, hogy a Pro Palesztina Szövetség céljait helyben támogassa.¹⁵⁰

A Pro Palesztina szövetsége mellett a cionizmus eszméinek terjesztését szolgálta az a szervezet is, amelyről Efraim Agmon visszaemlékezéséből értesülünk: *„Elkezdett ott működni nálunk egy cionista, szocialista beállítottságú ifjúsági mozgalom, a Hasomér Hacájjir. Ezekhez beléptem. Tulajdonkép-*

pen a mi tevékenységünk nagyon hasonlított a cserkészekéhez. Vasárnaponként kirándultunk, játszottunk, tornáztunk, énekeltünk... Nem volt kimondottan vezetősége, az országos szervezet leküldött hozzánk egy magunk korabeli fiút, aki a mozgalmat megszervezte, és azután otthagyt minket, a továbbiakban saját magunk vezettük a szervezetet. Néhány tucat ilyen fiú és leány volt, együtt mentünk ki a hegyekre, és ott olvastuk a Népszavát... A helyzet elemeztük, és úgy véltük, hogy mi mint zsidók, a szocializmusunkat valószínűleg nem tudjuk Magyarországon megvalósítani, s ezért Palesztínába fogunk kivándorolni, hogy ott harcoljunk meg a szocialistáknak és a munkásoknak a harcát... Kisvárdán, ha volt is szocialista mozgalom, mi nem ismertük. S ha tudtunk volna róla, akkor sem valószínű, hogy befogadtak volna bennünket. A Hitler és az uralmon lévő helyi egyházak által táplált zsidógyűlöletnek nagy hatása volt akkor, egy ilyen kisvárosban.”¹⁵¹

Az említett Hasomér Hacair („az ifjú őr”), egy marxista-cionista szervezet volt, amelynek első csoportja 1913-ban alakult meg, majd ezt követően lassan kezdett terjeszkedni az országban.

Más cionista ifjúsági szervezetek működéséről is maradt fenn beszámoló. 1933-ban közel száz nyíregyházi fiatal kísérte el Kisvárdára az „Előre” nevű futballcsapatot, amely a kisvárdai „KASE” együttesével játszott, a sportrendezvény azonban csak másodlagos volt, a fő cél az új ifjúsági csoport megalakítása volt.

Az Aviva leánycsoportot a nyíregyházi Margulies Irén szervezte meg, miután 45 főt sikerült toboroznia. Megalakult a „Barisszia”, a Hitachdut Hanoar B’Hungaria nevű ifjúsági cionista szervezet férfitagozata is, s éppen ennek két tagja, Adler Ernő és Fischer Péter szervezte meg a napi programot.

A nyíregyháziakat az a Frankel Mór látta vendégül, akinek a neve már a Pro Palesztina Szövetség kapcsán előfordult, ő volt ekkor a szövetség elnöke. A vendéglátáson kívül kulturális műsorral is kedveskedtek a megyeszékhelyről érkezőknek. Frankel megemlékezett a júniusban meggyilkolt cionista Arlosoroffról. Ő a Zsidó Nemzetiszocialista Párt számára 1919-ben készített manifesztumában először fogalmazta meg azokat az elveket, amelyeket aztán Hitler vett át tőle, és a zsidók ellen fordított. Rosenfeld Ernő és dr. Scher László a cionizmus atyjáról Herzl Tivardarról beszélt. Margulies Irén, Rosenwasser Irén és Széll Vera szavalata alkotta a program további részét.

A következő vasárnap egy nagyobb szabású rendezvényes ismét Herzlről emlékeztek meg.

Csak említés szintjén tudunk arról, hogy a két világháború között volt két ifjúsági egyesület, a „Tiferesz Bachurim” és a „Kinján Szforim”, valamint működött egy „Chewrát Szandekaut” nevű egyesület is.¹⁵²

Szólnunk kell arról, hogy éppen a cionista mozgalom hatása készítette arra Klein Bélát és Lefkovits Ignácot, hogy 1937-ben elzarándokoljanak a Szentföldre. Klein nem volt más, mint Klein Gyula nyomdász, könyvkereskedő 1910. május 30-án született fia.¹⁵³ Őt azért emeltük ki a párosból, mert nem csak megjárta az utat, hanem az akkor tapasztaltakat megírta az 1938-ban megjelent „Szentföldi élményeim” című könyvében. A mű bevezetőjéből kiderül, hogy valóban az ifjúsági mozgalomban töltött évek alatt fogalmazódott meg benne a gondolat, a vágy az ősi föld iránt: „...el is értem célomat, ifjúságom álmát s megelégedett voltam, mert láthattam Atyám földjét, minden fűszálban rájuk találtam, s minden lépéssel közelebb éreztem magam hozzájuk.”¹⁵⁴

A felekezeti alapon szerveződő egyesületeken kívül a település zsidósága jelentős szerepet vitt más társadalmi szerveződésekben belül is. Erre bővebben itt nem térünk ki, de ennek bizonyítására elegendő azt felhozni, hogy 1914-ben a Kereskedelmi Kör elnöke Széll Mihály volt, a Kereskedők Ifjak Egyesületének vezetője Kálmán Sándor, a Műkedvelők Egyesületének elnöke dr. Schwarcz Pál, a Kisvárdai és Vidéki Italmérők Egyesületének élén Berger Herman állt.¹⁵⁵ 1927-ben a Kisvárdai Sport Egyesület elnöke dr. György Sándor, alelnöke dr. Schönwald Miklós, főtítkára Steiner Mihály, a Kereskedők és Gazdák Körét Radó Adolf vezette, társelnökök Diner Pál, György Ferenc és Kálmán Sándor, a Kisvárdai Irodalmi és Művészeti Egyesület alelnöke Halasy Mór, a Takarékpénztár igazgatója volt.¹⁵⁶

Az izraelita felekezeti egyletek működésének a politika vetett véget. 1944. május 10-én a főszolgabíró „Sürgős!” jelzéssel az alábbi hivatalos levelet küldte a főjegyzőnek: *„Felhívom, hogy Kisvárdai községben nyilvántartott és valószínű működő Kisvárdai Chevra Kadisha, kisvárdai izr. nőegylet, kisvárdai izr. gyermekvédő és önképző lányegylet, Magyar zsidók Pro Palesztina szövetség egyesületeket vegye zár alá, tekintettel arra, hogy ezek működését a m. kir. Belügyminiszter Úr 174.289/1944. VII.b.sz. rendeletével megszüntette és feloszlatta. Nevezett egyesületek alapszabályait vonja be és jelentéssel hozzám a lehető legsürgősebben terjessze be, hogy ennek alapján jelentésemet alispán úrnak megtehessem.”*¹⁵⁷

Ha tekintetbe vesszük, hogy a kisvárdai zsidóság április közepétől a gettóban élt, és a levél keltezése után húsz nappal már útban volt Auschwitz felé, akkor megfogalmazódhat a kérdés, hogy miként is tudtak ez idő tájt az egyletek „valószínűleg működni”, mint ahogy a főszolgabíró feltételezte?

A holocaust után hazatérők igyekeztek újjászervezni egyesületeiket, ezek tevékenységéről azonban értékelhető és használható dokumentum nem áll rendelkezésünkre, az 1948 után bekövetkező politikai változások pedig ismét olyan irányba hatottak, melyek mindenféle önszerveződő mozgalmak, így az ilyen irányú izraelita közösségek feloszlásához, feloszlátásához vezettek. Az 1949-es feljegyzés szerint a hitközség egyetlen egyesülete a Szentegylet.¹⁵⁸

JEGYZETEK

- ¹ Kovalcsik; Balla-Wirth: 99. p.
- ² Dienes: 158. p.
- ³ Chewra alapszabály: 3. p.
- ⁴ Alapszabály jóváhagyás: Nyírvidék, 1882. 16. sz. 3. p.
- ⁵ Chewra alapszabály: 14. p.
- ⁶ Chewra alapszabály: 3. p.
- ⁷ Chewra alapszabály: 10–14. p.
- ⁸ SZSZBML: Tűzkármentesítő Intézet iratai, X. 204./10. 12. Kisvárdai M. Város Épületjeinek Össze írása és Betse az 1843/4-ik évben.
- ⁹ Árlejtési hirdetés: Kisvárdai Lapok, 1897. 3. sz. 4. p.
- ¹⁰ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1897. 12. sz. 2. p.
- ¹¹ r. n.: Visszaemlékezés régi nagyjainkra: Felsőszabolcs, 1937. 31. sz. 1. p.
- ¹² A helybeli közkórház: Kisvárdai lapok, 1897. 14. sz. 2. p.
- ¹³ Jótékonyágról jelentés: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 8. sz. 3. p.
- ¹⁴ Évi közgyűlés: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 12. sz. 2. p.
- ¹⁵ Évi közgyűlés: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 12. sz. 2–3. p.
- ¹⁶ Pályázati hirdetés: Kisvárdai és Vidéke, 1908. 12. sz. 4. p.
- ¹⁷ Pályázati hirdetés: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 4. sz. 4. p.
- ¹⁸ Pályázati hirdetés: Szabolcsi Újság, 1913. 26. sz. 5. p.
- ¹⁹ Születési anyakönyv 91/1904, 113/1905, 217/1907. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ²⁰ SZSZBML V. 347. 6. Kgy. 340K/1927.
- ²¹ Fekete: 55 p.
- ²² Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 14. sz. 3. p.
- ²³ Választás: Kisvárdai és Vidéke, 1908. 4. sz. 2. p.
- ²⁴ Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 15. sz. 2. p.
- ²⁵ Választások: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 18. sz. 3. p.
- ²⁶ Hírek: Kisvárdai Friss Újság, 1912. 15. sz. 3. p.
- ²⁷ F. n.: Reizman Herman: Szabolcsi Újság, 1914. 15. sz. 2. p.
- ²⁸ Hírek: Felsőszabolcs, 1933. 15. sz. 3. p.
- ²⁹ Köszönet: Szabolcsi Újság, 1914. 37. sz. 3. p.
- ³⁰ Választások a kisvárdai orthodox izraelita hitközségnél: Felsőszabolcs, 1929. 18. sz. 2. p.
- ³¹ Dienes: mell. 215. p.
- ³² Konrád: 259. p.
- ³³ Magyarország egyletei: 5. p.
- ³⁴ SZSZBML IV. B. 411. VIII.26./1884. Kisvárdai Izraelita Nőegylet Alapszabályai.
- ³⁵ Egyenlőség, 1888. december 23., közli: Emlékkönyv: 38. p.
- ³⁶ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1892. 22. sz. 2. p.
- ³⁷ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1894. 23. sz. 2. p.
- ³⁸ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1888. 43. sz. 2. p.
- ³⁹ Gyermekek felruházása: Kisvárdai és Vidéke, 1908. 51. sz. 3. p.
- ⁴⁰ Nyilvános nyugtázás: Kisvárdai Lapok, 1902. 9. sz. 2. p.
- ⁴¹ Hírek: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 47. sz. 4. p.
- ⁴² Halotti anyakönyv 68/1914. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ⁴³ Halotti anyakönyv 26/1904. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ⁴⁴ Hagyomány: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 17. sz. 4. p.
- ⁴⁵ Köszönetnyilvánítás: Kisvárdai Lapok, 1898. 11. sz. 2. p.
- ⁴⁶ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1896. 6. sz. 2. p.

- 47 Jótékonycélú kabaré előadás: Felsőszabolcs, 1930. 49. sz. 2. p.
- 48 Nagyszerűen sikerült az Izr. Nő- és Leányegylet vasárnapi teaestélye: Felsőszabolcs, 1935. 50. sz. 2. p.
- 49 Nyilvános nyugtázás: Kiszvárdai Lapok, 1902. 9. sz. 2. p.
- 50 Meghívás és nyilvános nyugtázás: Kiszvárdai Lapok, 1896. 18. sz. 2. p.
- 51 Köszönet és nyugtázás: Kiszvárd és Vidéke, 1907. 35. sz. 3. p.
- 52 Nyilvános nyugtázás és köszönet: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 15. sz. 3. p.
- 53 Gyűjtés az Izraelita Nőegylet szegény menyasszony alapjára: Felsőszabolcs, 1930. 35. sz. 3. p.
- 54 Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1888. 48. sz. 3. p.
- 55 Hírek: Felsőszabolcs, 1932. 1. sz. 3. p.
- 56 Hírek: Felsőszabolcs, 1932. 8. sz. 2. p.
- 57 Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1897. 25. sz. 2. p.
- 58 Halotti anyakönyv 267/1916. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd);
- 59 Gyászír: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 52. sz. 2. p.
- 60 Halotti anyakönyv 172/1918. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 61 Az Izraelita Nőegylet búcsúja Kovács Samutól: Felsőszabolcs, 1933. 17. sz. 2. p.
- 62 Halálozás: Felsőszabolcs, 1936. 14. sz. 3. p.
- 63 Népkönyha: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 6. sz. 2. p. U. o.
- 64 Olvasd: A kiszvárdai gyermeknyomor: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 45. sz. 1-2. p.
- 65 Meleg leves: Kiszvárd és Vidéke, 1907. 2. sz. 2. p.
- 66 Népkönyha: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 50. sz. 3. p.
- 67 Jóváhagyott alapszabály: Kiszvárdai Lapok, 1909. 51. sz. 3. p.
- 68 Népkönyha megnyitása: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 50. sz. 3. p.
- 69 Hírek: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 49. sz. 3. p.
- 70 Népkönyha: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 50. sz. 1-2. p.
- 71 Látogatás a zsidó népkönyhában: Kiszvárd és Vidéke, 1911. 2. sz. 2-3. p.
- 72 Konrád: 263. p.
- 73 Olimpuzi: Az izraelita népkönyha megnyitása: Felsőszabolcsi Hírlap, 1910. 50. sz. 4. p. U. o.
- 74 Hírek: Kiszvárdai Friss Újság, 1913. 14. sz. 3. p.
- 75 Nyilvános nyugtázás: Szabolcsi Újság, 1914. 14. sz. 3. p.
- 76 B. Schönfeld Rózi: Az izr. népkönyha megnyitása: Szabolcsi Újság, 1914. 48. sz. 2. p.
- 77 Nyilvános nyugtázás: Szabolcsi Újság, 1914. 49. sz. 3. p.
- 78 Nyilvános nyugtázás: Szabolcsi Újság, 1915. 13. sz. 2. p.
- 79 B. Schönfeld Rózi: A népkönyha megnyitása: Szabolcsi Újság, 1916. 4. sz. 3. p.
- 80 Gyermek délután: Felsőszabolcs, 1933. 50. sz. 3. p. SZSZBML. V. 347. Kiszvárd nagyközség önkormányzati iratai 1939. 203. Kgy. 9567/1939. sz. véghatározat
- 81 Az Izraelita Nőegylet népkönyhájának megnyitása: Felsőszabolcs, 1931. 50. sz. 4. p.
- 82 Hírek: Felsőszabolcs, 1933. 22. sz. 2. p.
- 83 SZSZBML V. 347. Kiszvárd nagyközség önkormányzati iratai 1929. 180. Kgy. 3406/1929. sz. véghatározat
- 86 Emlékkönyv: 38. p.
- 87 Fényesen sikerült a Kiszvárdai Izraelita Leányegylet jótékonycélú rádióestje: Felsőszabolcs, 1934. 10. sz. 2. p. U. o.
- 88 Hírek: Felsőszabolcs, 1934. 6. sz. 2. p.
- 90 Emlékkönyv: 38. p.; Hírek: Felsőszabolcs, 1934. 9. sz. 3. p.
- 91 Hírek: Felsőszabolcs, 1935. 47. sz. 2. p.
- 92 Az Izraelita Leányegylet teadélutánja: Felsőszabolcs, 1936. 51. sz. 3. p.
- 93 Ady levelei: 205-206. p.
- 94 Dénes György: Szép sikert hozott az Izraelita Leányegylet vasárnapi teaestélye: Felsőszabolcs, 1934. 48. sz. 2. p.
- 95 Kiszvárdai Izraelita Leányegylet fagyalt délutánja: Felsőszabolcs, 1934. 31. sz. 3. p.
- 96 Jól sikerült az Izraelita Leányegylet fagyaltestje: Felsőszabolcs, 1935. 33. sz. 3. p.
- 97 Hírek: Felsőszabolcs, 1936. 1. sz. 3. p.
- 98 SZSZBML V. 347. Kiszvárd nagyközség önkormányzati iratai 1941. 175. Kgy. 8179/1941. Ksz.
- 99 SZSZBML V. 347. Kiszvárd nagyközség önkormányzati iratai 1943. 127. Kgy. 7758/1943. Ksz.
- 100 Emlékkönyv: 37. p.
- 101 SZSZBML IV. B. 411. I/85/1899. A kiszvárdai szegény iskolás gyermekeket felruházó Malbis Arumim egylet alapszabályai U. o.
- 102 U. o.
- 103 U. o.
- 104 Árlejtesi hirdetemény: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 45. sz. 3. p.
- 105 Felhívás: Felsőszabolcs, 1932. 49. sz. 3. p.
- 106 Felhívás: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 49. sz. 2. p.
- 107 Kérelem: Felsőszabolcs, 1936. 43. sz. 3. p.
- 108 Köszönet: Kiszvárd és Vidéke, 1907. 46. sz. 3. p.
- 109 Gyermek felruházás: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 1. sz. 2. p.
- 110 Gyerekek felruházása: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 50. sz. 3. p.
- 111 Malbis Arumim: Felsőszabolcs, 1935. 1. sz. 3. p.
- 112 Gyermekfelruházás: Felsőszabolcs, 1937. 1. sz. 3. p. SZSZBML IV. B. 411. I/85/1899.
- 113 Nyilvános nyugtázás és köszönet: Kiszvárdai Lapok, 1898. 9. sz. 3. p.
- 114 Köszönetnyilvánítás: Kiszvárd és Vidéke, 1910. 13. sz. 3. p.
- 115 Választás: Kiszvárd és Vidéke, 1911. 2. sz. 3. p.
- 116 Választás: Kiszvárd és Vidéke, 1912. 1. sz. 2. p.
- 117 SZSZBML IV. B. 411. I/85/1899.
- 118 Választások: Kiszvárd és Vidéke, 1909. 40. sz. 3. p.
- 119 Hetven esztendő kegyes munkájának ünneplése: Felsőszabolcs, 1937. 1. sz. 2. p.
- 120 SZSZBML IV. B. 411. VIII. 566/1896. A kiszvárdai kegyességi egylet alapszabályai
- 122 Köszönetnyilvánítás: Kiszvárd és Vidéke, 1911. 7. sz. 3. p.
- 123 Negyven esztendő: Felsőszabolcs, 1936. 8. sz. 2. p.
- 124 Választás: Kiszvárd és Vidéke, 1911. 48. sz. 3. p.
- 125 SZSZBML IV. B. 411. VII. 2. 1885. 60. 944. sz. BM. leirat

126 SZSZBML IV. B. 411. VIII. 26. 1890. A Bikor-Cholim
egylet jegyzőkönyve
127 Bikor Cholim: 10–11. p.
128 U. o. 3. p.
129 U. o. 7. p.
130 U. o.: 5. p.
131 Választás és jubileum: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 5.
sz. 3. p.
132 U. o.
133 Hírek: Kisvárdai és Vidéke, 1907. 2. sz. 3. p.
134 Választás: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 7. sz. 3. p.
135 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 28. sz. 3. p.
136 Bajtársak a sírig: Kisvárdai és Vidéke, 1909. 29. sz. 2. p.
137 Halálozás: Kisvárdai és Vidéke, 1910. 23. sz. 3. p.
138 Választás: Kisvárdai és Vidéke, 1912. 5. sz. 3. p.
139 Bikor-Cholim: 2. p.
140 Hirdetmény: Szabolcsi Újság, 1914. 23. sz. 5. p.
141 Hírek: Szabolcsi Újság, 1915. 12. sz. 2. p.
142 Adomány: Szabolcsi Újság, 1916. 15. sz. 3. p.
143 Felhívás: Szabolcsi Újság, 1914. 26. sz. 6. p.
144 Hitközségi alapítvány: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918.
14. sz. 3. p.

145 Zsidó lexikon: 566. p.
146 A Szentföld filmje: Felsőszabolcs, 1929. 24. sz. 4. p.
147 Zsidó Szemle, 1933. március 12. közli: Emlékkönyv:
89. p.
148 Kulturális előadás dr. Patai József közreműködésé-
vel: Felsőszabolcs, 1933. 50. sz. 3. p.
149 R. Z.: A Magyar Zsidók Pro Palesztina szövetségének
kulturális előadása:
Felsőszabolcs, 1933. 51. sz. 2. p.
150 Emlékkönyv: 91. p.
151 Benedek: 107-108. p.
152 Emlékkönyv: 38, 40. p.
153 Születési anyakönyv 201/1910. (Anyakönyvi hivatal,
Kisvárdai)
154 Közli: Emlékkönyv: 91. p.
155 Kisvárdai 1914-ben: Kisvárdai Vidék, 1941. 45. sz. 4. p.
156 Címtár: 194-195. p.
157 SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormány-
zati iratai 70 d. közli:
Dokumentumok: 58. p.
158 Zsidó hitközségek: 872. p.

A Bikor Cholim Egylet TISZTIKARA

az 1933. évben.

Elnök: **Hartmann József**
Alelnök: **Mandel Bernát**
Alapítóke gondnok: **Rosenbaum Leó**
Pénztárnok: **Klein Mór** fűszerker.
Ellenőr: **Stern Ábrahám**
Jegyző: **Moskovits Ébi**

Választmány:

Berger Herman	Klein Gyula
Eichler Mór	Kain József
Goldstein Ignác	Prerau Ignác
Grosz Illés	Dr. Szőke Sándor
ifj. Weisz Sámuel	

I. FEJEZET.

Az egylet címe és célja.

1. § A kisvárdai izr. lakosok egy része felebaráti szeretetből indítva egy „támogató-egyletet” alakít, melynek címe: „Kisvárdai Izr. Támogató- Egylet” (Bikor-Cholim) s ezen címet hivatalos pecsétjén is használja.

2. §. Az egylet célja: tagtársait betegség esetén felváltva ápolni, az egylet vagyoni tehetőségéhez képest pénzbeli segélyben részesíteni s így támogatni.

3. §. Az egylet kifizető célja: az ápoláson kívül orvossal és gyógyszerekkel akkor ellátni, ha az egylet tőkéje a 600 (arany) koronát meghaladja:—megjegyzendő itt, hogy ezen segélyben oly szegények és betegek is részesíthetnek, kik nem tagjai az egyletnek; mi különben az egylet elnök bölcs belátására bízatik, miről azonban utólag a választmánynak jelentést tesz.

II. FEJEZET.

Az egyleti tagok, azok jogai és kötelezségei.

4. § Az egylet tagjai, melyek csak Mózes vallásuk lehetnek—három félek: rondes, pártolók és fiztetőbeliek.

A Bikor-Cholim alapszabálya

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG A HELYI OKTATÁSI RENDSZERBEN

A ZSIDÓ OKTATÁS KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS KISVÁRDÁN

A zsidóság iskolázottsági, képzettségi állapotának megvizsgálása választ adhat arra, hogy a zsidók társadalmi- és gazdasági előrehaladásának, háttérének, alapjának tekinthető-e az iskolai végzettség, illetve az ebből is eredő informálódni, tájékozódni tudás képessége. Az iskolaügy témakörébe tartozik a vallásos képzés megtárgyalása is, hiszen a vallás jellegéből adódóan az egyéni elmélyülés, a hit tanulmányozása lehetetlen volt az olvasás-írás tudománya nélkül, a férfiaknál legalábbis a vallásgyakorlat feltételét képezte. Ebből következik, hogy keletkezését tekintve a vallásos jellegű iskoláztatás megelőzte a világi iskoláztatást.

A zsidó családokban gyakori volt, hogy az apa esténként hosszabb időt töltött el fiával, együtt tanulmányozták, vitatták meg a Talmudot, tanulta az ifjonc a Torát. Ahogy a korszellem előrehaladt, az is általánossá vált, hogy csökkent a különbség a nemek között, a zsidó lányok művelődésére, szakmai képzésre is egyre több figyelmet fordítottak. A zsidó hagyománynak tehát nagyon értékes eleme volt a tan és a törvény tanulmányozása, ez volt a vallásos ember egyik legfőbb célja. A tanulás és a tanítás értéke ugyanakkor a liberalizmus korában még inkább felértékelődött, a betelepültek második-harmadik generációja már igyekezett magasabb fokú iskolát elvégezni, értelmiségivé válni.

Magyarországi zsidó iskolákról már a XIII. századi törvényekben szó esett, de a világi ismereteket is tanító intézmények felállítására II. József alatt teremtődött lehetőség. Ezek a XIX. század közepéig szinte csak német tannyelvű iskolák voltak, számuk nem haladta meg 20–30-at. Az abszolutista kormányzás az asszimiláció előmozdításának egyik legfontosabb eszközét az iskoláztatásban látta, ezért az 1850-es években a tanügyi hatóságok szorgalmazták, ösztönözték a zsidó iskolák felállítását, egyúttal igyekeztek a fenntartó hitközségeket rábírní a tananyag korszerűsítésére. Az 1855-ben kiadott kormányrendelet a tanítók alkalmazását tanítóképzőben szerzett oklevélhez kötötte, a régóta oktatókat is visszamenőleg kötelezték a képesítő vizsga letételére. A kormányzati törekvések sikerrel jártak, hiszen 1858-ban a zsidó iskolák száma elérte a 304-et.¹ Az 1864/65-ös tanévben a történelmi Magyarországon 10848 népiskolából 410 népiskolát tartottak fenn zsidó közösségek, az 1898/99-es tanév statisztika adatai szerint 16975 népiskola volt, ebből 517 állt zsidó felügyelet alatt.²

Nézzük meg ezek után a konkrét helyi vonatkozásokat!

Arról, hogy mikorra tehető az izraelita hitű városlakók oktatásának kezdete, nincs információnk, de ahol rabbi volt, ott szükségszerűen folytattak vallásos jellegű oktatást is. Weinberger Ábrahám Izsák (1844–1884) rabbi tevékenysége kapcsán említettük, hogy itteni ténykedése kezdetekor bét hámidrást, vagyis a talmudi kutatásoknak szentelt iskolát és könyvtárat hozott létre. Az 1848-as általános zsidó összeírásban már a következő tanítókat találjuk.³

Név	Kor/ év	Születési hely	Az országban él	Kisvárdán él
Balkányi Lázár	60	Kisvárdá /Szabocs m./	60 éve	60 éve
Gotesman Ábrahám	33	Munkács /Bereg m./	14 éve	14 éve
Zeit Sámuel	53	Dembitz /Lengyelország/	38 éve	3 éve
Egi Sámuel	44	Bubtovits /Lengyelország/	31 éve	19 éve
Veinreb Hersli	56	Sztropkó /Zemplén m.	25 éve	25 éve
Stein Levi	28	Nagyszőlős /Ugocsa m./	6 éve	6 éve
Salamon Izsák	68	Vilmány /Abaúj m./	17 éve	17 éve
Reikman Óser	25	Szentes /Zemplén m./	6 éve	6 éve
Deits Sámuel	51	Sárospatak /Zemplén m./	fél éve	fél éve
Grinfeld Jakob	26	Pályin /Ung m./	fél éve	fél éve
Hedvig Heinrich	44	Lackenbach /Sopron m./	21 éve	21 éve
Szobel Simeon	15	Köröme /Sáros m./	3 éve	3 éve

Közülük a legidősebb 68 éves, de csak 17 éve lakott a felmérés időpontjában Kisvárdán, így a legrégebben itt tanító egyénként a 60 esztendőes Balkányi Lázár jöhet szóba, hiszen ő élete folyamán mindvégig helybeli volt. Őt követi a 21 éve Várdán lakó Hedvig Heinrich, majd a 19 esztendeje itt élő Egi Sámuel. Ez a sorrend azonban csak abban az esetben érvényes, ha mindegyikük a városban való tartózkodásuk kezdetétől tanított.

Arról, hogy mit is taníthatott ez a majd tucatnyi „tanító”, csak elképzelésünk lehet. Abból kiindulva, hogy a zsidó nevelés-oktatás hagyományosan kétféle szinten (chéder és jesiva) történt, úgy véljük, hogy esetünkben is a vallásos jellegű oktatásról van szó.

Az iskola, mint a szellemi kultúra alaptényezője a zsinagógában vagy annak előcsarnokában működött bét hamidras ('tanház') néven, és a templommal együtt a zsidó közösségek legfőltetebb, leginkább gondozott intézménye volt. A zsidó iskolákról („scholae Judaeorum”) IV. Béla törvényei tesznek először említést. Mint mondtuk, a zsidó iskoláztatás évszázadokon át a valási tanokra szorítkozott, s ezért nem vethető egybe a korabeli, de még kevésbé a későbbi európai iskolákéval a színvonala, eredményessége.

Az alapfokú oktatás intézményét chédernek (szoba) nevezték, itt a korhatár és a tanulmányok időtartama nem volt megszabva, de az a gyakorlat alakult ki, hogy 6–7 éves kortól, néha már 3–4 éves kortól a kisgyerekek, főként a fiúk, a zsidóságra vonatkozó alapismereteket tanulták meg, pl. héber olvasás, a Biblia és a zsidó vallás elemi törvényeit, az imádságokat, bibliai ismereteket. A világias jellegű oktatás szinte majdnem teljesen hiányzott a chéderekben.

A felsőfokú iskola a jesiva (ülés) volt, itt általában az idősebbek tanultak, noha itt sem volt megszabva a korhatár, 13 évesek és 28 évesek egyaránt voltak. Az oktatás és az érintkezés nyelve a jiddis volt. A tanulók a tanulmányaikat a rabbik ('tanítómesterek') vezetése alatt folytatták. A legtekintélyesebb és a hallgatók számát tekintve is legnagyobb jesiva Pozsonyban működött nagynevű rabbik vezetésével.⁴

A növendékek alaposan belemerültek a Szentírás és a szóbeli hagyományok, a Talmud, (tanítás, azaz a Misna, Baraiták, Gemara) és a talmudi irodalom (Midrás, Toszefta) tanulmányozásába. Erre szükségük is volt, hiszen a jesivákból kerültek ki a rabbik és a zsidóság más szellemi vezetői, noha az intézmény célja nem a rabbiképzés volt. Ha valaki rabbi kívánt lenni, akkor három híres rabbihoz kellett mennie, ezek megvizsgálták a tudását és életvitelét, és ennek alapján döntöttek arról, hogy megadják e neki a rabbi diplomát (szemichá-t). A szent szövegek tanulmányozása, egybevetése nem öncélú volt, hanem a tanulók gondolkodását alakította át vallás erkölcsi, világnézeti szempontból.

Visszatérve az 1848-as összeíráshoz, feltételezhetően a vallási oktatásában vettek részt az említett tanítók. Ilyen jellegű képzést a rabbik is végeztek, de a későbbi évtizedek példái is mutatják, hogy számos személy hozott létre ún. zugiskolákat, ez utóbbiak előképeit vélhetjük e sok pe-

dagógus működése mögött. A felsorolt nevek közt egyébként egyetlen akad (Veinréb Hersli), mely mellett a szokásos „tanító” megjelölés helyett az áll, hogy „izr. tanító”. Az ifjú Szobel/Czóbel Simeon neve mellett a „tanító segéd” kifejezés olvasható. Ez utóbbi tény is megerősíti azt, hogy Kisvárdán jesiva működött, hiszen azokban szokás volt, hogy a képzetlenebb tanulók néha a korrepetitor vagy másképpen segéd-tanár (cházar-bócher) irányítása mellett készültek. A tanházuk általában az a ház volt, ahol szállást béreltek, s hogy ez esetünkben is így lehetett, vagyis egy közösségben, egy helyen éltek, az bizonyítja, hogy az összeírást végzők az alábbi személyeket egymás után következő sorszámmal vették fel a listára, tehát egy helyen kellett, hogy éljenek. Szobel Simont a tanítók fentebb közölt táblázatába számítottuk, így itt nem közöljük a nevét.

Név	Kor/év	Születési hely	Kisvárdán él
Jakubovits Jákób	17	Szanyiszló/Szatmár megye/	1 hete
Aus Izsák	17	Mihályfalva/Bihar megye/	2 éve
Hersler Sámuel	17	Surány/Nyitra megye/	4 éve
Liberman József	17	Szin/Abaújmegye/	2 éve
Fridman Adolf	15	Encsencs/Szabolcs megye/	2 éve
Sönbrün Zsigmond	15	Homonna/Zemplén megye/	2 éve
Volhendler Sámuel	13	Homonna/Zemplén megye/	Fél éve
Búrger Menyhért	13	Sárospatak/Zemplén megye/	Fél éve

Az is feltételezhető, hogy talán a jómódú zsidók házitanítóként foglalkoztattak 1–2 tanítót, így biztosítván a gyerekeik oktatását-nevelését, és velük pótolták a nem létező felekezeti, községi vagy állami iskola feladatát is.

Az 1850/60-as évekből származó adatok arra utalnak, hogy a zsidóság köréből származó tanítók életszínvonala hagyott némi kívánnivalót, tehát a tanítványok „fizetőképessége” is ehhez hasonló lehetett. 1858-ban Friedlander Dávid kisvárdai születésű személynek arról adtak igazolást, hogy: „...mint tanítónak van egy oly ipar üzlete, melyből egy családot eltarthatni képes, és házassága ellen a hatóságnak semmi kifogása.”⁵ 1869-ben Guttenberg Sámuel izraelita gyermek tanító részére szegénységi bizonyítványt adtak ki, mert ő az „elgyöngült szemét” önjerejéből képtelen gyógyítani. Három hónappal később Salamon Farkas tanító kérelmére igazolták, hogy 6 gyermek atyja s: „...oly szegények, hogy évek során át beteges feleségének gyógyíttatási költségét fizetni egy átalán képtelen.”⁶ December 8-án Újhelyi Bernátnak adtak igazolást, melyből kiderül, hogy 4 éve lakik Kisvárdán, itt mint izraelita tanító keresi a kenyerét, illetve keresné, mert: „semmi vagyona, miből apói költséget fedezhetné, nem létezik.”⁷

Ilyen oktatókra volt a kisvárdai zsidók tanítása bízva mindaddig, amíg a felekezeti fenntartású elemi iskola létre nem jött. Nem térünk itt ki, mivel máshol mutatjuk be a korábban létező közbirtokossági iskolát, a községi elemi népiskolát, és a magánúton való tanulási lehetőséget, de természetesen ezen formákat is igénybe vették az izraelita vallású kisvárdai gyermekek.

AZ ISRAELITA ELEMI NÉPISKOLA MŰKÖDÉSE

A világi ismereteket is közlő zsidó iskolák hazánkban II. József korában létesültek. A felvilágosodás szellemétől vezérelt uralkodónak már egy 1781. május 18-án kelt, a magyar kancelláriához intézett (2692. sz.) rendelete megkívánta a zsinagógák mellett iskolák állítását. Az 1783. március 31-én kiadott Systematica Gentis Judaeorum Regulatio intézkedett zsidó intézmények létrehozásáról és azok tanítóiról. Az első világi, német nyelvű zsidó iskola 1783-ban Nagymartonban jött létre, ezt követték a pozsonyi, óbudai, miskolci, aradi, makói, pápai, nagyváradai iskolák. II. József halálának évében, 1790-ben mintegy 20 iskola működött, bennük kb. 2000 tanuló. Az iskolák száma XIX. sz. első felében folyamatosan emelkedett. A helyi hitközség-

gek által alapított és fenntartott elemi iskolák általában 2–3 osztályosok voltak, de minden osztály többnyire két évfolyammal rendelkezett, így a tanulók 4–6 évig tanulhattak ilyen szinten. A főtárgy ezekben az iskolákban is a vallástan maradt, de helyet kapott a német nyelv, a helyesírás, a fogalmazás, a szépírás, a számtan, az ének, és a reformkortól néhol a magyar nyelv is.

Az abszolutizmus korában több száz zsidó elemi iskola volt az országban, de ezek közül alig 30 rendelkezett nyilvánossági joggal, azaz jogában állt államilag érvényes bizonyítványt kiadni, magántanulókat vizsgáztatni, stb. A zsidók emancipációját biztosító 1867. évi XVII. tc. megjelenése után, a liberális szellemű dualizmus korában a zsidóság helyzete minden tekintetben javult, így az iskolázatás szempontjaiból is. Az 1868–69-ben üléselő egyetemes zsidó kongresszuson új szabályzatot fogadtak el a hazai zsidó tanintézetek számára, elismerve azokra nézve az 1868. évi XXXVIII. tc., vagyis a népiskolai törvény rendelkezéseit. A kongresszus következtében a zsidóság vallási alapon három részre oszlott, így sok kisebb iskola anyagi nehézségek miatt megszűnt. A század utolsó évtizedeiben ismét jelentősen fellendült a zsidó iskoláztatás, ekkor árasztotta szét szellemi kincseit az országban a legtöbb zsidó elemi iskola, 1896-ban 528 darab.⁸

Első hírünk a kisvárdai izraelita iskola létrehozásának gondolatáról 1872-ből van, amikor a tervezett intézmény javára az érintett felekezet táncvigasságot rendezett.⁹ Egy évvel korábban, amikor a Kisvárdai Tanügyi Bizottmány a községi elemi népiskola érdekében megkereste a református egyházat is, a presbitérium visszautasította a felkérést, mondván, hogy nekik két olyan helyiségük is van, amelyik oktatási célra szolgál, felhívta a bizottmány figyelmét ugyanakkor arra, hogy a helyi zsidóságnak egyetlen tanterme sincs, így építsenek ők tantermet.¹⁰

A zsidó elemi iskola megszervezését még inkább sürgették a községi elemi iskola indulása után (1874), az iskolát óhajtok táborában ott találhatók a nem izraeliták is. Ezek egyike némi éllel 1887-ben ezt írta: „Szégyen, hogy az a hitközösség, melynek évi 10000 ft. a kerete, nem tart fenn izraelita felekezeti iskolát, rabbiját ellenben úgy javadalmazza, mint Debrecen, Miskolc, vagy más nagyvárosok.”¹¹

Egy megyei monográfia szerint az izraelita iskolára vonatkozó anyakönyvek 1889-től vannak meg,¹² s valóban, a reklamált elemi iskola kezdete 1889-re nyúlik vissza. Szeptember 8-án adta hírül a helyi hetilap, hogy: „F. hó 9-én nyílik meg a helybeli izr. felekezeti népiskola. Az iskola csak fiúgyermek részére van berendezve, hat osztályból áll, s a Várady Ignácztól megvásárolt épület négy tantermében van elhelyezve. A tanítói kar két okleveles néptanítóból és két vallásoktatóból áll. A beíratási díj a I. II. osztálybeliekre nézve 60 kr. A III.–IV. osztálybeliekre nézve havonkénti 1 ft. Ha az iskola hívatásának igazán meg fog felelni, úgy valóban nagy hiányt pótoland s módot fog nyújtani arra, hogy siralmas tanügyi viszonyaink végre valahára gyökeresen rendeztessenek.”¹³

Az összehasonlítás kedvéért nézzük meg, hogy az adott tanévben (1889/90), milyen volt a felekezeti iskolák száma Szabolcs megyében, valamint azt, hogy hányan voltak a tanulásra kötelezettek, s ezek milyen mértékben tettek, illetve nem tettek eleget a törvény szabta kötelességüknek!

A megyében 75 római katolikus, 49 görög katolikus, 129 református, 18 evangélikus és 20 izraelita iskola volt.¹⁴ Azt, hogy ezeket az intézményeket milyen mértékben vették, illetve nem vették igénybe, az alábbi táblázat mutatja.¹⁵

	Tanköteles	Iskolába jár	Nem jár	Nem járók (%)
Római katolikus	9382	8083	1298	13,85
Görög katolikus	5488	4802	686	12,5
Református	13921	12659	1262	9,07
Evangélikus	2069	1915	154	7,44
Izraelita	3756	3184	572	15,23

Az iskolában tanítók illetményéről az Egyenlőség című zsidó felekezeti lapban közzétett pályázati felhívás szolgál adatokkal: „A kisvárdai izraelita hitközösség vallási Talmud Tóra iskolájánál 1889. évi szeptember hó 1.-ével két tanítói állás töltendő be. Az egyik 600 forintnyi évi fizetéssel javadalmozott egy szakképzett és „dikduk” kommentárral „Chumas, Rásdi, Tnách” magyar és német tanítási képesít-

téssel bíró okleveles tanítónak adatik, egyszersmind hivatva lesz a hitközségi jegyzőséget vezetni és az anyakönyv vezetésénél, mint kisegítő működni, a másik 400 forintnyi fizetéssel javadalmazott tanítói állás egy nem okleveles, héber oktatásban jártas egyénnek fog adatni, de aki a magyar és német nyelvet kellően bírja. Kellőképpen felszerelt pályázati kérvények alulírt iskolaszéki elnökhöz folyó évi augusztus 15-ig küldendőek be. Kisvárdá, 1889. július hó 7-én. Weisz Lajos”¹⁶

A második tanító feladata valószínűleg a chéder vezetése volt, erre utal a héber oktatásban való jártasság feltétele, amin nem, vagy nem csak az élő héber nyelv ismeretét kell érteni, hanem a zsidó tudományok, mint a Misna, Gemará tanításában való otthonosságot, vagyis egy magasabb képesítésű melámed alkalmazásáról van szó.

Azt hogy a fent említett összegek mennyire voltak elfogadhatóak, egy 1889-es kimutatás alapján lehet eldönteni. A megyében az izraelita felekezetű tanítók kerestek a legjobban, átlagban évi 450 forint felett. Az állami, a községi és az evangélikus tanítók 350, a református 250, a római katolikus tanítók 200 Ft fizetést kaptak. Legrosszabb helyzetben a görög katolikusok voltak, akiknek bére a 180 Ft-os átlagot sem érte el.¹⁷

Az első tanévről értesítőt is kiadott az iskola, ezt azonban nem ismerjük, csak az maradt fenn, amit ennek értékelése kapcsán a korabeli helyi lapban írtak: „Valaminthogy nem felel meg teljes mértékben, – mert meg sem felelhet még – a modern iskola liberális követelményének városunk legifjabb iskolája a helybeli orth. Izr. Hitközség VI. osztályú elemi iskolája sem.

Az értesítő első cikkéből is kivehető, milyen nehéz körülmények között indult meg az iskola, s hogy sok ellentétes hullám viharozza azt körül. Az egymással ellenkező tendenciák között nehéz álláspontja van a tanítói karnak, mely igazán nagy buzgalommal munkálkodik nehéz feladatának megoldásán. De – mert nincs kétségünk az iránt, hogy a liberális irány mint mindenben, úgy az iskolaügy terén is feltartóztathatatlan erővel érvényesül, alaposan remélhetjük, hogy idővel ez az iskola is méltó kiegészítője lesz azon factoroknak, melyek arra hivatvák, hogy városunk kultúréletét előbbre vigyék.”¹⁸

Az 1891/92-es tanév kapcsán azt jegyezték fel az iskolák értékelésekor, hogy: „Az izraelitáknak... csak egy elhanyagolt fiú iskolájuk volt az elmúlt iskolai évben.”¹⁹ Egy 1896-ból származó adat szerint Grósz Salamon izraelita hitközségi tanító működött Kisvárdán. A tiszaladányi születésű, 35 éves tanítóról azonban mást nem tudunk.²⁰

1906-ban a felekezeti iskola látványosan továbbfejlődött. A hitközség nagy áldozatvállalása révén, május 13-án adták át az új „modern berendezésű” iskolaépületet, a Posta utcában, a mai Mártírok útján. A régit a hitközség eladta. Az avatási ceremóniát: „... d. u. 3 órakor az iskola udvarán Széll Mihály hitközségi elnök nyitotta meg s ismertetően az iskola létesítésének rövid történetét, üdvözölte a szép számmal megjelenteket s átadta a szót Rosenbaum Mózes főrabbinak, ki lelkes érzéstől áthatott, hazafias szellemű magyar szónoklatával mély hatást keltett. Magvas beszédekkel Füredi Ármin, Kohn Illés és Bacskay István emelték az ünnepi hangulatot. Az iskolai énekkar szabatosan előadott énekszámait töltötték be a beszédek közeit. A gyermekeket azután az izr. nőegylet vendégelte meg.”²¹

Az utóbbi gesztust az iskola igazgatója nyilvánosan, a sajtó útján köszönte meg: „Az izr. iskola felavatásánál az izr. nőegylet igen tisztelt válaszmánya azon nemes és dicséretre nem szoruló cselekedetért, hogy a tanulókat oszonnával látta el, fogadja alantírt útján a tanítóttestület leghőbb köszönetét.”²²

Az iskolára és annak környezetére így emlékezett vissza az egykori tanulója: „Földszintes épület, minden dísz és ornamentika nélkül, de rendezett és tiszta. A hitközség intézményeinek közelében volt. Átjárás volt a Csillag utcára, ahol a templom, a Talmud Tóra, a dáján háza, a vágoda és a rabbi lakása voltak. Rendes, nagy udvara volt, ahol jól lehetett játszani és közel volt a Fő utcához. A Régi Posta utca maga csendes, s mivel üzletek sem voltak, nem volt forgalmas. Még járda sem volt.

Ez az utca nem a szegény zsidók utcája. Jómódú és középosztálybeli zsidók lakták. Mindenki saját házában lakott, szép, nagy, kertes udvarokkal.”²³

Az iskolaépület valóban nagyméretű és modern volt, azonban a korra jellemző, hogy csak 1922-ben került sor arra, hogy a villanyvilágítást bevezessék. A képviselő-testület véghatározatában kimondta, hogy a költségekhez a háztartási alap terhére kifizetendő 7030 korona segélyt ad.

Ez a teljes költségeket fedezte, s azért adták meg az összeget, mert: „...az iskolának erre a célra fordítható alapja egyáltalában nincsen, a villanyvilágításra szüksége van és miután a község támogatását még egy ízben sem vették igénybe a kért segély megadását méltányosnak tartja.”²⁴ Felmerül a kérdés, hogy mi-ből tartották fenn az iskolát?

A hitközség megalakulásakor már említést tettünk arról, hogy az egyik olyan intézmény, melyet a községnek létesítenie és működtetnie kellett, a felekezeti iskola volt. Erről a hitközség alapszabályzata kimondta, hogy legalább 9 tagból áll, akiket a képviselő-testület választ, mégpedig legalább 6 főt saját tagjai közül, 3 főt a választóképes hitközségi tagok sorából. Hivatalból tagjai voltak: a főrabbi, a hitközségi elnök és az iskola igazgatója. Az iskolaszék elé tartoztak:

- Felügyelt az iskola belső ügyeire, a rendtartásra, a tanítás módszerére és irányára, a tanulók testi és szellemi fejlődésére, a fegyelemre, a hitoktatásra. Megállapította a hitközségi tanítók létszámát, javaslatot tehetett új állások megszervezésére, esetleg a régi megszüntetésére, a tanítók bérezésére.
- Kiválasztja a tanítót, akit a képviselő-testület erősít meg.
- Meghatározza, hogy melyik tanító melyik osztályt vezeti.
- Minden év augusztusában meghatározza az iskola költségvetését.
- Egy taggal képviselteti magát a tanulók beiratkozásánál.
- A tantestülettel együttműködve megállapítja a tan-és kézikönyvek fajtáját, mennyiségét, ezeket beszerezteti.
- A tanítókkal való egyeztetés után gondoskodik az ifjúsági és a tanári könyvtár gyarapításáról.
- A tantestület előterjesztése után megállapítja a tantervet és az órarendet, ellenőrzi annak betartását.
- Meghatározza a 10 havi szorgalmi idő kezdetét és végét, valamint az évközi szüneteket.
- Jelen van a tanfelügyelői látogatásnál.
- Gondoskodik arról, hogy az iskolát hetente az iskolaszék valamelyik tagja meglátogassa.
- Eljár a tanulók szülei ill. gondviselői és a tanítók közt felmerülő vitás ügyekben.
- Ellenőrzi a tanítók munkáját, azok mulasztása esetén szóval vagy írásban figyelmeztetést ad, fontosabb kihágásokkor a közigazgatási bizottságnak jelentést ad.
- Meghatározza a záróvizsga idejét, azt tagjai által levezeti, az itt kiosztandó tanulói és tanítói jutalmakról gondoskodik.
- Évi jelentést ad ki az iskola viszonyairól.
- Intézkedik a tanítók helyettesítéséről.
- Az iskolakerülők ellen a jogszabályok adta lehetőségek között fellép.
- Az iskola ügyeit az oktatásra vonatkozó jogszabályok értelmében intézi.
- Minden hónapban ülést tart, határozatai ellen a közgyűléshez lehet fellebbezni, kivéve a tanítók választásáról hozott döntést, mert az a közigazgatási bizottság elé tartozik. Ahhoz, hogy érvényes határozatot hozzanak, a tanítók választása esetén a tagok kétharmadának, más esetekben a többségének jelenléte szükséges.²⁵

Ebből a hosszú feladatsorból is következik, hogy a hitközség egyik legfontosabb szervezete az iskolaszék lett. Az állam nem nyújtott segélyt, vagy csak kevés támogatást adott, a község időnként – mint láttuk –, adományozott bizonyos összegeket, de a fő bevételi forrás a hitközségi tagoktól szedett különadó volt. Ezt mindenki fizette, nem csak azok, akiknek gyermekei iskolába jártak. A hitközség egyéb bevételeiből is jutott az iskolának.

Azt, hogy nem csak az iskola, de ez abba járó tanulók is rászorultak az istápolásra, bizonyítják azok az akciók, melyeknek keretében különböző adományokat kaptak az érintettek: „Az izr. népiskolában télen azon szegény gyermekek, kik az iskola és a szülői ház közötti nagy távolság miatt az iskolát reggeltől késő délutánig el nem hagyták, ebéd nélkül maradtak. Hogy ezen gyermekek mégis minden nap meleg ételhez juthassanak, Grünwald Soma úr megkeresésére és kérelmére erre a nemes célra a helybeli

pénzintézetek, névszerint: az Ipar és Kereskedelmi Bank 150 korona, a Takarékpénztár 75 korona, a Gazdasági Bank és Kölcsönös Segélyező Egylet 25–25 korona segélyt adni méltóztatott. Ezen üdvös és jótékony adományért a pénzintézetek tek. Igazgató urai és önzetlen fáradozásáért Grünwald Soma úr fogadják a gyermekek nevében ezúton a leghálásabb köszönetemet. Füredi Ármin igazgató."²⁶

A tényleges gondot azonban nem az iskola és a szülői ház közötti távolság jelentette, hanem a szegénység. Ezt ismerte fel Grünwald Soma – aki a szegény iskolások ebédeltetésének céljára korábban már maga is adott 25 koronát – akkor, amikor születésének 75 éves évfordulóját ünnepelte.²⁷ Úgy látszik, hogy példája másokat is vonzott, mert március 7-én kelt levelében már ő mondott köszönetet azért a 25 koronáért, amit Reizman Lajos juttatott az ebéd alapnak.²⁸

Amikor Grünwald Soma, az Ipar és Kereskedelmi Bank egyik alapítója és igazgatósági tagja 1908. április 21-én elhunyt, nem túlzott az újságró, amikor róla ezt írta: „*Nevezett azok közé tartozott, kik a jótékonytákoságot titokban, feltűnés nélkül gyakorolták, így nem kimélt fáradságot és évről-évre összegyűjtött oly összeget, melyből a helybeli izr. iskola szegény gyermekei egész télen át ebédet kaptak. A tanügy és általában a gyermekvédelem volt a forcírozott jótékonytákosága, s íme most a szegény gyermekeknek valódi atyja nincs többé, megszűnt dobogni az a szív, a mely a fiatal, zsenge gyermekekért oly igazi őszinteséggel, oly atyai aggodalommal hevülni tudott.*”²⁹

Az iskolások megfelelő ruházkodása is kívánnivalót hagyott maga után, ezen szintén alkalmi jótékonykodással kívántak segíteni. 1908 februárjában például Neumann Mór helybeli ruhakereskedő 6 izraelita elemistát ruházott fel.³⁰ 1917 januárjában Füredi Ármin igazgató-tanító köszönte meg Klein Sámuelné tetteit, aki viselt ruhát, harisnyát, sapkát, cipőket és ingeket adott a népiskolának, hogy azokat a szegény iskolások gyermekei között szétosztásák. Az adományból szintén hat gyermeket ruháztak fel, így téve lehetővé, hogy a hiányos öltözet miatt iskolába nem járó tanulók az intézményt látogathassák.

Arra is van adat, hogy maguk az iskolások váltak jótékonytákosági akció tevőlegesen részeseivé. A József királyi herceg szanatórium egyesület megkereste az iskola igazgatóságát, hogy növendékeivel gyűjtsen a szegény tudósbetegek javára. A tanintézmény látogatói közül: „*...önként vállalkozott és gyűjtött 10 gyermek, kik szívük sugallatát követve tettek eleget a felhívásnak. Egyenként gyűjtöttek: Fischer Sándor és Grósz József 3,41 K, Spitz Pál 5,18 K, Kellner Sándor és Krausz Lajos 8 K, Fried Ignác, Krausz Vilmos és Friedman Márton 2,54 k, Fülöp Izidor és Lichtenberg Leo 4,65 K, összesen 23,77 K., mely összeg rendeltetési helyére küldetett.*”³¹

Az intézmény gyarapodása után vegyük szemügyre a benne folyó életet! A tanítás nyelve az 1860-as évekig a német volt. A magyar nyelvet tannyelvként a zsidó iskolák közül először a mosoni vezette be 1861-ben. A zsidó iskolák már a századforduló előtt is úgy alakították tanterveiket, tanulmányi rendjüket, hogy az közelítsen az állami és a községi fenntartású iskolák hasonló szabályzatához. A tantárgyak megválasztása, osztályok szerinti felosztása és óraszámja a századfordulót követően szinte megegyezett az állammal. A felekezeti sajátosságait itt is figyelembe vették, s ez – a többi felekezet iskoláihoz hasonlóan – főként a vallástan valamivel nagyobb óraszámában nyilvánult meg. A vallástan anyagát a fővárosi iskolák számára készült, de a legtöbb – különösen a kongresszusi hitközségek által fenntartott – vidéki iskoláknak is mintául szolgáló, 1906-ban kiadott „*A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve*” szabályozta.³²

A kisvárdai elemi iskola második iskolai évében néhány kisvárdai egén kifogást emelt az ott folyó tanítás ellen: „*Halasi Mór és társai panaszt adtak be a vármegye alispánjához, elmondván, hogy ebben az iskolában német nyelven tanítanak, s hogy a tanítás szelleme itt nem magyar, kérték egyszersmind, hogy ez állapot konstatálása alapján az 5 százalékos iskolai adó fizetése felfüggesztessék.*”³³ A beadvány szerzője egyébként maga is izraelita vallású volt, de ez éppen azt bizonyítja, hogy a különböző irányú nézetek (neológ-orthodox) és azok képviselői között folyt a szellemi harc.

A kérvényt az alispán a megyei tanfelügyelőhöz utalta, az vizsgálódott, de nem tartotta meg-alapozottnak a vádakot, ezért az alispán elutasította Halasiék beadványát. Azok fellebbeztek, minek eredményeként a megye egy bizottságot küldött ki, amely előre kimondta, hogy ha az izra-

elita hitközség tagjai az 5%-os iskolai adót külön az izraelita népiskola, és külön a községi iskola javára is fizetik, ez esetben ez utóbbi alól fölmentik őket. Az ügy további lefolyásáról nincs híradás, a bizottság valószínűleg hasonlókat állapított meg, mint a tanfelügyelő.

1912-ben a tanfelügyelő meglátogatta a község összes felekezeti iskoláját, köztük az izraelita elemi iskolát is: „... ahol a tapasztalt rend, fegyelem és kiváló eredmény felett legnagyobb meglepedését fejezte ki, s ennek hatása alatt azt a kijelentést tette, hogy Füredi Ármin igazgató-tanítót kiváló szorgalma jutalmául a nm. minisztériumhoz személyi pótlékkal való kitiüntetés céljából fel fogja terjeszteni. Ha esetleg a főgimnáziumban tartott szülői értekezleten elhangzott minősíthetetlen vád Füredire vonatkozott, szolgáljon e hír a kimondott vád alaptalanságának bebizonyítására.”³⁴

A személyi pótlék azonban másoknak is jól jött volna. Nem sokkal a tanfelügyelő vizitációja után, április 30-án, a kisvárdai izraelita népiskola tantestülete küldöttségileg megjelent az egyház agilis elnökénél és: „... rámutatva országszerte a tanítók iránt megnyilatkozott jóakaratra, hivatkozva az elnök közismert nemes és fennkölt gondolkodására, személyi pótlék érdekében járultak eléje. Széll Mihály elnök úrnak a tantestületnek tett azon határozott ígéretéért, mely szerint a kérelmet a legközelebbi egyháztanács ülésében tárgyalatni fogja és részéről a legszebb reményre való kilátást biztosította, – fogadja ez úton is a tantestület köszönetét.”³⁵

A zsidó iskolákra jellemző volt, hogy szombaton nem volt tanítás. Ez így volt Kisvárdán is. Ám ezzel nem voltak elégedettek a hitközség tagjai. Ezért 1911-ben kérték a minisztériumot, hogy: „... az izraelita vallású tanulók szombaton az állami iskola látogatásától fölmentessenek. A minisztérium e kérelmet, tekintettel az állami iskolának felekezet nélküli jellegére, teljesíthetőnek nem találta, mert ez nemcsak a tanítás menetét zavarná meg, hanem az érdekelt izr. vallású növendékek tanulmányi előmenetelét is kedvezőtlenül befolyásolná. Egyébiránt az izr. tankötelesek szülei kérelmére a 42604/891. sz. alatt kelt rendelet értelmében a szombati írás, rajzolás és írásbeli számolás alól amúgy is fölmenthetők.”³⁶

Az 1900/1910-es éveket Füredi Ármin (valójában Haim, 1904 júniusáig Fischer) igazgatóság jellemezte. Ő Sátoraljaújhelyen született 1860-ban,³⁷ apja Fischer Emánuel, anyja Kaufman Sári volt.³⁸ Korábban Királyhelmeceken (Zemplén megye) tanítóskodott, Kisvárdán az oktatáson kívül bekapcsolódott az izraelita egyetek munkájába is. Szerkesztője volt a Kisvárdai és Vidéke c. hetilapnak és Balaton álnéven publikált. Ezt követően szerkesztője és tulajdonosa a Kisvárdai Friss Újságnak (1911–1912). Nem csak a lapokba írt, de közgazdasági, nyelvtani, történelmi, pedagógiai tárgyú műveket, (pl. „Módszeresen kidolgozott számtan a népiskolák középosztályai és magántanulók számára” – 1886), és szépirodalmi kötetet („Regék, elbeszélések” 1913) is alkotott.³⁹

1918 őszén még felbukkan a neve egy híradásban, de ekkor nem a pedagógiai tevékenységé kapcsán. Az októberi pesti forradalom hatására vidéken is változások történtek. November 3-án kora este tíz felfegyverzett katona hatolt be Füredihez, bort és ruhát követelve. „A megszorult házigazda váltig erősítette, hogy vendégei eltévesztették a házsámot, ő egy szegény tanító, kinek sem, bora, sem ruhája nincs.” A katonák sokáig nem tángítottak, követelöztek, „míg a katonák egyike a sok sorcsapás folytán megtört, megöszült és szakállt növesztő és így megváltozott házigazdát felismerte, állítása valódiságát igazolta, és társait eltávozásra felhívta.”⁴⁰

Füredi Ármin Vörösmarty u. 3. sz. alatti lakos 1919. szeptember 2-án hunyt el szívszélhűdés következtében.⁴¹ Feleségétől (Feldman Szeréna) származó lánya, Kornélia, szintén tanító lett.

Ez idő tájt Kohn Illés, Klein Herman, Feldman Sámuel voltak még az izraelita iskolánál tanárok.⁴² A pedagógus gárdában hamarosan változás állt be. A Bodóköváralján született Kohn az 1912/13-as tanév végeztével Sátoraljaújhelyre való áthelyezése következtében eltávozott Kisvárdáról: „Az alapos képzettségű, ambiciózus tanító távozását mélyen sajnáljuk.” – írta a Kisvárdai Friss Újság.⁴³

Az első világháború alatt az iskola az állami oktatás céljára engedtetett át. Az 1914/15-ös tanévre 162 tanulót írtak be, az állami elemibe 680, a református elemibe 130, a Füredi-féle magániskolába 32 tanuló jelentkezett.⁴⁴ Egy évvel később 178 gyermeket írtak be az izraelita elemi iskolába.⁴⁵ A beíratást megelőzően a helyi sajtóban rendszerint hasonló tartalmú felhívások lát-

tak napvilágot: „A kisvárdai izr. elemi népiskolában a beíratások f. hó 27, 28 és 29 napján fognak megtörténni. A tanítás szeptember hó 3-án veszi kezdetét. A t. szülők és gyámok felkértemnek, hogy gyermekeiket a fentjelzett idő alatt feltétlenül beírattni szíveskedjenek, mivel csak annyi gyermek fog az iskolába felvétetni, a mennyit a törvényes létszám megenged.

Az első osztályba beíratkozó gyermekek tanúsítvánnyal kötelesek igazolni, hogy hatodik életévüket betöltték. Más községből való gyermekek egyelőre csak előjegyeztemnek, s csakis akkor fognak végleg felvétetni, ha a helybeli gyermekek már végleges elhelyezést nyertek.

Kisvárdá, 1917. aug. 4.,⁴⁶

Az 1919-es román megszálláskor az izraelita iskola zászlóját, könyvtárát, stb. elpusztították.⁴⁷ Az ezt követő évekre így emlékeztek vissza az egykori tanítványok: „Róth igazgató úr, Margittai tanító úr, a szigorú Grünwald tanító úr, Hajnalka néni, Lujza néni, Moskovits Ebi, Katz tanító úr, mindannyiunkban felidéznek különböző emlékeket. A pár tenyeres és nem ritkán fenekes, amiket nádpálcával kapunk, azt hiszem mindannyiunknak csak hasznára vált. Megtanítottak bennünket nemcsak írni-olvasni, számolni, hanem a rideg iskolai tantárgyakon kívül arra is neveltek, hogyan kell tisztelni szüleinket, az idősebbeket és egyáltalán hogyan kell élni tisztességesen és becsületesen...

Az első osztályba kb. 60 gyerek járt... A második osztályban Hajnalka volt a tanítónő. Kedves, csendes, mosolygós tanító nénire emlékszem, ha rá gondolok. Ebben az osztályban már kevesebben tanultak, mint az elsőben.

A harmadik osztályban Szigeti néni keze alá kerültünk... Igen energikus asszony volt, jól fegyelmeztettek voltak a gyerekek az ő osztályában.

A negyedik osztályban Grünwald igazgató úr vette át nevelésünket. Pontos és rendszerető ember. Bennünket is erre akart megtanítani. Rendkívüli szigorúsággal tudott fegyelmet tartani. Ő kezdett el bennünket német nyelvre tanítani.

Az ötödik-hatodik osztályban már nem jártunk sokan. Ebbe az osztályba csak azok küldték gyermekeiket, akiknek anyagi eszközök híján, nem volt módjuk gyermekeiket gimnáziumba küldeni, vagy azok, akik vallási okok miatt nem kívánták gyermekeik tovább tanulását.”⁴⁸

Magda Eggens (Fried Magda) is hasonlókat írt: „Emlékszem a Róth igazgatóra, egy határtalan szimpatikus ember volt, mindnyájan nagyon szerettük. Emlékszem a Grünwald tanító bácsira, őtől félttem kicsit.”⁴⁹

A visszaemlékezést megerősíti a korabeli megyei címtár, mely szerint 1927-ben az izraelita iskolánál Róth Adolf volt az igazgató, Grünwald Lajos, Wiener Hajnalka, Ungleider Lujza és Margitay Jakab pedig tanárként teljesítették hivatásukat.⁵⁰

Az igazgató 1887-ben született, anyja Grósz Léni. 1913-ban szerzett diplomát, Nagyállóban kezdte a működését, Kisvárdára 1925-ben jött. Később Grünwald lett az igazgató-tanító, ő 1878-ban született, anyja neve Zinger Regina. A tanítóképzőt Budapesten végezte és 1905-ben nyerte oklevelét. Szintén a fővárosban sajátította el a pedagógus pálya tudnivalóit Margitay, aki 18 évig Füzesabonyban oktatott, 1924-től pedig Kisvárdán. Ungleider Lujza 1887-ben született, anyja Ehrlich Franciska volt.

A fenti idézetben említett Katz nevű tanító teljes neve Katz Dániel volt, izraelita hitoktató-tanítóként tevékenykedett. Ő 1926-tól dolgozott Kisvárdán, egyébként az apja is itt töltött 22 évet. Ebben az időszakban volt izraelita hitoktató Moskovits Adolf, aki 1921-ben nyert diplomát.⁵¹

A tanítói gárda nem nagyon változott, az 1941-es és 1943-as hitközségi költségvetésben is találkozhatunk a nevekkel és a részükre utalt pengőkkel.

Név	Illetmény-hivataltól	Illetmény-hivataltól lakbérre	Hitközség által fizetve	Hitközségtől lakbérre
Róth Adolf ig.-tanító	321,6	790,2	831	
Grünwald Lajos tanító	1286,4	790,2		
Ungleider Lujza tanítónő	643,2	485,76		
Wiener Hajnalka tanítónő	1286,4	485,76		
Róth Albert tanító	643,2	315,48		
Katz Dániel hitoktató			1696,32	
Moskovics Ébi hitoktató			1696,32	
Schück Sándor hitoktató			582,6	160
Schermann Vilmosné szolgál			504	
Tanítói nyugdíjárulék	816			

1941-ben fűtésre 600, világításra, írószerekre+nyomtatványokra, takarítás+olajozásra és vegyes kiadásokra 100–100 pengőt terveztek. Nézzük ezek után az 1943-as évi összegeket!

Név	Illetményhivataltól lakbérre és fizetés-kiegészítésként	Hitközség által fizetve	Lakbér-kiegészítés	Drágasági pótlék
Róth Adolf igazgató-tanító	1181,4	840		252
Grünwald Lajos tanító	2355			
Ungleider Lujza tanító	1451,16			
Wiener Hajnalka tanító	2050,56			
Roth Albert tanító	1146,52			
Katz Dániel hitoktató		1800		540
Moskovics Ébi hitoktató		1800		540
Schück Sándor hitoktató		600	160	180
Schermann Vilmosné szolgál				
Tanítói nyugdíjalap	816			

1943-ban a személyi kifizetéseken túl, dologi kiadások címen világításra 200, írószerekre+nyomtatványokra 100, takarításra+olajozásra 100–100, vegyes kiadásokra 200 pengőt fordítottak.⁵²

Az oktatás mellett a nevelés is fontos tényező az erre hivatott intézmények életében. Ezt szolgálták a tanórán kívüli elfoglaltságok, pl. 1915-ben: *"A kisvárdai izraelita népiskola tanulói Grünwald Lajos tanító vezetésével és a Füredi Kornélia nyilvános jellegű leányiskola növendékei tanítónőjük kíséretével folyó hó 12-én szépen sikerült tanulmányi kirándulást tettek az anarcsi fenyesbe. Az idő kedvezett a kis kirándulóknak, kik ámbár kissé fáradtan, de friss üde levegőtől felfrissülve érkeztek késő délután haza."*⁵³

Ez a májusi kirándulás semmiben sem különbözött a nem felekezeti iskolák által vezetett természetjárástól, de voltak olyan programok is, melyek természetes módon erősen magukon viselték a felekezeti bélyegét. Az egyik ilyenről szóló tudósítást idézzük most fel 1930-ból: *"Hosszú hetek munkájának fényes gyümölcseként jelentkezett a Chanuka ünnep alkalmából rendezett kedves alkalmi tárgyú műsoros előadás, amely vasárnap és megismételve hétfőn került színre az izraelita iskola nagytermében. Az előadás bevezetéséül Róth Adolf igazgató nagyon tartalmas, történelmi tudáson alapuló, sok bölcseséget és mély életfilozófiát felölelő alkalmi beszédet mondott.*

Nagyon kedves és élvezetesek voltak a Grünwald Lajos t. igazgató által betanított énekkar alkalmi énekei. „Makkabi ivadékaik” kedves és mély értelmű szindarab a kis apró szereplőkkel szép, sima, tökéletes és élvezetes előadásban ment. Itt külön ki kell emelnünk Rottenberg Márta 7 éves kisleányt, aki annyi érzést vitt az általa megszemélyesített Palika szerepébe, hogy a szavakon is túlmenő hatást váltott ki megjátszott mozgólataival. Nagyon helyes volt még Klein Ibolya, Spetz Erzsébet és Ellenbogen Olga.

Érzéssel szavalt Róth Magda. A „Kis Makkabeusok” színdarabban nagyon hercig volt Széll Vera, ki szerepét nagy hatással és élenkéséggel játszotta. Jól szerepeltek még Reisz Júlia, Reizman Sári, Schönfeld Irén, Goldstein Erzsébet.

Az előadás a jól összeállított énekhar „Hiszekegy” énekével ért véget. Az ügyesen megrendezett előadás elért nagy sikere Grünwald Lajos t. Igazgató érdeméül tudható be.⁵⁴

Az iskola helyet biztosított olyan rendezvényeknek is, melyekben nem a tanulók műsorszámmai voltak a központban. 1914. március 22-én Kiss József ünnepélyt tartottak, a szereplők: „...kik városunk kebeléből fakadnak, művészi szavalatokkal, Kiss József tanulmányokkal és zeneszámokkal készülnek a jubiláns nagy magyar költő méltó megünneplésére.” – harangozta be a Szabolcsi Újság.⁵⁵

A jellegzetes zsidó ünnepekre, évfordulókra való megemlékezésen túl az izraelita elemi iskolában olyan rendezvények is voltak, melyek nem kötődtek a felekezetihez. 1938. június 12-én vasárnap délután, a tanév végén tornaünnepélyt szerveztek. Ezen nagyszámú érdeklődő jelent meg: „Minden tekintetben jól sikerült a vizsga, amely a lelkes, kötelességtudó munkának méltó eredményét jelenti.” – írta a tudósító.⁵⁶

Szintén ezen a napon, az évfáráó ünnepélllyel egyútt rendezte meg az elemi iskola az anyák napját is: „...amelyen méltó módon áldoztak a magyar édesanyáknak. Megkapóán szép ünnepi beszéd, szavalatok, énekszámok szerepeltek a kiváló gonddal megrendezett ünneplésé műsórán.”⁵⁷

Néha egy-egy adományozó igyekezett a tanévzáráó emlékezetesebbé tenni, ezért könyveket adományozott, miként Széll Mihály tette ezt 1908-ban, amikor 26 kötetet juttatott az iskolának, hogy azokkal a jeles tanulókat megjutalmazák.⁵⁸ Két évvel később Schwarc Ignác adott 3 jutalomkönyvet, a szegény, de tehetséges tanulók teljesítményének elismerésére. Szintén ekkor Fried József, a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet elnöke, az évfáráó vizsga alkalmából 10–10 koronát ajándékozott, hogy azt két rászoruló, szorgalmas tanuló megjutalmazására fordítsák.⁵⁹

Ha a tanulók szóba kerültek, nézzük meg, hogy a zsidótörvények előtt hányan is jártak az izraelita elemi iskolában!

A harmincas évek második feléből több adatunk is van az izraelita iskolába járó tankötelesek számáról. 1936-ban 370 fő, 1937-ben 392 főnek kellett volna az iskolában az oktatáson megjelennie.⁶⁰ Az 1939-es Dienes-féle megyei monográfia 5 világi és 2 hitoktatóval dolgozó zsidó elemi fiú-és leányiskoláról írt, ekkor 370 tanköteles gyermek járt az izraelita elemi népiskolába, 100 pedig az államiba.⁶¹ Ezek a számok akkor lesznek érdekesek, ha majd összevetjük a középiskolában tanuló izraelita ifjak számával. Ezt az adott résznél tesszük meg.

A holocaust következtében szinte minden zsidó iskola beszüntette működését, így kisvárdai is. 1945 után a nagyarányú emberáldozat és anyagi veszteségek miatt nehezen indult az izraelita iskolák újjászerveződése. Az 1945-től 1948-ig tartó koalíciós időszakban csak néhány helyen, főleg Budapesten kezdődött meg a tanítás. Az iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. tc. mintegy 40 zsidó tanintézet bezárását jelentette, mindössze az Országos Rabbiképző Intézet és „a magyar közoktatás terén szerzett eddigi érdemei megbecsüléseként” a budapesti fiú- és leánygimnázium működhetett tovább.⁶²

ZUG- ÉS JESIVA ISKOLÁK

A felekezeti elemi iskola mellett az úgynevezett zugiskolák is jelentős számban fogadtak be izraelita tanulókat, ill. általában csak ők jártak ezekbe. A zugiskola az 1891. évi 40598. sz. VKM rendelet szerint: „...azon nevelő vagy tanintézet, melyben több gyermek a népiskolai tantárgyakra egyúttesen tanítatik, anélkül azonban, hogy a fenntartók külön egyházi vagy polgári községet, vagy jóváhagyott alapszabályok mellett iskolai célokra működő társulatot képeznének, vagy a fenntartó magánegénynek ily intézet fenntartására jogosultsága lenne.”⁶³

A megye 1906. december 29-én tartott rendkívüli közgyűlésén is foglalkozott ezzel a tanítási formával, s a 22520 K. 1037. Bgy. 906 sz. szabályrendeletében hasonlóan fogalmazott: „zugiskolá-

nak nyilvánítatik mindazon tan- és nevelő intézet, mely több gyermeknek a népiskolai tantárgyakon együttesen leendő tanítása és nevelése végett a nélkül tartatik fent, hogy a fenntartók külön egyházi, hit, avagy polgári községek, avagy jóváhagyott alapszabályok mellett iskolai célokra működő társulatot (egyletet) képeznének, vagy a fenntartó magán egyének az ily intézetek fenntartására az 1868. évi XXXVIII. t.-c. 12–25. §-a értelmében való jogosultsága a vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter által elősmertetett volna.

Zugiskolának tekintetik továbbá az oly thalmud thóra iskola is, melyet nem az izraelita hitközség tart fent, vagy amely nem az izr. hitközség felelős felügyelete alatt áll."⁶⁴

Az ortodox hitközség által fenntartott Talmud-Tóra iskolákban részben az elemi iskolai tananyagot ismételték, elevenítették fel a 11–13 éves korú tanulóknban, de a fő hangsúly a vallási tanokkal, és azok magyarázataival való foglalkozáson volt.

A zugiskolák, ezek az intézménynek nem nevezhető oktatási formák esetünkben nem a népiskolát pótolták, sokkal inkább a hagyományos zsidó kultuszt voltak hivatva ápolni, s ezzel magyarázható, hogy a századforduló táján legkevésbé a zsidók tettek eleget a tankötelezettségnek. Ezt igazolják a korábban bemutatott megyei adatok is, mely szerint a zsidók 15,23%-a sorolható ebbe az „iskolakerülő” kategóriába. Az említett iskolák hosszú ideig való fennmaradása a keleti típusú ortodoxia ellenállását bizonyítja az iskola közvetítette asszimiláció ellen.

Az 1868-as népiskolai törvény sem tudta felszámolni ezeket az iskolákat. 1873-ban a megye előző évi tanügyi állapotáról szóló elnöki jelentés meglehetősen módon ítélte el ezeket: „A tanítók legnagyobb része tudatlan emberek, kik a héber hittani tárgyak kivételével alig tudnak valamit a nevelés és oktatás tanból, melyre legnagyobb szükségük volna, semmit, mint ezt a Kis-várdában általam megvizsgált Goldberger Herman, Frisch Ignác és Wohlhandler Jakab zug-iskoláiban sajnosan megtapasztaltam. Nevezett városban több ily iskolák is vannak, melyeket tovább éber gond és figyelem nélkül hagyni nem lehet.”⁶⁵

Az említett időpontban Kisvárdán még nem volt községi iskola, noha annak felállítását 1870. június 27-én az izraelita hitközség is kérte, a község vezetősége azonban ekkor még nem reagált erre az óhajra.⁶⁶

1872. március 25-én az izraelita közösség egy felállítandó izraelita leányiskola javára táncmulatságot szervezett, azonban ez az iskola sem jött létre. Virágoztak viszont az engedély nélküli iskolák. 1873. április 4-én Kiss József tanfelügyelő ezt írta az alispánnak: „Méltóztassék a kisvárdai járás szolgabírájának, tekintetes Bónis Sámuel Úrnak kötelességévé tenni, miszerint az 1868. XXXVIII. Tc. kívánalmainak semmi tekintetben meg nem felelő zugiskolákat, melyek tanítóikkal úgy a nevelés, mint az oktatási szempontból minden bírálaton alól állnak, Kisvárdán mielőbb zárattassa be.”⁶⁷

1874-ben végre megnyitotta kapuit a községi elemi népiskola, de ezt sem tudta megszüntetni a vallásos jellegű zugiskolákat. 1877-ben Kisvárdán különböző pontjain Grünwald Mór kerületi főrabbi, Wohlhandler Jakab, Ehrenfeld József, Feldman Sámuel, Frenkel Jakab, Berlinger Márton, Fried Nathán, Goldberger Hermann és Bleick Izsákné vezetett talmud iskolát. Az itt tanulók közül többen nem fejezték be az elemi iskolát, ráadásul a gyerekek az ország tizenhárom megyéjéből, de még Galíciából is jöttek Kisvárdára. Jól szemlélteti az összetételt az a lista, melyet Grünwald főrabbi 1884-ben állított össze 85 tanítványáról. Zemplén 29, Szabolcs 18, Szatmár 12, Bereg 6, Sáros 5, Máramaros 3, Sopron 3, Gömör 2, Ugocsa 2, Vas, Szilágy, Szepes, Ung, „Gácsország” (Galícia) 1–1 tanítvánnyal képviseltette magát. A lajstrom érdekessége, hogy nem szerepel rajta egyetlen kisvárdai egyén sem, holott nehezen képzelhető el, hogy éppen a rabbi működési központjában élők ne keresték volna fel a rabbit, inkább arra kell gondolnunk, hogy a névsor csak azok nevét tartalmazza, akik mint idegenek, más településről jöttek Kisvárdán, ezekről kellett a felettes hatóság számára a rabbinak kimutatást készítenie. A tanulók név szerint a következők⁶⁸:

Tanuló neve	Származási helye	Tanuló neve	Származási helye
Adler József	Órladány	Jakabovics Aladár	Anarcs
Adler Salamon	Órladány	Jakabovics Salamon	Anarcs
Berger Béni	Keményegerszeg	Kain Lázár	Vaja
Berger Manó	Tárkány	Kesztenbaum Jakab	Huszt
Berkovics Adolf	Nyírmada	Kesztenbaum Mór	Eszeny
Berkovics Juda	Malczó	Khon Béni	Sebeskellemes
Berkovics Manó	Újfehértó	Klein Adolf	Újfehértó
Berkovics Salamon	Nyírmada	Klein Béni	Tárkány
Blank Áron	Homonna	Klein Jakab	Ilk
Bleier Adolf	Munkács	Koth/Roth? Lipót	Putnok
Böhm Henrik	Hadadnadasd	Krausz Manó	Benkócz
Böhm Jónás	Nagykároly	Krausz Vilmos	Nyírmada
Braun Éliás	Szatmár	Krón Áron	Kántorjánosi
Davidovics Samu	Nagytoronya	Künstliedier Henrik	Hanusfalva
Deutsch Manó	Hodász	Lebovics Samu	Tárkány
Diamont Náthán	Felsőújfalu	Libstein Lázár	Bodókújfalú
Fischer József	Gálszécs	Moskovics Ignác	Hencóc
Fischler Jakab	Szatmár	Müller Viktor	Huszt
Fleischmann Antal	Szatmár	Neumann Lipót	Tokaj
Frankel Israel	Nagyvarsány	Páhmer Áron	Semviz
Frankel Mór	Tokaj	Preis Adolf	Huszt
Freimann Salamon	Margitfalva	Preis Adolf	Szerencs
Frischmann Salamon	Márokpapi	Propper Mór	Beregszász
Friedenstein Salamon	Nagykároly	Reich Izsák	Legyesbénye
Gescheidt József	Putnok	Reismann Izsák	Ungvár
Gestetner Márton	Csorna	Róth Éliás	Tiszakerecsény
Glück Mór	Alsóhrabóc	Rózner Izsák	Királyháza
Goldstein Baruch	Homonna	Róth Samu	Szatmár
Grósz Áron	Nagykároly	Rósenberg Salamon	Sátoraljaújhely
Grósz Dávid	Újfehértó	Rósenblüth Henrik	Sátoraljaújhely
Grósz József	Gálszécs	Róth Náthán	Nagykároly
Grósz Kálmán	Homonna	Schwartz Hermann	Tárkány
Grün Márton	Szürnyeg	Schwartz Lipót	Nyírbogát
Grünfeld József	Sárospatak	Spiegel Áron	Nagylucska
Grünfeld Pinkász	Homonna	Spitzer Salamon	Ilk
Grünfeld Samu	Sárospatak	Teitelbaum Áron	Gergely
Grünwald Dezső	Csorna	Szafir Salamon	Tarcal
Grünwald Ignác	Csorna	Ungar Salamon	Dukla
Guttman Salamon	Nyíradony	Weisner Bernát	Sebeskellemes
Harstein Henrik	Szomotor	Weis Jacob	Ökörítő
Harstein Manó	Szomotor	Wahrmann Samu	Jármi
Hollander Mór	Tiszakirva	Wollner Márton	Eperjes
		Weil Izsák	Csebinye

Arról, hogy a korabeli tanulók milyen körülmények között éltek, mindennél többet mond egy leírás: „... a bócherszálláson vagyunk. Meglehetősen nagy, de szegényesen világított padlózatlan szoba, melynek falairól csöpög a nyirkosság. Mindjárt az ajtó mellett egy ősrégi kályha áll, mely azonban, bár december van, nincs befűtve. Mellette egy nagy láda foglal helyet, mely ruhatáruul szolgál. Felső részét azonban mosdó-asztalnak használják. A láda és kályha között a falba vert szegen négy tulesz-zacskó csüng, meg egy törülköző, melynek színét nem lehet pontosan megállapítani. Egészen fenn, két durván ácsolt ágy áll, melyek egyik szombattól a másikig nincsenek megvetve. A szoba közepén egy hosszú, zöldre mázolt asztalt látunk: kétfelől fapadok. A padokon négy fiatalember ül. Jobban mondva gyermek, de mivel hosszúszerű pi-

pákból pöfékelnek és nagyon is komoly arccal gunnyasztanak hatalmas foliánsaik fölött, férfiaknak kell tartani őket. Négy bócher ez a fiatalember, akik Gelie néminél laknak albrétben.“⁶⁹

A zugiskolának minősített talmudista iskolákon kívül a vallásoktatás színterei voltak a jesivák. Ezek működhetek a hitközség, illetve a rabbi vezetése mellett, de tőle függetlenül is, ez utóbbi esetben szintén zugiskolának nevezték azokat. A jesivák működéséről kevés adatunk van, 1878/79-ben például az Ungvárról idekerült Fried Neszanél ha-Kohén rabbi volt a kisvárdai jesiva vezetője.⁷⁰

A hatósági intézkedések vagy nem-intézkedések ellenére ill. jóvoltából, szinte semmi előrehaladás nem történt a nevezett intézmények megszüntetése, felszámolása érdekében. A nyolcvanas évek végén továbbra is a hivatalos szervek napirendjén voltak az ilyen iskolák ügyei. Ezt bizonyítja Velkey Pál királyi tanfelügyelő jelentése a megyei közigazgatási bizottságának 1887-ben, mely szerint az engedély nélküli talmud iskolában közel 150 gyermek „tanul“, s ez a forma különösen az új rabbi megérkezése óta virágzik.

Liptay Károly bizottsági tag szerint nem 150, hanem 250 tanulója is van ezeknek az iskoláknak, s nem érti, hogy a tanfelügyelő miért nem intézkedik. A tanfelügyelő, válaszában elmondta, hogy ő járt Kisvárdán, de egyedül tehetetlen. Megegyeztek, hogy a szolgabíró és a tanfelügyelő közösen megvizsgálják a kérdést, s ha az iskola nincs engedélyezve, akkor bezárják, a nem helybeli tanulókat kitoloncolják a településről.⁷¹

A megejtett vizsgálódás eredményeként megállapították, hogy a rabbinak nincs az oktatásra jogosítványa, bejelentve sincs az iskola. A növendékek 12–24 éves fiúk, kik kivétel nélkül még az elemi iskolát sem végezték el. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az ortodox zsidóság körében a jesivák sokáig „helyettesítették“, a neológok hagyományosabb tagjainál viszont csak kiegészítettek a világi iskolázást.

Az iskolahelyiség ellen közegészségügyi szempontok miatt is kifogást emeltek. Megállapítást nyert, hogy a rabbi vezette iskolán kívül több más olyan helyen is folyik oktatás, amiről még a rabbi sem tud. A vizsgálat eredményeként elrendelték az iskola bezárását, a megyei közigazgatási bizottság megbízta az alispánt az intézkedések meghozatalával.⁷²

A helyi képviselő-testület is tárgyalta az ügyet: „Olvastatott a közegészségügyi bizottság jelentése, az izr. hitközség által felállított Thalmud-Thóra iskola, és a rabbi által fenntartott Jeschuba bezáratása iránt. Mielőtt a jelentés folytán végleges határozat hozatnék, Szabó László, dr. Burger Sámuel, dr. Küzmös György és Balkányi Gyula a czélből küldetnek ki, hogy a Thalmud-Thóra iskola helyiségét az ottani viszonyokat vizsgálják meg, a betérjesztendő jelentés alapján fog a jelentés érdemleges bírálat alá vétetni.

Miután a közegészségügyi bizottság jelentéséből az tűnik ki, hogy a járási szolgabíró a tek. alispáni hivatal által kibocsájtott 11413/87.sz. rendeleten túl menve, a Jeschuba intézet felállítását is engedélyezte, jóllehet a hivatott alispáni rendeletben erről egy szó említés sem tétetik, a szolgabíró ezen jogtalan eljárása ellen a m. alispán úrnál keres a képviselő testület orvoslást, oly értelemben, hogy ezen Jeschubára vonatkozó, szolgabírói 2662/87.sz. határozat hatályon kívül helyezessék.“⁷³

A megyei lap hasábjain sokat foglalkoznak az ügy körülményeivel, s nem éppen hízelgő az újságíró véleménye: „...nagy hiba volt Szabolcsvármegye második városában oly rabbit alkalmazni, ki a magyar nyelvet tökéletesen nem bírja, ki mint mondják, a rajongásig vallásos, ki irtózik az iskolától, mert ezek a felvilágosodást és haladást vannak hivatva terjeszteni, ki ide erősített vagy 200 talmud tanulót, egy sereg kaftános kétes existenciát, kiket az utcán látva, azt kell hinni, hogy Galiciában élünk.“⁷⁴

A dolog azonban nem ment olyan egyszerűen. A további sajtóbeli üzenetésekből kiderül, hogy az iskola bezárása írott malaszt maradt, mert a 1163./1887. sz. alatt hozott határozat értelmében az iskola ugyan beszüntette működését az addigi helyén, az előjárók az iskolát naponta ellenőrizték, ott tanítás nem is folyt, ám a zsinagógában folytatódott a képzés.⁷⁵ Ezt a tényt ugyan a hatóságok cáfolták, de minden cáfolatnál beszédesebb az, hogy az év végén a kisvárdai képviselő-testület a szolgabíró ellen panaszt nyújtott be az ügy rendezetlensége miatt, megállapítva, hogy a talmudista iskolát a hitközség, a jesivát a rabbi tartja fenn.⁷⁶

A következő évben a képviselő-testület arra utasította a község elöljáróságát, hogy szólítsa fel a főrabbit arra, hogy az 8 napon belül adja meg hallgatóinak számát, nevét, lakását. Ezt követően ismételen elrendelték az iskola bezárását, ezt az izraeliták megfellebbezték, a megyei alispán a kisvárdai testület határozatát a megyegyűlésre terjesztette elő elbírálás végett. Egyúttal felszólították Komoróczy Aladár főszolgabíró, hogy az iskoláztatás hiányosságait pótolja, helyezze törvényes keretek közé az oktatást, rendezze a terem felszerelését és eszközeit, s ezen intézkedések után is csak 82 gyerek tanulhat ott. Ezután – szokás szerint –, erélyesen kérték a rabbit a tanulóival kapcsolatos jelentéstételre.

1891-ben ismét arról adott hírt a helyi lap, hogy bezárták a zugiskolát. Wohlander Jakab iskolát, Bleich Izsák pedig engedély nélküli óvodát tartott fenn, a szolgabíró mindkettőjüket eltávolította ettől a tevékenységtől, ráadásul 25–25 forintra büntette,⁷⁷ de nem kell meglepődnünk, hogy a nevezett formák évek múltán ismételen felbukkantak, hiszen Kisvárdra szinte vonzotta a „tanulókat”. Íme egy történet erről: „Egyik kis bócher Szikszóra akart menni a jesivába, de találkozott egy tapasztaltabb kollégájával, aki azt mondta neki: *Ha van eszed, akkor velem jössz Kisvárdára, ott aztán láthatsz jesivát! Több, mint 100 bócher van ott, már nagyobbrészt szakállas emberek, mindegyik kész „lám-den”. Ha ezek „pilpul“-ba (vitába) bocsátkoznak, akkor valósággal reszketnek a beszahamedres falai!*”⁷⁸

Ebből az időszakból idézzük fel néhány tanítónak a nevét!⁷⁹

év	név	kor	születés helye	foglalkozás
1896	Weisz József	38	Cserepeskenéz /Szabolcs/	talmudtanító
1897	Klein Herman	36	Agárd /Zemplén/	tanító
1898	Grósz Ábrahám	32	Tiszaladány /Szabolcs/	talmudtanító
1898	Grósz Salamon	37	Tiszaladány /Szabolcs/	talmudtanító
1898	Mutzen Ignác	35	Halmi /Ugocsa/	héber tanító
1898	Schwarz Jakab	28	Hajdúsámson /Hajdú/	tanító
1898	Weinberger Herman	26	Nagykároly /Szatmár/	tanító
1898	Jakubovics Ignác	26	Puczák* /Zemplén/	talmudtanító
1898	Friedman Ábrahám	28	Kisvárdra /Szabolcs/	talmudtanító
1899	Stern József	59	Kemecse /Szabolcs/	tanító
1899	Bendet Izrael	29	Bilke /Bereg/	tanító
1904	Katz Jakab	44	Bököny /Szabolcs/	vallástanító
1904	Simonovics Sámuel	26	Bustyaháza /Máramaros/	héber vallástanító
1905	Róth József	40	Olcsva /Szatmár/	hitközségi tanító
1905	Glücklich József	39	Rezsan**/Galícia/	talmudtanító
1906	Perl Dávid	25	Döge /Szabolcs/	talmudtanító

* Pusztaháza néven is ismert ** az anyakönyvbe ilyen néven beírva, de elképzelhető, hogy valójában Brezán

A felsorolást szinte a végtelenségig folytathatnánk, annyi „tanítóról” van tudomásunk. Látható egyébként, hogy a megnevezések keverednek: tanító, hitközségi tanító, héber tanító, talmudtanító, héber vallástanító, de ezek általában egyfajta tevékenységet végző „tanítót” takarnak. Jól mutatja ezt, hogy Grósz Salamon 1898-ban talmudtanítóként, 1904-ben viszont héber vallástanítóként van megnevezve.⁸⁰

A talmudista iskolákat a felnőtt korosztály is igénybe vette, ezt bizonyítják a példaként kiragadott következő nevek: Halpert Zsigmond Munkácson született, 25 éves, Kálmán József Királyhelmecezen született, 25 éves, Blank Lajos Kisvárdán született, 25 éves, Moskovits Dávid talmudtanuló 26 éves.⁸¹ A kisvárdai jesivát is látogatta Patai József (1882–1953), az ismert író, költő, műfordító, a cionizmus egyik tevékeny alakja.

Nem csak ilyen később híressé lett egyének tanultak a helyi jesivában, hanem olyanak is, akik kevésbé tettek szert hírnévre. Löwenkopf Kálmán a Zemplén megyei Ricséből jött Kisvár-

dára, miután ott kinőtt a chájdert. A kisvárdai benyomásait visszaidézve a századforduló utáni évtized jesivájáról kapunk képet: „A bét-hámidrás hússzor akkora, mint a ricsei tanháza... Kétszáz növendéke volt akkoriban a kisvárdai jesivának, az egész vidék leglátogatottabb és legválogatósabb tanháza, ahol a tanulás komoly istenfélelemmel párosult. Ha a rabbi, Mose Chájim Rosenbaum zcl. a tanháza lépett, kétszáz növendék ugrott fel, mint a katonák a tábormok előtt. Pedig a szeméből szerénység, szelídség és jóság sugárzott, de egész lénye tiszteletet parancsolt; a ruházata, a kemény gallérja, a kis csokornyakkendője, a vasalt nadrágja, a fényes cipője – megbecsülést. Ha kivette a kis bőrnótesztét, hogy a feleleteket feljegyezze, borzongás futott rajtunk keresztül... Volt a városban még egy jesiva, a ráv Moses-é. Ezt inkább a chászid körök kedvelték. De vetekedtek mindketten egymással a szent tanok terjesztésében, a jirat sárájában, a Teremtőtől való félemben.“⁸²

1907 telén vörheny miatt a hatóságok iskolaszünetet rendeltek el Kisvárdán, a helyi lap cikkírója ennek kapcsán azonban közölte, hogy: „...vannak Kisvárdai területén bizonyos zugiskolák, ahol lamedok tanítanak egészségtelen és piszkos helyiségekben összeszűfolva 25–30 gyereket. Ezek ezt a határozatot teljesen ignorálják.“ (szándékosan mellőzik)⁸³

Azt is meg kell állapítanunk, hogy a századfordulóra a talmudista iskolák általában veszítettek vonzásukból, noha az 1900. évi magyarországi népszámlálás az aktív zsidó lakosságban 932 talmudtanítót regisztrált, továbbá 989 magántanítót és nevelőt, valamint 1227 tanítót és 760 rabbist, illetve rabbihelyettest. A zsidó kultuszszemélyzetnek legalább a negyede, de talán a fele vallástanáító volt, mivel a rabbistület és a többi oktatói személyzet egy része is részt vett a vallásoktatásban.⁸⁴

MAGÁNISKOLÁK

A felekezeti- és a zugiskolákon kívül a magániskolák is említendők a zsidók iskoláztatása kapcsán. Ilyen iskolák nyitását csak a VKM engedélyezhette, ha a megfelelő iskolai berendezés, iskolaépület, a fenntartáshoz szükséges anyagi eszközök, a képezett tanító és megfelelő tanterv rendelkezésre állt. Ha a követelményeknek eleget tett az iskolát alapító, akkor az intézet nyilvános jogot kapott, és államilag elismert bizonyítványt adhatott a tanulóknak.

Ilyen iskola volt Weishaus Ignác tanítóé, ő később az állami elemi iskolánál töltött be fontos szerepet, és az iparostanonc iskola igazgatójaként is ténykedett. Weishaus a Csillag utcában hozta létre iskoláját s 1874-ig működtette azt. Ezeket az éveket 1911-ben, a tanító nyugdíjazásakor így jellemezte a kortárs: „Ezelőtt 42 esztendővel Weishaus Ignác a községben magán iskolát nyitott. Akkoriban ez volt Kisvárdán az első, okleveles tanító által vezetett iskola. Az ő fáradozása folytán ebből községi iskola lett, s néhány év elteltével azt, az ő buzgólkodása alapján az állam vette át. Ő volt az, aki érzelmének megfelelően a magyar nyelvet terjesztette, s a haza iránti szeretetet átplántálta a gondjaira bízott gyermekek szívébe.“⁸⁵ Ez az idézet is jól igazolja, hogy az iskola általában milyen mértékben játszott szerepet a zsidóság asszimilációjában. Weishausról érdemes még tudni, hogy az izraelita hitközségnél egy időben jegyzőként tevékenykedett.

1887-ben Feingold Ignác kisvárdai izraelita tanító folyamodott a közigazgatósági hatósághoz, hogy iskolát létesíthessen. Kérelmét elutasították, ő a minisztériumhoz fordult, aki az ügyet a megyéhez utalta vissza. Itt megerősítették a kisvárdai döntést, mondván, hogy: „Kisvárdán magán iskolára, az ott létező s jó eredménnyel működő községi s római katolikus és evangélikus református felekezeti iskolák mellett szükség nincs, s mert a kisvárdai izraelita hitközségnek módjában áll, hogy a mai nevelési igényeknek megfelelő felekezeti iskolát létesítsen.“⁸⁶

Néhány héttel később miniszter a bemutatott jeles bizonyítványoknak, valamint a nyíregyházi gimnázium igazgatóságának, Zemplén vármegye tanfelügyelőjének és Zalay István országgyűlési képviselőnek az írásos támogatására is tekintettel, mégis megadta a hozzájárulását. Ettől az igenlő választól azt remélték, hogy: „...ez az új iskola létesülése által meg fognak szünni Kisvárdán azok a sajnálatos viszonyok, melyek ott a sok zugiskola és thalmud-thora iskola létesülése folytán keletkeztek s melyek a hatóság beavatkozását is magukra vonták.“⁸⁷

Az intézetben fiúk és lányok részesültek az eleminél magasabb fokú képzésben, polgári és gimnáziumi osztályokra készített elő, s év végén Nyíregyházára, Beregszászra vagy Munkácsra vitte őket vizsgázni.

Feingoldnál 1888-ban 26 fiút és 14 leányt oktatott két tanító és egy tanítónő. Az elemi iskolai tárgyak mellett franciát, németet, kereskedelmi ismereteket is tanítottak. 1891-ben a Feingold intézet megszűnt, helyét a Krausz Soma és neje, Frank Katica által vezetett, csak leányokat oktató magánintézet vette át. Krauszt még Feingold hívta meg társtulajdonosnak és tanárnak, akit három évvel később az akkor még leány Frank Katica követett. Ők 1890. április 2-án Budapesten házasodtak össze. Érdekesképpén megjegyezhető, hogy a pedagógus házaspárnak nem volt gyermeke. A Krausz (Kovács)-féle iskolában: *„...a rendes tantárgyakon kívül úgy a német és francia nyelvekben mint zongorában, s a kézimunka minden ágában okleveles ipartanítónő által nyernekt oktatást. Bentlakó növendékeink nemcsak teljes ellátásban s családi nevelésben, hanem szakavatott felügyeletben s külön pótktatásban is részesülendenek, erkölcsi s szellemi fejlődésük lelkiismeretesen fog előmozdulni.”*⁸⁸

Az iskola legfőbb eseményeiről időnként beszámolt a helyi sajtó is, mint ahogy 1897-ben is így tett, amikor közölte, hogy a leányiskolába az évről évre június 27-én de. 9-től és du. 3 óráig lesznek, másnap délután 4 órakor: *„a várkert termében a zongoravizsga, ezt követi Murai K. „Az ördög fia” című vígjátéka és Rudnyánszki Gy. „Álom az erdőben” című színműve. Érdekelteket és érdeklődőket tisztelettel meghívja az intézet tulajdonosa.”*⁸⁹

Ebben a jó nevű, bentlakásos leánynevelő intézetben, mint azt fentebb mondtuk, a polgári iskolára készítettek elő, a vizsgákat a beregszászi és a nyíregyházi leányiskolában tették le a növendékek. Ez a helyzet azonban pozitívan megváltozott *„Ami csak a távoli időben véltünk elérhetőnek, íme megvalósult. Már a legközelebbi tanévben polgári leányiskola nyílik meg városunkban. A Kovács-féle leánynevelő tanintézet tulajdonosa – ugyanis – az eddigi elemi tanítás folytatása mellett jogot nyert arra, hogy az intézettel kapcsolatosan, nyilvános jellegű polgári leányiskolát nyisson.*

*Fölöslegesnek tartjuk hosszasan méltatni ez új iskolánk jelentőségét, mert napról napra felmerülő kérdés az, hogy miképpen biztosítsunk leányainknak esetleg önálló kereseti pályát, s miképpen juttassuk teljesebb műveltséghez anélkül, hogy a családi tűzhelyet elhagyva, a távolba keljen menniök. A Kovács-pár kipróbált szakavatottsága, s a nevelés terén való intelligenciájuk teljes biztosítékot nyújtanak arra, hogy az új iskolájuk a kívánalmaknak megfelelő, a célt helyesen szolgáló lesz.”*⁹⁰ Kovácsék tehát az elemi iskolai képzés mellett jogot nyertek nyilvános polgári leányiskola vezetésére is.

Nem csupán a Kovács házaspár szavatolta az oktatás minőségét, hanem az a tény is, hogy az iskolát a polgári fiúiskola vezetője, Werner Gyula igazgatta, s részben a fiúiskola tantestülete alkotta a magániskola pedagógusi gárdáját is. Az iskolában azonban magas volt a tandíj, így ezt a lehetőséget sok család nem tudta igénybe venni.

Ettől az időtől kezdve az 1899-ben felállított állami polgári fiúiskola tantestületének tagjai is tanítottak a Kovács-féle iskolában. A magánintézetet csak 1905-től részesítette a község évenkénti 500 korona, később 1000, majd 3000 korona segélyezésben. Az állam, mely az iskolalátogatói és a tanfelügyelői jelentésekből az intézet jó munkájáról évről-évre meggyőződhetett, csak 1908-ban juttatott részére 600 korona támogatást. Az iskolahelyiség kezdetben a Szent László utcán a Szeifrid-házban, majd a közelben lévő Bódisz-féle épületben volt, s 1895-ben költözött végleges helyére. A tanítványok száma az elemisekkel együtt évenként 60–65 főt ért el. Kisvárdának számos előkelő hölgytagja nőtt fel a kitűnő tanítók keze alatt, többek között báró Boparcyné (Jósa Jolán), Kunos Ignácné, dr. Papp Illésné (Kohn Paula), dr. Takács Manóné (Reizman Elza), Nagy Benőné (Halasi Margit), Láza Tivadarné (Szepessy Irén), Türkné (Balogh Margit). A férfiak közül szintén itt nyerték első képzettségüket György Jenő mérnök, dr. György Ferenc ügyvéd, Barta Jenő mérnök, Széll Albert és Széll Mihály, Halasi Károly, Reizman Jenő, Gál Lajos, ám amikor 1911-ben az állami polgári leányiskolát létrehozták, a Kovács-féle tanintézet sorsa megpecsétlődött. 1914-ben utoljára bocsátotta szárnyra IV. éves növendékeit. Június 21-én a házaspárt kö-

szöntötték itteni negyedszázados pedagógusi működésük alkalmából. Ezen a vasárnapon: „Egymás után léptek emelvényre a hódolók: Werner Gyula igazgató a kartársak, Szilágyi Annuska a kicsinyek, Nagy Benőné a régiek nevében szólott. Szmezsányi László ügyvéd, a tanfelügyelő, Kastaly Ferenc a község, Vargha János a járásköri tanítók üdvözlését, elismerését tolmácsolták olyan meleg szavakkal, amelyet csak az értékes munka nyomán fakadó őszinte megbecsülés, a lélek mélyében lakó igaz szeretet diktálhat.”⁹¹ Az intézet az 1914/15-ös tanévben már nem fogadott növendékeket. Kovács Soma a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet Rt. pénztárosa lett, miként ilyen posztot töltött be a Casinó Egyletben is 30 éven át. Ez utóbbiban természetesen fizetség nélkül tette mindenki a dolgát.

Akadtt azonban, aki úgy érezte, hogy van jogosultsága a magánoktatásnak. Füredi Kornélia (született Kisvárdán, 1896. szeptember 17-én), akinek az apja az izraelita elemi iskola igazgatója volt, vállalkozott erre a feladatra. 1914 októberében azt írta az újság, hogy a koleraesetek miatt zárva volt iskolák újra megnyílnak: „Az izr. elemi iskolában és a Füredi-féle magán elemi iskolában ma (október 18.) kezdődik a tanítás, utóbbinak most már végleges helyiségében, az izr. elemi iskola tanácstermében.”⁹² Füredi 1915 januárjában kapott jogot arra, hogy tanintézetét nyilvános iskolaként működtethesse. 1915 tavaszán Füredi Kornélia magániskoláját Wilt György királyi tanfelügyelő ellenőrzés céljából meglátogatta és onnan nagy meglepéssel távozott.⁹³ A fiatal hölgy csak néhány évig gyakorolhatta tanult hivatását, hiszen 1918 augusztusában még a beiratkozásra szólítja fel az érintetteket, közölve egyebek mellett, hogy a tandíj egy évre 100 korona, október 16-án viszont tüdőgyulladás következtében elhunyt.⁹⁴

A kínálat színességét érzékeltetendő, említsük meg azt, hogy kifejezetten a héber nyelv tanítására is volt vállalkozó: „Értesítem a t. szülőket, hogy folyó évi november hó 4-től kezdődőleg, az izr. iskola II. osztályú tantermében leánynövendékek részére héber tanfolyamot nyitottam. Tanítási idő naponta d. u. 4–6-ig. Jelentkezni lehet d. u. 1–2 óráig az iskolában, esetleg Klein Gyula könyvkereskedőnél. Havi tagdíj 2–4 koronáig. Grünwald Lajos tanító.”⁹⁵ Grünwald főállásban az izraelita elemi iskola pedagógusa volt.

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG AZ ÁLLAMI OKTATÁSBAN

Az iskolahálózat alappontját képező községi ill. állami iskolákat vizsgáljuk meg ezután. Itt domborodik ki legkevésbé a zsidóság mint zsidóság, ezekben a különböző fokú intézményekben csak az egyes felekezetek hitoktatóinak a megléte jelzi, hogy a tanulók nem egyetlen felekezet tagjai. Az állami oktatás szerepe a legmeghatározóbb a zsidóság képzése szempontjából, noha itt őket nem zsidókként, hanem magyar állampolgárokként oktatták.

A KÖZSÉGI, MAJD ÁLLAMI ELEMİ NÉPISKOLA

1874-ben nyílt meg a kisvárdai községi elemi iskola, ennek akkor 91 tanulója volt. A felekezeti megoszlás szerint az alábbiak: római katolikus 22 fő, görög katolikus 8 fő, református 8 fő, izraelita 53 fő. Látható, hogy a tanítványok 58,24%-a került ki a zsidók közül, noha a társadalomban elfoglalt számarányuk ekkor kb. 29%-ot tett ki. Az iskolának két tanítója volt, Ács János és a már említett Weisszhaus Ignác. Az izraelita tanulók első hitoktatója Weinberger Izsák rabbi volt.⁹⁶ 1875 és 1925 között aztán Rusznyák Vilmos, Klein Herman hitoktatók, Kohn Illés tanító, Reichard Miksa hittanár, Róth Adolf igazgató-tanító végeztek az állami elemi iskolában a hitoktatást.⁹⁷

Az izraeliták nem csak tanulóként szerepeltek magas arányban az oktatásban, de az iskola ügyeinek a vezetésében is tekintélyes személyekkel vettek részt. 1875-ben az iskolaszék tagjai voltak a keresztény Hrabovszky Rudolf, Harsányi Menyhért, Bartha Imre, Bacsó János mellett az izraelita Berger Ignác, Grünwald Samu, dr. Rosenblüth Bernáth, dr. Reisman Miksa, Weinberger Ignác, Friedmann Lajos.⁹⁸

Az 1880/81-es értesítő szerint 45–45 római és helvét hitvallású (16,6%), 3 görög katolikus (1,1%), és 178 izraelita (65,6%) tanulója volt a 271 fős eleminek.⁹⁹

1887-ben a talmud-tóra iskola kapcsán írták, hogy: „Az állami elemi iskolában az 1886/87-es tanévben 374 tanuló volt, közülük 258 mózes vallású.”¹⁰⁰ Arányukat nézve ez 68,98 százalék.

Az 1891/92-es tanévben az elemiben 456 tanulót regisztráltak, ebből római katolikus 111 fő, (24,3%), görög katolikus 19 fő, (4,1%) református 104 fő, (22,8%) és izraelita 222 (48,6%) tanuló.¹⁰¹ Ez azt jelentette, hogy a tanítványok közel felét az izraelita felekezet tagjai tették ki. Az 1892/93-as tanévben 117 római katolikus, (26,4%) 25 görög katolikus, (5,6%) 107 református, (24,2%) és 193 izraelita vallású tanuló, (43,6%) tehát összesen 442 fő járt az állami elemi népiskolába.¹⁰²

Az 1893/94-es időszakban 457 beiratkozott tanuló volt, vallási megoszlás szerint: római katolikus 128 (28%), görög katolikus 28 (6,1%), református 114 (24,9%), izraelita 188 (41,1%) gyerek.¹⁰³

Ezek az adatok jól bizonyítják, hogy a felekezet tagjai társadalmi számarányuknál nagyobb mértékben tanították gyermekeiket, s ez a megállapítás még akkor is igaz, ha feltételezzük, hogy a tanulók között voltak vidékiek is. Ez utóbbi valószínűsíthető, bár az alsó fokú oktatásban a nem kiszáradaiak számát nem tarthatjuk jelentősnek. Ha hozzávesszük, hogy a vidékiek szintén nem csak egy felekezet tagjaiból kerültek ki, akkor a kiszáradai zsidókról tett megállapítást a vidéki zsidók esetleges jelenléte nem módosíthatja.

Azt, hogy a megyében milyen népiskolai hálózat állt a tanulók rendelkezésére, az 1910/11-es tanévre vonatkozó számok jól érzékeltetik: állami elemi népiskola 11 db, községi elemi népiskola 31 db, római katolikus 79 db, görög katolikus 44 db, református 117 db, evangélikus 26 db, izraelita 16 db, uradalmi 4 db, magániskola 2 db.¹⁰⁴

Az 1910/11-es tanév azért is emlékezetes, mert ebben az iskolai évben nyugalomba vonult Weisshaus Ignác. 1911. február 2-án az állami elemi iskolában Kisvárdai társadalmának minden reprezentánsa jelenlétében folyt le az az ünnepély, amelynek keretében leleplezték az első tanító arcképét, és ajándékokat, kitüntetésekkel adták át neki. Ezek közt azok is szerepeltek, melyeket az izraelita felekezettől kapott: „Széll Mihály az izr. hitközség elnöke, mint az izr. népiskolában is 3 éven át közmegelegedéssel működött tanítóját, és mint a hitközségnek évtizedeken át serényen dolgozó főjegyzőjét egy gyönyörű és értékes kelyhet átnyújtván üdvözölte... Füredi Ármin, az izr. népiskola igazgatója, a helybeli felekezeti tanítók nevében, a régi kartárs, a legidősebb működő kollega fájó érzetével vett búcsút szeretett barátjától. Kohn Illés a „Bikur-Chólim” jótékony betegsegélyező egyesület nevében, mint ezen egyesület negyedszázados jegyzőjének egy értékes emléktárgyat átnyújtva legjobb kívánatait tolmácsolta.”¹⁰⁵ Weisshaus 42 évig állt a katedrán, ebből 37 évet Kisvárdán töltött, s méltán megérdemelte a megbecsülést.

Az elemi iskolák kapcsán végezetül tekintsük át, hogy a helyi tankötelesek száma miként oszlott meg a különböző elemi iskolák között a jelzett években:

Fenntartó	1914	1931	1935	1936	1941
Állam	680	828	809	821	650
Római katolikus egyház	178	413	288	302	200 fölött
Görög katolikus egyház		150	208	193	140
Református egyház	130	143	205	211	?
Izraelita egyház	162	309	379	392	355

AZ ÁLLAMI POLGÁRI LEÁNYISKOLA

Kisvárdán 1911-ben kezdte meg oktató-nevelő tevékenységét az állami polgári leányiskola. A zsidó értelmiség képzésében ez az intézet kevésbé vehető figyelembe, mint a gimnázium, bár itt is jelentős számban tanultak zsidó fiatalok. Érdemes kiemelni, hogy a gimnáziumhoz képest itt kevésbé érezhető az a folyamat, amely a harmincas évek végétől bekövetkezett. Itt is csökkent

ugyan a zsidók száma és aránya, de nem volt olyan drasztikus a visszaesés, mint a gimnázium esetében. Természetesen kivételt képez ezen megállapítás alól a deportálás éve.¹⁰⁶

Tanév	Római kat.	Görög kat.	Református	Izraelita	Evangélikus	Összes
1923/24	86	16	74	107	2	286
1930/31	20	1	86	57	2	166
1932/33	9	2	67	69	4	151
1934/35	8		68	91	4	172
1936/37	4		94	92	4	194
1937/38	8		120	101	5	234
1938/39	7	3	114	89	4	217
1939/40	7	8	113	71	3	202
1940/41	17	9	129	68	2	225
1941/42	15	13	152	58	2	240
1942/43	15	7	182	45	2	252
1943/44	17	10	220	44	3	294
1944/45	13	10	119	1		143
1945/46	17	9	159	4	1	191
1946/47	34	14	153	3	1	206

Az állami polgári leányiskolában szintén végeztek hitoktatói munkát. A harmincas években itt is Schück Sándoré volt ez a feladat. Az 1944/45-ös tanévben nincs megnevezve izraelita hitoktató, a többi vallásé igen, 1945/46-ban viszont már Lőrincz Jenőt említik az iskolai értesítőben.

A BESSENYEI GYÖRGY GIMNÁZIUM

A középiskolai és felsőbb iskolai tanulmányok egyik fő funkciója az volt, hogy a középrétegeket és a társadalom felsőbb kasztját sikeresen újratermelje. A társadalmi mobilizációt akkor szolgálta leginkább, ha alsóbb osztályokból került ki az a tanuló, aki a gimnázium után felsőfokú végzettséget adó iskolában tanult tovább, bár éppen a „mélyebbről” jöttek esetében igaz az, hogy erre kevesebben voltak képesek, illetve kevesebbeknek ált módjukban. Ezeket figyelembe véve nézzük meg a konkrét kisvárdai adatokat!

1911. szeptember 15-én évtizedes remények váltak valóra, amikor a magyar királyi állami főgimnázium I. és V. osztályainak megnyitási ünnepélye történt. Ezen Kisvárdra három hitfelekezetének lelkészei áldást osztottak, mégpedig Dömötör György római katolikus plébános, Kovács Lajos református lelkipásztor és Rosenbeum Mózes izraelita rabbi: „Nehéz megítélni, kinek az ajkán szólalt meg elragadóbban az Úrnak igéje. Mind a hárman az isteni kegyelem és áldás ékes szószólói valának.”- írták a beszámolóban.¹⁰⁷ A gimnázium első tanévében 121 tanuló tett vizsgát, közülük 36 fő (29,7%) tartozott az izraeliták közé.

Mivel az intézményben a közismereti tárgyakon kívül vallásoktatás is volt, már a középiskola megnyitása előtt felmerült az ezzel kapcsolatos probléma: „A keresztény gyermekek hitbeli oktatása biztosítva van, mert a keresztény felekezetek lelkipásztorai látják el ezen nagyfonságú teendőket.

Tekintve azonban azt, hogy a gimnázium növendékei között előreláthatólag nagyobb számban lesznek zsidó vallású növendékek is, gondoskodni kell arról, hogy ezek se szenvedjenek semmi hiányosságot a hitoktatás körül. Mivel pedig a zsidó hitközség főabbija nincs abban a helyzetben, hogy a hitoktatói tisztet betöltse, gondoskodni kell ezen tiszt betöltése céljából oly egyénről, aki képesítésenél fogva alkalmas arra, hogy a gyermekek hitbeli és erkölcsi nevelését nyugodt lélekkel rábízassuk. Már pedig ez nagy költséggel jár és ilyen nagy terhet a hitközség egymagában talán nem is vállalhat magára.

A dolgon azonban lehet segíteni. Az idén tavasszal jelent meg gróf Zichy János kultuszminiszter egy erre vonatkozó rendelete, melyben kilátásba helyezi, hogy a középiskolákban alkalmazott hitoktatók járandóságát szükség esetén évi 1600 koronával az állam kiegészíti. Tehát sürgősen cselekedni kell ez ügyben és a hitközségnek már most meg kell tennie a szükséges lépéseket s nem szabad e kérdés megoldását az utolsó pillanatra hagyni. Mert különben az iskolai év megkezdésével zavar és fönnakadás fog e területen beállni, amit pedig elkerülni lehet, és mindenáron kell is.⁹⁸

Azt, hogy a cikk írójának, dr. Schwarcz Pálnak az aggodalma vagy előrelátása volt-e a helyesebb, ma már nem tudni, de az bizonyos, hogy az izraelita gyermekek hitoktatására az első tanévben Rosenbaum Mózes rabbist, az ő helyettesítésére pedig Kohn Illést izr. népiskolai tanítót alkalmazták, s „A vallás és közokt. m. kir. minisztérium el is fogadta a felsorolt hitoktatókat és ki is utalványozta nekik illetményeiket.”⁹⁹

Az 1911/12-es év értesítője beszámol arról, hogy mit oktattak, milyen könyvekből tanították a rendes tárgyak körébe tartozó vallástant, melynek időtartama heti két óra volt. Az I./a és I/b. osztályokban:

tankönyvek: Deutsch Henrik: Izrael könyörgései, dr. Zsengeri S. és Gábel J.: Bibliai történet, tanár: Kohn Illés izr. tanító.

Tananyag: 1. Hétköznapi, szombati és ünnepnapos imák 2. A világ teremtésétől Jehósuáig 3. Hálaimák (börochot)

Az V. osztályban:

tankönyvek: Csukási F. és Schön József: A zsidók története, Deutsch Henrik: Izrael könyörgései: tanár Kohn Illés izr. tanító.

Tananyag: 1. Nebukhadneccártól rabbi Jehuda hanásiig, Jehuda birodalmának lerombolásától a misna idejéig 2. Az ima és imarend 3. Hálaimák.¹⁰⁰

Érdekes, bár érthető, hogy az első osztályban a református hitoktató is főleg a zsidóság történetét tanította, míg a római katolikus hitoktató csak egyszer, az ószövetségi történetek címszó alatt érintette a témát. Az 1912/13-as tanévben már Blum Mór okleveles rabbi látta el a nemes feladatot, ugyanis a VKM a 32232/1913. sz. rendelete értelmében elfogadta a rabbi hitoktatóul, és a díját is utalványozta.¹⁰¹ 1918-ban még ő volt a gimnáziumban, az 1918/19-es értesítő nem említi a hitoktatókat.

A megyei levéltár őriz egy későbbi időpontban kelt megállapodást, melyet a hitközség kötött Schück Sándor hitoktatóval. Ennek főbb pontjai az alábbiak:

1. „...A m. kir. Bessenyei György Gimnázium, a kisvárdai m. kir. polgári leányiskola, a Szent Orsolya zárdá és a kisvárdai kereskedelmi iskolában a tanulók hitoktatását az eddigi módon ellátja.
2. Ezen hitoktatás ellátásáért a fenti hitközség fentnevezett hitoktató úrnak a hitközség pénztárából havonként P. 310.20 törzsfizetést, P. 50.67 labkért, P. 330 családi pótlékot fizet mindaddig, ameddig fizetése ismét a kincstár által nem lesz folyósítva.
3. A 2. pontban megállapított javadalma csak abban az esetben és abban a mértékben változik, amikor a kormányzat a középiskolai hitoktatók járandóságát emeli, vagy csökkenti.
4. A hitközség a hitoktatásért megállapított javadalom fedezésére a szülőket tandíjjal terheli, amely tandíj 12 óra vettetik ki 943. VIII. 1-től 944. VII. 31-ig, s amely havi részletekben fizetendő be a hitközségi irodában. S. S. hitoktató úr kötelezően vállalja azt, hogy a tandíj befizetését havonként a nyugták felmutatásával igazoltatja növendékeivel, s amennyiben a befizetés nem történt volna meg, a hátralékos szülők gyermekének hittan osztályzatot nem adhat. A tandíjak beszedését nevezett hitoktató úr a legmesszebbmenő mértékben köteles erkölcsileg elősegíteni. Ugyanez vonatkozik a tandíj hátralékokra is.

5. A hitközség megbízta... hitoktató urat azzal, hogy az izr. elemi iskola leány növendékeinek hitoktatását lássa el. Ezért és érte havi 70 pengő tiszteletdíjat állapít meg.
6. ...hitoktató úr kötelezi magát a múlt évi tandíj hátralékokról egy pontos kimutatást adni, hogy ezeket a hitközség beszédhesse.

A megállapodást a hitközség képviselőtestülete 1943. dec. 12-én tartott ülésén jóváhagyta. Kisvárdá, 1943. dec. 15.¹¹²

Schück 1894-ben született, anyja Reinitz Róza volt.¹¹³ Kisvárdára érkezésének időpontját nem ismerjük. 1930-ban már ő a hitoktató, az 1943/44-es tanévben pedig még ő, 1944-ben elhurcolták és meggyilkolták.

A gimnáziumban az 1934/35-ös tanévben az izraelita vallású tanulók 70 fő részvételével megalakították a Biblia Kör. Tevékenységükről semmit nem jegyeztek fel az iskolai értesítők, de a kör az 1939/40-es tanévben még működött, noha ekkor már kevesebben voltak a potenciális körtagok, érintettek.

Nézzük meg, hogy hányan is voltak azok, akiket izraelita hitoktatásban kellett részesíteni! Az alábbi táblázat az 1920-ig terjedő időszakra mutatja meg a középiskola tanulóinak felekezeti megoszlását.¹¹⁴

Tanév	Római k. Fő és %	Görög k. Fő és %	Református fő és %	Izraelita fő és %	Evangélikus fő	Összes fő
1911/12	23	20	41	36	1	121
%	19	16,5	33,8	29,7		
1912/13	34	19	50	62	1	166
%	20,4	11,4	30,1	37,3		
1913/14	49	28	68	98	2	245
%	20	11,4	27,7	40		
1914/15	59	30	86	121	3	299
%	19,7	10	28,7	40,4		
1915/16	65	26	91	131	2	315
%	20,6	8,2	28,8	41,5		
1916/17	65	20	93	130	4	312
%	20,8	6,4	29,8	41,6		
1917/18	68	21	86	140	3	318
%	21,3	6,6	27	44		
1918/19	62	12	92	159	6	331
%	18,7	3,6	27,7	48		
1919/20	80	15	93	145	2	335
%	23,8	4,4	27,7	43,2		

1920-tól a magyar társadalom egy másfajta politikai, gazdasági közegben érezhette magát. Az elkövetkezendő negyedszázad alatt az antiszemitizmus erősebben érződött, mint az azt megelőző korszakban. (A tiszaszalári per rövid időszakát ezúttal nem vesszük figyelembe.)

Az első világháborúig tartó korszakban az egyetemek néhány, pl. orvostudományi, jog- és államtudományi karán a zsidó lakosság arányszámát meghaladta a zsidó hallgatóké. Az 1920. évi XXV. tc., az oly sokat emlegetett numerus clausus kimondta, hogy az egyetemre kerülők között a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó fiatalok arányszáma érje el az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalábbis annak kilencztedét. Ezt: „a numerus clausust a múltban gyakran félreértették. Furcsa módon, két egymással élesen szemben álló csoport hangsúlyozta a törvény antiszemita mivoltát; a jobboldali erők, amelyek Hitlertől reméltek támogatást céljaik eléréséhez, valamint számos, a holokauszt témakörével foglalkozó történész és író, aki a numerus claususban a későbbi Auschwitzhoz vezető út első állomását látta. Természetesen a harmincas évek zsidótörvényei és a numerus clausus között nagyfokú különbségek vannak.”¹¹⁵

A törvényt az elcsatolt területekről beözönlő magyar értelmiség munkahelyhez jutása érdekében vezették be, s következményeként főleg a zsidókat korlátozta a továbbtanulásban. A jogszabályt ugyan később enyhítették, mivel az 1928. XIV. tc. az izraelitákat diszkrimináló bekezdést hatályon kívül helyezte, de a törvény annyiban mégis befolyásolta a zsidó értelmiség további sorsát, hogy az összes főiskolai hallgatók közt a zsidó hallgatók aránya a 10–11% körüli értéktől 8–9%-ra csökkent, majd az 1928-as törvény után az arányszám ismét növekedésnek indult, hogy aztán 1930-as évek közepétől ismét lecsökkenjen.¹¹⁶

A két világháború között csökkent a zsidó iskolák száma is, ennek társadalmi, politikai, anyagi és egyéb okai voltak. 1920-ban 186 elemi, 3 polgári iskola volt a zsidó felekezet tulajdonában. Működött még három új gimnázium, továbbá az Országos Rabbiképző Intézet, a tanítóképző intézet, a két gyógypedagógiai intézet és az 1929-ben megnyílt miskolci tanítónőképző intézet. 1930-ra csökkent az izraelita elemi iskolák száma, 157-ről tudunk.¹¹⁷

A numerus clausus bevezetése után a helyi gimnázium tanulóinak felekezeti megoszlása így alakult:¹¹⁸

Tanév	Római k. Fő és %	Görög k. Fő és %	Református fő és %	Izraelita fő és %	Evangélikus fő	Összes fő
1920/21	74	18	123	118	4	337
%	21,9	5,3	36,5	35		
1921/22	73	19	105	117	4	318
%	22,9	6	33	36,8		
1922/23	91	26	107	113	6	343
%	26,5	7,6	31,1	33		
1923/24	115	36	122	98	6	377
%	30,5	9,5	32,3	26		
1924/25	135	46	152	110	4	447
%	30,2	10,2	34	24,6		
1925/26	142	42	154	95	5	438
%	32,4	9,6	35,1	21,7		
1926/27	141	43	180	85	3	452
%	31,2	9,5	39,8	18,8		
1927/28	145	46	194	73	4	462
%	31,4	10	42	15,8		
1928/29	144	50	215	72	2	483
%	29,8	10,3	44,5	15		
1929/30	169	59	218	68	2	516
%	32,7	11,4	42,2	13,1		

Az 1919/20-as tanévben a tanulók 43,28%-át tették ki az izraeliták. A törvény hatásának következtében – és minden bizonnyal a trianoni döntés következményeként is, hiszen az elcsatolt területekről már kevésbé akadálytalanul tanulhattak Kisvárdán a diákok –, a jelzett számarány alaposan megváltozott. Jól lemérhető ez a harmincas években tanuló középiskolások vallási megoszlását vizsgálva. Az egyéb vallásúak számát nem tartottuk szükségesnek a táblázatba beiktatni, mint ahogy az evangélikusok számarányát sem megadni, hiszen az első esetben esetlegességekkel számolhatunk, az evangélikusok ugyan állandóan jelen vannak, de számuk elenyésző a többiekhez képest.¹¹⁹

Tanév	Római k. Fő és %	Görög k. fő és %	Református fő és %	Izraelita fő és %	Evangélikus fő	Összes fő
1930/31	170	72	216	82	4	544
%	31,2	13,2	39,7	15		
1931/32	175	69	220	85	4	555
%	31,5	12,4	39,6	15,3		
1932/33	186	59	198	84	2	531
%	35	11,1	37,2	15,8		
1933/34	168	57	198	69	4	497
%	33,7	11,4	39,8	13,8		
1934/35	158	60	181	70	5	474
%	33,3	12,6	38,1	14,7		
1935/36	145	58	193	60	5	470
%	30,8	12,3	41	12,7		
1936/37	133	64	200	63	3	463
%	28,7	13,8	43,2	13,6		
1937/38	144	73	204	60	4	485
%	29,6	15	42	12,3		
1938/39	147	61	204	47	4	464
%	31,6	13,1	43,9	10,1		

A gimnázium esetében is említeni kell, hogy a tanulók egy része, általában a fele, nem kisvárdai volt. Az arányok érzékeltetése végett közöljük, hogy az 1935/36-os tanévben a 470 tanítvány közül 224 helybeli, 202 a megye más területeiről, 35 más megyéből, 9 fő pedig a „*megszállott területről*” érkezett.¹²⁰ A statisztikák azt nem mutatják ki, hogy mely vallásúak milyen arányban jöttek más településekről. Feltételezhetően ezek az ismeretlen adatok csak a számszerűségeen változtatnának, a felekezeti arányok változatlanok maradnának akkor is, ha csak Kisvárdára tudnánk vonatkoztatni az adatokat. A számsorok egyértelmű zsidó-arányszám csökkenést mutatnak, nem csak az előző korszakhoz képest, de magán az időintervallumon belül is, hiszen 15%-ról 10%-ra esett vissza a zsidók száma a helyi gimnáziumban. Ez azonban még nem a minimum, mert újabb tényező befolyásolta a zsidók tanulását.

1939 őszétől az állami gimnáziumokban bevezetett 6%-os numerus clausus hatásaként a Besenyei gimnáziumban tanuló zsidó diákok száma és aránya további negatív tendenciát mutat. Azokat, akik már megkezdték tanulmányaikat, a jogszabályok nem érintették, de az első osztályba felvehetőket igen. A tanulók felekezeti megoszlása szám és százalék szerint az alábbiak szerint alakult.¹²¹

Tanév	Római k. fő és %	Görög k. fő és %	Református fő és %	Izraelita Fő és %	Evangélikus fő	Összes fő
1939/40	151	58	217	38	2	466
%	32,4	12,4	46,5	8,1		
1940/41	141	78	184	25	4	432
%	32,6	18	42,5	5,7		
1941/42	159	69	112	23	3	366
%	43,4	18,8	30,6	6,2		
1942/43	163	64	212	18	1	458
%	35,5	13,9	46,2	3,9		
1943/44	175	83	228	18	1	506
%	34,5	16,4	45	3,5		

Akkor, amikor 1941-ben a kisvárdai zsidóság létszáma 3770 fő, arányuk pedig 25,5%, a gimnáziumban csak 6%-ban képviseltették magukat. Az 1943/44-es tanévről szóló értesítő a vizsgák kapcsán diszkréten fogalmaz a zsidóság akkori helyzetéről: „A jelentkezett 35 tanuló közül Walfisch István nem jelenhetett meg a szóbeli vizsgálatokon, mert a hatóságoktól kijelölt kényszerlakhelyét nem hagyhatta el.”¹²² A tanuló ekkor már valóban a gettóban tartózkodott, neve szerepel a deportálási listán. Tudjuk róla, hogy 1926-ban született, anyja neve Salamon Malvin.¹²³

Az elkülönítést a terror követte, mely az iskola tanári karát képező zsidókat is érintette. 1944. június 4-én hajnali 4 órakor a Gestapó ismeretlen helyre hurcolta Práger Jenő természetrajz-vegytan szakos, „kivételezett” tanárt. Ő 1885-ben született, a VKM 1916-ban nevezte ki nagyszalontai tanárból a kisvárdai gimnázium pedagógusává.¹²⁴ 1919. június 7-én a római katolikus hitre tért át.¹²⁵ 1944-ben a 34. szolgálati évében volt, és ebből 29 évet töltött a kisvárdai gimnáziumban. A deportáltak közé került az iskola hitoktatója, Schück Sándor, és a faszizmus áldozata lett id. Hollós István is. Tragikus sorsukra emléktábla hívja fel a figyelmet a gimnázium falán.

Hollós 1883-ban született Kőrösladányban, anyja Kohn Mária. Nejével és szintén István nevű fiával 1929. augusztus 26-án vették fel a keresztséget.¹²⁶ 1935-ben már a nyolcadik szolgálati évét töltötte a gimnáziumban. Magyar-német szakos tanár volt, nevelő-oktató munkáját nagy odaadással és kiváló eredménnyel végezte, egészen megérdemelt nyugalomba vonulásáig, vagyis 1940-ig. Érdeklődése az irodalomelmélet, az esztétika felé vonzotta, tagja lett a Magyar Pszichológiai Társaság Esztétikai Szakosztályának is. Ő maga aktívan részt vett a kultúra másfajta terjesztésében is, hiszen az Új magyar költők című antológia kiadó-és szerkesztőségi bizottságának tagja volt.¹²⁷

A Hollós családról Szilávik M. Julianna, a helyi Szent Orsolya zárda egyik apácája így írt 1947-ben: „Emlékeztek Hollós Sárikára? 1944 pünkösdjén vitték el az egész családot, Pistát kivéve, aki munkaszolgálatos volt. Senki sem tért vissza! Állítólag nem akarta elhagyni édesanyját és beteg húgocskáját s önként ment velük a gázkamrába. Igaz-e? Nem tudom! Egy azonban bizonyos, hogy ha tényleg meghalt, a szűzanya bizonyára nagyon szép mennyszágot készített számára odaát.”¹²⁸

A sors úgy hozta, hogy a munkaszolgálat révén megmenekült István is a gimnázium falai közt oktatott: „Képviseletestület Budapesten 1911. évi április hó 30. napján Hollós Izidor (István) és Rónai Margit szülöktől született Hollós István gimn. tanár, kisvárdai lakost a község kötelekébe felveszi és illetőségét az 1886: XXII. tc. 6§-a alapján Kisvárdai község terhére megállapítja.

Indok: Kérelmező leszármazása szerinti állampolgárságához kétség nem fér, igazolta, hogy atyja 1928. évtől kezdve 1944. évben bekövetkezett deportálásáig Kisvárdai községben lakott és itt mint gimn. tanár a község közterheinek viselésében részt vett. Kérelmező 1944. évtől kezdve a kisvárdai áll. Bessenyei György gimnáziumban teljesített szolgálatot, mint tanár, és így ő is közvetve részt vett a közterhek viselésében, így Kisvárdai községben úgy öröklött, mint szerzett illetőséggel bír.”¹²⁹

A SZENT ORSOLYA-RENDI RÓMAI KATOLIKUS POLGÁRI LEÁNYISKOLA

Mindenképpen említést érdemel az a tény is, hogy a Szent Orsolya-rend által fenntartott iskolákban is voltak izraelita tanulók. Rendelkezésünkre állnak bizonyos kimutatások, melyekből megállapítható, hogy az 1918-ban létrehozott római katolikus tanítónőképzőben és elemi iskolában (melyhez 1927-től polgári leányiskola is csatlakozott), hány izraelita tanult. Az első tanévben a képzőbe 29, az elemibe 282 tanuló, közöttük 9 református és 5 izraelita is.¹³⁰

Az 1918 és 1938 között a kisvárdai tanítónőképzőbe járt 2318 tanuló közül 1662 főnek az adatait ismerjük, ezek közül 78 fő, vagyis 4,6% volt izraelita. Az 1938-tól 1944-ig terjedő időből a tanítónőképző 618 tanulójaiból 505 fő ilyen jellegű adatait ismerjük, közülük 7 fő, vagyis 1,3% volt az izraelita.¹³¹

A rend által működtetett katolikus polgári leányiskolában is találunk izraelita tanulókat. Az első tanévben még nincsenek jelen, de a későbbi esztendőkből mindig volt izraelita diák. A beiratkozottak száma és vallási megoszlása a vészterhes években így alakult:¹³²

Tanév	Vallás	I. osztály	II. osztály	III. osztály	IV. osztály
1937/38	Római katolikus	16	20	22	16
	Görög katolikus	7	10	8	9
	Református	5	6	2	7
	Izraelita			1	
1939/40	Római katolikus	31	20	18	16
	Görög katolikus	7	8	6	8
	Református	2	4	6	4
	Izraelita	2			
1940/41	Római katolikus	35	26	22	13
	Görög katolikus	11	5	7	5
	Református	3	1	5	7
	Izraelita	1	3		
1942/43	Római katolikus	71	78	37	43
	Görög katolikus	28	27	14	12
	Református	22	11	9	3
	Izraelita	3	3	2	3
1943/44	Római katolikus	78	68	55	36
	Görög katolikus	27	31	31	16
	Református	17	22	21	10
	Izraelita		3	4	3

Megjegyezzük, hogy az 1943/44-es tanévben a magántanulókról az iskolai értesítőben külön kimutatás készült, mi a nyilvános tanulók adataival azokat összesítettük. Az előző tanévben ilyen bontást nem találunk, de a számok alapján úgy véljük, hogy abban mindannyian benne vannak.

A TANONCKÉPZŐ

1885-től Kisvárdán tanoncképzés is folyt, erről viszonylag bőséges adatokkal rendelkezünk, de ezek közt elenyésző az, amit a jelen mű szempontjából hasznosíthatunk. A helybeli tanoncképzés adatai azt tartalmazzák, hogy az 1889/90-es tanévben 149 egyén iratkozott be, évközben felszabadult 11 fő, eltávozott 18 tanonc, maradt 120 fő, akik vallási megoszlás tekintetében így alakultak: római katolikus 29 fő (24,1%), görög katolikus 6 fő (5%), református 36 fő (30%), mózes vallású 49 fő (40,8%).¹³³

Egy jóval későbbi adat szerint az 1926/27-es tanévben az I. C. osztályba beiratkozott tanulók felekezeti megoszlása a következő volt: 20 református, 13 római katolikus, 11 izraelita és 4 görög katolikus. Ekkor az iskolában összesen 341 fő tanult iparosnak, 35 tanuló kereskedőnek. A 376 tanoncból 90 fő volt az izraelita vallású, ez 24%-ot tett ki.¹³⁴ Megjegyzendő, hogy ekkor még csak fiúk vehették igénybe ezt a képzést, s arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a kisvárdai iparosok, kereskedők jó híre talán ennek az intézménynek is köszönhető.

A deportáláskor összeállított jegyzék alapján pontos képet kaphatunk arról, hogy 1944 tavaszán kik voltak azok, akik a tanító vagy a tanár foglalkozást folytatták. A névsorban nem csak az izraelita elemi iskola alkalmazottai találhatók, hanem mindenki, aki tanítással foglalkozott, pl. a gimnáziumi tanárok, és vélhetően jesivában tanítók is. Ezek a következők:

Boros Mária nyugalmazott állami tanítónő, Burger Márton tanító, Davidovits Dávid tanító, Fekete Sámuel tanító, Goldberger Farkas tanító, Grünwald Lajos nyugalmazott iskolaigazgató,

1878-ban született, Grünwald Erzsébet, tanítónő, 1910-ben született, anyja Teitelbeum Anna, vagyis Grünwald Lajos felesége, id. Hollós István, ny. tanár, ifj. Hollós István, tanár, Hollós Sarolta tanítónő, 1916-ban született, Klein Mór tanító, Lőrinc Jenő tanító, Margittai Jakab, nyugalmazott tanító, Molnár Rezső gimnáziumi tanár (ekkor már nem élt), Moskovits Adolf tanító, 1892-ben született, Mutczen Ignácz nyugalmazott tanító 1864-ben született, Neumann Margit okleveles tanítónő, Pallai Magda tanárnő, Reich Jakab, hitközségi tanító 1880-ban született, Rostás Mária tanítónő, Róth Adolf igazgató-tanító, 1887-ben született, Róth Zsuzsanna tanítónő, Simonovits Bernát tanító, Szameth Izrael segéd tanító, Ungerleider Lujza tanítónő, született 1887-ban, Weisz Anna tanítónő.¹⁵⁵

A fejezet konklúziójaként megállapíthatjuk, hogy a zsidók műveltségi állapota és képzettségének foka – köszönhetően a vallásos jellegű és a világi oktatásnak –, kedvezőbb volt az általános társadalmi, jogi és anyagi viszonyaiknál.

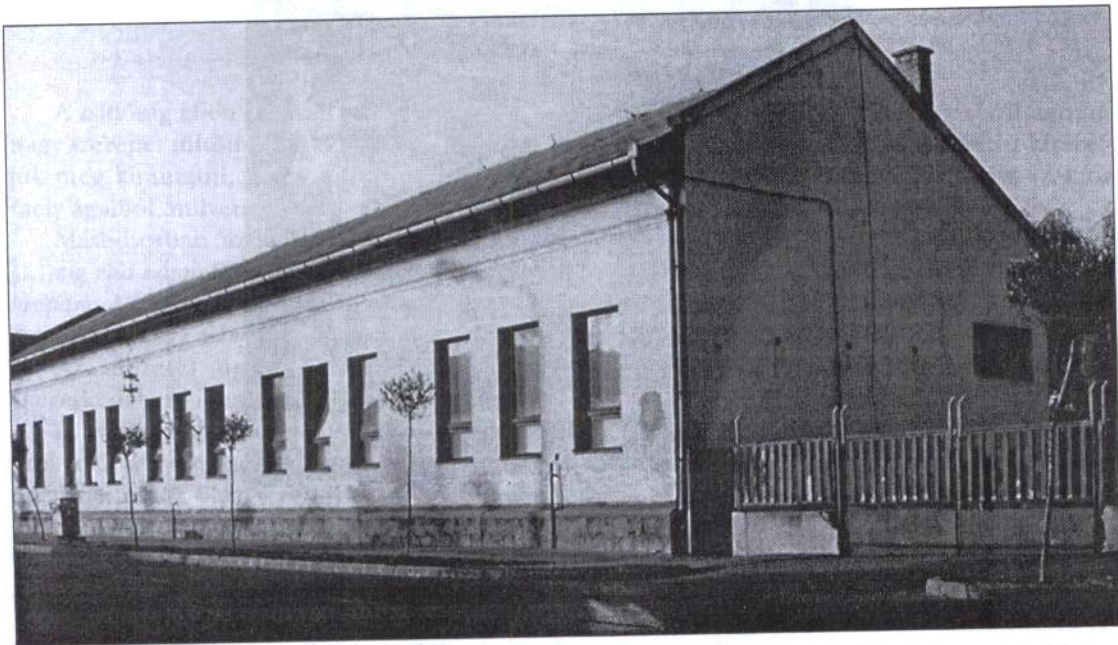
JEGYZETEK

- ¹ Gonda: 95. p.
² Mészáros: 7–8. p.
³ SZSZBML IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
⁴ Pedagógiai lexikon: 690–693. p.
⁵ Régibb igazolási jegyek: 1858. 7. hó 5.
⁶ U. o. 1869. 7. hó 9., 1869. 4. hó 6.
⁷ U. o. 1869. 12. hó 8.
⁸ Pedagógiai lexikon: 690–693. p.
⁹ Horkai Ferenc: Egy kis tárca a táncról: Szabolcs, 1872. 14. sz. 2. p.
¹⁰ Kiszvárdai református egyház presbiteri jegyzőkönyve 1858–1895. 91. p. közli:
Pénzes: 120. p.
¹¹ Kiszvárdai: A kiszvárdai thalmud iskola: Nyírvidék, 1887. 33. sz. 2–3. p.
¹² Dienes: 158. p.
¹³ Új elemi iskola városunkban: Kiszvárdai Lapok, 1899. 36. sz. 3. p.
¹⁴ SZSZBML IV. B. 411. Alispáni iratok. 8600/1908. Tanügy 37–40. p. közli:
Hebény I.: 30. p.
¹⁵ U. o. 147. p.
¹⁶ Emlékkönyv: 66. p.
¹⁷ Hebény II.: 375. p.
¹⁸ Két értesítő II.: Kiszvárdai Lapok, 1890. 34. sz. 1. p.
¹⁹ Beke Márton: A közönség köréből: Kiszvárdai Lapok, 1892. 29. sz. 3. p.
²⁰ Születési anyakönyv 123/1896. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
²¹ Iskola avatás: Kiszvárdai Lapok, 1906. 20. sz. 2. p.
²² Nyilvános köszönet: Kiszvárdai Lapok, 1906. 20. sz. 2. p.
²³ Emlékkönyv: 68. p.
²⁴ SZSZBML V. 347. 35. Kgy./1922. 6118. K./1921.
²⁵ Hitközségi alapszabályok: 21–23. p.
²⁶ Köszönetnyilvánítás: Kiszvárdai és Vidéke, 1907. 9. sz. 2–3. p.
²⁷ Nyilvános nyugtázás: Kiszvárdai és Vidéke, 1907. 2. sz. 2. p.
²⁸ Nyilvános nyugtázás és köszönet: Kiszvárdai és Vidéke, 1907. 10. sz. 4. p.
²⁹ Halálozás: Kiszvárdai és Vidéke, 1908. 17. sz. 2. p.
³⁰ Köszönetnyilvánítás: Kiszvárdai és Vidéke, 1908. 16. sz. 3. p.
³¹ Kiseded jótévedők: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 13. sz. 3. p.
³² Pedagógiai lexikon: 690–693. p.
³³ Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1891. 11. sz. 3. p.
³⁴ Tanfelügyelői látogatás: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 7. sz. 3–4. p.
³⁵ Köszönetnyilvánítás: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 19. sz. 3. p.
³⁶ Az izraelita tanulók iskolalátogatása: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 11. sz. 3. p.
³⁷ Születési anyakönyv, 285/1896. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
³⁸ Halotti anyakönyv 198/1919. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
³⁹ Gulyás IX. 899–900. p., Szinyeyi: 515. p., Névmagyarosítás:
Kiszvárdai Lapok, 1904. 30. sz. 2. p.
⁴⁰ A jó szívű fosztogatók: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 45. sz. 3. p.
⁴¹ Halotti anyakönyv 198/1919. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
⁴² Almanach: 95. p.
⁴³ Távozó pedagógusok: Kiszvárdai Friss Újság, 1913. 37. sz. 2. p.
⁴⁴ Iskoláink népessége: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 39. sz. 3. p.
⁴⁵ Tanulóink népessége: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 38. sz. 3. p.
⁴⁶ Hirdetmény: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917. 34. sz. 3. p.
⁴⁷ Hunek: 84. p.
⁴⁸ Emlékkönyv: 68–69. p.

- 49 Magda Eggens levele a szerzőhöz, Svédország, 2003. február 10.
- 50 Címtár: 193. p.
- 51 Hunek: 84, 87, 86. p. , SZSZBML Kiszvárdai nagyközség önkormányzati iratai V. 347. 70. d.
- 52 SZSZBML XII. I/10.
- 53 Kirándulás: Szabolcsi Újság, 1915. 20. sz. 2. p.
- 54 A kiszvárdai elemi izraelita népiskola házi előadása: Felsőszabolcs, 1930. 51. sz. 2. p.
- 55 Hírek: Szabolcsi Újság, 1914. 12. sz. 3. p.
- 56 Hírek: Felsőszabolcs, 1938. 24. sz. 3. p.
- 57 Anyák napja az izr. elemi iskolában: Felsőszabolcs, 1938. 25. sz. 2. p.
- 58 Köszönetnyilvánítás: Kiszvárdai és Vidéke, 1908. 35. sz. 3. p.
- 59 Köszönetnyilvánítások: Kiszvárdai és Vidéke, 1910. 28. sz. 2. p.
- 60 Emelkedett a tankötelesek létszáma: Felsőszabolcs, 1937. 44. sz. 1. p.
- 61 Dienes: 158. p.
- 62 Pedagógiai lexikon: 690–693. p.
- 63 Hebény I.: 140. p.
- 64 Szabályrendelet: 362–364. p.
- 65 A szabolcsmegyei tankerület 1872. évi tanügyi állapotáról szóló elnöki jelentés: Szabolcs, 1873. 25. sz. 2. p.
- 66 Hírek: Tiszavidék, 1871. 13. sz. 2. p.
- 67 Zug-dug és jesiva iskolák: Nyírvidék, 1884. 45. sz. 2. p.
- 68 SZSZBML IV. B. 404. 40/XIV. 69/1884. közli: Hebény I.: 154–156. p.
- 69 Seltmann Lajos: Életképek, közli: Emlékkönyv: 44. p. Zsidó lexikon: 294. p. ; Gulyás IX.: 721. p.
- 70 Szabolcsvármegye közigazgatási bizottságának ülése: Nyírvidék, 1887. 20. sz. 3. p.
- 71 Kiszvárdai thalmud-thora iskola: Nyírvidék, 1887. 24. sz. mell. 1. p.
- 72 SZSZBML V. 347. Kiszvárdai nagyközség önkormányzati iratai 1887. 114/1887.
- 73 Kiszvárdai: A kiszvárdai thalmud iskola: Nyírvidék, 1887. 26. sz. mell. 1. p.
- 74 Kiszvárdai: Válasz a válaszra: Nyírvidék, 1887. 28. sz. mell. 2. p.
- 75 A kiszvárdai zugiskolák ügyében: Nyírvidék, 1887. 52. sz. mell. 1. p.
- 76 Zugiskola beszűntetése: Kiszvárdai Lapok, 1891. 46. sz. 2. p.
- 77 Seltman Lajos: Életképek, közli: Emlékkönyv: 45. p. Születési anyakönyvek 1896–1906. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
- 78 Születési anyakönyv, 383/1904. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
- 79 Születési anyakönyv 159/1904., 179/1904., 283/1905., 146/1907. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárdai)
- 80 Emlékkönyv: 72–73. p.
- 81 Az iskolák bezárása és a zugiskolák: Kiszvárdai Lapok, 1907. 50. sz. 3. p.
- 82 Karády: 141. p.
- 83 Bán Lajos: Weissshaus Ignác: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 6. sz. 1–2. p.
- 84 Iskola nyitási engedély: Nyírvidék, 1887. 29. sz. mell. 1. p.
- 87 Új iskola Kiszvárdán: Nyírvidék, 1887. 34. sz. mell. 3. p.
- 88 Tan és nevelő-intézet leány növendékek részére: Kiszvárdai Lapok, 1891. 29. sz. 3. p.
- 89 Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1897. 25. sz. 2. p.
- 90 Polgári leányiskola Kiszvárdán: Kiszvárdai Lapok, 1901. 33. sz. 2. p.
- 91 A magán polgári leányiskola évről-évről ünnepélye – Kovács Soma és neje jubileuma: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 26. sz. 2. p.
- 92 Újra megnyílnak az iskolák: Felsőszabolcsi Hírlap: 1914. 42. sz. 2. p.
- 93 Hírek: Felsőszabolcsi Hírlap, 1915. 15. sz. 3. p.
- 94 Értesítés: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 33. sz. 3. p., Halotti anyakönyv 238/1918. (Anyakönyvi hivatal Kiszvárdai)
- 95 Értesítés: Szabolcsi Újság, 1913. 46. sz. 4. p.
- 96 Érdemsorozat: 2. p.
- 97 Bán: 21. p.
- 98 U. o. 8. p.
- 99 Elemi értesítő: 1881, 25 p.
- 100 Kiszvárdai: A kiszvárdai thalmud iskola: Nyírvidék, 1887. 33. sz. 2–3. p.
- 101 Az 1891–92-iki tanév a helybeli állami elemi iskolában: Kiszvárdai Vidék, 1892. 27. sz. 1. p.
- 102 A kiszvárdai állami elemi iskola az 1892/93-as tanévben: Kiszvárdai Lapok, 1893. 27. sz. 3. p.
- 103 Évi jelentés a kiszvárdai állami elemi népiskola 1893/94-ik tanévi működéséről: Kiszvárdai Lapok, 1894. 26. sz. 2. p.
- 104 Kemény: 63. p.
- 105 Kohn Illés: A tanítók ünnepe: Kiszvárdai és Vidéke, 1911. 6. sz. 3. p.
- 106 Polgári iskolai értesítők 1923–1947.
- 107 Gimnáziumi értesítő 1911/12.: 17. p.
- 108 s. p.: Hitoktatás: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 26. sz. 1–2. p.
- 109 Gimnáziumi értesítő 1911/12.: 11, 33. p.
- 110 U. o.: 38, 41. p.
- 111 Gimnáziumi értesítő 1912/13.: 43, 55. p.
- 112 SZSZBML XII. 248/1943.
- 113 SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidó összeírásai jegyzéke. 1944. április hó
- 114 Gimnáziumi értesítők 1911–1920.
- 115 Egressy: 71–80. p.
- 116 A magyarok krónikája: 575. p.
- 117 Pedagógiai lexikon: 690–693. p.
- 118 Gimnáziumi értesítők 1920–1930.
- 119 Gimnáziumi értesítők 1930–1939.
- 120 Iskoláink az értesítők tükrében: Felsőszabolcs, 1936. 31. sz. 2. p.
- 121 Gimnáziumi évkönyvek 1939–1944.
- 122 Gimnáziumi évkönyv 1943/44.: 36. p.
- 123 SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidó összeírásai jegyzéke 1944. április hó
- 124 Tanári kinevezés: Szabolcsi Újság, 1916. 2. sz. 2. p.
- 125 Keresztelt anyakönyve 75/1919. (Római katolikus plébánia, Kiszvárdai)
- 126 U. o. 131–133./1929. (Római katolikus plébánia, Kiszvárdai)
- 127 Lengyel: 276. p.
- 128 Mária-kongregáció: 5. p.

- ¹²⁹ SZSZBML V. B. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 1948.
208. Kgy. 7031/1948. Ksz.
- ¹³⁰ Krónika I. 1917–1937. (Római katolikus plébánia, Kisvárdai)
- ¹³¹ Dráviczki: 8. sz. mell.
- ¹³² Jegyzőkönyv a Szent Orsolya-rendiek római katolikus polgári leányiskolájáról (Rétközi Múzeum, Kisvárdai); Szent Orsolya-rend polgári leányiskolájának évkönyvei 1937–1943.

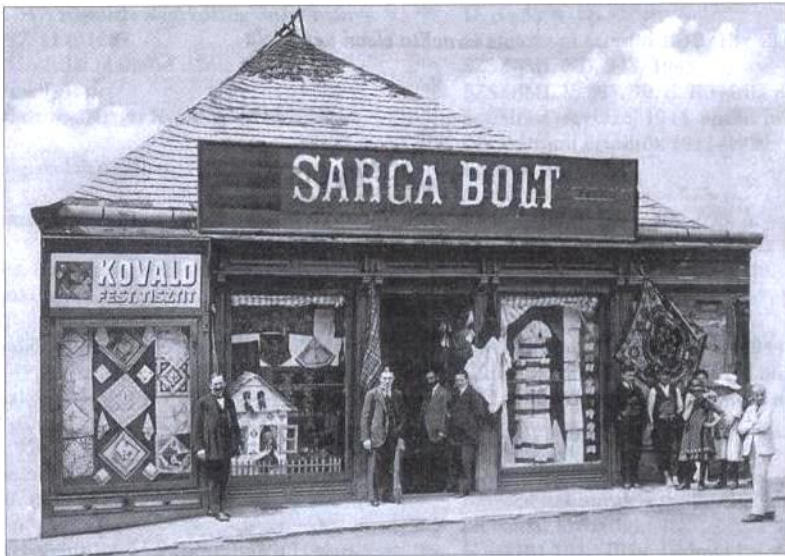
- ¹³³ A helybeli tanonciskola értesítője: Kisvárdai Lapok, 1890. 29. sz. 2. p.
- ¹³⁴ Marcinkó: 29–30. p.
- ¹³⁵ SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidó összeírási jegyzéke 1944. április hó

Az izraelita elemi népiskola

Berger Jakab hereskedése

Az 1802-ben alapított „Sárga bolt”

A ZSIDÓSÁG SZEREPE KISVÁRDA GAZDASÁGI ÉLETÉBEN

ZSIDÓSÁG ÉS GAZDASÁG A REFORMKORIG

A zsidóság ellen gyakran fogalmazták meg azt a vádat, hogy létszámukhoz képest túlságosan nagy szerepet tölthettek be az ország gazdasági életében. Ebben a fejezetben egyrészt azt kíséreljük meg kimutatni, hogy milyen út vezetett el ehhez a „túlszerephez”, és a gazdasági szektor mely ágaiból, milyen módon vették ki részüket a zsidóság egyes tagjai, illetve csoportjai.

Másodsorban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy mennyire igaz a következő megállapítás: *„...míg más városokban szinte csak a kereskedelemben tűnnek ki a zsidók, Kisvárdán a nagy számban élő kisiparosok is jó nevet szereznek maguknak... az őstermelésben is találunk jelentős számú zsidót. Szinte kezdetől fogva nagy számban vannak a földbérlok, kisgazdák, sőt nagybirtokosok is.”¹*

Az idézetet úgy is tekinthetjük, mint ami egyúttal az elemzésünk főbb irányait (kereskedelem, ipar, mezőgazdaság) is kijelöli.

A zsidóság gazdasági életben elfoglalt pozícióját, lehetőségeit alapjában határozták meg azok a törvények, melyek bizonyos tevékenységek folytatását számukra megütiltották, ezáltal másfelé orientálták őket. Ezen tiltások közül a legfontosabb volt a földtulajdon birtoklásának a lehetetlensége. A XVII. században ismételten gátat vetettek az elé, hogy zsidó nemesi birtokos, vámszedő vagy bérlő lehessen. Megjegyzendő: akkor se nagyon iparkodtak a szántás-vetés felé, amikor erre jóval később már lehetőségük lett volna.

A mindenkori uralkodó osztály tagjai a zsidóságot – a különböző diszkriminatív intézkedések ellenére –, arra jónak tartották, hogy tőlük pénzt kölcsönözzenek. Egy ilyen ügylet révén került először kapcsolatba a település birtokosa is a magyarországi zsidókkal, pontosabban nekünk erről van tudomásunk, korábbi adataink nincsenek. Egy Budán, 1507. május 14-én kelt oklevélből kiderül, hogy néhai Várday István 44 forintot vett fel egy Mendel Ayakas nevű zsidótól.² Mivel Várday bácskai-csai érsek 1471 elején elhunyt, a kölcsön felvételére ezt megelőzően kerülhetett sor. Nem tudjuk, hogy ki lehetett ez az Ayakas zsidó. Bár Kisvárdai közvetlen szomszédságában van egy Ajak nevű település, aligha kötődhetett oda, inkább csak véletlen névhasonlóságról lehet szó.

Csak érdekességként említjük meg, hogy Várday már ferrarai diák korában is kapcsolatba került az ottani zsidókkal, hiszen 1448-ban könyvet vett tőlük, majd a pénzsűke idején azt a zsidónál csapta zálogba.

A kisvárdai zsidóság megjelenésének első adatai azt is bizonyítják, hogy a zsidók főleg kereskedéssel foglalkoztak. A Várday család egyik számadáskönyvében, Várday Miklós kilenced borjövendelmének jegyzékében a kiadási rovatban ez olvasható: *„Item Judeo propter ferrum dedi den XXXVII.”*, vagyis: A zsidónak vasért adtam 37 dénárt.³ E sorok rögzítője a vár gondnoka lehetett, akinek feladata volt a bevételek és kiadások vezetése. Az itt idézett feljegyzés nem elegendő annak eldöntésére, hogy Kisvárdán letelepedett zsidóról, vagy amolyan házaló, vándorló kereskedőről történt-e említés. Nem valószínű azonban, hogy a XVI. századi mezővárosban zsidó kereskedők éltek volna, inkább alkalmi lehetett ez az üzletkötés, amelynek talán egy vándorló zsidó árus volt a főszereplője. Annál is inkább elmondható ez, mert a jóval későbbi összeírások is inkább az árendáló, a kisebb regálékát bérlő zsidókat regisztráltak, s nem kereskedőket.

Az eddigi említésekben is kitűnik, hogy főképpen a település birtokosai kerültek üzleti kapcsolatba a zsidóság képviselőivel. 1627. augusztus 11-én Kisvárdáról írott levelében Telegdy Anna a következőket közölte (tisz)szentmártoni gazdatisztjével, Ignéczy Istvánnal: „*Zsidó Janostolian dragan az bort el nem veszem, hanem het het forinton el uezsem. Lam ot az szerent iar, hanem engemet eligiecen megh, ha ugi nem agja, az bor penig legien öwe...*”⁴

Zsidó János illetőségéről sincs tudomásunk. Ha a kisvárdai-uradalomban élt volna, akkor bizonyára a legnagyobb település, az 1421 óta mezővárosi címmel bíró, heti- és országos vásártartási joggal rendelkező Kisvárdára jött volna szóba, de itt nem élt, hiszen a levelet Szentmártonba küldték, az ottani tiszttartó csak az úrnő döntését közvetítette az ismeretlen helyen lakó zsidó borkereskedő felé.

A majorsági földterületeit növelő nemesség a XVII. század végétől egyre inkább kezdte igénybe venni a zsidóságot a saját céljaira, cserébe védelmet kínált a birtokain letelepedő judeusoknak. Ez a folyamat később is folytatódott, a bécsi udvar megakadályozni nem tudta, csak az 1749-ben bevezetett ún. türelmi adón keresztül próbálta érvényesíteni a dolgokba való beleszó-lási jogát, akaratát.

A XVIII. század közepétől egyre több adatunk van a zsidó bérlők jelenlétére. 1742-ben a járásban 12 családot írtak össze mint haszonbérlőt, 1745-ben Teleki, Farkas és Krucsay földesurak esetében említik a név szerinti zsidó bérlőket: Michael Szakács és Michael Keller voltak ezek.⁵

A megyében élő zsidóság főleg azokon a helyeken tömörült, ahol jó utak, megfelelő közlekedési viszonyok voltak, a Tisza szállítási lehetőséget biztosított, keresték a vásáros helyeket vagy azok környékét, a nagyobb lélekszámú településeket, a mezővárosokat. A mezővárosokat általában együtt jellemezte a vásártartás kiváltsága és a nagyobb lélekszám. Ez együtt járt azzal, hogy itt lehetett értékesíteni a felesleget, másrészt a lakosság s a földesúr igényelte is a megnövekedett fogyasztásainak a kielégítését.

A betelepült zsidóság a megye és Kisvárdára életében progresszív erőként jelent meg. Mint a földesúri haszonvételek árendásai rákényszerültek arra, hogy már a XVIII. századi nemesi birtokon kapitalista típusú gazdálkodást és kereskedelmet honosítsanak meg. Eleinte – mint adózókat –, más adózó csoportokkal (armalisták, görögök, kocsmárosok, árendátorok), együtt írták össze a zsidókat, majd a zsidóság számának növekedésével külön is jegyzékbe foglalták őket.

A földesúrnak haszonnal jártak a bérletek, s ők így egyre inkább csak zsidóknak adták bérbe haszonvételeiket, nem csak a földet, hanem kocsmát, a sörfőzdét, a pálinkafőzőt, később a mézszárszéket is. Fokozatosan a megye majd minden településen megjelentek a zsidó árendátorok. Bérleti szerződéseik általában csak 1–2 évre szóltak, s az idő elteltével már más nevet találunk a kontraktusokban.

1753-ban Kisvárdán öt bérlőt mutattak ki, 1759-ben négyet. Az 1770-es népszeg- és adóösszeírás jó lehetőséget biztosít arra, hogy a helyi zsidóság tevékenységi körét jobban megismerjük.

A kisvárdai járásban a legtöbben szolgálóként (35 fő), kocsmárosként (23 fő) és pálinkafőzőként (20 fő) keresték az „adóra valót”, említést érdemel még a 6 kereskedő.⁶ Kisvárdán Krucsay Márton, gróf Vandernath Gerhardi, Jósa Miklós, br. Horváth Józsefné, Teleki Jánosné és Sennyey László birtokán fogadtak be zsidókat. A kimutatott kilenc adózó zsidó családból hatnak az „*educillator*” szó van beírva a megélhetést jelző rubrikába, vagyis döntően borkimérők, azaz kocsmárosok voltak. Egyikük emellett mint „*sartor*”, vagyis szabó is szolgált.

A szerződéses viszonyra is találunk adatot, hiszen Simeon Jakobovichhoz tartozóan ez áll: „*Educillator conventionatus Baronis Jos.(ephus) Horváth*”, ugyanakkor meglepő, hogy a zsidókra jellemzőként ráaggatott kereskedő foglalkozással (*mercator*), nem találkozunk az adózók között.⁷ A Mojses Farkasra és az Absolon Herskovicsra vonatkozó rovatban az *arendator* szó is szerepel, tehát a bérleteknek is nyomát leljük. Ha már az adózást idéztük, tegyük közzé az adók fajtáiról és mennyiségéről szóló kimutatást.

	Háziadó	Tűrelmi adó	Egyéb	Összesen
Georg(ius) Salamonovics	5 Ft	4 Ft 16 kr	8 Ft	17 Ft 16 kr
Mich(ael) Herskovics	15 Ft	15 Ft		30 Ft
Jos(ephus) Salamon	5 Ft	5 Ft	24 Ft	34 Ft
Abs(olon) Herskovics	30 Ft		900 Ft	930 Ft
Simeon Jakobovics	4 Ft	30 kr		4 Ft 30 kr
Abs(olon) Lázárovics	3 Ft	5 Ft	30 Ft	38 Ft
.....Izsák	5 Ft	1 Ft	16 Ft	22 Ft
Mark(ovics)? Izsák	3 Ft	2 Ft	16 Ft	21 Ft
Mojstes Farkas	20 Ft	13 Ft	50 Ft	83 Ft

Az „egyéb“ kategória a helyi hatóságoknak és a földesúrnak fizetett különböző összegeket jelöli. A fenti kimutatás szerint kiugróan legtöbbet fizetett Absolon Herskovics, a Vandernath Gerhardi által befogadott judeus. Az ő jövedelme, tehát adója is többféle tételből képződött.

Az országos adatok azt mutatják, hogy a zsidók egyharmadát a vagyontalan munkások és a koldusok alkották. Mivel a zsidóknak nem volt szabad keresztény szolgát tartaniuk, a gazdagabb zsidók megtehették, és meg is tették, hogy saját, szegény sorsú hitsorsosaikat alkalmazták munkaerőnek. Ez magyarázza, hogy Kisvárdán 1770-ben a zsidó háztartások összeírásakor 11 judeus rokont és segítő családtagot találhatunk.

Mint azt már korábban írtuk, Kisvárdán az Esterházyak engedélyével telepedtek meg a zsidók. Az ő itteni birtoktestükön 1778-ban Josephus Farkas 200 pozsonyi mérős, Josephus Salamon Lebli 600 pozsonyi mérős földet bérelt.⁸ Egy pozsonyi mérősnek neveztek azt a földterületet, amelybe egy mérő (65,53 liter) magot kellett elvetni, tehát egy pozsonyi mérős föld körülbelül 600 négyszögölnyi területet tett ki. Josephus Farkas ennek alapján kb. 120 000, Josephus Lebli 360 000 négyszögölnyi területet bérelt.

A földek, és a más jövedelmet jelentő bérletek gyakran összekapcsolódhattak. Ezt jól igazolja az az 1779. április 24-én kelt szerződés, melyet egy zsidóval kötöttek: *”Alább írt adom tutttára: hogy én Nemes Szabolcs vármegyében Lévo három Korcsma és negyedik is Puszta korcsma helyeket, száraz malommal edgyütt, ahoz adandó Két Rhétel és kijelezendő földekkel vetem fel Arendára három esztendőre Mlgos és Nságos Nádfoi Krucai Krisztina, Néhai Mlgos Báro Horváth József el maradt Eözvegyétül alább írt Condióokra:*

*Primo Első Esztendőre is Le tenni...száz németh forintokat obligáltatom. **

*Secundo Második Esztendőre várdi vásárkor...százat egyszerre, több Summáját pedig Angaránkint ** ki fizetni tartozom.*

*Tertio ezen contractust pedig hogy ha meg másottatnék általam, húsz arany vinculumnak *** le tételére obligáloom magamat.*

*Kvanto Hogy ha pedig az alatt Arendámnak tartásával valami kár gondviseletlenségemtől történne, azokat minden nemű vagyonombul regfundálni köteles leszek, melynek nagyobb biztonságára attam ezen saját Kezem írásával Subscribált **** Levelemet.”⁹*

* kötelezem, ** robot, úrdolga, *** kötbér, bánatpénz, **** aláírt

A helyi zsidóság körében ekkor már jól érzékelhetően jelentkezett a kereskedő szellem. Egy 1782-ből fennmaradt tanúkihallgatási jegyzőkönyvben olvasható, hogy: *”Igaz-e, hogy miulta a Kis Várdai Vár pusztulóban vagon, vasát, fáját és köveit Zsidók és akár ki más hordotta és vágta minden tiltás nélkül?”¹⁰* 1805-ben a reformátusok régi templomának kapcsán ezeket rögzítették: *”A már akkor székektől kiüresített, de még épségben volt ótska hajlék vagy Templom is, a fája ti. ugyan akkor adatott el a zsidóknak 70 Forintokon.”¹¹* Ez az adó, vevő, csereberélő, közvetítő funkció mindvégig a zsidóság jellemzője maradt.

II. József 1783-as türelmi rendeletében a zsidók kereseti, foglalkozási módja kapcsán jól körülhatárolt engedményeket is tett -erről még később szólunk-, itt azt említjük meg, hogy mivel az oktatást is előtérbe helyezte, ezért döntött úgy, hogy: „... egyetlen 25. életévét még be nem töltött zsidónak ne engedélyezzék kézművesség folytatását, csapszék tartását, hasznobérlet vállalását vagy bármiféle jelentősebb hasznot hajtó -például gyapjúval, bőrrel, dohánnyal, gabonával, stb. való- kereskedés folytatását (amiben tudniillik e nép jelentős kereseti forrásai rejlenek)...“¹²

Az 1785-ös népszámlálás adataival kapcsolatban volt olyan személy, aki megállapította, hogy már az értelmiségiek jelenléte is kimutatható a kisvárdai zsidóság körében.¹³ Ez azonban tévedés, mely abból adódhat, hogy a mendicus (szegény, koldus, kéregető) megjelölést, ami feljegyzetett az egyik név mellett, vélhetően medicusnak, azaz orvosnak olvasta. Ez évből keltezte rendelkezésünkre áll egy adóösszeírás, mely a vagyoni helyzetről is némi felvilágosítást ad. A forintot az ún. rhénes vagy rajnai forintban kell érteni, ebből 60 kr volt egy forint.¹⁴

Név	Árendáért fizetett /Rh. forint/	Ökör	Szarvasmarha
Mojses Farkas	100		2 db
Jacobus Mojses	15		
Josephus Salamon	200	3 db	2 db
Josephus Aron			
Lebli Hersli	20		
Josephus Lebli	24	1 db	
Lebli Joseph	40		1 db
Lebli Simon			

Hozzáfüzzük a fentiekhez, hogy az irat a lovak számát is hivatva volt rögzíteni, ezekből a jószágból azonban egyetlen egy darab sem volt a kisvárdai zsidók birtokában. Valószínűleg így volt ez a nem zsidók esetében is, kivéve természetesen az előkelőbb birtokosokat, de ők sem gazdasági, igavonó célra tartották azokat. Az educillator rubrika a település esetében szintén üresen maradt, így ezeket fel sem vettük a táblázatba.

Az 1797-es insurrekciós subsidium (hadiadó) alkalmával is találhatunk vagyonos zsidókat. Egyikük jövedelme 451–700 forint között volt, s a Segy Saly judeus bejegyzés mutatja, hogy nem nemesről van szó, hanem zsidó polgárról, miként a középbirtokosok jövedelmével bírók közt feltűnő két Farkas judeus esetében is. Pénzüket minden bizonnyal azért ajánlották fel, hogy ezzel a gesztussal is igyekezzenek megszilárdítani helyzetüket a közösségben.¹⁵

Egy 1801-ből származó kimutatás az Esterházy-uradalom tisztviselőit és szolgálatosait sorolja elő, ebben Moyses Salamon neve is megtalálható.¹⁶ Az kiderül, hogy bevándorló volt, de hogy a birtokon mivel foglalkozott – a többi nem zsidóval ellentétben – nem közlik, csak azt, hogy judeus.

A következő esztendőben is készült egy összeírás a kisvárdai uradalomról, ebből megtudható, hogy a „bőr szedő zsidó”, a „gomb kötő zsidó” mellett még Sámson zsidó és Szabó Mojzes volt a birtokon. ők szilárdabb falu épületekben laktak, Sámson zsidó háza 8000 vályogból és ugyanennyi téglából épült. A vályog becsértéke ezrenként 3 rhénes forintot, a téglalé 5 forintot ért.¹⁷

A XIX. század elején, a napóleoni háborúk korában, a gabonakonjunktúrát kihasználni tudó magyar nemesség életszínvonala emelkedett, igényei nőttek, differenciálódtak. A fogyasztásának kielégítése érdekében, a nagyobb hasznot szem előtt tartva olyan nemesi regálékot is kizárólagosan ragad magához, amelyet korábban a lakossággal megosztott, s abból többnyire csak természetbeni jövedelme származott. A regáléinak árendálását árveréseken versenyezteti, s így boltnytíási-, halászati-, erdőelési-, nádlási-, malomtartási- és egyéb regáléjogainak „kiárusításával” pénzhez jut. Nincs messze azonban az az idő, amikor a földbirtokosok,

nemesek, arisztokraták olyan kölcsönszerződéseket kötnek a tőkét felhalmozni tudó zsidókkal, amelyeknek értelmében a kölcsön biztosítésként a regáléjogot, vagy magát földbirtokot kötik ki, s azok a zsidóság tulajdonába kerülnek.

A zsidók ráéreztek arra, hogy nőtt a forgalom, az igény, s ezeknek a regáléknak a bérletét igyekeztek megszerezni. Nem volt olyan regáléjog, olyan mesterség, amelynek üzését megvetették volna, ha annak folytatását a vallás, a mindennapi gyakorlat nem tiltotta. A kereskedelem és a haszonbérletek tehát többnyire egymásba folytak, összefüggtek. A polgárosodás teremtette lassan növekvő szükségletet: „*a presztízs-orientált nemességnél jobban meglovagolta a haszon-orientált zsidóság.*“¹⁸

A XIX. század első harmadának zsidó adózóiról, s ezzel egyben azok kereseti módjáról, a legátfogóbb képet az 1828-ban végrehajtott conscriptio regnicolaris ad.¹⁹

Az 1828-as összeírás az adózó háztartásokat és az azokban lakó adózó családfőket mutatta ki. Kisvárdán 112 adózó háztartásban 230 adózó volt, ebből 27 háztartásban 59 adófizető zsidó. A táblázatban szereplő „*relicta* (özvegye) *Joseph Sályi*“-nak az összeírás egy másik helyén, *Josephus Sályi* néven szereplő egyén talán a fia lehetett.

Az országos összesítés szerint az 57 városban 4453 zsidó háztartást írtak össze, ez a városi háztartások 3,5%-át alkotta.²⁰ Ehhez képest Kisvárdán a 112 adózó háztartásból 27 volt a zsidó háztartás, vagyis az országos átlagot messze meghaladta a maga 24,1%-ával.

A zsidóságot sújtó, korlátozó rendelkezése következménye az, hogy csak kis részüknek volt ház-és földbirtoka. Kisvárdán a 74 házasszellemből 13 fő (17,5%) volt zsidó, a 25 házatlan szellemből viszont 14 fő (56%) tartozott a zsidóságba, vagyis háromszorosa volt a házatlan zsidó szellemek száma a házzal rendelkezőknek. A 25 adózó iparosból 5 fő volt zsidó, vagyis 20%, a 7 kereskedőből mind a 7, vagyis 100%.

A táblázat elemzéséből az is kiolvasható, hogy a rendi társadalmon kívül álló, jogtalan, pontosabban korlátozott jogokkal rendelkező zsidóság, amelyet vallása, nyelve és szokásai is elkülönítettek a társadalom többi tagjaitól, számában egyre gyarapodott, és számarányánál is jelentősebb gazdasági súlyt képviselt mind az országban, mind Kisvárdán.

Valami, pontosabban valaminek a hiánya is feltűnhet, ha az 1828-as kimutatást vizsgáljuk, mégpedig a zsidó értelmiség (orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök stb.) hiánya. Ennek egyik magyarázata, hogy az 1840-es évekig a diplomát kívánó pályák többnyire zárva voltak előttük. A következő generációban már előfordulnak a hiányolt réteg képviselői.

Az 1840-es XXIX. tc. 2.§-a kimondta, hogy „*A fennálló feltételek mellett gyárokat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, s ifjaikat ezekben taníthatják, – azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában addig is voltak, ezután is gyakorolják.*“²¹

1848-ból jó adatok állnak rendelkezésünkre, hogy a helybéli zsidóság társadalmi összetételét megvizsgálhassuk. Az esztendőben végrehajtott zsidó összeírás a népesség egészére kiterjedt, így pontosabb információkkal szolgál arra, hogy részletesebben feltárjuk a kisvárdai zsidóság foglalkozási összetételét. Ezeket az adatokat az adott gazdasági szektor elemzésében mutatjuk be.

A ZSIDÓSÁG SZEREPE KISVÁRDA MEZŐGAZDASÁGÁBAN

Magyarországon az árutermelő nemesség a XVIII. század második felétől jövedelmező majorságok kialakítására törekedett. Ugyanakkor értékesítési problémáinak megoldásában – főleg a nyersanyagok piacon való elhelyezésében – igénybe vette a kereskedelemben jártas zsidók segítségét, vagyis támogatták a zsidók birtokaikon való letelepedését, olykor maguk is kezdeményezték azt. Kisvárdá esetében először az Esterházy uradalomban következett be ez, majd a többi nemesi birtokos is hasonlóan cselekedett.

Az ún. kisebb királyi haszonvételek (kocsma, mézszárszék, stb.) bérbevételére is izraeliták vállalkoztak. A regálé bérleményhez esetenként földterület is tartozott, ezek a korai zsidó földhaszonbérletek. Ahhoz azonban, hogy a valódi tőkefelhalmozódás és befektetés meginduljon, változtatni kellett azokon a jogi viszonyokon, melyek korlátozták a zsidók földhasználatát és birtoklását.

1783-ban II. József korlátozással engedélyezte számukra a birtokok bérlését: „...zsidók ezentúl falusi birtokokat csak akkor bérelhessenek, ha azt zsidó kézzel műveltetik meg; efölött a törvényhatóságok különös gonddal őrködjének.“²² 1818-ban I. Ferenc ugyan ismét megtiltotta ezt, de a rendeletet 1819-ben hatályon kívül helyezték, két évtized múlva pedig végleg eltörölték.

A XVIII–XIX. század fordulóján már a nemesi birtokot gyakran -adósság fejében- a zsidók bérlik. A XIX. század első felében: „azonban a bérleti gazdálkodást nem jellemezte sem az innováció, sem a jelentős tőkebefektetés...a kapitalista földbérletek ezen előhírnökei valójában a föld minél gyorsabb és minél több hasznot hajtó kizsákmányolására alakulhattak”²³

A fentebb már összességében értékelt 1828-as összeírást most részleteiben is szemléltetve, bemutatjuk az olyan adózókat, akik a mezőgazdasághoz kötődtek, illetve a hozzátartozóik számát. A felsoroltak maguk művelik a kisebb bérelt földjüket. Közülük később Eisenberger Dávid és Glück Vencel emelkedik ki. Eisenberger fut be nagyobb karriert, s válik tehető polgárrá, róla máshol bővebben szólnunk. Glück Vencelről, mint a kisvárdai Kaszinó Egyletnek az 1840-es évekbeni tagjáról, feljegyezték, hogy művelt zsidó kereskedő. Az 1848-as összeírásból az is megtudható róla, hogy 64 éves, 40 esztendeje lakott Kisvárdán, foglalkozásra nézve pedig haszonbérlő.²⁴

Név	Adózó	Házasszellér	Házatlan zsellér	Fia	Lánya
Moises Balkányi	2		1		
Szobol Izrael	2		1		
Joseph Sályi	2		1		
Joseph Varga	2		1		
Joseph Szeredás		1			
David Eisenberger	1	1			
Joseph Rosenblüth	2		1		
Judeus Lichtschein	3	1			1
Relicta Joseph Sályi	4	1		1	1
Vencel Glück	3	1			1
Lasarus Balkányi	2		1		
David Gedeile?	2		1		
Laurent Vekszler	2		1		
Lebli Weisz	2		1		
Salomo Leibovits	2		1		
Összesen	31	5	10	1	3

A század harmincas-negyvenes éveiben Fényes Elek statisztikája szerint Kisvárdán birtokosok voltak a következő urak: herceg Eszterházy, Barkóczy, Czóbel, Detrik, Elek, Eördögh, Erős, Farkas, Fekete, Ferencz, Filep, báró Horváth, Irinyi, Kastal, Szerencsy, Szőgyény, Szöllősy és Vay családok.²⁶

Az 1848-as zsidóösszeírásban három személy van haszonbérlőként feltüntetve, de hogy mire vonatkozott a bérlés, azt nem tudjuk, közülük egyetlen név mellett, Eisenberger Dávid neve mellett szerepel az is, hogy birtokos. Az említett összeírásban egyébként a „földműves“ megjelölés is egyetlen rovatban olvasható.

Ha a 217 keresőt vesszük alapul, akkor ez a 4 fő, akinek köze lehetett a földműveléshez, mindössze 1,8%-ot képvisel. Az összes kereső között van azonban 30 férfi és nő, akiknél a kézi-

munka van beírva, mint a megélhetés forrása. Ezek természetesen nem kézimunkáztak, hanem kétkezi munkások voltak, közöttük valószínűleg a más földjén dolgozó napszámosok, zsellérek is lehettek, de nem hihetjük, hogy nagy arányban. Jól mutatja ezt az is, hogy a megyében összeírt 2383 önálló keresettel bíró zsidó közül mindössze 103 vallotta magát gazdálkodónak, ez a foglalkozással rendelkezők 4,32%-a. A nem zsidók esetében éppen fordított a helyzet, alig több, mint 4%-az, aki nem a mezőgazdasággal foglalkozott.²⁷

A jobbágyviszonyok megszűnése után hatalmas földbirtokok maradtak robot nélkül, másfelelő parcellákra szorult parasztok és földnélküliek sorakoztak az ellentétes póluson. Az 1850-es évektől megnőtt a birtokforgalom, emelkedett a bérbeadások és bérbevételek száma. A bérlők általában a már korábban működő zsidó terménykereskedőkből és a bankárok közül kerültek ki. Az 1870-es évektől a zsidók emancipációja, a földtulajdonszerzés szabadsága stabilizálta a bérleti rendszert, s egyszersmind érdemessé tette a hosszabb távra történő befektetést. A korábbi bérbeadás első fázisa volt annak, hogy a tulajdonos elveszítse földjét. A zsidóság újító tevékenysége elsősorban a piac megszervezésében és az értékesítésben érhető tetten.

Az általános jellemzők Kisvárdán mint konkrétumok jelentkeztek. A kisvárdai Esterházy-uralomban 1857-ben készült kimutatás a bérlőkről, és az itteni birtokrészekről. Ezekben találkozhatunk Krajnik Mózes, Spitz Farkas, Grósz Ferenc, Lechstein Löbel, Klein Ferenc nevével.²⁸

1871-től az Esterházyak helyett Wahrman Mór lett Kisvárdán a birtokos, tőle Láng Zsigmond bérelte a földet. Láng apja a Tolcsván született dr. Láng Ármin, „kincstári orvos” volt, aki Kisvárdán hunyt el 1904-ben, 84 éves korában. Anyja Fischerman Katalin, felesége Pallai Ilona. Láng Zsigmond halála két évvel megelőzte az apját, mivel 1902-ben egy rablótámadást követően, „agyroncslás” következtében hunyt el. 44 éves volt ekkor.²⁹

Wahrman Mórtól a birtokot később leánya, Wahrman René örökölte, (Krausz Izidorné, második férje után Fáy Béláné), majd 1906-ban Kun Samuné.³⁰ Az 1893-ös birtokkimutatás szerint már az alábbiak a 100 kat. holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkezők. A zsidók birtokosok nevét dőlt betűvel jelöltük.³¹

Név	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Szőlő	Nádas	Használatlan	Összes
<i>Eisenberger Dávid örök.</i>	221		75	27		48	5	376
<i>Farkas Géza</i>	237	1	61	12	4		10	325
<i>Farkas Lajosné</i>	203		39				4	246
Ferenczy Béla	575		112	42			8	737
Hrabovszky Rudolf	73		63				1	137
Irinyi Istvánné	58		42				1	101
Kastal István	89		70	3		24		186
Liptay Béla	108		91				1	200
<i>Wahrman Mór örök.</i>	1451	2	353	672		159	11	2648
Összes	3015	3	906	756	4	231	41	4956

A bemutatottakból kitűnik, hogy zsidó tulajdonban volt a 100 kat. holdnál nagyobb területekből 3595 kat. h. (72, 5%), míg a nem ezen közösséghez tartozók 1361 kat. holddal bírtak. A másik fontos megállapítás az, hogy ezen a kb. 3600 holdon négy zsidó tulajdonos osztozott ugyan, de ebből kb. 2650 holdat, vagyis az összeírt terület kb. 53 %-át egyetlen zsidó tulajdonolta. A századforduló táján tehát a földtulajdon koncentrációja és centralizációja egyaránt végbe ment, s ehhez a folyamathoz a bérletek számának és területének növekedése is társult.

A haszonbérbe adásról a helyi lapok pozitívan szóltak: „A gazdálkodás intenzívvé tétele körül legnagyobb emeltyűként az szolgált, hogy a vidékünkbeli birtokok igen tekintélyes része haszonbérbe van kiadva... a haszonbérletek nagy fejlődése lényegesen hozzájárul a hitelügyek fejlődéséhez.”³² Más helyütt: „...a haszonbérek az utóbbi 3-4 év alatt legalább 20%-kal emelkedtek, sőt némelykor indokolatlanul még mindig emelkedőben vannak. A haszonbérlet végtére... nyerni akar.”³³

Akár mennyire is igazak a bérleti rendszer bizonyos előnyei, nem volt elkerülhető, hogy az átalakulásnak ne legyenek vesztesei. Ezeket a „kárvallottakat” mozgósították a századfordulót megelőző agrárszocialista mozgalmak, melyek helyben is éreztették hatásukat. Ekkor keletkezett az a jegyzőkönyv, melyben a Kisvárdai Földművelő Egylet a panaszai közt egyebek mellett az alábbiakat rögzítette: „...egy bizonyos bérlő, aki határunkon egy bizonyos földterületet használatba kivett hét frt-jával holdanként, amelyet ő időhasználtával egy fele részét annak a földterületnek rávarázsolta a Kisvárdai földművelőkre holdanként 12 frt-ért, ennek követeljük a bizonyos kivétel melletti árlejtését...

Úgy szintén a második, vagyis a legfőbb oldalága azon hamis eljárásoknak, egyike az is, hogy Reizman Herman itteni lakos fakereskedő, irigy szemmel nézte, hogy a békés földművelő egylet nyugodt lelkiismerettel, 24 éven keresztül Herczeg Eszterházy öméltségének adott földét békésen használta, tehát addig gondorkodott aljas eljárásával, hogy bérencei által azon általunk használt földeket saját kezére játszotta... a földbirtok még kezén sem volt, már is azt mondta a kisvárdai földművelőknek, hogy a fentnevezett birtok a kezére át megyen, megmutatja, hogy messziről levett kalappal fogja instálni egy kis harmados földért... megígérte, hogy három földművelőnek lesz egy gubája és hatnak egy pár csizmája.”³⁴

Arról a Reizman Hermanról esik itt szó, akit már más helyen, mint a különböző egyletek támogatóját, bőkezű adakozót említettünk, s egy időben a hitközség elnöke is volt.

A zsidók egy része szerezte a földet, más részük nem ragaszkodott ahhoz, ha jó pénzen eladhatta. 1905-ben Wahrman Renée (Fáy Béláné) birtokából a község vett földterületet, ezt kiosztották, eladták a földre éhes parasztoknak.³⁵

1910-ben, amikor Kisvárdán a mezőgazdaságban és a kertészetben 750 kereső és 1439 eltartott, az őstermelés egyéb ágaiban 1 kereső és 1 eltartott volt, a következő számú önálló birtokosokat, bérlőket találjuk.

önálló birtokosok és bérlők	
100 kat hold feletti birtokos	12 fő
100 kat. hold feletti hasznóbérlő	2 fő
10-100 kat. hold közötti birtokos vagy bérlő	26 fő
10 kat. hold alatti birtokos, bérlő vagy kisbirtokos napszámos	92 fő
részes földműves	2 fő
Kertész	2 fő
Összesen	136 fő

³⁶

1911-ben az alábbiak szerint alakultak a birtokok, birtokosok, bérlők. Ez utóbbiak nevét dőlt betűvel közöljük. A földterület kat. holdban, a kataszteri tiszta jövedelmet koronában kell érteni.

Tulajdonos/Bérlő	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Használatlan	Össz.	Jöv.
Beretvás Endréné	771		223		27	7	1029	5903
<i>Reizman Herman</i>								
Farkas Lajos és társai	214		31				245	1657.
Herskovits Jenő	471		13			5	489	4661
<i>Reizman Herman</i>								
Hrabovszky Guidó	398	2	170	6		10	588	3845
Kerekes József	147		13		5		165	848
<i>Diner István</i>								
Község	389	1	80		45	92	607	2638
<i>Reizman Herman</i>								
Liptay Béla	179		14			4	197	1208
Reizman Herman	381	2	27	18		18	448	3298
Szmrecsányi László	134		21	1	9	7	175	1024

³⁷

Özvegy Beretvás Endréné Tóalmáson, Herskovits Jenő Tiszabezdédén, Liptay Béla Jékén lakott. Őt zsidó tulajdonos és bérlő (Beretvás, Reizman, Farkas, Herskovits, Diner) kezén volt tehát 2983 kat. hold, ebből egyetlen fő, Reizman Herman használt 2573 holdat. A másik bérlő, Diner István 1919-ben kikeresztelkedik, neki inkább a pénzügyiek terén vállalt szerepe és üzem-alapítási tevékenysége lesz érdekes. Nem zsidók használatában 960 kat. hold terület volt, annak ellenére, hogy tulajdonosként 1732 kat. holdat mondhattak magukénak. Ha az országos adatokat tekintjük, akkor szintén a zsidóság nagymérvű előretörését tapasztalhatjuk a bérletek területén és a tulajdonosok körében. Az 1000 holdnál nagyobb területen gazdálkodó haszonbérlők kb. 7% izraelita felekezetű volt. A száz holdon felüli haszonbérlők közötti arányuk a Tiszántúlon a legnagyobb, különösen Szabolcs és Zemplén megyében. 1910-re már a nagybirtokosok között is sok az izraeliták aránya: 20,6% az ezer holdon felüli, 18,1%-uk 200–1000 hold közötti területek ura.³⁸

Amikor 1916-ban híre ment, hogy Reizman Lajos örökösei a Kisvárdai és Rétközberencs közötti 1121 holdnyi területüket parcellázás útján akarják eladni, akkor erre Kisvárdán élénken reagáltak, aki tehetne, földet akart szerezni, mert: „Kisvárdai községben a birtokok elosztása olyan, hogy a határ legnagyobb része nagybirtokosoké, ezzel szemben a kisbirtokosok kevés fekvő birtokkal rendelkeznek s az is apróbb tételeken oszlik meg közöttük, sőt igen sokan bérelt vagy feles földnek művelése által számíthatók csak a földművelők közé.”³⁹

A fenti táblázatban közölt birtokok az idő haladtával nagyságban változtak, a tulajdonosaik is cserélődtek. A Nagyatádi-féle földreform során 1923-ban igénybe vettek Reizman Samutól 178, Herskovits Jenőtől 180, Reizman Lajos örököseitől 84 kat. hold területet.

Az 1925-ös összeírás szerint a következő nagyobb birtokosokat és birtokokat ismerjük. A területet katasztrális holdban adjuk meg. (Dőlt betűvel a zsidó, ill. zsidó származású birtokosok neve.)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Fanet	Összes
Diner István	89	1		17		1	108
Farkas Lajosné	214			31			245
Fodor Zsigmondné	143	3	26	6		7	185
Herskovics Jenő	411			14		5	430
Kisvárdai község	34	2		47	434	106	623
Kopácsy Istvánné	330	2		3	118	12	465
Özv. Reizman Lajosné és gyermek.	487		6	115	1	6	615
Reizman Samu	378	2	18	27		19	444
Szmrecsányi László	140	1	1	21		1	164

A kisvárdai birtokosoknak természetesen nem csupán Kisvárdai határában voltak földjeik, hanem a megye más településein is. A 100 kat. hold feletti tulajdonnal vagy béreltetel rendelkezők neveit az alábbiak szerint adjuk közre:⁴¹

Birtokos/bérlő	Birtok helye	Nagysága
Özv. Angyalossy Pálné	Anarcs	176
Özv. Angyalossy Pálné	Szabolcsbáka	186
Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat	Dombrád	180
Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat	Tiszabercel	156
Szmrecsányi László	Ajak	163
Szmrecsányi Lászlóné	Anarcs	285
zsidó érdekeltségek		
Diner Gyula és Stefánia	Anarcs	214
Diner Gyula és Stefánia	Szabolcsbáka	151
Diner István	Fényeslitke	231
Diner István	Magy	408

Birtokos/bérlő	Birtok helye	Nagysága
Halmi Géza	Ajak	258
Halmi Géza	Ajak	230
Halmi Géza	Anarcs	543
Halmi Géza és Jenő	Vaja	545
Kövér Miklósné öröse	Pap	160
Lövői Andor	Benk	251
Lövői Andor	Nyírlövő	240
Lövői Andor és társa	Tornyospálca	145
Reizman Sándor	Nyírtass	532

Reisman Lajosné és gyermekei anyagi helyzetét tükrözi, hogy 30 000 pengő értékű gazdasági felszerelésük volt, tiszta vagyonukat 280 000 pengőre tették.⁴²

1931-ben megszűnés miatt törölték a kisvárdai földbirtokosok közül Farkasnét és Fodornét, újonnan iktatták be Kovács Lászlót és társait 148 kh., özv. Soltész Endrénét 120 kh., és dr. Varga Lajost 123 kh. tulajdonába.⁴³ Közülük Soltészné számítható az általunk vizsgált közösséghez tartozónak.

1935-ben az alábbi birtokmegoszlás volt Kisvárdán:⁴⁴
A gazdaságok művelési ágak szerinti megoszlását a következő táblázat szemlélteti:⁴⁵

Birtok	Gazdaságok száma	Gazdaságok területe	Gazdaságok hasznóbérelt területe
1 hold alatti szántó nélkül	250	77	2
1 hold alatti szántóval	1252	402	5
1-5 hold	574	1256	48
5-10 hold.	146	1012	63
10-20 hold	46	633	82
20-50 hold	20	627	12
50-100 hold	4	238	
100-200 hold	5	745	
200-500 hold	2	651	
500-1000 hold	1	624	
Összes	2300	6265	212

A kisvárdai földterület birtokszerkezetéről is pontos adatokkal rendelkezünk.

Művelési ág	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Adó alá nem eső	Összes
Kat. hold	4009	106	655	397	646	1	451	6265

A földbirtokok területét a birtokok nagyságának csoportja alapján is szemléltethetjük⁴⁶.

Birtok	Birtokok száma /db/
1 kat. h. alatti szántóföld nélküli	251
1 kat. h alatti szántóval	1303
1-5 kat. h.	581
5-50 kat. h.	198
50-100 kat. h.	4
100-500 kat. h.	8
500-1000 kat. h.	1
Összes	2346

Nem csupán a birtokok nagyságra, széttagoltságára vonatkozó adatokat ismerjük, hanem azt

Nagyságcsoport	Birtokok területe /kat. h./
1 kat. h. alatti szántóföld nélküli	79
1 kat. hold alatti szántóföldes	412
1-5 kat. H	1266
5-50 kat. h	2130
50-100 kat. h.	238
100-500 kat. h.	1516
5000-1000 kat. h.	624
Összes	6265

is, hogy 1935-ben a nagyobb birtokok gazdái milyen tulajdonosi körből tevődtek ki. A következő táblázat a 100 kat. holdas, és ennél nagyobb földbirtokosok és földbérletek tulajdonosait, a birtokok/bérletek nagyságát, a művelési ágak szerinti megoszlását, és a kataszteri tiszta jövedelmet van hivatva kimutatni. Ez az összeállítás már tükrözi azokat a változásokat, amelyek a földbirtokreform miatt végbementek, és azokat is, amelyek spontán módon változtatták meg a földbirtokok nagyságát, szerkezetét, tulajdonosi körét. Azok is feltüntetésre kerültek, akiknek földbirtokai nem egy, hanem két vagy több határ összesítésében érték el, vagy haladták meg a 100 kat. holdat, pl. Barkóczy Béláné Kisvárdán csak 27 kat. holdnyi területtel bírt, Gyulaházán viszont volt még 243 holdja. Másrészt nem a földadókataszterben nyilvántartott adatokat közöljük, hanem a tényleges állapotnak megfelelőt, az általános mezőgazdasági összeírás idején felvetteket, tehát azokat is, amelyeket esetleg még nem vezettek át a kataszteri birtokíveken. Így a földbirtokoknak a valóságos területi tagozódását láthatjuk. Az aranykoronában kimutatott kataszteri tiszta jövedelmek megállapítása még jórészt a századforduló körüli időkből származik, tehát nem a pontosságuk miatt, inkább a földbirtokok minőségének megítéléséhez alkalmasak. (fanet=földadó alá nem eső terület)⁴⁷

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Fanet	Összes	Kat. t. jöv.
Özv. Barkóczy Béláné	21		6				27	265
Barkóczy Bertalan	5		2				7	53
Diner Béla	132						132	1832
Diner István	27	1	6			2	36	292
Felsőszab. Tiszai Ármnt.	1		5			22	28	3
Kisbérletben							3	
Hajdu Leó	162		10			4	176	2404
Hunyadi Béla és neje	1						1	10
Kisvárdai község	37	1	1		434	151	624	2129
Kopácsy István	276	2	78	6	37	12	411	3578
Kovács Albert					147	1	148	658
Nagy Sándor és neje				1			1	11
Reisman Herman	208	2		19	1	10	240	2157
Özv. Soltész Endréné	104	1	13	2			120	1161
Kisbérletben							115	
Szmrecsányi László	130	1	21	1	10	1	164	1109
Varga Lajos	1						1	6
Varga Lajosné	88	17	18	1			124	816

A Barkóczyaknak Gyulaházán, Hunyady Bélának Nyírmadán, Kopácsy Istvánnak Budapesten, Kovács Albertnek Rétközberencsen volt a lakóhelye, a Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat Nyíregyházán székelte. Az összeállításban szereplő zsidók, ill. zsidó származásúak (Diner, Hajdú, Reizman, Soltész) összesen 704 holdat birtokoltak, vagyis a 100 holdnál nagyobb birtokok (2358 kat. hold) 29,85%-át. A kép teljességéhez tartozik, ha mindazokat a kisvárdaiakat felsoroljuk, akik más községben rendelkeztek 100 holdat meghaladó földbirtokkal vagy bérllettel.⁴⁸

Tulajdonos/bérlő	Terület nagysága /kat. h./	Birtok/bérllet helye
<i>Diner Béla</i>	370	<i>Döge</i>
Özv. Diner Gyuláné	77	Anarcs
Özv. Diner Gyuláné	93	Szabolcsbáka
Diner István	38	Anarcs
Diner István	20	Fényeslitke
Diner István	31	Szabolcsbáka
<i>Diner István és Pál</i>	1225	<i>Szabolcsbáka</i>
Gazd. és Ker. Hitelintézet	417	Fényeslitke
Gazd. és Ker. Hitelintézet	33	Jéke
Gazd. és Ker. Hitelintézet	75	Petneháza
Halmi Géza és neje	244	Ajak
<i>Halmi Géza és neje</i>	536	<i>Anarcs</i>
Lövői Andor	268	Eperjeske
Lövői Andor	198	Nyírlövő
Özv. Soltész Endréné	202	Komoró
Nem zsidó érdekeltség		
Simák Jánosné	125	Anarcs
Simák Jánosné	62	Szabolcsbáka
Szmrecsányi Lászlóné	163	Ajak
Szmrecsányi Lászlóné	286	Anarcs
Szmrecsányi Lászlóné	25	Petneháza
Varga Lajos	1	Gyulaháza
Varga Lajos	1	Pap

A harmincas évekre a zsidóság földtulajdonlásának országos képe átalakult, „köszönhetően“ a trianoni döntéseknek, az izraeliták kikeresztelkedésének, a mezőgazdaság megváltozott piaci körülményeinek és a politikának. 1930-ban az izraelita vallásúak aránya az 1000 holdnál nagyobb birtokosok között az 1910-es adathoz képest (20,6%) lecsökkent 9,3%-ra. A 200 kat. holdnál nagyobb birtokot bérlők között arányuk 35,4%, a több mint ezer holdat bérlők között 35,2%. A részvénytársasági földekkel együtt ez az arány 47,7%. Összességében kisebb az arányuk, mint 1910-ben volt.⁴⁹

Egy 1939-es kiadványban egy olyan kisvárdai földbirtokosról, Halmi Gézáról is közölnek információkat, aki az 1935-ös statisztikában úgy szerepelt, mint akinek máshol vannak a földjei. Ő Nyírcsaholyban született 1866-ban. Homonnán végezte a középiskolát, nyolc évig Budapesten banktisztviselőként dolgozott, 1896-óta önálló gazdálkodó, 1939-ben 200 kat. holdja volt. Dohánytermeléssel és szarvasmarha tenyésztéssel többször nyert díjat. gazdaságában 12 családot foglalkoztatott.⁵⁰

A „zsidótörvények“, azok a korlátozások, melyeket a politikai közhangulat változásával összhangban vezettek be, a zsidó földtulajdonlásra is kihatottak. Egy 1940. február 10-én készült ki-mutatás 423 db kisvárdai zsidó birtokot sorolt fel, ebben egyetlen számottevő földtulajdon volt, ez Hajdú Leó és Hajdú József nevéhez kötődött. A 175 kat. hold és 1510 négyszögöl terü-

letű birtokból 171 kat. h. 950 négyszögöl a mezőgazdasági ingatlan, a kataszteri tiszta jövedelem 2433 K. 53 fillér. Az ezt nagyságrendben követő területek közt néhány darab 10–20 hold közötti birtok van, a döntő többség nem érte el a 10 holdat sem.⁵¹

A dr. Hajdú Leó gazdaságának nagyságáról szóló adatot egy megyei monográfia is megerősíti, és megtudhatjuk azt is, hogy főterménye a búza és a burgonya, tehenészete is van. A gazdaság vezetője Klein Sándor. Állandóan 4 családot foglalkoztat, 1200 munkanapon pedig idénymunkásokat. Gözerőre berendezett szeszfőzdéje is van, amelynek évi termelése 1000 hl. A szeszfőzde vezetője Fischer Ervin, itt 4 munkásnak biztosították a megélhetési lehetőségét.⁵²

1940-ből az összes kisvárdai személy vonatkozásában rendelkezésünkre áll a kisvárdai birtokmegoszlás.

Terület nagysága	Család	Családtag
Teljesen vagyontalan	793	1363
Csak lakóháza van	221	483
1 kat. h. alatt	1863	2451
1-5 kat. h.	464	1189
5-10 kat. h.	42	94
10-20 kat. h.	4	5
20-50 kat. h.	9	24
50-100 kat. h.	8	15

A kisvárdaiaknak más községek területén volt még 146 kat. hold ingatlanuk, viszont másutt lakók is birtokoltak Kisvárdán 488 kat. hold ingatlant.⁵³

Az 1941-es népszámlálás szerint a mezőgazdaságból élt 3809 fő, ebből 1863 férfi és 1946 nő. Önálló volt 1136, segítő családtag 216 egyén. A birtokosok, bérlők és segítő családtagjaik száma a birtok nagysága szerint a következő számú volt:

0-1 kat hold	209
1-3 kat. hold	321
3-5 kat. hold	256
5-10 kat. hold	277
10-20 kat. hold	164
20-50 kat. hold	46
50- kat. hold felett	46
Összesen	1319

Egyéb önálló és segítő családtag találtatott 33. A mezőgazdaságban fizikai foglalkozásból élt 2441 egyén, ebből állandó 374, időszakos 2067 ember. A szellemi foglalkozás 16 ember megélhetését biztosította.

A 3809 fős mezőgazdasági népességből a keresők száma 1593 fő (közülük 1 ember az erdőgazdálkodásban dolgozott), ebből férfi 1137, nő 456 fő volt. Az önálló keresők száma 367 fő, az általuk használt birtoknagyság a foglalkozási viszonyuk szerint az alábbi volt:

Birtok nagysága	Önálló gazdálkodó, birtokos és bérlő száma	Segítő családtagok száma
0-1 kat.h.	63	21
1-3 kat.h.	94	36
3-5 kat.h.	59	40
5-10 kat.h.	76	56
10-20 kat.h.	42	31
20-50 kat.h.	13	7
50 kat.h.felett	14	2
Egyéb önálló	6	2
	Összesen: 367 fő	Összesen 195 fő

A fizikai foglalkoztatottak száma 1125 fő volt, ebből állandó 97, időszaki 928 egyén. Volt 6 szellemi dolgozó is az ágazatban.⁵⁴

KERESKEDELEM, VENDÉGLÁTÁS

Ennek az alfejezetnek a tárgyalását egy idézettel kezdhetjük, miszerint: *A 19. századi Magyarország modernizálásának, a zsidó középosztály felemelkedésének és asszimilációjának sikeres korszaka, mondhatjuk: aranykora volt... ebben a folyamatban jelentős szerepet játszanak majd az akkortájt bevándorolt, éppenhogy megtelepedett zsidóság, többségükben szegény házalók, árendások, akik jószerint németül beszéltek, és kevés szál fűzte őket az országhoz.*⁵⁵

Amennyire tőlünk telik, ennek a folyamatnak a helyi vonatkozásait kívánjuk bemutatni, illetve a kereskedelem terén bekövetkezett változásokat szemléltetni. A zsidóság egyik legfontosabb, s talán legjellemzőbb üzletága a kereskedelem volt. Annál is inkább lehetett az, mivel az 1840-es évekig nem szerezhettek földbirtokot, csekély kivételével nem folytathattak diplomás munkát, így szinte szükségszerű volt, hogy a felhalmozott tőkájüket ismét az üzletbe fektessék. A zsidóság tehát rákényszerült arra, hogy olyan megélhetési forrást találjon, amely a magyarságot általában nem vonzotta. A kereskedelem láncolata a szegény batyus zsidótól a gazdag nagykereskedőig, a tőkés vállalkozóig terjedt. A házaló, felvásárló-eladó zsidóknak nem kellett raktárakat, boltokat fenntartaniuk, erre majd csak egy későbbi fejlettségi fokozaton lesz szükség és igény. A kereskedelem eme kezdeti formája sok aprólékos munkát, takarékos életvitelt, jó emberismeretet igényelt, ezek révén a kereskedő akár meg is gazdagodhatott. A fent említett fokozatok évszázadnyi idő alatt alakultak ki, és erősödtek meg Kisvárdán is.

A település már annak előtte ismert kereskedelmi központ volt, mielőtt a zsidók bekapcsolódtak az itteni kereskedelmi életbe. 1337-ben a források úgy említik a szerdai hetivásárokat, mint amelyeket emberemlékezetet meghaladó idő óta tartanak. A vásárosokat 1345-ben I. Lajos királyi oltalom alá helyezi, V. László pedig 1453-ban országos vásárt engedélyez a Szent László, vagy másképpen Kápolna utcára. Ettől kezdve még inkább fellendült a mezőváros kereskedelme. A XVII–XVIII. században is rendszeresen megfordultak itt Bereg, Ung de még Máramaros vármegyei lakosok is, akik házi-és kézműipari cikkeket, bánya- és erdészeti termékeket kínáltak gabonafélékért.⁵⁶

A zsidóság XVIII. századi kereskedelmi szerepét már idéztük a vár és református templom bontása kapcsán keletkezett építőanyagok felvásárlásakor, ebből kiderült, hogy igen jó érzékük volt az efféle tevékenységhez, a században azonban még jobbára mint vándorkereskedők és házalók említhetők. A zsidó társadalom alsó rétegét ők alkották. Ezek a vidéket járták, síppal a hátukon, batyuval a hátukon (innen van latin nevük, a dorsarius). Eladták a falusiaknak a tőt, a cérnát, a szalagot, vagy másféle rövidárut, összeszedték a rongyot, az elhullott állatok bőrét, a mézet, tollat, stb. Ez a kereskedelem átmeneti formáját képezte. Az 1770-es zsidóösszeírás nem mutatott ki kereskedelemmel foglalkozó egyént Kisvárdán.

Az 1783-as rendelet kimondta, hogy: *„Kifejezett jóságos királyi kívánság, hogy a zsidóknak is megszorítás nélkül engedélyezzék, hogy a megélhetéshez szükséges dolgokat fuvarozással keressék meg... ne csupán egy meghatározott embercsoportnak adassék meg úgynevezett céh-privilegiumok révén.*⁵⁷

1811-ben szabályozták a házalók működésének területét, az általuk árusítható cikkek körét, és szigorúan megtiltották a kocsival való vándorkereskedelmet. Ezt a tilalmat csak 1836-ban oldották fel.

A házalóktól magasabb fokon álltak a szekeres vándorkereskedők (questores circumforanei), ők nagyobb tételben adtak-vettek, fuvaroztak, s a földesúr vagy a város engedélyével házat vehettek, raktárt, kocsmát tarthattak, bérelhettek. Tőlük is jobb lehetőségek teremthető a nyílt bolttal rendelkező kereskedők (mercatores) előtt. Ők mindenféle áru adásvételére jogot szereztek.

A zsidó bevándorlók nagy része anyagi háttér nélkül érkezett az országba, de fokozatosan átvették a görögök szerepét. Így volt ez Kisvárdán is. Az Esterházyak már említett 1802-es birtokösszeírásakor már – más zsidók mellett – bőrszedő zsidót rögzített az összeíró, vagyis olyat, aki az állatok bőrét felvásárolta, s azzal kereskedett.

Kisvárdán az első, pontosan datálható, zsidó tulajdonban lévő üzletet is ebben az esztendőben alapította Klein Salamon.⁵⁸ A Sárgabolt néven emlegetett, Fő utcán (a későbbi Szent László utcán) lévő cég a település egyik legtovább fennmaradt boltja lett, s a tulajdonjoga a családban öröklődött. 1909-ben: „Ritka kitüntetés érte a városunkban 107 év óta fennálló hírneves „Sárgabolt” kereskedő céget, ugyanis a hazai iparárúknak terjesztése körül szerzett érdemei elismeréséül az Országos Iparegyesület igazgatósága az egyesület bronz díszérmét ítélte részére, melynek ünnepélyes átadása június 6-án lesz.”⁵⁹ A bolt a színéről kapta a nevét, más településeken is nyomát találjuk annak, hogy a zsidó házakat, boltokat sárgás-vöröses színnel emelték ki a többi épület közül.

Majdnem ilyen régi volt az a cég, melynek jubileumáról 1918-ban emlékeztek meg: „Reizman Herman fakereskedő cég július 24-én ünnepelte száz éves fennállását. Egybe esik az ünnepeléssel a hetvenedik évfordulója annak, hogy Reizman Herman az üzletet az alapítótól átvette, és 35 éve annak, hogy a cégbe a jelenlegi tulajdonos, Reizman Samu kisvárdai lakos belépett, és azóta az elhunyt Lajos testvérével együtt a céget európai színvonalra emelte.”⁶⁰

A Reizman család irányításával alakult ki a Tisza mellett a környék egyik legnagyobb fatelepe. Mezőladányban a tiszai tutajosok által Máramarosból hozott fát fel is dolgozták. Reizman Samuról a mezőladányi tanító, Járny Sándor jegyezte fel: „...egyszerű kereskedő volt, aki egy zsebkezdőbe kötött batyúval kezdte az életet, s mint sok ezer holdas birtokos, hatalmas faraktárak és fafeldolgozó üzemek, milliós bankbetétek tulajdonosa, óriási vagyont hagyott hátra csak azért, hogy örökösének legyen mit elperelni.”⁶¹

1828-ban az adózók között olyan kereskedőket lelünk, akik egyébként úrbéres jogállásúak, házas vagy házatlan zsellérek, tehát még nem igazán sorolhatók a polgárok közé.⁶²

Név	Adózó	Házass zsellér	Házatlan zsellér	Fia	Lánya	Szolga
Abraham Késés	2	1				
Jacob Fris	4		1			1
Moses Áron	2		1			
Joseph Salamon	2	1				
Joseph Reizman	3		1	1		
Joannes Grosz	2		1			
Isacus Eisenberger	2	1			1	

Az ekkor Kisvárdán összeírt 7 adózó kereskedő mind a zsidóságból került ki, ez tovább erősíti azt a képet, amit a zsidóság ilyen funkciójáról már korábban is megállapítottunk.

A XIX. század közepén még továbbra is a vándorkereskedők domináltak, olyannyira, hogy a kétezzer fős létszámot meghaladó településen állandó bolt alig volt. Ezek a hálózó különféle árucikkkel látták el a településeket, a távoli községeket, ők jelentették a külvilággal való kereskedelmi kapcsolatot. 1889-ben így emlékezett vissza erre az időszakra egy kortárs: „...vagy negyven évvel ezelőt összevissza 3–4 boltos volt Várdában: a Kondor botos, a Kocska botos, a Fácsi bótja és a „Sárgabót”. Ez a négy „bót” aztán valóságos üzleti centrummá tette Kisvárdát, s mert 3–4 méröldányi körben egyetlen faluban sem volt üzlet, messziről keresték fel a várost a boltok miatt. Az alatt a 40 év alatt... a négy boltból lett tizenöt-ször annyi.”⁶³

Nem csak ez a pár bolt, hanem az országos vásárok is messze földről vonzották az embereket, pl. 1845-ben március 17., június 15., szeptember 1. és november 5. voltak az említett sokadalmak időpontjai, a későbbi évek során hatra bővült az országos vásár napjainak a száma.

Az 1848-as összeírás kapcsán 31 kereskedőt és 1 kereskedő segédet rögzítettek az adatok, ezekről nem tudhatni, hogy mivel kereskedtek, valószínűleg azonban nem rendelkeztek saját

üzlethelyiséggel, hanem vándorló, mozgó házalók voltak. pl.: Balkányi Farkas 18 éves, Eisenberger Adolf 25 éves, Frisc Jakab 50 éves, Lichstein Lebi 60 éves, Moskovits Dávid 42 éves, Reisman Móritz 45 éves, Reisman József 78 éves, Spitz Jakab 40 éves.

Akadtak olyanok is, akikről pontosan kiderül, hogy milyen portékán akartak túladni. Volt 3 bőrkereskedő, (pl. a 42 éves Kun Ferenc) 1 cserépedénnyel kereskedő (a 62 éves özv. Grósz Tóbiné), 4 kenderrel kereskedő (pl. Linder Sámuel 60 éves), 3 pántlika árus (pl. Klein Sámuel 18 éves), 1 pipaszár árus (Herman Eklend 50 éves), 4 sóárus (pl. Fischer József 61 éves), 1 vasárus (Grósz Ferenc 56 éves). Ide a kereskedő-vendéglátó csoporthoz sorolhatjuk az 1 italmérőt (Ellenbogen Sámuel 30 éves), és az 5 szeszmérőt (pl. Kepits Gáspárt 34 éves, Dantziger Jakob 32 éves) is.⁶⁴

Összesen tehát 55-en keresték kenyerüket ebben a szektorban, ami a 725 fős kisvárdai zsidó lélekszámot tekintve azt jelenti, hogy a zsidó lakosság 7,58%-a kereskedőként élt. Az összes zsidó munkavégzőre, vagyis a 217 főnyi keresőre vonatkoztatva ez az arány 25,34%.

A korabeli, és talán még a későbbi idők zsidóinak kereskedelmi felfogását jól jellemezhetjük Takács Péter egyik tanulmányából vett részlettel. Kereskedtek: *„...mindennel, ami kelendő volt, avagy forgalmazásából kicsike haszon volt remélhető. Egyik nagyon fontos mozzanata, jellemzője ennek a kereskedelemnek, hogy haszonelvűség vezérli, és szinte minden esetben kétirányú. Egyszerre vesz és elad a zsidó kereskedő. Apró tételeket gyűjt össze, és nagy tételben is szállít. Kereskedelmi gyakorlatában az egyszeri üzleti haszon mellett alapvető szempont a pénzforgalom sebessége. Másik jellemzője ennek a kereskedelmi forgalomnak a fogyasztói hitel, a „contóra“ való árusítás. A letelepedett kocsmá-s boltbélő 1-2 hétre, egy hónapra is megelőlegezi a fogyasztónak az árut, de annak ellenértékét kamatostul behajítja, s ha a kereskedelmi etika hagyományai szerint nem tudja megcselekedni, a törvény erejével lép fel a hitelezővel szemben. Új jelenség ez a falusi és mezővárosi élet hétköznapjaiban. Csábító, fogyasztást növelő, de bizonyos társadalmi rétegeket elszegényítő lehetőség. A közérzetet kétféleképpen befolyásoló lehetőség és tény: a hitelre fogyasztás közérzetnyugtató, az adósságtörlesztés elkeserítő, indulatokat gerjesztő, népi antiszemitizmust tápláló hozadéka a „contós“ forgalomak.*

...Különleges világ a zsidóké. Szigorúan zárt közösségekbe szerveződő, melyből kitörni, de melybe bejutni sem lehet tőlük idegen elemeknek. Ez a világ megbolydul minden vasárnap hajnalban, gyalog, szekéren, egyéb alkalmatosságon, tutajon, hajón, csónakon, uszályon nekilődül az utaknak, városoknak, vásároknak, falvaknak, mezővárosoknak, és bolyong péntek estig, lohol a haszon után, legyen az filléres vagy miliónos nyereség.“⁶⁵

A számok, az általánosítások után nézzünk néhány konkrét egyént is!

Ennek az időszaknak ismert helye volt a „Danyi“-nak nevezett vendéglő. Tudjuk, hogy 1839-ben a vendéglő tulajdonosa Eördögh Dániel volt, tőle bérelte azt Berkó Dániel. Nem tudni, hogy a bérlőről, vagy a tulajdonosról ragadt-e a név a vendéglőre. 1842-ben az Olvasó Társaság elnöke jelentette a tagságnak, hogy Eördögh továbbra is két szobát ad díjmentesen a Társaságnak, (a Kaszinó Egylet elődjének) *„de már a harmadik szoba árára Berkó Dániel bérlővel kellett kiegyezni.“⁶⁶* A Tiszabezdédén született Berkó 1848-ban 53 éves volt, 23 éve lakott Kisvárdán, foglalkozásához ekkor a kereskedő megnevezést írták.⁶⁷ 1855-ben két igazolást is kiállítottak a részére. Szeptember 21-én arról, hogy több év óta: *„...sert főzetett és mért minden megszorítás nélkül“,* október 19-én pedig arról, hogy *„...mintegy 60 éves jó erkölcsű vendéglős, a lakosságot és vidékieket jó maga által főzetett serrel és élesztővel látja el... és serfőzés ipar engedély nyereség végett ajánlatot.“⁶⁸*

A helyi bolthálózat kialakulása a század második felében ment végbe. A főleg zsidó kézben lévő üzletek a település központjában koncentráálódtak. Az önkényuralom időszakából is ismerünk néhány zsidó vendéglőst, kocsmárost, kereskedőt. 1855-ben Reizman Lázárról jegyezték fel, hogy 1848 óta italmérőként és vendéglősként működik. A római katolikus plébános szerint: *„Moskovitsnőnek kortsmája, mint gyanús, bezáratni való“,* Karfunkel Józsefről állítják, hogy 15 év óta borral és szesszel nagyban kereskedik. 1857-ben Balkányi Farkasról írják, hogy 1851. májusától vegyeskereskedőként van nyilvántartva.⁶⁹

1867-ben már ezt írták: „Kisvárdra bél terén csendőri laktanyának való szállás nincs, mert ott leginkább boltok vannak.”⁷⁰ Ez a korszak az országban a szabadversenyos kapitalizmus időszaka, egyre másra alakultak a vállalkozások, így történt ez a településen is. Ekkor építették az egyik legismertebbé váló, zsidó tulajdonban ill. bérletben álló kisvárdai vendéglő fogadót is. Igaz, ezt nem az önkéntes vállalkozás hozta létre: „A kisvárdai közbirtokosság az atalmérési jognak politikai szempontjából, de meg azért is, mert a „Szarvas”-hoz címzett vendéglő tulajdonosa separatistikus regale-jogi eszméket kezdett elemelni, Eisenberger Dávid regále bérlet felhívta, hogy építsen Kisvárdában egy a város emelkedésének megfelelő „Nagyvendéglőt”⁷¹

1859 őszén a tetőt is felhúzták az épületre, de a következő esztendőben, amikor Csizsák Boldizsár a vendéglőt haszonbérbe kivette, az még mindig nem volt készen, sőt 1861-ben is hiányosságokat jegyeztek fel (padló, kályha, kapu, kerítés), s talán ezen okok miatt került ismét az építetető használatába, hiszen 1862-ben Eisenberger Dávid: „az új vendéglőbe boltot nyitott, melyben szesz, bor és pálinka árulatik.”⁷²

Az említett Eisenberger már az 1828-as conscriptio regnicolarisban is szerepel, ekkor még mint adót fizető házas zsellért vették fel a listára. Az 1848-as zsidó népszámlálás szerint Kisvárdán született, 57 éves, az összeírás „kereset módja” rovatába pedig az jegyeztetett be, hogy haszonbérlet és birtokos. Felesége Kink (Kunk?) Fáni 55 éves. Ekkor három gyermekük volt: Leopold 20, Beti 17, Adolf 25 éves.⁷³ Eisenberger Nyíregyházán 1841-ben próbálkozott a kocsmák, malmok és a vásárvám bérletének árverésén, ekkor még sikertelenül, de 1844-ben már bérlte a Morgó és az Epreskert kocsmákat. A család más tagjai még jelentősebb szerepet viseltek a későbbi megyeszékhely gazdaságában.⁷⁴ Kisvárdán a biztosítás kapcsán 1843/44-ben összeírt vagyontárgyak között találkozhatunk Eisenberger tulajdonával is. Háza 750, az istálló 120, a kerítés 80, a másik háza 1200, összesen 2150 váltóforintot ért a biztosító szerint. Az iratokból az is kiderül, hogy Szögyény László tulajdonában lévő malmokat, mégpedig az udvarháznál található 700 forint értékű malmot és malomházat, a Dögei úton álló 650 forintra biztosított malmot, és egy 190 forintot kóstáló molnár házat Eisenberger bérelte.⁷⁵

Az Eisenberg által építtetett létesítményt, és a benne működő szállodát és vendéglőt az idők folyamán több tulajdonos bírta, közülük említsük meg Róth családot. A vendéglőt Róth Bernát vette át 1886-ban, tőle fia, József. Ő Kisvárdán született 1889-ben, s apjától tanulta az ipart, amelyet 1904-óta látott el. 1927-ben így reklámozta a éttermet és sörcsarnokot: „Elsőrangú ételek és italok polgári és úri étterme. Kitűnő magyar konyha. Nagytelepi fajborok árusítása. Dreher poharas sör egyedüli kimerése. Előzékeny kiszolgálás. Estéknént elsőrangú cigányzenekar szórakoztatja a közönséget. Hideg és meleg konyha. Reggelik, ebédek, vacsorák. Váci püspöki uradalmi bérpince borai árusítása.”⁷⁶

1939-ben azt írták az épületről, hogy a szállodának 20 vendégszobája van, mindegyik vezetékes vízzel, modern berendezéssel ellátva, a környék igényeinek teljesen megfelel. 12 állandó alkalmazottat foglalkoztatnak, a nagyvendéglő irányításában a fia: György is segíti Józsefet.⁷⁷ A Nagyvendéglőt az 1930-as évektől „Radnai“-ként ismerték, mivel a családfő, és a feleségétől, Berger Alice-től származó gyerekek 1935-ben erre a névre változtatták nevüket.⁷⁸

A „Nagyvendéglő” 1969-ig szolgálta különböző funkciókban (művelődési ház, színház, könyvtár) a települést, amikor egy átalakítás következményeként egy részén a mennyezete leszakadt, az épületet életveszélyesnek nyilvánították és lebontották.

Mivel a kocsmárosokat, vendéglősöket a kereskedelmet lebonyolítókhöz vehetjük, említsük meg még néhányuknak a nevét. Grünfeld Izidor kocsmáros, 1878-ban Kisvárdán született. Németországban, nagybátyja üzletében tanulta ki a szakmát, hazatérve apja kocsmájában dolgozott, ezt vette át 1900-ban.

Grünfeld Rudolf kocsmáros 1894-ben Vidrányban született. Iskoláit Kisvárdán végezte, utána atyja vendéglőjében dolgozott. 1927-ben átvette a kocsmát és a vendéglő önálló kezelését, italmérési jogot, mint hadirokkant kapott, mivel az orosz fronton szerzett sérülése miatt egyik lábát amputálni kellett. A kisézüst vitézi érem tulajdonosa.

Markovics Jenő vendéglős, 1871-ben született Fenyvesvölgyön, apja mellett tanulta a szakmát, 1897-től önálló lett Kisvárdán, üzemét maga vezeti.

Weinberger Zsigmond vendéglős. Nyírkarászon született 1865-ben. Iskoláit Nyíregyházán végezte el, ez után a vendéglátást tanulta. 1893-ban önállósította magát, Kisvárdára egyik legismertebb s egyben legidősebb vendéglőse volt az 1930-as évek végén. Az Ipartestület választmányának a tagja, a mestervizsga-bizottság alelnöke, több szakmai kitüntetés és elismerő oklevél birtokosa.⁷⁹

A XIX. század második felének szintén ismert vállalkozója Weinberger Bernáth volt. Vagyoni állapotáról egy 1866-ban kelt igazolás ad tájékoztatást: „... *kisvárdai születésű lakos részére bizonyítvány arról, hogy Kis- Várdában bír egy jó karban és kézben álló 5000 a.e. frt. értékű bőr kereskedéssel, miért is ő, mint olyan a Cs. kir. katonaság részére szükségelt lábbelik készítésére, mint vállalkozó ajánlatik.*”⁸⁰

A lapok hirdetés rovataiból jól nyomon követhetők a létrejövő üzletek, pl. Grósz és Grünwald a Grósz-féle házban kötéláru üzletet nyitott, Spiro Náthán fa- és vasbútor üzletet, Rosenblüth Simon fűszer- és csemegekereskedést, Grünwald Soma divatáru üzletet, Altman Endre fűszer-, vegyes- és divatáru üzletet, Róthné Schwartz Emília hölgyfodrászatot, és sorolhatnánk a többieket.

A polgárosulás haladtával már nem csak a léthez szükséges termékekkel kereskedők voltak Kisvárdán, de megjelentek olyanok is, akik másféle cikkeket kínáltak. Ilyen volt Buxbaum Mózes könyvkereskedő, akinek 1866. január 10-én bizonyítványt adtak arról, hogy: „... *1855, 56-és 57-ik évben Kvárdán részint m. könyvkereskedő, részint m. kölcsön könyvtárt tartó lakott, erkölcsi s politikai tekintetben fedhetetlenül viselte magát, s Kvárdai időről kincstári és városi adót s közterhet nem hagyott maga után.*”⁸¹

A könyvkereskedéssel szorosan összefüggő szakma is megjelent Kisvárdán, amikor Berger Ignác 1866-ban nyomdát alapított. Róla nem tudjuk, hogy hol született, a halotti anyakönyv sem őrizte ezt meg, anyja is ismeretlen, apja neve Berger Ábrahám.

A Révai Testvérek bizományosaként 1888-ban közel négyezer kötetes kölcsönkönyvtárral is várta az érdeklődő olvasókat, ekkor nyitotta meg könyvkötészetét is. Az üzem hamarosan virágzásnak indult, mert a település közigazgatási szervei, hivatalai, intézményei, egyesületei, vállalkozásai és magánszemélyei igényelték a nyomda és a papírbolt kínálatát, melyet a századfordulón a tulajdonos így hirdetett: „*Berger Ignác könyv, mű, zenemű, papír, író-és rajzszerszer kereskedő... ajánlja dúsan felszerelt raktárát, mindennemű dísz, közérdekű és szakművekben, imakönyvekben, tankönyvekben ifjúsági iratokban stb. magyar, német és francia, nagy papír, üzletkönyv, író-és rajzszerszer raktárát. Készít olcsón mindennemű könyvnyomdai nyomtatványokat, eljegyzési kártyákat, meghívókat, névjegyeket, számlákat, levélpapírokat, borítékokat, nagyobb munkálatokat.*

Etvállal lithographiai munkákat. Bárhol és bárki által hirdetett művek, folyóiratok és hírlapok eredeti árban szerezhetők be. Jegyzői, ügyvédi és lelkészi nyomtatványok nagy raktára. Képes levelezőlap újdonságok!”⁸² A felsorolásból aligha hagyott ki valamit a tulajdonos. Üzemében készült el az első kisvárdai újság, az 1888-tól megjelenő Kisvárdai Lapok, 1891-ben az első Kisvárdán írott, nyomott és kötött könyv hagyta el a tipográfiát.

1902-ben Berger leányát elvette Nemes Herman, így a cég ettől kezdve Berger és Társa néven működött tovább.⁸³ Berger 1907-ben elhunyt, 1930-ban viszont már Nemes leánya ment nőül dr. Altman (1935-től Arató) Mórichoz (a közéletben Marcell néven ismerték), így az üzemet is átvette. 1939-ben a nyomda Felsőszabolcsi Nyomdaként folytatta tevékenységét. Ekkor az üzem nyolc munkást foglalkoztatott.⁸⁴

A nyomdák száma idővel gyarapodott, 1897-ben Klein Gyula látott ebben az üzletágban lehetőséget. Ő Fegyverneken született 1874-ben, apja Klein Herman, anyja Friedman Fáni volt. A nyomdász a holocaust áldozata lett, a nyomda még ezt követően is működött, 1949-ből van róla adatunk, az államosítás vetett véget üzemelésének.

Kisvárdára harmadik nyomdaüzemét Preisz Vilmos hozta létre. Ő 1878-ban az Ugocsa megyei Akliban született, nyomdájára nem volt olyan termékeny, mint Bergeré vagy Kleiné. A nyomdász és családja osztozott Klein sorsában, ő is a koncentrációs táborban végezte.

A település negyedik nyomtatóüzemét Weisz Béla működtette, ő 1925-ben született Hajdúhadházon. Nyírbátorban tanulta ki a szakmát, 1924-ben önállósította magát és letelepedett Kisvárdán. 1931-ben csődeljárást folytattak ellene, de valahogy túlélte a nehéz gazdasági helyzetet, 1940-ben nem csak a nyomda szűnt meg, hanem elhunyt a nyomdász is.⁸⁵

A kisvárdai nyomdászat a zsidótörvényekig teljesen a zsidóság kezében volt, még a nyomdai segédszemélyzet is általában közülük került ki. Jól jelzi ezt, amit az egyik kisvárdai újságban olvashatunk: „*Lapunk e heti száma a nyomdászemélyzet vallási ünnepe miatt egy nappal előbb s ezen okokból csak 4 oldalon jelent meg.*”⁸⁶ Más alkalommal elnézést kértek, hogy sok a nyomdahiba, de az izraelitáknak ünnep volt, és az alkalmazottaknak nem volt idejük a javításra. Itt tartjuk említendőnek, hogy a négy kisvárdai nyomda és könyvkereskedelem közül egyedül a Berger-féle üzem nem volt szombatos, vagyis ők ezen a napon is dolgoztak.⁸⁷

A lakosságot mindennapi dolgokkal ellátó üzletek mellett alakultak olyan cégek is, melyek a gazdasághoz kapcsolódtak, pl. 1874-ben Grósz Bernáth bizományi raktárt hozott létre, melyben mezőgazdasági gépeket, eszközöket árult.⁸⁸ Az 1872-ben Nyíregyháza-Kisvárdára, majd 1873-ban Kisvárdára-Csap között átadott vasútvonal további lehetőségeket teremtett a vállalkozó szellemű emberek előtt. Jól bizonyítja ezt, hogy már 1873-ban Friedenstein Simon áruk és egyéb szállítmányok vasúton történő továbbítását vállalta.⁸⁹ Ekkor írta a helyi patikus azt a levelet, amelyben a vasútról is beszámolt: „*A kis várdai vaspálya már Ungvár felé is megnyitott, a forgalom olly váratlanul kielégítő, hogy naponként 150 személy is utazik, a heti vásári napokat ide nem számítva. Hát még mennyi követ, épület fákat, életnemüket és állatokat szállít.*”⁹⁰

Az igazi üzlet a zsidó terményfelvásárlók, terménykereskedők előtt nyílt meg, miután a Budapest-Nyíregyháza-Kisvárdára-Csap-Ungvár vonalon tudták az árut szállítani. Kisvárdai agrárpiacon központ és szeszipari centrum lett. Nem csupán a gazdasági tényezőkről kell szólni, amikor a zsidóság kereskedelmi tevékenységét elemezzük, hanem az emberi tényezőről is. A többnyelvű zsidóság jobb kapcsolatokkal rendelkezett, gyorsabban tudott összeköttetéseket kialakítani, hamarabb feltérképezte az értékesítési lehetőségeket, a piacot, mint az átlagos magyar.

Az egyik országos hírnévre tett vállalkozás a Windt és Fisch cég volt. Alapítói Széll Mihály és Halasi Mór voltak. Az előbbiről a könyv hitéleti részében már szóltunk, az utóbbi 1853-ban született, apja Áronfi Fisch Izrael volt. A két család közti rokonságot mutatja, hogy Fisch Jeanetta férjét Windt Ignácznak hívták.⁹¹

A terményfelvásárlásról és raktározásról ismert üzlet az 1880-as években kezdte meg működését, 1922-ben részvénytársasággá alakult át, ezt követően már csak fél évtizedig töltötte be szerepét. 1926 áprilisában az alaptőkéjét 48 000 pengőben határozták meg. Ekkor az igazgatóságot Halasi Mór, Radó Adolf, Sümeghy Béla, Diner István, dr. György Ferenc, Kun Samu alkotta. A felügyelő bizottság tagja voltak: Diner Béla, dr. György Sándor, dr. Katona Sándor. A vezérigazgató Stein Herman, az ügyvezető igazgató Schwarcz Béla, a főkönyvelő Neumann Albert.⁹² Halasi Mór mint nyugalmazott bankigazgató 1935. március 4-én hunyt el, alapítótársa, Széll Mihály szeptemberben követte őt.⁹³

Érdemes még egy névvel megismerkedni, hiszen Rosenthal Ferenc tevékenysége meghatározó volt a cég szempontjából. Ő 1862-ben született Kisvárdán, iskolai tanulmányait a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban kezdte el, majd az eperjesi kollégiumban érettségizett. Kisvárdán az akkor már híres Windt és Fisch terménykereskedelmi cégnél kezdett dolgozni. Aktív közreműködése révén alakult meg a Kisvárdai Termény és Szeszraktár Rt, melynek üzletvezetője, majd társtulajdonosa lett. Házasságkötését követően 1892-ben Nyíregyházára költözött s megalapította a cég fióküzletét, amely 1915-ig működött. Ekkortól saját 210 holdas birtokán gazdálkodott, a birtokot fokozatosan növelte. Közéleti szerepet is vállalt, több társaságnak volt tagja, pl. évtizedeken keresztül a Kereskedelmi és Ipar Kamarának, elnöke volt Nyíregyháza számvizsgáló bizottságának, tagja gazdasági és pénzügyi albizottságnak. Egyik alapítója és igazgatósági tagja volt a Fűszer és Gyarmatáru Rt-nek, tagként jegyezték a megyei törvényhatósági bizottságban és

Nyíregyháza képviselő-testületében is. Igazgatósági tagja volt a Nyíregyházi Agrár Takarékpénztárnak, majd annak fuzionálása után a Magyar–Olasz Banknak. Az I. világháború kitörése után a gazdaszövetség megbízottjaként a VI. hadtest ellátásának biztosításával bízták meg. 1917-ben a Bogdán nevet vette fel, és áttért a római katolikus vallásra. Az Osztrák–Magyar Bank nyíregyházi fiókjának felállítása óta váltóbírálóként működött, majd a Magyar Nemzeti Bankban 1925-től 1940-ig szintén ezt a posztot töltötte be. 1940-ben, Nyíregyházán hunyt el.⁹⁴

A zsidók közül kerültek ki a község haszonvételeinek bérlői is, ezek közül az egyik legfontosabb a regálé volt, pontosabban az ún. kisebb regálék. Ezek a nemesi birtokok tulajdonával összekötött haszonvételek, amelyek közt az ún. földesúri haszonvételek a nemesi jószág tulajdonosának rendes jövedelmi forrását képezték. A kisebb regálék általában a következők voltak: italmérési- és korcsmáltatási jog, húsmérési jog, malomtartási jog, vám-és révjog, vásárjog, az egyházi tized haszonbérleti joga. Az 1837-es évből fennmaradt a kisvárdai plébánia jövedelmét kimutató összesítés, ebben említődik, hogy a lekötött kisvárdai regále árendása, Eisenberger Dávid 86 forint 12 krajcárt fizetett a római katolikus plébánosnak.⁹⁵

Miután a tulajdonos bérbe adta a regálét, nem feledkezett el arról, sőt nagyon is ügyelt, hogy a bérlőn kívül más ne folytasson olyan tevékenységet, amely a regálébérlő hasznát csökkentené, hiszen az ilyen engedély nélküli italmérés, pálinkafőzés, stb., a következő évi bérlet értékét csökkentette volna. A jogokat az azokkal rendelkezők igyekeztek minél jobban értékesíteni, ezért nyilvános hirdetést tettek közzé azok bérbeadására, mint pl. 1869-ben, amikor 3 évre kívánták a hetivásárt, az országos vásárok és a korcsmáltatási jogokat bérbe adni.

Szintén fontos volt a vásárvámszedési jog, illetve az abból eredő bevétel. 1899-ben például Grósz József bérelte a hetivásár vámját.⁹⁶ 1904-ből Diamant Sámuel vásárvámbérlőt ismerjük.⁹⁷ 1930-ban Friedman Bernát és neje, Herskó Ilona bérelte ezt a jogot 21500 pengőért.⁹⁸ Még az 1947. június 2-án kötött szerződés is Károly Ferencet és Friedmant nevezi meg bérlőként. A bérleti jogot mások is igyekeztek volna megszerezni, 1947-ben például néhány hadirokkant, de nem volt annyi pénzük, hogy azt a község vezetői elegendő garanciának látták volna, így a nevezetteknek ítélték a bérletet, s javaslatba hozták, hogy Károly és Friedman a hadirokkantakat esetleg valamilyen munkára alkalmazzák.⁹⁹

A grümdolási láz mellett folyton ott volt a bukás veszélye is, s ezt a zsidó vállalkozók sem kerülhették el. Az 1873-as gazdasági válság Kisvárdán is éreztette hatását. A június 16-i országos vásárról azt jegyezték fel, hogy alig volt vevő, nincs pénz, a bank nem hitelez. Szarvasmarha nem kelt, gabona nem nagyon volt, az ára pedig túlságosan magasra szökött. Még részeg is alig akadt, olyan kevés a pénz.¹⁰⁰

A bukásokról később is van hírünk, pl. 1890-ben: „*Klein Mór és társa vaskereskedő cég vagyonára a nyíregyházi törvényszék múlt hó 27-én elrendelte a csődöt.*”¹⁰¹ Ezek a sikertelen vállalkozások azonban nem rettentették el a következő próbálkozókat, s ha bejött a „siker”, ez legtöbbször csak azt jelentette, hogy az illető valahogy megélt az üzletéből, boltjából, tevékenységéből.

Az üzletek a település központjában koncentráálódtak, a Serház utca, (későbbi nevén Csillag majd, Deák F. út) és a Piac u. (a későbbi Szent László utca) voltak ezek a helyek, s ez nem volt véletlen. A településre bevezető utak az előbbieken keresztül jutottak a városka központjába, a Flórián-tér környékére, s hozták a vidék lakosságát a vásárra, az üzletek közvetlen közelébe. A vasút megépültével az ún. Nagyállomás felé az utóbbi út forgalma lett az elsődleges, majd a Hármasúti megálló létrejöttével újra a Csillag utca nyert megerősítést, hiszen ezeken folyt a kiemenő forgalom is. Aki nem akart a versenyben lemaradni, az igyekezett a vevőkhöz minél közelebb kerülni, vagyis a szó szoros értelmében a vevő elé menni. A vevőért való „küzdelmet” a kortárs publicista is látta: „*Tény az, hogy kereskedőink és iparosaink úgy szakképzettségük, valamint a bennük lévő vállalkozási szellemüknél fogva – ha tehetnék – még a csillagot is lehoznák az égről, csak hogy eleget tegyenek megrendelőiknek, vetélkednek az előzőekben, versenyre kelnek a szolgálathétségben, egész vagyont fektetnek be árukészleteikbe, és mégsem tudnak boldogulni...*”¹⁰²

Az iparcikkek kereskedelme sokkal kisebb helyet igényelt, mint a terménykereskedelem vagy a fakereskedelem, ezért amíg ez utóbbiak a város szélén, az iparcikkek árusítása a városközpontban, és az oda vezető utcák boltjaiban történt. Hiába volt a piac a Flórián téren, az üzletek nem a piac területre körül, hanem a Szent László utcán (a főutcán), és a Csillag utcán helyezkedtek el. 1945 előtt a Nagyvendéglőtől a Posta utcáig (a mai Mártírok u.) az utca mindkét oldala megszakítás nélküli üzletsor volt. Több udvarban szintén műhelyek, kis üzemek működtek, pl. nyomda, szabóműhely, cipész, műszerész, köszörűs, stb. kb. 100 üzlet volt. A főutca felső szakaszán voltak a nagyobb üzletek és a szaküzletek, a többi részén is sorjázta a boltok, de már nem olyan sűrűn. Ezekon kívül a város területén majd minden utcában volt 1–2 vegyesbolt. A két világháború között a magánkereskedők, szolgáltatók (fodrász, vendéglős, stb.) boltjai sokkal kisebbek voltak, másrészt a hetvenes évekre sok épületet lebontottak, pl. a Magyar Nemzeti Bank, (a mai Kereskedelmi és Hitelbank) a régi Takarékpénztár és a római katolikus templom mellett lebontott épületekben is mintegy 15 üzlet volt, s ezeknek az épületeknek a zsúfolt udvaraiban is szintén voltak üzletek, műhelyek.

Az itteni koncentrációdást az is segítette, hogy a hetivásárok a szűk Piacz utcán, a Flórián-téren, vagyis a közvetlen környéken zajlottak, s ez így maradt még a XX. század második felében is, csak még kisebb helyre szorítkozott. 1952-ig a piac helye a Flórián téren (későbbi neve Lenin tér) volt, ekkor áthelyezték a mai helyére. Régebben a hét minden napján kipakoltak az árusok, főleg a kofák, a bolgárkertészek, 1950-es évektől, miután már tejet, zöldséget a boltokban minden nap lehetett kapni, ezek a kipakolások el-elmaradtak. A piac valóban keddre, csütörtökre és hétfőre korlátozódott.

Az országos vásárok, melyekből hat volt egy évben, a nagy vásártéren, az indóház szomszédságában voltak az 1880-as években.

Amikor 1925-ben néhány kisvárdai lakos a vásárterek újbóli beosztását kérte, a község képviselő-testülete a kérelmet közérdek ellenesnek mondta ki, s a kirkó vásárosok árusító helyeit az addigi sok évtizedes gyakorlatnak megfelelően a következő rend szerint meghagyta:

- a Szent Orsolya-zárda előtt a földön áruló zöldségesek,
- a Kossuth Lajos és Arany János utcában, valamint a Flórián téren a zöldséget, élelmiszert, terményt árulók, kenyeresek, tejet, tejtermékeket, gyümölcsöt és szárnyast árulók és hentesek,
- a Kossuth Lajos utca más részén a halat, szappant, edényeket árulók, rövidárusok, ócskások, kádárok, bádigosok, kosarat, kast és könyvet árusítók,
- az Iparbank (a mai könyvtár épülete) előtti téren a magyarszabók, kalaposok, mézeskalácsosok, lacipecsenyések, az olajat árulók,
- a Szent László utca keleti oldalán a cipészek, asztalosok, kárpitások,
- a Szent László utca nyugati oldalán a németszabók, kisoruhások, szitások, kötélverők, rőfösök,
- a régi sertésvásártéren a káposztát, szénát, szalmát, dinnyét, tűzifát és nádat árusítók.¹⁰³

A hetivásárok különösen fontosak voltak azoknak az árusoknak, akik az országos vásárokon nem töltöttek be nagy szerepet, pl. bolgárkertészek, gyümölcsárusok, terményárusok, ócskások, stb. Ezek sokkal inkább igényelték a hetivásáron való megjelenést, de teljes számban vonultak fel a kisasszony napi (szeptember 8.) vásáron is. Ahogyan a kisvárdai árusok elmentek más városok piacaira, úgy felkeresték a kisvárdai vásárt Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tokaj, Nyíregyháza, Vásárosnamény és Mátészalka vásározói is. A határrevízió után Ungvár, Beregszász, Királyhelme, Szatmárnémeti lakosai és kereskedői nem látogatták, látogathatták a korábbi időknek megfelelően Kisvárdát.

Szólnunk kell az állatkereskedelemtől is, amely a mezőgazdasággal a terménykereskedelem mellett a legszorosabb kapcsolatban volt. Kisvárdá magá nem volt különösebben híres a tenyésztésről, inkább az állatkereskedelméről ismerték. A felhozatal nagyságára jellemző, hogy 1941. szeptember 29-i országos vásárról azt jegyezték fel, hogy: „A felhajítás, mivel jó volt az idő, nagy volt,

összesen 1600 db, ebből 900 szarvasmarha, 350 ló, 350 sertés. Gazdát cserélt 500 szarvasmarha, 200 ló és 250 sertés. Nem voltak ritkák a 700–1000 pengő értékű szarvasmarhák.”¹⁰⁴

Az üzleti infrastruktúra kialakulását a helyi rendeletalkotók is segítették, ugyanis megtiltották az utcai árus sátrakat, majd a házalást is, ezt azonban nem mindig tudták betartatni: „...egyremásra keresik fel a házalók városunkat, s bárha engedélyt nem nyernek, titokban házalnak... Vannak nekünk megbízható kereskedő és iparosaink, kik szavatolnak áruikért és készítményükért.”¹⁰⁵

Itt kell említenünk, azt a sajátosságot, hogy mivel Kisvárdai iparosainak és kereskedőinek zömét az izraeliták tették ki, s ők szombaton nem dolgoztak. Ez gyakran vezetett kisebb ellenségeskedésekhez. 1880-ban azt panasolta egy helyi lakos, hogy az izraelita ünnepnapokon, de még szombaton is alig lehet húst kapni, mivel a vágással és árulással foglalkozók majd mind „Mózes vallásúak.”¹⁰⁶ Előfordult, hogy a piacok is megsínylették a vallási előírásokat: „...f. hó 11-ki helybeli nagyvásárnak a zsidó ünnepek miatt más határidőre való áttételét a kereskedelmi minisztérium kereskedőink kérésére sem engedte meg, azért a nagyvásárnál a zsidó kereskedők teljesen elmaradtak, nagy kárára nemcsak a zsidóknak, de a vásárnak is.”¹⁰⁷ Egy másik alkalommal szintén hasonló olvashatunk: „Szombaton és vasárnap izraelita polgártársaink Újév napját ünnepelték... Az izraelita templomok színültig megteltek az áhítatos közönséggel. Az üzletek zárva voltak, a kereskedelmen meglátszott az izraeliták ünnepe.”¹⁰⁸

Ha a kereskedők vallása olykor befolyásolta az üzletmenetet, úgy az is igaz, hogy az ő részükre is speciális kínálatot biztosítottak a hittestvérek: „Van szerencsém mélyen tisztelt vendégeimnek b. tudomására hozni, hogy a volt Heller-féle gyógyszerár helyiségében régi Somogyi házban lévő kávéházamat kóser vendéglővel összekötöttem. Étteremben a legüzletesebb ételek a nap minden szakában kaphatók. A midőn nagyérdemű közönséget biztosítom arról, hogy tiszta és pontos kiszolgálással igyekezni fogok a legkényesebb igényeknek megfelelni, egyszersmind azt is tudomására hozom t. vendégeimnek, hogy hetenként kétszer hozatok friss halat Budapestről... Hamburg Arnold, a volt Kossuth-vendéglős.”¹⁰⁹

Más is igyekezett a vallás megkövetelte különleges feltételeknek megfelelni, s így a jelentős vásárlóréteg igényeihez alkalmazkodni. Krunóczky Ferenc 1911-ben így ajánlotta önmagát és termékeit: „A mélyen tisztelt kenyér és sütemény fogyasztó közönség b. tudomására adom, hogy sütődémet teljesen megnagyobbítottam. Kiváló gondot fordítok arra, hogy a sütődémből kikerült kenyeret és süteményt a legvallásosabb izr. vallású házban is használhassák, a miért is a rabbinátusság útján egy Masgiasch által süteményem állandóan ellenőrzetik.”¹¹⁰

A masgiasch, az a rituális felügyelő, aki általában a hitközség alkalmazásában volt, feladatát képezte, hogy a mészárszékekben és gyárakban a hús feldolgozását, az ételmezési cikkek elkészítését vallási szempontból ellenőrizze.

A zsidóság sokáig nem fektethetett be a földtulajdonba, így a kereskedelmi élet kínálta lehetőséget és a kényszert előnnyé kovácsolta. Ez az egyik magyarázata a nagyarányú fejlődésnek. Ehhez Kisvárdán még hozzájárult az is, hogy a zsidók voltak a felvásárlói a vidék mezőgazdasági termékeinek, ők piacismeretük, mobilitásuk révén tudták továbbadni a föld terményeit, főleg a gabonát, cukorrépát, burgonyát.

A terménykereskedelem fellendülésével, s az 1872–73-ban átadott vasútvonal révén újabb lendületet kapott a mezőgazdasági termékek közvetítése. A vasútállomás közelében kialakultak a raktárak is, közülük legismertebb volt a Kisvárdai Termény és Szeszraktár Rt. Ez 1891 januárjában jött létre, annak köszönhetően, hogy a részvényesek 922 db 100 forintos névértékű részvényt jegyeztek. A vállalkozás elnöke báró Liptay Béla (római katolikus) földbirtokos, az igazgatóságban ott találjuk Halasi Mórt, Diner Gyulát, Rézler Györgyöt (görög katolikus), a felügyelő bizottságban Révész Miksát, Zuckermann Bernátot. Izraelita, kikeresztelkedett egyén, és született keresztény tevékenykedett egy közös cél érdekében.¹¹¹

A raktár 1911. július 28-án, a Reizman Herman-féle tanyán keletkezett tűz áttérjedése következtében leégett. A raktárban volt már a betakarított termény jó része, és kb. 1700 hektoliter szesz. A tűzvész óriási károkat okozott: a részvénytársaságnak és a Windt-Fisch cégnek 494740 K, Molnár József (neve ellenére izraelita) vállalatának 47971 K, Reizman Hermannak 30916 koro-

na 70 fillér, Ackersman Adolfnak 10500 korona (nem rendelkezett biztosítással) volt a vesztesége, melyet azonban a biztosítótársaságok megtérítettek. Csak összehasonlítás végett jegyezzük meg a 19 cselédet ért kár összegét: 1485 korona.¹¹² A raktárt 1912-ben építették újjá. 1925-ben a részvénytársaság vagyonát épületben 70 ezer, gépekben 50 ezer pengőre becsülték. 1926-ban a cég alaptőkéjét 80 000 pengőben állapították meg. Ekkor az igazgatóság tagjai: Molnár József, Goldstein Elek ügyvezető igazgató, Halasi Mór, Diner István vezérigazgató, Diner Gyula. A felügyelő bizottság tagjai Molnár József bankigazgató, dr. György Ferenc ügyvéd, Stein Herman vezérigazgató, Diner Pál földbirtokos.¹¹³

A nagykereskedők tőkeerőssége kapcsán, és a róluk alkotott kép tisztasága érdekében el kell mondanunk, hogy a nagykereskedők is a bankok révén lehettek „nagyok”, hiszen állandóan ők sem rendelkeztek megfelelő összegű pénzzel, tehát akár azt is kijelenthetnénk, hogy maga a bank kereskedett, csak a lebonyolítást átengedte a kereskedőknek, így a bankok forgalma is megnőtt.

Az összefüggés olyan szoros volt, hogy például Kundler József, aki terménykereskedőként tett szert vagyonra és tekintélyre, a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézetnek is az élére került. A bankot nem is hívták a hivatalos nevén, csak Kundler-bankként emlegették, a korabeliek pedig nem tudták eldönteni, hogy Kundlert bankárként, netán terménykereskedőként tiszteljék-e jobban? Kundlerről érdemes megjegyezni, hogy 1890-ben született, anyja Grünbaum Klementina volt.¹¹⁴ József a felesége kedvéért az evangélikus hitre tért át.

Hasonló összefonódások voltak más pénzintézetek esetében is, ezt egy másik személy kapcsán is bizonyítjuk. Molnár József ismert, és befolyásos alakja volt Kisvárdának, vagy ahogyan egy kortárs fogalmazott: „Kisvárdai életében a factorok első sorában áll. Kiváló kereskedelmi érzeke, előrelátása, körültekintése voltak életében a protekció.”¹¹⁵

Molnár 1853-ban Ungváron született, apja Moskovits Ignác, anyja Feldman Amália. Szülőhelyén kezdte meg iskoláit is, ezt követően a középiskola alsóbb osztályait, és a kereskedelmi akadémiát Budapesten végezte. 1869-től, tehát fiatal korától ott volt a terményszakmában mint tisztviselő. Miután 1874-ben Kisvárdára került főkönyvelőnek, 1875-ben a Spiegel és Moskovitz cég beltagja lett, és naggyá fejlesztette az üzletét, melyet 1912-ig vezetett.

Miután mindenhol ismerték és elismerték őt, üzletköre nőtt, és erre a hírnévre alapozva indította meg 1912-ben a Mezőgazdák Bankját. 1919-ben a vörösök elbocsátották igazgatói állásából, még az is szóba jött, hogy a románok bevonulása előtt a direktórium túszként magával viszi, de ez nem történt meg. A román megszállás után visszatért a bank élére, s rengeteg kellemetlensége volt az idegen hatalom katonáival. A konszolidáció után a cége továbbfejlődött, előbb gypjúosztállyal, később kőszénraktárral bővült. 1929-ben azt írták róla, hogy: „ha magas korban is, de ifjú lélekkel vezeti tovább vállalatát ügyeit.”¹¹⁶

Pályafutásából, tevékenységi köréből megemlíthetőnek tartjuk még, hogy igazgatósági tagja volt az Ipar és Kereskedelmi Banknak, a Szentegyletnek is volt elnöke. Családjáról szólva elmondhatjuk, hogy neje Hoffman Jozefin, gyermekei: Károly, Emma és Irén. Lakása a Horthy M. u. 3. szám alatt volt. Molnár József nyugalmazott bankigazgató, 87 éves korában, 1941. március 9-én hunyt el.¹¹⁷

Kisvárdai a századfordulóra az agrártermékekkel folytatott kereskedelem révén regionális központtá vált, ill. tovább erősítette addig is meglévő ilyen funkcióját. A trianoni revíziót követően Kisvárdai elvesztette felvevőpiacának jó részét, megszűntek gazdasági kapcsolatai „Gácsországgal”, vagyis Galíciával. Ez jelentékeny veszteséget okozott a helybeli kereskedőknek, viszonteladóknak, ám a kereskedelemben és hiteléletben dolgozók számarányát nem befolyásolta.

A terménykereskedelem is tovább virágzott, s mivel a környék kisebb községeiben nem voltak terménykereskedők, csak a nagyobbakban, mint pl. Dombrád, Mándok, ezért a többi falu lakossága a terményét Kisvárdán értékesítette. Kisvárdai a terménykereskedelem tekintetében egy szinten állt Nyíregyházával, Ungvárral, Munkáccsal. Ezt a szintet a negyvenes évekig tartotta.

	1900	1910	1920	1930
Kereső /fő/	380	472	552	678
%	4,6	4,7	4,8	4,8
Eltartott /fő/	642	928	1203	1315
%	7,7	9,2	10,5	9,3
Összes /fő/	1022	1400	1755	1993
%	12,3	13,9	15,3	14,1

118

A terménykereskedők közül a kiskereskedők kis tételben vásárolták fel a parasztok által megtermelt terményeket, (búza, rozs, árpa, kukorica, hagyma, burgonya, stb.) és továbbadták a nagykereskedőknek. „A váradi és a mándoki piacon eladhatatlan áru nem volt. A zsidók adták-vették, cserélték az árut, hogy nekik is legyen hasznuk, de az árusok is megszabaduljanak tőle. Edényre, ruhaneműre, déligyümölcsre, cserélték velünk a paszulyt, a terményt.“¹¹⁹

A kiskereskedő álma volt, hogy egyszer ő is „angréban” (nagyban) dolgozhasson, vagyis nagykereskedő legyen. A termény-nagykereskedő cégek tőkeerős, 1-2 személy kezében lévő társas vállalkozások voltak. Részvénytársasági alapon működött viszont a Provincia Rt., melynek központja a főutca (Szent László, majd Lenin, majd ismét Szent László u.) és a Mártírok u. sarkán lévő épület volt. Ez korábban postaépületként szolgált, 1945 után viszont itt működött a Földműves Szövetkezet (FMSZ) központi irodája, majd a Hazafias Népfront. A Provinciát minden kisvárdai és vidéki ismerte, még a hatvanas évek végén jól kivehető volt az épületen a lekopott festékréteg alól kikandikáló Provincia felirat. A Provincia, miként más cégek is raktárát, tárházát az állomáson, és a település több részén is felállította.

A városba vezető utak mellett épültek a raktárépületek, jellegzetes kis raktárablakokkal, az utcára néző ajtókkal. Ilyen volt a Fényeslitke felől jövő út legelső házának udvarán álló, vele szemben a Pap felől jövő országúton a másik. A város központja felé haladó részen is voltak raktárak, pl. Ajak felől a Széna téren az az épület, amely 1970-ben TŰZÉP raktár lett, vagy az ekkoriban lebontott, a Vöröshadsereg úton lévő, szintén TŰZÉP raktárként hasznosított épület. A dombrádi úton 5-6 raktár is volt, némelyik fából, deszkából készült, de erős falazatú raktár is épült. A Fürst Sándor és a Domb utca sarkán volt egy faépület, a Városmajor utcában szintén volt egy raktár, az udvarban pedig egy csűr. A város kellős közepén is volt raktár, pl. a Rózsa Ferenc utcában, a római katolikus templommal szemben, melynek emeletét a hatvanas évek végén lebontták. A megmaradt épület 1970-ben MÉH felvásárló raktár lett.

Nem mehetünk el a raktárak mellett úgy, hogy ismételten ne említsük a vasútállomás melletti raktársort, mely különleges volt a maga nemében, hiszen a kisvárdaihoz hasonló pályaudvarokon nem lehetett ilyet látni. Az 1940-es évek közepén is a MÁVAUT-teleptől az állomás keleti kijárójáig megszákítás nélküli raktársor állt, több mint féltucatnyi cégnek volt itt raktára. Kisvárdán azonban nem csak ennyi terménykereskedő volt.

Egy visszaemlékező szerint 40-50 kisebb, és 10-15 nagyobb terménykereskedő cég lehetett Kisvárdán a két világháború között, a szám nagyjából állandó volt, mert ha valaki kilépett az üzletről, akkor valamilyen új cég azonnal elfoglalta annak helyét.¹²⁰

Azt, hogy a visszaemlékező megbízható, konkrét adatok alapján állíthatjuk. 1927-ben gabona- és terménykereskedéssel foglalkoztak: Ackersmann Adolf és fia, Amszel Izrael, Blejer Adolf, Ehrmann Márton és Cimet Jenő, Fried Menyhért, Földes M. (ihály?), a „Gabona” Kisvárdai Termény-, Áru-és Kereskedelmi Rt., Goldstein Lipót, Goldstein Sándor, Grósz József, Kosztály István, a Kisvárdai Termény és Szeszraktár Rt., Klein Mór és Klein Imre, Kormos László, a Magyar Lézámítoló-és Pénzváltó Bank fiókja, Milhofer Ernő, Molnár József, a Provincia Termény-és Árukereskedelmi Rt., Rosenfeld Adolf, Rosenthal Sámuel, Schatten Kálmán, Schönfeld Henrik, Steinbach Samu, Stern Mór, Szluha L. (Lajos?, László?), a Windt és Fisch Rt.¹²¹

Az új terménykereskedő cégek közül legjelentősebb volt az 1923-ban létrehozott „Gabona” Kisvárdai Termény-, Áru- és Kereskedelmi Részvénytársaság. Ez a cég a budapesti Belvárosi Taka-

rékpénztár Rt., és a Kisvárdai Ipar és Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozott. 1924-ben az alapítókéje 100 millió korona volt, majd ezt megduplázták, 1925-ben már 300 millió korona, 1926. április 30-án 24 000 pengőben állapították meg. Az igazgatóság tagjai: Székely Ferenc (Budapest, udvari tanácsos) elnök, Nozdroviczky László és dr. gróf Forgách Balázs (Tornyospálca, földbirtokos) alelnökök, Diner Gyula királyi tanácsos, igazgatósági elnök, dr. báró Horváth Gedeon földbirtokos, Gebhard Ármin jószágfelügyelő, Tímár Lajos bankigazgató (Budapest), Vadász Mór nagykereskedő, Gronich József bankigazgató, dr. Diner László földbirtokos. Az ügyvezető igazgató Nagy Zoltán, a főkönyvelő Fischer Andor volt. A felügyelő bizottságban Némethy Zoltán nyugalmazott fregatt hadnagy elnökölt, dr. Bihari Emil és Roth Miklós voltak még tagjai.¹²²

A harmincas évekből is említsünk meg néhány olyan zsidó nevét, aki ebben a szakmában tevékenykedett! Fischer Miklós terménykereskedő 1896-ban született Kisvárdán. 1922-től végezte ezt a tevékenységet, először mint tisztviselő, majd 1925 óta önállóan. A harmincas évek végén a kisvárdai üzletet a testvére vezette, ő pedig Dombrádon tette ezt. A kisvárdai tűzoltóegyletnek alparancsnoka volt.

Grosz Salamon Fényeslitkén született 1880-ban, iskoláit Kisvárdán, Pesten és Nyíregyházán végezte, ezt követően apja mellett burgonyakereskedéssel foglalkozott, annak halála után átvette az üzletet.

Weisz Henrik 1876-ban Szatmáron született, iskolái elvégzése utána a talmudot tanulta szülőhelyén és Nagykárolyban, de 1900-ban mégis kereskedő lett Gyulaházán, 1910-től terménykereskedéssel foglalkozott Kisvárdán.¹²³

A kereskedők és a mezőgazdaságban érintett egyének megalakították a saját helyi szervezetüket. Amikor 1912-ben Kisvárdán „a tagok nagyszámú és lelkes részvétele mellett” megalakult az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés kisvárdai szervezete, akkor „Széll Mihály üdvözlő szavai után a gyűlés megválasztotta elnöké Halasi Mórt és Diner Gyulát.”¹²⁴ Évtizedekkel később, 1934. április 28-án kisvárdai központtal alakult meg az OMKE kerületi szervezete, ennek irányítói és a tagság zöme is a zsidók köréből kerültek ki. Elnök: Radó Adolf, társelnök: Kálmán Sándor, Kun Samu, Diner István, főtitkár: Róth Miklós, ügyész: dr. Katona Sándor és Lukács Ignác, pénztáros: Rosenbaum Jenő, jegyző: Neuman Lajos volt. A választmányi tagjai voltak: Dr. Altman Marcell, Fried Sándor, Kálmán Ignác, Kálmán Samu, Kun Ferenc, Elek Dezső, Kundler József, Hartman József, Kovács Frigyes, Kain József, Lefkovic Miksa, ifj. Major István, Smilovits Dezső, Prerau Ignác, Nagy Zoltán, Stark Dezső, Vadász Dezső, dr. Schönwald Miklós, Vadkerty Endre, Friedman Dávid, Halmi László, Baráth Károly, Márczy Géza, Kroó Andor.¹²⁵

Megszerveződött a Kereskedők és Gazdák Köre is. Ennek 1927-ben a vezetősége a következő: elnök Radó Adolf, társelnökök: Diner Pál, György Ferenc, Kálmán Sándor, titkár: dr. Spitz Lajos, jegyző: Katona Sándor, háznagy: Kun Ferenc, pénztárnok: Kellner Mór, ellenőr: Pallay Béla, könyvtárnok: Kálmán Imre.¹²⁶ Ez a szervezet jobbra a zsidó érdekeltségeket tömörítette, hiszen közülük került ki a tagság és a vezetőség döntő része.

A harmincas évek kisvárdai kereskedőiről érzékletes képet ad a település történetének korán elhunyt kutatója, Virágh Ferenc: „...a szakadék sokkal élesebb a művelt, komoly kulturális igényekkel telt kereskedő és a primitív szatócstípus között. Ez utóbbit pár szóval elintézhetjük. A szatócstípusú kereskedők egyik csoportja kisgazdából, kisiparosból lett kereskedővé, kültelkeken nyit boltot, néhány mindennapi árut tart csupán s egész életszínvonalával az őstermelő réteghez tartozik. A másik csoport viszont a zsidóság legalacsonyabb színvonalú rétegéből kerül ki, amely majd csak a következő generációban fog kulturális szempontból figyelmet érdemelni. A városka igazi kereskedő rétege azonban komoly figyelmet érdemel. Közöttük nem egy főiskolát végzett, igen sok autodidakta műveltségű egyén van, de az általános színvonal kielégítő.”¹²⁷

Ez utóbbi réteg volt az, amely a kisvárdai zsidó kereskedelmet messze földön híressé tette. Az idézett megállapítások nem csak a harmincas évekre, de a korábbi időszakra is jellemzőek voltak. Ezt azok a mondatok igazolják, amelyeket a századforduló előtti kereskedelmi élet egyik legismertebb alakjának, az 1853-ban kereskedelmi céget alapított Weinberger Ignácznak a halála-

kor, 1911. június 27-én leírtak: *"Az elhunyt agg kora dacára felvilágosult ember volt, ki rajongott a tudományért és művészetért. Alapítója és igazgatósági tagja volt a helybeli Takarékpénztárnak, ő volt az egyedüli ember, ki már a régi korban felismerte a tudomány és művészet értékét. A kisvárdai közművelődés úttörője nincs többé, egy jobb hazába költözött."*¹²⁸

Weinberger céhmester is volt, a Szent László u. 9. szám alatt lakott, 77 éves korában hunyt el, a halotti anyakönyvből megtudható még, hogy, felesége Berger Ilka volt, apja néhai Weinberger Márton, anyja néhai Hecht Lídia.¹²⁹

Röviden említsük meg a későbbi évtizedek néhány ismert alakját, üzletét, vállalkozását is.

Berger Berta varrógép-, rádió-és kerékpárüzlete, eladással és javítással is foglalkozott, üzletvezető Berger Mihály, aki 1906-ban született Kisvárdán, műszaki iparos. 1936-ban alapították az üzletet.

Darman Jakab vassal, és ami ezzel kicsit összeférhetetlennek látszik, rádióval kereskedett, de árult szerszámokat, varrógépet, kerékpárt, stb. 1912-ben alapította az üzletét, a szakmában vezető helyen állt.

Fleischmann Káin rőföskereskedő, Szatmárnémetiben született 1877-ben. 1900-ban nyitott üzletet Kisvárdán, amelyet folyamatosan fejlesztett.

Az egyik legvagyonosabb kisvárdai zsidó Friedmann Dávid bőrkereskedő volt. Ő 1884-ben született Abaujszántón, apját Jakabnak, anyját Schwarcz Katalinnak hívták. 1908-óta saját vállalkozása volt, állandóan 4-5 személyt foglalkoztatott. Az első világháború alatt több harctéren küzdött, megsebesült, s mint 25%-os rokkant szerelt le. Árukészletét 50000 pengőre tették, 1928-ban a legtöbb adót fizetők listáján csak a 28. helyen állt, 1939-ben viszont már az ötödik, a kb. 22-27000 pengő jövedelmével, de ténylegesen az adózók elején állhatott volna, hiszen előtte olyanok voltak, akiknek adóját kettőzve számították. Az utána következő kereskedők jövedelme mintegy tizede volt Friedmanénak, a listán csak a 14. és 22. helyen álltak. A községi és a hitközségi képviselő-testületnek tagja volt, miként az OMKE szervezetének is. Felesége Klein Etel, gyermekei Zoltán, Anna, Erzsébet.

Gottlieb Helén fűszer- és vegyeskereskedését 1918-ban nyitotta meg az apja Kisvárdán, a lánya itt volt segéd, majd 1936-tól önállósította magát.

Herskovits Simon kereskedő 1868-ban Bujon született, kereskedői pályáját Nyíregyházán kezdte. 1902-ben jött Kisvárdára. Szakszerűen vezetett, virágzó kereskedése volt, melyet haláláig, 1933-ig irányított.

A Kisvárdai Faipari Rt. fakereskedés, cement és cserépkályhagyár, alakult 1924-ben, vezérigazgatója Schwartz Farkas, aki hitközségi képviselő is.

Klein Mór vegyeskereskedőről 1931-ben azt írták, hogy 43 éve folytatja mai üzletét. Hitközségi elöljáró, községi képviselő.

Kovács Frigyes textilkereskedőről 1897-ben Kisvárdán született, édesapja 50 éven át volt tanító itt. Polgári iskolát Huszton végzett, 1910-ben kezdte meg a kereskedői pályáját, 1919-ben megalapította a Kovács és Weisz céget, 1920-tól ezt egyénileg tulajdonolja. Szőnyeg, textil és diatáruval foglalkozott. Neje Frankl Margit.

Kroó Andor kereskedő, Beregszászon született 1884-ben. 1901-ben alapította üzletét, négy segédje van. A hitközség vezetőségének tagja. Neje Kesztenbaum Bella.

Lefkovich Miksa fűszer és vegyeskereskedő, nagykereskedő 1878-ban Dióskán született, iskolába Ungváron és Kisvárdán járt, ezeken a helyeken tanulta a kereskedést is. 1904-ben alapította meg az üzletét, és azt az elsők közé fejlesztette. A világháborúban segédszolgálatos volt. Tagja a községi képviselő-testületnek, a hitközség vezetőségének, elnöke a Talmud Tóranak és a Chevra Kadischának. Hitközségi elnöknek is írja az Iparos almanach, de ezt más forrás nem erősíti meg. Neje Weinberger Róza. Egyike volt azon keveseknek, akik nagy árukészlettel rendelkeztek, ő 45000 pengőnyivel. Volt egy 35000 pengőre értékelt háza, 10000 pengőnyi adóssága. Rajta kívül csak Friedman Dávid bőrkereskedőnek volt ilyen nagyságú készlete. Lefkovich 1928-ban

a legtöbb adót fizetők listáján a 23. helyen állt, 1939-ben a negyediken, de valójában az élen állt a kb. 22–27000 pengővel, mert az előtte lévő értelmiségiek jövedelmét duplán számították.

Prerau Ignác kereskedő Beregszászon született 1882-ben. Itt tanult és kereskedői pályát választott. 1910-ben önállósította magát Kisvárdán cipőkereskedőként, ugyanakkor tevékenységi körét a bútorszakmára is kiterjesztette. Három alkalmazottja volt, a világháborúban segédszolgálatot teljesített. A képviselő-testületnek választott tagja, megyebizottsági tag, a Kereskedő Ifjak Egyesületének elnöke, izraelita egyházi képviselő, iskolaszéki tag. Neje Blum Etel, gyermekei Margit, Anna, János.

Ritter Kálmán Mezőladányban született 1886-ban, a kereskedést apja mellett tanulta, majd önálló lett, és szarvasmarha kereskedéssel foglalkozott.

Schönberger Ignác tüzelőanyag kereskedő cég. Az üzletet 1926-ban alapította, de azt az alapító halála után annak özvegye vezette.

Smilovits Dezső konfekció üzlet tulajdonos, az eredetileg kb. 70 éve fennálló egykori Meisels Samu és Fia féle cég név alatt működő üzletet 1901-ben vette át. Községi képviselő.

Stark Jenő sör- és ecet-nagykereskedő. Ricsén született 1891-ben, Pozsonyban kereskedelmi tanfolyamot végzett, 1914-ben nyitotta meg Kisvárdán bor-, sör- és ecet-nagykereskedését, amelyet hosszú évek alatt mind magasabb színvonalra fejlesztett. 1937-ben a borkereskedést Dávid nevű fiának adta át.

Stern Ábrahám kereskedő 1884-ben született Nyírmadán, apja Salamon, anyja Krausz Cili. Szülőhelyén járt iskolába, aztán a kereskedő pályát tanulta ki, Hajdúböszörményben lett kereskedése, majd 1913-ban Kisvárdán nyitott üzletet. Volt hitközségi gondnok.

Stern Ernő gabonakereskedő, aki Herman nevű bátyjával együtt 1924-ben vette át a régóta fennálló üzletet.

Weinstock Ignác és Fia Fakereskedő Rt. A céget 1921-ben Weinstock Ignác alapította, 1923-ban részvénytársaság lett, igazgatója az alapító, helyettese Sonnenfeld Sándor.

Weisz Dezső bőrkereskedő 1899-ben Eszenyben született, üzlete 1922-óta működött, a felesége nevén, de általa vezetve.

Weisz Lajos 1928-ban elhunyt, terménykereskedő iskolaszéki elnök, hitközségi elnök volt, aki az izr. hitközségnek nagy értékű könyvtárat adományozott. Kiváló szaktekintély volt, – írták róla.

Vadász György fűszer- és csemegekereskedő, a Weinberger Ignác és Fia cég tulajdonosa. 1931-ben vette át a nagyapja által 1853-ban alapított üzletet. Ecker Nándor fűszer-és csemegekereskedő Cigándon született 1903-ban, Kisvárdán tanulta a kereskedést, 15 éven át volt segéd, majd üzletvezető lett a 80 éve fennálló Weinberger-féle fűszerüzletben, melyet 1933-ban megvett. Ebben a szakmában a megye egyik legnagyobb üzlete volt ez, 3 alkalmazottat foglalkoztatott.¹³⁰

Weinberger Ignáctól kiindulva visszajutottunk tehát hozzá.

A terménykereskedelemmel kicsit rokon szakma volt a fűszer- és gyarmatárú kereskedelem. A már említett Vadász féle üzlet mellett a harmincas évek nagy cége a Radó-féle nagykereskedés volt. Radó Adolf Nagyváradon született 1862-ben, itt szerzett kereskedelmi végzettséget. 1889-ben Kisvárdán kezdte meg ilyen irányú hivatását, majd részt vett a Kisvárdai Hitelbank Rt. megalapításában és a bank alelnöke lett. Vagyoni helyzetét mutatja, hogy 1925-ben már szerepel a legtöbb adót fizetők listáján, ekkor mint háztulajdonos is adózott, de az általános kereseti adója meghaladta a házadóját. 1928-ban a második magánszemély a listán, 1939-re inkább a háztulajdonos megnevezéssel illethetnénk, hiszen általános kereseti adója kicsi, a háza jövedelméből élt. Az MNB hitelinformációs jelentése szerint 1940-ben Kisvárdán emeletes bérháza, és egy földszintes lakóháza volt 130 000 pengő értékben, rendelkezett még 65 000 pengő értékű papírral, bankbetéttel. A jelentés szerint földje nincs, egy évvel korábban is csak minimális földadót fizetett, ezt vélhetően a kisebb kert vagy szőlő után. Általában jellemző a kisvárdai kereskedőkre, magánzókra, hogy kevés földdel rendelkeztek, inkább a házingatlanba fektették pénzüket. Virilistaként tagja a vármegye törvényhatósági bizottságának és a kisvárdai képviselő-testületnek.

A Kereskedelmi és Gazdasági Egylet díszelnöke, a Kisvárdai Takarékpénztár igazgatósági tagja, a Nyírvidéki Takarékpénztár felügyelő-bizottságának elnöke. Felesége Rosenblüth Kornélia, gyermekei: Sándor orvos lett, New Yorkban élt, Károly, Ilona, Margit.¹³¹

Ezen a téren számtalan kiskereskedő is működött, ezek közül némelyik bolt akkora volt, mint a nagykereskedésé, csak azért nem minősültek nagykereskedésnek, mert nem nagy tételben, nem viszonteladóként adták el az árut.

A vas- és mezőgazdasági eszközök kereskedelme szintén kapcsolódott a mezőgazdasághoz, ezt a lehetőséget a jó kereskedők hamar felismerték, így nagy raktárkészlettel rendelkező boltok erősítették a kisvárdai kereskedelem jó hírét.

A Kun testvérek, Ferenc és Samu vas- és gépkereskedésének hatalmas raktárai két udvart is elfoglaltak. Az üzletet még az 1830-as években alapította Grosz Ferenc. A megyei monográfia szerint 1939-ben volt 106 éves, így az időpontot 1833-ra tehetjük. A Kun testvérek kezébe az 1890-es években került, a Dienes-féle adattár szerint 1895-ben vették meg, Hunek ezt a dátumot 1891-re tette. A cég a Hoffer és Schrantz gyár lerakata volt, állandóan 4 munkást foglalkoztatott. A bolt, az utcai frontra néző egyemeletes üzletház, a második világháború folyamán elpusztult, az egyetlen volt Kisvárdán, amely így járt. Az 1875-ben született Ferenc volt az üzlet vezetője, az izraelita hitközség gazdasági tanácsosaként is számítottak rá.

Kun Samu 1871-ben Balsán született, anyja Róth Hani volt. Középiskoláját Kisvárdán végezte, előbb nagybátyja, Grósz Vilmos terményüzletében dolgozott, majd amikor az vasüzleté alakult, továbbra is ott tevékenykedett. 1895-ben Kun Samu és Grósz Vilmos Kun Samu és Társa cég néven átvették Kisvárdán a Balkányi Farkas-féle régi, jó nevű fűszerüzletet. 1900-ban a vállalkozásból Grósz kilépett, s ekkor társa az öccse, Kun Ferenc lett. Ebben az évben megszervezték a vasüzletet is. 1909-ben a nagybátyjuktól, Grósz Vilmostól átvették a Szabolcs északi részét, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa alsó részeit ellátó hatalmas vasüzletet, s Balkányi-féle üzlethelyi-ségből elköltöztek.

Kun Samu részt vett a világháborúban, de az orosz frontról betegsége miatt kivonták, és segéd-szolgálatosnak osztották be. 1919 után – bár vasüzletét még a régi néven fenntartotta –, a banki életben vitt jelentős szerepet. A Közgazdasági Népbank megszervezésében részt vett, annak 1910-től 1925-ig igazgatója, azt követően ügyvezető igazgatója volt. A község képviselő-testületében is ott találjuk, a Kereskedelmi Kör választmányja is tagjai közt tudhatta. 1925-ben vaskereskedőként szerepel a legtöbb adót fizetők listáján. Eközben igazgatósági tagja az említett banknak. 1935–36-ban a Kisvárdai Takarékpénztár ügyvezető igazgatója és a Kisvárdai Termény és Szeszraktár Rt. igazgatósági tagja. Kisvárdáról őt is deportálták, a koncentrációs táborban halt meg.¹³²

A Kun-féle vállalkozáson kívül még legalább 5 olyan vaskereskedés volt, amelyik szintén jelentős árukészlettel rendelkezett. A legjelentősebbek a Major István, Goldstein, később pedig az Erdei Vaskó-féle vaskereskedések voltak.

Ezt a jó ellátottságot egy 1942-ből származó eset is igazolja. Egy kisvárdai egyén Beregszászon sétálva betért egy ottani vasboltba, hogy valamilyen vasárut kérjen, de azzal ott nem tudtak szolgálni. A boltvezető érdeklődött, hogy honnan jött a vásárló. *„Mondottam, hogy kisvárdai vagyok. Látni kellett volna azt, hogyan vált egyszerre csodálkozóvá és érthetlenné a kereskedő arca, amint hihetetlenkedő mosollyal mondotta: De uram, hiszen ha Kisvárdán nem kapja ezt meg, akkor sehol sem, hiszen mi is sok mindent csak onnan tudunk beszerezni.”*¹³³

Az eladó és a vevő közti kapcsolatot nem csupán a kínálat színessége határozta meg, hanem a két fél közti viszony is, pontosabban az eladni szándékozó szolgálatkészsége. Egy keresztény visszaemlékező szerint: *„Egy zsidó boltból a vevő vásárlás nélkül nem távozott, széles termékválaszték, szívélyes kiszolgálás jellemezte ezeket az üzleteket. A törzsvásárlóknak hitele volt nem egy helyen, és fizetésnapokon egyenlítették ki a számláikat. A zsidó kereskedő azt is megtette fizetőképes törzsvásárlóinak, hogy például segédjével házhoz szállíttatott több doboz cipót, a vevő otthon kiválasztotta a neki megfelelőt, majd fizetésnapon elszámoltak. Tiszteleg, üzleti bizalom, szolgálathétség jellemezte ezt a kereskedőszellemet...”*¹³⁴

Az iparcikknek ezen kívül számtalan fajtáját árusították és igényelték Kisvárdán, pl. ruházati, vegyszer, ékszer, papír, írószer, könyv, stb. Ez utóbbiból is egyszerre több is az érdeklődők rendelkezésére állt: Berger Ignác, Klein Gyula, Weisz Béla, Preisz Vilmos és Bajor János. Ő nem volt izraelita. Sok boltot nem is a tulajdonosáról ismertek, csak úgy, hogy Sárga bolt, Fehér bolt. A Sárga bolt portálja valóban sárga volt, a Fehér bolt pedig kívül belül fehér, ez a korabeli „rek-lám” messziről felhívta magára a figyelmet.

Nagymérvű, és régtől ismert volt a kisvárdai fa- és építőanyag kereskedelem is. Azon a helyen, ahol a bíróság, a pénzügyőrség, az evangélikus templom és még több lakóház áll, már a századforduló előtt is hatalmas faraktár állott. Ez volt a Reizmann-féle fakereskedés. Amikor ez a nagy cég megszűnt, szerepét azok a nem sokkal kisebb vállalkozások vették át, amelyeket a város több pontján találhatott a korabeli lakosság. A település fejlődésével a nagy területet lefoglaló lerakatok kezdtek kiszorulni a város szélére, igyekeztek a vasútvonal mellé. Két jókora fatelep volt a későbbi TŰZÉP-pel szemben, és maga a TŰZÉP területe is az volt.

A kisállomástól a város belseje felé haladva szintén volt még két nagy fatelep, a Kain-féle. Kain József 1872-ben született Nyíregyházán, a világháborúban népfölkelőként vett részt. Foglalkozására nézve cementárugyáros, épületfa-, tűzifa- és építőanyag kereskedő, ládagyáros, fűrésztelep igazgató Körülbelül 1890-óta működött a szakterületén, 1902-óta Kisvárdán is. 1939-ben azt írták a vállalkozásáról, hogy 1 fióktelepe van Záhonyban, 5 tisztviselőt és 15 munkást foglalkoztat. A beton-és cementárukat a saját üzemében készíti, ládagyarában gyümölcsszállításra alkalmas ládákat gyártanak. Ahol az 1970-es években az Útfenntartó Vállalat és a Bútoripari Vállalat egyik üzeme volt, az egykoron a Kain-féle hatalmas fatelepnek adott helyet. Ez rendelkezett fűrészüzemmel, de képes volt furnérlemezt is előállítani, ezen kívül saját üzemében gyártotta az általa árusított ajtókat, ablakokat, stb.

Kain tagja a törvényhatósági bizottságnak, virilis alapon a képviselő-testületnek, több mint tíz alkalommal volt az izraelita hitközség elnöke.¹³⁵

Az 1930/40-es években mintegy 8–10–15 fakereskedés volt a településen, közülük több felfeldolgozó berendezéssel, fűrészüzemmel is rendelkezett.

Az 1930-as években indult meg az állami terményfelvásárlás és kereskedelem, ez a folyamat már abba az irányba mutatott, hogy a zsidóságot kiszorítsák a gazdaságnak ebből a szektorából. Országos hálózattal rendelkező vállalatok, szövetkezetek alakultak, ezek vették kezükbe a kereskedelmi posztokat. Gabonafélék vonalán a FUTURA, a burgonyakereskedelem terén a METESZ olyan erőteljes fejlődésnek indult, hogy a nagykereskedelmet is rövid idő alatt megkaparintotta, sőt a felvásárlást is kézbe vette. A falvakban is megszervezték a FUTURA telepeket, megbízottak, bizományosok járták a vidéket, és bonyolították a termény-és burgonya felvásárlást. Amint említettük, a burgonya felvásárlását a Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezte Kisvárdai telepe intézte. A szövetkezet központja Budapesten volt, Kisvárdáról évente 1000–1500 vagon szállítottak. 4 tisztviselőt és 20–25 felvásárlót. 50–60 munkást foglalkoztattak. Vezetője Borbély Aladár volt, aki 1931-óta állt a szövetkezet alkalmazásában.¹³⁶

Tulajdonképpen a zsidóság kereskedelmi életre való befolyásának korlátozására irányult a Baross Szövetség kisvárdai fiókjának létrehozása 1941 tavaszán. Az alakuló gyűlésen mintegy száz fő jelent meg, a megnyitó után az előadó vázolta a szervezet célját is, s egyebek mellett felhívta a figyelmet: „...arra a már gyengülő, de még mindig igen erős közgazdasági hatalomra, amelyet mintegy fél századon keresztül a kisvárdai zsidóság tartott a kezében. Rámutatott arra, hogy ezt a közgazdasági hatalmat ezután a Baross Szövetsége tömörült keresztény közgazdasági embereknek, illetve magának a Baross Szövetségnek kell átvennie.”

A felszólalók is hangoztatták, hogy: „...amikor azt láthatjuk, hogy a zsidóságban milyen hatalmas a faji összetartás, akkor nekünk is összetartást kell mutatnunk és egymást nem ellenségekként s ellenérdekként, hanem testvérként kell kezelnünk.”¹³⁷

A Baross Szövetség Kisvárdai és Vidéke Fiókegyesületének hivatalos megalakulását a 77000/1922 B.N. VII./a. számú rendelettel 1941. november 26-án hagyták jóvá az illetékesek.¹³⁸

A magánkereskedelem hanyatlásához a második világháború is nagymértékben hozzájárult, noha a számszerű adatok ezt nem érzékeltetik, hiszen az 1941-es adatok szerint a kereskedelemről 2023 fő tartotta el magát, ebből kereső volt 717 egyén.¹³⁹ Ez az 1930-as összeíráshoz (1993, illetve 678 fő) képest növekedést mutat, bár közben a lakosság száma is mintegy 600 fővel emelkedett.

A háborús korlátozások éppen az élelmiszert, az élelmiszer alapanyagokat, és a terményeket érintették a legjobban, a kereskedelmet kivették a kereskedők kezéből, a termelő nem eladott, hanem beszolgáltatott, a kereskedelem helyett begyűjtés lett. A háború vége után mindenki igyekezett a nélkülözött árucikkeket beszerezni, az ipari termelés nehezen, akadozva indult be, az élelmiszerek ára magasba szökött, létrejött a feketekereskedelem, így aztán továbbra is inkább a beszolgáltatás volt a jellemző. Ilyen körülmények között a magánkereskedelem jövője már nem alakulhatott jól.

SZOLGÁLTATÁS, JAVÍTÓ TEVÉKENYSÉG

A zsidóság nem csupán a kereskedelem különböző ágaiban találta meg megélhetésének forrását (kinek-kinek eltérő mennyiségű pénz tört fel ebből a forrásból), hanem olyan foglalkozásokat is gyakoroltak, amelyeket a lakosság igényelt, s amit a fenti fejezetcím alatt foglalhatunk össze. Ezekbe annál szélesebb réteg tudott bekapcsolódni, minél fejlettebb volt egy település gazdasági élete, minél előrehaladottabb a munkamegosztás, minél több embernek volt arra lehetősége, hogy ne önmaga végezzen el bizonyos munkákat, állítson elő termékeket, hanem azokat ellenérték fejében vásárolja meg, használja fel, élvezze. A szolgáltatások egy részének az igénybevételére az adta meg a lehetőséget, hogy a munkaidő rövidülésével összhangban növekedett a szabadidő.

A kínálat is differenciálódott, a zsákkölcsönző zsidótól a fuvarosig, a köszörűstől a fiákere-sig, a könyvkölcsönzéstől a fodrászig, a zongorahangolótól a mérlegjavítóig, a borbélytól az ügy-nőkhig sokféle olyan foglalkozású zsidó élt Kisvárdán, akiket ide sorolhatunk. Az 1941-es népszámlálás szerint 427 kereső volt ebben a gazdasági szektorban, s 581 egyén élt belőle,¹⁴⁰ de a „szolgáltatókat” már a XIX. század közepén megtaláljuk. Közülük került ki az is, aki az 1840-es években Kisvárdán a postahivatalt pótolta: „*a postai szolgálatot Zorger Salamon sánta ötvös teljesítette olyképen, hogy az ő gyalog posta legényét, Nyiri Jankót, egy szereddással, * hetenkint háromszor elküldötte Berkeszre, a Gróf Vay Ábrahám által kezeltetett posta hivatalba, hogy ha esetleg néhány levél vagy újság érkezik Kisvárdai város lakói részére, - azt haza hozza; posta-csomag, vagy pénz szállításról fogalmunk sem volt...*“¹⁴¹

Ezek a „vállalkozások” egyetlen főből álltak, jó esetben a család is bekapcsolódott a tevékenységbe. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy nem lépték túl a legegyszerűbb keretet, mint például a fuvarosok, szállítók. Ezek közül említsük meg Fröhlinger József fuvarozót, aki helyben született 1902-ben, szülei szakmáját folytatta. 1937-óta önállóan tevékenykedett, 4 kocsival és 3 pár lóval rendelkezett, még a Felvidékre is szállított.

Stark Ferenc szállító-vállalkozó Bodrogszerdahelyen született 1879-ben. Iskoláztatás után gazdálkodást tanult, majd Amerikába vándorolt. 1914-ben hazatért. 1916-tól volt vállalata Kisvárdán. A postaszolgálatot is ellátta, 4 holdas szőlőn gazdálkodott.¹⁴² A „tyalyigások” közt próbált megélhetést találni Friedman Mór, Grünwald Béni, Moskovics Samu, Rosenbaum Sándor, Weisz Ignác, Malcz Lázár.¹⁴³

Az egészségügyi ellátás terén is találunk izraelitákat. Az orvosokkal később foglalkozunk, itt most másokról szólunk. A XX. század előtt tevékenykedett Stahlberger Záli, 1905-öt megelőzően végezte a „létfontosságú” feladatát Klein Farkasné bába, aki 38 évesen hunyt el. 1904-ből is

* kecskebőrből készült, majdnem négyszögletes, kemény anyagú, fedeles tarisznya

merjük Feldman Józsefné (Teitelbaum Regina), Weinréb Miksáné (Edelstein Katalin), Stahlberger Mártonné (Grosz Záli), 1905-ből Moskovics Viktorné nevét.¹⁴⁴

1927-ben a keresztény nők mellett még Moskovics Viktornét és Weinréb Miksánét említik kisvárdai babaként. Az ezt követő időszakból említhető Róth Jenőné (Schwarcz Pepi) szülésznő. Ő Kisvárdán született 1929-ben, oklevelet szerzett a szegedi babaképzőben, ettől fogva közmegelegedésre tevékenykedett a településen. 1937-ben továbbképző tanfolyamot végzett.¹⁴⁵ A bábáság azért is érdekes, mert ez volt az első államilag felügyelt, oktatott és fizetett, hivatalosan is elismert női foglalkozás.

Az egészségügyhöz kötődnek a drogéria tulajdonosok is. Az 1927-es címtár szerint Mór Lajosnak volt drogériája a településen. Ilyen üzlete volt Rothbaum Hermannak is, aki Kisvárdán született 1903-ban, középiskola után ezt a szakmát tanulta ki, Budapesten és Debrecenben is dolgozott. 1933-ban nyitotta meg az „Elit” nevű drogériáját.¹⁴⁶

Akadtt olyan „szolgáltatás” is, amihez sem képesítés, sem nagyobb befektetés, sem üzleti szellem nem szükségeltetett, de művelőit a zsidóság körében is megtalálhatjuk. Ilyet folytatott az a Marmorstein Regina, aki 23 évesen a közkórházban tüdővészben hunyt el, s foglalkozási rovatában a „kéjő” megnevezés olvasható.¹⁴⁷

Voltak azonban olyan cégek is, amelyek már egy fejlettebb vállalkozási, gazdasági formát tükröznek. Ilyen volt például a mozi. Eleinte csak vándormozisok jártak Kisvárdára, s alkalmi vetítéseket rendeztek valamelyik vendéglőben. Később ez a szakma önálló vállalkozásként is megjelent a településen. 1908-ból Spiegel Márkusz „mozi intézet tulajdonost” ismerjük.¹⁴⁸

1912-ben Sole Ábrahám és Biederman Sámuelné kapott 3 évre szóló engedélyt „villanyszínház” felállítására.¹⁴⁹

1914-ben megalakult Apolló Mozgó Részvénytársaság, vagyis a mozi. A Szent László utcában kezdtek hozzá egy filmszínház építéséhez, de a háború a munkálatokat félbeszakította. 1915 őszén folytatták az építkezést, ekkor már be is fejezték azt, és 1916-ban át is adták rendeltetésnek: „Az új mozgóképszínház... a legnagyobb komforttal van berendezve. Csinos erkély és földszinti páholyai, kényelmes ülőhelyei, azoknak ügyes elrendezése és a vászonra hozott darabok értékes volta városunk egyetlen és elsőrendű szórakozó helyévé teszik... egy kávéház is van vele kapcsolatban...”¹⁵⁰ A részvénytársaság alaptőkéje 1927-ben 16 000 pengő volt. Az 1926-27-es pénzügyi compass szerint 80 000 korona. Az igazgatóságot dr. György Ferenc és Pallai Endre alkotta.¹⁵¹

Egy 1939-es mű Grósz Jenőt nevezi meg a mozi bérlőjének. Ő Tiszaadonyban született 1897-ben, négy középiskolát végzett Nagybányán. 1933 óta özvegy Barkóczy Józsefné engedéllyel együtt bérelték a helybéli Uránia mozgó, amelynek befogadóképessége 320 személy volt. Hat alkalmazottat foglalkoztattak.¹⁵²

A gazdaságban való érvényesülés egyik feltétele az, ha valaki meglátja azokat a lehetőségeket, igényeket, amelyeket a többiek nem vesznek észre, vagy ha észlelnek is, nem ítélik fontosnak. Ilyen volt a fent említett filmszínház, vagy a vasúti áruszállítás előnyeinek a felismerése, és ilyen a motorizáció.

Már a századforduló után megszerveződött a Kisvárdai Kőolajipari Rt., amely Radó Adolf, Halasi Károly, Vadász Mór, Nagy Benő és dr. Friedmann érdekeltségébe tartozott. Mivel más vállalkozások is voltak ebben az üzletágban, így azok közt fúzió jött létre, 1907-ben már Egyesült Kisvárdai Kőolajipari Rt.-ről van tudomásunk.¹⁵³ Nem véletlen, hogy a Nyírbogdányi Petróleumgyár kisvárdai lerakatát Levite Mózes és Freund Baruch vezette. Ez utóbbi 1931-ben telepedett le Kisvárdán, és lelt üzlettársra. A lerakat két járás olaj- és nyersolajszükségletét látta el, az említettek kívül egy állandó, és két alkalmi munkást foglalkoztattak.¹⁵⁴

Itt említhetjük, hogy az új hajtóanyag erejét a szállításban is kihasználták, 1927-ben Weinberger Ignácot rögzítették autófuvározóként.¹⁵⁵

A ZSIDÓ ÉRTELMSÉG

Voltak olyan foglalkozási ágak is, amelyek esetében nem az „itt és most“-on volt a hangsúly, hanem a képzettségen. Amikor azt a társadalmi réteget vizsgáljuk, amelyet értelmiségnek nevezhetünk, eltekintünk a tanítók, tanárok bemutatásáról, hiszen róluk az oktatás kapcsán szóltunk. Mind a tények alapján, mind a közvélemény szerint „zsidó szakma“ volt a pénzügyi szféra, de a vizsgálódások azt mutatják, hogy a bankokat általában nem szakképzett értelmiségiek, inkább sikeres vállalkozók vezették, legfeljebb a beosztott hivatalnokok, alkalmazottak között találhatunk egy-két képzett egyént. Szociológiai értelemben ugyan értelmiséginek nevezhető az, aki vezető beosztású, és/vagy felsőfokú végzettségű, de ezt a csoportot sem vizsgáljuk most. Mindezek fényében érthető, hogy a pénzügyi szektort sem elemezzük itt, arról külön alfejezetben szólnunk. A következőkben olyan értelmiségi foglalkozásokat tárgyalunk, amelyekről a közhiedelem úgy tartotta, hogy azt főleg a zsidók gyakorolják. Ez az orvosi, a gyógyszerészeti, az ügyvédi, a mérnöki pálya, és az újságírói foglalkozás.

Az általunk ismert első zsidó orvos feltételezhetően az a Schneider Fülöp volt, akit a katonaságtól, a Trautmansdorf-ezredtől csábított át a megyei főispán az igazgatása alá tartozó területre, és Kisvárdán jelölte ki a lakhelyét.¹⁵⁶ XIX. század második felében már zsidó orvos, Friedland Adolf működött Kisvárdán. Róla tudjuk, hogy Encsencsen született, 1848-ban még csak 15 éves, „*oskolába járó*“.¹⁵⁷ Amikor az orvosi szakmát kitanulta, a Kaszinónak is tagja lett. Őt hamarosan követte szaktársa, Rosenblüth Bernát, majd folyamatosan bővül az értelmiségiek köre és száma. Ezt bizonyítja, hogy 1860. január 6-án: „*a zsidó értelmiség tömegesen kérte magát felvétetni*“ a Kaszinóba.¹⁵⁸ 1896-ban, a millennium alkalmából összeállított rövid várostörténeti műben felsorolják a településen élő alkalmazottakat, hivatalnokokat, szabadpályás értelmiségieket, ezek közül mi a szempontunkból érdekes egyéneket válogatjuk ki. A két gyógyszerész tulajdonos közül az egyik zsidó, mégpedig Fried József, aki 1888-ra megvásárolta a korábbi Khudy-féle gyógyszertárat.¹⁵⁹ A városi körorvos dr. Burger Sámuel, az egyik vasúti orvos dr. Lichtman Vilmos. A 4 „*magány*“ orvos közül három szintén zsidó: dr. Fried Samu, dr. Rosenblüth Bernát és dr. Láng Ármin.¹⁶⁰

1910-ben a 7 orvos közül 5 zsidó: Barta Samu körorvos, Fried Sámuel körorvos, Lukács Vilmos járási orvos, Mosánszky Jenő kórházi főorvos és Szilágyi József körorvos is.¹⁶¹ 1927-ben Mosánszky Jenő kórházigazgató-főorvos, Szőke Sándor kórházi orvos, Szilágyi József körorvos, Lukács Vilmos járási orvos, Bartha Sámuel, Fried Sámuel voltak a zsidóságból származó orvosok.¹⁶²

1931-ben dr. Lukács István, dr. Lukács Vilmos, dr. Weinberger József, dr. Szőke Sándor, dr. Szilágyi József, dr. Barta Samu, dr. Fried Sámuel, dr. Liener Zoltán orvosok, és Burger Samu általorvos biztosan a zsidóságba tartóznak mondhatók.¹⁶³

Lukács István községi orvosról megtudható, hogy 1922-ben szerezte diplomáját, 6 évig a zsidó kórház alorvosa volt, 1928-óta tevékenykedett Kisvárdán. Lukács Vilmos járási orvos Bécsben végezte az egyetemet. A Korányi klinikán és több pesti kórházban praktizált. 1889 óta volt Kisvárdán, 1898-tól járási orvos. Tagja a törvényhatósági bizottságnak, a község képviselő-testületének, az Orvosszövetség tiszteletbeli elnöke, a helyi Stefánia Szövetség főorvosa. Weinberger József általános orvos és fogorvos volt, oklevelét 1926-ban nyerte. Először a kisvárdai kórházban, majd a budapesti Kaszab klinikán dolgozott. 1927-ben nyitotta meg a rendelőjét.

Szőke Sándor kórházi főorvos 1912-ben szerzett diplomát, 1918-tól volt Kisvárdán. A közkórház osztályos főorvosa, a Szent Orsolya-rendi zárda orvosa. Az első világháborúban a Sóstó kórház vezető orvosa volt. Vörös Kereszt díszérem kitüntetését kapott.

Fried Sámuelről ekkor azt közölték, hogy „*egyetemes orvostudor*“, szülész és nőorvos, 1891-ben nyerte diplomáját. Ő a híres Tauffer klinikán 1 évig működött, 1896-óta folytat magánpraxist. Képesített tisztiorvos és egészségtanár, 32 éve körorvos.

Liener 1897-ben született Nyíregyházán. 1915-ben vonult be a monarchia hadseregébe, az olasz, a román és az orosz fronton is harcolt, hadnagyként szerelt le. Bátorságát kis ezüst vitéz-

ségi éremmel, Károly-csapatkeresztrel, és háborús emlékéremmel ismerték el. 1926-ban kapott oklevelet. Kezdetben különböző klinikákon működött, 1927-ben nyitott rendelőt. 1940-ben részt vett az erdélyi országrész, 1941-ben Bácska visszaszerzésében. 1941 júniusától 1942 januárjáig az orosz fronton teljesített harctéri szolgálatot.¹⁶⁴

1944-ben Burger Samu állatorvos, Fried Sámuel, Liener Zoltán, Lukács István, Moskovits István, Rothfeld Aranka (fogorvos), Szilágyi József, Szőke Sándor, Szőke János került ki az izraeliták soraiból.¹⁶⁵

Az egészségügyi szakmához kötődő gyógyszerészek között is döntően a zsidóság tagjait találjuk. A századforduló előtt már működött Fried József. Nem sokáig gyakorolhatta szakmáját Bozsán Béla, akinek apja Bozsán Vilmos, anyja Edelstein Otilia volt, mert 26 éves korában, 1909-ben elhunyt.¹⁶⁶ A következő évi adattárban három gyógyszerész említődik, mindhárom zsidó: Heller Imre, Kemény Gyula és Nagy Jenő.¹⁶⁷ Kemény Kisújszálláson született 1875-ben, a feleségét Balkányi Editnek hívták.¹⁶⁸ Nagy Jenő 1883-ban Tállyán született, apja Grosz Lázár, anyja Spitzer Anna. Középiskoláit Miskolcon végezte, majd a Budapesti Tudományegyetemen szerzett gyógyszerészi diplomát. Szakmáját Kisvárdán kezdte meg, az 1907-ben alapított Kígyó gyógyszer-tárat kezelte, majd hamarosan át is vette. 1914-ben Dombrádon lett önálló gyógyszerész. A háború alatt fel volt mentve. Felesége Weinberg Olga, gyermekei László és Anna (Weinberger Györgyné). Az 1909-ben született fia szintén az apja pályáját választotta.¹⁶⁹

1927-ben gyógyszerészek: Fried Béla, Fejér Ferenc, Szilágyi Lajos, Szilc István (katolikus)¹⁷⁰ A Tiszapolgáron 1887-ben született Fejér 1910-ben szerezte Budapesten az oklevelét, 1913-ban lett önálló Kisvárdán, a Kígyó gyógyszerártat vitte tovább. 1930-ban Nyíregyházára költözött nejével, Balkányi Irénnel és gyermekeivel.¹⁷¹

Ez a szakma is jól jövedelmezett, hiszen 1928-ban Szilágyi az adófizetők között a 36. helyen, 1939-ben a 27. helyen szerepel kétszeres adószámítás nélkül. Ez utóbbi esztendőben Szilágyi Lajos és felesége tulajdonában volt a reáljogú gyógyszer-tár, ennek 70 000 pengőre tették az értékét, rendelkezett a gyógyszerész egy lakóházzal és 8 hold szőlővel 40 000 pengő értékben. Volt ezeken kívül kb. 76 hold földje, melyet 32 000 pengőre becsültek, és további 5000 pengő ingó-sága, értékpapírja. A házaspár együttes tiszta vagyona kb. 110 000 pengő lehetett.¹⁷²

1931-ben gyógyszerészként sorolták fel Fried Sándort, (a Csillag gyógyszer-tár tulajdonosát, aki 1915-ben szerezte az oklevelét, s tagja volt a Hitelbank igazgatóságának), Szilágyi Lajost, (az Arany Oroszlán gyógyszer-tár tulajdonosát, aki 1922-től volt Kisvárdán, a háborúban az orosz fronton katonai gyógyszerészként működött, gyógyszer-tára a megye egyik legrégebb ilyen intézménye), Farkas Jenőt, a Kígyó gyógyszer-tár birtokosát és Szilcz Istvánt. Ez utóbbi nem volt izraelita.¹⁷³

1944-ből szintén Szilágyi Lajos gyógyszerészt ismerjük.¹⁷⁴

A századforduló előtti időben ismert ügyvéd volt dr. Vadász Lipót és Glück Péter. Az 1910-es Éva-féle címtárban felsorolt 12 ügyvéd közül a zsidóságból származott: Földes Mór, Glück Péter, György Ferenc, Spitz Lajos, Vadász Lipót, Werner Miklós és Szőnyi Jenő.¹⁷⁵

1927-ben György Ferenc, Bozsán Endre, Katona Sándor, György Sándor, Spitz Lajos, Bihari Emil, Schönwald Miklós és Balkányi Andor voltak az izraelita ügyvédek.¹⁷⁶

Ebből a csoportból emeljük ki dr. Schönwald Miklóst. Ezt nem csak azért tehetjük meg, mert egy időben a hitközség elnöki tisztjét is betöltötte, hanem jövedelme miatt is. Az 1923-ban alakult Kisvárdai Hitelbank Rt. vezérigazgatója a város egyik legkeresettebb ügyvédje volt. 1928-ban az adófizetők között kétszeres adószámítás nélkül a 35. helyen található, nem fizetett sem házadót, sem földadót, bevallott éves jövedelme 7390 pengőt tett ki. 1935-ben már 2827,44 pengő házbérből származó jövedelmet vallott be, évi keresete 42 000 pengő. 1939-ben a kétszeres adószámítás nélkül ő a 8. legtöbbet adózó. Volt egy 150 000 pengő értékű egyemeletes háza, ez a hatszobás lakásán kívül a bank hivatali helyiségeit is magában foglalta. Tulajdonában találunk még 1 hold gyümölcsöst egy villaépülettel, ezek értéke 20 000 pengő. Értékpapírban 100 000 pengőt mondhatott a magáénak.¹⁷⁷

1931-ben az ügyvédi pályán működtek: Balkányi Andor, Bihari Emil, Bozsán Endre, Diner László, György Ferenc, Katona Antal, Kálmán József, Kövér Miklós, Lukács Ignác, Osváth Pál, Poyárnar Özséb, Révész Sándor, Schönwald Miklós, Spitz Lajos, Szántó Sándor, Szmrecsányi László, Varga Lajos, Zimányi Endre.¹⁷⁸ A felsoroltak zömét szintén a zsidóság tagjai alkották.

Az 1944-es deportálási listán szintén jelentős számú zsidó ügyvédet találunk, ők a következők: Bihari Emil, Diner László, Kálmán József, Katona Sándor, Karsai Sándor, Kuti László, Lukács Ignác, Molnár László, Spiegel Sándor, Szilágyi László, Szilágyi István, Waller Béla, Weisz Ferenc.¹⁷⁹

Az értelmiségi szakmák közül említést érdemel még a mérnököké. Ezt a foglalkozást gyakorolta 1931-ben Heller Andor, Moskovits Jenő és Virágh László, ez utóbbi nem tartozott az izraelita vallás hívei közé.¹⁸⁰ Moskovits 1903-ben szerzett oklevelet, a világháborúban az orosz és a román fronton harcolt, arany érdemkeresztet és Signum Laudis kitüntetést kapott.¹⁸¹ 1944-ben a mérnökök közül zsidó volt Gergely Sándor, Heller Andor, Moskovits Jenő, Moskovits László, Nemes József.¹⁸²

Külön kell szólnunk az értelmiséghez sorolandó lapszerkesztőkről, újságírókról. ők voltak azok, akik a korabeli közvélemény befolyásolták, irányították, s olykor a közhangulatot tükrözték. Nem kívánván sajtótörténetet írni, itt csak felsorolásszerűen idézzük fel a fontosabb tudnivalókat, címeket, neveket.

Kisvárdán 1888-ban indult meg az első újság, a Kisvárdai Lapok c. társadalmi és közgazdasági hetilap. Alapítója, tulajdonosa és főszerkesztője dr. Vadász Lipót ügyvéd volt. Az is maradt 1910-ig, amikor ezeket a posztokat átadta a családjá egy másik tagjának, ifj. Vadász Mórnak, mivel őt országgyűlési képviselőnek megválasztották. A lap ettől kezdve Felsőszabolcsi Hírlap néven jelent meg, 1919 áprilisában a nyomdát és az újságot államosították, ekkor Kisvárdai Munkás címen, napilapként néhány szám készült belőle. A lap különböző időszakaiban főszerkesztő, szerkesztő vagy felelős szerkesztői minőségben dolgozott az orgánumnál György Ferenc, Nemes Herman, dr. Schwartz Pál, Bihari Emil, Flamm Jenő.

Időközben 1911-ben, Füredi Ármin izr. elemi iskolai igazgató tulajdonában és szerkesztésében elhagyta a Berger nyomdát a Kisvárdai Friss Újság, amely a következő évben átkerült dr. Schwartz Pál (Sigma néven írogatott) ügyvéd birtokába, s ő 1913-tól 1916-ig Szabolcsi Újság néven szerkesztette tovább. A lapnál dolgozott Suchán Elemér szerkesztő, főmunkatárs volt Kondor Aladár.

A lakosság igényelte a híreket, másfelől a kereskedők, iparosok, vállalkozások a termékeiket, portékáikat, a szolgáltatásaikat reklámozni kívánták, így 1906-ban megjelent a Kisvárdai és Vidéke c. társadalmi, közművelődési és szépirodalmi hetilap is. Ezt Klein Gyula nyomdájára készítette. A periodikum 1912-ig volt életben, ekkor beolvadt a fentebb említett Szabolcsi Újságba. Kezdetben Füredi Ármin volt a felelős szerkesztője.

1920-tól 1938-ig olvashatta a közönség a Felsőszabolcs c. lapot, mely először hetenként kétszer jelent meg, majd néhány év múlva csak egyszer. A lap tulajdonosa és főszerkesztője is volt egy időben Diner István, felelős szerkesztője Dénes György, főmunkatársa Reisman Vilmos, aki Waldemár álnéven publikált.¹⁸³

PÉNZÜGY

A zsidók közül a tehetősebbek már akkor foglalkoztak pénzkölcsönzéssel, hitelezéssel, amikor erre a tevékenységre még nem hoztak létre önálló céget. Ezt a személyes kapcsolatok révén megszerezhető hitelt azonban többnyire csak azok vették igénybe, aki valóban szorult helyzetben voltak, hiszen a zsidók által számított kamatok uzsorakamatok voltak, nem egyszer meghaladták a 20 százalékot.

A mezőgazdaság kapitalizálásában – az ősiség eltörlése mellett, igen fontos szerepe volt a hitelhez jutás lehetőségének. Ezek iránt helyben is megvolt az igény. Az első helybeli pénzintézet,

a Kisvárdai Takarékpénztár 1869-ben jött létre. Alaptőkéje 120000 korona volt, alapítója és elnöke Hrabovszky Rudolf ügyvéd és birtokos, a vezérigazgató azonban egy izraelita: Halasi Mór.¹⁸⁴ 1900-ban a betét összege 2 millió korona, a hitel 3 millió. Ekkor a felügyelő-bizottsági és az igazgatósági tagok jó része szintén zsidó: Reizman Herman, Friedman Lajos, dr. Rosenblüth Bernáth, Weinberger Ignác, Grósz Benő.

1886-ban újabb pénzüzet alakult Kisvárdán, az Ipar és Kereskedelmi Bank. A létrehozók kiadtak 1000 darab 200 korona névértékű részvényt, 100 korona befizetéssel.¹⁸⁵ Tevékenységi köre: kölcsönügyletek, közraktározás és előlegezés, váltóleszámítolás, bizományi- és pénzkamatozási üzletek.

A bank elnöke Pilissy László, a vezérigazgatója az izraelita Propper Lipót lett. Igazgatósági tagok: Rosenblüth Simon, Balkányi Farkas, Grünwald Soma, ifj. Reisman Samu kereskedők, Sarvay és Glück ügyvédek, dr. Küzmös György orvos, és Diner Gyula földbirtokos.¹⁸⁶ 1888-ban Farkas Balázs országgyűlési képviselő lett az elnök. 1890 októberétől az Osztrák-Magyar Bank debreceni fióküzletének lett a kihelyezett része, ekkor kiadtak 1000 db 10 forint értékű részvényt, így gyarapítván a bank tőkéjét.¹⁸⁷ 1891-ben a Propper halála miatt megüresedett vezérigazgatói székbe Diner Gyulát választották, tehát továbbra is zsidó kézben maradt ezt a poszt.¹⁸⁸ 1892-ben 500 db új részvénynek 320 koronás árfolyamon való kibocsátása által a tőkéjét 300000 koronára emelte, s ugyanekkor tartaléktőkéjét 200000 koronára növelte.

A helyi lap így értékelte a bankok szerepét: „Gazdaságunk, kereskedelmünk, és a mi kis iparunk van, ebben a két intézetben bírja legfőbb erőforrását vagy legalább legjelentősebb összekötő csatornáját a minden közgazdasági eszközök leghatalmasabbikával – a pénzzel. Ez a két pénzüzet az, mely a hitel igények nagy részért kielégíti, s ügyszólván mindennapi szerszáma a hitel mesterségével foglalkozóknak.”¹⁸⁹ A későbbiek folyamán látni fogjuk azt is, hogy a bankok közül kettő túllép azon a szinten, hogy csak hitelezéssel foglalkozzon, más gazdasági vállalkozások alapítóiként is szerepet vállalnak.

Az Iparbank 25 éves jubileumakor annak üzleti tevékenységét ekképpen méltatták: „...ma nemcsak Szabolcsmegyében, hanem az egész ország vidéki pénzüzetei között az első helyet foglalja el... az ő fejlődése sok tekintetben párhuzamban áll Kisvárdai község iparának, kereskedelmének, mezőgazdaságának, de magának a szorosabb értelemben vett községnek nagyarányú fejlődésével... Az iparbank foglalkozott nálunk legelsőbbén ház és földbirtokra törlesztéses kölcsönök nyújtásával.”¹⁹⁰

1897-ben tovább szaporodott a pénzzel foglalkozó intézetek száma, mivel megalakult a Kisvárdai Kölcsönös Segélyező Egylet. Az elnök dr. Vadász (Weinberger) Lipót lett, a szövetkezetenként működő hitelintézet 160000 korona alaptőkével indult. Céljuk az volt, hogy a heti kisebb befizetések által a szegényebb rétegeknek is módot adjanak a takarékoskodásra, másrészt ezeknek könnyen törleszhető kölcsönt biztosítsanak.

A gondolat sikerességét mutatja, hogy az első esztendőben 6083 törzsbetétet nyitottak az ügyfelek, ebből néhányat egy év előtt megszüntettek, az ezekre kifizetett összeg 82827 korona 60 fillér volt. Az általános elszámolás után, vagyis az évi betét leteltével 630260 korona 20 fillért fizettek ki. Ebben az esztendőben a haszonrészsel együtt tehát 713087 korona 80 fillért gyűjtöttek. Az első öt évben 164443 korona 99 fillér volt a haszon, a tizedik esztendő végén 9299 törzsbetétje és 1158 darab részjegye volt a szövetkezetnek, 7266814 korona értékű kötelezvényt, 7877342 korona értékű váltót és 15144156 korona értékű adóslevelet számítottak le.¹⁹¹

A hitelügyeket ez a három intézet sem tudta kielégíteni. 1903. szeptember 3-án alakuló közgyűlést tartotta a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet. Ekkor a közgyűlés: „...tudomásul vette az igazgatóságnak az alapítók által történt kinevezését, megválasztotta a felügyelő-bizottságot és elfogadták az alapítók által előterjesztett alapszabály tervezetét. Az új bank igazgatója Fried József.”¹⁹² Igazgatósági tagok voltak: Gyulaházi Samu, dr. Werner Miklós, Grósz Ignác, Reizman Lajos, dr. Zsidai Dániel, dr. Szmrecsányi László.¹⁹³ Meg kell említsük Kálmán Sándor nevét, ő tevékenyen vett részt a pénzüzet megszervezésében.

A bank 1000 db 200 koronás részvényjegyzéssel alakult meg, tényleges működését október 5-én kezdte meg a Szent László út 32. szám alatti Somogyi-féle házban. Az első évben 805000 korona kölcsönt helyezett el, ez az összeg 1914-ben 14493000 koronára emelkedett. 1905-ben alapítóke-emelést hajtottak végre. Ebben az esztendőben eladták székházukat, amely földszintes, központi fűtéssel rendelkező, palával fedett téglapépület volt, benne öt üzlethelyiséggel.¹⁹⁴

Az épület nem volt elegendő az ügymenet zavartalan lebonyolítására, s nem reprezentálta eléggé a részvénytársaság megnövekedett gazdasági szerepét sem, ezért elhatározták, hogy új székházat építenek. A terveket az a Grósz Ferenc műépítész készítette, aki a zsinagógát is tervezte, ezúttal azonban munkájában segített őt társa, Papp Gyula. A kivitelezést fővárosi, nyíregyházi és helyi mesterek végezték. 1909 decemberében már a bank átadását ünnepelhették: *„E napokban költözött át a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet újonnan épült és modern komforttal ellátott új otthonába, amely dacára annak, hogy csak magas földszintes épület, városunk kiváló díszéül szolgál. Az épület főutcai részén nyertek elhelyezést az igazgatósági és a tanácsterem helyiségei, míg minden egyéb hivatali szoba mellőzésével, a hivatalnoki kar egy nagy, közös terembe került, amely csak márványoszlopok és ezek közé iktatott márványasztalok által van a közönség központi, nagy csarnokától elválasztva.... Az intézet nem kímélt költséget, csakhogy a célnak megfelelően nemes építési anyagokat alkalmazhasson. A lábazat pilérek és oszlopok, valamint az attica díszek* hazai kőből készültek, a homlokzat valódi velencei mozaik-intarziákkal épített, a szoba burkolatok linóleummal vannak fedve, végül az egész épület központi fűtéssel és villanyvilágítással van ellátva.”*¹⁹⁵

1910-ben az akkori 600000 koronás alaptőkét kétezer db 200 koronás új részvény kibocsátásával növelték. 1915. július 12-én 52 éves korában elhunyt az egykori gyógyszerész, a vezérigazgató. *„Az izraelita hitközség egyik felvilágosodott vezető férfiát vesztí benne, mert semmi áldozatot nem tartott nagy-nak, ha arról volt szó, hogy hitsorsosai között a felvilágosodást terjessze.”*¹⁹⁶ A halottat a felesége: Klein Rezszi, apja: Fried Salamon, anyja: Kroó Hani, testvére: dr. Fried Sámuel és sok kisvárdai polgár siratta. A vezérigazgatói posztra az addigi ügyvezető igazgató, Kálmán Sándor került.¹⁹⁷

1901-ben dr. György Ferenc, Diner István és Kun Samu közösen szervezték meg a Közgazdasági Népbankot 300000 koronás részvényjegyzéssel. A bank a kezdetektől önálló volt, semmilyen más pénzüintézettel nem állt érdekeltségben és jól működött, így az igazgatóság hamarosan 600000 koronára emelte az alaptőkéjét. 1914-ben a pénzüintézet finanszírozta Dombrád és Tiszabездé községekben végbement parcellázásokat, úgy, hogy hosszú lejáratú, kedvező kamatozású kölcsönöket nyújtott.

A világháborús vereség következtében a bankot 750000 aranykorona hadikölcsönjegyzés és záloglevelekből eredő kár érte, majd az infláció sújtotta, de a bank jó vezetésének köszönhetően a pénzüintézet ezt is túlélte. Amikor 1922-ben megalakult a Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezete, a Közgazdasági bank folyósította az alapításhoz szükséges tőke legnagyobb részét, s amikor a pengő bevezetésével átszámították a 600000 aranykorona alaptőkét, akkor azt 280000 pengőre értékelték. 1929-ben a bank kihelyezése elérte a 2,5 millió pengőt, betétállománya az 1,1 millió pengőt.¹⁹⁸

A további évek során a pénzüintézetek száma gyarapodott, így joggal írhatta a Felsőszabolcsi Hírlap 1911-ben: *„Valóban sajtáságos, hogy egy 10–11 ezer lelket számláló nagyközségben oly nagyszámú, gazdag és működési körét tekintve mesze megyékre kiterjedő bank létezik és virágzik, amennyivel sok megyeszékhellyel bíró város sem dicsekedhetik. A bankok képezik Kisvárdai specialitását, nevezetességét. Úgy hogy ha valamelyik idegen városunkra gondol, önkéntelenül is a sok tekintélyes pénzüintézet jut eszébe, melyek izléses épületeikkel külsőleg is nagyban hozzájárulnak Kisvárdai városias jellegéhez. És a bankok száma egyre emelkedik, ami a város szempontjából csak előnyös lehet. Mert egyfelől a felhalmozott óriási tőkék adminisztrációjának költségei, melyek itt eszközöltetnek, közvetve emelik a lakosság adóképeségét, másfelől pedig a bankok hozzájárulnak a közterhek viseléséhez, amennyiben tény dolog, hogy a községi adók 60 százalékát egyedül a kisvárdai pénzüintézetek fizetik.”*¹⁹⁹

* az épület főpárkánya felett lévő, díszítőelemként szolgáló felfalazás

Két kimutatás (1910, 1927) alapján nézzük meg az egyes bankok vezetőségét, összetételét!

Kisvárdai Takarékpénztár (alapítva 1869-ben) 1910-ben vezérigazgató: Halasi Mór, igazgató-sági tagok: Hrabovszky Guidó, Radó Adolf, Reizman Herman, dr. Vadász Lipót, Weinberger Ignác. Felügyelő bizottsági tagok: Jármly Miklós, Nagy Benő, Szalánczy Bertalan, Halasi Károly. Főtisztviselők 1927-ben vezérigazgató: Halasi Mór, h. vezérigazgató: dr. Halasi Gyula, ügyvezető igazgató: Sümeghy Béla, főkönyvelő: Linszter Ádám, pénztáros: Korchma Béla, ügyész: Dr. György Ferenc. Igazgatósági tagok: dr. Éber Antal MOB vezérigazgató – Budapest, Radó Adolf nagykereskedő, Jármly Miklós földbirtokos – Eperjeske, Eszenyi Jenő földbirtokos – Tornyospálca, dr. Fellner Frigyes egyetemi tanár – Budapest, Groák Ödön királyi tanfelügyelő, MOB fiók igazgató – Nyíregyháza, Szántó Frigyes MOB igazgató – Budapest, Kriston Ferenc főmérnök, dr. Halmi Miklós MOB h. vezérigazgató, főtanácsos – Budapest, Greiner Béla MOB igazgató – Budapest, Halasi Mór vezérigazgató, dr. Halasi Gyula h. vezérigazgató.

1927-ben az alaptőkéje 76800 pengő. 1939-ben 408800 pengős alaptőkével rendelkezett, tartalékalapja 230000 pengő volt.

Kisvárdai Ipar és Kereskedelmi Bank (alapítva 1886-ban) 1910-ben vezérigazgató: Diner Gyula, vezérigazgató helyettes: Zuckerman Bernát. Igazgatósági tagok: Glück Péter, Kovács Lajos, dr. Lukács Vilmos, Reizmann Samu, Széll Mihály, Vadász Mór. Felügyelő bizottsági tagok: Liptay Béla, Halasi Mór, dr. Fried Samu, dr. Barta Samu, Grósz Benjamin. 1927-ben vezérigazgató: Diner Gyula, ügyvezető igazgató: Pallai Béla, Gronich A. József, főkönyvelő: Roth Miklós, könyvelő: Kövér Barna, ügyészek: dr. György Sándor, dr. Diner László. Igazgatósági tagok: Diner Gyula földbirtokos, Diner István földbirtokos, Kastaly Ferenc tb. főszolgabíró, dr. Lukács Vilmos orvos, Széll Mihály nagykereskedő, Vadász Mór nagykereskedő, Székely Ferenc a Belvárosi Takarékpénztár elnöke – Budapest, dr. Bihari Emil ügyvéd, Tímár Lajos – Budapest, Némethy Zoltán, Reizmann Samu földbirtokos.

1927-ben az alaptőke 300 000 pengő.

Kisvárdai Kölcsönös Segélyező Egylet (alapítva 1897-ben) Az 1910-es adatok szerint elnök: dr. Vadász Lipót, alelnök: Radó Adolf és Kerekes József, elnökségi tagok: Grosz Benjamin, Kálmán Samu, dr. Lukács Vilmos, Molnár József, Pallay József, Szeifrid László, Szeifrid Gyula, Weisz Lajos. Felügyelő bizottsági tagok: Halasi Mór, Sümeghy Béla, Reizman Jenő, Pallay Béla, Fodor János.

Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet Rt. (alapítva 1903-ban) 1910-ben vezérigazgató: Fried József, igazgatósági tagok: Grosz Ignác, Reizman Lajos, dr. Szmrecsányi László, Weinberger Samu, dr. Werner Miklós, dr. Zsiday Dániel. Felügyelő bizottsági tagok: Moskovicz Mór, Klein Áron, Markovics Náthán, Barkóczy Béla, Kálmán Péter. 1927-ben vezérigazgató: Kálmán Sándor, igazgató: Kundler József, aligazgató: Róth Miksa, pénztáros: Kovács Samu, ügyész: Szmrecsányi László. Igazgatóság: dr. Jármly Béla – főispán – elnök, Kálmán Sándor, Földes Zoltán-a Miskolci Hitelintézet vezérigazgatója, dr. Fried Sámuel – orvos, dr. Keller József MÁH igazgató – Debrecen, Preiser Miklós MÁH igazgató – Budapest, dr. Szmrecsányi László – földbirtokos, dr. Zsiday Dániel – földbirtokos, Pallay Endre – földbirtokos, Szalánczy Bertalan – földbirtokos, dr. Bihari Emil – ügyvéd.

1927-ben az alaptőke 125 000 pengő.

1939-ben azt közlik a bankról, hogy hét tisztviselőt foglalkoztat. Alaptőkéje 200000 pengő. Az érdekeltségébe tartozó vállalatokkal (Műmalom, Vulkán, Provincia,) együtt kb. 200 főnek adott munkát. Elnöke dr. Jármly Béla, a bank igazgatói: Kálmán Sándor és Müller József. A Műmalmot Zsögöd István, a Vulkánt Harmati Lajos, a Provinciát Fischer Pál vezette.

Kisvárdai Népbank (alapítva 1908-ban). 1910-ben elnök: dr. György Ferenc – ügyvéd, alelnökök: Kun Samu és Fried Sámuel – kereskedők. Az igazgatóság: Pollák József, dr. Spitz Lajos, Fried Sámuel, Barta Jenő, Berkovics Elek, dr. György Ferencz, Kun Samu, Friss Sándor, Jakobovics Emánuel, Szombathi Béla.

Közgazdasági Népbank Rt. (alapítva 1910-ben) Ekkor az igazgatóság: dr. György Ferenc, Diner István, Kun Samu, Bata Jenő, Frisch Sándor, Rochlitz Béla, Szokolay Andor, Kemény Gyula, Weinberger Ferenc. 1927-ben vezérigazgató: dr. György Ferenc, igazgatók: Diner István, Kun Samu, cégvezető: Steiner Mihály-főkönyvelő, pénztáros: Korchma Ernő, ügyész: dr. György Sándor, dr. Spitz Lajos. Igazgatóság: Diner István – földbirtokos, dr. György Ferenc – ügyvéd, Kun Samu – kereskedő, Rochlitz Béla – földbirtokos, dr. György Sándor – ügyvéd, Diner Béla – földbirtokos, Kopácsy István – földbirtokos.

1927-ben az alaptőke 200 000 pengő.

Mezőgazdák Bankja Rt. (alapítva 1912-ben) 1927-ben vezérigazgató: Molnár József, áruosztály igazgató: Molnár Károly, cégvezető: Loránt Bence, főkönyvelő: Fischer Ede, Stern Ferenc, pénztáros: Lebovits Jenő, ügyész: dr. Lukács Ignác, dr. Révész Sándor. Igazgatóság: Csicseri Orosz György-elnök, cs. kir. kamarás, ny. ezredes-Budapest, Ehrenreich Adolf földbirtokos – Demecser, Fülöp Mór földbirtokos – Nyírkarász, Molnár József földbirtokos, Halmi Géza – földbirtokos, Molnár Károly – földbirtokos, Klein Sámuel földbirtokos – Ajak, Moskovitz Bernát földbirtokos – Zsurk, Glanz Miksa földbirtokos – Nyírtass, Rochlitz Zoltán földbirtokos – Nagyvarsány, dr. Lukács Ignác ügyvéd, dr. Révész Sándor ügyvéd, Berkovits Andor, Zuckermann Arnold földbirtokos.

1927-ben az alaptőkéje 54 000 pengő.

Kisvárdai Hitelbank Rt. (alapítva 1923-ban) A Kisvárdai Kölcsönös Segélyező egyesület felszámolására és banki tevékenység lebonyolítására jött létre. 1927-ben vezérigazgató: dr. Schönwald Miklós, cégvezető: Újhelyi Lajos – főkönyvelő, ügyész: dr. Katona Sándor. Igazgatóság: Vadász Dezső – nagykereskedő, dr. Szilágyi József – orvos, Kain József – kereskedő, Mácza Endre – mészáros, Hartman József – vaskereskedő, dr. Schönwald Miklós – ügyvéd, dr. Katona Sándor – ügyvéd. 1927-ben az alaptőke 60 000 pengő. 1939-ben a bank alelnöke Radó Adolf, az igazgatóság tagjai: dr. Schönwald Miklós vezérigazgató, Fried Sándor, Kain József, dr. Katona Sándor, dr. Lövői Andor, Mácza Endre, Nováky Sámuel, dr. Szilágyi József, dr. Szánthó Sándor, Vadász Dezső. Ekkor öt tiszviselőt alkalmaztak. Kizárólag bankügyletekkel foglalkozott, és a környékbeli gazdák hiteligényeit szolgálta.²⁰⁰

Kisvárdai Hitelszövetkezet (alapítva 1921-ben). Erről a pénzügytetről egyéb információval nem rendelkezünk.

A felsorolt nevek meggyőzően bizonyítják, hogy Kisvárdai gazdaságának pénzügyi szektora a zsidóság nagyarányú befolyása alatt állt. A pénzügytettek vezetőségének, és az igazgatóságok tagjainak összetétele egyértelművé teszi, hogy a hitel milyen nagy befolyással volt a mezőgazdaságra, a kereskedelemre és az iparra. Látható az is, hogy az egyes intézetek vezetői milyen mértékben játszottak szerepet más bankokban, milyen szervezett és céltudatos (nem csak a zsidóság képviselőiből álló) csoport irányította Kisvárdai gazdasági fejlődését.

Amiképpen a pénzügytettek vezetői is cserélődtek, a bankok száma sem volt állandó. 1916-ban a Takarékpénztár gazdát cserélt.²⁰¹ 1929-ben az Iparbank olvasztotta magába az 1912-től Molnár József vezetése alatt tevékenykedett Mezőgazdák Bankját.²⁰² Szintén az évtized végén a Gazdasági Hitelintézet Rt.-vel egyesült a Közgazdasági Népbank.²⁰³ Az 1927-ben elhunyt Diner Gyula helyét az Iparbankban az a Diner István vette át, aki addig a Közgazdasági Népbank vezetője volt. Így a Népbank vezérigazgatói posztjára dr. György Ferenc került.²⁰⁴ A két világháború között főleg az Iparbank és a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet játszott főbb szerepet.

A pénzügytettek kapcsán érdemes még azt is megemlíteni, hogy a helyi tőkéséken kívül nagyobb bankok is érdekeltek voltak azokban. Az 1938-ban készült kimutatás szerint a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézetben a Magyar Általános Hitelbank volt képviselve 200000 pengővel, a Takarékpénztárban a Magyar–Olasz Bank 408000 pengővel, az Ipar és Kereskedelmi Bankban pedig a Belvárosi Takarékpénztár 540000 pengő erejéig.²⁰⁵

Megjegyzendő, hogy általában a helyi pénzügytettekben voltak a különböző biztosító társaságok itteni megbízottjai is, ez is bizonyítja, hogy a pénzügyi szféra milyen ügyesen használta ki a piac nyújtotta lehetőséget, s igyekezett a gazdaság minél több ágában gyökeret eresztetni.

A pénz a legtöbb esetben pénzt szült, de az eredményesség nem mindig volt garantált. Amikor 1913. november 12-én Grósz Ignác Rákóczi u. 7. sz. alatti lakos (apja Grósz Lajos, anyja Czitrom Anna, felesége Frankel Nina), a Szabolcsi Takarékpénztár Rt. vezérigazgatója 52 éves korában arzénnel megmérgezte magát, a szomorú esemény mögött gazdasági okot sejtethetünk.²⁰⁶ Ez a gyanúnk megerősítést nyer a nekrológ által: „A széleskörben ismert, gazdag üzletember, aki a helybeli függetlenségi és 48-as pártnak is erőssége volt, s egész vagyonát fáradhatatlan szorgalmának köszöni, utóbbi időben anyagi zavarokkal küzdött, amelyek megtörték energiáját s mérget adtak a kezébe.”²⁰⁷

IPAR

A zsidóságra az iparűzés kevésbé volt jellemző, mint a kereskedelem, de ez azzal is magyarázható, hogy itt sokkal jobban érvényesültek a tiltó rendeletek. 1783-ban II. József engedélyezte számukra a pecsétvésést, a puskaporkészítést, a salétromfőzést, és azt is elrendelte, hogy: „Kézműveseket pedig ne csupán nemesek számára, illetőleg azon helységeiben űzhessenek, ahol kiváltságolt kézműves céhek nem léteznek, hanem magukba a céhekbe is beléphessenek azon céllal, hogy a kézműves mesterek zsidó gyermekeket inasul alkalmazhassanak a mesterség elsajátításá végett, majd segédökké és mesterekké fogadhassák és tehessék őket.”²⁰⁸ Ez a rendelet sem érthette el a célját, hiszen csak néhány esztendőig volt életben, mivel az uralkodó a halálát megelőzően ezt is visszavonta.

Az 1828-as összeírásban már Kisvárdán is több iparűző zsidót találhatunk, de amint a táblázatból²⁰⁹ kitűnik, ők amolyan zselléripárosok. Mindegyikük neve mellett még az a megjegyzés olvasható, hogy: „laborat sine sodalibus“, vagyis segéd nélkül dolgozik.

Adózó neve	Foglalkozása	Úrbéri jogállás
Abraham Hartman	sartor (szabó)	háztalan zsellér
Selig Zorger	aurifaber (aranyműves, ötvös)	házas zsellér
Simon Gros	nodanius (gombkötő)	házas zsellér
Abraham Figura	funétor (kötélverő, kötélgyártó)	háztalan zsellér
Abraham Kleilishand	funétor (kötélverő, kötélgyártó)	háztalan zsellér

A már más vonatkozásokban említett 1848-as zsidó népszámlás ezúttal is segít abban, hogy a kapitalizmus hazai megindulásának időpontjában feltárjuk azt, hogy milyen iparágakban tevékenykedtek ekkor a kisvárdai zsidók. Íme az iparosok-kézművesek megnevezése és száma alfabetikus rendben: ablakos 1 fő, asztalos 1 fő, aranyműves 1 fő, bádogos 2 fő, bádogos segéd 1 fő, bádogosságot tanul 1 fő, drótos 1 fő, főkötő varrónő 3 fő, gombkötő 4 fő, könyvkötő 2 fő, könyvkötőseget tanul 1 fő, mészároslegény 1 fő, pék 1 fő, pipa rezelő 3 fő, pipa rezelő segéd 1 fő, pipa rezélést tanul 2 fő, rézműves 1 fő, rézműves segéd 1 fő, sárgaréz-öntő 2 fő, sapkakészítő 1 fő, suszter 7 fő, susztersegéd 3 fő, suszterséget tanul 11 fő, szabó 16 fő, szabósegéd 4 fő, szabóságot tanul 3 fő, szappanos 2 fő, szappanos segéd 1 fő, szappanosságot tanul 1 fő, szeszégető 1 fő, szűcmester 1 fő, tímár mester 1 fő, üveges 1 fő, vargamester 1 fő, varga segéd 1 fő. Rajtuk kívül egy fő sorolható ide, akinél csak annyit jegyeztek fel, hogy kézműves, de hogy mely szakmában, azt már nem tudhatjuk meg.²¹⁰ Kiderül, hogy 22-féle ipar volt jelen Kisvárdán, pontosabban az adott időpontban a zsidók ennyit gyakoroltak. A helybeli zsidóság iparűzésére, mint általában a vidéki iparra, az 1–2 személyes kisipar volt a jellemző. Látható, hogy az iparosok között a szabók vannak a legtöbben, mesterrel, legénnyel és inassal együtt 23 fő. Közülük említsünk meg néhányat: Blúmenfeld Mihály 35 éves, Fekete Izrael 52 éves, Schwartz Mórítz 28 éves, Weis Farkas 40 éves, Senfeld Jákob 29 éves.

Nem véletlen tehát, hogy egy 1867-es adat szerint a kisvárdai céhek sorában külön zsidó szabó céh volt.²¹¹ Velük látszólag egy szinten a suszterek vannak, (21 fő), a különbség azonban lényeges, mert közülük csak 7 fő a „mester”, míg a szabók közül 16 egyén. A mesterek közt szerepel pl. Balkányi Jákob 30 éves, Lieberman Ignác 35 éves, Stark Gábor 25 éves.

Megemlíthető, hogy 1825-ben egy ungvári zsidó kézműves a Helytartó Tanácshoz intézett beadványában arra hivatkozott, hogy Budán, Nagykállóban és Kisvárdán már működnek önálló zsidó céhek.²¹² Valójában ilyenek ekkor még nem jöttek létre.

A számszerűségről maradván elmondható, hogy 86 kereső volt a kézműiparban, ez a helybéli zsidóság 11,86 %-a, az összes kereső zsidó 39,63%-a. Feltűnő, hogy nincs a kisvárdai zsidóság körében például kőműves, ács, kerékgyártó, bognár, kádár, kovács, tetőfedő, vagy a népi mesterségek közé sorolható nádtető-készítő, gyékényszövő, vesszőfonó.

A település ekkor sem az iparáról volt ismert, hanem a kereskedelméről. Mintegy fél évszázad alatt az iparosok száma nőtt, a különböző mesterségek fajtái gyarapodtak, szerkezeti változás, minőségi előrelépés azonban nem nagyon történt. Az előállított termékek a belső szükségleteket elégítették ki.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a kereskedelem előtérbe kerülését, és későbbi dominálóbbrá válását az is magyarázza, hogy amikor az 1872. évi VIII. tc. minden nagykorú állampolgár számára szabaddá nyilvánította az ipargyakorlást és a kereskedelmi tevékenységet, s megszüntette a céhrendszert, egyúttal eltörölte a képesítés elvét is, ez inkább kedvezett a kereskedelmet folytatni akaróknak, mint a leendő iparosoknak. 1884-ben a XVII. tc. már a képesítés visszaállításáért folytatott küzdelem eredményét tükrözte, amennyiben korlátozta a szabad ipargyakorlást, egyes szakmákban az önállósulást képesítéshez kötötte, s bevezette az engedélyhez kötött ipar fogalmát. A két világháború közötti jogszabályok is hasonló felfogást tükröztek. Az 1922-ben kiadott XII. törvény értelmében azt az ipart, amelyet kézműves jellegénél vagy a munka természeténél fogva csak megfelelő szakképzés és hosszabb gyakorlás útján sajátíthatók el, képesítéshez kötötték. Az iparosoknak önállósulásukhoz tehát indulótőkére, szakképzettségre és annak igazolására volt szükségük. Ebben a csoportba 75 szakma tartozott.

Könnyebb helyzetben voltak a kereskedők, mivel velük szemben még a XX. században is az 1875. évi XXXVII. tc.-t alkalmazták, amely szerint kereskedőnek az tekinthető: „*ki saját nevében kereskedelmi ügyletekkel iparszerűleg foglalkozik.*” A kereskedőnek – miként az iparosnak is, tanulnia kellett ugyan szakmáját, de üzletet szakképzettség nélkül is bárki nyithatott. Az 1930-as években, a zsidókérdéssel kapcsolatban került előtérbe az, hogy a kereskedést is képesítéshez kössék. Képesítéshez volt ugyanakkor kötve „iparosként” a vendéglős, a szállodás, a fogadós, ha tíznél több vendégszobája volt.²¹³

Visszatérve a kisvárdai helyzetre, bár az ipar, s ezen belül a zsidók által folytatott iparágaknak a kereskedelem mögötti szerepét kimondtuk, az 1893-ban megalakult Ipartestületnek az első elnöke mégis zsidó volt. Frigyesi Simon megválasztása is jelzi, hogy az izraelita vallásúak a gazdaságnak ebben a szektorában is megbecsülést vívtak ki maguknak. Ez később is így maradt. 1898. március 27-én is tisztújítás zajlott le az Ipartestületben, elnök: dr. Vadász (Weinberger) Lipót, pénztárnok: Szeifried László, számvizsgálók: Frigyesi Simon, Grün Dezső, Zakár Antal, előjárósági tagok: Bodnár Mihály Major István, Dancziger Bernát, Podovszky József, Rothman Adolf, Junger Jónás, Kovács Mihály, Krispin Ferencz, Lovászy Gyula, Leiszner József, Maklári János, Tutkovics János, Schwartz Géza, Reisman Adolf lettek, a póttagok között Berger Sámuel neve is szerepelt.²¹⁴

1910-ben az Ipartestület előjárósági tagjai közt volt Dancziger Bernát szobafestő, Ellenbogen Adolf bádogos, Kohn Mór szabó, Róth Herman cipész, Weisz Emánuel rézműves, póttag volt Friedman Jenő órás és Hartman Herman mészáros.²¹⁵

Az egyes iparágak szakegyesületeinek vezetőségében is jelentős szerepet kaptak a zsidó iparosok, pl. az 1912-ben szerveződött szabó egyesület elnöke Kohn Mór, jegyzője Feldman Simon volt.²¹⁶

Elősorban azok az iparágak fejlődhettek, melyekhez a nyersanyagot a mezőgazdaság biztosította, 1872–73-tól pedig a vasúti forgalom is kedvezett az iparnak. A szállítási költségek csökkentek, ugyanakkor a fogyasztópiac helyben volt. A burgonyára alapozódott szeszipar ezeknek a tényezőknek köszönhetően vált jelentőssé a megyében és Kisvárdai körzetében is. 1867-ben

Weinberger Ignác kisvárdai lakosnak adtak igazolást arról, hogy az előző esztendő áprilisában: „...egy köből kolompérnak szeszgyári ára... 1 ft. 60 kr. volt.”²¹⁷ Ettől korábban is működött már szeszgyár, hiszen a már többször említett Eisenberger Dávid 1855. május 11-én felszólíttatja Berkó Dániel vendéglőst, hogy az a szeszfőzéshez kívántató eszközöket adja át. Eisenberger szeszgyára augusztus 3-án kigyulladt, és ennek következtében leégett.²¹⁸ Berkó Dániel vendéglős Eisenbergernek konkurenciája volt, s maga is zsidó.

Szintén a környék mezőgazdasági terményét, a burgonyát használta fel az a keményítőgyár, amelyet egy 1881-es híradás szerint egy Spiegel nevű egyén üzemeltetett Kisvárdán.²¹⁹

A helyi adottságok játszottak szerepet a malomipar helyi megjelenésében is. Néha mindkét ipart egy tulajdonosi kézben lévő üzem gyakorolta. 1864. július 5-én a helyi hatóság bizonyítványt adott ki Wüllinger Simon kisvárdai lakos részére arról, hogy: „...a Kis Várdában építeni tervezett szeszgyárban be állítani szándékolt gőz malomra nézve semmi kifogása nincsen, s arra az engedély megadható.”²²⁰ Wüllinger élt is az engedéllyel, felépítette az üzemét, melynek a helyét is ismerjük: „a kvárdai hit. (eles) t.könyv 48-ik sz. birtok ívén 487. helyr. sz. a. pázsit telkén”, s azt is feljegyezték, hogy ez a terület nemesi birtok.²²¹

A malomtulajdonosok közül a századfordulón a legismertebb Rochlitz Lipót volt, aki elődjétől 1886-ban vette át a céget. Lipót feleségétől, Friedman Lénitől Mándokon született az a Vilmos, aki az üzletvezető lett, míg 1900. április 23-án, 28 éves korában el nem hunyt.²²²

Rochlitz Lipót 1894-ben ajánlatot tett a kisvárdai képviselő-testületnek, hogy megoldja a település világítását, mégpedig elektromos árammal, a műmalom gépeire szerelendő dinamók révén. A szerződés megkötötték, s noha az áramszolgáltatás néha akadozott, ezeken a nehézségeken átgépette a vállalkozót az, hogy 1902-től Rochlitz is bekerült a képviselők közé, és tagja lett a gazdasági bizottságnak, így a világítás körüli problémákat mindig sikeresen túlélte.

A villanyvilágításban fordulatot jelentett, hogy 1917-ben megalakult a Kisvárdai Villamosság és Műmalom Rt., és átvette a korábbi Rochlitz-féle üzemet. Ennek a cégnek a létrehozói jórészt a helyi zsidóság köréből, és az általuk vezetett bankból kerültek ki. A 2500 db 200 K névértékű részvényből a legtöbbit, 650-et jegyzett a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet, Szántó Ármin 500, Radó Adolf, Vadász Dezső kisvárdai kereskedők 100-100 részvényt, a bank vezérigazgatója Kálmán Sándor pedig szintén 100 darab részvényt vásárolt. A részvénytársaság megalakításában a Miskolci Hitelintézet is nagy szerepet vállalt. A politikai támogatást jelzi, hogy a főispánnak és a járási főszolgabírónak is voltak részvényei, s hogy az új cég elnöke maga a főispán volt, a felügyelő bizottságé Orosz Miklós cs. kir. kamarás. A vezetőség tagjai is a pénzügyi és a politikai élet reprezentánsaiból kerültek ki.²²³ 1927-ben a cég alaptőkéje 125 000 pengő volt.

Ebben az időben az igazgatóság: Kálmán Sándor elnök, Szántó Ármin ügyvezető igazgató, Kriston Ferenc, dr. Zsiday Dániel, dr. Keller József, dr. Bihari Emil, Radó Adolf, dr. Szmrecsányi László, Vadász Dezső, dr. Schönwald Miklós. A felügyelő bizottság: Szalánczy Bertalan, Kundler József, Roth Miksa, dr. Kausay Ödön.²²⁴

1931-ben Szántó Árminről közlik, hogy a Műmalom vezetője, az OMKE választmányi tagja. 1939-ben azt írták az üzemről, hogy teljesítőképessége 24 óránként 4 vagon, 7 szellemi, és átlag 22 fizikai munkást foglalkoztat, akiknek munkabére a kötelező minimális munkabérnél valamivel magasabb. Ekkor az üzem igazgatója Zsögöd István, főmolnára Szilágyi István, főkönyvelője Friedmann Ferenc, könyvelője Spitzer Henrik.²²⁵

Kisvárdá szerte ismert volt az ún. Fried-féle gőzmalom, amelyet az 1871-ben Kisvárdán született Fried Sámuel, és az 1880-ban szintén itt világra jött Fried Izidor 1903-ban vett meg. Az ipar alapjait ők is apjuknál, Józsefnél tanulták ki. Fried Sámuel 1905-ben elhunyt,²²⁶ de a malom működött tovább, olajütővel is rendelkezett. 1925-ben az üzemet bővítették, a fejlesztéshez hitelt vettek fel, 1928-ra azonban 116 000 pengőnyire eladósodtak, a malom a „Diner bank” zárgondnoksága alá került, és Bodnár István üzemvezető kapott az Ipar és Kereskedelmi Banktól teljes megbízotti felhatalmazást.²²⁷ 1939-ben azt írták az üzemről, hogy teljesítőképessége 24 óránként

2 vagon, állandóan 9 munkást foglalkoztat, főmolnára Tordai Lajos.²²⁸ 1941-es adatból azt tudhatjuk meg, hogy kapacitása napi 200 mm, 6 db Ganz hengersizéssel, 1 pár daráskővel, 2 pár kiórlőkővel, hántoló, zúzó, olajütővel, darutisztítóval modernül van felszerelve.²²⁹ 1944-ben Friedék tulajdonában 2 lakóház volt és a gőzmalom, ezek együttes értékét az MNB 250 000 pengőre becsülte, a tiszta vagyon azonban „csak” 167 000 pengőt tett ki.²³⁰ Az üzem a mai Liptay Béla úton volt, épületét már régen lebontották.

A XX. századig nem voltak nagyobb hatású ipari vállalkozások és cégalapítások. Jól jellemzi ezt a helyzetet a kortárs: *„Iparunk az a mostoha gyermek, melyről vajmi kevés kedvezőt regisztrálhatunk, kezdetleges, szegényes, sőt sokszor igazán ügyefogyott. Éppen az ipar szegényes voltából következik, hogy kevés intenzitással, kevés tőkével dolgozik.”*²³¹

Ismerünk olyan céget is, amelyik az ipari ágazat erősítésére alakult meg, ilyen volt az 1923-ban létrejött Iparfejlesztő Kereskedelmi Rt, amelyet Mandel Miksa és Rosenwasser Sándor vezettek,²³² de tevékenységüktől az ipar szerkezete olyan nagyot nem változott.

A kisvárdai foglalkozási struktúrájának egy részét, az 1900 és 1949 között az iparban dolgozók, illetve az eltartottak számát és arányát mutatja meg az alábbi összeállítás.²³³

	1900	1910	1920	1930
Kereső /fő/	1136	1348	1440	1767
%	13,7	13,4	12,6	12,6
Eltartott /fő/	1496	2100	2187	2636
%	18,1	20,9	19,1	18,6
Összes /fő/	2632	3448	3627	4403
%	31,8	34,3	31,7	31,2

A számarányok szerint a lakosság mintegy harminc százaléka az iparból élt, csakhogy ez az ipar meglehetősen kisüzemi szintű volt. 1910-ben az 1348 ipari kereső közül iparral 1301 fő, házi-és népiparral 42, vándoriparral 5 fő foglalkozott. Segéd nélkül 297 db „vállalat”, 1 segéddel 110 db, 2 segéddel 74 db, 3-5 segéddel 76 db, 6–10 segéddel 20 db, 11–20 segéddel 4 db iparvállalat dolgozott. Legtöbbször cipészként és csizmadiaként, (282 fő), szabóként (165 fő), és egyéb ruhaágakban (128 fő) dolgoztak. Asztalos és kőműves volt 92–92 fő, szállodás, vendéglős és kávéiparban 82 főt mutattak ki, gépgyártásban 64 fő kereste kenyerét, lakatosként 46 egyént regisztráltak.²³⁴ A többi iparágban ettől kevesebben dolgoztak.

Azért, hogy a számok mögött embereket is lássunk, az „ipari munkát” végző néhány személy rövid pályaképét is közreadjuk.

Berger Sámuel szeszgyárvezető tulajdonképpen édesapja foglalkozását folytatta. Sámuel Nyírtasson született 1893-ban, Ungváron és Kisvárdán tanult, a szakmát az apjánál sajátította el. 1911-ben kezdte meg tevékenységét a Fülöp-féle szeszgyárban, 1914-ben bevonult, s rá egy évre 75%-s hadirokkantként szerelt le. 1936-óta önállóan vezette anyja szeszgyárát.

Berkovics Elek, az Első Szabolcsmegyei Szeszgyár-berendezési vállalat tulajdonosa Nyírlövön született 1869-ben. 1896-ban alapította üzemét, amely az 1930-as évek végén Berkovics Sándor és Társai cég név alatt működött. Elvégeztek mindenféle rézműves, vízvezeték és szeszgyár-berendezési munkát.

Czitrom Hermann cipésmester 1898-ban született Vitkán. 1914-ben szabadult fel. Műhelyét még az apja alapította, tőle vette át a vezetést 1926-ban. Két segéddel és egy tanulóval dolgozott.

Ellenbogen Adolf szabómester a helyi ipartestület egyik megalapítója és vezetőségi tagja volt, 1935-ben hunyt el.

Gál Herman mérlegkészítő Tiszaszentimrén született 1862-ben, a magyar ipar almanachja szerint viszont Kunhegyesen. Gazdasági iskolát végzett, 1888-ban Karcagon önálló gépműhelyt nyitott, az almanach ellenben az 1912-es évet jelöli meg ennek a dátumaként, ami elég későinek tűnik a születési évhez képest. Az eltérő műhelynyitási időpontból következően különböznek

azok az évszámok is, amelyek azt mutatják, hogy mikor telepedett meg Kisvárdán. 1912-ben vagy 1914-ben jött Kisvárdára, itt mérlegkészítő – és javító műhelyt alapított. Egy segéddel dolgozott, több ipari kiállításon oklevelet és érmet is nyert.

Gelbermann Izrael pékmester 1865-ben született Csarodán. Désen tanulta ki a szakmát, itt és Kolozsváron önállóan működött, 1925-ben települt meg Kisvárdán. Munkáját két tanuló segítségével látta el, áruival kiváló minőségűek voltak, ezért üzlete nagy látogatottságnak örvendett.

Grósz József szabómester Ajakon született 1899-ben, apja Grósz Henrik, anyja Schwarcz Mária. Iskoláit szülőhelyén és Kisvárdán végezte, ezt követően szakmáját tanulta. 1915-ben szabadult fel, először mint segéd dolgozott, 1924-től lett önálló iparos.

Grünfeld Samu rum-és likörgyáros, Mezőlaborcon született 1886-ban. 1900-ban Kisvárdára költözött, apjával együtt vendéglős volt. 1921-ben alapította az üzemét. A Részvény serfőzde lerakata is nála volt.

Herskó Béla szücsmester 1913-ban született Kisújlakon. Iskoláit Késmárkon végezte, ezt követően szücsnek tanult. 1928-ban szabadult, szaktudását Késmárkon, Lipcsében és Ausztriában fejlesztette tovább. 1932-ben telepedett meg Kisvárdán. Tagja volt az Ipartestületnek.

Jakobovits Emánuel rum-és likörgyáros, a Dréher sörgyár kerületi főraktárosa. Gyártmányait gőzüzemű úton állította elő. Lipót nevű fia is rész vett az üzem vezetésében.

Jene Miklós kalaposmester Gyürén, más forrás szerint Kisvárdán született 1893-ban. Iskoláit Kisvárdán végezte, s utána a szakmáját tanulta ki. 1911-ben szabadult, segéd volt Szabadkán és Nyíregyházán. 1920-ban vagy 1922-ben nyitott önálló üzletet, női- és férfi kalapok javításával és árusításával foglalkozott. Az üzletet az 1931-ben bekövetkezett haláláig vezette. Két évig volt az orosz fronton, egy évig orosz fogságban, az ott szerzett betegsége (25%-os rokkant) hozzájárult korai halálához. Özvegye Weisz Jozefa.

Klein Adolf asztalosmester Nagybányán született 1913-ban. A szakmát Debrecenen tanulta ki, 1930-ban szabadult fel, ezt követően segédként dolgozott. 1936-ban Kisvárdán önálló mester lett, egy segéddel és egy tanulóval dolgozott.

Ifjabb Klein József cipésmester 1887-ben született Munkácson. 1904-ben szabadult fel az iparában, ezt követően ungvári, budapesti, munkácsi és kisvárdai mestereknél volt segéd. 1912-ben saját műhelyt alapított, ebben egy-egy segédet és tanulókat alkalmazott. Az Ipartestület előjáróságának és a tanoncvizsgáztató-bizottságnak tagja. 1914-től 1918-ig volt a világháborúban.

Ismert pékek voltak a Lampert család tagjai. Lampert Bernát sütőmester a Bereg megyei Kistrétfalun (más néven Kislucskán) született 1899-ben. 1915-ben Kisvárdán szabadult fel, 1921-ben önállósította magát. Műhelyében egy segéddel és egy tanulóval dolgozott.

Lampert Jenő pékmester 1905-ben szintén Kistrétfalun született. Iskolái elvégzése után a szakmát tanulta, miután felszabadult, több helyen dolgozott. 1933-ban lett önálló mester, egy segéddel és egy segédmunkással vezette az üzemét.

Lefkovits Bernát pékmester 1878-ban született Sátoraljaújhelyen. Miután a pékipart kitanulta, 1893-ban szabadult fel. Segédként dolgozott Poprádfelkán, Kassán és Ungváron. 1901-ben, (más adat szerint 1903-ban) önálló üzemet nyitott Kisvárdán, két segédet, és általában két-három tanulókat foglalkoztatott. Felesége, Ellenbogen Juliska is segítette az üzlet vezetését. Az Ipartestület sütőiparos-szakosztályának az elnöke, egy időben a hitközség választmányának is tagja volt, a Bikor-Cholim egyesület alelnöke.

Rosenfeld Lőrinc férfiniszabó 1880-ban született Hajdúnánáson. Iskolába is ott járt, majd a férfiniszabóságot tanulta ki, s több helyen szerzett szakmai ismereteket. 1907-ban nyitott önálló műhelyt Kisvárdán, raktárra és megrendelésre is dolgozott, kiváló munkájával és mérsékelt árral vonzotta a vevőket. Tagja volt az Ipartestületnek.

Rott Hermann cipésmester Ilken született 1861-ben. Iskoláztatás után a szakmát tanulta, segédként több helyen dolgozott, míg 1889-ben önálló lett. 1939-ben a helybeli cipészek közt a legidősebb volt. Tagja volt az Ipartestület választmányának, s a hitközség vezetőségének. Több

gyermeke közül Miklós (25%-os hadirokkant), kereskedő lett, József szintén kereskedő, tűzharcos, Sándor tűzharcos, Lajos olasz hadifogságot szenvedett.

Schwartz Miklós gépjavitómester Újfehértón született 1881-ben, Kisvárdán szabadult 1904-ben. Budapesten, Ungváron, és az ország nagyobb városaiban volt segéd. 1910-ban saját műhelyt alapított, mezőgazdasági gépek és motorok javításával foglalkozott. Az első világháborút végigküzdötte, helytállásáért több érmet kapott.

Weisz Adolf szabómester Vitkán született 1901-ben, 1908-ban szabadult, majd segédként kisvárdai és fővárosi mestereknél gyarapította tudását. 1914-1918 között a háborúban volt, a leszerelés után nőül vette Berkovics Jolánt, és 1919-ben megalapította műhelyét. Ebben általában egy-egy segéd és tanuló dolgozott. Tagja volt a tanoncvizsgáztató-bizottságnak.²³⁵

Látható, hogy a felsorolt személyek – és itt nem bemutatott társaik is –, általában önmaguk, vagy 1–2 személy segítségével végezték feladatukat. A század második évtizedében azonban már a kisvárdai gazdaság egészét tekintve is a magasabb rendű vállalkozási formák csírái bontakoznak ki, s ez az ipari ágazatban is kimutatható.

Az egyik olyan részterület, ahol ezek a változások regisztrálhatók, a szeszipar. Az 1916. évi XXIV. tc. megváltoztatta a szesz adótörvényt, és szőlőtörköly kifőzésére központi szeszfőző szövetkezet alakítását tette szükségessé. Ennek hatására 1917-ben: „Kisvárdai és a környék nagyobb szőlőbirtokosai Felsőszabolcsi Központi Szeszfőző Szövetkezet céggel egy ilyen szövetkezetet létesítettek, melyben minden belépni óhajtó szőlőbirtokost örömmel látnak.”²³⁶ A szövetkezet alapítói: Kastaly Ferenc, Sümeghy Béla, dr. György Ferenc, Papp József, Diner Gyula, Kun Samu, dr. Szmrecsányi László, Diner István, Grósz Benjamin és Grósz M. Lajos. A névsorból egyértelmű következtetés vonható le: a zsidó pénzügyi, értelmiségi és birtokos kör szövetkezett a keresztény államapparátussal, a birtokosokkal, értelmiségiekkel.

Felső-Szabolcs egyik legfontosabb terménye ekkoriban a burgonya volt, magából a terményből is jó jövedelemre tehetek szert a termelők, de még inkább azok a birtokosok, akik szeszgyárat működtettek, és abban burgonyaszeszt állítottak elő. A század elején kb. 70 ilyen üzem volt a vármegye területén, a Trianon előtti Magyarország mezőgazdasági szeszgyárainak egyharmada.

Egy 1921-es törvény szerint azonban nyersszeszt nem volt szabad forgalomba hozni, ezért azon szeszgyáraknak, akiknek nem volt finomító berendezésük, ipari szeszfinomító telepre kellett szállítaniuk a szeszt. A megyében 50 olyan gyár működött, amely nem rendelkezett finomítóval. 1922-ben a Nyírség és a Rétköz birtokos- és bérlő földesurai összefogtak, és az általuk a mezőgazdasági szeszgyáraikban termelt szesz finomítására, és szesz-szabadraktár üzemben tartására kértek engedélyt. A szövetkezet alakuló ülése 1922. május 14-én volt, augusztus 23-án pedig megkapták az iparendedélyt. Az új üzem Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezete néven kezdte meg tevékenységét. Induló tőkeként húsz részvényes 26000 pengőt fektetett be.

Az alapszabály kimondta: „A Szövetkezetbe csak olyan teljes körű egyén léphet be, akinek mezőgazdasági szeszgyára van, vagy aki ilyen szeszfőzdének bérlője, s aki vagyona felett szabadon rendelkezik. Tag jogi személy is lehet.”²³⁷

Szinte természetesnek vehetjük, hogy a korábbi szövetkezetekhez hasonlóan a főszervezők itt is az említettek köréből kerültek ki. Közülük is az 1919-ben kikeresztelkedett Diner család vezéregyénisége, István emelhető ki, aki: „anyagi és szellemi áldozatokkal hívta létre” a céget.²³⁸ Diner a húsz gazdatársával (pl. Reizman Samu) megalakított vállalkozásnak ügyvezető igazgatója is volt, és egyben az Ipar és Kereskedelmi Bank vezérigazgatója. A szövetkezet elnöke Csicseri Orosz György lett.

1926-ban az igazgató Goldstein Elek, a gyárvezető Berkovits Bertalan.²³⁹ A gazdasági világválság ennek a cégnek a lendületét is megtörte, kölcsönök felvételére is sor került, de a gyár bezárása fel sem merült. Az üzem 1930-ban 33 embert, a harmincas években átlag 10–15 tisztviselőt és 35–40 munkást foglalkoztatott, évente 9–11 hónapot dolgoztak. 1932-ben 240528 pengő volt a társaság üzletrésztőkéje, és már 53 szeszfőzde tartozott az érdekeltségi körükbe. 1935-ben a

főbb részvényesek: Diner István 3953 db, Rochlitz Dávid fiai (Mándok) 3494 db, dr. Szmrecsányi László 3243 db, Weisz Béla és Mór (Szabolcsbáka) 3272 db, Diner Béla 2482 db, Csicseri Orosz György (Budapest) 2232 db, Halmi Géza 1850 db, öz. Reismann Samuné 1399 db részvényel.²⁴⁰

1939-ben az igazgatóságot Csicseri Orosz György elnök, dr. Szmrecsányi László és Diner István alelnökök, gr. Degenfeld Pál, br. Horváth Gedeon, dr. Erdőhegyi Lajos, Góth László alkották. Ekkor hatvan szeszgyáros volt a szövetkezet tagja, a gyárnak modern, vízmelegítéses, folyton működő finomítója és víztelenítő készüléke volt. Nevezetessége volt a gyárnak, hogy működésének „melléktermékeként” uszodát is üzemeltettek a tulajdonosok, ezt a nagyközönség vehette igénybe.²⁴¹

A bankok szerepe a kapitalizmus új korszakában felértékelődött, ill. módosult. Már nem csupán hitelezői, finanszírozói egy tőlük független vállalkozó által létrehozandó üzemnek, üzletnek, de maguk is alapítottak ilyeket. 1918-ban a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet, a Mezőgazdák Bankja és Nagy Benő mérnök szervezte meg az 500000 korona alaptőkével létrejövő Építőipari és Fakereskedelmi Rt.-t, mely téglagyárat és fatelepet takart: „*működési köre a kisvárdai mészhomok téglá és cserépgyár átvételére és modern alapon való üzembe helyezése és továbbfejlesztéssel kapcsolatosan mindennemű építési-és faanyagok forgalomba hozatalára fog kiterjedni... külön építési osztály felállításával ki fogja terjeszteni működését a köz-és magánépítkezés minden ágára, utak építésére, tisztviselői és munkástelepek létesítésére és általában mindazon fontos és közérdekű feladatok megvalósítására, a melyek a hosszú háború által teremtett és Kisvárdán talán fokozottabban érezhető súlyos helyzetben az építőiparra várnak.*“²⁴² A cég alaptőkéje 1927-ben 600 darab 10 pengő értékű részvény volt.²⁴³

Szintén a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet hozta létre a már említett Villamossági Rt.-t (1917) és a Provincia Termény és Árukereskedelmi Rt.-t (1923). Ez utóbbinak alaptőkéje 1924-ben 120 millió koronára emeltetett. Az igazgatósága: Kálmán Sándor elnök, Erős György földbirtokos, (Fényeslitke), Kundler József, Rochlitz Béla földbirtokos, Kálmán Ignác kereskedő, dr. Szmrecsányi László földbirtokos, dr. Zsiday Dániel orvos, dr. Bihari Emil ügyvéd, Kastaly Ferenc főszolgabíró, dr. Halászy Cézár esperes plébános, (Fényeslitke). A felügyelő bizottságban tagok: dr. Fried Sámuel orvos, Roth Miksa, Vadász Dezső, Smilovits Dezső kereskedők.²⁴⁴

A Hitelintézet létrehozta a Műmalom és a Provincia mellett a Mezőgazdák Bankját és a Szatmár Vármegyei Takarékpénztárat is, legfontosabb alapításának mégis a Vulkán Műszaki és Kereskedelmi Rt. nevezhető. Ez utóbbi társaságnak 1921 augusztusában volt az alakuló közgyűlése, de már 1923-ban nevet változtatott Vulkán Vasöntöde és Gépgyár Rt.-re. Kezdetben lakatosmunkákat végeztek, tűzhely alkatrészeket gyártottak, s mint a névváltozás mutatja, öntödét is működtettek. Ennek segítségével öntöttvasból készült kályhaajtót, tűzhelylapot állítottak elő. A Magyar Pénzügyi Compass 1923. évi kötete az alábbi adatokat tartalmazza a cégről: alaptőke 1,2 millió korona, 6000 db 200 koronás részvényben. Az igazgatóságban szerepeltek: Kálmán Sándor elnök, az alapító bank vezérigazgatója, akiről Dienes azt állítja, hogy gépészmérnök volt, az Országos Hitelvédő Egylet igazgatósági tagja, s társelnöke a Baross Körnek. Hunek néhány évvel korábbi adattára szerint az OMKE kisvárdai fiókjának elnöke, kereskedelmi és iparkamarai beltag, több kereskedelmi vállalat vezetőségi tagja.

Harmathy Lajos gépészmérnök, ügyvezető igazgató, Milhoffer Ernő kereskedő, Rochlitz Béla földbirtokos, Kundler Jenő, a Hitelintézet igazgatója, dr. Bozsán Vilmos ügyész igazgatósági tagok.²⁴⁵

1927 körül a gépgyár főrészvényese, vagyis a Hitelintézet beolvasztotta a gyárba a szintén érdekeltiségéhez tartozó Építőipari és Fakereskedelmi Rt.-t, a Vulkán Műszaki és Kereskedelmi Rt. alaptőkéje így 6000 pengőről 48000 pengőre emelkedett.

A szervezeti átalakulást a személyek mozgása is követte, az elnök Kálmán maradt, az igazgatóság viszont kiegészült dr. Bihari Emil ügyvéddel, Kastaly Ferenc főszolgabíróval, Halmi Géza földbirtokossal és dr. Fried Sámuel orvossal. A felügyelő-bizottság Roth Miksa igazgatóból, Smilovics Dezső kereskedőből és Vadász Ferenc nagykereskedőből állt.²⁴⁶

A fenti névsor ismét csak azt erősíti meg, hogy a gazdasági érdekek semmissé teheték az emberek közötti felekezeti különbségekből fakadó esetleges ellentéteket, sőt szoros összefogást is biztosíthattak a társadalom különböző indíttatású, de egy adott pillanatban a vezető réteghez tartozó tagjai között.

Ebben az időben a dolgozók létszáma legfeljebb félszáz lehetett, ehhez képest az igazgatóság és a felügyelő bizottság nagy létszámúnak tűnik, de az öntöde tudott olyan nyereséget produkálni, hogy hasznot hozott a banknak, a részvényeseknek. 1927-ben 3649 pengő, 1928-ban 4385 pengő volt a tiszta nyereség. Hamarosan következtek azonban a világválság éveit, amelyből végül kilábalta a cég. 1935-ben 169 ezer, 1936-ban 223 ezer, 1937-ben 330 ezer, 1938-ban 450 ezer pengős volt a forgalma, 1939-re 500 ezer pengőt terveztek.²⁴⁷

Mivel magában a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézetben is egy nagyobb bank, a Magyar Általános Hitelbank volt érdekelt, így az a Vulkánban is 80000 pengő érdekeltséggel rendelkezett 1938-ban. A Műmalom esetében ez az összeg 125000 pengőt tett ki.²⁴⁸ 1941-ben a Vulkán alaptőkéjét újabb 4000 darab 10 pengős részvény kibocsátásával 120000 pengőre emelték.²⁴⁹

A részvénytársaságnak nem csupán az alaptőkéje, hanem dolgozói létszáma is növekedett. Kezdetben 10 fő alatt volt az alkalmazottak száma, majd néhány tucatra duzzadt, 1939-ben már 110 alkalmazottat regisztráltak, közöttük 12 tisztviselőt. 1942-ben a munkások létszáma 150 főre emelkedett, hozzájuk kell még számítani azt a mintegy 20–25 ipari tanulót, akik a bevonult szakmunkásokat voltak hivatva pótolni. Ez a gyarapodás a hadimegrendeléseknek volt köszönhető.²⁵⁰ Az öntöde két olvasztóval működött, évente 1 millió mázsát meghaladó vasat volt képes feldolgozni. Nikkelező és lemezfeldolgozó gépeket is üzemeltettek, kereskedelmi öntvényeket, mérlegsúlyokat, zománcozott kályhákat és tűzhelyeket készítettek. A megye legnagyobb ilyen üzeme volt.

A helyi ipar szerkezetét az alapítások sem tudták lényegesen megváltoztatni, még ha a beutatott fejlődést tapasztalhattuk is. Jól mutatják ezt az adatok: 1930-ban a 635 kisvárdai ipari üzem közül segéd nélkül, vagyis egyedül dolgozott 367 fő, 1–2 segéddel 196 fő, 3–5 segéddel 55 fő, 6–10 segéddel 10 fő, 11–20 segéddel 4 fő. Húsz alkalmazott fölött a cipészüzem 28 fős, és a szeszfinomító 33 fős gárdája volt.²⁵¹

1941-ben az iparban 1202 kereső volt, az építőiparban 187, vagyis összesen 1389 fő. Közülük önálló volt 474, segítő családtag 17, fizikai munkás 857 ember, szellemi munkás 41 fő. Ha az eltartottakat is figyelembe vesszük, akkor az iparból 3770 fő, az építőiparból 626 fő, a bányászatból 1 fő tartotta fenn magát. Közülük 1650 önálló, 26 segítő családtag, 2626 fizikai, és 95 szellemi dolgozó volt.²⁵²

A felvázolt gazdasági helyzeten lényeges változások történtek az ún. zsidótörvények életbe lépésekor, ezeket a negatív módosulásokat a következő fejezetben ismertetjük.

A fejezet záró részeként szerepeljen itt ama foglalkozási kimutatás, melyet az 1944-es deportálási lista alapján állítottunk össze. Ekkor már a zsidótörvények korlátozó, tiltó rendelkezései módosították a néhány évvel korábbi állapotot, de hogy mennyire változtak meg a számok és az arányok, azt csak egy korábbi kimutatás alapján tudnánk megállapítani. Ilyen, az egész kisvárdai zsidóságra kiterjedő dokumentum nincs a birtokunkban.

Amint látható, legnagyobb számban a kereskedelemből élők (178 fő) voltak. Még nagyobb a kereskedők száma, ha azokkal együtt vesszük számításba őket, akikről konkrétan tudjuk, hogy mivel kereskedtek. Második helyen az alkalmi munkások, tehát valószínűleg a képzettség nélküliek voltak, őket követték a szabók, a varrónők a magánzók és a cipészek. A listán csak „munkás”-nak nevezetteket – lényegét tekintve egy kategóriába sorolhatnánk az alkalmi munkásokkal, hiszen csak a munka gyakorisága, illetve helye volt köztük a különbség, hiszen a gyári munkást is ide sorolták.

A gazdálkodó megnevezés sem igazán mutatja meg azt, hogy mit, kit sejtethünk mögötte, hiszen így nevezték meg Kundlert, Reismant, Pallait is, tehát közel sem a parasztság képviselőit.

Ez az összeállítás is – néhány bizonytalansága ellenére – jó bizonyíték arra, hogy a kisvárdai zsidóság kereskedelmi érzékéről, és a „szolgáltatás” néven összefoglalható tevékenységéről volt

inkább híres, s nem a kézműiparban betöltött szerepéről. A listán a nagyszámú cipészen és szábon kívül az iparnak alig néhány válfaját találhatjuk meg: asztalos, bádogos, kárpitos, rézműves, szűcs, kalapos, stb.

Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő
Alkalmazott	6				
Alkalmi munkás	3				
Állatorvos	1				
Állattenyésztő	1				
Alrabbi	1				
Asztalos	8	Segéd	1	Tanuló	2
Bádogos	16				
Béltisztító	1				
Bélyegző készítő	1				
Bérautós	1				
Bércsépítő	2				
Bérkocsis	4				
Biztosító	3				
Bodnárszegéd	1				
Borbély	3				
Borkereskedő	1				
Bőrkereskedő	1				
Cipész	43	Segéd	1	Tanuló	2
Cipőfelsőrész-készítő	24				
Cipőkereskedő	1				
Cipőkrém-készítő	1				
Cserépkályha kereskedő	1				
Cukrász	2				
Dohányárus	1				
Drogista	1				
Egyházfi	2				
Előimádkozó	1				
Építési vállalkozó	1				
Fakereskedő	3				
Fényképész	1				
Festő	1				
Fiákeres	2				
Fodrász	17	Tanuló	2		
Fogász	4				
Fogorvos	1	Fogtechnikus	5	Fogtechnikus tanuló	1
Földműves	4				
Főrabbi	1				
Fuvaros	22				
Fürdőmunkás	1				
Fűzőnő	6	Segéd	1		
Gazda	1				
Gazdálkodó	9				
Gazdasági alkalmazott	1				
Gazdasági tisztviselő	1				
Gazdatiszt	1				

Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő
Gépész	3				
Gépi hímző	1				
Gépíró	4				
Gépjavító	1				
Géplakatos	9	Tanuló	1		
Gimnáziumi tanár özvegye	1				
Gyári munkás	4				
Gyermeknevelő	1				
Gyógynövény-kereskedő	1				
Gyógyszerész	1	Segéd	1		
Háztartási alkalmazott	11				
Hentes és mészáros	2				
Hímző	2				
Hímző előnyomó	1				
Hitközségi jegyző	1				
Hítk. tisztviselő, alkalmazott	9				
Hitoktató	6				
Hivatalnok	1				
Illatszertáros	1				
Imádságkezdő	1				
Iparos	1				
Iskolaszolga	1				
Izraelita metsző	4				
Jegykezelő	1				
Jogász	1				
Kalapos	5	Segéd	1		
Kántor	1				
Kántor-jelölt	1				
Kárpitos	3	Tanuló	1		
Kereskedelmi alkalmazott	5				
Kereskedő	178	Segéd	19		
Kertész	1				
Kertésztanuló	1				
Kézimunkázó	3				
Kifutó	7				
Kisegítő	1				
Kocsis	6				
Kórházi ételmező	1				
Kozmetikus	2				
Kőfaragó	1	Tanuló	1		
Kőműves	1				
Könyvelő	4				
Könyvkötő	1				
Laboratóriumi asszisztens	1				
Lakatos	2				
Magánzó	59				
Malom munkás	4				
Malomtulajdonos	1				
Marhakereskedő	1				
Mázsáló	1				
Mérlegkészítő	1	Segéd	2		

Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő
Mérlegkölcsonzó	1				
Mérnök	5				
Molnársegéd	1				
Mosodás és mosónő	2				
Mozi küldőnc	1				
Munkás	27				
Műszerész	5				
Napszámos	172				
Nyomdász	6	Segéd	1	Tanuló	1
Nyug. hitközségi alkalmazott	1				
Nyug. iskolaigazgató	1				
Nyug. MÁV intéző	1				
Nyug. mozdonyvezető	1				
Nyug. orvos	1				
Nyug. postai tisztviselő	2				
Nyug. Rt. igazgató	1				
Nyug. számtartó	1				
Nyug. számviteli főtanácsos	1				
Nyug. szeszgyárvezető	1				
Nyug. tanár	4				
Nyug. tisztviselő	3				
Nyugdíjas	2				
Órás	13	Segéd	1	Tanuló	1
Orvos	7				
Óvónő	1				
Őstermelő	1				
Pék	6	Inas	1	Segéd	2
Pincemester	2				
Pincér	2				
Rabbi	3				
Rabbi helyettes	1				
Rabbi-jelölt	1				
Rabbi növendék	1				
Rajzoló	2				
Raktáros	1				
Rézműves	5	Segéd	1		
Sapakkészítő	2				
Segéd	1				
Segéd rabbi	1				
Segédtanító	1				
Sofőr	1				
Szabó	76	Inas és segéd	14	Tanuló	8
Szakácsnő	1				
Szállító	1				
Szállodás	2				
Szappanfőző	2				
Szeszfőző	7				
Szeszgyárvezető	1				
Szeszkereskedő	1				
Szikvízkészítő	7				
Szőlőmunkás	3				

Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő	Foglalkozás	Fő
Szűcs	2				
Szülésznő	1				
Takarító	1				
Talmudista	3				
Tanító	20				
Tanonc	3				
Technikus	2				
Templomszolga	1				
Terménykereskedő	2				
Tisztviselő	30				
Tollkereskedő	2				
Utazó	3				
Ügynök	6				
Ügyvéd	13				
Ügyvédjelölt	1				
Úveges	3	Segéd	2		
Úvegkereskedő	1				
Üzemi alkalmazott	1				
Vágóhídi munkás	1				
Varrónő	63	Segéd	1	Tanuló	3
Vásároló	1				
Vendéglős	1				
Villianszerelő	4				
Volt burgonyakereskedő	1				
Volt kereskedő	2				
Volt kocsmáros	1				
Volt mészáros	1				
Volt szabó	1				
Volt szatócs	1				
Volt szeszfőző	1				
Zenetanár	1				
Zsákkölcsönző és javító	2				

253

JEGYZETEK

- ¹ Emlékkönyv: 31. p.
² MZSO V./1.: 107. p.
³ U. o.: 114. p.
⁴ MZSO XII.: 77. p.
⁵ Kriveczky: 84. p.
⁶ Gábor: 38. p.
⁷ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 35. Nr. 22.-26. 1770.
⁸ Kriveczky: 84. p.
⁹ SZSZBML XIII. 23. báró Horváth család iratai F. 4. No. 24.
¹⁰ MOL P-643. Szőgyény-Marich 1. cso. 15 poll. 1782. Fol. 157.
¹¹ Virágh Ferenc: Adatok Kisvárdai történetéhez: Felsőszabolcs, 1934. 23. sz. 1. p.
¹² Gonda: 265. p.
¹³ Láczy: 40. p.
¹⁴ SZSZBML IV. A. 1 F. 35. No. 92. 1785.
¹⁵ Láczy: 39. p.
¹⁶ MOL P. 112. Herceg Eszterházy család levéltára Rsz. 2283/180l. Kisvárdai uradalom, közli: Kriveczky: 88. p.
¹⁷ Páll: 163-174. p.
¹⁸ Takács III.: 84. p.
¹⁹ SZSZBML IV. A. 7/a. Conscriptio regnicolaris Oppidi Kiss-Várda, 1828.
²⁰ Bácskai: 186. p.
²¹ Corpus Juris Hungarici CD
²² Gonda: 267. p.
²³ Puskás: 36. p.
²⁴ Somogyi II.: 33. sz. 1. p.; SZSZBML 1848. IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.

- ²⁵ SZSZBML IV. A. 7/a. Conscriptio regnicolaris Oppidi Kiss-Várda, 1828.
- ²⁶ Fényes: 271. col.
- ²⁷ Takács III.: 81. p.
- ²⁸ Kriveczky: 111-112. p.
- ²⁹ 57/1902, 59/1904. Halotti anyakönyv (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- ³⁰ SZSZBML XII. /1.
- ³¹ Baross: 598-599. p.
- ³² A kiszvárdai pénzüntézetek I.: Kiszvárdai Lapok, 1892. 7. sz. 1. p.
- ³³ A kiszvárdai pénzüntézetek II.: Kiszvárdai Lapok: 1892. 8. sz. 1. p.
- ³⁴ SZSZBML IV. B: 411. Agrárszocialista Gyűjtemény 31. sz. pall. közli: A munkásság: 54-55. p.
- ³⁵ Földbirtok vétele: Kiszvárdai Lapok, 1905. 2. sz. 2. p.
- ³⁶ Népszámlálás 1910./2.: 611. p.
- ³⁷ Gazdacímár 1911.: 632. p.
- ³⁸ Puskás: 40. p.
- ³⁹ Birtok parcellázás: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 52. sz. 1. p.
- ⁴⁰ Gazdacímár 1925.: 300. p.
- ⁴¹ U. o.: 298-318. p.
- ⁴² MOL Z. 19. Magyar Nemzeti Bank. Hitelinformációk. 1924-1944. 24. d. közli: Maczkó: 168. p.
- ⁴³ Gazdacímár 1931.: 14. p.
- ⁴⁴ Üzemi adatok: 386-387. p.
- ⁴⁵ U. o.: 388. p.
- ⁴⁶ Földbirtokviszony 1935: 194-195. p.
- ⁴⁷ Gazdacímár 1935.: 277. p.
- ⁴⁸ U. o.: 276-295. p.
- ⁴⁹ Puskás: 43, 49. p.
- ⁵⁰ Dienes: mell. 138. col.
- ⁵¹ SZSZBML V. 347. Kiszvárdai nagyközség önkormányzati iratai 1940. Zsidó tulajdonban lévő birtokok kimutatása, 1940. február 10.
- ⁵² Dienes: mell. 135-136. p.
- ⁵³ Almanach 1940.: 37. p.
- ⁵⁴ Népszámlálás 1941.: 138-139, 294-295, 610-611. p.
- ⁵⁵ Hanák: 17. p.
- ⁵⁶ Takács II.: 130. p.
- ⁵⁷ Gonda: 267. p.
- ⁵⁸ Werner: 14. p.
- ⁵⁹ Kitüntetés: Kiszvárdai Lapok, 1909. 22. sz. 2. p.
- ⁶⁰ 100 éves cég: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 31. sz. 2. p.
- ⁶¹ Orosz: 109. p.
- ⁶² SZSZBML IV. A. 7/a. Conscriptio regnicolaris Oppidi Kiss-Várda, 1828.
- ⁶³ Hatvan üzlet: Kiszvárdai Lapok, 1889. 15. sz. 1. p.
- ⁶⁴ SZSZBML 1848. IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
- ⁶⁵ Takács III.: 83-84. p.
- ⁶⁶ Somogyi II.: 31. sz. 1. p.
- ⁶⁷ SZSZBML 1848. IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
- ⁶⁸ Régibb igazolási jegyek: 1855. 9. hó 21.; 1888. 10. hó 19.
- ⁶⁹ Régibb igazolási jegyek: 1855. 1. hó 24., 1855. 4. hó 12., 1855. 9. hó 11., 1857. 4. hó 18.
- ⁷⁰ U. o.: 1867. 3. hó 2.
- ⁷¹ Somogyi II.: 48. sz. mell. 1. p.
- ⁷² Régibb igazolási jegyek: 1861. 5. hó 27.
- ⁷³ SZSZBML 1848. IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
- ⁷⁴ SZSZBML V. A. 101. 15. köt. 394/1841. bj., közli: Riczu: 10. p.
- ⁷⁵ SZSZBML X. 204./10. 12. Kis-Várda M. Városa Épületeinek Össze Írása és Betse az 1843/4-ik Évből
- ⁷⁶ Címtár: 56. p.
- ⁷⁷ Dienes: mell. 309. col.
- ⁷⁸ Születési anyakönyv 92/1917. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd).
- ⁷⁹ Dienes: mell. 102, 126, 241, 338, 421. col.
- ⁸⁰ Régibb igazolási jegyek: 1866. 6. hó 18.
- ⁸¹ U. o.: 1866. 1. hó 10.
- ⁸² Hirdetés: Kiszvárdai Lapok, 1900. 37. sz. 4. p.
- ⁸³ Berger Ignác és Társa értesítése 1902. (Rétközi Múzeum, Kiszvárd)
- ⁸⁴ Hirdetés: Felsőszabolcsi Gazda, 1939. 7. sz. 1. p., Dienes: mell. 7. col.
- ⁸⁵ Néző II.: 27-40. p.
- ⁸⁶ Hírek: Felsőszabolcs, 1929. 18. sz. 3. p.
- ⁸⁷ Emlékkönyv: 77. p.
- ⁸⁸ Bizományi raktár Kiszvárdán: Szabolcs, 1874. 30. sz. 4. p.
- ⁸⁹ Hirdetés: Szabolcs, 1873. 13. sz. 4. p.
- ⁹⁰ Somogyi Rezső levele, Kiszvárd, 1873. február 22. (Kiszvárd, Városi Könyvtár helyismereti gyűjtemény)
- ⁹¹ Halálozás: Kiszvárdai Lapok, 1892. 16. sz. 2. p.
- ⁹² Kompas I.: 309. p.
- ⁹³ Halálozás: Felsőszabolcs, 1935. 10. sz. 3. p., 93 éves korában meghalt Széll Mihály: Nyírvidék, 1935. 209. sz. 2. p.
- ⁹⁴ Vas: 79-80. p.
- ⁹⁵ Canonica visitatio 1828.: Jegyzőkönyv (Római katolikus plébánia, Kiszvárd)
- ⁹⁶ Halotti anyakönyv 265/1899. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd).
- ⁹⁷ Születési anyakönyv 40/1904. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- ⁹⁸ Képviselőtestületi ülés: Felsőszabolcs, 1929. 53. sz. 11. p.
- ⁹⁹ SZSZBML XVII. 27. Kiszvárdai nagyközség Nemzeti Bizottságának iratai, 1947.
- ¹⁰⁰ Görömbei András: Vegyes dolgok Kis-Várdáról és vidékéről: Szabolcs, 1873. 26. sz. 1-2. p.
- ¹⁰¹ Csöd Kiszvárdán: Kiszvárdai Lapok, 1890. 22. sz. 3. p.
- ¹⁰² Kéz kezét mos: Kiszvárdai és Vidéke, 1910. 46. sz. 1. p.
- ¹⁰³ SZSZBML. Kiszvárdai nagyközség önkormányzati iratai V. 347. 160. Kgy. 5311./K. 1925. Véghatározat. A kiszvárdai országos vásár: Kiszvárdai Vidék, 1941. 33. sz. 3. p.
- ¹⁰⁴ Tilos a házalás: Kiszvárdai Lapok, 1909. 32. sz. 2. p.
- ¹⁰⁵ Húsmizéria: Nyírvidék, 1880. 26. sz. 3. p.
- ¹⁰⁶ Vásár- zsidó nélkül: Kiszvárdai Lapok, 1894. 24. sz. 2. p.
- ¹⁰⁷ Ros Hasonó: Kiszvárdai és Vidéke, 1911. 39. sz. 3. p.
- ¹⁰⁸ Hirdetés: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 1. sz. 5. p.
- ¹⁰⁹ Értesítés: Kiszvárdai Friss Újság, 1911. 5. sz. 4. p.
- ¹¹⁰ A kiszvárdai közraktár: Kiszvárdai Lapok, 1891. 4. sz. 1. p.; 5. sz. 2. p.; 30. sz. 3. p.
- ¹¹¹ Óriási tűzvész Kiszvárdán: Kiszvárdai és Vidéke, 1911. 31. sz. 3. p.
- ¹¹² Kompas I.: 307-308. p.
- ¹¹³ SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírása jegyzéke 1944. április hó.

- 115 Háger: 344. p.
116 U. o.
- 117 Dienes: mell. 251. col., Halotti anyakönyv 55/1941. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 118 Népszámlálás 1900./2.; 1910./2.; 1930./2.; 1930./2.
119 Meggyesi Istvánné visszaemlékezése, közli: Orosz: 112. p.
- 120 Balla: 3. p.
121 Címtár: 198. p.
- 122 Kompassz II.: 1325-1326. p. és Kompassz I.: 307. p.
123 Dienes: mell. 93, 124, 423. col.
- 124 Az OMKE kiszvárdai testületének megalakulása: Kiszvárdai Friss Újság, 1912. 20. sz. 2. p.
- 125 Impozáns külsőségek között alakult meg az OMKE kiszvárdai körzete:
Felsőszabolcs, 1934. 18. sz. 1. p.
126 Címtár: 195. p.
- 127 Virágh: 144. p.
128 Halálozás: Kiszvárd és Vidéke, 1911. 27. sz. 5. p.
- 129 Halotti anyakönyv 142/1911. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 130 Dienes: mell. 36, 94, 99, 119, 147, 203, 215, 225, 306, 318, 338, 339, 423. col.; Hunek: mell. 83, 85, 87, 88, 89. p.; MOL Z. 19. 27. d. közli: Maczkó: 172. p.
- 131 Dienes: mell. 310. col., MOL Z 19. 24. d. közli: Maczkó: 182-183. p.
- 132 Dienes: mell. 217. col.; Háger: 345. p., Hunek: mell. 85. p., SZSZBML V. 347. 70. d., Magyar Pénzügyi Compass 1927/28.; Magyar Pénzügyi Compass 1935/36.; SZSZBML IV. B. 411. 749. d. 1929. közli: Maczkó: 186. p.; SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.
133 Balla: 1. p.
- 134 Rozipál Györgyné visszaemlékezése, Kiszvárd. 1998. Idézi: Maczkó: 187. p.
- 135 Dienes: mell. 169-170. col.
136 Dienes: mell. 245. col.
- 137 A Baross Szövetség kiszvárdai fiókjá: Kiszvárdai Vidék, 1941. 15. sz. 4. p.
138 SZSZBML IV. B. 411. 30650/1941.
- 139 Népszámlálás 1941.: 452-453, 610-611. p.
140 Népszámlálás 1941.: 452-453, 610-611. p.
- 141 Somogyi I.: 5. p.
142 Dienes: mell. 102, 338. col.
- 143 Címtár: 201. p.
- 144 SZSZBML Kis-Várda városában lakó izraelitáknak egyházi születési, házassági és esketési anyakönyve, 15./1891.; Halotti anyakönyv 172/1905.; Születési anyakönyv, 323/1904, 380/1904, 400/1904, 121/1905. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 145 Címtár: 74. p.; Dienes: mell. 323. col.
- 146 Címtár: 197. p.; Dienes: mell. 323. col.
- 147 Halotti anyakönyv 228/1902. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 148 Születési anyakönyv 341/1908. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 149 Képviselőtestületi gyűlés: Kiszvárd és Vidéke, 1912. 38. sz. 2. p.
- 150 Megnyílt az új mozi: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 3. sz. 3. p.
- 151 Kompassz: I. 307. p.
152 Dienes: mell. 123. col.
- 153 Körlevél, 1905. (Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kiszvárd); Fúzió: Kiszvárdai Lapok, 1907. 15. sz. 2. p.
- 154 Dienes: mell. 273. col.
- 155 Címtár: 196. p.
- 156 SZSZBML IV. A. 1. Prot. XXV. f. 331. közli: Koroknay: 429. p.
- 157 SZSZBML 1848. IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.
- 158 Somogyi II. 48. sz. mell. 1. p.
- 159 Hírek: Kiszvárdai Lapok, 1888. 4. sz. 3. p.
- 160 Somogyi I.: 4. p.
- 161 Almanach: 93. p.
- 162 Címtár: 193. p.
- 163 Hunek: 336. p.
- 164 Hunek: mell. 83, 85, 86, 88, 89. p.; A magyar katona: XVI.
- 165 SZSZBML Kiszvárdai nagyközség önkormányzati iratai V. 347. 70. d.
- 166 Halotti anyakönyv 276/1909. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 167 Almanach: 93. p.
- 168 Születési anyakönyv 349/1905. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 169 Dienes: mell. 262. col.; Mennér Ödön: Modern patikát álmotott: Kelet-Magyarország, 1991. 34. sz. 9. p.
- 170 Címtár: 193. p.
- 171 Dienes: mell. 457. col.
- 172 MOL Z. 19. 24. d. közli: Maczkó: 180. p.
- 173 Hunek: 336. p.; mell. 83, 88. p.
- 174 SZSZBML V. 347. 70. d.; Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó
175 Almanach: 93. p.
- 176 Címtár: 193. p.
- 177 MOL Z. 19. 24. db. közli: Maczkó: 180. p.
- 178 Hunek: 336. p.
- 179 SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.
180 Hunek: 336. p.
- 181 U. o.: mell. 86. p.
- 182 SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.
- 183 Nézó: 347-364. p.
- 184 Borovszky: 323. p.
- 185 Huszonöt év: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 5. sz. 1. p.
- 186 Ipar és Kereskedelmi bank alakult Kiszvárdán: Nyírvidek, 1886. 3. sz. mell. 2. p.
- 187 Az iparbankról: Kiszvárdai Lapok, 1890. 37. sz. 3. p., 42. sz. 4. p., 1891. 14. sz. 2. p.
- 188 A helybeli Ipar és Kereskedelmi Bank közgyűlése: Kiszvárdai Lapok, 1891. 14. sz. 2. p.
- 189 A kiszvárdai pénzügyintézetek I.: Kiszvárdai Lapok, 1892. 7. sz. 1. p.
- 190 Huszonöt év: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 5. sz. 1. p.
- 191 A kiszvárdai kölcsönös egyesület 10 éves fennállásának elnöki jelentése: Kiszvárdai Lapok, 1907. 4. sz. 2. p.
- 192 Új pénzügyintézet: Kiszvárdai Lapok, 1903. 36. sz. 2. p.
- 193 Huszonöt év: Felsőszabolcs, 1929. 10. sz. 1. p.
- 194 MOL Z 93. Pénzügyintézet Központ. Revizori Osztály, 1859-1950. 207.cs, 640.tétel. közli: Maczkó: 160. p.
- 195 A Hitelszövetkezet új székháza: Kiszvárdai Lapok, 1909. 50. sz. 3. p.

- 196 Halálozás: Szabolcsi Újság, 1915. 29. sz. 3. p.
 197 Hírek: Szabolcsi Újság, 1915. 31. sz. 2. p.; Halotti a-
 nyakönyv, 151/1915. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
 198 Háger: 345. p.
 199 Jegyzetek: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 16. sz. 1. p.
 200 Almanach: 93–94. p., Elnökválasztás: Felsőszabolcsi
 Hírlap, 1910. 17. sz. 2. p., Kompass I.: 303–309. p.; Há-
 ger: 345. p.; Címtár: 202–203. p.; Dienes: mell. 190,
 110, 189. col.
 201 A Takarékpénztár részvényeinek megvétele: Felső-
 szabolcsi Hírlap, 1916. 10. sz. 3. p.
 202 Hírek: Felsőszabolcs, 1929. 13. sz. 5. p.
 203 Maczkó: 158. p.
 204 Hűs év története Felsőszabolcsban: Felsőszabolcs,
 1929. 1. sz. 1. p.
 205 Berend: 113, 115, 116. p.
 206 Halotti anyakönyv 252/1913. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 207 Grósz Ignác halála: Felsőszabolcsi Hírlap, 1913. 46.
 sz. 3. p.
 208 Gonda: 267. p.
 209 SZSZBML IV. A. 7/a. Conscriptio regnicolaris
 Oppidi Kiss-Várda, 1828.
 210 SZSZBML IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók
 összeírása 1848.
 211 Virágh: 107. p.
 212 MOL Dep. Civ. 1829/2/148. idézi: Kriveczky: 84. p.
 213 Iparosok: 24–25. p.
 214 Hírek: Kisvárdai Lapok, 1898. 14. sz. 2. p.
 215 Almanach: 95. p.
 216 Iparosok szervezkedése: Kisvárdai és Vidéke, 1912. 7.
 sz. 3. p.
 217 Régebbi igazolási jegyek: 1867. 11. hó. 20.
 218 U. o.: 1855. 8. hó. 22.
 219 Tűzvész Kisvárdán: Nyírvidék, 1881. 10. sz. 3. p.
 220 Régebbi igazolási jegyek: 1864. 7. hó 5.
 221 U. o.: 1865. 6. hó. 21., 1861. 8. hó 29.
 222 Halotti anyakönyv 87/1900. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
- 223 Villamosítás: 163–165. p.
 224 Kompass I. 308. p.
 225 Hunek: mell. 88. p.; Dienes: mell. 190. col.
 226 Halotti anyakönyv 28/1905. (Anyakönyvi hivatal,
 Kisvárdai)
 227 Maczkó: 163, 175. p.
 228 Dienes: mell. 99. col.
 229 Magyar ipar: 57. p.
 230 Maczkó: 163. p.
 231 A kisvárdai pénztintézetek III.: Kisvárdai Lapok,
 1892. 9. sz. 1. p.
 232 Új cégek Kisvárdán: Nyírvidék, 1923. 224. sz. 4. p.
 233 Népszámlálás 1900./2.; 1910./2.; 1930./2.; 1930./2.
 234 Népszámlálás 1910./2. 612–613. p.
 235 Dienes: mell. 37, 79, 107, 111, 123, 126, 147, 164,
 191, 220, 224, 312. col.; Ipari almanach: 569–572,
 575, 578. p.; Hunek: mell. 84. p.,
 236 Közgazdasági felhívás: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917.
 4. sz. 3. p.
 237 Ahol a gyümölcs: 63. p.
 238 Háger: 344. p.
 239 Címtár: 195. p.
 240 Ahol a gyümölcs: 70, 75. p.
 241 Dienes: mell. 353. col.
 242 Hírek: Felsőszabolcsi Hírlap, 1918. 33. sz. 3. p.
 243 Kompass I.: 308. p.
 244 Kompass I.: 308. p.
 245 Pusztai: 16. p., Dienes: mell. 419. col.; Hunek: mell.
 84. p.
 246 Pusztai: 26. p.
 247 Pusztai: 30, 39–40. p.
 248 Berend: 624. p.
 249 Pusztai: 56. p.
 250 Pusztai: 40, 65. p.
 251 Virágh Ferenc: Kisvárdai a számok tükrében: Felső-
 szabolcs, 1935. 6. sz. 1–2. p.
 252 Népszámlálás 1941: 452–453, 610–611. p.
 253 SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidók
 összeírásai jegyzéke 1944. április hó.

Kain József építőanyag-kereshető levélpapírja

Az 1886-ban alapított Kisvárdai Ipar-és Kereskedelmi Bank

Az 1866-ban üzletet nyitott Berger Ignác kirakata

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG HELYZETE AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNYTŐL MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSÁIG

A trianoni döntések felülvizsgálatának, revíziójának csapdájába kényszerített, s így a német külpolitika oldalára került hazai politikai elit a harmincas évek végétől kezdve meghozta azokat a törvényeket, amelyek a zsidóságot fokozatosan kirekesztették, majd elszigetelték a társadalom nem zsidó tagjaitól. Ezek a rendszabályok egyúttal előre vetítették ezeknek a magyar állampolgároknak a várható pusztulását is. A megsemmisítő táborokig hosszú út vezetett, ennek az útnak az állomásait kísérvük most nyomon.

Az első lépések egyike az országban tartózkodó idegen állampolgárok (főleg zsidók) kiszűrése, kitoloncolása volt. A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) gyakran szólította fel a Kisvárdán tartózkodó izraelitákat állampolgárságuk igazolására. Így történt ez az 1875-ben Felső-Vissón (Máramaros vármegye) született Schwartz Náthántól, és Frucher Eliz szülőktől származó Schwartz Zsigmond esetében is. Az érintett eleget tett a felszólításnak:

„Tekintetes Községi Elöljáróság!

Alulírott Schwartz Zsigmond izr. húsfelügyelő, kisvárdai lakos tisztelettel bejelentem, hogy a község képviselőtestülete 251. Kgy 5189/913. K.szám alatt hozott véghatározatával a község kötelekébe felvett és ez alapon községi illetőségemet Kisvárdai község terhére elismerte, melynek alapján felvételi díjban 10 koronát a község pénztárába be is fizettem. A községben folyó idegenellenőrzés folyamán arra lettem kötelezve, hogy 1921. évi július hó 26. napján Kisvárdai községben bírt illetőségemet igazoljam, miután községi illetőségemet még 1921. évet megelőzően, vagyis 1913. évben megszereztem, így kérelmem az alább felsorolt okmányok csatolása kapcsán oda irányul, hogy részemre oly tartalmú illetőségi bizonyítvány állíttassék ki, melyben igazolva van, hogy én 1921. évi július hó 26. napján Kisvárdai községben bírtam illetőséggel.

Az illetőségi bizonyítvány kiállításának alapjául a következő okmányokat csatolom:

- 1. saját születési kivonatokat és házassági tanúsítványomat,*
- 2. atyám: Schwartz Náthán születési és házassági kivonatát,*
- 3. atyám: Schwartz Náthán és nagyatyám Schwartz Ábrahám halotti kivonatát.*
- 4. Mád község elöljáróságának 212/938. szám alatt kiállított községi bizonyítványát, mely szerint nagyatyám az 1875-1880. években Mád községben lakott és ott adót fizetett.*
- 5. A mádi izr. hitközség igazolványát, melyszerint atyám és nagyatyám 1880-1896. évig a mádi izr. egyháznál, mint főbbik működtek.*
- 6. Kisvárdai község elöljáróságának 157. és 1756/1938. számok alatt kiállított községi bizonyítványait, melyeknek tanúsága szerint 1909. évtől állandóan megszakítás nélkül Kisvárdai községben lakom és 1921. évet megelőzően, vagyis még 1913. év óta a községben adózom.*

Kisvárdai, 938. jan. 31.én Tisztelettel Schwartz Zsigmond kisvárdai lakos.”¹

Az egyénekenkénti, szórványos igazolások idővel mind gyakoribbak lettek, mind nagyobb csoportokra terjedtek ki, pl. június 2-án a főszolgabíró hivatalosan értesítette az elöljáróságot, hogy a KEOKH sátoraljújhelyi kirendeltsége 77 db állampolgársági igazoltatásra irányuló megkere-

sést terjesztett be a járási főszolgabíróhoz, ezt az időközben más hatóságoktól érkezett hasonló megkereséssel kiegészítve a főszolgabíró intézkedés végett átadja az előljárásnak. Az alábbi személyeket szeptember 13. és 15. között a saját érdekükben a községházára rendelték:²

Név	Lakhely	Név	Lakhely
1.özv. Elefánt Hermanné	Petőfi u. 31.	42.Schwartz Miklós	Horthy M. u.
2.Stern Miksa	Tisza I. u.	43.Gotlieb Dezső	Mester u. 3.
3.Grósz József	Kisvárdai Péter u.	44.Kesztenbaum Márkusz	Deák F. u.
4.Grósz Sámuel	Szabolcs vezér u.	45.Klein Antal	Ostrom u. 1.
5.Lampert Jenő	Szabolcs vezér u. 12	46.Goldmann Sándor	Jósa u. 20.
6.Goldstein Vilmos	Posta u. 20.	47.Weisz Ármin Arnold	Tompa M. u.
7.Goldstein Mór	Horthy M. u.	48.özv. Grósz Vilmosné	Petőfi u. 3.
8.Grósz Kálmán	Deák F. u.	49.Frisch Sándor	Iparbank
9.Grósz Jenő	Rákóczy u.	50.Stern Dezső	Tisza I. u.
10.Bajusz Miklós	Deák F. u.	51.Glück Ármin	Petőfi u. 2.
11.Eichler Sándor	Kossuth u. 42.	52.Hoch Béla	Szt. László u.
12.Hermann József	Flórián tér	53.Fux Kasziel Kálmán	Bem u. 11.
13.Bódek Márton	Deák F. u. 41.	54.Stern Sámuel	Kossuth u.
14.Amsel Izráel	Liptay Béla u.	55.Grünwald Mihály	Kereszt u. 4.
15.Berger Simon	Szabadság u. 21.	56.Böhm Jónás	Mátyás király u.
16.Fischer Adolf	Kossuth u.	57.Eichler Vilmos	Petőfi u. 4.
17.özv. Friedman Ábrahámné	Angyalossy Pálné u.	58.özv. Fried Samuné	Petőfi u. 2.
18.Scharf Jenő	Flórián tér 1.	59.Nagy Zoltán	Iskola tér 11.
19.özv. Glück Emilné	Liptai Béla u.	60.Galet Sámuel	Szt. László u. 63.
20.Goldman Sarolta	Takács céh u. 9.	61.Grünfeld Géza	Mátyás király u. 3.
21.özv. Kesztenbaum Lipótné	Deák F. u.	62.Kaufmann Henrik	Akácza u. 5.
22.Klein Adolf	Ostrom u.	63.Friedmann Ignác	Liptay u. 33
23.Guttman Adolf	Kossuth u. 32.	64.özv. Grosz Samuné	Rákóczi u. 7.
24.Friedmann József	Vár u. 25.	65.Viezler Emmanuel	Horthy M. u.
25.Farkas Adolf	Takács céh u. 9.	66.Guttman Sámuel	Attila u. 2.
26.Blaustein Zoltán	Rákóczy u.	67.Spitzer Sámuel	Mátyás király u. 52.
27.Márkusz Mór	Deák F. u.	68.Rónai József	Petőfi u. 4.
28.özv. Hartman Hermanné	Deák F. u. 46.	69.Grósz József	Iskola tér
29.Hartman Henrik	Deák F. u. 36.	70.Herskovics József	Rákóczi u. 65.
30.Hartman Jakab	Liptay Béla u. 34.	71.Goldstein Sándor	Várday István u. 11.
31.Berger Salamon	Cserepes tanya	72.Kroó Andor	Rákóczi u. 6.
32.Fried Margit	Liptay Béla u.	73.Grünwald Lajos	Kossuth u. 41.
33.özv. Feldman Samuné	Péter u.	74.Elefánt Jenő	Petőfi u. 31.
34.Fischer Andor	Krucsay Márton u.	75.Eimer Jenő Jónás	Kossuth u. 17.
35.Weinberger József	Vár u.	76.Fischer Pál	Kossuth u. 25.
36.Krebsz József	Szt. László u. 12.	77.Braun Vilmos	Szt. László u. 2.
37.Grósz Jenő	Kisvárdai Péter u.	78.Flesicher Vilmos	Kossuth u. 17.
38.Lefkovics Antalné	Zrínyi u.6.	79.Tirnauer Mózes	Iskola tér 5.
39.Spitz Dezső	Vár u. 12.	80.Róth József	Angyalossy P. u.
40.Weinberger Zsigmond	Tompos u.	81.Jakubovics Mór	Tompos u.
41.Steinbach Klára	Angyalossy Pálné u.	82.Goldmann István	Tisza I. u.

Az első zsidótörvény évétől, majd a világháborúba kitörése után -amikor lengyel területekről érkeztek a menekülő zsidók-, s az abba történt bekapcsolódástól, még fokozottabban érvényesült a településen lévő zsidóság ellenőrzése, egyre másra születtek a hasonló lajstromok. Ezek célja elsősorban a nem kisvárdai illetőséggel bíró zsidók kiszűrése, toloncházba zárása, majd kitasítása volt. Kevésbé köztudott, hogy éppen az ilyen „szűrések” eredményezték azt, hogy a magyar vezetés 1941 nyarán mintegy 18000 zsidót deportáltatott Kőrösmezőn át hadműveleti területre. Az említettek sorsa Kamenyec-Podolszkbán ért gyászos véget.

A kitoloncolásnak az ellenkezőjét is tapasztalhatjuk, hiszen 1938 júniusában Szerafin László, Irén, Katalin és Anna lengyel állampolgárok visszahonosítása tárgyában éppen a község előljárósága járt el, mert a felsoroltak apja, néhai Márton 1890 körül jött Kisvárdára, házingatlant is szerzett, 1926-ban itt hunyt el, gyermekei valamennyien Kisvárdán születtek, és születésük óta Irén kivételével – aki 2 év óta Pest megyében tanító-, megszakítás nélkül Kisvárdán laknak. László 1909-ben született, villanyszerelő volt, az 1911-ben született Irénről szólunk, az 1920-ban, illetve 1922-ben született két leány a tanítóképző növendéke volt. Ezekre a tényekre, továbbá arra alapozva, hogy: „... megélhetésük biztosítva van, és hogy nevezettek mindannyian úgy erkölcsi, mint politikai tekintetben teljesen megbízhatók, kifogástalan magaviseletűek. Nemzethűségük kifogástalan és teljes.” – a visszahonosítási kérelmet az előljáróság támogatta.³

Mások maguk kérték az állampolgársági igazolást, pl. a Kisvárdán lakó Farkas Jenő gyógyszerész, amit a főjegyző a 31.700/1937. BM. sz. körrendeletre való hivatkozással, a szükséges mellékletekkel támogatólag terjesztett a belügyminiszterhez.⁴

Ha a felettes minisztérium is pozitív döntést hozott, akkor olyan állampolgársági bizonyítványt állított ki, mint amilyenhez hasonlóan a szövegét közöljük: „A rendelkezésemre álló hiteles adatok alapján bizonyítom, hogy a Szabolcs vármegyei Anarcs községben 1894. évi január hó 7-én született Diner Béla kisvárdai lakos magyar állampolgár. Budapest, 1938. évi december hó 1-én.”⁵

A negatív értesítések közül is példaként említsünk meg egyet. A Nyírtasson, 1899. október 11-én született Leichtmann Ármán kisvárdai lakos „állampolgársági bizonyítvány kiállítására iránti kérelmét tekintettel arra, hogy sem eredeti magyarországi leszármazását 1851-ig visszamenőleg, sem az 1879. L. tc. 48. paragrafus alapján szerzett állampolgárságát kielégítően igazolni felhívás dacára nem tudta, teljesíthetőnek nem találtam. Budapest, 1944. évi március 1-n.”⁶

Az igazolási ügyek egészen a zsidók végső pusztulásáig mentek a maguk hivatali bürokratikus útján. 1944. március 28-án a főszołgabíró Katz Ábris kétes állampolgárságú kisvárdai lakost kötelezte, hogy a községi előljáróságon hetenként egyszer személyesen megjelenjen. Erre a határozatra a község főjegyzője július 3-án egyetlen mondattal válaszolt: „Kisvárdai községből a zsidók ismeretlen helyre lettek elszállítva, jelentkezésre nem utasítható.”⁷

A főszołgabíró Buxbaum Kálmán kisvárdai lakost hetenkénti megjelenésre kötelezte 1944. április 5-én, erre 28-án a községi főjegyző válaszolt: „Hivatalos tisztelettel jelentem, hogy fentnevezett a zsidó táborban van, -így jelentkezésre nem utasítható.”⁸

1938-ban vetődött fel, hogy a „zsidókérdést” törvénnyel kell rendezni. Darányi Kálmán miniszterelnök március 5-én a győri beszédében kijelentette, hogy: „A kérdés lényegét abban látom, hogy az ország határán belül élő zsidóság különleges diszpozícióinál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajra közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban.”⁹

A törvényhozás nem sokat késlekedett, még ebben a hónapban meghozta „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló XV. törvényt, az ún. első zsidótörvényt. Ez a jogszabály az izraelita felekezet tagjain kívül azokat is érintette, akik 1919. július 31-e után tértek át más vallásra. Mentességet a tűzharcosok, a hadiárvák, hadiözvegyek, rokkantak és azok élveztek, akik a megnevezett időpont előtt hagyták el a felekezetet. Tűzharcosoknak nevezték az 1938. évi IV. tc. 1.§-a szerint az olyan magyar állampolgárt, aki az első világháborúban arcvonalban teljesített szolgálata alapján Károly-csapatkeresztet kapott. A paragrafusok értelmében az értelmiségi- és a szabadfoglalkozású pályákon (lapszerkesztő, újságíró, színházi alkalmazott, film-

iparban foglalkoztatott, ügyvéd, orvos, mérnök, tisztviselők, stb.) 20%-ban maximálták a zsidók arányát.

A következő, az 1939. május 5-től hatályba lépő „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viselő IV. tc. (az ún. második zsidótörvény) tovább korlátozta a zsidók számarányát az egyes foglalkozási ágakban, majd annak meghatározásával, hogy ki tekinthető zsidónak, az érintetteket kizárták bizonyos munkakörökből. A zsidóság meghatározását faji alpra helyezve kimondta, hogy zsidó az, akinek egyik szülője vagy nagyszülői közül kettő az izraelita felekezet tagja, illetve tagja volt. Kivételt az 1919. július 31-e előtt kikeresztelkedtek képeztek. A törvény az értelmiségi pályákon 6%-ban szabta meg az alkalmazottak arányát, a felsőoktatásban visszaállította a numerus clausust, s csak a műegyetemen emelte fel a 6%-os részvételi arányt 12%-ra. A köztisztviselői pályát elzárta a zsidók elől, s megszüntette felsőházi képviselőtüket is, a választási jogot azoknak hagyta meg, akik maguk vagy a szüleik 1867. december 31-től folyamatosan Magyarországon laktak. Az ipari, kereskedelmi- és banktőke visszaszorítását is kilátásba helyezte, akadályozta a birtokképeség gyakorlását, korlátozta a mezőgazdasági- és erdő ingatlanok szerzését.

Az 1941. augusztus 8-án életbe lépett XV. tc., „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvényekik kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” címet viselő, de a köznyelvben csak harmadik zsidótörvénynek emlegetett jogszabály a zsidók és nem zsidók közötti házasságot is megtiltotta, valamint sújtotta azokat, akik ennek ellenére kapcsolatot tartanak fenn. Ez a törvény is faji alapon határozta meg a zsidóságot, s az izraelita felekezet tagjain kívül azokat érintette, akiknek nagyszülei közül legalább kettő a felekezet tagjaként született.

1941. április 15-én tárgyalta a Minisztertanács a zsidók „kisegítő szolgálatáról” szóló tervezetet, három nap múlva jelent meg a 2.870/1941. ME. sz. kormányrendelet, mely 1939-től már egyes elemeiben működött. Ez intézményesítette az 1939. évi IV. tc. alapján zsidónak minősülők másodrendű állampolgárrá degradálását a hadseregben belül, törvényes alapot biztosított a további diszkriminációra.

1942 januárjától megszüntették a zsidók törvényhatósági bizottsági- és képviselő-testületi tag-ságát, ezt követően március 19-én zárolták a zsidó földbirtokokat, s 25-én a zsidónak tekintendő orvosok munkáját korlátozták. Május 1-én az izraelita vallást érintő törvényjavaslatot fogadtak el, melynek értelmében a zsidó vallást csak az elismert vallások közé sorolták be.

Nézzük ezek után, hogy a minden zsidót érintő intézkedések hogyan csapódtak le Kisvárdán, ahol szintén elhangzottak ilyen és hasonló kijelentések: „*Tapasztalhattuk, hogy a zsidóság jellemvonása és karaktere sokkal nagyobb átütő erővel és dominánsabban jelentkezik, mint százalékarányszáma.*”¹⁰ 1938-ban ún. szabadcsapatok jöttek Kisvárdára. Ezeknek a reguláris katonai parancsnokság alatt álló sorkatonáknak, akikhez önkéntesek is csatlakoztak, az volt a céljuk, hogy Csehszlovákiába beszivárogyva előkészítsék a magyarok bevonulását, ott diverzáns cselekményeket hajtsanak végre. Szeptember 25-ről 26-ra virradó éjjel érkeztek katonák Kisvárdára. Lefoglalták az iskolákat. Tanítás csak a zsidó, a görög katolikus elemiben és az apácáknál volt. A zsidókhöz erős kézzel nyúltak: „*Áruikért alig fizetnek valamit, szakállukat, pajeszüket levágják azzal a megjegyzéssel, hogy jó lesz matractöltésre. Ablakaikat betörik, ijesztgetik őket. Van oka haragjuknak, mert a zsidók pénzüikkel kiszorítják a keresztényt, a magyart mindennütt. Minden az ő kezükben van s a hazának nem szolgálnak semmivel. Katonának alig egy-kettő vonul be, kijátsszák az egész országot. A katonák ittletét is felhasználták árdrágításra, sőt kémkedés gyanújába is belekeveredtek. Állítólag imaházukban titkos leadójuk volt a cseh kommunistákhoz, akiket titokban pénzsegélyben is részesítettek. Több ezer pengőt gyűjtöttek ilyen célra csak Kisvárdán a zsidók. Az ezüstpénzt eldugták, hogy nem lehetett felváltani, s így kisebb összegért vásárolni sem. A zsidó gyógyszerész nem akart a katonáknak még pénzt sem gyógyszer adni, erre megbilincselve vitték a parancsnok elé s a gimnázium lépcsőin bekötött szemmel sétáltatták órák hosszat úgy, hogy sejtelve sem volt arról, hogy tulajdonképpen hol van, aztán a mellékhelyiséget tisztították vele.*”¹¹

Az ő közreműködésüknek köszönhetően készült el a régóta tervbe vett országzászló, de szempontunkból fontosabb az, hogy megjelenésük adta meg a jelet a helyi zsidóság elleni kisebb atrocitásokra. Az ellentéteket az váltotta ki, hogy az alakulat egy hétvégén érkezett, élelemmel el voltak látva, de nem hoztak magukkal tábori konyhát, pékséget, stb. Itt kellett beszerezniük a nagy edényeket, de a zsidó tulajdonú boltok zárva voltak, hiszen a szombatot tartották. A parancsnok összehívatta azokat a boltosokat, akiktől árut szerettek volna beszerezni, ők azonban a hit tanításaira való hivatkozással – péntek alkonyattól hétfő reggelig tartó munkaszünet-, megtagadták a kiszolgálást. Erre a katonaság vezetője felnyitatta a lezárt üzleteket, összeszedték a szükséges dolgokat, és írást adtak azokról. Az érintett zsidóság, de a helyi és megyei vezetők körében is nagy felháborodást váltott ki az eset. A zsidóság zúgolódott, a szabadcsapatosok retorzióval éltek s néhány egyént meg is vertek.¹²

Ellenőrizték azt is, hogy ki az, aki nem magyar tulajdonú üzletben vásárol, s előfordult, hogy az illetőt a homlokán megpecsételték, a szabadcsapat tagjai közül viszont egyesek többször vették igénybe a zsidó üzletek áruit, s nem mindig megfelelő fizetség ellenében.

Erre az időszakra így emlékezett vissza egy érintett: „1938-ban, amikor a Felvidék visszacsatolására készültek a bécsi döntés értelmében, szerveződött az úgynevezett rongyos gárda... Ez Kisvárdán települt meg... Nálunk lakásokat rekviráltak, a mi házunkban is laktak tiszték, és minket kikérgettek a lakásból az utcára. Terrort vezettek be, főleg a zsidók ellen, érzékelhetővé tették, hogy mi nem másodrendű állampolgárok, hanem még annál is sokkal kevesebbek vagyunk.”¹³

Politikai vihart kavart az, hogy az antiszemita sajtó elhíresztelte, hogy Kisvárdán titkos zsidó rádióállomásnak bukkantak a nyomára, mellyel az itteni zsidók tájékoztatták a csehszlovákiai zsidóságot a szabadcsapatosok mozgásáról, tevékenységéről. Ezt a valótlan hírt Haynal Alajos alezredes gyártatta annak reményében, hogy ezzel a helyi lakosságot a zsidóság ellen uszíthatja. Ez némiképpen sikerült is, maguk a katonák pedig néhány egyént hazaárulás és kémkedés vádjával őrizetbe vettek. A híresztelést már másnap a főszolgabíró cáfolta.

Az országzászló elkészítése is a szabadcsapathoz köthető. 1938. október 2-án történt ennek a felavatása, a helyi újság szerint mintegy nyolcezer fő jelenlétében. Először dr. Rézler Gábor község főjegyző beszélt, ő semmiféle antiszemita kijelentést nem tett, ám az őt követő vitéz Kovács András őrnagy többek közt e szavakat mondta: „...nagy szükség volt arra, hogy a Tiszavidék és a Dunántúl színmagyar tömegei ide gyülekezzenek, hogy ebbe a zsidó szellemtől fertőzött ország részbe új, egészségesebb, magyar szellemet hozzanak... Ezért sereglettünk mi ide, meg nem alkuvó, az idegen fajtától fertőzeten magyarok, hogy az itteni elalélt magyar testvéreinket újból talpra állítsuk és Kisvárdán is lefektessük azt az alapot, amely alkalmas lesz a Kormány által kitűzött jobboldali gondolat megerősítésére és a zsidó tömegeknek, mint régen éltek, a gettóba való visszaszorítására... Minden erőnkel azon leszünk, hogy a határon túl a cseh kérdést, úgy a határokon belül a zsidó kérdést is tökéletesen meg fogjuk oldani. Ennek a szomorú ország résznek defetista zsidó szellemét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az összeomlás óta még most sem jelzi országzászló a trianoni gyászt.”¹⁴

Ezt követően Kiss Gyula református lelkész mondott beszédet, de ő nem említette a helybéli zsidósággal kapcsolatos gondolatait, ennek ellenére 1945 után beszédéért a rendőrség körözte, majd miután önként jelentkezett, letartóztatták, de a bíróság felmentette.

Annál jobban felizgatta a kedélyeket viszont vitéz nemes Haynal Alajos m. kir. honvéd alezredes beszéde. Az első világháborúra visszaemlékezve kijelentette, hogy: „Míg mi kint harcoltunk, egy másik faj papírbakancsot, csalánszövetet és fűrészpornos konzervet szállított. Sokan pusztultak el emiatt. Míg mi harcoltunk, addig ők itthon destruáltak, megbomlasztották, szétzüllesztették itthon és odakünn a rendet.”

Az alezredes elmondása szerint már ideérkezésük előtt rémhírek keringtek róluk, s ezeket a zsidóság terjesztette: „A másik faj fejei imaházaikban azt hirdették hogy: Idejötték a mi ellenségeink, akik bennünket sanyargatni fognak. Nehéz időket kell most átélnetek, mert itt a szabadcsapatok vannak, akik rablókblól és zsványokból állanak. Kérjétek az istent, hogy mielőbb átségtsen bennünket ezeken a napokon.” ...magamhoz kértem a zsidóság két vezetőjét, Rosenbaum Mór urat és a másik urat. Megkérdeztem őket,

hogy mit csinálnak? Azt válaszolták, hogy ők minden nap a magyar hazáért imádkoznak. Felszólítottam őket, hogy ha ők ilyen jó magyar hazafiak, akkor tegyék meg azt, amit mi megtettünk, állítsanak ők is pár száz főnyi csapatot és harcoljanak velünk. Kijelentették, hogy ők a hazáért meg is tudnak halni. Azt mondtam: És hirtsorsosaik? Erre csak annyit feleltek: "Reméljük."

Az alezredes a zsidóságot vádolta rémhírtérjesztéssel, miközben maga kreált ilyen. Beszédében azt az álhírt adta elő, hogy Kisvárdai valóságos kémközpont, ahol gyűjtés indult a túlórdalon harcoló zsidó légiók részére, és két repülőgép megvásárlását ajánlották fel a cseh hadseregnek.

A nyereszkekedést is a zsidóság nyakába varrta: „Amint beértünk a községbe, az idegen faj uzsoraáron kezdett árusítani mindent. Bezárták az üzleteket a magyar nemzeti hadsereg előtt, nem akartak nekünk enni és inni adni.”

Haynal alezredes a maga esetét tárta a hallgatóság elé: ... "az egyik helyen egy fröccsöt kértem, mire azt mondták, hogy nem adhatnak, mert nincs szóda. Kérdeztem, hogy miért nincs, Azért – válaszolták –, mert zsidó ünnep van. Pedig mindenkinek tudnia kell, hogy ha a magyar honvédség valahova beteszi a lábát, ott zsidó ünnep nincs, itt a honvédség szolgálatára készen kell állani."

Beszédében még tovább sorolta a sérelmeket. Ezek közt szerepelt, hogy a város vezetősége részt vett egy zsidó biztosítási ügynök fényes jubileumi bankettjén, de nem vettek részt olyanon, amely a hadiözvegyekért, a hadiárvákért rendeztetett. Egy építkezésnél, amelynél egy vitézi címet viselő kőművesmester, Fekete Ferenc is pályázott, a zsidó pénzember azt mondta, hogy nem akar vitézt látni. Arról is értesült a tiszt, hogy bár a járásbírósa építési munkálatait keresztény kisiparosok kapták, de: "...a bankban csak akkor fizették ki a számláikat, amikor igazolták, hogy az anyagot zsidó kereskedőtől vásárolták." (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a bírósági székházat 1937 októberében kezdték építeni és 1938 júliusában történt meg az átköltözés.)

Felemlítette azt is, hogy valutasíbolást folytatnak a zsidók, egy másik vitézt az itteni vezetők nem tudtak beválasztatni a képviselő-testületbe, hanem helyette egy Berger nevű bádogos került be. Ezeket az állapotokat a kisvárdai Galíciában a helyi hatóságok nem tudták megszüntetni. Éppen ezért most felszólította a község előljáróságát, hogy: "...a zsidótörvényt ebben a községben azonnal hajtsa végre."

A községben 23 % a zsidó, – mondta, de a valóságban ez 99%-ot jelent. „Nem látunk itt magyar embert a járdán sétálni, azt lelökik onnan, mert itt a magyar másodrendű állampolgárnak számít. Nem lehet, hogy azok legyenek továbbra is a tőke, a bankok vezetői, akik húsz év előtt még nyúlóbort szedtek. Ma ezek a vezérigazgatók és sanyargatók a községet.”

Az alezredes elmondása szerint tájékoztatta a főispánt és az alispánt is a Kisvárdán talált állapotokról, a főispán erre azt mondta, hogy: „ezek a lövészek itt sokat zsidóznak”

Az elferdített, hamis adatokból is a zsidóság elleni vádpontot készítette a szónok: Megkérdeztem azt is, hány hősi halottja volt ennek a községnek? Azt mondták, hogy 120 és ebből csak 2% a zsidó. Ha csak ennyi tudott a hazáért meghalni a négy év alatt, akkor ez nagyon szomorú erre a fajra nézve.”

A valóságban ennek sokszorosa volt a zsidóság véráldozata. A kisvárdai zsidóság Emlékkönyve 38 főt sorol fel, a szerző kutatása szerint 43 fő volt a zsidók halottak száma. Zsidó hadirokkantként 21 főt tartottak nyilván, az érintettekéről a könyv más fejezetében szoltunk.

A zsidóság elleni utolsó vágásként azt vetette a község lakosságának, a gazdagoknak és a kereskedőknek a szemére, hogy eddig szinte semmit nem adtak a nemzeti repülőalapra. Elmondása szerint ő szegény ember, több gyermeke van, de most átad 100 pengőt erre a célra, és felszólította a főjegyzőt, hogy amit eddig elmulasztott, azt tegye meg, és „...állítsa át ezt a községet a magyar nemzeti fejlődés vágányára. A nemzet jobb sorsa csak akkor következik be, ha magyar fajtestvéreinket nem sanyargatják, mint eddig tették, hanem felelemik.”¹⁵

Ekkor a társadalomban már nagy arányban voltak azok, akiket a propagandának sikerült a zsidóság ellen hangolni. Ahogy egy másik visszaemlékező megörökítette: „...uszították a lakosságot a zsidók elleni megmozdulásra. Heteken át tartó atrocitások követték egymást. A zsidók nem mertek az utcára kimenni. A keresztény lakosság ebben az időben még nem volt szokva az ilyen jelenségekhez, éppen

ezért az izgatás sem váltott ki náluk ellenséges megnyilatkozásokat. A zsidók elleni szörnyűségeket az a csöcselék követte el, amely önkéntesen ajánlkozott erre a munkára. ¹⁶

Ezek az események az egykori magyar területek visszafoglalásával értek véget, mivel a szabadcsapatosok ekkor eltávoztak Kisvárdáról. A belügyminiszter 1939. augusztus 25-i távirata kissé megkéskve jött a megyei alispánnak: „...minden nemű szabad csapat és hasonló vállalkozás szervezése, toborzása a legszigorúbban tilos. ¹⁷

A helyi sajtó, a korabeli helyi tömegkommunikáció egyik legfontosabb eleme, kezdetben nem állt be ebbe az antiszemita vonulatba. Nem is állhatott, mert tulajdonosa a már más vonatkozásban említett, kikeresztelkedett zsidó, Diner István bankigazgató volt. Dénes György, aki 1935-től 1938-ig a Felsőszabolcs című lapot szerkesztette szintén zsidó volt. A „zsidótörvények” következményeként előbb Dénest váltotta fel egy stróman, majd novemberben az újság megszűnt létezni. 1941-ben új hetilap jelent meg, ez volt a Kisvárdai Vidék. Szerkesztője és tulajdonosa már egyértelműen az antiszemita propagandát szolgálták, még akkor is, ha csak a „társadalmi arányosság” helyreállítása vezérelte őket.

1939. március 1-től változás történt egy másik, szintén zsidó érdekeltségű nyomdai vállalkozásban is: „A Gazdatársadalom által is jól ismert, 73 év óta fennálló Berger Ignác és Társa kisvárdai cég további működését Felsőszabolcsi nyomda és könyvkereskedés néven folytatja, és továbbra is kéri a nagyrészmű közönség szíves támogatását. ¹⁸

A világháború közeledtével, március 11-én fogadták el az 1939. évi II. tc.-t (a honvédelemről) ennek 171. paragrafus a leventemulasztók ellen kihágási eljárás kezdeményezését helyezte kilátásba. Ennek elkerülése, ill. megelőzése végett jelentek meg a felhívások: „Mindén szerdán 14-18 óráig az összes izraelita vallású leventeköteles ifjak korcsoportra és évfolyamra való tekintet nélkül, kivéve az iparostanonciskolai tanulókat, akik a keddi foglalkozásokon tartoznak megjelenni” a levente sporttelepen, rossz idő esetén a gimnáziumban. ¹⁹ A törvényt egyébként a keresztény ifjak vonatkozásában is szigorúan betartották.

A leventék kiképzése már a fenti törvény megjelenése előtt megkezdődött, de volt rá példa, hogy még a zsidóság köréből származóknak is engedélyezték a foglalkozásról való távolmaradást. 1938. március 26-án a hitközség vezetője a névjegyzék mellékletével kérte néhány olyan ifjú felmentését, akik a pászkasütésnél dolgoztak. Ezek voltak: Bergmann Ignác, Scher László, Danziger Bernát, Schwarz Mór, Glück Viktor, Frankel Ferenc, Kohn Lajos, Kronstein Sándor, Hirsch Lajos, Rosmann Manó, Rosenfeld Hermann, Klein Miklós. Ők 1917 és 1925 között születtek. A fenti leventék megkapták a felmentést. ²⁰

A zsidók külső megjelenése, és a levente szervezet elvárása nem mindenben felelt meg egymásnak, amint azt a megyei testnevelési felügyelőség által végzett szemle után megfogalmazták: „Az ortodox-zsidó leventék oldal-hajfűrjtjeit megszólás, vagy bántó megjegyzés nélkül, – önkéntesen vállalt megkurtítással kell elfogadhatóvá rendbehozni, mert így bizonyíthatják, hogy a magyar állampolgárságukat komolyan veszik, – de mindenestre úgy a sapka alá kell feltűzniük, hogy ne látsszék eddigi feltűnőségében. ²¹

Amint arról a fejezet bevezető részében szölkünk, a május 5-én megszavazott ún. második zsidótörvény több korlátozást tartalmazott, ezek egyike a felsőoktatásba felvehető zsidó fiatalok arányát 6%-ban szabta meg. Ez érezhetővé vált a helyi gimnáziumban tanuló zsidók számának csökkenésében. Már az 1938/39-es tanévben is a korábbinál jóval kevesebben tanultak a Besenyei György Gimnáziumban, arányuk 10,1 % volt, a következő tanévben már csak 8,1%, az 1940-41-es időszakban pedig 5,7%. Ez 1944-re elenyésző mértékre zsugorodott.

Az állami polgári leányiskolában is éreztette hatását a megváltozott politikai hangulat. Az 1937/38-as tanévben a II. osztályban még 53 tanuló volt egy tanulócsoporthban, ám a következő tanévben különválasztották a zsidó tanulókat a többiektől. A III. A. osztályba 31 keresztény, a III. B. osztályba 4 keresztény és 28 izraelita járt. ²² A különválasztást az osztálylétszám nagyságával indokolták.

Az 1939. IV. tc. 4.§-a az ebben az esztendőben lebonyolítandó választások miatt vált fontosá. Erre a paragrafusra alapozva hivatalosan is össze kellett írni az izraelita és/vagy zsidó egyéneket, és ennek alapján megfosztották őket egyik alapvető állampolgári joguktól. A 4.800/1939. M.E. rendelet 1.§-a értelmében a zsidóknak tekinthetők listáját el kellett készíteni, erre a jegyzékre alapozva készült el a nem szavazók listája. Ezen elméletileg a más okból választási joguktól megfosztottak is szerepeltek, nem csak a zsidók.

A 4800-as rendelet II. pontja szerint: „Az 1939 évre érvényes névjegyzékkel kapcsolatban a zsidók választójogosultságában megkívánt kellék igazolása és választójog gyakorlása” című rész szől részletesen, erre hivatkozva a zsidók kérhették, hogy szavazópolgárok lehessenek.²³

A törvény előtt a képviselő-testületi tagok választóinak száma 3718 fő volt, ez az összes kérésők 66,8%-a., az 1939. évi IV. tc. alapján közülük 1054 főnél történt meg a zsidóbejegyzés, vagyis a választók 28,3%-ánál.²⁴

Az ún. második zsidótörvény negyedik paragrafusára rendelkezett arról, hogy zsidó, mint legtöbb adót fizető (virilista) nem lehet tagja a községi képviselőtestületnek, oda csakis választás útján, vagy mint a vallásfelekezet képviselője kerülhet be.²⁵ Az 1939 elején készült képviselőtestületi jegyzőkönyv még az alábbiakat rögzítette virilistákként: Friedman Dávid, dr. Szilágyi László, dr. Schönwald Miklós, dr. Bartha Ödön, dr. Varga Lajos, özv. Kondor Zsigmondné, özv. Grósz Benjáminné, Kopácsy István, Kálmán Sándor, Radó Adolf, Kun Samu, dr. Szmrecsányi László, Lefkovits Miksa, Hartman József, Kálmánczi Ernő, dr. Diner László, dr. Szotyori Nagy Sándor, Vadász Dezső, Halmi László, id. Major István.²⁶

Ezt a jegyzéket egészítette ki a főszolgabíró rendelete az alábbi nevekkal: özv. Mártha Károlyné, dr. Rubovszky János, vitéz Csajka Endre, özv. Dr. Vargha Lajosné, Szilcz István, özv. Soltész Endréné, Harmathy Lajos, dr. Szántó Sándor, dr. Tóth Mihály, Cserepes Gyula, dr. Erdőhegyi János, Kérchy Péter, Kovács János, Sümeghy Béla.²⁷ 1941-ben a 20 virilista közül 12-nek szűnt meg a tagsága a zsidótörvény következtében.²⁸

Az 1939. IV. tc. a kivételezetteket körét is megállapította, rájuk a törvény kevésbé volt negatív hatással. Ilyen kedvezményezettek voltak például a belső titkos tanácsosok, a magyar királyi titkos tanácsosok, az olimpiai bajnokok, az 1918-19-es forradalmak idején a forradalom ellen irányuló mozgalmakban életüket kockáztatva részt vettek, vagy emiatt szabadságvesztést szenvedtek, azok, akik az első világháborúban a jelen törvény által felsorolt kitüntetések, pl. arany vagy ezüst vitézségi érmet szereztek, legalább ötven százalékos hadirokkantak voltak. A hetvenöt vagy száz százalékos rokkantak feleségére és gyermekeire is kiterjedt a mentesség, amiként a hősi halált haltak özvegyére, gyermekeire, a tűzharcosokra, stb. Ez utóbbiak Kisvárdán is találtak. Néhány ezek közül: Heimlich Árpád cipész, Zrínyi u. 19. sz. alatti lakos tűzharcos mivoltát Szabolcs vármegye testnevelési és népgondozási felügyelősege 1936. június 6-án kelt 1049/36.sz. igazolványa tanúsította.²⁹ Goldman Herman Vágóhid u. 10. sz. alatti fuvaros neve mellett az egyik dokumentumban az olvasható, hogy: „Az atya tűzharcos minőségét a m. ki. honvédelmi miniszter által 1940. nov. 4-én kiállított 63752/1939. sz. igazolvány igazolja.”³⁰

Azok is mentesülhettek, akik a tudományokban vagy a művészeti életben nyújtottak kimagasló teljesítményt.

A második zsidótörvény 19.§-a szólt arról, hogy korlátozni kell a zsidók részvételét az egyesületekben, a törvény csak az izraelita jellegű egyleteket, egyesületeket hagyta érintetlenül (pl. Chewra Kadischa, Izraelita Nőegylet).

A gazdaságban is érezhetővé váltak a zsidóellenes intézkedések. A zsidó tulajdonban lévő földbirtokok sem kerülhették el a gazdasági rend kiigazítását végzők figyelmét. Az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény 16. §-a kimondta, hogy néhány eset kivételével: „zsidót az egyébként fennálló korlátozásokra tekintet nélkül lehet összes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul, vagyis kishasznóbérletek céljára átengedésre kötelezni.”³¹ Arra nézve eltérő adatok vannak, hogy országosan mennyi föld lehetett zsidó tulajdonban. Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás szerint kb. 500000

kat. hold, Randolph L. Braham számításai szerint 1,57 millió hold. ³² Kállay miniszterelnök 1943 novemberében egymillió holdat említett, mint amit a zsidóktól elvettek. ³³

Teleki kiadta az 1939. évi 8360. ME. rendeletet, melyben intézkedett a zsidó birtokok bejelentéséről, összeírásáról. Ezt végrehajtandó, 1940. január 25-én Délczegh Imre a járás főszolgabírája utasította a jegyzőt, hogy a Kisvárdára vonatkozóan készítse el a valamennyi zsidó kézen lévő ingatlan kimutatását, s felhívta a figyelmet a rovatok pontos kitöltésére. A munka elvégzésének határidejéül 1940. február 15-ét szabta. ³⁴ A kért lista egy nappal korábban lett készen, 750 lakos nevét tartalmazta. ³⁵

A dokumentumban a „szerzés jogcíme és ideje“ rovat üres, de más részeiből kiolvasható az ingatlan területe, továbbá, hogy ebből mennyi a mezőgazdasági rész, mennyi a tiszta jövedelem. A „haszonbérlet“ és a „haszonbér“ rovat szintén kitöltetlen.

Az átlagos birtok 8500 négyszögöl körül volt, a legkisebb földterülettel Grünfeld Béla rendelkezett, ez 47 négyszögölt tett ki. A legnagyobb birtokos Diner Béla volt, ő Anarcson született 1894. január 7-én. Tulajdonában 214250 négyszögöl földet találtak, melyből a mezőgazdasági ingatlan 213136 négyszögöl. Az ő tiszta jövedelme 51823 pengő 44 krajcár volt. Az átlagos jövedelem 10 pengő körül mozgott.

Szőlőt termelt a földjén, s abból jutott jövedelemhez Kepets Vilmosné, 1391 n. ö. 26 pengő 17 fillér, Kun Samu és neje, (Feldman Szeréna), 8957 n. ö. 101 pengő 71 fillér, Hartmann József 1048 n. ö. 10 pengő 32 fillér és Friedmann Jenő.

Egy pár nappal korábban, február 10-én készült kimutatás 423 db kisvárdai zsidó birtokot sorolt fel, ebben Hajdú Leó és József földtulajdona volt az egyetlen kiemelkedő nagyságú terület. A 175 kat. hold és 1510 négyszögölnyi birtokból 171 kat. h. 950 négyszögöl a mezőgazdasági ingatlan, a kataszteri tiszta jövedelem 2433 K 53 fillér. Az ezt nagyságrendben követő területek közt néhány darab 10-20 hold közötti birtok van, a döntő többség nem érte el a 10 holdat sem. ³⁶

A földbirtok kimutatás mellett ekkoriban készült egy ingatlan összeírás is. Ebből megtudható, hogy az illetőnek hány lakása van, azt mennyi személy lakja, a lakók nemi megoszlása, valamint a 12-70 év közötti férfiak létszáma. A legtöbb lakáscélú ingatlannal természetesen Diner Béla rendelkezett, 10 ilyen épületet birtokolt, ezekben 36 férfi és 29 nő élt.

Weisz Sámuel Deák Ferenc u. 10. alatti lakos 8 házat tudhatott a magáénak, ezekben 35-en éltek, 22 férfi és 13 nő. Weisz mellett Friedmann Ábrahám (Angyalossy Pál utca) és özv. Fried Lajosné (Petőfi u. 3.) valamint Reismann Sándor (Kistanya) bírt 8 lakással illetve lakáscélú ingatlannal.

A másik végletet is megtaláljuk a zsidók között, hiszen Sleichmann Dániel és Echrenfeld Izsák lakásában 11-11 fő, Schönfeld Henrikében, Stern Mózesében, Schwarcz Farkasában 10-10 fő lakott. ³⁷

Amíg a kisajátítandó földeket nem osztották ki a kishaszonbérlet között, addig az Országos Földhitelintézet kapta meg azokat haszonbérletbe.

Az 1942. XV. tc. a földkérdést is végleg rendezni szeretete volna, ezért minden zsidóbirtokot kisajátítani rendelték: „Zsidót összes mező- vagy erdőgazdasági ingatlanának (használati illetőségének), ezek alkotórészeinek és tartozékainak, továbbá mező- vagy erdőgazdasági ingatlanain lévő vagy ezekkel kapcsolatos mező- vagy erdőgazdasági ipari üzemének és üzemi berendezésének tulajdonul átengedésére kell kötelezni“ és eltörölték a zsidók ingatlanszerzési jogát. ³⁸ Ezt a törvényt lényegében kiegészítette „a zsidó mező-és erdőgazdasági ingatlanairól“ szóló 1942. XV. tc. végrehajtásáról“ szóló 3.600/1943. ME. rendelet.

1942-ben zárolták az 500 holdon felüli mezőgazdasági és erdőgazdasági birtokokat, a nagyobb zsidóbirtokok élő-és holtfelszerelésének igénybevételét is elrendelték. A kisajátítandó tulajdonok ellenértékeként kötvényeket ígért a kormányzat. ³⁹

Addig is, amíg az Országos Földhitelintézet illetve a Debreceni Magyar Királyi Erdőigazgató-ság az érintett területeket birtokba nem veszi, a zsidóknak a jó gazda gondosságával kellett azokat művelni, működtetni.

A törvény alapján Kisvárdán 1942. november 17-én átengedésre köteleztek 24 kisvárdai, 2 záhonyi, 3 budapesti és egy nyírtassi lakost, akiknek Kisvárdán volt átlag 12–15 holdnyi mezőgazdasági ingatlanuk. A legnagyobb kiterjedésű földdel, 18 kat. hold és 840 négyszögöllel Pallai Endre rendelkezett.⁴⁰

Decemberben újabb birtokok átengedése történt meg. Reizman Hermanntól 9 kat. hold 510 n. öl, Kaufmann Dezsőtől (nem kisvárdai lakos) 9 kat. hold, Kain Józseftől 8 kat. hold 942 n. öl. Az érintettek közé tartozott még Moskovits Jenő, Eszenyi Jenő, Eszenyi József (budapesti lakosok) dr. Takács Manóné (marosvásárhelyi lakos), Reizmann Mór (kassai lakos), özv. Taub Samuné, özv. Weiszberger Vincéné, Gyulaházi Samuné (nyíregyházi lakos), Link Gyuláné (debreceni lakos), dr. György Sándorné, Grósz József és Grósz Ferenc. Az ő ingatlanai nagyságát nem tüntették fel.⁴¹

A felsoroltak fellebbeztek a döntés ellen, ám december 1-én azzal az indoklással utasították el őket, hogy: „Az átengedésre kijelölt ingatlanok és egyéb vagyontárgyak tulajdonosai a rendelkezésre álló adatok szerint a 1941. XV. tc. 9 paragrafusában értelmében zsidóknak tekintendők, akik az 1942. XV. tc. 3 paragrafusában értelmében ingatlanjaikat és egyéb vagyontárgyaikat átengedni kötelesek.”⁴²

1942 decemberéig a községi elöljáróságnál be kellett jelenteni az 5 holdon aluli el nem adott zsidó ingatlanokat. Ezeket a minisztérium határozata alapján a helyi községi elöljáróság vette birtokába, és ezekből a jogszabályok értelmében szervezeteknek is juttattak birtokot, pl. az ONCSA (Országos Nemzeti Családvédelmi Alap) Vitézi Szék helyi szervezetének. Ezek döntöttek arról, hogy a földet kinek adják tovább haszonbérletbe. Elsősorban hadiözvegyek, hadiárva, gondozatlanok, sokgyerekesek jutottak volna így földhöz.⁴³

1943. április 21-i dátummal újabb dokumentum rendelkezett a zsidóság földtől, tulajdonától való megfosztásáról. Ez a jegyzőkönyv az 5 holdon aluli, a megszabott határidőn belül szabad kézből nem értékesített, és a Közjóléti Szövetség tulajdonába került zsidó birtokokra benyújtott lakossági igényekről szól. 17 zsidó neve, ingatlanának helyrajzi száma és nagysága, az igénylő neve, családi állapota és foglalkozása került ekkor rögzítésre. Néhány zsidó birtokost ebből a jegyzékből kiemelünk.

A „legnagyobb” tulajdonnal Spiegel Sándor bírt, négy helyrajzi szám alatt nyilvántartott összesen 3 hold 1094 négyszögöllel. Ezt egy napszámos, egy vincellér és két törpebirtokos szerette volna megkapni, ők összesen 31 gyereket neveltek.

Spiegel Margit, Sándor és Irén nevén 4 kat. hold 800 négyszögöl volt, erre 9 nagycsaládos jelentett be igényt. Reizman Lajosné és társai 4 hold 304 négyszögöllel bírtak, ezt Kisvárdai község kérte piactér kialakítása céljából. Reizman Hermann 1 hold 1082 öl ingatlanát szintén a község óhajtotta, egy felépítendő iparostanonc-iskola telkének.⁴⁴

A földeket nem ellenszolgáltatás nélkül sajátították ki, hanem évente a Földművelésügyi Minisztérium által megállapított keretszámok szerint határozták meg a mezőgazdasági tulajdonok értékét, az utánuk, értük fizetendő haszonbérletet.⁴⁵

1944. január 21-én intézkedés történt egyes földek felosztásáról: *„Értesítjük a község polgárságát, hogy a m. kir. Földművelésügyi Miniszter Úr 120.794-1944. VII. B.2. számú rendeletével Kisvárdai községre nézve is elrendelte a zsidóbirtokok felhasználását. A mostani eljárás során a dr. Hajdu-féle birtok és Fodor Zoltáné féle szőlő kerül felhasználásra.”*⁴⁶

Hajdú ingatlanából 93 hold, a Fodor-féle szőlőből 34 hold került a felosztási tervbe. Az ingatlanból a következő sorrend szerinti igénylők részesülhettek:

1. A földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó, a folyó háborúban vitézségi éremmel kitüntetett egén.
2. A zajló háborúban hősi halált halt, vagy ott szerzett elmebetegség miatt hadirokkanttá lett földműves legérdemesebb fiú leszármazottja, feltéve, ha nincs 10 kat. holdnál nagyobb birtoka, vagy ha előreláthatóan öröklés szerint ilyenre nem tesz szert.
3. A jelenleg folyó háború földműves hadirokkantja.

4. Az első világháborúban kitüntetést szerzett törpebirtokos.

5. A második világháború igazolt tűzharcosai.

A levéltárban megtalálható az a lista, amely tartalmazza annak a 38 személynek a nevét, s a juttatott terület nagyságát, akik a két birtokból részesültek.

Ezzel kapcsolatos, hogy február 9-én, a Nyíregyházán lévő Közjóléti Szövetség ügyvezető igazgatója levelet küldött dr. Csernyánszky Imre főjegyzőnek, amiben leírta, hogy tudomásukra jutott, hogy Kisvárdán február 7-én a birtokrendező bíróság megkezdte a tárgyalást a zsidóbirtokok felosztásáról, ezért kéri a főjegyzőt, hogy ezen a tárgyaláson a szövetkezetet képviselje, és legalább 20 ONCSA-ház építésére alkalmas házhelyet biztosítson részükre. Az erre vonatkozó kívánságát is pontosította: *„Számításba jöhet magasfekvésű, lehetőleg köves út mentén lévő terület 1 tagban, melyek 5-600 n.öl területű házhelyekre osztható(k). Ilyenek elsősorban a Diener Béla-féle, másodsorban a dr. Hajdu Leó és társai-féle, esetleg az 1923. évben kiosztott, de mai napig be nem épített egymás mellett fekvő 20 házhely, amely(ek) tudomásunk szerint 577 n.ölesek.“*⁴⁷

A birtok további sorsáról is vannak információink, ugyanis április 26-án készült az a jegyzőkönyv, amely a Fodor-féle zsidóbirtok felhasználása tárgyában keletkezett. A község előjárósága a 34. számú tárgyalóbizottság által juttatásban részesített 19 személyt beidézte, és tudatta velük, hogy: *„...szóbanforgó ingatlan a tulajdonos gyűjtőtáborba való szállítása következtében felelős kezelő nélkül marad. Tekintettel arra, hogy a zsidó vagyon állami tulajdon képez, érdekeltekkel közölte azt, hogy az ingatlannak részükre való átadása a Földművelésügyi Minisztérium további intézkedéséig vagy a tulajdonba adás idejéig csak feles haszonbérletbe vehető át.“*⁴⁸ Ugyanakkor azt is rögzítették, hogy ha az Országos Földhitelintézet ezeknek az ingatlanoknak a megváltási árát megszabná, akkor a kedvezményezettek tulajdonosokká válhatnak.

A földek felosztását követte az állatállományt és a felszerelés kényszer-eladása. Február 1-én írt levelében a főjegyző arról értesítette Reisman Sándort, Reisman Lászlót, özv. Fodor Zoltánét, Glancz Andrásné (Fodor Zsuzsanna), dr. Hajdu Leót és Hajdu Józsefet, hogy a tulajdonukat képezett ingatlanok felhasználásának tárgyalását február 7-én tartják a községházán: *„...amikor Önt a tárgyalás helyéről és idejéről értesítem felkérem, hogy a tulajdonában és birtokában lévő állatállományt és holtfelszereléseket a 4070/1940. M.E. sz. rendelet alapján megvétele ajánlja föl és a tárgyalás során a vételár tekintetében tegye meg az ajánlatát, amelynek alapján bizottság meg fogja kísérelni Önt a meggyezést.“*⁴⁹

Hajdútól nem csak a földet, állatállomány, felszerelést igényelték, ki, vették el, hanem egyéb tulajdonát is. 1944. február 21-én 48 kisbirtokos aláírásával ellátott igénylést nyújtottak be a királyi törvényszéki bíróhoz, a kisvárdai tárgyalóbizottság elnökéhez, amelyben megfogalmazták, hogy: *„Alulírott kisvárdai kisbirtokosok azzal a kéréssel fordulunk elnök Úrhoz, hogy a Hajdu Leó féle zsidóbirtok felhasználásával juttatásra, vagy értékesítésre kerülő mezőgazdasági szeszgyárat és az összes gazdasági épületeket 4 hold rakodóterülettel méltóztassék részünkre juttatni.“*⁵⁰ A kérelmezők 83 000 pengő alaptőkével gazdaszövetkezetet kívántak alapítani.

A gazdaság más szektorában is igyekeztek a zsidók térfoglalását korlátozni. A Vulkán Rt. 1939. október 28-án megtartott igazgatósági ülésén az egyik napirendi pontot az képezte, hogy a 14 tisztviselő közül kettő érintett a zsidótörvény által. Erről a cég az előírt bejelentést megtette. 1940. január 30-án dr. Harmathy Lajos beszámolt arról, hogy az Értelmiségi Munkanélküliségi Kormánybizottság a gyár 5 irodai tisztviselői létszámában 1 zsidó foglalkoztatását és bérét engedélyezte, a jutalékos ügynököt – bár ő is izraelita volt – nem érintette a korlátozás, hiszen nem szerepelt az üzem állományában.⁵¹

A másik kisvárdai üzemből lényegesebb változás történt. 1941. november 6-án adta hírül a helyi hírlap, hogy gazdát és vezetőséget cserélt a Szeszfinomító: *„...a Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezete... amely az ország egyik legjelentősebb ilyen nevű vállalata, a zsidótörvény meghozatala óta külsőleg alkalmazkodni kívánt a törvény rendelkezéseivel, amit bizonyított a régi zsidó alkalmazottak fokozatos elbocsájtása és új, keresztény, főként fiatal erők felvétele. Amíg a vállalat tisztviselői karában ezek a jó-*

indulatú változások beállottak, addig valljuk be őszintén, a vezetés a régi maradt. A szövetkezet üzletrészei és igazgatósági tagjai között változást célzó mozgalom indult meg. A nagy előkészületeket magában rejtő igazgatósági ülés azonban meglepetést nem hozott. A Szeszfinomító problémája azonban nem került nyugvóponttra. Az igazgatósági ülést néhány hét múlva közgyűlés követte, amelyen a Szeszfinomító zsidó tagjai és üzletrészei teljes számban megjelentek és a velük tartó keresztény tagokkal együtt olyan határozatot hoztak, hogy az Igazgatóság helyébe más Igazgatóságot választanak. A közgyűlés határozatát az igazgatósági és szövetkezeti tagok másik része megtámadta és pedig úgy a törvényszék előtt, mint közigazgatási úton a minisztériumban. A pénzügyminiszter erélyes közbelépésére hatalmas változásokkal vegyes egyezségi megállapodás jött létre. A zsidó tagoknak az üzletrészeit egyezségi megállapított áron átvette gróf Dessewffy Tivadar földbirtokos, aki ezzel a szeszfinomító üzletrész többségét megszerezte. A Szeszfinomító vezérigazgatója és az üzletrésztöbbség tulajdonosa gróf Dessewffy Tivadar lett értesülésünk szerint.”⁵²

Egy év múlva a helyi gazdaságot nagyban meghatározó pénzintézetben is átalakulás történt. Ezt azért is volt lényeges, mert a bank több más vállalkozásban volt tulajdonos: *”Már régóta folytak a tárgyalások arról, hogy a Gazdasági bank érdekelttségét keresztény és zsidótörvény hatálya alá nem eső emberek átvegyék, míg most személyi ellentéték a változást hirtelen robbantották ki. Kálmán Sándor a Gazdasági Bank volt vezérigazgatója jelentős érdekelttségét rövidebb tárgyalások után átadta egy keresztény érdekelttségnek, amely mögött az Egri Egyházmegyei Takarékpénztár kiskvárdai Fiókiintézete áll. A keresztény érdekelttségnek legnagyobb részesedését ifj. Szmrecsányi László földbirtokos vállalta.”*⁵³ Más forrás szerint dr. Rubovszky János lett a főbb részvényes, ő hatodmagával vette meg Kálmántól a bank, és ezzel a gyárak részvényeit.⁵⁴

Mivel a bank érdekeltségébe tartozott a Vulkán, a Múmalom, a Provincia Terménykereskedelmi Vállalat, a Zománcgyár is, ezekben a cégekben is követték a változások a bankban bekövetkezett eseményeket. A Vulkánban kikerült a vezetőségből Kundler József (a Gazdasági Bank volt igazgatója), Kálmán Sándor (1942. augusztus 17-ig volt a Vulkán Rt. vezérigazgatója), Kállay Kázmér, Zsögöd István. Helyettük dr. Rubovszky János, dr. Békés János, ifj. Harmathy Lajos, ifj. Szmrecsányi László, Gell Antal kerültek be az igazgatóságba, néhány tag a régiek közül is maradt.

A zsidótörvény következtében végrehajtott változások a vezetést szétzilálták, s ugyanakkor megnehezítették az értékesítést is, hiszen a régi kapcsolatok helyett más üzletfeleket kellett keresni. A gazdaság és a politikum összefonódását jól mutatja az, hogy akkor, amikor a vezetőségváltás bekövetkezett, Gell, Szmrecsányi, Harmathy, Rubovszky és Békés tagja volt a képviselőtestületnek. 1943-ban Harmathy Lajos főmérnököt (noha nem volt izraelita) is leváltották vezérigazgatói posztjáról, helyét dr. Rubovszky János foglalta el.⁵⁵

Úgy tűnik, hogy a zsidókra vonatkozó hátrányos rendelkezéseknek nem mindig szereztek érvenyt az arra illetékesek, hiszen 1942 novemberében Kundler József, a Gazdasági Bank volt igazgatója, és Klein Jenő banktisztviselő ellen kihágás címen vádat emelt a megyei tiszti főügyész, azal az indokkal, hogy az értelmiségi kormánybiztos rendelkezéseit nem hajtották végre, nem csökkentették a megfelelő kulcsszám szerint a zsidó értelmiségi alkalmazottak fizetését.⁵⁶

Ekkor már napirenden voltak a kisebb-nagyobb büntetések, melyeknek elszenvedői zsidók voltak. Néhány példa ezek közül: Lövi Mártont 100 pengő bírságra ítélték, mert drágábban adta a cérnát, Kaufmann Henrik ruhakereskedőt 200 pengő büntetésre ítélték, mert egy alkalmazottját, Neumann Zoltánt kifutófiúként jelentette be, miközben értelmiségi munkakörben foglalkoztatta. Gold Ábrahám rum-és likőr aromával, valamint italfestékekkel üzérkedett, ellátta a környék italmérőinek java részét, akik ezen anyagok felhasználásával gyártott italt hoztak forgalomba, ezért 500 pengő büntetésre ítélték, ha ezt nem fizetné meg, akkor 120 nap elzárás a sorsa. Grünfeld Zsigmond illegálisan működtetett szikvízgyártó üzemet, és ebben nem csak a maga számára készített szódát, hanem eladásra is, ezért 20 pengőre vagy 5 napi elzárásra ítéltetett. Schwartz Béla textilkereskedő nem függesztette ki az árjegyzéket, ellene 100 pengő erejéig szóló a fegyelmezés.⁵⁷

A precízen és olykor kíméletlenül betartatott jogszabályok, rendeletek ellenére a zsidók és a keresztények között a kölcsönös előnyök alapján volt együttműködés. Ez elsősorban gazdasági téren érhető tetten. A törvényeket betartották, pontosabban kijátszották úgy, hogy a zsidóktól átvett üzletekben csak névlegesen voltak keresztény vezetők, a háttérben együttműködtek a régi tulajdonosokkal, s a hasznon valamilyen arányban osztozkodtak. A helyi lap állandóan ostromozta ezt a gyakorlatot: „Az utóbbi időben több zsidó fa-és szénkereskedés cserélt gazdát. Legtöbbször a régi alkalmazottak, sőt volt olyan is, ahol a napszámos vette át a kereskedést... annak ellenére, hogy az üzletet, mint keresztény üzletet akarják nyilvántartani, még ma is, amidőn többen és több ízben szombaton akartak ott vásárolni, legnagyobb meglepetésükre azt tapasztalták, hogy minden szombati napon az üzlet és a telep zárva van. Hogy a régi tulajdonos ünnepel, azt meg tudjuk érteni, de hogy az új tulajdonos miért tartja meg a szombati ünnepet, arra igazán kíváncsiak vagyunk? Talán üzleti tradícióból?”⁵⁸

„Színleges iparüzésre mutat, ha a nemzsidó iparosnál vagy kereskedőnél az áru beszerzését, eladását, a pénz kezelését, könyvek vezetését, az üzlet, üzem, raktár kulcsának őrzését, az alkalmazottak felvételét és elbocsátását, a munka beosztását... az áru feletti rendelkezést, tehát az üzlet üzemeltetését kizárólag vagy túlnyomó részben zsidó végzi.”⁵⁹

Más oka is volt az együttműködésnek, nem csak a pénz. Az egyik cikkben arra kereste a szerző a választ, hogy miért csépelgetnek zsidókkal a gazdák? Azok azt felelték, hogy: „...a keresztény cséplőgép tulajdonos eljátszotta a becsületét.”⁶⁰

A helyi lap elítélően írt a kisebb, mindennapi ügyekről is, pl. azokról a vidéki asszonyokról, akik a lefejt tejet a kisvárdai zsidóknak adják el, és nem viszik a piacra. Erőteljes fellépést követeltek az adásvétel másik felén állókkal szemben is: „...főként azokat a zsidókat kellene rendre szoktatni, vagy internáló táborba küldeni, akik a hatósági rendelkezéseket semmibe véve csak a maguk jólétét és a saját hasukat tekintik.”⁶¹

A zsidóságot az ún. vásárlási könyv révén is megpróbálták kiszorítani a kereskedelemről. 1941 májusában erről így írtak: „A keresztény kereskedelem helyesléssel vette tudomásul a vásárlási könyv bevezetését. Helyes, mert akadályozza az áruhalmozást... Szívesen vállalja a kereskedő azt a munkatöbbletet is, amely a beírási kötelezettséggel jár, mert így legalább kiderül, hogy ki az önzértes keresztény vásárló. A vásárlási könyv hű tükör lesz; megmutatja, kik azok, akik még ma is zsidó boltba járnak, keresztény létükre nem átallják zsidónak vinni a keresztény összefogás jegyében kapott pénzt.”⁶²

A zsidótörvény értelmében megkezdődött az iparendedélyek korlátozása, s a zsidó iparosok és kereskedők összeírása is. A járás főszolgabírája is beküldte jelentését: „... hivatalos tisztelettel jelentem, hogy a késedelmesen, vagy egyáltalán bejelentkezést nem tett egyének ellen kihágási eljárást lefolytatam és kihágási büntetésen kívül, az azonnali bejelentésre köteleztem úgy, hogy azokat már a véghatározat meghozatala előtt fajoknak megfelelően az össz. Iparjogosítványok közé már besoroltam, és a százalékot annak megfelelően számítottam ki.”⁶³

Az iparigazolványok felülvizsgálata összekapcsolódott a 7.720/1939.M.E. rendelet 37.§-ával, amely kimondta: „A bejelentések alapján az elsőfokú iparhatóság megállapítja, hogy a zsidóknak kiadott érvényes iparigazolványok és iparendedélyek száma, illetőleg az iparigazolvánnyal vagy iparendedéllyel bíró zsidók száma a községben fennálló összes érvényes iparendedéllyel vagy iparigazolvánnyal bíró személyek együttes számának hány százalékát teszi ki.” A közzétételről is intézkedés történt: „A megállapítást az elsőfokú iparhatóság az 1939. évi szeptember hó 15. napjától december hó 1. napjáig hivatalos hirdetőtáblán kifüggeszti.”⁶⁴

Ezeknek a nyilvános diszkriminatív intézkedések hatása az volt, hogy megosztotta a vásárlóközönséget, igyekezett azok nagyobb részét a keresztény iparüzők és kereskedők felé orientálni. Több településen a zsidók arányszáma a kereskedelemben nem a visszavont, hanem a ki nem adott iparjogosítványok miatt csökkent.

1942. május 8-án dr. Délczegh Imre főszolgabíró a kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter 84534/1942. I./b. sz. rendelete alapján felszólította a község előljáróságát, hogy a Kisvárdai területén működő vagy szünetelt, és kereskedelemre jogosító iparendedélyeket, iparigazolványokat – ki-

egészítve azok jegyzékével, akiknek nyilvános árusítási üzletük nincs, de az ipart gyakorolják –, névjegyzékkel együtt az alábbiak szerint csoportosítva nyújtja be:

- fűszer-, vegyes- és szatócskereskedők, akik kijelölve nem lettek
- cipőkereskedők, akik bőrtalpú cipők árusítására kijelölve nem lettek
- textilkereskedők
- tűzifa- és szénkereskedők
- az összes élőállat kereskedő
- ki nem jelölt lisztkereskedők
- terménykereskedők
- vásári iparjogosítványosok
- tojáskereskedők.

A felsoroltak iparigazolványait üzletről-üzletre járva kellett összeszedni.

Az előljáróság május 30-án terjesztette be a beszedett iparendelvények kimutatását, s kérte azok engedélyének törlését. Ez közvetlenül 191 személyt érintett: 13 szatócsot, 40 fűszerest, 19 bőr- és cipőkereskedőt, 6 textil- és ruhakereskedőt, 26 tűzifa- és szénkereskedőt, 7 élőállat kereskedőt, 6 lisztkereskedőt, 32 termény-, burgonya- és gyümölcskereskedőt, 5 tojáskereskedőt, 4 piaci árúst és 33 más ügylettel foglalkozót, kocsmárost, bérautóst, vendéglőst, stb.⁶⁵

A kereskedelemben, a terményértékesítésben a Baross Szövetség Kereskedő, Iparos, Rokonszalmák és Termelők Országos Egyesülete szerepének fontosságát emelhetjük ki, ennek célja a keresztény magyar kereskedelem megteremtése, megszervezése volt. Az állam létrehozta a „Futura” Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Rt.-t is, amely a közellátás területén került monopolhelyzetbe. A HANGYA Szövetkezet is államilag ellenőrzött cég volt. Ezek a szövetkezetek jelentős állami támogatásban részesültek, hogy konkurenciát jelenthessenek a zsidó kézben lévő vállalkozásoknak.

A világháborúba való belépést követően, a zsírbeszolgáltatás elrendelése, a gabonára és zsiradéka bevezetett fejadagrendszer után, a közellátás fontos kérdéssé vált. Az áruk elosztását terménykereskedői hálózaton keresztül biztosították, a mezőgazdasági termények értékesítését a Futura végezte. A központi irányítás lehetőséget adott arra, hogy a keresztény kereskedőknek, ügynököknek, szolgáltatóknak időnként több árut adjanak, mint a zsidóknak, ebben a helyi közellátást intéző szerv is segítséget nyújtott.

Említést érdemel ugyanakkor, hogy a vallási szokásokat figyelembe véve, a Közellátási Minisztérium a „zsidó húsvétra” készülő izraelitáknak ekkor még biztosította a pászka elkészítéséhez szükséges lisztmennyiséget.

A zsidó vásári árusoktól szintén bevonták az árulási engedélyt, de: *”Ennek ellenére a rendelkezések kijátszásával csaknem annyi zsidó jár most is a vásárra, mint régen.*”⁶⁶ Amikor a zsidóságot sikerült kiszorítani a helyi piacról, a vásárokról, akkor ezek színvonala, forgalma ennek a ténynek a negatív hatásait mutatta, s az árak sem csökkentek.

A zsidóság nyereszkesését egy írás oly módon pellengérezte ki, hogy közben a zsidóságról egy más irányú negatív képet is igyekezett kialakítani. Az olvasó érzi az elfogultságból eredő túlzást: *”Főutcán és a Csillagutcán egyes házak udvaráról, ahonnan elegáns zsidó nők és férfiak jönnek ki, az arra haladó orrát olyan bűz csapja meg, ami egy jóra való disznóoltnak is szegényére válnék. Tessék elhinni, ez nem rosszakarát... hanem csak évezredek szokás.*

Szegény zsidókat mennyire sajnáljuk: vagyontuktól, jövedelmüktől, kereseti lehetőségüktől megfosztották őket. És mégis. A piacon nem lehet semmit kapni, mert a zsidók útközben mindent magasabb áron felvásárolnak. Az azelőtt rongyos zsidólányok és zsidókölykök szombaton a pesti divatüzletekre emlékeztető ruhákban, csak kissé mosdatlanul vonulnak fel a korzóra.”⁶⁷

Egészen másképpen értékelte az újság írója, ha keresztény embereket látott elegánsan felöltözve: *”Verőfényes júliusi vasárnap délelőtt. F fiatal lányok, asszonyok, egész jó ízléssel öltözöttek a csodaszép idő fakasztotta derűs mosollyal. Mintha az általános ízlés és jólét emelkedett volna. De mintha Kisvárdán köz-*

felfogása és hangulata is megváltozott volna – előnyére... tudunk erről a városról jót is mondani. Ahonnan azelőtt az emberek haraggal, gyűlölettel vagy keserű szájjal mentek el. Mindig mondtuk, hogy ennek oka a városra bélyegét nehezen kitörölhető módon rányomó zsidó individualizmus.“⁶⁸

Ezzel az idillikus képpel szemben megjelenik a szegény zsidó, s ő sem kap más megítélést, mint fentebb a jól öltözött zsidó: „Kisvárdai főutcáján rozoga szekér áll meg, rajta ötvenév körüli zsidó ember, piszkos, rendezetlen, amolyan szegény zsidó... Ugyanígy vonulhattak 50–70 esztendővel ezelőtt hozzánk is, hogy az unokák kezükbe vegyék közgazdasági életünket, autón száguldván tova.“⁶⁹

A nehéz körülmények között, a hatósági intézkedések ellenére történő boldogulás egyik okát – a nyereszkesedésen kívül – a keresztény társadalom abban látta, hogy a zsidóság mindig összefogott, ha egymást kellett segíteni: „... zsidó ügynökök elsősorban zsidó kereskedőket keresnek fel, nekik ajánlják és adják el portékájukat. A magyar kereskedők áru hiányában kárt, hátrányt szenvednek. ... a tűzifa kereskedők 8–10 vagon fához hozzájutnak addig, amíg magyar kereskedők csak keservesen, hosszas utánjárás, kilincselés után tudnak egy vagon árut biztosítani maguknak... Kisvárdán ma még hiábavaló vagy csak erőltet a magyar faji összetartozandóság érzése, mert a zsidóság a hatósági rendelkezések ellenére is vígan él, és tudatosan támogatja fáját a hasznot hajtó kereskedelem terén.“⁷⁰

Egy másik írásban szintén a zsidó „összefogást“ állították be olyan színben, hogy az a többséget alkotó népesség számára negatívumként jelenjen meg: „... a Lefkovics péknél mintegy 3–4 óra hosszát vártak arra, hogy a kenyér kiszüljön. Amikor kiszült, még az abban a pillanatban jött zsidó embernek is adott, csak nekik nem. Amíg a péküzletben zsidó embert volt, addig keresztény vevőt nem is szolgált ki.“⁷¹

A korabeli politikai közhangulat közepette érthető volt, hogy a lakosság helyi befolyásolói is „egészséges“ magyar kereskedői és iparos szellemet akartak kialakítani, és azt szerették volna elérni, hogy erős magyar iparos- és kereskedői réteg vegye át a zsidóság kezéből a gazdasági hatalmat.

Az izraeliták keresztény konkurencijának is jól jött volna, ha nem kellett volna küzdeniük a vásárlókért. Jól mutatja ezt, hogy amikor 1941 júniusában a városháza dísztermében tartotta meg a „visszatérés“ óta első közgyűlését a Gazdasági és Hitelszövetkezetek központja, akkor az összejövetelen: „... sürgették a harmadik zsidótörvényt.“⁷² Ám ez az őrségváltás nem ment egyik napról a másikra: „Kisvárdán a belső front küzdelme felfokozott kitartást kíván! A zsidóság térhódítása a gazdasági és kereskedelmi életben egyaránt lidércnyomásként nehezedett ránk. A zökkenőmentes őrségváltás nehéz dolog. ... Véglegesen le kell számolni szomorú múltunk minden visszajáró kísértésével, gyászos maradványával.“⁷³

Egy másik cikkben is ezt a kérdést járta körül a publicista: „Tudjuk jól, hogy e célnak megvalósítása felé rohamléptekben haladtunk és haladunk, nem utolsósorban a törvények és rendeleteknek a régi renddel szembeni forradalmi újításokat jelentő intézkedései alapján. Különösen érzik ez Kisvárdán, ahol ezelőtt egyetlen keresztény divatkereskedő, egyetlen keresztény cipőkereskedő, egyetlen keresztény nagykereskedő nem volt és mindössze néhány ügyes keresztény fűszerkereskedő tudta felvenni a versenyt, és tudott kibújni a zsidóság gazdasági hatalmat jelentő polip-karjai közül.

Ha meggondoljuk, hogy Friedmann Dávid bőrkereskedőnek milliós vagyon állt a háta mögött, és nem állt rosszabbul Lefkovits, volt fűszernagykereskedő sem, akkor olyan nevelésnek tűnik fel mondjuk egy kis fűszerkereskedő és pld egy új fakereskedő pár pengőig menő, csak azért is harca. A zsidóság gazdasági hatalma éppen abban volt, hogy egymást a keresztényekkel szemben a végsőig támogatták. Ha az egyiknek egy üzlet lebonyolításához 5 vagy 10000 pengőre volt szüksége, az bizonyos, hogy harmadnapra a rokonok, jóbarátok, legvégső esetben a hitsorsosok összerakták. De ezt nem csak az egyik a másiknak, hanem a másik is emennek viszontszolgáltatta. Ez a zsidóság jó oldala saját maga felé.

Ha ezt a zsidóság nem csak egymás között, hanem a keresztényekkel szemben is megtette volna, és nem csinált volna belőle faji kérdést, akkor ma nem lett volna Európában zsidó kérdés. De az is bizonyos, hogy akkor nem lett volna olyan gazdasági hatalmuk sem.“⁷⁴

A honi zsidóság gazdasági jogfosztásával párhuzamosan haladt az országba menekült külföldi zsidók kitoloncolása. Már korábban említettük, hogy Kisvárdán is ellenőrzés alá igyekeztek vonni a joggalanul itt tartózkodókat. Ez kezdetben az idézés módszerével történt, majd a hábo-

rú kitörésétől razziák is voltak, melyeknek céljuk az volt, hogy az illegálisan itt tartózkodó egyéneket kiszűrjék: „Nagy riadalmat kellett a kisvárdai zsidók körében maga a múltkor lefolytatott razzia is. Igen sok helyen találtak fölhalmozott és rejtett árukat, amelyeknek egy részét visszaadták ugyan, míg a másik részét elkobozták. A razzia alkalmával előállítottak mintegy 45 zsidót, akiknek az iratai, különösen az állampolgárságuk nem volt rendben. Ezek az úgynevezett legutóbb beszivárgottak itt éltek anélkül, hogy valami közösséget vállaltak volna velünk. Voltak közöttük sokan, akik ipart gyakoroltak, vagy anélkül, hogy jogosítványuk lett volna rá, vagy más nevére szóló jogosítvány alapján. Itt az ideje az ezek között való rendteremtésnek. Ezeket azóta már hazájukba, Galíciába áttelepítették. Közöttük volt értesülésünk szerint egy suszter, egy fõmolnár és egy ügynök.”⁷⁵

Ezek a zsidók Galíciából jöhettek ide, hiszen a fasizmus elõl a környezõ országokból menekülõ zsidók közül többen Magyarországon vélték megtalálni az oltalmat.

Az 1941-es népszámlálás kapcsán is problémákat vetett fel a Kisvárdán tartózkodó zsidóság honossága. Azt, hogy ezek száma nem volt kevés azt, egy visszaemlékezés is bizonyítja: „...mint diplomást, megbíztak a népszámlálás ellenõrzésével. Szûrópróbaszerûen be-bementünk egy házba, és ott a lapok alapján ellenõriztük, be van-e jelentve mindenki és jól vannak-e kitöltve az adatlapok. Nos, volt olyan hosszú, agyonzsúfolt, nyomortanyának tûnõ ház, ahol 17 be nem jelentett fõt találtunk. Nem szolgáltatott adatokat, elbújtak, a népszámlálás sem tudta összeírni, számba venni õket. Tudom, nem szimpatikus le sem írni ezeket, de személyes élményeim, egyéni megtapasztalásaim voltak ezek. Ugyanakkor remek kapcsolataik voltak a külföldi, fõleg szomszédos csehszlovákiai zsidósággal.”⁷⁶

Amikor 1941 nyarán Máramarosszigeten az alispán hirdetõoszlopokon felhívást tett közzé, amelyben arra hívta fel a zsidóság figyelmét, hogy a beszivárgott zsidóknak a harmadik zsidótörvény minden életlehetőségét megszünteti, ezért menjenek inkább haza, mert a magyarok gyõztes elõrenyomulása ott tejfel-mézszel folyó Kánaánt teremtett, ezt a közzétételt Kisvárdán propagálták a zsidóellenesség képviselõi, ill. annak megjelenítõi: „Szeretnénk, ha a mi zsidóink is megszívelnék ezt a felhívást, és tömegesen jelentkeznének a visszavándorlásra, hiszen a mi zsidóink is onnan származnak, bizonyára az ottaniak is örülni fognak hazatérésüknek.”⁷⁷

A mindenütt üldözött zsidók azonban valami oknál fogva nem hallgattak a „jó tanácsra”, inkább igyekeztek Kisvárdán maradni, sõt ide menekülni. Ezt törvényesen nem tehették meg, éppen ezért ítélték el, pl. 1943-ban Halpert Józsefnét, aki a Szlovákiából menekült Grünbaum Samut és feleségét rejtegette. Azt, hogy milyen okból (pénzért, rokonság, humanizmus, vagy hittestvériség miatt) történt ez a kockázatvállalás, nem tudni, csak azt, hogy Halpertnét internálták.⁷⁸

A zsidó-keresztény ellentét mesterséges felnagyításához és szításához a helyi hetilap is jelentõs mértékben hozzájárult, ezt érzékelhettük az újságból vett különbözõ idézetekbõl. Az újság alkalmazkodott a korhoz, mely a közhangulatot igyekezett a zsidóellenes politikára ráhangolni. Ennek sikerességét ill. sikertelenségét nem lehet megítélni, hiszen a lapban csak azok publikálhattak, akik ezeket az elveket vallották. A tapasztalatok szerint a többség mindig az ellenkező oldalon állt, bár ez csak annyit jelentett, hogy hallgatott, túrt, és igyekezett mindenbõl kimaradni. A politikát nem a Kisvárdai és Vidéki szerkesztõségében kotyvasztották, de a hetilap igencsak kínálta ezt az antiszemita fõzetet. Ez már a megindulás pillanatától nyilvánvaló lehetett, legalábbis ez derül ki az alábbi írásból: „Amikor éppen három hónapja a Kisvárdai Vidék c. lapunkat elindítottuk és hangoztattuk annak nemzeti és keresztény jellegét, éppen a kisvárdai zsidóság körében hallottunk hangokat, amelyek lapunkat nem tárgyilagos tartalmi, hanem kiállítására vonatkozó alaki bírálatokkal vagy elfogult kifakadásokkal illeték... A megindulás elõtt gyûjtõrõveket bocsátottunk ki, elõfizetés és hirdetés elõjegyzésére. Akkor azt hittük, véletlen, hogy egy zsidó elõfizetõnk sem akadt s a hirdetésrõl pedig hallani sem akartak, legtöbbször ama okok alapján, hogy most az áru úgyis kelendõ.

Azután akadt öt ember a kikeresztelkedetteket is beleértve, akik azt hisszük a szerkesztõ személyére tekintettel elõfizettek a lapra. Ezután még háromszor kíséreltük meg a zsidó elõfizetõk és hirdetõk beszervezését, de teljesen eredmény nélkül... Ha a jövõ idõben lapunkban a zsidókérdéssel és a zsidó vállalatokkal nem fogunk olyan kesztyûs kézzel bánni, azt a kor követelményein kívül az érdekelték maguknak tudhatják be.”⁷⁹

A zsidókkal kapcsolatban a vizsályt kevésbé az izraelita és a keresztény vallás ellentétére, sokkal inkább a zsidó=gazdag, keresztény=zsidók által kiuzsorázottak kontrasztjára építette fel a korabeli demagógia, holott nem pontosan ez volt az igazság. A levéltárban fennmaradt csekélyke hitközségi anyag nagy része azon kérelmeket tartalmazza, melyekben a zsidó felekezet tagjai a hitközség vezetőségéhez fordultak segélyért: „*Alulírott tisztelettel kérem a tek. Előljáróságot, hogy szíveskedjenek részemre 100, azaz egyszáz pengőt segély vagy kölcsönképpen folyósítani.*

Miután a hivatásom nem folytathatom a fennálló törvények miatt, háziipart megyek tanulni, ami kb. 3 hétig tart, és a fent nevezett összeget azért kérem, hogy a családomat addig el tudjam látni.

Abban a reményben, hogy kérésemnek eleget fognak tenni, maradok alázatos tisztelettel: Klein Adolf, Kisvárdá, 1942. IV. 20.”⁸⁰

Főleg akkortól szaporodnak meg az ilyen dokumentumok, amikortól – mint az idézetből is kiderül – a zsidók gazdasági szerepvállalását „korlátozzák”. A rendszabályok azonban, nem csak az ún. zsidó tőkés ellen irányultak, hanem megnehezítették azok életét is, akik mindennapi kapcsolatban voltak a társadalom másik felével. A megyei alispán 7493/1941. K. sz. határozata például így szól: „*Szabolcs vármegye területén tartandó országos vásárokról, búcsúkról és hetipiacokról, úgy a törvényhatóság, mint más törvényhatóság területén lakó, tehát összes zsidó árusokat kitiltom.*”⁸¹ Az indoklásban az szerepelt, hogy a szomszédos megyék már előzőleg ilyen határozatot hoztak, ezért az ottani zsidóság elárasztotta Szabolcs vásárait és piacait, ezektől kellett megvédeni a megye érdekeit.

A hitközség sem rendelkezett azonban olyan anyagi feltételekkel, hogy a munkától, a megélhetéstől megfosztottakon mindenkor segíteni tudott volna. Világosan látszik ez egy levélből. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája 1944. március 8-án sürgette a hitközséget, hogy a 8888/1943. VKM rendelet által engedélyezett járulékszedésből a helyi közösségre eső 11747 pengő 1943. évi hátralékot, és 7500 pengő 1944. évi első negyedés előleget sürgősen fizesse be. Kain József elnök válaszában megállapította, hogy a helyiek az OMZSA-járulék (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) megszavazásával erőn felül vállaltak, ennek igyekeznek is eleget tenni, de: „*...hitközségünk sem rendelkezik tartalék tőkével, sőt még annyi tőkéje sincs, hogy tisztviselők havi fizetését rendszeren kiszolgáltassa.*” Így nem tudják megelőlegezni a be nem folyt pénzt, főleg nem az 1944. évi előleget: „*Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy hitközségünk tagjainak legnagyobb része szegény ember, akinek mindennapi kenyere is csak nagy küzdelemmel szereshető be, s még kényszer útján is alig tudják terheiket megfizetni, s nem utolsó sorban figyelembe veendő az is, hogy tagjainak nagy része munkaszolgálatra vonult be.*”⁸²

Kain József szavainak bizonyosságául iktassuk ide annak a listának a részét, amit a deportáláskor készítettek, és amelyből mi a munkaszolgálatra bevonultakat, az eltűnteket, a hadifoglyokat, hadiözvegyeket, hadirokkantakat szelektáltuk ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eltűnt megjegyzést nem minden esetben kell úgy értelmeznünk, mint aki a fronton, a munkaszolgálatban tűnt el, hanem úgy is, mint aki a hatóságok látóköréből szándékosan kikerült.

Név	Foglalkozás	Lakás	Szül.	Anyja neve	Jegyzet
Ádler Menyhért	Kereskedő	Kossuth 31.	1907.	Kisberger Záli	108/6-bev., elt.
Ádler Miklós	Bádogos	Szt. László 70.	1908.	Kun Eszter	108/75.
Auslander Benő	Kereskedő	Várdai 32.	1914.		Bev.
Bartos István	Cipőfelsőrészkészítő	Angyalossy 3.	1907.	Feldheim Zseni	108/85. bev.
Berger Miklós	Szeszfőző	Apponyi 10.	1903.	Moskovits Regina	Bev.
Burger József		Deák F. 14.	1921.	Guttman Laura	Bev.
Cigler Márton	Magánzó	Petőfi 32.	1902.	Löwi Hani	281/2.kmsz.
Cikk Salamon					Elt.
Danciger Adolf	Kereskedő	Gr. Tisza I. 14.	1906.	Kesztenbaum Regina	B.93 kmsz.
Daskál Ábrahám	Napszámos	Sárkőz 2.	1911.	Katz Ilona	Hf.
Davidovits Ábrahám	Szőlőmunkás	Baross 1.	1913.	Farkas Lenke	Táb. P. Z. 848.
Davidovits Éliás					Elt.
Davidovits Miksa	Asztalos	Baross 1.	1922.	Farkas Lenke	Bev.
Ecker Andor	Kereskedő	Várdai 13.	1903.	Braun Katalin	Bev.
Eimer Jenő					Elt.
Elefánt Rudolf					Elt.
Ellbogen Mór		Szabolcsvezér 21.	1906.	Ellbogen Fáni	108/91.mszt.
Ellbogen József	Napszámos	Deák F. 10.	1909.	Ellbogen Fáni	108/10. mszt.
Farkas Artúr	Órás	Kossuth 17.	1911.	Schreiber Szeréna	Msz.VIII.
Ferber Zoltán		Liptay 20.	1911.	Goldberger Fáni	108/61. bev.
Feuerverger Lipót					Elt.
Fischer Andor	Gazd. alkalmazott	Krucsay 12.	1903.	Rochlitz Gizella	F. 861. bev.
Fischer Endre					Elt.
Förber Nándor	Hitoktató	Kossuth 16.	1920.	Gück Fáni	108/86. mszt.
Frankel Márton	Kereskedő	Eszterházy 48.	1913.	Farkas Malvin	108/10. mszt.
Frankfurt Jenő	Iskolás	Mátyás kir. 10.	1921.	Feldman Róza	Bev.
Frenkel Adolf	Kereskedő	Vár 14.	1914.	Gerstl Fáni	Elt.
Frenkel Sámuelné	Háztartásbeli	Kapitány 14.	1902.	Bretler Sarolta	Hő.
Fried Imre	Kereskedő	Zrínyi tér 5.	1917.	Ellbogen Fáni	Bev.
Friedman Bernát	Kereskedő	Deák F. 53.	1905.	Grünfeld Mária	Bev.
Friedman Zoltán	Kereskedő	Erzsébet kir. 3.	1909.	Klein Etel	108/8. mszt.
Fülöp Ármin	Napszámos	Várdai 11.	1904.	Fried Regina	Bev.
Gerő István	Villanyszerelő	Szt. László 24.	1902.	Klein Elma	Bev., M.szalka
Glück Áron	Gyári munkás	Petőfi	1904.	Rath Betti	108/73. elt.
Glück Tibor	Munkás	Deák F. 14.	1919.	Freund Hermin	Fél éve bev.
Glück Viktor	Napszámos	Deák F. 14.	1921.	Freund Hermin	Bev.
Goldberger Farkas	Tanító	Deák F. 12.	1903.	Reich Záli	Bev.
Goldstein Ernő	Kereskedő	Kossuth 9.	1911.	Rozenwasser Eugénia	108/61. elt.
Grosz Jenő	Napszámos	Kisvárdai 15.	1903.	Schniczler Sára	Bev. Kőrösmező
Grosz Jenő	Szabó	Tompos 15.	1912.	Grosz Kati	Bev.
Grósz Jenő	Géplakatos	Bem 8.	1908.	Gutman Szerén	Bev., elt.
Grosz Kálmán	Dohányárus	Iskola tér 3.	1901.	Deutsch Katalin	Hr.
Grosz Lajos	Kereskedő	Angyalossy 4.	1906.	Weinberger Emma	Z. 108. Bev.
Grosz Miklós	Kereskedő	Deák F. 42.	1910.	Weisz Karolina	Bev., elt.
Grosz Miklós	Cipőfelsőrészkészítő	Nyáry 12.	1903.	Sperser Sarolta	Bev.
Groszman Ignác	Kereskedő	Hunyadi 11.	1902.	Grosz Katalin	Bev.
Grubner Mór	Cipész	Kastaly 24.	1910.	Wurzel Betti	Bev., elt.
Grüner Miklós	Marhakereskedő	Szt. László 68.	1906.	Klein Gizella	Bev.
Grünfeld Jenő	Bádogos	Kisvárdai 32.	1912.	Klein Karolina	Bev.
Grünfeld Rudolf	Vendéglős	Baross 21.	1894.	Hollander Gizella	75%-os hr
Grünwald Béla	Villanyszerelő	Kapitány 4.	1921.	Teitelbaum Anna	Bev.

Név	Foglalkozás	Lakás	Szül.	Anyja neve	Jegyzet
Grünwald Jakab		Deák F. 38.	1910.	Handler Zsófi	Elt.
Grünwald József		Jósa 4.	1903.	Auszpicz Hermin	Elt.
Grünwald Lajos	Fuvaros	Mátyás kir. 15.	1902.	Gelberman Berta	Bev.
Grünwald Mihály	Fuvaros	Kossuth 31.	1909.	Goldman Berta	Bev.
Grünwald Miksa	Géplakatos	Petőfi 25.	1904.	Grünwald Eszter	Bev., elt.
Grünwald Viktor	Fuvaros	Tompos 4.	1908.	Goldman Berta	Bev.
Güncler Izidor	Napszámos	Kastaly 24.	1910.	Güncler Mária	Bev.
Halmos Pál	Ládagyári munkás	Deák F. 32.	1913.	Hecht Jozefa	Katona, kivét.
Halpert Áron		Liptay 26.	1914.	Grosz Fáni	Bev. VIII. msz.
Halpert József		Liptay 12.	1912.	Grosz Fáni	Bev. 1942. 108/61.
Herman Sándor	Szabósegéd	Vár 12.	1913.	Bleichner Zseni	B. 492.
Herskó Béla	Szűcs	Várdai 29.	1913.	Kepets Hermin	F. 784.
Herskovits László	Szeszfőző	Rákóczy 9.	1907.	Kellner Berta	B. 312.
Herskovits Mátyás	Szeszfőző	Moser 4.	1909.	Kellner Berta	B. 150.
Hirsch Jakab					Elt.
íj. Hollós István	Tanár	Kállay 5.	1911.	Rónnai Margit	706/1. H.hadház
Jakabovits Mór	Napszámos	Tompos 6.	1911.	Frieder Szeréna	Bev.
Jakabovits Sámuel		Kisvárdai 14.	1915.	Bimbi Etel	Bev.
József Márkusz	Kereskedő	Szt. László 31.	1912.	Markovits Karolina	Bev.
Karp Dezső	Béltisztító	Krucsay 29.	1910.	Klein Léni	Bev.
Katz Jenő	Géplakatos	Szt. László 51.	1907.	Katz Róza	Msz.
Katz József	Napszámos	Hármasút 9.	1901.	Weisz Máli	108/35.msz.
Katz Mór	Hitk. alkalmazott	Csillag köz 6.	1915.	Eisenberger Eszter	Msz.
Klein Ármin	Fogász	Szt. László 68.	1903.	Goldberger Lotti	Bev.
Klein Bernát	Tanító	Bessenyei 8.	1908.	Groszberger Hanni	Bev.
Klein Emil	Tanuló	Ostrom 1.	1924.	Beérd Hajnal	Bev.
Klein Ernő	Kereskedő	Jókai 7.	1908.	Szunyog Etel	Bev.
Klein Ferenc	Magán tisztviselő	Hármasút 5.	1903.	Goldstein Regina	Bev.
Klein Jenő	Tisztviselő	Bocskai 2.	1898.	Rübner Lina	Hr.
Klein Jenő	Napszámos	Kastaly 21.	1908.	Schwartz Renáta	Bev.
Klein Jenő	Kereskedő	Horthy 29.	1910.	Schwartz Róza	Bev., elt.
Klein József	Úveges	Malomköz u. 6.	1895.	Koon Betti	75%-os hr.
Klein László	Kereskedő	Deák F. 14.	1921.	Fried Margit	Bev.
Klein Márton	Kőműves	Kisvárdai 44.	1905.	Schwartz Zseni	Bev.
Klein Salamon		Liptay 12.	1918.	Klein Mirjam	Bev.
Klein Zoltán	Kereskedő	Szt. László 31.	1922.	Friedmann Helén	Bev.
Kohn József					Elt.
Kohn Miklós	Fuvaros	Hunyadi 3.	1908.	Lánz Záli	Bev.
Korn Izidor	Utazó	Mátyás kir. 29.	1908.	Lebovits Záli	Bev., elt.
Kovács József	Kereskedő	Szt. László 19.	1895.	Schmilovits Léni	50%-os hr.
Krausz Benjámin	Sapakészítő	Kossuth 18.	1901.	Weishaus Cilli	Bev.
Krausz Emil		Liptay u. 3.	1882.	Malcz Záli	75%-os hr
Krebsz Ignác	Bádogos	Labanc 9.	1911.	Guttman Amália	Bev.
Króó Sándor	Kereskedő	Nyáry 1.	1908.	Kesztenbaum Bella	Bev.
Kuti László, dr.	Ügyvéd	Rákóczy 27.	1903.	Schönwald Irén	Bev.
Landau Leopoldné, özv.	Háztartásbeli	Deák 15.	1889.		Hő.
Lebovits Adolf	Órás	Várzug u. 1.	1910.	Rosenberg Helén	Elt.
Lichstein Herman	Szabó	Petőfi 2.	1916.	Gotteszman Margit	293/27
Lichstein Ignác	Utazó	Petőfi 2.	1918.	Gotteszman Margit	101/108.kmsz.

Név	Foglalkozás	Lakás	Szül.	Anyja neve	Jegyzet
Liener Zoltán, dr.	Orvos	Szt. László 36.	1898.	Schróf Róza	Bev.
Lipkovits Zsigmond	Órás	Szt. László 70.	1907.	Menczel Eszter	Bev.
Löwy József	Kereskedősegéd				Elt.
Lux Menyhért	Segéd				Elt.
Mandel Ferenc		Horthy 24.	1920.		Bev.
Mandel Hermann					Elt.
Mandel Ignátz		Horthy 24.	1922.		Bev.
Mann Jenő					Elt.
Markovics Sándor	Szabó	Váralja 22.	1920.	Klein Záli	Bev., elt.
Markovits Ábrahám	Napszámos	Szabadság 19.	1902.	Kró Róza	Bev.
Markovits Ernő	Napszámos	Váralja 22.	1921.	Klein Záli	Bev., sebesült
Márkus János		Angyalossy 2.			Internálva
Marmorstein Ernő		Petőfi 7.	1921.	Mandel Fáni	3/1.kmsz.
Mezei Béla	Cipész	Várdai 37.	1904.	Szántó Julianna	Elt.
Mezei Endre	Mérlegkészítő-segéd	Rákóczy 9.	1905.	Kupferstein Róza	Bev. elt.
Molnár László, dr.	Ügyvéd	Apponyi tér 1.	1905.	Weisz Hermina	Bev.
Moskovits Andor	Cipőfelsőrészkesztő	Várdai 1.	1921.	Danciger Amália	Bev. B 137.
Moskovits István, dr.	Orvos	Szt. László 59.	1911.	Weiszberger Irén	Bev.
Moskovits József	Cipőfelsőrészkesztő	Várdai 1.	1918.	Danciger Amália	Bev. 8/6.
Moskovits László	Mérnök	Szt. László 59.	1910.	Weiszberger Irén	Bev.
Moskovits Miklósné		Széchenyi 1.	1907.	Katz Pepi	Hö. 1943. V. 5.
Neumann József	Borbély	Petőfi 10.	1912.	Lichtenberg Róza	Msz 108/35.
Neumann Mihály	Hitk. metsző	Deák F. 34.	1916.	Rottman Márta	Elt.
Neumann Zoltán	Kereskedősegéd	Deák F. 32.	1911.	Burger Etel	108/14. Msz.
Ornstein Béla	Szabó	Várdai 21.	1916.	Biedermann? Hermin	Bev.
Ornstein Zoltán	Cipész	Kastaly 2.	1912.	Biedermann? Hermin	Bev.
Ösztreicher Gyula		Horthy 21.	1920.	Szimkovics Regina	Szabadságon lévő
Politzer Ármin	Kereskedő	Labanc 1.	1910.	Eisdörfer Erzsébet	Elt.
Pollák Ferenc	Tisztviselő	Vár 14.	1904.	Ciller Julianna	Elt.
Pollák Samu	Kereskedő	Malomköz u. 10.	1900.	Schön Janka	Elt.
Preszburger Jenőné	Kalapos	Szt. László 31.	1909.	Krausz Jetti	Hö.
Reisz Herman	Kereskedő	Szt. László 12.	1907.	Weinberger Rozália	Bev.
Reizman Miklós	Szeszfőző	Eszterházy 90.	1902.	Wallner Etel	Bev.
Rosenbaum Sámuel	Fuvaros	Bessenyei 7.	1886.	Keszler Szeréna	50%-os hr., bev.
Rosenberg Andorné	Háztartásbeli	Angyalossy 4.	1911.	Linder Eszter	Hö., vendég
Rosenberg Éliás	Kereskedő	Vörösmarty 4.	1906.	Jelenek Júlia	Bev.
Róth József	Cipész	Szabadság 23.	1903.	Motz Záli	Bev.
Róth József	Könyvelő	Csendőr 1.	1909.	Herskovits Lea	Bev.
Róth Sándor	Kereskedő	Deák F. 12.	1922.	Schwartz Pepi	Bev.
Rothbaum Ignác	Drogista	Szt. László 27.	1903.	Mermelstein Regina	Bev.
Sándorffy Henrik	Kereskedő	Kossuth 1.	1914.	Weingartz Mária	Bev.
Scharf Jenő	Kereskedő	Mester 12.	1905.	Friedman Lina	Bev.
Scher Rudolf	Cipőfelsőrészkesztő	Várdai 9.	1905.	Lissauer Róza	Bev.
Schönfeld Izidor	Kereskedő	Csillagköz. 6.	1913.	Schönfeld Fanni	Elt.
Schwartz Ignátz	Rajzoló	Kossuth 22.	1920.	Klein Margit	Bev.
Schwartz Imre	Kereskedősegéd.	Petőfi 2.	1908.	Breier Berta	Bev.
Schwartz József	Kereskedősegéd	Vár 17.	1911.	Schwartz Amália	Bev.
Schwartz Józsefné	Háztartásbeli	Hunyadi 11.	1888.	Kron Betti	Hö.
Schwartz Józsefné		Tompos 2.	1914.	Gubner Cecilia	Elt. a férje
Schwartz Kálmán	Szódás	Csendőr 10.	1903.	Schlésinger Pepi	Bev.
Schwartz Miklós	Kereskedő	Szt. László 18.	1907.	Grosz Zseni	Bev.

Név	Foglalkozás	Lakás	Szül.	Anyja neve	Jegyzet
Schwartz Miklós	Kereskedősegéd	Vár 17.	1914.	Schwartz Amália	Bev.
Schwartz Miklós	Férfiszabó	Váralfa 22.	1916.	Klein Sára	Bev.
Schwartz Sándor	Fuvaros	Homok 22.	1921.	Goldman Szeréna	Bev.
Schwartz Sándor	Kereskedő	Szt. László 45.	1907.	Schwartz Amália	Bev.
Simonovits Bernát	Tanító	Rákóczy 24.	1905.	Treitel Lenke	Bev.
Spitz Adolf	Kereskedősegéd	Szt. László 68.	1919.	Reich Sarolta	Bev.
Spitz Árminné, özv.		Szt. László 68.	1889.	Weinberger Etel	Hö.
Spitz György	Kereskedősegéd	Vár 12.	1921.	Grosz Jolán	Bev.
Spitz László	Fogtechnikus	Vár 12.	1919.	Grosz Jolán	Bev.
Spitz László	Kereskedősegéd.	Petőfi 4.	1920.	Klein Júlianna	Bev.
Spitz Miklós	Kereskedősegéd	Szt. László 68.	1914.	Reich Sarolta	Bev.
Stern Ferenc	Könyvelő	Vörösmarty 4.	1900.	Schwartz Eszter	Bev.
Stern Sándor		Labanc 11.	1921.	Roz Rózi	Bev.
Sternhell Sámuel	Kereskedő	Petőfi 34.	1919.	Adler Rézi	Bev.
Strausz Dezső	Kereskedő	Csendőr 12.	1915.	Kahán Szerén	Bev.
Szamech Lázár		Liptay 27.	1917.	Grosz Ida	Bev.
Szamech Márton	Napszámos	Deák F. 34.	1916.	Szamech Rebekka	Bev.
Szamech Vilmos	Kereskedő	Kossuth 5.	1904.	Szamech Teréz	Bev.
Szántó István	Tisztviselő	Szt. László 31.	1909.	Weisz Janka	Bev.
Szefir Zoltán	Kereskedő	Szt. László 24.	1907.	Tiegerman Blanka	Bev.
Szilágyi László, dr.	Ügyvéd	Apponyi tér 7.	1906.	Feldman Paula	Bev.
Tahler Rudolf	Napszámos	Nagyboldogasszony 8.	1902.	Róth Dóra	108/68 elt.
Teichman Ernő		Horthy 9.	1922.	Neuman Piroska	Bev.
Troplovits Miklós	Napszámos	Bocskai 15.	1911.	Danciger Etel	Katona, elt.
Ungár Dávid	Tollkereskedő	Mátyás király 15.	1903.	Glück Hani	Bev.
Venyige Andor	Szabó	Deák F. u. 14.	1912.	Grosz Hani	Bev.
Venyige Miklós	Szabó	Deák F. 14.	1901.	Grosz Hani	Bev.
Vider Bálint	Rajzoló	Nagyboldogasszony 17.	1910.	Reich Erzsébet	Bev.
Vieder Herman	Hitk. metsző	Deák F. 8.	1911.	Beinhorn Sarolta	Bev.
Vieder Zsigmond	Hitk. metsző	Deák F. 47.	1902.	Grosz Irma	Bev.
Villner Béla	Szabósegéd	Akácfa u. 10.	1913.	Weinstock Frida	Bev.
Weinberger György	Kereskedő	Várdai 7.	1922.	Reiter Erzsébet	Bev.
Weinberger Sándor	Cipész	Szabolcsvezér 30.	1905.	Müller Hani	Bev.
Weinberger Zsigmond	Kereskedő	Kisvárdai 8.	1911.	Klein Róza	Bev.
Weinstock József	Női szabó	Angyalossy 5.	1909.	Grózinger Anna	Bev.
Weisz Izsák	Cipész	Vár 10.	1904.	Grinbaum Máli	Bev.
Weisz Jónás	Fuvaros	Várdai 29.	1902.	Schwartz Róza	Bev.
Weisz József	Kereskedő	Tisza I. 1.	1907.	Glück Júlianna	Bev.
Weisz József	Tisztviselő	Deák F. 37.	1909.	Burger Róza	Bev.
Weisz Károly	Tisztviselő	Deák F. 37.	1904.	Burger Róza	Bev.
Weisz Lajos	Bérekcsis	Jósa 7.	1904.	Schwartz Betti	Bev.
Weisz Márton	Napszámos	Deák F. 47.	1912.	Katnia Hani	Bev., elt.
Weisz Mór	Egyházi	Deák F. 29.	1912.	Beck Róza	Bev.

(Rövidítések: bev.=bevonult, elt.=eltűnt, hf.=hadifogoly, hö.=hadiözvegy, hr.=hadirokkant, msz.=munkaszolgálatos, kmsz.=közmunkaszolgálatos)

Az 1947-ben megjelent Te vagy a tanú c. könyvben közölt listán is sok kisvárdai vonatkozású nevet találhatunk. Amint azt a kiadvány összeállítói közlik, az adatok pontosságáért teljességgel nem kezeskedhetnek, hiszen azokat az érintettek küldték be, bocsátották a szerkesztők rendelkezésére. Ezen fenntartások ellenére mi közreadjuk a listát. A deportáláskor készített jegyzéken és az alant következő összeállításban néhány egyező nevet is találhatunk.

Adler Andor kereskedő, Budán a Nemzetközi Vöröskereszt otthonában volt, részt vett az ellenállásban.
Beck Sári kereskedő, a nyilas idők Budapesten vészelte át, 1945. január 8-án szabadult fel. Elvesztette Kálmánt nevű fivérért és annak feleségét.
Berger Ernő hentes és mészáros, 16 hónapig volt Tiszaborkúton a 181/3. századnál, 1944. május 28-án deportálták Auschwitzba, 1945 áprilisában szabadult.
Berkovics István kereskedő, 1941 májusától 1944-ig a 108/8. sz. századnál szolgált Miskolcon és Galíciában.
Ecker Andor kereskedő, 5 évig teljesített MUSZ-t a 108/1. és a 109/27. századoknál az országban és Ukrajnában, onnan visszatérve a budapesti gettóban volt, 1945. január 18-án szabadult fel.
Fischer György kereskedő, a 101/207. századdal az ország több részén volt MUSZ-os, 1945. május 4-én szabadult.
Fried Ignác malomtulajdonos, három hónapig volt MUSZ-os, a 110/67. századnál az országban, Budapesten szabadult 1945. január 18-án.
Fried Imre kereskedő, a 108/19. századdal teljesített MUSZ-t, a deportálásból 1945. július 5-én szabadult.
Fried Miksa malomtulajdonos. Egy évig volt MUSZ-os a 107/18. századnál az országban. 1945. április 3-án szabadult fel.
Friedman Antal hentes és mészáros, öt és fél évig volt MUSZ-os a 108/68. századnál az ország különböző részein és Ukrajnában. 1944 decemberében Mauthausenbe deportálták, 1945. május 4-én szabadult fel.
Friedman Bernát kereskedő, a 101/13. századnál volt MUSZ-os éveken át, 1945 májusában szabadult fel.
Friedman Ernő kereskedő, mint MUSZ-os volt Erdélyben, Ukrajnában, 4 évig orosz fogságban is. 1944. november 26-án szabadult.
Friedman József és László szintén Erdélyben, Ukrajnában és orosz fogságban voltak.
Friedman Miklós szabómester, 1942. október 5-től 1945. február 1-ig teljesített MUSZ-ot, a 2/4. századnál Bánhidán és Sopronban. 1945. február 1-én Mauthausenbe deportálták, 1945. május 6-án szabadult.
Friedman Mór hentes és mészáros, öt és fél évig teljesített munkaszolgálatot a különleges büntető-századnál, 1944-ben deportálták.
Friedman Sándor szabómester, 1943. április 27.-től 1944. július 24-ig volt, a 108/20. századnál Bácskában, Ukrajnában. 1945. szeptember 1-én szabadult.
Friedman Zoltán kereskedő, 1940 szeptemberétől 1944 novemberéig a 108/8. századdal Miskolcon és Lengyelországban volt MUSZ-os. 1944. október 3-án huszadmagával átszökött Beregszászon a partizánokhoz. A határon csatlakoztak és 1944. október 30-ig együtt harcoltak velük.
Galet Emil kereskedő, az 5/4-es századdal volt MUSZ-os, a deportálásból 1945. április 11-én szabadult.
Glück Miklós kereskedő, két évig teljesített munkaszolgálatot, a 11/4 századnál a Kárpátokban. 1945 januárjában szabadult.
Goldmann Ferenc kereskedő, 1940-től 1944-ig megszakításokkal a 106/6. századnál volt Debrecenben és Ukrajnában. 1944. október 7-én szabadult.
Goldman Sándor szabómester, 1942 júniusától 1944 decemberéig teljesített munkaszolgálatot a 109/36. századnál Pesten és Diósgyőrben. 1944. december 8-án szabadult.
Goldstein Péter drogista, 1940-től 1944 decemberéig a 109/16. és a 108/10. századoknál szolgált Erdélyben.
Gottlieb Béla kereskedő, a 4/1. és a 2/3. századokkal az országban és Lengyelországban teljesített munkaszolgálatot, és 1945 elején Kaposváron szabadult fel.
Grosz Béla kereskedő, 1940-től 1944 végéig munkaszolgálatot teljesített a 108/52. századnál Lengyelországban és Ukrajnában.
Hartman József mészáros, 42 hónapig volt MUSZ-os Bácskában és Ukrajnában a 108/19. és a 109/26. századokkal. Orosházán szabadult fel 1944. október 9-én.
Heimlich István kereskedő, a 108/20. századdal magyarországi és oroszországi munkaszolgálatot teljesített, majd Auschwitzba vitték, Ebenseeben szabadult fel.
Herman Sándor szabómester, a 108/21. századdal az orosz fronton és másutt teljesített MUSZ-t, a deportálásból 1945. május 4-én szabadult fel.
Herman Zoltán 2 éven keresztül teljesített munkaszolgálatot és a deportálásból szabadult fel.

Kerekes Ferenc fakereskedő, 5 évig teljesített munkaszolgálatot a 106/16. 17. vasútépítő és a 101/10. századoknál az ország több helyén. 1944. november 29-én Ausztriába deportálták, 1945 márciusában pedig Mauthausenbe. Itt szabadult fel 1945. május 5-én.
Klein Ernő könyvkereskedő, másfél évig volt munkaszolgálaton a 108/315. századnál Hajmáskéren és Jákfán. 1945. február 17-én deportálták Mauthausenbe, 1945. május 5-én szabadult fel.
Lichstein Ignác kereskedő, a 108/101. századdal teljesített munkaszolgálatot 1944. október 28-ig, a felszabadulásáig.
Lipkovits Zsigmond órás, a 105/7. és a 108/68. századoknál volt munkaszolgálaton az ország több pontján.
Mandel Ferenc kereskedő, a 105/2. századdal Borban is volt munkaszolgálaton, 1945 májusában szabadult fel.
Milhofer Ferenc kereskedő, 5 évig volt munkaszolgálatos az országban és Ukrajnában, 1945. január 16-án szabadult fel.
Moskovits Ignác kereskedő, deportálásból 1945. május 6-án szabadult fel.
Dr. Moskovits István orvos, 1943 májusától 1944. október 26-ig, a felszabadulásáig teljesített munkaszolgálatot az ország területén.
Moskovits László mérnök, 1943. május 10-től 1945. február 1-ig teljesített munkaszolgálatot a repülőtér parancsnokságánál. 1945. március 1-én Mauthausenbe deportálták, 1945 májusában szabadult fel Gunskirchenben.
Moskovits Mór kereskedő, a 108/34. századdal teljesített szolgálatot 1944. május 4-én szabadult fel.
Moskovits Sándor kereskedő a 108/34. századnál szolgált, Budapesten szabadult fel.
Prerau János kereskedő, egy évig volt munkaszolgálatos a 108/204. századnál, Budapesten szabadult fel 1945. január 17-én.
Róth József kereskedő, a 108/37. századdal a Donnán is járt, és a munkaszolgálatból illetve a deportálásból 1945 áprilisában szabadult fel.
Róth Izidor munkaszolgálatos volt, 1945. április 13-án szabadult fel.
Schwarcz Sándor banktisztviselő, 1940-től 1944 márciusáig munkaszolgálatos volt a 108/47. századnál az országban és Ukrajnában. 1944. április 21-én deportálták Auschwitzba, ahol 1945 januárjában szabadult fel.
Stark Marcell gazdálkodó, a 108/84. századdal Szerbiában és Magyarországon teljesített munkaszolgálatot, 1944 szeptemberében a partizánok szabadították fel, együtt harcolt velük négy hónapig.
Stern Dezső hitközségi jegyző 1940 májusától 1940. december 31-ig volt munkaszolgálaton Ókemencén és Taracközben. 1944 májusában deportálták, 1945. február 1-én szabadult fel.
Stern Herman kereskedő, a 108/10. századdal több helyen szolgált, majd deportálták.
Dr. Székely Miklós ügyvéd, a 108/33. századdal honi és ukrajnai munkaszolgálatot teljesített, 1945. február 9-én szabadult fel.
Székely (Schwarcz) Pál műszerész, a 104/2. századdal Mohácson és Erdélyben teljesített szolgálatot, majd Auschwitzba hurcolták, ahonnan 1945. május 2-án szabadult fel.
Teichmann Viktor kereskedő, 1944. május 22-én én deportálták Auschwitzba.
Waller József kereskedő, a 701/7. századdal teljesített szolgálatot, és 1944. december 24-én szabadult.
Weisz József fuvaros, a 3. Hgye. 108/2. és 68. századoknál teljesített munkaszolgálatot, végigélte a doni visszavonulást is. 1944. december 20-án szabadult fel Nagyváradon.
Weisz Károly kereskedő a 108/32. századdal és a 122. VÉP-el teljesített munkaszolgálatot Galíciában, Szlovenszkóban, Felvidéken. Mauthausenben szabadult fel 1945. május 5-én.

84

A munkaszolgálat intézményét a közérdekű munkaszolgálat szabályozása tárgyában 1939. május 17-én megjelent 5070/1939. M.E. számú rendelet szabályozta. Ez a zsidókra nézve semmilyen hátrányos megkülönböztetést nem tartalmazott, nem szerveztek olyan munkásosztásokat, amelyekben csak zsidók lettek volna. A nyáron és az ősszel behívottakat valóban közérdekű munkára alkalmazták, legalábbis ott, ahol igényt tartottak rájuk.⁸⁵ A Belügyminisztérium 13050/1939. III. B.M. sz. körrendeletére adott június 20-i válaszból kiderül, hogy ekkor még a járásban nem vették igénybe a munkaszolgálatosokat: „*Hivatalos tisztelettel bejelentem, hogy a fenti tárgyban megteendő jelentésem a kispárdai járásra nézve teljes terjedelmében nemleges.*”⁸⁶

A második zsidótörvénnyel összefüggésben került sor a zsidóság diszkriminációjára, ugyanis 1939. szeptember 23-án a honvédelmi miniszter 47988. sz. HM. rendelete („Utasítás”) intézkedett a törvény hadseregen belüli alkalmazásáról. Kimondta, hogy zsidónak minősülő egyén a magyar királyi honvédségben sem tiszti (hasonló állású), sem altiszti, sem pedig tisztes rendfokozatot el nem érhet, de – a védett alakulatok kivételével – megmaradhattak fegyveres szolgálatban, a kivonuló alakulatokban, arányos felosztásban azzal a megszorítással, hogy őket csak arc-

vonatszolgálatra lehet alkalmazni. A csak fegyvernélküli szolgálatra alkalmas zsidó védkötelesek külön munkasalakulatokba kerültek, de ezeket irodai, küldönc, raktári szolgálatra nem osztatták be.⁸⁷

1940 májusától azokból a zsidókból, akiket bár besoroztak, de a honvédség katonai szolgálatra nem vett igénybe, „különleges munkásszázadokat” szerveztek. Júliusban már hatvan ilyen munkásszázad állt készen. A rendelkezés kezdetben csak a katonaviseltekre vonatkozott, augusztus 23-án jelent meg a honvédelmi miniszter 441. Om. biz. 1b-1940. sz. rendelete, amely szerint nem csak a besorozott, katonaviselt, hanem a nem katonaviselt zsidókat is be kellett osztani zsidó munkásszázadokba. A mindenféle munkára alkalmasakat „tábori zsidó munkásszázadokba”, a segédszolgálatra (S jelzést kaptak a sorozáskor) vagy fegyvertelen szolgálatra (Fn-jelzés), valamint az idősebb korosztályokhoz tartozó, könnyebb munkát végzőket a „honi zsidó munkásszázadokba”, e kétféle munkaszolgálatban megbetegedetteket pedig a „lábadozó kórházi zsidó munkásszázadokba” helyezték el. Először a 25-42, majd a 43-48, s végül a 49-60 éveseket hívták be.⁸⁸

Miután Észak-Erdélyt visszafoglalták (1940 szeptembere), a visszacsatolásban fegyveresen részt vett zsidókat leszerelték, és a munkaszolgálatosokhoz osztották be. Ez az intézkedés jelezte, hogy a zsidóságot a fegyveres szolgálatra a későbbiek során nem kívánja a hadvezetés igénybe venni, ám más irányú felhasználásukról nem mondott le.

A gemzei Marmorstein Jenő így vall az akkori eseményekről: „1940 októberében kellett volna bevonulnom, de már szeptemberben behívtak Kisvárdára. Egységem először Fényeslútkén kapott ún. „fegyjelmező” kiképzést, majd onnan egy Körösmező közelében levő kis községbe vezényelték, ahol fairtással foglalkoztunk...Ellátásunk nagyon gyenge volt, de megengedték nekünk, hogy Körösmezőn vásárolhassunk magunknak élelmet. Ebben az időben még zsidó tisztek is teljesítettek szolgálatot a munkásszázadnál, egyenruhájukban, de a parancsnokság a keresztény tisztek kezében volt... Helyzetünk ekkor még nem volt súlyos. Meg lehetett vesztegetni a keretlegényeket és pénzért hajlandók voltak még haza is engedni bennünket.”⁸⁹

Ezt a vihar előtti békés állapotot a helyi Felsőszabolcs című hetilap volt főszerkesztője egy verseskötetben örökítette meg. Amikor az 1941-ben Kisvárdán kiadott „Dalok és könnyek könyve” című kötetből idézünk, azt nem a mű esztétikai értéke miatt tesszük, mert azt nem tisztünk minősíteni, hanem a zsidóságnak a magyarság eszméjéhez való viszonya miatt közöljük.

A munkás-századhoz

Fényeslútké, 1940. szeptember 8.

Szeretett bajtársaimnak

*Munkára fel, Hazánkért dolgozunk
Melynek üdvéért élünk és halunk,
S ha szól felettesünk parancsa,
Tettre készen áll két erős karunk.*

*Előre hát, ti munkás-századok,
Kemény ököllel a dologra fel,
Vállvetetten álljuk meg helyünket,
A jobb kor is majd így jön egyszer el.*

*Mutassuk, hadd tudja meg mindenki,
Hogy igenis, jó magyarok vagyunk
S bármit is hoznak a múlt évek:
Hazánkért – ha kell – még meg is halunk!⁹⁰*

Dénes György és társai Kárpátalján voltak munkaszolgálaton, 1940 decemberében tértek vissza. A versben megénekelte gondolatokból kiliviláglík, hogy a kisvárdai zsidók, miként az ország

más zsidói is, elsősorban már magyarnak vallották magukat, s csak másodsorban zsidónak. Ez sem menthette meg azonban őket attól, amit a költő már jó előre megérezett: a későbbi pusztulástól. Magáról az újságíróról, főszerkesztőről, költőről szólva említük meg, hogy apja Dénes Mór (Deutch Mórítz) anyja Weisz Karolina volt, és egyéni sorsához hozzátartozik, hogy később ismét munkaszolgálatra vitték Oroszországba, ahonnan nem tért haza.⁹¹

1941. április 16-án fogadták el a 2.870/1941. M.E. sz. kormányrendeletet, amely az 1939. IV. tc.-re, vagyis az ún. második zsidótörvényre hivatkozva kimondta, hogy a zsidók: „...hadkötelezettségüknek a honvédség kötelekében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget... ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti vagy tisztes rendfokozatot nyertek.”⁹²

Volt olyan személy, aki a munkaszolgálat alóli felmentést megpróbálta, vagy megpróbálta volna pénzzel „elintézni”, de erre csak ritkán volt mód. A lebukás veszélye mindig fennállt, de a jogszabályok alóli kibújást elősegítő is könnyen bűnhődhetett. Egy ilyen esetről számolt be a sajtó 1941-ben: „Az egyik őrmester a kisvárdai katonai parancsnokságon teljesített szolgálatot. Hatáskörébe tartozott a zsidó-munkásszázad tagjainak behívása. Ő azonban a reábizott hatáskörrel visszaélt úgy, hogy egyes zsidókat különböző pénzüsszegért igazolt és mentesített a szolgálat alól. Különös véletlen vezette nyomra állítólag a hatóságot. Felesége ugyanis telefonon felhívott egy pénzért mentesített zsidót, hogy férjének tett ígéret szerint azonnal tegyen eleget fizetési kötelezettségének. A megmentett katonát letartóztatták, tettéért valószínűleg hadbíróóság elé kerül. Letartóztatták a mentetőzsidót is.”⁹³

Amikor a háború folyamán a munkaszolgálatosokat ismét behívták, a körülmények alaposan megváltoztak. A kisvárdaiakról az ország különböző helyeiről érkeztek információk a hitközséghez, az ottani zsidók kértek a kisvárdai munkaszolgálatosok részére különböző felszerelési cikkeket, általában téli ruhát, lábbelit, élelmiszert. Ilyen helyek voltak, pl. Huszt, Fót, Zombor, Várpalota, Bikfalva, Bácskertes, Szentkirályszabadja, Miskolc, Dömös, Bán-hida, Rimaszombat, Nagybánya, Diósgyőr, stb.⁹⁴ Ismert az is, hogy a 108/11-es munkásszázad Kisvárdá-területén is működött.⁹⁵

Több kisvárdai születésű munkaszolgálatosról tudjuk, hogy „valahol Oroszországban” maradtak. Ezek a következők:⁹⁶

Név	Szül. idő	Anyja neve	Halál oka	Halál helye	Halál ideje	Alakulat
Bernát Mór	1903	Rosenfeld Eszter	Megfagyott	Galdajevka	1942. 11.06.	108/3. táb. musz.
Feldmann Tibor	1902. 04.15.	Fleischer Regina	Bombatalálat	Hradekino	1943. 01.18.	108./11. táb. musz.
Fischer Ernő	1906. 04.25.	Berger Gizella	Tífusz	Dorosicsi	1943. 06.28.	108/67. táb. musz.
Goldstein Jakab	1914	Adler Ida	Kivégezték		1942. 09.20.	104/5. táb. musz.
Grosz Jenő	1912. 05.08.	Grosz Gizella	Sebesülés	Darnica	1943. 04.25.	108/37. táb. musz.
Herskó Sándor	1920. 10.20.	Keller Fáni	Szívbénulás	Oszkino	1943. 01.09.	III. kmsz. zlj.
Krausz Dávid	1915. 04.19.	Neumann Ida	Szívbénulás	Jeszdocsnaja	1942. 10.17.	108/53. táb. musz.
Moskovics Miklós	1902	Fried Háni			1943. 05.05.	VIII. kmsz. zlj.
Preszburger Jenő	1903. 08.11.	Birger Gizella	Bombatalálat	Osztrogozsszk	1943. 01.16.	108/36. táb. musz.
Schár Jenő	1910. 05.19.	Berger Amália	Bélhurut	Kolomejcevo	1942. 12.31.	VIII. kmsz. zlj.
Schwimmer Herman	1914. 02.13.	Katz Sarolta	Gyengeség	Gyivnogorszk	1942. 10.22.	108/41. táb. musz.
Slomovics Jenő	1907.04.16	Ornstein Fáni	Végkimerülés	Sztarij Oszkol	1943. 01.20.	108/44. táb. musz.

Sok szülő, hitves vagy gyerek kapott hasonló szövegű lapot a Magyar Vöröskereszt Tudósító Irodától: „Sajnálattal értesítjük, hogy. Dr. Újhelyi Jenő, kiség. mu. szolg. aki Kisvárdra 1908. évben született, szülőanyja leánykori neve Klein Terézia, a szovjet elleni háborúban 1943. január hó 15-én Isztovnoje-n eltűnt. Felkutatására a Nemzetközi Vöröskereszt útján mindent elkövetünk... Bp. 1943. évi november hó 2-án.”⁹⁷

Elhhez azt fűzzük hozzá, hogy eltűnt személy apját Újhelyi (eredetileg Ungár) Lajosnak hívták, a fia jogi doktorátussal, fegyvertelenül „védte” a hont, utolsó ismert csapatteste a 108/73-as munkásszázad volt.⁹⁸

Néhány olyan kisvárdai születésű vagy kisvárdai lakos munkaszolgálatos nevét is ismerjük, akikről tudjuk, hogy „hazai” földön lelték halálukat.⁹⁹

Név	Születési idő	Anyja neve	Halál oka	Halál ideje	Halál helye	Temetés helye	Sír
Beregi(Kohn) Sándor	1909. 09.20	Schwartz Margit	Agyonlövés	1944. 10.07	Cservenka	Cservenka	
Goldman József	46 éves	Róth Róza	Bélhurut	1945. 03.02	Sopron	Sopron	Izr. temető
Heimlich László	30 éves	Grosz Szeréna	Tífusz	1945. 03.24	Sopron	Sopron	Izr. temető
Klein Zoltán	1922	Friedmann Helén		1944-1945	Kópháza	Kópháza	R.keresztúr
Mandel Zoltán				1944-1945	Kópháza	Kópháza	R.keresztúr
Vámosi Miklós	1899			1945. 01.20	Kőszeg	Kőszeg	R.keresztúr

Egy Klein Zoltán szerepel a deportálási listán, róla akkor mint bevonultról írtak. Feltételezhetően a Kőszegen elhunyt személy megegyezik vele, így annak adataival a fenti táblázatot kiegészítettük, mert eredetileg csak a neve volt ismert.

A munkaszolgálatról idézzük fel az 1914. október 12-én született Fischer Lajos visszaemlékezését! „Akkor már megvolt az erdélyi bevonulás. Amikor ez megkezdődött, a zsidó fiúk nagy részét áttették munkaszolgálatra. Nagyon szigorúan dolgoztattak bennünket. Zsákoltattak, és se éjjel, se nappal nyugtunk nem volt: gyakorlatozás, csuklózás, meg volt minden, nem bántak velünk kesztyűs kézzel. A zsidó tisztek rangja megvolt, de már egy főhadnagynak egy zászlós is parancsolhatott. 1942-ben már mindenkinek elvették a rangját.

Nemsokára bevagoníroztak minket és kivittek Oroszországba. Egy este megérkeztünk Novijoszkolba...Ezután a század lement a Don-kanyarhoz gyalog. Én ott maradtam, mint üveges. Ez úgy történt, hogy egyszer beüvegeztem a pinceablakot a megmaradt üvegvágómmal. Másnap pedig engem kiemeltek, mint üvegest.... 1943 januárjában az oroszok áttörték a frontot. Ekkor minket összeszedtek. Egy főhadnagy volt a parancsnokunk. Kiállt az ablakba és azt mondta: Ne gondoljátok, hogy megszabadultok, mert itt vagytok a kezünkben és egy se fog közületek élve hazakerülni!

Visszafelé jövet hol csűrben, hol még csűrben sem volt helyünk, és közben, ha a németek elakadtak, persze minket vittek segíteni... Aztán elvittek minket Kijevbe. A század egyre fogyott. Aztán hazakerültünk 1944-ben, még Horthy beszéde előtt. Örömünk persze nem sokáig tartott, mert bejöttek a németek. Egyszer öszszgyűjtötték és feleskettek bennünket. Előtte megmondták, hogy akár mondjuk, akár nem a szöveget, az egyformán vonatkozik ránk. Ezután kezdődött minden előről.”¹⁰⁰

A visszaemlékező sorsához tartozik, hogy az oroszok közeledtével direkt fogságba esett társaival, ám bevagonírozták és a temesvári fogolytáborba szállították őket. Fischer Lajosnak ott vágta le a lábát.

Nem csak kisvárdai munkaszolgálatosokat vittek más településekre, hanem Kisvárdán is voltak munkaszolgálatosok. Amikor 1942-ben a Magyar Királyi kassai honvéd hadtest parancsnoka az alispánhoz írott levelében felajánlotta a munkás század kiegészítő munkásait, akkor még pótigénylések is befutottak a M. Királyi 64. honvéd bevetési központ parancsnokságához.

1942 decemberében kb. 100-120 fő érkezett Kassán keresztül a garanyi internálótáborból. Ők alkották a Magyar Királyi 481. sz. különleges munkásszázadot. A Róth (Radnai) szálloda színháztermében voltak elszállásolva, feladatukat a vásártér talajának egyengetése képezte. Több parancsnokuk közül az utolsó, s végig mellettük lévő, Bartha Károly volt, ahogy az alkalmi nóta is megörökítette ezt:

*„Munkásszázad, munkásszázad hej de sok van,
Különleges, különleges csakis egy van,
Négynyolcvanegy a numerája,
Bartha Károly százados úr dirigálja.“*

– énekelték a Megy a gőzös... dallamára.¹⁰¹

A százados civil életben a Bessenyei György Gimnázium tanáráként volt ismert. A századot, melynek egyetlen kisvárdai tagja Rosenwasser József volt, 1943 tavaszán Kassára vezényelték. Az alakulat ez év május végéig állt fenn, ugyanis a Honvédelmi Minisztérium rendelkezése értelmében a „különleges“ munkásszázadot félévnél nem lehetett az ország határain belül együtt tartani. Az állományt, ha nem vezényelték hadszíntérre, le kellett szerelni. Ez megtörtént, a századbeliek egy-egy csoportját visszakísérték Kisvárdára, onnan mindenkit oda, ahonnan eredetileg bevonultatták. Kit a börtönbe, fegyintézetbe, kit valamelyik internálótáborba.¹⁰²

Velük kapcsolatos az a levél, melyet a helyi lap szerkesztőségébe „küldtek”. Ebben a tollforogató azt kifogásolta, hogy a keresztény úriasszonyok elfeledkeznek a keresztényekről, akik őket védik: *„Ellenben a zsidó lapátosokat, akik a kis kockakövel kirakott úton járnak, gyönyörű szép színházteremben alusznak, mindennap biztosítva van ebédjük, kenyérük, sőt még asszonyaik is itt vannak köztük, azt sajnálják! Egy ilyen jó keresztény asszony mondta: Azért siratom őket, mert azt énekelték, hogy: ‘emléklapátosok vagyunk’...A mi fiataljaink szívesebben énekelnének itthon akármit. Csak itthon lennének.“*¹⁰³ Ezt követően az orosz hómezőkön lévő magyar katonák sorsát ecsetelte a levél írója, s bár jogos ez az észrevétele, de elfelejtette említeni azt, hogy a doni hómezőkön bizony a munkaszolgálatosok is ott voltak, s – amint azt a fenti táblázat is bizonyítja –, gyakran ott is maradtak.

Vélhetően a Kisvárdán lévő alakulathoz köthető Efraim Agmon (Teichmann Ernő) visszaemlékezése: *„...1940-ben egy olyan büntető munkásszázad került Kisvárdára, amely főleg baloldaliakból, kommunistákból, szocialistákból meg anarchistákból és részben zsidókból állt. 18 éves ifjú lévén, akkor eszméltem arra, hogy tulajdonképpen milyen környezetben élünk. Megbarátkoztam néhány ifjúval közülük, akik igyekeztek bennünket megnyerni az eszméinknek. Így kerültem, lehet mondani, baloldali környezetbe.“*¹⁰⁴

Teichmann Ernő Kisvárdán született 1922-ben, apjának üveg-és porcelánüzlete volt a településen, a vészkorszakban a hazai zsidó ellenállási mozgalom egyik jelentős alakja lett. Az idézethez azt fűzzük hozzá, hogy rosszul emlékezett vissza a dátumra, de az évtizedek távolából ez nem meglepő.

Más alakulatok is voltak a településen. Egy fennmaradt dokumentum szerint a Magyar Királyi 122. vasútépítő-munkásszázad parancsnoka 1944. június 22-én azt írta a pénzügyőrségnek, hogy a század irodája a Szent László u. 14. sz. alatt van, dr. Arató Marcell egykori lakásában.¹⁰⁵

A háború utánról, a felelősségre vonás idejéből való egy újabb utalás: *„Soós Kálmán úr működését a Magyar Élet Pártjánál kezdte. A debreceni MÉP szervezetnek volt a titkára... Később főhadnagy rangban munkásszázad parancsnok lett. Ez egymagában még nem jelentene semmit, mert voltak – ha kevesen is – akik védelmezői akartak lenni az alájuk rendelt jogfosztottaknak. Soós nem tartozott e kevesek közé. Már itt Kisvárdán a 108/7. munkásszázadnál a gyengélkedőket és a betegeket egy-két órára gúzsba köttette.“*

Ugyanakkor a koszt körül súlyos visszaéléseket követett el társával, Vékony Gyulával. Meg akarták zsarolni a munkaszolgálatosokat.¹⁰⁶

Ha már a katonai szolgálatról szó esett, említsük meg, hogy a katonaként Kisvárdán tartózkodó, a Bocskai u. 23 sz. alatt lakó Szabó Lőrinc költő, az 1940. szeptember 12-én kelt, feleségéhez írott levelében külön is kiemelte a zsidóságot: „A községháza bent a községben van, 2 km-re innen; iszonyú sok zsidó lakik itt.”¹⁰⁷

A háború vége felé, 1944. április 21-én szintén több helybeli zsidót vonultattak be munkaszolgálatra, a századot kettéosztották, egyik részük Szentendrére került, a másik felük a Kispesti Textilgyárban volt elszállásolva. Közös parancsnokuk volt, Szalai Géza tartalékos hadnagy. „...ötvenen felüli tisztességes, humánusan gondolkodó úriember, civilben tisztviselő. A nyilas hatalomátvétel után a század előtt kijelentette: ha engem leváltanak, s más parancsnok áll a helyembe, mindenki szökjön, amerre tud, mentse az életét.”¹⁰⁸ Amikor Szalai leváltása bekövetkezett, az alárendeltjei megfogadták a tanácsát, ő pedig mindenkin segített, aki hozzá fordult.

A munkaszolgálatosokon azonban az ellenállási mozgalom kisvárdai tagjai is segítettek: „...megjelent a századkörletben Efra és Cipi, és összeírták a kisvárdaiakat. Efra megígérte, hogy rövidesen halat magáról. Így is volt. Pár nappal később újra megjelent körünkben, ez alkalommal, mint Benkő Imre vasutas-tiszt, és ellátott minket, kisvárdaiakat keresztény személyazonossági igazolványokkal meg pénzzel.”¹⁰⁹

Efraim Agmon segítségével Reismann József Róka György, Lerner Hersu Lakatos László, Prerau János Pongrác János, Fischer Zoltán gyógyszerész pedig Fekete Zoltán lett. Ők néhány nap múlva – más kisvárdaiakkal együtt – megszöktek, majd a pesti Vadász-utcai „védett ház”-ban találtak menedéket, s ott bekapcsolódtak a zsidómentő munkába.

Furcsa firtora a történelemnek, hogy a német megszállás után, a gettózás bekövetkeztekor, éppen a munkaszolgálat intézménye volt az, amely megmentette a zsidókat a deportálástól, a pusztulástól. Azok, akik hadkötelezettségük alapján az országon belül kisegítő szolgálatot teljesítettek, kedvezőbb helyzetben voltak, mint akik a gettóba zárva várták a haláltáborokba történő elhurcolást.

JEGYZETEK

- ¹ SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 52. d. 11. közli: Iklódy: 8. p.
- ² SZSZBML V. 347. 52. d. II.
- ³ SZSZBML V. 347. 52. 3269/1938. közli: Iklódy: 10–11. p.
- ⁴ SZSZBML V. 347. 52. II. 7551/1938.K. közli: Iklódy: 15. p.
- ⁵ SZSZBML V. 347. 52. II. 7551/1938.K. közli: Iklódy: 18. p.
- ⁶ SZSZBML V. 347. 68. d. közli: Iklódy: 20–21. p.
- ⁷ SZSZBML V. 347. 68. d.
- ⁸ SZSZBML: V. 347. 68.d. 4080/1944. K.sz. közli: Iklódy: 22. p.
- ⁹ Gonda: 209. p.
- ¹⁰ Őrségváltás: Kisvárdai Vidék, 1941. 5. sz. 2. p.
- ¹¹ Krónika II. 1938. szeptember 25. (Római katolikus plébánia, Kisvárdai)
- ¹² Kiss II. : 51–55. p. (Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- ¹³ Benedek: 108. p.
- ¹⁴ Országzászló a határ mentén: Magyarország, 1938. november, 1–2. p.
- ¹⁵ Vitéz nemes Haynal Alajos alezredes szózata: Magyarország, 1938. november. 2–4. p.
- ¹⁶ Emlékkönyv: 93. p.
- ¹⁷ SZSZBML IV. B. 411.
- ¹⁸ Felhívás: Felsőszabolcsi Gazda, 1939. 7. sz. 1. p.
- ¹⁹ Kisvárdai nagyközség testnevelési bizottsága: Kisvárdai Vidék, 1941. 29. sz. 5. p.
- ²⁰ SZSZBML V. 347. 52. d.
- ²¹ SZSZBML V. 347. 52. d.
- ²² Polgári értesítő 1937/38.
- ²³ Rendeleték Tára 1939. II. kötet, 786–788. p. idézi: Végső: 189. p.
- ²⁴ SZSZBML IV. B. 411. 751 d. közli: Maczkó: 188. p.
- ²⁵ Corpus Juris Hungarici CD
- ²⁶ SZSZBML V. 347. I.Kgy. 467/1939. K. sz. véghatározat
- ²⁷ SZSZBML V. 347. 332.Kgy. 15061/1939. K. sz. véghatározat
- ²⁸ Maczkó: 188. p.

- ²⁹ Születési anyakönyv 34/1915. bejegyzés (Anyakönyv hivatal, Kiszvárd)
- ³⁰ Születési anyakönyv 11/1913. bejegyzés (Anyakönyv hivatal, Kiszvárd)
- ³¹ Corpus Juris Hungarici CD
- ³² A népirtás: 250. p.
- ³³ Gyurgyák: 164. p.
- ³⁴ SZSZBML V. 347. 67. d. X.
- ³⁵ SZSZBML V. 347. 67. d. IX. 551-11792. sz.
- ³⁶ SZSZBML V. 347. Zsidó tulajdonban lévő birtokok kimutatása, 1940. február 10.
- ³⁷ SZSZBML V. 347. 56. d. 1303/1940. sz.
- ³⁸ Corpus Juris Hungarici CD
- ³⁹ Hírek: Kiszvárdai Vidék, 1942. 13.sz. 4.p.
- ⁴⁰ SZSZBML V. 347. 67. d. IX/1. közli: Kanyári: 30. p.
- ⁴¹ SZSZBML V. 347. 67. d. IX/2. közli: Kanyári: 31-32. p.
- ⁴² SZSZBML V. 347. 67. d. IX/6. közli: Kanyári: 31. p.
- ⁴³ December 31-ig be kell jelenteni a Községi Elöljáróságnak az 5 holdon aluli el nem adott zsidó ingatlanokat: Kiszvárdai Vidék, 1942. 50. sz. 2. p.
- ⁴⁴ SZSZBML V. 347. 67.-d. IX/11. közli: Kanyári: 31-32. p.
- ⁴⁵ Nagy: 651-675. p.
- ⁴⁶ SZSZBML V. 347. 70. d. közli: Dokumentumok: 25. p.
- ⁴⁷ SZSZBML V. 347. 70. d. közli: Iklódy: 40-41. p.
- ⁴⁸ SZSZBML V. 347. 70. d. közli: Dokumentumok: 47. p.
- ⁴⁹ SZSZBML V. 347. 70. d. közli: Dokumentumok: 29. p.
- ⁵⁰ SZSZBML V. 347. 70. d. közli: Dokumentumok: 28. p.
- ⁵¹ Pusztai: 52. p.
- ⁵² Gazdát és vezetőséget cserélt a Szeszfinomító: Kiszvárdai Vidék, 1941. 38. sz. 3. p.
- ⁵³ Nyulak Béla: Őrségváltás és Gazdasági Bank: Kiszvárdai Vidék, 1942. 27. sz. 2. p.
- ⁵⁴ Pusztai: 58. p.
- ⁵⁵ A győzelem felé: Kiszvárdai Vidék, 1943. 25. sz. 2. p.
- ⁵⁶ 6000 pengő erejéig bocsátottak ki büntetőparancsot: Kiszvárdai Vidék, 1942. 45. sz. 3. p.
- ⁵⁷ A kiszvárdai járás főszolgabírájának, mint rendőrhatósági büntetőbírónak ítéletei: Kiszvárdai Vidék, 1942. 41. sz. 4. p.
- ⁵⁸ Keresztény üzlet. amelyik szombaton ünnepel: Kiszvárdai Vidék, 1942. 7. sz. 5. p.
- ⁵⁹ Nyulak Béla: Őrségváltás és Gazdasági Bank: Kiszvárdai Vidék, 1942. 27. sz. 2. p.
- ⁶⁰ Miért csépeltek inkább zsidóval a gazdák: Kiszvárdai Vidék. 1941. 26. sz. 4. p.
- ⁶¹ Megrendszabályozzák a piaci árusokat: Kiszvárdai Vidék, 1941. 33. sz. 5. p.
- ⁶² Vásárlási könyv és keresztény üzlet: Kiszvárdai Vidék, 1941. 15. sz. 3. p.
- ⁶³ SZSZBML IV. B. 411. 17921/1938.
- ⁶⁴ Rendeleték Tára 1939. II. kötet 1182-1190. p. idézi: Végső: 200. p.
- ⁶⁵ SZSZBML IV. 419/1. közli: Kanyári: 29. p.
- ⁶⁶ Hogyan árulnak az eltított zsidó árusok: Kiszvárdai Vidék, 1941. 25. sz. 6. p.
- ⁶⁷ Forgácsok: Kiszvárdai Vidék, 1942. 24. sz. 2. p.
- ⁶⁸ Életképek Kiszvárdai életéből: Kiszvárdai Vidék, 1942. 28. sz. 2. p.
- ⁶⁹ Életképek: Kiszvárdai Vidék, 1942. 42. sz. 2. p.
- ⁷⁰ Magyar vagy zsidó fajvédelem: Kiszvárdai Vidék, 1942. 31. sz. 2. p.
- ⁷¹ A közönség panaszai: Kiszvárdai Vidék, 1941. 15. sz. 3. p.
- ⁷² A harmadik zsidótörvényt sürgették a Gazdasági és Hitelszövetkezet közgyűlésén: Kiszvárdai Vidék, 1941. 17. sz. 2. p.
- ⁷³ Belső front Kiszvárdán: Kiszvárdai Vidék, 1942. 31. sz. 1. p.
- ⁷⁴ Egyetértés: Kiszvárdai Vidék, 1942. 4. sz. 1. p.
- ⁷⁵ Új galíciai telephelyek: Kiszvárdai Vidék, 1941. 25. sz. 6. p.
- ⁷⁶ Kiss II.: 20. p.
- ⁷⁷ Hazatérésre hívták fel a galíciai zsidókat!: Kiszvárdai Vidék, 1941. 22. sz. 5. p.
- ⁷⁸ Szlovákiából menekült zsidókat rejtegettek Kiszvárdán: Kiszvárdai Vidék, 1943. 12. sz. 3. p., Internálás: Kiszvárdai Vidék, 1943. 15. sz. 3. p.
- ⁷⁹ Negyedéves jubileumunk és a kiszvárdai zsidóság: Kiszvárdai Vidék, 1941. 14. sz. 1. p.
- ⁸⁰ SZSZBML XII./10. 1942-1944.
- ⁸¹ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja, 1941. 15. sz. 142. p.
- ⁸² SZSZBML XII./10. 1942-1944.
- ⁸³ SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárdai nagyközség zsidók összeírási jegyzéke 1944. április hó.
- ⁸⁴ Pór: 422. p.
- ⁸⁵ Fegyvertelen: XXII.
- ⁸⁶ SZSZBML IV. B. 411. 13031/1939.
- ⁸⁷ Fegyvertelen: XXIII.
- ⁸⁸ Fegyvertelen: XXVII.
- ⁸⁹ Emlékkönyv: 96-97. p.
- ⁹⁰ Dénes: 10. p.
- ⁹¹ SZSZBML V. B. 347. 70. d. 144/1944. Ksz. és 2569/1944. Ksz.
- ⁹² Budapesti Közlöny, 1941. április 19. 2. p. közli: Gonda: 216. p.
- ⁹³ Visszaélt a reábizott hatáskörrel: Kiszvárdai Vidék, 1941. 38. sz. 2. p.
- ⁹⁴ SZSZBML XII./10. 1942-1944.
- ⁹⁵ Nyéki: 9. p.
- ⁹⁶ Bús: 778 p.
- ⁹⁷ SZSZBML V. 347. d. 70.
- ⁹⁸ U. o.
- ⁹⁹ Bús II.: 450, 582, 613, 694, 765, 1018. p.
- ¹⁰⁰ Fischer Lajos visszaemlékezése, közli: Perjés: Függelék (Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kiszvárdai)
- ¹⁰¹ Vadász: 124. p.
- ¹⁰² Vadász: 126-127. p.
- ¹⁰³ Levél a Szerkesztőhöz: Kiszvárdai Vidék, 1942. 50. sz. 2. p.
- ¹⁰⁴ Benedek: 107. p.
- ¹⁰⁵ SZSZBML V. 347. 70. d.
- ¹⁰⁶ s. a.: Szemelvények Soós Kálmán pályafutásából: Szabolcsi Szabad Nép, 1946. 5. sz. 2. p.
- ¹⁰⁷ Szabó: 544. p.
- ¹⁰⁸ Vadász: 64. p.
- ¹⁰⁹ Emlékkönyv: 129. p.

Káin József síremléke

A Holocaust-emlékmű. Nagy Sándor alkotása — 1999.

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG HELYZETE A NÉMET MEGSZÁLLÁS UTÁN

Magyarországon, miként más államokban is, a harmincas évek végétől meghozták azokat a törvényeket, amelyek a zsidók/izraeliták szerepvállalását korlátok közé szorították, s amelyeknek kisvárdai következményeit, fentebb bemutattuk. A közösségeket és egyéneket ért atrocitások, kirekesztések, jogfosztások ellenére a magyar zsidóság a környező országokban élő sorstársaikhoz képest jobb helyzetben volt. Az előrelátóbbak, a tájékozottabbak, és mindazok, akik az európai eseményekből és a történelem tanulmányozásából levonták a szükséges következtetéseket, jól tudták, hogy ez a helyzet nem tarthat sokáig. Ezt bizonyítja, hogy 1944. január 16-án a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége levéllel fordult a kisvárdai hitközség elnökéhez: „*A mai idők tragikus tanulságai megerősítenek bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a zsidókérdés megoldásának egyetlen útja Erec Izrael.*”¹ A szövetség kérte a helyi vezetőséget, hogy engedélyezzék azt, hogy egy küldöttük a hitközség helyiségében előadást tarthasson a kivándorlásról, az aktuális kérdésekről.

A vész még ekkor sem tudatosult mindenkiben, a többség bízott abban, hogy a magyarországi zsidóság sorsa nem úgy fog alakulni, mint ahogyan a környező országbeli hittestvéreiké alakult. Még a cionista ellenállási mozgalom tagjai sem látták világosan a helyzetet. A kisvárdai Efraim Agmon, a Hasomér Hacáir tagja, aki április közepétől a mozgalom központi összekötője lett, s a munkaszolgálatosok mentésére „specializálta” magát, így emlékezett erre az időszakra: „*Aktívan részt vettem a mozgalomban, 1943 októberétől az illegálitásban, tanúsíthatom, hogy nem éreztük a holocaust veszélyét. 1944 februárjában hallottam először a megsemmisítésekről, amikor Klinger Haika megérkezett és beszámolt nekünk. Addig semmit! Volt egy nagybácsim, aki Kamenyec-Podolszkijból jött vissza, és elmesélte, hogy mi történt ott. A Magyarországról 1941-ben kitelepített hontalanok lemészárlását kivételes esetként fogtuk föl, és nem jövőbeli irányvonalként...*”²

Ekkor kezdtek el azon töprengeni, vitázni, hogy a fegyveres ellenállásra vagy a zsidók mentésére készüljenek-e fel.

A németek 1944. március 19-én történt bevonulása az események menetét abba az irányba terelte, mely a vidéki zsidóság pusztulását okozta. Az országot megszálló csapatokkal a fővárosba érkezett Adolf Eichmann és gárdája, hogy az ún. végleges megoldást Magyarországon is kivitelezék. A politikai hatalom kénytelen volt engedni a német vezetés óhajának, mely a zsidókra vonatkozóan további intézkedéseket léptetett életbe, a két új belügyi államtitkár, Baky László és Endre László pedig aktívan segítette a zsidóellenes intézkedések végrehajtását.

E tárgyban az első döntést a március 29-i minisztertanácsi ülésen hozták, majd jöttek a továbbiak: megszüntették a zsidók kamarai tagságát a Film-, Színművészeti- és Sajtókamarákban, kizárták őket a közszolgálatból és a közmegebízásból, megtiltották a zsidó ügyvédek működését, megszavazták a zsidó házvagyon és részvénytőke elkobzását, korlátozták a zsidó tulajdonú bankbetétek kifizetését, elrendelték a zsidók páncélrekeszeinek zárva tartását. Április közepétől kezdve újabb gazdasági szabályozásra is sor került, a pénzügyintézeteknél és a hozzájuk tartozó vállalatoknál zsidótlantást hajtottak végre, megszüntették az értelmiségi munkakörökben való foglalkoztatást, április 21-én pedig bezáratták a zsidó kereskedéseket.

A kisvárdai zsidóság sem kerülhette el a sorsát. Március 21-én a hitközség elnöke az érintettekkel hirdetményben tudatta, hogy: „A Nagyméltóságú m. Kir. Belügyminiszter Úr rendelete alapján további intézkedésig közgyűlést nem tartunk.”³

Azt a lényeges fordulatot, ami a belpolitikában, s ezzel együtt a zsidósággal szembeni állásfoglalásban beállt, a helyi lap cikkei kiválóan érzékeltetik: „Elég volt pár nap ahhoz, hogy minden megváltozzék körülöttünk... Ha csak Kisvárdára arculatát vizsgáljuk a változás tükrében, szinte lebilincselő dolgok látnak napvilágot. Egy nem kívánatos elem megszeppent... Hiszen előttünk lüktetett a mindennapi élet irama és így jól láttuk, hogyan húzódik meg a zsidó a keresztény kézre került üzemek háttérében. Ismertük az újonnan nyílt keresztény üzletek „pénzforrását”. Lapunk hasábjain kipellengéztük a megtévedt Aladárokat és strómanokat. Tudtuk, ki a zsidóbarát és ki élvezi a zsidó tőke hasznát. Keserű rezignációval tördeltük kezünket, amikor észleltük a zsidók visszaszivárgását a vezetői pozíciókba. Bennünket, mint sajtót, még a jóhiszemű keresztények is mérsékleltre intettek, mondván: ne zsidózzatok! Mi, akiknek egészséges nemzeti állásfoglalását ismerik az olvasók, soha sem dicsekedhettünk a zsidó támogatásokkal, még előfizetőkkel sem, de vissza is utasítottunk volna minden felkínált zsidó pénzt. Sok felelős tényező is magunkra hagyott, mert szót mertünk emelni zsidó érdekkörbe való tartozandóságukról. Most aztán pálfordulás következett be Kisvárdán is. A legnagyobb zsidóbujtók és vállveregetők bőszen hangoztatják: Éljen Hitler!”⁴

Egy másik írásban a fordulatot így érzékeltetik: „A tanok felett megjelentek a változás vezérei, akik a sokat beígért eddig elmaradt zsidótilánítást akarják végrehajtani és egy olyan szociális társadalmi rendet kialakítani, amelyikben a becsületesen elvégzett munka lesz egyedül a mérvadó... A zsidócsempésző közelmúlt napjai leáldoztak.”⁵

Az idézett részletek egyértelműen mutatják azt, hogy lényeges, és negatív változás volt várható a zsidóság sorsában. Ezt a helyi társadalom egyes rétegei, hangadói nem csupán üdvözöltek de bizonyos mértékig előkészítettek. Ugyanakkor az is kiderül, hogy olyanok is voltak Kisvárdán akik nem nézték jó szemmel a „zsidózzást”, de nem tettek ellene, igaz, hogy nem is sokat tehettek volna, mindenki csak egy szem volt abban a láncban, amelynek végéhez a zsidóságot kötötték.

Április 1-én a község előljárósága hirdette ki, hogy a Sztójay-kormány a március 31-én hozott 1200/1944. sz. rendeletével megtiltotta a zsidó háztartásokban a keresztény háztartási alkalmazottak, bejárónők, házvezetőnők, nevelőnők, társalkodónők, házvezetőnők, felolvasónők, valamint minden olyan keresztény férfi alkalmazását, akik akár pénzbeli, akár természetbeni ellenszolgáltatásért rendszeres személyi szolgálatot láttak el. Április végéig az érintetteket el kellett bocsátani.⁶

Április 5-én megjelent az 1944. évi 1240. M.E. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről, melynek 1. §-a kimondta: „A jelen rendelet hatálybalépésétől kezdődően minden 6. életévét betöltött zsidó személy – nemre való tekintet nélkül – köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan – varrással 10X10 cm átmérőjű szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból, készült, 'kanárisárga' színű, hatágú csillagot viselni.”⁷ Akik a rendelet ellen vétettek, azokat 2 hónapi, háború idején 6 hónapig terjedő elzárással büntethették. Április 6-án a előljáróság hirdetményben adta tudtul a rendeletet, s felhívta a zsidók figyelmét arra, hogy: „...a megkülönböztető jelvényeket nem csak az utcán, hanem az üzletekben, irodákban, és minden olyan helyen kötelesek viselni, ahol a családtagokon kívül másokkal is érintkeznek.”⁸ A zsidóság Kisvárdán való elhelyezkedésére utal az, hogy a hirdetményhez az alábbi megjegyzést fűzték: „Dobolni minden utcában, különösen a Szent László és a Deák Ferenc utcában.”⁹

A rendelet Kisvárdán is megtette a hatását. A szemtanú így írt a következményekről: „A feltűnő helyre kitűzött csillagot sokan szegyenkezve, sokan pedig kihívóan hordták, s Kisvárdára utcai olyanok voltak a hemzsegő csillagosoktól, mint a sűrű csillagos ég. A legnagyobb sajnálattal Hollós Sári régi növénykínkét, s nálunk működő kis tanítónőt vettük körül, aki 13 éve katolikus már, éspedig mélyen vallásos és meggyőződéses katolikus. Hozzánk járt aztán szentmisére és szentáldozásra, mert sárgacsillagosan nem akart megjelenni a plébániatemplomban.” – írta a Szent Orsolya-rend krónikása.¹⁰

Április 7-én a belügyminisztérium kiadta a 6163/1944. Res. sz. bizalmas rendeletét, melynek első mondata: „A Magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”, határo-

zott elképzelést fogalmazott meg az érintettek további sorsával kapcsolatban. A zsidókat nemre és korra való tekintet nélkül területrészenként gyűjtőtáborokba kell szállítani, ahová „csak a rajtuklévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi ételmet, továbbá legfeljebb 50 kg-nyi podgyászt, melyben ágyneműk, takarók, matracok súlya is bentfoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem.“¹¹

A dicstelen feladatot a csendőrség ill. a rendőrség közreműködésével kellett elvégezni. A zsidók összeszedését az alábbi sorrend szerint kellett végrehajtani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, ill. az ezek területén lévő rendőrhatóságok területe, végül a főváros zsidóságára került a sor. Északkelet-Magyarországon Nyíregyháza, Mátészalka, Szatmárnémeti és Kisvárdra lettek azok a városok, ahová a vidéki zsidóságot is összegyűjtötték. Az április 7-én, a Belügyminisztériumban tartott értekezleten Baky államtitkár már azt is bejelentette, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve.

Kisvárdra is a kassai csendőrkerületbe tartozott, tehát ezen a vidéken az elsők között történt meg a „végleges megoldáshoz“ vezető út első elemének foganatosítása. A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és csendőrség végezte, a biztonság okáért azonban „A német biztonsági rendőrség tanácsadóként a helyszínre ki fog szállani, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.“¹²

Egy csendőr tiszthelyettes, Pásztor Gábor így vallott erről az eseményről: *Berendeltek Nyíregyházára, s a parancsnokok bezárt ajtóknál megmondták, hogy a zsidók összeszedése következik, és ezt a csendőrségnek kell végrehajtani. Nem volt szabad még a feleségnek sem megmondani, hogy mi történik.“*¹³

A polgármesterek és a községi elöljáróság megkapta a belügyminiszter utasítását, amely szerint azoknak fel kellett szólítaniuk a zsidó közösségi szervezeteket, hogy az összes zsidó személyekről, egy névjegyzéket állítsanak össze négy példányban és azokat azonnal a polgármesternek, illetve a községi elöljáróságnak adják át. Az egyik példányt az elsőfokú rendőrhatóságnak, a másikat a helyi csendőrségnek, a harmadikat legkésőbb 8-ig a belügyminiszternek kellett eljuttatni.¹⁴ Ezek alapján április 8-án megkezdődött a környékbeli zsidóknak a Kisvárdán kijelölt gettóba szállítása.

A helyi zsidókra is ez a sors várt. 10-én a község főjegyzője utasította Kain Józsefet, a hitközség elnökét, hogy a belügyminiszter 6163/1944.VII. Res. számú rendelete értelmében gondoskodják korra és nemre való tekintet nélkül a helyi zsidók összeírásáról, ebbe vegyék bele az érintettek nevét, foglalkozását, lakását, utca nevét, házszámát, születési évét, anyja nevét, s a jegyzéket három nap alatt, vagyis legkésőbb április 14-én (péntek) este 6 óráig négy példányban adja be: „Az összeírás foganatosításáért, az összes összeírásra kötelezettek névjegyzékbe való vételéért és a névjegyzéknek megszabott határidőben hozzám leendő benyújtásáért a felelősség t. Címet, mint a kisvárdai zsidó közösségi szervezet vezetőjét saját személyében terheli.

Az összeírási munkálathoz szükséges és alkalmas személyeket kívánságára a hatóság kirendeli s munkába állítja.

*Az összeírás gondos és gyors foganatosításának az érdekében szükséges tennivalókat azonnal végezze el és az esetleges nehézségeket hozzám késedelem nélkül jelentse, mert a munkálatokat határidőre minden körülmények között be kell fejezni.“*¹⁵

Ennek a rendeletnek a hátuljára Kain József ráírta, hogy április 10-én, délután 15 óra 15 perckor átvette. Ez a felszólítás azt jelentette, hogy a környékbeli zsidóság után a kisvárdaiakra is a gettózás várt.

Április 12-én kelt hirdetményben felszólították a zsidókat, hogy a tulajdonukban lévő rádiókat hibátlan állapotban szolgáltatassák be, azokat a hatóság elkobozza, vagy ahogyan fogalmaztak: „A beszolgáltatót rádiókat az átadáshoz kiküldött csendőrjárőr, postatiszt és községi elöljárósági tag jegyzékbe foglalják.“ Azok a keresztények, akik április 1-előtt szerezték be a zsidóktól a rádiót, szintén kötelesek voltak hasonlóan cselekedni.¹⁶

A község főjegyzője április 15-én már ezt a levelet küldte a belügyminiszternek: „A f. hó 10 és 13-ik napjain Kisvárdra községben tartózkodó zsidók összeírási névjegyzékének egy példányát hivatalos tisztelettel betejteztem. Jelentem, hogy a névjegyzék egy-egy példányát a helybeli m. kir. csendőrszéknek és a járás főszolgabírójának megküldöttem és egy példányát a községházánál visszatartottam.”¹⁷ Az összeírás 3494 nevet tartalmazott, a megyei levéltárban ma is megtalálható az V. 347. 70. d. jelzetet viselő iratok között.

A Budapesti Közlöny április 21-i számában megjelent a zsidó kereskedők nyílt árusítási üzletéhez tartozó árukészletet, és üzleti berendezések zár alá vételét tárgyaló 50500/1944. K.K.M. sz. rendelet, erre a miniszter külön is felhívta a vármegye alispánjának figyelmét.¹⁸

A főszolgabíró április 22-én a jegyzőtől jelentést kért arról, hogy a hatósága területén, illetve a községházán van-e olyan alkalmas hely, ahol az értékeket őrizni lehetne, s ha ilyen nem lenne, akkor az érték nagyságát, illetve térfogatát jelentse be, hogy azok elhelyezésére a Magyar Nemzeti Bank legközelebbi fiókjánál helyet biztosítsanak.¹⁹ Április 24-én az 1600/1944. M. E. sz. rendelet kimondta, hogy az ország területén élő zsidó meglévő vagyonát köteles április 30-ig bejelenteni. A vagyontárgyak bejelentése és zár alá vétele tárgyában kiadott rendelet végrehajtása érdekében a főjegyző még aznap jelentette a Magyar Kir. Pénzügyigazgatóságnak Nyíregyházára, hogy: „Kisvárdra községben az összeírás szerint 3680 zsidó él. A zsidóvagyonok bejelentéséhez nyomtatványt 1750 személyre kérek, mert ennyire tehető a családdal, illetve önálló keresettel bíróknak a száma.”²⁰

Május elsején a főjegyző értesítette a főszolgabírót, hogy az őrizetre átvett tárgyakat ládákba csomagoltatta, és a községháza egyik szobájába vitette, mindig őrzik, éjjelente 2 rendőr vigyázza.²¹ A tárgyakról készült listák közül három megtalálható a megyei levéltárban. Az egyik leltározási jegyzőkönyv a községházán készült 1944. június 15-én. Ez a „zsidóktól összeszedett órákról” adott számot. Az értékek elvételét és azok összeírását az 1600/1944. M.E. a 147310/VI-1944. P.M. rendelet értelmében és a nyíregyházi Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság 47803/II-1944. sz. megbízó rendelete alapján hajtották végre. A pénzügyőrséget Hatos László pénzügyőri biztos, a közigazgatást Kézi Béla adóügyi jegyző és Mácza Béla községi bíró képviselte, ők vették át 288 személytől az órákat. A listából néhány részletet adunk közre.²²

Sorszám	Név	Érték	Darab
1.	Grósz József	Karkötőóra	1
2.	Nagy Zoltán	Karkötőóra	3
3.	Mandel Benjamin	Férfi zsebóra	1
		Karkötőóra	3
4.	Burger Samu	Férfi zsebóra	1
10.	Östreicher Gyula	Férfi zsebóra	2
		Karkötőóra	1
23.	Özv. Róth Hermáné	Férfi zsebóra	1
		Karkötőóra	2
75.	Weinstock Gyula	Borostyán szipka	2
		Zsebóra	1
		Karkötőóra	2
		Borostyán gyöngy	1 füzér
		Teklagyöngy	1 füzér
124.	Kálmánczi Ernő	Karkötőóra	4
		Zsebóra	1
195.	Politzer Salamon	Női zsebóra	1
		Karóra	2
213.	Kundler Dezső	Zsebóra	1
		Karkötőóra	2
224.	Teichmann Mór	Zsebóra	2
		Karóra	1

Sorszám	Név	Érték	Darab
246.	Katz Sámuelné	Zsebóra	3
		Női karóra	1
271.	Arató Marcell	Karóra	3
		Női zsebóra	1
289.	Gettóból behozott	Vekkeróra	14
		Karóra	13
		Zsebóra	40
		Zsebóra szerkezet	1
290.	Csendőrök által kiásott	Zsebóra	45
		Karóra	15
		Vekker óra	35

Látható, hogy a listán szerepelnek azok az órák is, amelyeket a gettóból hoztak be, illetve az ott lévő zsidóktól vettek el, továbbá azok a szerkezetek is, amelyeket az a bizottság talált, amelyik a zsidók elszállítása után a gettót végigkutatva, s így lelt rá az elásott időmérőkre, amelyeket a csendőrség hozott felszínre.

A másik lajstrom felirata a „*Kimutatás a Kisvárdai községben tartott tisztogatás alkalmával őrizetbe vett zsidó ingóságokról*” (arany I. sz. láda) címet viseli. Ezt 1944. május 9-én szignálta Mácza és Kézi, és június 10-én vette át a pénzügyőrség megbízottja. Mintegy 530 nevet találhatunk az összeállításban, és ezen szerepelnek a Döge, Komoró, Szabolcsveresmart, Fényeslitke községekben élő zsidóktól elvett aranytárgyak is, ez utóbbiak azonban már név nélkül. Ebből a listából is csak néhány személyt kiragadva közlünk adatokat.²³

Név	Érték	Darab	Megjegyzés
Stark Dezső	Arany Doxa zsebóra	1	
	Női aranygyűrű, fehér kővel	1	
	Arany karikagyűrű	2	
	Női aranygyűrű, fehér fekete kővel	1	
	Arany pecsétgyűrű	2	
	Arany fülbevaló, kék kővel	2	
	Aranygyűrű fehér kővel	1	
	18 cm hosszú aranylánc	1	
	24 cm hosszú aranylánc	1	
	50 cm hosszú aranylánc medállal	1	
	Törtarany	2	
	Arany inggomb	1	
	Miniatűr arany erszény	1	
Arany brosstű	1	Kétes	
Szilágyi Lajos	Aranyóra	1	
	Női aranyóra	1	
	28 cm hosszú aranylánc	1	
	51 cm hosszú aranylánc	1	
	Női arany karkötő	1	
	Női gyermek pecsétgyűrű	1	
	Arany karikagyűrű	4	
	25 g törmelék arany		
dr. Katona Sándor	Férfi aranyóra láncsal	1	
	Női aranyóra láncsal	1	
	Női arany karóra	1	Hiányos
	Női arany óratok	1	
	Hatszögletes női arany karóra	1	

Név	Érték	Darab	Megjegyzés
	Arany karikagyűrű	4	
	Arany köves gyűrű	2	
	Tört arany	1	
	Dublé aranyfoglalatú szemüveg	1	
	Platina köves melltű	1	Kétes
Eimer Jenőné	Arany karikagyűrű	24	1 nem arany
	Arany pecsétgyűrű	3	1 törött
	Arany köves gyűrű	3	
	Arany fülbevaló	4	
	1 pár köves arany fülbevaló	1	
	Arany nyaklánc	2	Kétes
	50 cm hosszú aranylánc	1	
	Arany karkötő	3	1 fémjel nélkül
	Arany női karóra	3	2 fémjel nélkül
	Arany óratok	1	Fémjel nélkül
	Szív alakú női aranymedál	1	Fémjel nélkül

A „*Kimutatás a Kisvárdai községben igénybevett zsidó ingóságokról, illetve arany neműekről*” címet viselő összeállítás szintén június 9-én készült, a rajta szereplő tárgyakat (aranylánc, aranypénz, aranyóra, aranygyűrű, fülbevaló, stb.), 10-én adták át a pénzügyőrségnek. Ez a lista csak 23 nevet tartalmaz, tulajdonképpen kiegészítője a fenti nagyobb kimutatásnak. A meglévő listákon szereplő értékek nem tükrözik pontosan a zsidóság vagyoni helyzetét, a köztük is meglévő vagyoni különbséget. A készpénzek, értékes bútorok, festmények lefoglalásáról nem található a levéltárban irat, pedig a pénzt biztosan beszolgáltatták. A megyei levéltárban található dokumentum szerint: „A gyűjtőtáborban elhelyezendő, vagy elkülönítendő zsidók minden olyan vagyona, amelyet a táborokba, illetőleg a zsidók elkülönített lakhelyükre magukkal nem vihetnek, négy példányú leltár készítése mellett szoros zár alá helyezendő.”²⁴ Ez utóbbi alatt lehetőleg a zsidó lakás egy helyiségnek erre a célra való felhasználását javasolták.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a belügyminiszter 31.453/1944. XXI. res. számú rendelete megérkezett Kisvárdára is. Ebben közli, hogy tudomására jutott, miszerint a zsinagógákat több helyen más célokra akarják felhasználni. Ezzel kapcsolatban értesítette az illetékeseket, hogy: „A zsinagógáknak, mint vallás gyakorlására szánt helyiségeknek, a fenti célokra történő felhasználását valláserkölcsi szempontokból is megengedhetetlennek tartom.”²⁵

Erkölcsről beszélni akkor, amikor százezreket készültek a halálba küldeni meglehetősen furcsa dolog, s a miniszter erkölcsi felfogását az nem zavarta, amit a hasznosítás helyett javasolt: Bontsák le a zsinagógákat, s mivel a zsinagóga anyaga állami tulajdon, a bontásból nyert anyagot tételes leltárba kell venni.

Május 3-án a nyíregyházi pénzügyigazgatóság 42.648.sz./II.1944. alatti rendeletével kötelezte a jegyzőt, hogy a zsidó házbirtokokról és lezárt kereskedelmi üzletek adatait tartalmazó listát 48 órán belül készítse el, de erre május 9-én ismét utasítani kellett a jegyzőt, mert nem hajtotta végre.²⁶

A csendőrségnek küldött jegyzék alapján kezdetét vette a zsidók kijelölt területre (gettóba) való beszállítása. Ez április 15-én kezdődött, és a hónap végén véget is ért. A helyieket nem utcánként, hanem a zsidók ellenőrzésének sorrendjében vonultatták be a megadott településrészre. A gettó elhelyezkedéséről abból az iratból is tudunk, amelyet Kisvárdai Villamosági és Műmalom Rt.-nek május 12-én küldött főjegyző: „Értesítem a vállalatot, hogy Kisvárdai községben a zárt zsidó tábor területén, Horthy Miklós utca 28. szám alatti izr. iskola épületében, Horthy Miklós 32. sz. alatt

ti Papp József épületében, Horthy Miklós u. 7. szám alatti, Dr. Kolozsy Pál bérletében levő épületben, Deák Ferencz utca 29. szám alatti Izr. hitközség épületében és Szent László utca 51. szám alatti Halmi László tulajdonát képező épületben a villamos fogyasztás bekapcsolása előljárással rendelésre eszközöltetett és ezen épületekben fogyasztott áram költségeit Kisvárdai község előljárással fizeti ki.”²⁷

A szemtanúk, túlélők elbeszélései is ezt a helyet jelölték meg. A gettó a Horthy Miklós út bal oldalán kezdődött, s kiterjedt a Deák Ferenc és a Petőfi utcára, valamint a Mátyás király út bal oldalára, beleértve a zsinagógát is. Ez a községrész volt korábban is a helybeli zsidóság élettere, lakhelye, centruma, s a már említett, Baky államtitkár által jegyzett április 7-i rendelet is a zsidók által tömegesen lakott épületeket, területrészt jelölte meg kényszerlakhelyül. Az úttestek és városrészek korláttal voltak lezárva.

Április 14-én a főjegyző felszólította Kain József hitközségi elnököt, hogy „Kisvárdai községben a zsidó közösségi tanácsot 24 órán belül feltétlenül alakítsa meg és a tanács tagjainak névsorát hozzám mutassa be.

A zsidókkal kapcsolatos minden nemű közigazgatási, rendészeti, közellátási, vagy egyéb természetű ügyben csak a közösségi tanács tagjai járhatnak el a hatóságoknál. Ezért van feltétlenül sürgős szükség arra, hogy a tanács megalakíttassék és a szükséges működést elláthassa.”²⁸ A zsidó tanács volt tehát az a szerv, amelyen keresztül a hatóságok érvényesíthették akaratukat, míg az ellenkező irányú „akaratátvitelre” kevesebb példa akad.

Április 16-án a hitközség elnöke a következő meghívót írta az érintetteknek: „A kisvárdai autonóm orthodox hitközség alatt megnevezett tagjait tisztelettel felkérem, hogy ma d.e. 11 órakor dr. Lukács Ignác úr ügyvédi irodájában megjelenni szíveskedjenek a kisvárdai zsidók tanácsának megalakítása céljából.

Burger Samu állatorvos, Friedman Bernát, dr. Katona Sándor, Kun Samu, Leshovics Miksa, dr. Lukács Ignác, Prerau Ignác, Steiner Mihály, dr. Szőke Sándor, Szilágyi Lajos.”²⁹ Még aznap jelentette a hitközség elnöke dr. Csernyánszky Imre főjegyzőnek, hogy ez megtörtént, s a főjegyzőnek küldött névsor megegyezett azon személyek nevével, akiket a hitközség elnöke meghívott, kiegészülve természetesen magával Kain Józseffel.³⁰

Szintén erre a napra keltezett bejegyzéssel örökítették meg a korabeli eseményeket a helyi Szent Orsolya-rend által vezetett historia domusban: „...a fehérvasárnap hangulatát szokatlan esemény zavarta meg városunkban. Megkezdődött a zsidóknak gettóba való gyűjtése s csütörtökig ennek be kell fejeződnie. Vidékről szállították be először a családokat s minden személy 30 kg-os csomagot és kétheti ételmezt hozhatott magával. Olyan volt az utca a tarka batyukkal, ágyneműkkel s zsidógyerekekkel megrakott szekerek-karavánokkal, mintha Palesztina idevarázsolódott volna. Jellemző a falusi nép rövidlátására, hogy több helyen hangos jajveszékéléssel siratta meg azoknak a zsidóknak az eltávolítását, akik az ő zsírjukon gazdagodtak meg. Vagy talán azt siratták meg, hogy nem lesz kinek „feketén” eladni az élelmiszercikkeket? A városnak az a része lett a gettó, ahol amúgy is sűrűn zsidólakosság volt, ez pedig itt van a tőzsomszédos Csillag utcában, ahol kupolás imaházuk is van, s az e körül elterülő számos utca... Mély sajnálatunkat ébresztette fel azonban az, hogy a régóta keresztények is éppen olyan elbánásmódban részesültek, mint a tényleges zsidók. Megható volt, hogy egy régi növendékünk, aki 25 éve katolikus s tisztaéletű tanárnő, megkérte a kisérő csendőrt, hadd jöjjön be a zárdába elbúcsúzni a Tisztelendő Anyától, akit nagyon szeret. Mielőtt a gettóba vitték volna, buzgón meggyónt, megáldozott s így várta a további sorsát. A hazaáruló gonoszok mellett így szenvedett sok olyan is, aki személyileg ártatlan volt.”³¹

A római katolikus rendtől nagyobb empátiát is várhattunk volna a deportálás kapcsán, annál is inkább, mert a rend működésének kezdetén, éppen az orsolyiták jegyezték fel a zárda főbb helyi támogató között a Sárga bolt tulajdonosát és Weinberger fűszerest.³²

Április 19-én a zsidó tanács Grósz Jenővel, Guttmann Bertalannal, Stark Dezsővel, Fischer Miklóssal, Ellenbogen Edével és Unger Sándorral bővült, az ő részükre is kérte a hitközség elnöke, hogy a hatóság kiadja a zsidó tanács tagjainak járó igazolványokat.³³

Itt érdekes egy momentumra kitérni. Április 12-én Kain József a következő levelet küldte a községi előljárással: „A f. hó 10-én 4012/944. K. szám alatti „a zsidók összeírásának azonnali fogá-

natosítására” tárgyú átirat nem tartalmazza azt, hogy a névjegyzékbe idegen állampolgárok fel veendők e, vagy nem. Azon feltételezésből kiindulva, hogy az összeírás reám, mint amerikai állampolgárra nem vonatkozik, nevem és feleségem neve az összeíró névjegyzékben nem szerepel.

E körülményt tiszteletteljesen van szerencsém azzal bejelenteni, hogy amerikai állampolgárságom a nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr 79.370/1941. II. B. számú rendelete alapján lett megállapítva.”³⁴

Ehhez a községi főjegyző a következő megjegyzést írta: „A zsidók táborba szállítása befejezést nyert. A tanács által leadott létszám a névjegyzékbe felvett és a községbe tartózkodó zsidó személyek létszámával egyező.

Az idegen helyen, illetve munkásszázadban tartózkodó zsidók létszáma ebből levonandó. Kain Józsefet szóbelileg kiértésítettem, hogy csillagviselésre nem kötelező, táborba való beszállítás alól mentes, a zsidó táborba önként ment be és a zsidó tanácsba tagságot vállalt. Kisvárdá, 1944. jún. 22.”³⁵ E levél írásakor már a haláltáborban voltak a kisvárdai gettó egykori lakói.

A kisvárdai zsidóságnak a gettóba terelése még folyamatban volt, amikor április 18-án a Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság már a jegyzőkhöz és az adóhivatalokhoz intézett körrendeletben intézkedett a zsidókat terhelő köztartozások behajtásáról: „A hátralékos köztartozások... most feltétlenül beszédhetők, arra nézve elég utalnom arra, hogy e zsidók vagyontárgyainak bejelentésével és gyűjtő táborokban elhelyezésével kapcsolatban a készpénzek és egyéb értéktárgyak a községi elöljáróságoknál és a városi adóhivatalnál lesznek letétbe helyezve.”³⁶ A pénzügyigazgató utasította az illetékeseket, hogy a zsidók által a községi elöljáróságokhoz vagy városi adóhivatalokhoz beszolgáltatott készpénzt és egyéb értékeket soron kívül foglalják le, s ezekből fedezzék az illető köztartozását. Erre a lefoglalásra a különböző jogszabályok lehetőséget biztosítottak, pl. az 1600/1944. M.E. rendelet.

A gettóban lévők száma kb. hétezerre volt tehető. Mind a kisvárdaiakról, mind az összes ide zárt zsidóról ettől konkrétabb adataink is vannak, de ezek eltérő létszámot mutatnak. A helyi zsidóság az 1941-es népszámlálás szerint 3770 fő volt, a gettózás kapcsán elkészített kisvárdai névjegyzék 3494 személy nevét tartalmazta,³⁷ a főjegyző már idézett jelentése 3680 zsidóról tud.³⁸ A megyei alispán május 11-én jelentette a Közigazgatási Bizottságnak, hogy: „a vármegyében fellelhető összes zsidó Nyíregyházán és Kisvárdán felállított elkülönített helyre lett beszállítva, úgy, hogy a megye területén máshol zsidó egyén nincs. Az eljárás minden zavaró esemény nélkül folyt le. A zsidók létszáma Nyíregyházán 16.606, Kisvárdán 6.932 fő...”³⁹

Ezzel szemben a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága június 22-én Sztójay miniszterelnöknek küldött levelében 12000 főt említett, mint akik a kisvárdai gettóban vannak.⁴⁰ Ez a szám nyilvánvalóan túlzás. A kisvárdaiak létszámához hozzá kell fűznünk, hogy a deportálási listán szereplő 3494 főbe azokat is beszámították, akiket nem találtak Kisvárdán, mert vagy munkaszolgálaton voltak, vagy elszöktek, eltűntek a hatóság elől, de kisvárdai illetékességük fennállt. Ezek száma közel kétszázra tehető.

A gettóban az első napokban még fejtelenség uralkodott, s így nem volt teljesen elzárva a külvilágtól: „Tirpák Béla bejött s kérdezte, mivel segíthetne rajtam. Pénzt és élelmet kértem tőle, amit ő hozott is.”⁴¹

A belső rendre a zsidók által, a saját soraikból választott örök ügyeltek, vezetőjük egy Reismann nevű férfi volt. A belső rendőrök közé a cionista mozgalom igyekezett az embereit bejuttatni, hogy ezzel is segítsék az esetleges szökést, a külső kapcsolatok létesítését. A táborlakókra kollektív felelősség hárult, s minden háznak saját felelőse volt, akinél ott volt a lakók névsora.⁴² A zsidó elemi iskola épületét jelölték ki gettó-kórháznak. Május 3-án a Magyar Zsidók Központi Tanácsa az Eichmannhoz intézett beadványában beszámolt a kisvárdai gettó helyzetéről is: „Itt főleg a környéki zsidóság elhelyezése és ellátása nehéz. Ezeket a zsidó templom udvarába terelték össze. Élelmiszerük kifogyott, és az egészségügyi helyzet is kétségbeesítő.”⁴³

Készült egy kimutatás, amely a zsidók számát, és az élelmiszerkészlet mennyiségét tárta fel. Eszerint a létszám 6935 fő. Lisztből 90, burgonyából 110, zsírból és olajból 1,61, sóból 30, hagymából 7, tengeriből 146, szárazfőzelékből 206 mq volt.⁴⁴

A fenti ismeretek, adatok tudatában a helyi hatóság megpróbált a helyzeten javítani: „Tisztelettel kérek intézkedést, nevezett községeket utasítani méltóztassék, miszerint a zsidó tulajdonban levő élelmiszerek a legrövidebb időn belül beszállíttassék. Egyben tisztelettel jelentem, hogy a tábor élelmezése nem biztosítható, ha az élelmiszerek beszállítást nem nyernek.”⁴⁵

Április végén rendeletet hoztak a zsidók élelmiszer fejadagjáról. Ennek értelmében havi 30 dkg cukrot, 30 dkg étolajat és heti 10 dkg húst kaphattak, tej csak a terhes anyáknak és a csecsemőknek járt.⁴⁶

Egy visszaemlékező is kiemeli az élelmiszerhiányt: „Apám elmeséli, hogy megengedték nekik két hétre való élelem behozatalát a gettóba, de már nincs egy csepp zsírjuk sem, mert peszách előtt már megették az egész készletet. ... Talán egy hétre elegendő lisztjük van még. Egyelőre még adnak 150 gramm kenyeret naponta. Ezt a földbirtokosoktól elvett lisztből sütik. Akik nem ragaszkodnak a kóser ételhez, azok tudtak magukkal hozni olyan ennivalót, ami eláll, aki, csak kóstert esznek, azoknak már alig van mit enniük. A közös konyhára járnak, ahol csak egy tartalmatlan üres levest kapnak.”⁴⁷

A helyi képviselőtestületben Kiss Gyula református lelkész emelt szót ugyanezen problémák megoldása érdekében. Az élelmezéshez tartozik, hogy azokat az embereket, akik csomagot próbáltak volna bejuttatni a gettóba zártaknak, a csendőrség erőlyesen távol tartotta ettől a cselekedettől, többeknek azonban ez ennek ellenére mégis sikerült. A gettóban élők sanyarú élelmezési helyzetén próbált segíteni a baptista Eszenyi Lajos is, de ő nem úszta meg büntetés nélkül a tetét, mert a családi ebéd mellől viték el a csendőrök, és nyolc hónapra Sopronba internálták.⁴⁸

A gettóbeli életet nem csupán az élelmiszerek és az egészségügyi ellátás hiányosságai, a rossz higiéniai körülmények nehezítették: „Szegény a legdúsabb fantáziával író képzeletvilága is ahhoz, hogy elmesélje azt a sok megaláztatást, ütlegetést és bántalmazást, amit a magyar csendőröktől szenvedtek, azt a zsúfoltságot, mely a gettóban uralkodott és a kicsi gyermekek szenvedését, akiket meleg otthonuktól a gettó szörnyű zsúfoltságába hurcoltak. S kinek nem visszhangzanak fülében élete végéig azok a szörnyű jajkiáltások, melyek elvették az éjszakák nyugalalmát, midőn a csendőrök megkínózták azokat a jómódú embereket, akikről feltételezték, hogy vagyonukat elrejtették, vagy átadták megőrzés végett keresztény jóbarátaiknak. Milyen szörnyű látvány volt, midőn visszatértek véresre verve, úgy összetörve, hogy nem tudtak lábukra állni.”⁴⁹

A gettóba beérkezett zsidókat megérkezésük után megmotozták, hogy elkobozzák az elrejtett értékeket, ezt a feladatot leginkább a csendőrök feleségei hajtották végre, s az így elvett javakból sokszor maguk loptak el.

Ezenközben folytatódott a zsidóság gazdasági tönkretétele, pl. bevonták 38 kereskedő textil vásárlási könyvét.⁵⁰ Április 21-én megjelent az 50500/1944. KKM. sz. rendelet a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételéről, a jogszabály értelmében az 1600. ME. sz. rendelet hatálya alá esők tartoztak így cselekedni. Az olyan üzletek vezetésre, melyek honvédelmi vagy közellátási szempontból fontosak voltak, vállalatvezetőt rendeltek ki.

Április 26-i hatállyal törölték az ügyvédek közül dr. Reisman Vilmost,⁵¹ május 5-én visszavonták a gyógyszerári engedélyeket, ez helyben az Isteni Gondviselés nevű patikát érintette.⁵² A házakat „állami tulajdon” felirátú pecséttel zárták le.

A deportálások nem csak a zsidó lakosokat befolyásolták, hanem a járásban is megéreztek annak következményeit, például az egészségügyben: 1944. május 24-én a főszolgabíró ezt a levelet fogalmazta meg: „Tisztelettel jelentem, hogy a Kisvárdai Járás területére kirendelt honvédelmi munkaszolgálatos zsidó orvosokat és gyógyszerészeket előzetes értesítésem nélkül családjukkal gettóba szállították. Őt orvost és két gyógyszerészt szállítottak el. Tekintettel arra, hogy 7 községi és körorvos katonai szolgálatot teljesít a járás 55 ezer lakosára, 18 községre egyetlen körorvos maradt. Így a közegészségügyi szolgálat ellátása teljesen lehetetlenné vált. A védőoltások mindennütt félbemaradtak és a betegek gyógyítása lehetetlenné vált.

Tisztelettel kérem, hogy orvosok kirendelésével a közegészségügyi szolgálat ellátását, Dombrádon és Fényeslithén pedig a gyógyszerárak működését gyógyszerészek kirendelésével sürgősen lehetővé tenni méltóztassék.”⁵³

A főszolgabíró a településen 12 szakmában bekövetkezett iparos hiánya (órás, kútfúró, műszerész, bádogos, stb.) panaszkodott a Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarának küldött jelentésében.⁵⁴

Május 21-én az 58000/1944. K.K.M. sz. rendelettel tovább korlátozták a zsidók ipari – és kereskedelmi tevékenységét, az április 21-i rendeletet kiterjesztették a közkereseti betéti – és korlátolt felelősségű társaságokra is. Szeptember 18-i keltezzel született az a kimutatás, mely a két rendelet következtében lezárt üzletekről ad képet.⁵⁵

Név	Üzlet	Utca	Bér-összeg	Mennyiért volna kiadható
Weisz Katalin	Bőrkereskedő	Szt. László 1.	160	160
Klein Jenő	Festékkereskedő	Szt. László 1.	540	540
Teichman Mór	Üvegkereskedő	Szt. László 2.	1800	1800
Schwartz Lajos	Vaskereskedő	Szt. László 4-6.	180	180
Steinberger Elemér	Fűszerkereskedő	Szt. László 4-6.		
Kovács József	Divatáru kereskedő	Szt. László 7.	160	360
Kálmánci Jenő	Bőrkereskedő	Szt. László 7.	500	360
Politzer Erzsébet	Fodrász	Szt. László 8.	120	180
Weinstock József	női szabó	Szt. László 8.	120	120
Ecker Andor	Fűszerkereskedő	Szt. László 9.	500	720
Reisman Sándor	Cipőkereskedő	Szt. László 10.	500	500
Róthbaum Ignác	Illatszert kereskedő	Szt. László 11.	500	480
Klein Ignác	Divatáru kereskedő	Szt. László 11.	500	360
Troplovits Miklós	Újságárus	Szt. László 11.	250	240
Jakobovits Salamon	Cipőkereskedő	Szt. László 13.	500	360
Özv. Gintel Vilmosné	Órás	Szt. László 13.	500	480
Kovács Frigyes	Textilkereskedő	Szt. László 18.	1200	1200
Kepets Vilmosné	Szabó	Szt. László 18/a	1000	1000
Prerau Ignác	Cipőkereskedő	Szt. László 19.	1600	1600
Friedman Jenő	Órás	Szt. László 19.	400	480
Rónai Margit	Kalapos	Szt. László 19.	200	240
Lefkovits Miksa	Fűszerkereskedő	Szt. László 20.	1400	1400
Steinbach Samuné	Fűző szalon	Szt. László 20.	350	320
Ösztreicher Margit	Kalapos	Szt. László 21.	240	240
Keszler Béla	Fűszerkereskedő	Szt. László 21.	300	480
Kroó Andor	Textilkereskedő	Szt. László 22.	700	720
Klein Gyula	Könyvkereskedő	Szt. László 22.	500	600
Friedman Dávid	Bőrkereskedő	Szt. László 23.	580	720
Fleischman Mór	Cipőkereskedő	Deák F. 6-8.	420	420
Rósenbaum Jenő	Fűszerkereskedő	Deák F. 20.	500	480
Guttman Bertalan	Bőrkereskedő	Deák F. 26.	120	120
Friedman Herman	Meszes	Deák F. 27.	140	120
Moskovits Elézer	Lisztkereskedő	Deák F. 38.	120	120
Lefkovits Ignác	Péküzlet	Deák F. 48.	240	240
Fülöp Ferenc	Szatócs	Liptay B. 6.	120	120
Lilienfeld Izidor	Rőfös	Piac 3.	300	240
Lőrincz Márton	Szatócs	Piac 5.	300	240
Mandel Henrik	Rőfös	Piac 5.	300	240
Eimer Jakab	Órás	Szt. László 5.	150	150

Az üzletek, boltok, vállalkozások bezárását, és a tulajdonosoknak a kényszerlakhelyre hurcolását az érintettek tragédiaként élték meg, hiszen az is volt. Ebben a helyzetben a keresztény lakosság reagálása törvényszerűnek, de tragikomikusnak is hat. Az őket ért veszteségek elkerülése végett olyan kérelmekkel ostromolták a község elöljáróságát, hogy a zsidóknak átadott különböző eszközöket, tárgyakat szerezzék vissza. A hasonló súlyú ügyek groteszk műbe valók: „*Tisztelettel jelentem, hogy Jenei Miklós kalaposnál beadtam egy fekete kalapot javítani, amit nem kaptam meg. Kérem az elöljáróság intézkedését, hogy a kalapot megkaphassam.*”⁵⁶ A levél megírása után néhány nappal a helybéli zsidók útban voltak a gázkamrák felé.

Július 11-én is készült egy jegyzék, mely a zsidóknak átadott tárgyakat tartalmazta.⁵⁷

Követelő	Kitől	Mit
Harsányi Béla	Amsel Izrael	7700 pengő
László Józsefné	Feldmann Gizella	Sapka-anyag
Bodnár Béla	Teichmann Mór	Festmény
Mizerák János	Ornstein Miklósné	Cipőfelsőrész
Szelley Józsefné	Elefánt Ilona	2 női kalap
Szelley Ottó	Gintel Vilmosné	1 db óra
Kézy András	Farkas Adolf	441 pengő
Kiss Jolán	Eimer Jenő	1 db kétsoros tekla gyöngy
Bodnár Lajos	Rostás Ignác	60 pengő
Szanyi Kálmán	Schwartz Bernát	1 db óra
Tóth Viola	Teichmann Mór	1 goblein kép
Tóth Viola	Prerau Ignác	1 pár antilop cipő
Boronyi Erzsébet	Krausz Emil	1 db két márványos éjjeliszekrény

Nem csak magánemberek, hanem kisvárdai intézmények is próbálták visszaszerezni a tulajdonukat, pl. június 14-én a Szabolcsvármegyei Kisvárdai Közkórház: „...a tulajdonát képező gőzferőtlenítő szekrényét még a múlt évben javítás végett Schwartz Miklós gépjavító műhelyébe adtuk. Most, hogy a zsidókat elvitték, a fertőtlenítőgép szekrényét dacára annak, hogy nincs megjavítva, kint az udvaron az ócskavasak között van, kérem a visszaadását, illetve az elszállítás engedélyezését.”⁵⁸

Olyan igénylésekkel is meg kellett birkóznia a helyi hatóságnak, amelyek nem a tulajdon visszaszerzésére, hanem a zsidó tulajdon kiigénylésére vonatkoztak, s ezek nem voltak ritkák. Közülük csak néhányat mutatunk be. A 65. bevonulási központ 6 db kerékpárt kért, más alkalommal egy használható állapotban lévő zongorát. A M. Kir. 122. vasútépítő-munkásszázad parancsnoka június 22-én bejelentette a helyi pénzügyőrségnek, hogy a Szent László utca 14. sz. alatt lévő, dr. Arató Marcell birtokát képező lakásból egy barna íróasztalt a századiroda céljaira továbbra is igénybe vesz.⁵⁹

Többen kértek zongorát, pl. Thun Gyula kárpitosmester (később a helyi nyilasok egyike lett), Kálmán Ferenc textilkereskedő. Egy állami iskolai tanítónő szintén zongorára tartott igényt, írván, hogy: „...eddig is nagy hiányát éreztem e hangszernek dalok s más egyebek betanításánál, de fizetéséből nem állt módomban venni.” Még azt is megjelölte, hogy kinek a hangszerére tart igényt: „Ha lehetne – úgy a Bocskai u. 11. szám alatt lévő F(öldes) E(lza) zongoráját kérném.”⁶⁰ Ehhez csak azt fűzzük hozzá, hogy a kérelmező a Bocskai u. 7. szám alatt lakott, vagyis a szomszédjának, a zenetanárnak a holmijára fájta a foga.

A zsidó vagyontárgyakból nem csak kiigényeltek, hanem értékesítésre is sor került, pl. 1944. szeptember 29-én a nyíregyházi pénzügyigazgatóság körrendelete felhívta a jegyzők és más illetékesek figyelmét arra, hogy: „...a menekültek megfelelő ruhanemű, ágynemű és egyéb közszükségleti cikkekben részesítendőik térítési díj ellenében.”⁶¹

Nem csupán tárgyakat, eszközöket próbáltak egyesek megszerezni, hanem az üres lakásokra is többen jelentkeztek. Az elhagyottá lett lakások bérbeadásának elveit az 54.600/II. 1944. sz. rendelet szabályozta.

December 10-én főszolgabíró a főispán 243/1944. számú, és a járási katonai parancsnok rendeleteire hivatkozva község elöljáróságát instruálta a zsidó és egyéb gazdátlan ingóságok beszolgáltatásáról. Az „egyéb“ alatt főleg azok tulajdonát érthetjük, akik az oroszok bejövetele miatt hagyták el otthonaikat. Ennek értelmében a menekültek, elköltözöttek, és deportált zsidók lakásában, üzletében található összes ingóságot megfelelő helyre össze kellett hordani, 3 példányos leltárba kellett venni és őrizni. Így kellett eljárni azon vagyontárgyak esetében is, amelyek más helyen, gazdátlanul találhatók vagy ismerősnél, rokonnál voltak elhelyezve.

A főszolgabíró korábbi rendelete szerint a zsidók tulajdonát képezett ingóságok beszolgáltatási határideje december közepe volt. Ez a beszolgáltatás azokra a vagyontárgyakra is kiterjedt, amelyek árverési vétel útján kerültek valaki birtokába. A zsidók tulajdonát képezett vagyontárgyakat az egyéb összeszedett vagyontárgyaktól elkülönítve kellett kezelni, s általában az értékeiből a legértékesebb tárgyakat az értéktelenebbektől elválasztva, külön helyen raktározták.⁶²

Akadnak olyanok, akik megpróbálták értékeiket elrejtetni, vagy keresztényeknek átadni, ezek leleplezésére a rendőrség minden eszközt bevetett. Egy detektív zsidónak öltözve, a sárga csillagot kitűzve csendőrrel kísértette magát a gettó utcáján, miközben a csendőr: „... lökdöste s egy legnépesebb zsidóudvarra valósággal berúgta. Az álszidó hangosan jajveszékelt s héber nyelven szidalmazta a csendőrt, megfenyegette s utána kiabálta, hogy hiába örködött, azért ő mégis ástott el az értékeiből, s keresztényeknek is adott megőrzésül pénzt és egyebeket. A köréje sereglett zsidók együtt érezve vele, szintén elmondogatták, ki hová rejtette kincseit, s kinél hagytak letétbe pénzt. Egy zsidó még írott nyugtát is mutatott neki, melyet 3000 P-ről Bóczér István helybeli áll. népiskola igazgatója állított ki neki. A detektív remek fogása eredményeképpen másnap kész adatokkal indított nyomozást s a hiába tagadott rejtetégetés bűnéért letartóztaták Bóczér igazgatót is, ... Sziklai Ádám községi pénztárnokot hasonló ügy miatt azonnal internálták, s egy másik vádlott, Fice Menyhért a többiek elfogatását hallva öngyilkosságot követett el.”⁶³

A kisvárdai zsidóság emlékkönyvében publikál egyik szerző is írt erről az esetről, mégpedig azt, hogy Friedmann Dávid volt az, aki az iskolaigazgatónál pénzt hagyott, Teichmann üvegkereskedő pedig a település pénzügyi osztályvezetőjének adott át értékeket, s ezeket az embereket Uzsgorodra internálták.⁶⁴

A gettózottak között is akadt, aki dicstelen szerepre vállalkozott: „Volt egy zsidó besúgó is a gettóban. Megengedték neki a rendőrök, hogy kintlevő keresztény barátjánőjét meglátogassa. Mikor visszajött, agyba-főbe verték. Nem tudom kit árult be, de egy bizonyos Friedmann bőrt elvittek a rendőrök és addig kínozták, míg meg nem mondta nekik, hogy hol rejtette el árúját.”⁶⁵

Ezt egy olyan személy is megerősíti, aki a szüleit hamis papírokkal látogatta meg a gettóban. Fraenkel Smuel így írt erről: „Sajnos akadt olyan zsidó is, aki, hogy megmeneküljön a csendőrök kegyetlenkedésétől, magára vállalta, hogy kihallgatja a zsidók beszélgetését az elrejtett értékekkel kapcsolatban, és aztán beárulja őket a rendőröknek, sőt azokat is beárulta, akiknek sikerült maguknál elrejtetniük valami csekélységet.”⁶⁶

A zsidók érdekeltségei után az izraelita egyleteket is felszámolták. Április 22-én az 1944. évi 1520. M.E. rendelet kimondta, hogy a belügyminiszter a zsidó jellegű egyesületeket és szervezeteket haladéktalanul feloszlatja, ezek vagyonát a Magyarországi Zsidók Szövetsége veszi kezelésbe.

A főszolgabíró május 10-én a sürgős jelzéssel ellátott 3260/1944. K.szám alatt utasította a főjegyzőt, hogy: „... a Kisvárdai községben nyilvántartott és valószínű működő Kisvárdai Chewra Kadischa, kisvárdai izr. nőegylet, kisvárdai izr. gyermekvédő és önképző lányegylet, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetség egyesületeket vegye zár alá, tekintettel arra, hogy ezek működését a m. kir. belügyminiszter Úr 174.289/1944. VII.b. sz. rendeletével megszüntette és feloszlatta.”⁶⁷

A hivatkozott rendelet április 25-én keletkezett, ennek értelmében a zsidójellegűnek tekinthető egyesületekről kimutatást kellett összeállítani, s azt 15 nap alatt felterjeszteni. Ennek a két jogszabálynak az alapján szólítottatott fel a főjegyző, hogy a nevezett egyesületek alapszabályainak bevonását hajtsa végre, és az intézkedésekről a legsürgősebben tegyen jelentést. A főszolgabírót az alispán irányában terhelte hasonló kötelesség.

A községi főjegyző május 24-én az 5122/1944 K.sz. alatt kelt levelében számolt be a végzetekről: *"Jelentem, hogy Kisvárdai községbe alapszabállyal csak a kisvárdai izr. Szentegylet Chewra Kadischa rendelkezett, az alapszabályt betérjesztem. Jelentem, hogy az egyesületnek ingóságai nincsenek, ingatlana egy házbelsősegből és egy imaházból áll.*

*A többi zsidó egyesületek alkalmi jótékonyági egyesületek voltak és sem ingó sem ingatlan vagyonnal nem rendelkeznek."*⁶⁸

Szeptemberben a megye zsidó egyesületeiről készült kimutatásban négy helyi egyesületet jegyeztek fel: a Kisvárdai Izraelita Szentegyletet, alakult 1805-ben, a Kisvárdai Izraelita Nőegyletet, alakult 1883-ban, a Kereskedők és Gazdák Körét, alakult 1930-ban, és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége Kisvárdai Csoportját, alakult 1927-ben.⁶⁹

Szintén május 24-én, a járás főszolgabírája értesítette a főjegyzőt, hogy az Országos Hadigondozó Hatóságtól kapott bizalmas értesülés szerint nevezett szervezet: *"... a zsidók gazdasági térfoglalásának megszüntetését célzó rendelkezések végrehajtása során felszabaduló foglalkozási és alkalmaztatási helyeket mindenütt elsősorban arra alkalmas és érdemes hadigondozottakkal kívánja betölteni."*⁷⁰

Felvetődhet a kérdés, hogy vajon akadtak-e olyanok, akik sejtették vagy biztosan tudták, hogy mi vár rájuk? Volt-e ezeknek a személyeknek lehetőségük a gettózás elkerülésére vagy a gettóból való kimenekülésre?

Azok, akik tisztábban látták a jövőt, már a gettózást megelőzően igyekeztek menteni magukat. Teichmann Ernő (ma Efraim Agmon) 1943. október 2-ig élt Kisvárdán, adjuk át a szót neki: *"Azért emlékszem jól erre a dátumra, mert aznap kaptam a behívómat a munkaszolgálatra. Akkor vonultatták be az 1922-es születésűeket. Jászberénybe kellett volna mennünk. A behívót nem fogadtam el, hanem azt mondtam: ez nem nekem, hanem a bátyámnak szól. Még aznap Budapestre mentem és csatlakoztam a (Hasomér Hacajir) mozgalomhoz."*⁷¹ ő azon kevés fiatal egyike volt, akik megtagadták a munkaszolgálatot.

Ő volt az, aki az ellenállók közül a legszorosabban együttműködött a Moszkvától független magyar kommunisták Demény Pál által vezetett szervezeteivel. Demény emberei befogadták lakásaikba a cionistákat, s azok ott olyan bázisokat alakítottak ki, ahol okmányokat gyártottak, katonai igazolványokat, nyílt parancsokat, továbbá ezekben a lakásokban tárolták a vásárolt vagy zsákmányolt fegyvereket.

Teichmann Ernőt, mint cionista fiatalembert, a német megszállás Munkácson érte, azért volt ott, hogy az ottani ellenállási mozgalmat új életre lehelje. Április 15-én érkezett vissza Budapestre, de rövidesen egy nagyobb összegű pénzzel, és hamisított papírokkal Mátészalkára ment, hogy megszervezze néhány fiatal gettóból való szöktetését. Észrevette, hogy egy fogorvos kijöhet a gettóból a rendelőjébe. Mint akinek a foga fáj, beült a fogorvosi székbe, és amikor kettesben maradtak, előadta jövelele célját. Az orvos azt felelte, hogy visszamegy a gettóba és megbeszéli a dolgot a zsidó tanáccsal. Két óra múlva visszatért, s e szavakat mondta: *"Fiatalember, ötkor indul egy vonat Pestre, üljön fel és utazzon el innen, maga ránk nagy veszélyt hoz ezekkel a felforgató hírekkel. Csak pánikot kelt, amire a hatóság majd erőszakkal felel, úgyhogy kérem sürgősen utazzon el tőlünk, ne hozzon bajt ránk."*⁷²

Ez a hozzáállás nem csak Mátészalkán, hanem más hitközségekben is jellemző volt. Érthető tehát, hogy nagy nehézségbe ütközött a hitközség keretén belül, annak segítségével szélesíteni a mentési tevékenységet.

Az október 15-i Szálasi-puccs után Teichmannak és társainak másféle módszert is alkalmazniuk kellett, hiszen már a budapesti zsidóságot is végveszély fenyegette. Vasúti tiszti egyenruhában járta az utcákat, nyilas karszalaggal. Egy alkalommal társával a Népszínház utca környékére mentek: *"Csatlakoztunk azokhoz az egységekhez, akik zsidókat kísértek, mi is közéjük álltunk. 'Végrehajtó egység' voltunk, és minden nehézség nélkül átadták nekünk az embereket. Az egyik házba mi is bementünk, mert úgy tudtuk, hogy egyik társunk... ott tartózkodik a szüleinél. Nem volt könnyű kifejezéstelen arccal hallgatni a sírást és jajveszékeltést a pincében, ami azonnal elkezdődött, amint föl húzott géppisztollyal megjelentünk."*⁷³

Azt, hogy az ilyenfajta tevékenység nem volt veszély nélkül való, éppen a fenti eset bizonyítja. Ugyanis, amikor a két „nyilas“ elhagyta a házat, az utcán előttük termett egy tizenhárom éves kölyök, aki éppen Kisvárdáról való volt, és elkezdett kiabálni: „Nézzék, ez zsidó! A szomszédunk fia volt, aki az egyenruha dacára fölmert... Az összecődült emberek fölbátorodtak, követelték, hogy derítsék ki az igazságot a rendőrségen, és kezdtek körülfogni minket... és akkor megjelent két pasas, nyilas egyenruhában. Amikor meghallották, mi történik ott, revolvert rántottak és a hátunknak szegezték a fegyvert. Ránk parancsoltak, hogy induljunk.“⁷⁴

A történet szerencsés véget ért, hiszen pár utcával arrébb a két „nyilas“ az elfogott két személy nyakába borul, mivel ők is egy ellenálló szervezet tagjai voltak, akik azért cirkáltak a városban, hogy Teichmannékhoz hasonlóan mentsék a zsidókat. A véletlen jókor vezette őket a legjobb helyre. 1998 februárjában a Magyar Köztársaság izraeli nagykövete Bátorság Érdemjelet adott át Teichman Ernőnek, ezzel ismerve el az ő tevékenységét.

Rosanbaum Tibort, a kisvárdai rabbi fiát is kiemelhetjük, mint akinek nagy szerepe volt a zsidó mentőakciókban. Ő 1944 szeptemberében szabadult az internálásból, ezt követően tette fel életét társai segítésére. Többször a Wehrmacht tiszt egyenruhájába vagy nyilas egyenruhába öltözve járt Budapestet, tette ezt gyalog, motorral vagy gépkocsin, s: „Magabiztos fellépésével, hamisított igazolványát kérés nélkül felmutatva bement a gettóba, embereket vitt be és hozott ki. Ugyanígy járt-kelt a csillagos házakban, a svédek és a svájciak védett házaiban. Halálraítélteket szabadított ki a gyilkosok kezei közül.“⁷⁵

Hamisított parancsokkal a munkaszolgálatos századoktól is kimentett olyanokat, akiket a hazai cionista szervezetek erre kiszemeltek. A svájci követség pesti Vadász utca 29. sz. alatt lévő „üvegházában“ kb. 2500 fő kapott menedéket, köztük voltak azok is, akiket a Duna-parti kivégzőhelyekről, a Bécsi úti téglagyárból, a nyilas házakból mentett ki a Mizrahi csoporthoz tartozó Rosenbaum. Kisvárdai segítője is akadt, pl. Lerner Hersu, a Hasomer Hacair tagja, aki Lakatos László névre szóló iratokkal rendelkezett. Ők mentették meg a kisvárdai dr. Schönwald Miklóst, aki civilben jogászként és bankszakemberként tevékenykedett, s aki a hitközség elnöke is volt. Schönwald idős korában Kisvárdán hunyt el. Lerner később az USA-ban Harry Lerner néven lett sikeres gyárvállalkozó, az észak-karolinai Ashevilleben élt.

A Hasomér Hacair tagjai közül a mentés nehéz feladatát a veszélyek ellenére sokan vállalták, de hogy milyen árat fizettek érte, azt egy kisvárdai eset is jól példázza. Budapestről Kisvárdára Fraenkel Smúél jött, aki az ottani kis létszámú klub felnőtt tagja volt. A hivatalos, rábízott feladatán kívül utazásának személyes oka is volt, szeretete volna meglátogatni a családját, akiktől a háborús körülmények elszakították. Utoljára purimkor, a németek bevonulása előtti napokban látta az apját, amikor az üzleti ügyben Budapesten járt, elbúcsúzásuk előtti estén ezt mondta apjának: „Nem tudhatjuk előre, mit hoz a jövő. De hallottál a lengyelországi testvéreinkről. Ha látni fogod, hogy itt a vég, hagyd ott mindent, az üzletet, a házat, és gyertek Budapestre, vagy meneküljtek, amerre láttok! Ne sajnáld azt a kis vagyont, amiért már annyiszor lemondtál az alijáról. Mentsétek magatokat!“⁷⁶

Fraenkel Smúél társain keresztül megszerezte a hamis papírokat, e szerint szabadságát töltö munkaszolgálatos volt, ennek az igazolásnak a birtokában szabadon közlekedhetett az utakon. Itt ismét adjuk át a szót a visszaemlékezőnek, kénytelenek vagyunk ezzel a módszerrel és eszközzel élni, mivel más írott forrás erről nem szólhat: „Éjszakai utazás után reggel érkezett Kisvárdára. A gyerekkorából ismert utcák üresek voltak, a zsidókat már a gettóba kényszerítették. Egy zsidó rendőr segítségével, a mozgalomból ismert, bejutott a gettóba, és megtalálta a szüleit... Tehetetlennek érezte magát. Arra a kevés ennivalóra, amit magával hozott, nagyon nagy szüksége volt a családjának. A gettót elszakították a beszerzési lehetőségektől, és a pénz is nagyon hiányzott. A németek mindent elkoboztak. A Jesiva és a Talmud-Tóra helyiségeiben mintegy hétszáz zsidót zsúfoltak össze a szomszédos falvakból. A jómódú zsidók kínzása mindennapos jelenség volt. Éhség és járvány fenyegette a kisvárdai zsidóságot.

Mégis megpróbált valamit tenni, már amire lehetősége volt. Az alatt a néhány nap alatt, amit ott töltött, találkozott a Zsidó Tanács egyik tagjával, Grosz Jónával, megpróbálták életmet csempészni a gettóba. A mozgalom helyi tagjaival is találkozott, Rosenwasser Józseffel, Schön Eszterrel és Eisenberg Jaakovval,

fényképeket kért tőlük, hogy majd hamis igazolványokat küldjön nekik Budapestről. „Ha azzal sikerül el-
tűnnötök, meglátjuk, mit tehetünk másokért.” A többi fiataloknak, ismerőseinek ezt tanácsolta:

„Ha útra akarnak indítani titeket a vagonokban, semmi esetre se menjete. Bújjatok el a pincékben, a
kéménylyukban, minden létező helye. Lehetséges, hogy nem kerül sor erre, és itt hagynak benneteket, de len-
gyelországi és szlovákiai tapasztalatok alapján tudjuk, hogy a deportálás egyenlő a halállal. „Mi legyen a
szüleinkkel, a csecsemőkkel? - kérdezte Nemes. Mérnök volt, alig egy hónapja nősült. „Hogy hagyhatnánk
magukra az öregeket, menthetjük-e önmagunkat nélkülük?”

Nem tudjátok őket is menteni. Menteni kell, akit csak lehet. Halálotokkal nem segítetek az öregeket. Ke-
ményítetek meg a szívetekeket. Ahogy megtudjátok, hogy kezdődik a deportálás, bújjatok el, várjátok ki a vé-
gét, akkor keressetek búvóhelyet keresztény ismerősöknél, és menjete Budapestre.”

...Ha többet nem is tehettek, legalább segítséget próbáltak nyújtani az éhező gettónak. Amikor Fraenkel
Smúél visszatért Budapestre a kisvárdaiak fényképeivel, Schechter Eszter készült a következő útra. Azért vá-
lasztották őt, mert „árja külsejű” volt. Fölszerelte magát ennivalóval és tíz fiatalnak szánt hamis papírok-
kal, Fraenkel Smúél pedig lerajzolta neki a gettó helyét. Két nappal azután, hogy megérkezett, Schechter Esz-
ter már úton volt Kisvárdra felé. De a szerencse nem kedvezett neki.

„Ahogy leszálltam a vonatról, pont szemben a gettó bejáratával, megállítottak. Úgy látszik, a bőrönd,
amiben az élelmet vittem, keltett gyanút. Ellenőriztek és letartóztattak, mert ennivalót viszek a zsidóknak.
Bevittek a helyi fogházba. Útközben kértem, hogy engedjenek WC-re, ott megsemmisítettem a nálam levő ha-
mis igazolványokat. A fogházban fenyegetés és kínzás várt rám, ki akarták szedni belőlem, milyen felada-
tokkal érkeztem. Néhány nap után, amikor már bizonyos voltam, hogy a nyomok már nem vezetnek a lakó-
társnőmhöz, megmondtam a budapesti címemet, és bevallottam, hogy zsidó vagyok. De nem árultam el, hogy
honnán szereztem keresztény papírokat. Egy idő után átvittek a budapesti Toloncházba.”

Ezzel még nem ért véget a Kisvárdai-ügy. Fraenkel Smúél visszaemlékezése szerint, amikor hiába várták
Schechter Esztert, egy másik lány ment Kisvárdára, hogy kiderítse, mi történt vele, és ha lehet, segítsen neki
a szökésben. Amikor megtudta, hogy S. E.-t letartóztatták, megvesztegette az egyik fogházőrt, hogy amikor
munkára viszik a foglyokat, szöktesse meg őt. A terv azonban nem sikerült, mert S. E. épp azon a napon
vitték Budapestre. Megpróbálták kiszabadítani a Toloncházból. A mozgalomból néhányan, akik a fogház-
ban találkoztak vele, mondták neki, hogy a légítámadás alatt Friedl Rafi német tiszt egyenruhában fog ér-
te jönni, de végül nem sikerült. Schechter Esztert Auschwitzba vitték.⁷⁷

Csak néhányan hallgatták meg Fraenkel tanácsát, s azok közül pár embernek sikerült is ki-
szökni a gettóból, munkaszolgálatra szóló behívók, vagy hamis papírok segítségével. Egyikük
volt a már említett Rosenwasser József, akinek itt adjuk át a szót. Ő a megmenekülésének törté-
netét így írta le: „Mi éjszakára terveztük a szökésünket. Schön Eszter, bátyám és én. Elkészítettünk háti-
zsákot, de nem tudtuk a szökést megvalósítani, mert a gettót erősen őrizték. Másnap nagy volt a sürgés-for-
gás a gettóban. Katonai csendőrök jöttek-mentek. Hajnali 5 órakor kiadták a parancsot, hogy a zsidók hagy-
ják el a házaikat. Vettem a hátizsákomat és mentem Schön Eszterhez... A csendőrök már kezdték összeszedni
az embereket az elszállításra. Eszter a gimnáziummal szemben levő házban lakott. Ott volt egy kicsiny kis
épület, abban lakott Rosenbaum, a fuvaros. A gettóból már nem lehetett kimenni. Azt tanácsoltam Eszter-
nek, hogy másszunk fel a kis ház szalmazsúpos tetejére, és ott rejtőzünk el. A tetőt tartó rudat, melyen fel-
máztunk, eltörtem, s tetőn magán nem látszott semmi más, csak egy mélyedés. Egy üveg bort és egy kis ke-
nyeret és még valami ennivalót vittem magammal egy kis zsákban. Mindezt a deportálás pillanatában.”⁷⁸

Miután a szomjúság gyötörte őket, a következő este lejöttek a búvóhelyről, belefutottak az őr-
ségbe, de azokkal elhitették, hogy ők csak együtt akartak lenni egy kicsit, és nem a gettóból va-
lók. Ezt követően Rosenwasser a társával a saját házuk kamrájában töltött egy napot, másnap egy
Krausz nevű kivételezett zsidó segítségével – akinek nem kellett a gettóba vonulnia –, felvette a
kapcsolatot a településen tartózkodó munkaszolgálatosokkal. Az ő révükön szereztek Schön Esz-
ternek egy vöröskeresztes ápolónői igazolványt. A lány elment. Közben Rosenwassernek sikerült
kiásnia a deportálás előtt elrejtett ékszereit is. Egy hét múlva Schön Eszter egy Tirpák Béla ne-
vű helybeli szabónak – akivel Rosenwasser üzleti kapcsolatban állt –, eljuttatta a Rosenwasser ré-

szére kiállított papírokat, ennek birtokában a férfi szerencsésen megérkezett Budapestre. Ott felvette a kapcsolatot Teichmann Efrával, akitől egy álnévre szóló engedélyt kapott, aminek a birtokában Spanyolországon keresztül Erec Izraelbe mehetett.

A gettóból való kikerülés, tehát a túlélés egyik módja lehetett az, amit a fenti példában látunk, de a hamis papírok beszerzése csak nagyon ritkán sikerült. Korábban maga Rosenwasser is hamis születési blankettáért kereste fel Rosenbaum főrabbit, de az közölte, hogy nem tud ilyet adni, mert nincs neki, s ha volna is, akkor sem tudnák használni, mert abba bele van írva, hogy az illető zsidó.⁷⁹

Menekülési útnak bizonyulhatott, ha munkaszolgálatos behívót kaptak vagy küldettek maguknak a férfiak: „*Friedman Csabi kapott behívót, és ki is engedték. Voltak olyanok, akik hamis behívót küldettek maguknak és ezzel hagyták el a gettót.*”⁸⁰

Azonban ez a mód is bizonytalan volt, hiszen még a valódi behívó sem adott mindig menekülést. Április 24-én a főjegyző a Kassán székelő M. Kir. VIII. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret Parancsnokságát értesítette, hogy Grósz Imre, Markovics Béla, Weinberger Miklós, Klein Sándor, Grósz József, Weisz Mór, Moskovits Béla, Lebovits Sámuel, Czigler Fülöp, Deutsch Ignác, Grünstein József, Landau Jenő, Jakabovits József, Weisz Imre: „...*kisegítő munkaszolgálatosok behívójegyeit visszaküldöm, mert fentnevezettek a kisvárdai zsidó gyűjtőtáborba nyertek elhelyezést és annak elhagyását a csendőrségi alakulatok nem engedélyezik.*”⁸¹

Április 27-én Kepecs Béla ilyen irányú behívóját küldte vissza a főjegyző a M. Kir. I. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret Parancsnokságának Jászberénybe.⁸²

Természetesen ez, és az ehhez hasonló egyedi menekülési stratégiák nem voltak alkalmazhatók a tömegekre, mint ahogyan az sem segített, ha valaki már évekkorábban érezvén a vést, kikeresztelkedett. Ez a zsidótörvények időszakában már nem ment olyan egyszerűen. Kiss Gyula református lelkész így emlékezett vissza az egyik esetre: „*Amikor eljött a sárga csillag kényszerű ideje, Glancz Bandiékát is megkíséreltem egyházi bizonyítvánnyal menteni. Ő, ha jól emlékszem, Tasson református iskolában nőtt fel, református vallást tanult, bár zsidó volt. De ott volt Révész püspök tilalma, vagyis olyan intézkedése, hogy csak 6 havi oktatás után lehet és szabad átvenni és megkeresztelni. A Bandi esetét leírtam a püspöknek. Hitbelileg nem zsidó, valóságosan református volt, ezért kértem az engedélyt a keresztelésre. Jött a szigorú válasz: „Nem azért adtam ki a rendeletet, hogy az első esetben én magam oldjam fel.” Nagyon csalódtam püspökünkben, s ezután már nem mertem én megkeresztelni, hanem kivitettem Záhonyba Juhász Jenőhöz, aki azonnal megkeresztelte. Én mint keresztapa kerültem beírásra.*”⁸³

A történet valóban igaz lehet így, csak az eset nem a sárga csillag elrendelésének idején történt, hanem korábban. A kisvárdai református anyakönyve beírta szerint ugyanis Glancz Andrást és feleségét (Fodor Zsuzsannát) 1940. május 14-én keresztelték meg.⁸⁴

A mentési akciókban résztvevők mellett számosan voltak olyanok is, akik szerettek volna megtudni valamit a gettóban rekedt hozzátartozójukról, ezért vállalták azt a kockázatot, hogy Kisvárdára jöttek. Ezek egyike volt a dombrádi Rothman György, aki ekkoriban Budapesten élt, és később bekapcsolódott a cionisták fegyveres antifasiszta ellenállási mozgalmába. Miután a Magyar Zsidók Központi Tanácsához érkezett egyik jelentésből megtudta, hogy a környék zsidóságát a kisvárdai gettóba hurcolták, ezeket a gondolatokat forgatta fejében: „*Szegény jó szüleim, gyönyörű kishúgom, áldott édesanyám, édes mostohaapám! Mit éreztetek, amikor a szülőfalutokat ott kellett hagynotok? Ütlegeltek-e benneteket, míg Kisvárdra felé szekereztetek a „forsponstos”, a kirendelt szekereken, amelyek közt a sajátjaitok is ott voltak?*”⁸⁵

Rothman György azt gondolta, hogy Élő Gyula névre hamisított, kitűnő minőségű személyazonossági iratával, valamint szintén nem valódi leventeparancsnoki igazolványával valamilyen ürüggyel megpróbálja a szüleit és a húgát a gettóból kihozni, a fővárosba viszi őket, és ott a mozgalom segítségével hamis papírokkal ellátja.

A terv azonban nem valósult meg: „*A kisvárdai állomáson természetesen újra igazoltattak, és megkérdezték a jövetelem célját. Gondoltam, körmönfont hazugságokba bonyolódni kockázatos, és azt válaszol-*

tam, hogy a gettó parancsnokához jövök. Megjelenésem az igazolványaim láttán az igazoltatók azt hitték, hogy én is a gettósítókhoz tartozom, s a szalutálás mellé bokacsattogtatást is kaptam üdvözlésül... Nem mentem el rögtön a gettóparancsnokhoz, mert az igazat megvallva azt sem tudtam, hol székel. Sétáltam az utcákon... De homályosan élt még bennem a képe annak, hol is lehet a zsidó templom, s udvarán most a gettó... Fájdalmas volt látnom a becsukott üzleteket, a néhány helyen már kicserélt cégtáblákat: némelyiket már kinyitotta az új „tulajdonosa”... Elérkeztem a templomudvarhoz, ahol szörnyű állapotban láttam a környékbeli sorstársaimat... Bóklásztam a vaskerítés mentén, hátha meglátom a szüleimet, Judit húgomat... de nem volt szerencsém... Arrébb sétáltam, mert rájöttem, hogy a gettó túlterjed a zsidó templom udvarán, több helyütt is található gettósított zsidók a Deák Ferenc, a Petőfi Sándor, a Horthy Miklós, a Bessenyei György, a Mátyás király utcák határolta szűk területen... Egy órnek feltűnt a sétálgatásom, megszólított, hogy mit keringek a gettó mentén, és amikor mondtam, hogy a parancsnokkal szeretnék beszélni, elkísértett egy társával valahová, ahol nyomban szigorú és gyanakvó rendőrtisztet, civil ruhás nyomozók fogtak valatóra, hogy mit akarok én a gettóban.

Megint az igazsághoz folyamodtam. Nyíltan megmondtam, hogy Kornfeld Ármint és a családját akarom meglátogatni, segíteni szeretnék nekik... kerek szemekkel bámultak rám, hogyan is juthat eszébe egy magyar leventének, egy budapesti rendőr fiának ekkora képtelenség. Előhozakodtam a jól kigondolt mesémmel.”⁸⁶

Ez az volt, hogy a Budapesten élő Kornfeld nevű orvos súlyos betegségéből kigyógyította Rothman György édesanyját, akkor az megfogadta, hogy ha a zsidó orvos vagy annak rokonsága bajba kerül, segíteni fog rajtuk, most jött el az alkalom, nem szégheti meg az anyja által tett fogadalmat. A kitalált történetet nem nagyon hitték el, de hatott annyira, hogy Rothman Györgyöt nem vallatták tovább. A parancsnok, egy százados kiküldte embereit a szobából és így szólt hozzá: „Nézze fiam, nincs okunk kételkedni az igazolványaiban, és abban sem, amit az édesanyjáról mondott... Még is arra kérem, hogy a gettónak még a közelébe se menjen, magának ott nincs keresnivalója. Vegye ezt úgy, hogy ha odamegy, és valakivel beszélgetni próbál a zsidók közül, akkor kénytelen volnék magát a csendőrségnek átadni. Ami nem volna kellemes mulatság! Kérem, hogy a délutáni gyorsal utazzon vissza Budapestre, és senkinek ne beszéljen arról, hogy nálunk járt. Bajba kerülhet. Ugye, érti?”⁸⁷ Ilyen figyelmeztetés után Rothman György nem tehetett mást, a délutáni gyorsvonattal visszautazott a fővárosba.

Kisebbségi segítséget a keresztények is adtak, s még a csendőrök között is akadt, aki kockázatot vállalt. A szolgabíró kiadott a Perényi nevű suszternek, egy olyan cipőfelsőrész-készítő zsidót, akinek a felesége és a lánya a Csillag utcában volt gettózva. Az egyik kisvárdai csendőrnek: „Perényi és felesége addig könyörgött, míg magamhoz nem vettem a zsidót, hogy elvigyem a feleségéhez. Elvittem. Alig, hogy a látogatás után kinyitom a kaput, mit ad Isten, a főhadnagy elfogott. A barátom – egy tiszthelyettesha nincs ott mellettem, nem tudom mi lett volna velem.”⁸⁸

Amikor Rosenwasser Jozsef – akinek megmenekülését fentebb bemutattuk –, a kisállomáson vonatra szállt, akkor ő is találkozott egy olyan személlyel, akitől félnie kellett: „Alig ülök néhány percet, megjelenik Kovács őrmester a tábori csendőrségtől, akinek lányát húgom tanította. Egymás szemébe néztünk. Ő felállt és kiment a kocsiból. Mikor Demecserhez értünk, ő leszállt a vonatról, mely ott húsz percig állt. Megijedtem. De nem jelentett fel.”⁸⁹

A helyi református lelkész így írt erről az időszakról az emlékirataiban: „A parókiával közös udvaron volt a régi gyülekezeti ház és abban egy lakás, melyet az egyház egy zsidó családnak adott ki bérbe. Így érkeztek ide is. Annyit tudtam segíteni, hogy behívtam a parókiára a csendőröket, étellel, itallal kínáltam őket, szóval tartottuk, hogy legyen idejük a lakóknak minél nyugodtabban és minél többet összepakolni. Steinbachnak hívták a családot.

Ezen a segítségen túl mást is tettünk. Matyuvval együtt fiakeren kimentünk az úgynevezett Fodor-szőlőbe, ahol Glatz Bandiék laktak. Volt egy édes, ragyogó kislányuk. Próbáltuk rábeszélni őket, adják ide nekünk a kislányt, ha elviszik őket, a kislány megmarad. Meg voltak hatva, de nem adták. Maradjon együtt a családdal. El is vitték őket. Az asszony és a kislány elpusztult, Bandi hazajött. Ha ideadják, megtalálta volna legálább a kislányt.

Volt még egy ötödéves tanítónőképzős tanítványom, Vass Marika. Egy komolyan keresztyén, buzgó református lány, a kékcsei gazdatiszt család lánya. Rég ref. volt már a család, de az árja származásnál zsidók voltak az ősök. A fősolgabíróék sokáig mentették, nem engedték elvinni a családot, míg idegen csendőrparancsnok jött és elvitték őket. A szülők és szegény Marika nem tértek vissza. Bözsi, a másik lány igen. Ő mondta el, hogy Marika a legvégső napokban kísérelt meg szökést és lelőtték. Jópár nap múlva felszabadultak.⁹⁰

Az egyéni felelősségvállalás, az ilyen helyzetben való cselekvési alternatívák kérdése nem csak az izraelitáknál, de a gondolkodó keresztényeknél is felvetődött. Idézzünk tovább az emlékiratból!

„Sokszor elgondolkoztam: parancsra vagy a lelkiismeretére hallgasson az ember. Kisvárdán 4000 zsidó volt, talán valamivel több. Ha engedély nélkül kereszteltem őket, ugyan segíthettem volna-é? A csendőrök bizony nem az én keresztlevelemet, hanem a számukra is kemény parancsot kellett, hogy alapul vegyék.

...történt megdöbbentő eset is. A gettózás elkerülhetetlenségét látva dr. Lukács, ekkor már rég református, de zsidó származású orvos, feleségével együtt öngyilkos lett. Nekem kellett eltemetni őket. Nem volt könnyű ebben az időben lelkésznek, főleg nem kisvárdai lelkésznek lenni és viaskodni, őrlődni a szabály, a parancs és a lelkiismeret között. Volt, amikor az egyiknek engedtem, volt, amikor a másik vezetett.”⁹¹

Az említett dr. Lukács István, 1897-ben jött a világra, és eredetileg a Lichtman nevet viselte.⁹² Az apja, Vilmos Tiszaeszláron született Lichtman Jakab és Ehrenreich Mária házasságából, s mint nyugalmazott járási tiszti orvos 1941. január 28-án, 74 éves korában Kisvárdán hunyt el.⁹³ A névmagyarosítása valószínűleg 1892. december 2-án történt, amikor a BM 123055 sz. alatt kelt rendeletével a névmódosítását jóváhagyta. István Dögében, a legutolsó pillanatban, 1944. március 14-én tért át a református hitre, de ez sem rajta, sem a családon nem segíthetett, mivel áprilisban a sorsuk beveződött. A kisvárdai halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1944. április 20-án de. 10 órakor dr. Lukács István nyugalmazott községi orvos, 46 éves, Szent László u. 49. sz. alatti lakos mérgezéssel öngyilkosságot követett el. Az anyja, özv. dr. Lukács Vilmosné (Schlesinger Elza), 65 évesen szintén hasonló módját választotta a földi szenvedésből való menekülésnek.⁹⁴ A visszaemlékezők elmondása szerint, mielőtt a család öngyilkosságot követett el, szétszaggatták a birtokában lévő papírpénzeket, azok ott hevertek szanaszét a holtak mellett.

Tudjuk azt is, hogy Lukács István testvérének, Erzsébetnek a vezetékneve 1898. december 2-án módosult, Budapesten a Szt. Erzsébet plébánián 1938-ban római katolikus hitre tért, 1949-ben hunyt el.⁹⁵

A bizonytalan, vagy inkább a nagyon is bizonyos jövő miatt mások is öngyilkosok lettek. Bihari Emil ügyvéd és családja szintén önkézzükkel vetettek véget életüknek.⁹⁶

A gettóban is többen elhunytak, ezeket a halálozásokat az elkülönítés, a várható pusztulás váltotta ki, hiszen az adott időpontban megkezdődött a gettó kiürítése: "A kisvárdai zsidótábor orvososa bejelentette, hogy dr. Fried Samu 77 éves, özvegy, nyug. körorvos, aki Fényeslitke községben született, s akinek atyja néhai Fried Salamon, anyja néhai Kroó Hani, kisvárdai lakosok voltak, a kisvárdai zsidótáborban 1944. évi máj. 29 napján. d. u. 9 órakor önmérgezés miatt meghalt."⁹⁷

Még aznap négy másik halálesetet is bejegyeztek:

- a Lövön született dr. Fried Samuné (Zuckerman Szeréna) 72 évesen mérgezéssel szintén 29-én lett öngyilkos,
- özv. Molnár Józsefné (Hoffmann Jozefin) 88 évesen május 30-án önmérgezéssel vetett véget életének,
- Molnár Károly 65 éves bankigazgató, a fent említett hölgy fia, szintén 30-án önmérgezéssel oltotta ki életét,
- Mezei Náci Naftali (akit a közéletben Ferenc és Antal néven ismertek) 51 éves napszámos – amint azt az özvegye jelentette –, május 31-én önkasztásba menekült Auschwitz elől.

Akadnak olyan halálesetek is, amelyek a gettózás nélkül is bekövetkeztek, bekövetkezhettek volna: Mutzen Ignác 80 éves talmudtanító május 14-én agyér-elmeszesedésben halt meg, május 22-én hunyt el a 41 éves Schwarcz Sándor, akinek a gyomorfekélye átfúródott, május 24-én az ajaki Fischer Adolf 84 évesen, aggkór következtében távozott a földi léttől, május 28-án Mayer Gyula 69 éves cipész, szívizom elfajulás következtében vett búcsút a világtól, özvegy Grósz Benjaminszék (Weiszberger Lina) május 31-én, 92 évesen végelgyengülésben hunyt el.⁹⁸

Voltak olyanok, akikről nem tudjuk, hogy hol érte őket a halál. Az egyik legismertebb eset Kundler József bankigazgatóé. Ő a Nyíregyházán 1944. április 21-én kelt 648-8/I./1944. sz. püspöki engedéllyel evangélikusnak megkeresztelkedett, felesége eredetileg is ezen a valláson volt.⁹⁹ A gettó területébe eső Horthy Miklós úti lakásukból, (a későbbi zeneiskolából) kiköltöztették őket a Szent László utcába, de itt is elérte őt a végzet: „1944. május 13-án reggel a fenti lakás előtt megállt egy hatalmas teherautó, amelyből kiszállt Zöldi Márton hírhedt SS százados, az újdívidéki hóhér, akit később halálra is ítélték, és igen sok géppisztolyos SS katonára, akik berohantak a házba – én a teraszra álltam, s apámat keresték. Apám falfehéren kijött, ezt követően félretolták behatoltak a lakásba, házkutatást tartottak, mindent szétdobáltak, 40 000 pengő készpénzt, valamint ékszereket, iratokat vittek el. Apámat géppuskával kilökdösték a teherautóra, miközben Zöldi Márton egész idő alatt kiabálta, hogy csak a város határáig viszi a bűdös zsidót, ott lelövi. Apámmal együtt aznap Zöldi 7 zsidót vitt el Kisvárdáról, amiből sajnos már csak néhány névre emlékszem vissza így: dr. Diner László, Wirtschaftfer László, stb. A ház előtt sajnos hatalmas tömeg állt, kiabálva, hogy végre viszik a bűdös zsidót. Lévén apám közismerten a legadakozóbb, leghumánusabb ember volt, a csöcselék ordítóása egyszerűen megdöbbentő volt. Rögtön elrohantam a főjegyzőhöz, de az ügy háttéréről senki semmilyen információval nem rendelkezett, vagy letagadta, amit tud. Apámról soha többé semmit nem hallottunk, senkivel nem találkozott, nem tért vissza. Feltehetőleg Auschwitzba vitték, és ott likvidálták, vagy menet közben tényleg lelőtték.”¹⁰⁰

Az idézetben említett Diner László ügyvéd volt. A családról, annak tagjairól már e kötetben több helyen szóltunk. László mellett a testvére, Ede is a németek kezére került. Ez utóbbi a gettóban házasodott meg. Diner Géza tudomása szerint: „... valaki, aki hazajött, azt a hírt hozta, hogy az egyik (talán László) szabadulás után tifusban halt meg, a másik (talán Ede) annyira le volt gyengülve, hogy a hazainduló bevonatnál meghaltak.”¹⁰¹

Wirtschaftfernek valójában Zoltán volt a keresztnéve, Ő volt korábban a Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezetének gazdasági igazgatója.

1944. június 4-én hajnali 4 órakor hasonló teherautó vitte el Práger Jenő természetrajz-vegytan szakos, „kivételezett” gimnáziumi tanárt. Ő 1919. június 7-én tért át a római katolikus hitre.¹⁰² Mielőtt a Gestapó ismeretlen helyre hurcolta, megkérdezték tőle, hogy tudja-e miért jöttek érte? Mivel ő „nem”-mel felelt, többször átmászták a tehergépkocsi alatt, hogy jusson eszébe a válasz.

Május 29-én és 31-én megtörtént az emberek bevonatírozása, a szerelvények egy nappal a bevonatírozás kezdete előtt érkeztek Németországból. A deportálást a magyar csendőrök intézték. Egy zsidó visszaemlékező így idézte fel az eseményeket: „Először a Csillag utca és a Posta utca közötti részt deportálták. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalog menetben vitték őket a Kisálomlás felé, és ott beterelték őket Schwarz fakereskedő udvarába. A vasúti sínek egész az ő raktáráig vezettek. A nagy udvarban már bent álltak a vonatok. Minden vonaton előtt egy tábori csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott a 3500 emberre.”¹⁰³ Az említett fakereskedő a Tizzaszalkán 1878-ban született Schwarcz Béla volt.¹⁰⁴

A végzetes eseményre hasonlóan emlékszik vissza a már többször megidézett református lelkes: „Végül egy vasárnap reggel, talán éppen Pünkösd volt, jött Szilágyi Pista bátyánk, az akkori gondnok, megrendülve, csaknem sírva és hozta a hírt: viszik őket. Délután arra kerékpároztam, és messziről láttam, hogy csoportokban csendőrök között tuszkolják be őket a marhavonatokba.”¹⁰⁵

Egy katolikus visszaemlékező, aki szintén látta és rögzítette az eseményeket, kicsit másképpen értékelte azokat. Kevésbé érződik a részvét, a sajnálat ezekből a mondatokból: „Május 29-én

vált valóra a régen tervezett és emlegetett esemény, hogy a zsidókat a gettóból elszállították. Az első szállítvány éppen a mi szomszédságunkban való részt őrítette ki, s a második emeleten lakó apácák már reggel 1/2 6 órakor figyelmesek lettek a nagy zajra, kiabálásra és mozgalomra. Félóra alatt el kellett készülniük az útra és sűrű csendőr – és leventekordon mellett kísérték őket az állomásra, ahol 30 teherkocsiból álló szerelvény várta őket. Minden teherkocsiba 70–75 embert zsúfoltak be, különválasztva a férfiakat, nőket és gyermekeket. Szemtanúk mesélték, hogy a kis zsidógyerekek valósággal hancúrozva örültek az utazásnak. A kocsiba való felszálláshoz utolsó kis batyujukat is elvették tőlük, s ott nem volt más, csak két vödör, az egyik ivóvíz számára. Indulás előtt lecsukták és pecsételték a kocsik ajtaját, s amint hallottuk, Kassáig többen meghaltak a zsúfolt kocsikban. Itt a németek átvették szám szerint a zsidószállítványt, s mentek a szerelvények tovább. Hogy hová? Egyik feltevés szerint Németországba munkára, a másik szerint az országhatáron kívül gázzal kioltják az életüket. A gettóból való elszállítás hírére a zsidók közül többen öngyilkosok lettek. Szerencsétlen nép, mely érezhetően látta megvalósulni az önmagára kívánt átkot: „Az ő vére rajtunk és a mi fiainkon!”¹⁰⁶

A vagonok valóban Kassán keresztül futottak Auschwitzba, mert nem szerették volna, hogy azok áthaladjanak Budapesten. A kassai vasútállomáson a németek vették át a szerelvényeket. Egy zsidó megbízásából egy vasutas feljegyezte az oda érkező vonatokat, és a vagonokban lévő emberek létszámát. Kisvárdáról május 30-án futott be az első szerelvény, benne 3475 fő, 2-án 3421 egyént regisztrált a titkos megfigyelő.¹⁰⁷

Az ország különböző területeiről a vonatok átlag három nap alatt érkeztek meg az Auschwitzhoz tartozó birkenauai táborba. Itt a munkaképteleneket vagy annak látszókat, az öregeket, beteget, gyerekeket és a csecsemőkkel lévő anyákat azonnal elpusztítandónak ítélték. A munkára alkalmasnak találtakat kényszermunkára fogták, akinek aztán később nem volt elég ereje a munkához, azokat hagyták meghalni vagy megölték.

A deportálást, és a megsemmisítő táborban történeteket írta meg több mint harminc évvel később a kisvárdai Leitner (Katz) Izabella: „*Fragments of Isabella*” című művében, mely 1978-ban jelent meg New Yorkban, majd több kiadást is megért, lefordították japánra, németre és oroszra is.

Izabella apja, Katz Menyhért, 1941-ben vándorolt ki az USA-ba, megígérve feleségének és hat gyermekének, hogy a lehető leggyorsabban emigrációs papírokat szerez számukra. A dokumentumok átvételére már az időt is kijelölték, de ettől tovább nem juthattak, mert Magyarország és az USA 1941. december 8-án hadiállapotba kerültek. Az apa tovább próbálkozott, az újabb kivándorlási iratok négy héttel azt követően érkeztek meg, hogy Hitler csapatai megszállták az országot. A Szent László u. 7. szám alatt lakó Katz család sorsa ezzel megpecsételődött. A deportálási listán mindannyian ott szerepelnek. (A becenevet e sorok írója illesztette a névsorhoz.)¹⁰⁸

Név	Születés	Foglalkozás	Becenév
Katz Menyhértné (Halpert Teréz)	1894		
Katz Jolán	1915	munkásnő	Cipóra
Katz Berta	1919	munkásnő	Csicsa
Katz Izabella	1921	munkásnő	Bájbí
Katz Fülöp	1924	gimnáziumi tanuló	Fisu
Katz Regina	1926	tanuló	Rifku
Katz Helén	1931	tanuló	Potyó

Izabella 1944 májusának végén születésnapjára készülődött, amikor a gettóban kiadták a parancsot: csomagolni kell, mert a vagonok megérkeztek. Az anyjával és öt testvérével az auschwitzi haláltáborba szállították őt is: „Az anya sorsa elkerülhetetlen volt. Már fel sem tudott állni a vagonban. Utolsó szavaival még életben maradásra és kitarásra bízta gyermekeit. Az anya útja a gázkamrába, a legfiatalabb Kätzé (Helené) a máglyára vezetett. Alig élt, s máris meg kellett halnia.

Megkezdődött az életben maradt öt gyermek kilenc hónapos, elviselhetetlennek tűnő kálváriája... A testvérek szövetségek kötnek egymással, hogy mindegyikük törekedik életben maradni, hogy ez által a többieket

mentse... Mengele irányítása mellett kétszer is a gázkamrába küldendőkhöz sorolják őket. Először észrevétlenül sikerült kitörniük a halálba menők köréből. Másodszor a többi kiválasztottal együtt a krematórium falánál várakoznak egy teljes napot a halálra, de egy véletlen új parancs életben hagyja őket.

1944 novemberében tovább szállítják a foglyokat Birnbaumba. Bátyjuk ide már nem követi őket. Auschwitzban maradt, de később ő is megmenekül.

A birnbaumi fogolytábor az erdő szélén volt, itt nincs árammal teli szögesdrót, füstöt okádó krematórium, de a fagyban végzett favágás annyira megrövidíti az elfogyóban levő testet, hogy Izabella tifusszal a tábori kórházba kerül. Testvérei azonban minden éjjel belopóznak hozzá, s újra és újra életet öntenek bele.

Izabellát kápónak jelölik ki. Két nap múlva azonban leváltják, mert rájönnek, hogy a kápoiktól megkövetelt brutalitás nála csak színlelés. Ott segített a társain, ahol csak tudott...

1945. január 22-én meteroszlopba osztják és továbbterelik őket. Nem tudják, hogy a Vörös Hadsereg a szomszédban van... január 23-án a négy lány megszökik a meteroszlopból. A szökevények egy elhagyott útszéli házban találnak bőséges ételmelet és meleg ruhát. A következő nap már ott a Vörös Hadsereg. Ögyesszába mennek, ahonnan 1945. április 6-án hajóval indulnak az USA-ba. „Isten veled Auschwitz. Soha nem látalak viszont. Örökre látni foglak.” – mondja Izabella a szabadság felé hajózva. ¹⁰⁰

Izabella Amerikában családot alapított, a férje Irving A. Leitner író, színpadi szerző és szerkesztő, két fiúgyermeke született.

1978 végén jelent meg Izabella kötete, és nagy érdeklődést váltott ki mind az olvasók, mind a kritikusok körében. Ez utóbbiak több recenzióban, kritikában értékelték, leginkább dicsérték. Henry Miller, az ismert amerikai író, aki a fél szemére vak volt, Izabellához írott levelében arról tájékoztatta őt, hogy abba akarta hagyni az írást, de a könyv elolvasása után úgy döntött, hogy ismét tollat vesz kezébe.

A könyv rövid epizódokból áll, ezért is viseli a töredékek címet. Amint a kötet egyik ismertetője írta: „Tömör szavai, csontváz mondatai egyrészt lidércnyomásosak, másrészt himnikusak. Lidércnyomásosak, mert a halálgvár mechanizmusa mindnyájunk számára ismert. A könyv azonban nem Auschwitz történetét írja le. Nem a brutalitásokat, fizikai gyötrelmeket. Ezek csak felvillannak. Ilyen értelemben az egyes epizódokat csak a krematórium örökös jelenléte, s a belőle folyton áradó füst kapcsolja össze. A könyv azért himnikus, mert az életben maradásról szól. Testvérek szövetségéről, hihetetlennek tűnő kitarításukról, állati körülmények között sugárzó ember mivoltukról.” ¹¹⁰

Amikor Izabella Pesten járt, könyvéből a Móricz Zsigmond Megyei Könyvtárnak is küldött, annak közreműködésével pedig szülőhelyére is eljutott. A könyvet Pulitzer-díjra is jelölték. A történetet meg is filmesítették, sőt Dublinban színházban is játszották a regény alapján készült darabot. Két másik művét is ismerjük: a *Saving the Fragments* az Auschwitzból New Yorkig vezető utat mutatja be, a *The Big Lie* pedig az iskolások számára meséli el a szerző életét.

Egy másik kisvárdai személy szintén könyvben örökítette meg a holocaust korszakának emlékeit. Magda Eggens 1924-ben született Kisvárdán, rokonai elpusztultak a táborban, ő megmaradt. Több kötete jelent meg, ezek közül számunkra önéletrajzi regényei a fontosak. Életét és műveit a kötet életrajzi részében mutatjuk be.

A haláltáborokban történtek olyan mély nyomot hagytak a túlélőkben, hogy évtizedek múltán is szükségét érezték a korabeli események felidézésének. A Montreálban élő Schwartz Veronika 1994-ben, 67 évesen, félszáz esztendővel az elhurcolása után írta meg emlékeit, amely 2001-ben jelent meg „*A Survivor's Memoir*” címmel.

Veronika 1927. június 6-án született Kisvárdán. Apja Schwartz Mór, anyja Ösztreicher Irén. Veronika bátyja Zoltán, 1923. november 19-én született, nővére Klára két évvel volt idősebb Veronikától, Éva nevű húga viszont kettővel fiatalabb tőle. A Vár utca 10 szám alatt laktak, az apának a Fő utcán volt üzlete.

A családot is deportálták, mindannyiukat Auschwitz-Birkenaubába vitték. Ott Veronikát elválasztották a szüleitől és lánytestvéreitől, soha többé nem látta őket. Az első unokatestvére szintén abba a táborba került, ahová Veronika. Auschwitztól mintegy három kilométerre egy farm-

ra jártak dolgozni. Amikor az oroszok közeledtek, egy másik táborba vitték őket. 1945 telén erőltetett menetben hajtották őket, sok halottat hagytak maguk mögött az úton. Az orosz csapatok később felszabadították a foglyokat, Veronikáék májusban visszatértek Magyarországra. Itt tudta meg Veronika, hogy a bátyja szintén túlélte a koncentrációs tábort. A fiatal hölgy Pesten megismerkedett Mandel Miklóssal, az ő családját szintén meggyilkolták. Elhatározták, hogy elhagyják Magyarországot. Ausztriába, majd Németországba mentek, itt összeházasodtak. Ezt követően a pár New Yorkba távozott, majd nagybátyjuknak, Östreicher Miklósnak a segítségével - aki még 1939-ben, a növekvő antiszemitizmus elől vándorolt ki Kanadába -, ők is az északi országban telepedtek le, ott kezdtek új életet.

Nem csak a Kisvárdáról elvittek között találunk olyan személyt, aki leírta kisvárdai zsidóság lágerbeli életét, halálát. A Nobel-díjas Kertész Imre említést tesz regényében egy Kollmann családról, akik a Zeitz nevű helységben voltak: „A táborban mindenki ismeri őket. Bizonyos Kisvárdai nevezetű helységből való, ahonnan még sokan vannak itt, s abból, ahogy hozzájuk vagy róluk szólnak, azt következtettem, odahaza tekintélyes emberek lehettek bizonyára. Hárman vannak: kis természetű kopasz apa, egy nagyobb meg egy kisebb fiú, az apjukétól elütő, de egymáshoz - s eszerint, gondolom, tehát valószínűleg a mamájukéhoz - a megszólalásig hasonlító két arc, egyformán szőke sörtek, egyformán kék szemek. Ők hárman mindig együtt járnak, ha csak egy mód van rá: kéz a kézben. Mármost egy idő múlva azt vettem észre, hogy az apa lelemaradozik, s a két fiúnak kell segítenie, magával húznia a kezénél fogva. Újabb idő múlva az apa már aztán nem volt köztük. Akkor meg hamarosan a kisebbet kellett ugyanígy húznia a nagobbiknak. Még később ez is eltűnt mellőle, s akkor már a nagyobb csak önmagát húzta, s mostanában meg őt se látom sehol.”¹¹¹

A Düsseldorfban élő egykori sátoraljaújhelyi órás, Vértes Miklós is említ regényében egy kisvárdai férfit. A szerző tanult mesterségének köszönhetően, hogy életben hagyták, s a sachsenhauseni ún. „Uhrmacherkommando“-ban javíthatta az órákat. Itt dolgozott a kisvárdai órás is: „...félénk, kb. 40 év körüli, gyomorbeteg ember volt, igyekezett minden komplikációt kerülni.” A visszaemlékezés más helyén így ír róla: „Roppant éhes voltam, de ezen e pillanatban nem lehetett segíteni. Friedmann Béla kisvárdai órás kollégámhoz fordultam tehát, akinek mindig volt kenyértartaléka... a tőle kapott szelet kenyérral csillapítottam éhségemet.”¹¹²

A kötet függelékében közölt összeállítás szerint Friedmann Béla, Friedmann Vilmos és Schwartz Bernát kisvárdai órárok szerepelnek az Auschwitz-Birkenauban és a melléktáborokban levezgáztatott magyar órárok között.

Miután az oly sokak számára végzetes út megtörtént, Kisvárdán folytatódott a maradék nyomok felszámolása. Június 22-én a főszolgabíró figyelmeztette a főjegyzőt, hogy: „A zsidók elvitelével kapcsolatosan az egyes zsidó anyakönyvi kerületekben visszamaradtak az anyakönyvek. Felhívom ezzel kapcsolatosan, hogy az állami anyakönyvek bevezetése előtti összes zsidó anyakönyveket és származása vonatkozó esetleges összes iratokat jelen rendeletemre való hivatkozással haladéktalanul terjessze be hozzám. Jelenlétét nemleges esetben is 3 napon belül várom.”¹¹³ A községi jegyző két nap múlva már arról számolhatott be, hogy a zsidó iratokat betérjesztette.¹¹⁴

Kisebbségi gond merült fel az izraelita iskola anyakönyveinek bevonásakor. Július 12-én a helyi hatóság a tanfelügyelőnek írott hivatalos levelében arról adott tájékoztatást, hogy a helybeli izraelita iskolában sok ruha van a pénzügyőrség által felhalmozva, ezek leltározása folyik, így a lepecsételt, a csendőrség és pénzügyőrség ellenőrzése alatt álló iskolából a kívánt iskolai anyakönyveket nem tudják előkeríteni: „...úgyhogy a cél érdekében azt ajánlhatjuk ez ügyben, melyszerint a szóban levő könyvek elküldésére a helybeli pénzügyőrség hívassék fel, mint aki tudja, hogy azt mikortól teljesítheti.”¹¹⁵

A zsidó ingatlanokról és ingóságokról is történt intézkedés. A helyi előjárásnak közhírré kellett tennie, hogy a megüresedett zsidó lakásokat és raktárhelyiségeket, pincéket, és az áruk esetleges elszállítása folytán üressé vált üzlethelyiségeket, műhelyeket a leltározás befejezése, és a zsidó ingóságok összegyűjtése után a pénzügyigazgatóság bérbe fogja adni. A pénzügyőrség volt az a szervezet, amely az ingóságokat összegyűjtötte, és a számukra előírt módon elszállította.¹¹⁶

A volt zsidó üzemek, üzletek élére keresztény vállalatvezetőket rendeltek ki, jó esetben az úgy történt, hogy a kinevezett egyének már hosszabb ideje szolgáltak az adott cégnél, így látszólag zavartalan maradt a helyi gazdaság működése. 1944. augusztus 16-án ez az intézkedés a következőkre terjedt ki.¹¹⁷

A cég neve és tevékenységi köre
Felsőszabolcsi Könyv-és Papírkereskedés valamint könyvnyomda
Halmi László ponyva- és zsákkölcsönző üzlete
Jakabovits József rézöntő műhelye
Schwartz Miklós géplakatos műhelye
Krausz Sámuel rézöntő műhelye
özv. Schwartz Mihályné hegesztő és gépalkatrész kereskedő
Fried testvérek gőzmalma
Fried Sándor gyógyszertára

A hivatalos intézkedések ellenére a zsidóság elhurcolása után megkezdődtek a fosztogatások. A zsidó házakat feltörték, a zsidó tulajdonok megőrzésére képtelen volt a csendőrség: „...lepecséltük a lakást. Ezt aztán feltörték. Jelentettük nekünk. Kimentünk, de már oda is betörték meg amoda is. Nem tudunk mit csinálni. Én elkaptam egy betörést... A régi patika mögött élt egy zsidó suszter. Egyszer megállt a patika előtt egy teherkocsi, nyilasokkal. Bementek a suszterhez, feltörték a műhelyt, és mindent kihordtak az autóra. A bejelentés után én mentem ki. A nyilas katonákat felszólítottam, hogy vigyék vissza a portékát. Megszólt egy ember: Ne adjátok oda!

De ezek szót fogadtak nekem, s visszavitték az egészet. Itt nem volt parancsnokság. Voltak nyilasok, de ezek csak szórványosan. ¹¹⁸

Október 22-én jelentek meg az első orosz (kozák) csapatok Kisvárdán, a görög templomig nyomultak előre, ekkor még csak egy napot és egy éjszakát töltöttek itt, aztán visszavonultak. A temetőt is partizánok özönlötték el, akik közül a rendet teremtő tábori csendőrök ötöt lelőttek, köztük két kisvárdai zsidót. ¹¹⁹ Október 23-án Kovács István polgári iskolai igazgató úgy igyekezett a rendet helyreállítani, hogy kidoboltatta: halállal bünhődik, aki rabol, fosztogat. Ennek a fenyegetésnek nem lett fogana: „A németek kezdték meg a fosztogatást és rablást, a zsidó imaházban felhalmozott holmik elszedésével, melyre rászakadították a népet. Később menekült családok otthonát és üzleteket feltörték. Őlszámra hordták a rabolt holmit. A szétszaggatott ágyneműktől olyan volt a környék, mint téli hóeséskor.” ¹²⁰

Október 31-én román csapatok törtek be a községbe, ezzel Kisvárdai történetének egy másik korszaka kezdődött meg.

JEGYZETEK

¹ Közli: Kanyári: 38. p.

² Harc az életért: 29. p.

³ SZSZBML XII./10. 1942-1944.

⁴ Átállítás: Kisvárdai és Vidéke, 1944. 13. sz. 1. p.

⁵ Egységes társadalom: Kisvárdai Vidék, 1944. 13. sz. 1-2. p.

⁶ SZSZBML V. 347. 70. d.

⁷ Zsidótörvények: 330. p.

⁸ SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 70. d.

⁹ SZSZBML V. 347. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 70. d. 49/1944.

¹⁰ Krónika II.: 1944. április 5.

¹¹ Zsidótörvények: 325-326. p.

¹² U. o: 326. p.

¹³ Perjés: 27. p. (Városi Könyvtár, helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

¹⁴ SZSZBML V. 347. 70. d.

¹⁵ SZSZBML V. B. 347. 70. d.

¹⁶ SZSZBML V. B. 347. 70. d. 4117/1944. Ksz.

¹⁷ SZSZBML V. 347. 70. d. 4012/1944. Ksz.

¹⁸ SZSZBML IV. B. 411. 8710/47. 1944.

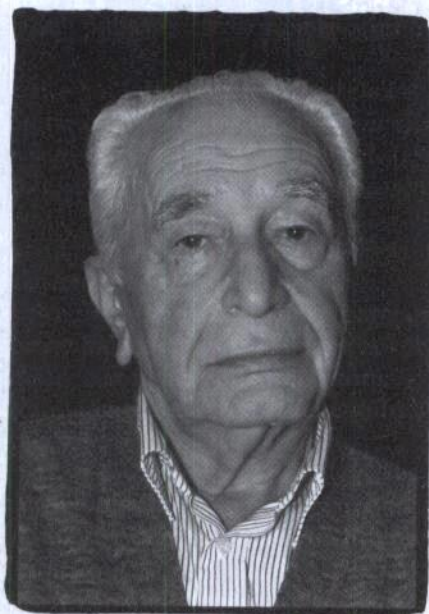
¹⁹ SZSZBML V. 347. 70. d. 4466/1944. Ksz.

²⁰ SZSZBML V. 347. 70. d. 4385/1944. Ksz.

- 21 SZSZBML V. 347. 70. d. 4466/1944. K.sz.
- 22 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 23 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 24 SZSZBML IV. B. 411. 8710644/1944.
- 25 SZSZBML V. B. 186. XI. közli: Dokumentumok: 64–65. p.
- 26 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 27 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 28 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 29 SZSZBML XII./10. 1942–1944.
- 30 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 31 Krónika II.: 1944. április 16.
- 32 Krónika I.: 1920. december 24.
- 33 SZSZBML V. B. 347. 70. d. 4173/1944.K.sz.
- 34 SZSZBML V. B. 347. 70. d.
- 35 SZSZBML V. B. 347. 70. d. ad. /4012. sz.
- 36 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 37 SZSZBML V. B. 347.
- 38 SZSZBML V. B. 347.
- 39 SZSZBML IV. B. 404. 337. d. közli: Dokumentumok: 59. p.
- 40 Braham: 2. kötet, 62. p.
- 41 Emlékkönyv: 111. p.
- 42 U. o.: 110, 112. p.
- 43 Braham: 1. kötet, 438. p.
- 44 SZSZBML IV. B. 411. 5703/1944.
- 45 SZSZBML IV. B. 411. 5703/1944.
- 46 Rendeleték tára 1944. I. kötet, 679. p. közli: Kanyári: 42. p.
- 47 Emlékkönyv: 119–120. p.
- 48 Eszenyi Lajos visszaemlékezése, Kiszvárd, 2001.
- 49 Emlékkönyv: 105. p.
- 50 SZSZBML V. 347. 70. d. közigazgatási iratok, zsidó ügyek
- 51 Jubileumi évkönyv: 6. p.
- 52 Riczu II. 187–188. p.
- 53 Fegyvertelen: 519–520. p.
- 54 SZSZBML IV. 49. 12. d. közli: Kanyári: 43. p.
- 55 SZSZBML V. 347. 70. d. Kimutatás a 50.500/1944 K.K.M. sz. és az 58.000/1944. K.K.M. sz. rendelet alapján lezárt zsidó üzletekről Kiszvárd község főjegyzője, 9110/944 K.sz.
- 56 SZSZBML V. 347. 70. d. III. közigazgatási iratok, egyes zsidó ügyek
- 57 SZSZBML V. 347. 70. d. 4464/1944. K.sz.
- 58 SZSZBML V. 347. 70. d. 810/1944. K.sz.
- 59 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 60 SZSZBML V. 347. 347. 70. d. közli: Dokumentumok: 66. p.
- 61 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 62 SZSZBML V. 347. 68. d.
- 63 Krónika II.: 1944. május 2.
- 64 Emlékkönyv: 120. p.
- 65 U. o.: 111. p.
- 66 U. o. 120. p.
- 67 SZSZBML V. 347. 70. d.
- 68 SZSZBML V. 347. 70. d. III. közigazgatási iratok
- 69 SZSZBML IV. B. 111420/1944.
- 70 SZSZBML V. 347. 52. d. 3664/1944. K. sz.
- 71 Benedek: 108. p.
- 72 Szunyogh: 15–16. p.
- 73 Harc az életért: 206. p.
- 74 U. o.: 207. p.
- 75 Vadász: 65. p.
- 76 Harc az életért: 75. p.
- 77 U. o.: 75–77. p.
- 78 Emlékkönyv: 112–113. p.
- 79 Emlékkönyv: 112. p.
- 80 U. o.
- 81 SZSZBML V. 347. 68. d.
- 82 SZSZBML V. 347. 68. d.
- 83 Kiss II.: 68. p.
- 84 Kereszteltek anyakönyve (Református parókia, Kiszvárd)
- 85 Győri: 96. p.
- 86 U. o. 99–100. p.
- 87 U. o. 100. p.
- 88 Pásztor Gábor egykori csendőr visszaemlékezése, közli: Perjés: 30. p.
- 89 Emlékkönyv: 115. p.
- 90 Kiss II.: 69. p.
- 91 U. o.
- 92 Születési anyakönyv 224/1897. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 93 Halotti anyakönyv 19/1941. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 94 Halotti anyakönyv. 83/1944.; 87/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 95 Születési anyakönyv 245/1896.; halotti anyakönyv 28/1949. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 96 Emlékkönyv: 121. p.
- 97 Halotti anyakönyv 115/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 98 Halotti anyakönyv 102/1944.; 113/1944. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 99 1944/3. sz. bejegyzés, A kiszvárdai ág. hitvallású evangélikus egyházközség anyakönyve 1929–1974. (Evangélikus Egyházközség, Nyíregyháza)
- 100 Perényiné Kundler Klára levele a szerzőhöz, Budapest, 1999. augusztus 12.
- 101 Diner Géza levele a szerzőhöz, Budapest, 2003. augusztus 6.
- 102 Kereszteltek anyakönyve 75/1919. (Római katolikus plébánia, Kiszvárd)
- 103 Emlékkönyv: 112. p.
- 104 Születési anyakönyv 352/1904. (Anyakönyvi hivatal, Kiszvárd)
- 105 Kiss II.: 69. p.
- 106 Krónika II.: 1944. május 29.
- 107 Vadász II.: 5. p.
- 108 SZSZBML V. 347. 70. d. Kiszvárd nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.
- 109 Ács Zoltán: Az életben maradás könyve, Kiszvárd, é. n. 1. p. (kézirat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kiszvárd)
- 110 U. o.
- 111 Kertész: 193–194. p.
- 112 Vértes: 167, 208. p.
- 113 SZSZBML V. 347. 70. d. 4387/1944. K.sz. közli: Iklódy: 38. p.
- 114 SZSZBML V. 347. 70. d. 6554/1944. K.sz. közli: Iklódy: 38. p.
- 115 SZSZBML V. 347. 70. d. 6939/1944. K.sz. közli: Iklódy: 39. p.

¹¹⁶ SZSZBML IV. B. 411. 5073/1944.
¹¹⁷ SZSZBML V. 347. 52. d. 8346/1944. K.sz.
¹¹⁸ Perjés: 32. p.

¹¹⁹ Krónika: II. 1944. október 22.
¹²⁰ U. o.: 1944. október 23.

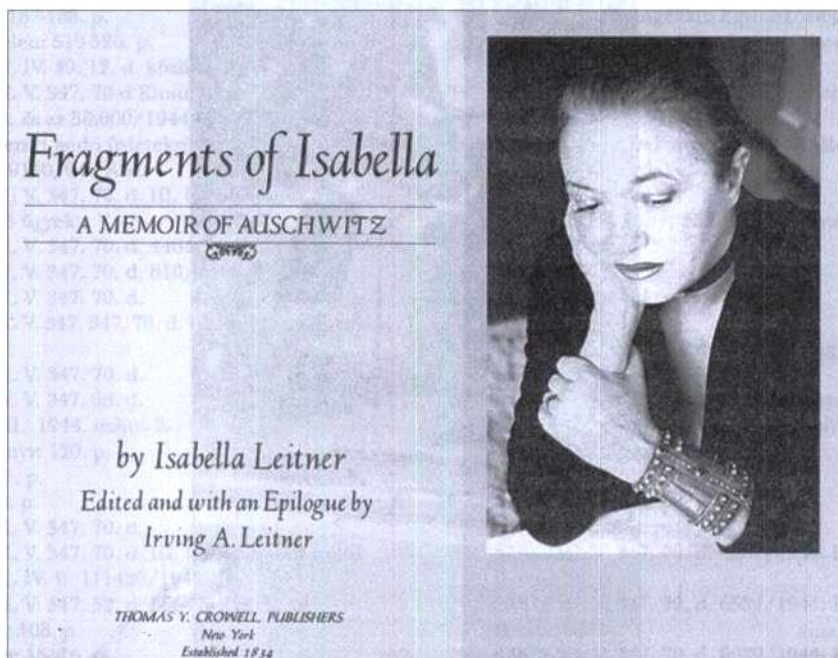
Ephraim Agmon (Teichmann Ernő)

Fried Magda (Magda Eggens) beszédet mond a weiswasseri lágér helyén

Magda Eggens és Rose Lagercrantz könyvének címlapja

Isabella Leitner könyvének címlapja

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG 1945 UTÁN

Az auschwitz haláltábor működésének leállítását október végén rendelték el, azonban a foglyokat Dachauba, Mauthausenbe és más német megsemmisítő táborokba vitték át. Amikor 1945-ben Auschwitz felszabadult, 8000 főnél kevesebb embert találtak ott. Kisvárdai zsidó lakosainak zöme is elpusztult a lágerekben.

Magyarországon az 1946. évi XXV. tc. 1.§-a kimondta, hogy: „...a letűnt uralmi rendszerek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságukban meggyalázták és végeredményben többségének – nagyjából külföldi táborokban való megsemmisítésére vezettek: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével.”¹ A jogszabályok rendelkeztek az örökösök nélkül maradt javak és a külföldre vitt értékek felhasználásáról, egy kárpótlási, jótétemeni alap létesítéséről.

A kisvárdaiak közül életben maradtak egy része nem tért vissza Kisvárdára, ők kivándoroltak, más részük az ország más területén, főleg Budapesten keresett magának lakóhelyet. Azokat, akik a hazajövetel mellett döntöttek, az izraelita egyház ill. annak helyi szervezete megpróbálta segíteni: „A kisvárdai Izr. Hitközség kéri a Kisvárdára és vidékére deportálásból érkezőket, hogy nyilvántartásba vétel és segélyezés végett a hitközség irodájában (Deák Ferenc u. 15. sz.) jelentkezzenek.”²

Azon férfiak körében, akik munkaszolgálatosként túlélték a háborút és a népirást, és a régi lakóhelyüket választották, első feladat volt, hogy a sérelmet szenvedettek regisztrálják, és a jövőtellen tragédiákat megpróbálják valamiképpen enyhíteni. Ennek érdekében született 1945-ben az alábbi felhívás: „A Kisvárdai Izraelita Hitközség felkéri a Kisvárdán, a kisvárdai és a mándoki járásban mindazokat, akik a múltban katonai vagy munkaszolgálatot teljesítettek, hogy a szolgálatuk igazolása végett adataikkal (zsoldkönyv, stb.) haladéktalanul jelentkezzenek a hitközség irodájában.”³ A hitközség irodájának a helyét az előző felhívásból már megtudhattuk.

Szintén a munkaszolgálatosokat érintette az, hogy a hitközség elnöke 1944. december 1-én az előjáróságához fordult támogatásért: „Az itthon levő és átutazó izr. vallású volt munkaszolgálatosok ellátásának és segélyezésének biztosítására tisztelettel kérjük, a községi pénztárba zsidó vagyontárgyakból befolyt összegből P. 5000, azaz ötezer pengőt kiutalni szíveskedjenek.

Egyben alulírottak kijelentjük, hogy a kiutalt összeg felhasználásáért és majd a haza térvő érdekelt zsidó hittestvérekkel szemben való elszámolásért személyileg és vagyoniilag is egyetemleges felelősséget vállalunk.”⁴

A főispán 275/1944. számú rendeletére való hivatkozással a főszolgabíró december 7-én engedélyezte a kért összeg kiutalását. A község képviselő-testülete december 16-án tartott rendkívüli ülésén ezt a kérést is tárgyalta. Az előadó javaslatát, hogy a testület névszerinti szavazás nélkül, utólag hagyja jóvá a főszolgabíró intézkedését, ellenszavazat nélkül elfogadták.⁵ Ezt a döntést azért volt könnyű meghozni, mert Kain József szabályszerű nyugta ellenében már felvette azt a pénzt, amelyet amúgy a zsidó vagyontárgyakból biztosítottak. Ebben a dokumentumban a datálás az érdekes, hiszen abból úgy tűnik, hogy ekkor már ismét voltak zsidók Kisvárdán, és volt a hitközségnek elnöke.

Miután Budapesten megalakult a munkaszolgálatosok központi szervezete, a helyi csoport létrehozása is aktuálissá vált. Ezért 1946. június 3-án a népkönyha helyiségében bajtársi összejövetelt tartottak, és itt határozták el a MUSZ kisvárdai szervezetének megalakítását. A szervezési munkálatokat egy 6 tagból álló bizottságra bízta, s kimondták, hogy amint az előkészítő bizott-

ság a munkáját befejezi, akkor nyilvános ülésen fogják bejelenteni a helyi szervezet megalakulását. A nyilvántartásba vétel végett kérték, hogy a kisvárdai és környékbeli volt munkaszolgálatosok, a MUSZ-megbízottnál, Klein Gyula könyvkereskedésében, a Szent László u. 22. sz. alatt sürgősen jelentkezzenek. ⁶

A zsidók közül néhányan másféle szervezkedéssel is el voltak foglalva, mivel páran tevékeny módon bekapcsolódtak a karhatalom létrehozásába. Így nem csupán a közrendet segítettek fenntartani, hanem ennek révén korábbi „ellenségeikkel” is leszámolhattak: „Mikor megkezdődött a helyi rendőrség megszervezése, Fischer Zoli és Prerau Jancsi aktív részt vettek annak munkájában. Én, mint összekötő működtem a magyarok és az oroszok között. Így alkalmam volt néhány prominens antiszemitát börtönbe juttatni.” – írta Reisman József. ⁷

Az orosz parancsnok utasítására kezdődött el a „policájok” beszerzése. Egy keresztény viszszaemlékező, Liptai Imre, kicsit másképpen látta az akkori idők eseményeit: „Sokáig egyedül dolgoztam. Aztán egy Szilágyi István nevű zsidó ügyvéd, meg egy Fischer János nevű, szintén zsidó diplomás kerültek elő: első lett a szolgabíró, a másik meg a főszolgabíró... Egyszer mondja nekem ez a főszolgabíró, hogy kiszemeltek engem nyomozónak. Menjek fel a főépület emeletére, az államrendőrség parancsnokánál jelentkezzem. Hát kérem, nem faji előítéletből mondom... de amikor beléptem az emeletre, azok a nyomozók, meg a parancsnok is kivétel nélkül mind zsidók voltak. Felismertem az egyiket, aki el akart vitetni az oroszokkal egy amúgy ártatlan embert.” ⁸

Hasonló túlkapas előfordult a kommunista párt esetében is, hiszen egyes zsidók abban látták védelmük alapját, és a vélt vagy valódi ellenfeleikkel való leszámolási lehetőség teljesülést: „Sok zsidó belépett a pártba. Miért? Mikor láttuk, hogy a Horthy rendszerben mi volt, s végigéltünk egy munkaszolgálatot és egy deportálást, akkor természetes volt, hogy tudtuk: ez kell nekünk. Persze nem mindenki. Hisz a zsidók között is volt földbirtokos.” ⁹

Azt, hogy a bosszú, s a politikai manipuláció lehetősége nem csak elvi szinten létezett, a bekövetkezett események igazolták. A Nemzeti Bizottság 1946. december 13-án tartott ülésén tárgyalta Szabó Károly, volt kórház-igazgató igazolási kérelmét, aki ellen a szociáldemokrata és a kommunista párt kifogást emelt, mert feljelentés érkezett ellene, mely szerint fasiszta érzelmű és múltú. A Magyar Kommunista Párt képviselője, Tóth Dezső ellenezte a bizonyítvány kiadását, mert: „jobbaldali volt, és ő volt az, aki a kaszinóból kizárta a zsidó tagokat, és különbséget tett árja és nem árja között.”

Dr. Barachi István és Fekete László tagok ellenben a kért okmány kiadását javasolták, mert: „felsőbb utasításra kellett a zsidó tagokat törölni, és nevezett csak alelnöke volt a kaszinónak, és nem is ő hajtotta végre.”

Vékony József a Nemzeti Bizottság elnöke megjegyezte, hogy: „Szabó orvos volt az, aki a jobbaldali mozgalom idején szembe szállt az erőszakkal, és az akkor baloldalinak bélyegzett Független Kisgazdapárt élén a választáskor a csendőri erőszak ellen tiltakozott a nyílt téren. Hajnal ezredessel szembehelyezkedett, mikor az a képviselőtestületet befolyásolni akarta és olyan határozatra akarta bírni, amit az nem akart kimondani.” ¹⁰ A szavazás eredményeként 15:4 arányban igazolták az igazgató-főorvost, s javasolták az állásába való visszahelyezésre.

Ha az idézetben szóba került a Kisgazdapárt, akkor szólnunk kell arról, hogy Kisvárdán is nyomon követhető, hogy a MKP miként igyekezett az ország legerősebb pártját, a Kisgazdapártot felszámolni. A dicstelen feladatból a zsidóság egyes tagjai is kivették részüket: „Tudomásunkra jutott, hogy a községben lakó zsidóság a párt ellen különböző, a demokratikus államrend, és a köztársaság védelméről szóló 1946. évi VII. tc.-be ütköző bűncselekmények miatt feljelentést tett, és azt megküldte az Államrendőrség államvédelmi osztályának Nyíregyházára... Ezzel kapcsolatban szükségét látja pártunk vezetősége annak, hogy a következő bejelentést tegye meg:

1. 1947. január 11-én este 6-fél 8-ig a párt a szokásos heti pártnapot tartotta, melyen mindössze 22 fő volt jelen, akiknek névsora kezünkben van. Beszélgetés formájában megtárgyalták a tagok az időszéri kérdéseket. Körülbelül 7 óra idején megjelentek a helyiségben Teichmann és Fried nevű kisvárdai lakosok, Maticsák nevű úr keresése céljából. Majd elmentek, és amikor a társaság eloszlóban volt, megjelent 2 detektív... a visszamaradó Varga János háznagytól érdeklődtek, hogy miről volt szó.

Másnap már szerte a községben beszéltek, hogy a Kisgazdapártban zsidók ellen „láztítottak”, forintron-tást végeztek, a rendőrséget és a hároméves tervet szidták stb. Ezek csak a szombati pártnapra belépő két fenti egyéntől eredhettek, akik... minden valószínűség szerint külső utasításra vádat koholtak... A kisvárdai zsidóság ennek a két úrnak téves információi alapján valóságos vakrémületbe esett, s feleslegesen felveti a zsidó problémát... Csak sajnálhatjuk azt is, hogy nagyobb csoportok is – jelen esetben a kisvárdai zsidóság-keelő ténybeli bizonyítékok és meggyőződés nélkül hitelt ad az ilyen vádaknak.”¹¹

A zsidóság nagyobb része azonban távol tartotta magát az ilyen jellegű politizálástól, mással volt elfoglalva: „A háborút túlélő, a vidéki-zömében ortodox- zsidóság pusztulása után túlnyomó többségében szekularizálódott zsidók számára a kommunista hatalomátvételig több alternatíva kínálkozott. Az egyik a disszimuláció, a kivándorlás és/vagy a cionizmus volt. E lehetőséggel csak kisebbségük élt, többségük a másik, az asszimilatorikus tendenciákat (névmagyarosítás, vegyes házasság, konverzió) folytató utat választotta. Ez 1948 után a korábbi polgári – és olykor még vallásos- identitás feladását igényelte a szociális átalakulás kínálta új típusú asszimiláció javára. – írja Haraszi György, ugyanakkor megállapítja, hogy: „...az újkori magyar-zsidó történelem nem azonos az asszimiláció történetével.”¹²

Ha igazat is adunk a szerzőnek, akkor is azt kell látnunk, hogy a folyamatok mégis ebbe az irányba mutatnak. Kisvárdán lezajlott az alijázás (Izraelbe való bevándorlás), és a kényszerű alkalmazkodás is. A hazatértek igyekeztek folytatni, mások előről kezdeni az életet, s hogy az asszimilációra való törekvés mennyire munkált a megmaradtakban, bizonyítják a névmagyarosítási kérelmek. 1946. június 14-én, pl. Weinstock Vera (szül. Lőcsén 1922. augusztus 2-án, apja Weinstock Gyula, anyja Pollák Irma, Bocskai u. 31. sz. alatti lakos), aki 1923-óta kisvárdai illetőségű, deportálva volt, 1945 októberében tért vissza, névmagyarosítás céljából kérte a politikai megbízhatósági igazolást.¹³

A kisvárdai anyakönyvek jól megőrizték a változásokat. A 190057/1946./II. BM. r. alapján Klein Jolán (szül. 1913-ban Kisvárdán) családi nevét Kordá-ra változtatta.¹⁴ Herskovics Béla a 84854/1946. II. a. BM engedélye alapján Hajdú-ra cserélte ősei nevét.¹⁵ Heinberger József (szül. 1914. április 28.) a 98788/1947. II/2. BM alapján Szántó-ra,¹⁶ az 1917. november 5-én született Schwartz Béla a 92858/1946 II/2. BM engedély birtokában Somogyira magyarosított,¹⁷ és még sorolhatnánk a példákat.

A névcsere, ha nem is lényegtelen, de kevésbé fontos része volt az újrakezdésnek, mint a lét-fenntartási alapok megteremtése. A fennmaradáshoz újra kellett indítani a boltot, vállalkozást, üzemet. Ez némelyeknek, akik időben gondoskodtak az értéktárgyaik megmentéséről, elrejtéséről, viszonylag gyorsan ment. A gazdag kereskedők, banktulajdonosok a negyvenes évek elején már vagyonuk egy részét biztonságba helyezték, így rövid időn belül újraindították a munkát. A Friéd-féle gőzmalom tulajdonosai is így cselekedtek: „A háború végén három fiú jött haza. 1944 októberében a malmot is megkapták. 1948 nyaráig dolgoztak. Mikor aztán megtudták, hogy államosítás lett, a tulajdonos összepakolt, a kulcsokat ideadta nekem, hogy csináljam tovább, és elment.”¹⁸

A többségnek, azoknak, akik korábban is csak csekélyke vagyonnal rendelkeztek, szinte előről kellett kezdenie mindent. A deportáláskor lepecsételt házak közül sokat már korábban feltörték, a zsinagógába összegyűjtött holmikát az orosz csapatok megjelenése után széthordták, a volt zsidó érdekeltségű vállalkozások, üzletek, és olykor a lakások is idegen kézbe kerültek. Az érintettek ezért igyekeztek korábbi jogaikat érvényesíteni, vagyis a lehetséges legrövidebb időn belül visszaszerezni a korábbi tulajdont. Ezt a célt szolgálta az alábbi felhívás is: „Zsidó lakások, üzletek, gyógyszerárak, telepek, raktárak, üzemek, stb. használata vagy bérlete e felhívás megjelenésétől számított három napon belül, kilakoltatás terhe mellett, az izr. hitközség irodájában... bejelentendő. A legutóbbi bérfizetési nyugta a bejelentéssel egyidejűleg felmutatandó. Zsidó anyagok vagy áruk, azok birtokbavétele napján volt készlet szerint, a következmények terhe mellett hasonlóan bejelentendők.”¹⁹

Előfordult olyan kirívó eset is, hogy a zsidók azt is maguknak követelték, ami pedig az ő vagyonukat megőrző keresztény család tulajdona volt.

A külföldi és a hazai segélyek csak ideiglenesen, csak alkalmilag tudtak segíteni a rászoruló zsidókon. A szegényebbek együtt főztek, étkeztek. Az újbóli beilleszkedést az az életöszton, az az

alkalmazkodni tudás, amely mindig is segítette a zsidókon, most is meggyorsította. Nem elhanyagolható az egymás iránti felelősség jelentősége sem: „*Most már persze minden zsidó ismerte egymást, hisz olyan kevesen voltunk már. Az egyik iparos, a másik kereskedő, a harmadik orvos, stb. Meg volt a bizalom. Az egyik a másikat segítette... Mi mindig vigyáztunk, hogy közülünk valaki éhen ne haljon. Mikor látjuk, hogy boldogul, magára hagyjuk: csináld ahogyan akarsz.*”²⁰ Az igazsághoz tartozik, hogy ez az idillikus összhang azonban csak addig tartott, ameddig a zsidóság egyes tagjai közti vagyoni különbségek nem kezdtek nőni. Ilyen differenciálódás hamar létrejöhetett abban a gazdasági helyzetben, amibe 1945-ben az ország került. Álljunk elő erre egy példával. Kisvárdán és környékén 16 szeszgyár működött. A szeszfőzdek igyekeztek kihasználni a keresletet, s burgonyából, majd annak hiányában kukoricából vagy rozsból főzték a szeszt. A szeszüzemeknek szénre vagy fára volt szükségük: „...*így kapcsolódott a sötét üzletbe Berkovics István és Friedmann Zoltán, két kétes egzisztencia, akiknek néhány hónappal ezelőtt még semmijük sem volt, ma azonban dollárba fektetett vagyonukat 60-60 millió pengőre becsülik. Berkovics és Friedmann megtalálták a kapcsolatot dr. Szilágyi aljegyzőhöz, a közellátás vezetőjéhez is. Szilágyi a szeszfőzdek közül főleg azoknak utalt ki fát vagy szenet, amelyek biztosították, hogy a szabad szeszt Berkovicson és Friedmannon keresztül értékesítik... Ezzel a manőverrel a társaság fokozatosan érdekeltséget szerzett báró Horváth Gedeon, özv. Liphthay Lászlóné gófné, továbbá Diener István, Diener Pál és Bátky Gábor szeszfőzdéjében, valamint a kékcsei szeszgyárban. Berkovics nyíltan hangoztatta, hogy milliókat keresnek.*”²¹

Dr. Szilágyi járási aljegyző, akit egyéb visszaélésekkel is vádoltak, s tüntetést is szerveztek a házában, sőt annak ablakait bevették, megelégte a közhivatalt, lemondott, ugyanakkor bérbe vette a kisvárdai gróf Dessweffy Tivadar-féle „Apetit” konzervgyárat. A korabeli közvélemény úgy tudta, hogy a bérlőnek 30 millió pengőt kellett beruháznia.

Az újrakezdés egy másik példájául hadd szolgáljon az az érintett, aki a zsidóság összefogását az imént kiemelte: „*Már megvolt az engedély, a bolt helység, de ez egy pincelejárát volt csak. Kellott bele egy ajtó. A szomszédban csináltak éppen egy portált, ott megvettem a főlöszeges ajtót, azzal a feltétellel, hogy majd „le cigarettázom”, mert nem lehetett kapni akkor cigarettát, s én megígértem, hogy majd szerzek neki. De még nem volt egy szál padlódeszkánk sem. Átmentem Tutkovits asztalozhoz. ő szívesen segített. Elhoztam a deszkát. Ezután lefestettem a boltot, a berendezést pedig az utcán talált összetört bolti berendezésekből raktam össze. Így ez sem került pénzbe.*”²²

Az idézet jó példa arra is, hogy a mesterségesen gerjesztett ellentétek kivételével általában milyen volt a zsidók és nem zsidók közti viszony. Az egymás elleni hangulatkeltés azonban még ekkor is kimutatható. A Szabolcsi Szabad Nép, 1946. június 9-én azt közölte, hogy „*Vécsy Erzsébet tanítónő arra oktatta a gyerekeket, hogy este ne járjanak ki az utcára, „mert a zsidók elrabolják őket, és kolbászt csinálnak belőlük.*”²³

Ezt a híradást kétkedéssel kell fogadnunk, mert ekkor már javában dúlt a politikai harc. A helyi sajtót éppúgy használták fel, mint 1945 előtt, csak a célok, az ideológiák változtak, jelen esetben a kommunista befolyás alá került lap tett meg minden tőle telhetőt a politikai ellenfelei lejáratására.

A belpolitikai változások derékban törték ketté a még amúgy sem megerősödött zsidóság gazdasági, társadalmi helyzetét. Alighogy feléledtek a remények, az államosítások végleg bezárták a maradék zsidóság előtt a magánszektorban való további, újbóli érvényesülés lehetőségét. A gazdagabb zsidók a bankokat, üzemeket nem tarthatták meg, gyakran előfordult, hogy egykori tulajdonukban kaptak valamilyen vezető állást. A kispolgári rétegek, az önmagukat „foglalkoztató” vállalkozók, kereskedők, iparosok, szolgáltatók előtt még ez a lehetőség sem adódott. A politikai közhangulat pedig szintén távozásra bírta azokat, akikben már amúgy is munkált a kivándorlás szándéka. Nem véletlen, hogy fokozatosan csökkent a zsidók száma, ennek oka a természetes fogyás mellett az országból való eltávozás volt. Az egyik ilyen új hazát kereső személy részére kiállított okmányból idézünk: „*Igazolom, hogy dr. Szőke Sándor, kisvárdai lakos, aki Kisvárdán községben 1888. évben született, izraelita vallású, nő, kórházi főorvos, kisvárdai lakos. Nevezett itt tartózkodása-*

nak ideje alatt semmiféle politikai pártnak tagja nem volt, sem nemzeti szociálista, sem fasiszta mozgalomban részt nem vett. Politikával nem foglalkozott.

*Ezt az igazolványt fél kérelmére a Nemzeti Bizottság határozata értelmében kivándorláshoz állítottuk ki. Kisvárdai, 1947. évi február hó 24. Vékony József nemzeti bizottság elnöke.*²⁴

Az említett kórházi főorvos egy lexikon szerint Kisvárdán született 1889. május 5-én, de igaznak inkább az idézetben szereplő dátumot fogadjuk el. Középiskoláit Nyíregyházán, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Eleinte a II. sz. belklinikán Kéthly tanár mellett, majd a Szent Rókus-kórházban gyakorló, később a nyíregyházi közkórház segédorvosa, ezt követően alorvosa lett. A világháború alatt, mint hadnagy-orvos katonai szolgálatot teljesített, és a II. o. Vöröskeresztet kapta meg. Egy ideig Nyírbakta körorvosa volt, 1918 óta mint a kisvárdai kórház főorvosa fejtett ki értékes közegészségügyi tevékenységet, belgyógyászati és röntgenszakos magángyakorlatokat is folytatott. A helyi társadalmi életben tevékeny részt vett, tagja volt az Országos Orvosszövetségnek, a Természettudományi Társaságnak, a Kaszinó és a Szabolcs vármegyei Orvosszövetség választmányának, a Mentőegyesület vezetője, az Orvosi Továbbképző előadója. Iskolán kívüli népegészségügyi előadásokat tartott, a helyi lapokban közegészségügyi vonatkozású cikkei jelentek meg. Lakása a mai postával szemben volt.²⁵

A maradék zsidóság azonban minden csapás és negatív hatás ellenére élni akart, és többségük Kisvárdán akart élni. 1946-ban 804 zsidó volt a településen, és ezen év április 4-én beiktatták a Rosenbaum-dinasztia harmadik rabbiját, Tibort a kisvárdai főrabbi tisztségébe.

Ő 1944 szeptemberében szabadult ki az internálótáborból, s ezt követően a zsidók mentésére tette fel életét. Erről a tevékenységéről a kötet más részében már szoltunk. A fent említett áprilisi beiktatásról fennmaradt beszámolóiból idézünk: „Nagy esemény az iktatás aktusa a magyarországi orthodox körökben, mert a rabbiválasztástól és Rosenbaum Pinchász főrabbitól, aki a „Brit Cháculim Dátium” és a „Cionista Szövetség Végrehajtóbizottsága” vezetőségi tagja, a Felsőmagyarországi cionista élet felvirágzását reméli. Kahán Frankl Samu, az Orth. Iroda elnöke is megjelent az iktatási szertartáson és nagy beszédben üdvözölte a kisvárdai főrabbit, akiben – mint mondta – a magyar orthodoxia egyik vezető személyiségét tiszteli.

Dr. Ungár Sándor a „Mizráchi” párt üdvözlétét tolmácsolta, majd Dr. Schönwald, aki sok éven keresztül volt a kisvárdai hitközség elnöke, biztosította a hitközség támogatásáról új főrabbiját. Beszédében visszaidézte a kisvárdai hitközség fénykorát, nagy elismeréssel adózott a főrabbi bátor magatartásának, melyet a vészkorok idején tanúsított és biztosította hívei hűséges támogatásáról nehéz feladatainak megvalósításában.”²⁶

Ekkor még úgy látszott, hogy újraéled az ortodox hitközség. Az 1948-as megyei címtár szerint a főrabbi még Rosenbaum Tibor, az alrabbi Szamet Vilmos, Friedmann Bernát körzeti rabbi-ként van feltüntetve.²⁷

A felekezeti, a közösségi élet más területéről is van az újrakezdésbe vetett hitről tanúskodó információnk, hiszen az Izraelita Nőegylet létéről 1946-ból és 1948-ból van adatunk.²⁸

Rosenbaum Tibor főrabbit azonban más irányú feladatai lefoglalták, a cionista mozgalom egyik hazai élharcosa lett, ilyen irányú tevékenységet már korábban is kifejtett. 1946-ban, a Bázelen tartott XXII. Cionista Kongresszuson a magyarországi cionistákat képviselő 13 tag között a Mizrachi nevű szervezet négy küldöttjének egyike Rosenbaum volt, aki már ekkor is a honi cionista mozgalom egyik vezéralakjának számított. 1947 nyarán, a hazai kongresszuson, az országos vezetőség tagjává választották. Ez év decemberében, amikor Budapesten a Magyar Cionista Szövetség azt az ENSZ határozatot ünnepelte, amely lehetővé tette Izrael állam megalakulását, az ünnepi ülés elnökségében szintén ott volt Rosenbaum Tibor, akinek figyelme mindinkább az új állam felé fordult. Ez a magyarázata annak, hogy hamarosan elhagyta az országot. További életéről említsünk meg annyit, hogy 1954-ben külföldön szerzett diplomát, volt bankár, politikus, egy nemzetközi hitelbank igazgatóságának elnöke, gyárigazgató, kereskedelmi attasé, UNESCO-kiküldött a magyar származású zsidók világszövetségének alelnöke.²⁹ Ahogy egy őt is

merő egyén írta: „Vállalkozásait nem mindig kísérte szerencse, de becsületén és tisztességén nem esett folt. Fiatalon halt meg.”³⁰

A „fordulat évében”, 1948. június 2-án tartott képviselőtestületi ülésen döntöttek arról a kérvényről, melyet az izraelita hitközség nyújtott be. A helyettes főjegyző előadta, hogy az említett szervezet kéri a Horthy Miklós utcának a „Mártírok útja” névre való átkeresztelését.

Az előterjesztéshez dr. Székely Miklós ügyvéd szólott hozzá. Ő maga a 108/33. századdal idehaza, és Ukrajnában teljesített munkaszolgálatot, a holocaust során pedig 5 testvére és 6 unokatestvére hunyt el. Most a testület tagjaként támogatta a javaslatot, mert: „...köztudomású az a szomorú tény, hogy a kisvárdai gettóban levő mintegy 7500 zsidó ezen az utcán lett a gettóparancsnokok és társaik által a legnagyobb kegyetlenkedésnek kitéve, ezen utcáról lettek Kisvárdáról elhurcolva.”³¹ Kisvárdai önkormányzata a 81. Kgy. 468/1948. sz. határozatában elfogadta, hogy a hitközség által óhajtott módon állítsanak emléket a fasizmus által elpusztított helyi-és vidéki zsidóságnak.

Egy 1949-es kimutatás szerint a kisvárdai hitközség lélekszáma 650 fő, adófizetőinek száma 120 fő, elnöke Friedmann Béla, ügyvezetője Stern Dezső, rabbija Szamet Vilmos, egyedüli egyesülete a Szentegylet. A kisvárdai körzethez 29 község tartozott. Érdekes, hogy ekkor Tornyospálczán rabbiként Rosenbaum Pinkász (Tibor) volt feltüntetve.³² Szamet Vilmosról az 1944-es deportálási listán azt írták, hogy kereskedő, 1904-ben született, anyja Szamet Teréz. Vilmost ekkor nem tudták deportálni, mert a lista tanúsága szerint bevonult.³³

Az 1949-es évben végzett állami népszámlálás is feltárta a lakosság felekezeti megoszlását, ezek szerint az izraeliták száma 446 fő volt.³⁴ A két adat nem egyezik meg, feltételezhető, hogy a 650-fős létszám korábbi állapotot tükröz, a kisvárdai zsidóság emlékkönyve ezt az 1948-as évre teszi.³⁵ Kétségtelen, hogy az elhalálozás és a kivándorlás – ami majd 1956-ot követően ismét egy újabb lendületet kap – nagymértékben apasztotta a kisvárdai zsidók számát. 1953-ban 355 főt, 1977-ben 160 egyént regisztráltak a hitközség tagjaként.³⁶

A hitközség utolsó korszakából alig maradt ránk valamilyen dokumentum. Ezek egyike a vezetőségválasztással kapcsolatos. A Tiszántúli Izraelita Községkerület az alábbi meghívót küldte a Kisvárdai Izraelita Hitközségnek az 1973. évi január hó 14-én, vasárnap d. e. 11 órakor tartandó taggyűlésére:

„Tárgy: A hitközség vezetőségének választása.

Ezen taggyűlésre a Kisvárdán lakó összes, 18 éven felüli hittestvéreinket (nőket és férfiakat) hívom meg azzal, hogy tekintettel a taggyűlés rendkívüli fontosságára, azon minden hittestvérünk résztvehessen, akár bír-e választói joggal, akár nem, és a hitközség jövőbeli vezetőségét titkos szavazással válassza meg. Kérem tehát k. Hittestvéreinket, hogy a taggyűlésen feltétlenül megjelenni szíveskedjenek. Debrecen, Hittestvéri tisztelettel dr. Kulcsár Imre ker. elnök”³⁷

Ebben az időszakban Czitrom Herman volt a közösség ügyeinek intézője, ma már kideríthetetlen, hogy milyen funkcióban. Neki címeztetett az az 1971. május 31-én kelt értesítés is, amelyből kiderül, hogy az Agudasz Jisrael-től, az ortodox zsidók 1912-ben alakult világszervezetétől, 8 dollár érkezett a címére (Dimitrov u. 39.), s melynek dolláronkénti 30 forinttal számolt ellenértékét átveheti.³⁸ Ma már nem tudni, hogy ez a csekély összeg a közösségnek vagy a személynek érkezett-e?

A halódó közösséget azonban már semmilyen összeg, és semmilyen erő nem támaszthatta fel többé. 1977-ben 160 főt, 1996-ban 22 egyént találhatunk a kisvárdai zsidóság fogyatkozó táborában.³⁹ A 2001-es népszámlálás már csak 11 személyt rögzített.⁴⁰

1989-ben még létezett a hitközség, akkori elnöke a 84 esztendőes Radványi Ferenc volt. Napjainkra megszűnt az a zsidó közösség, melynek közel 250 éves történetét kívánta a könyv szerzője feleleveníteni. Megidézte az elmúlt századokat és a közelmúlt eseményeit, hogy ezzel rakja le a kisvárdai zsidóság képzeletbeli sírjára az „emlékezés kavicsát”.

JEGYZETEK

- ¹ Corpus Juris Hungarici CD
- ² Felhívás: Szabolcsi Szabad Nép, 1945. 50. sz. 4. p.
- ³ A kisvárdai izr. hitközség felhívása: Szabolcsi Szabad Nép, 1945. 53. sz. 3. p.
- ⁴ SZSZBML V 347. 70. d.
- ⁵ SZSZBML V. 347. 118. Kgy. 10008/1944. Ksz.
- ⁶ Felhívás: Szabolcsi Szabad Nép, 1946. 2. sz. 3. p.
- ⁷ Emlékkönyv: 130. p.
- ⁸ Kormos: 46. p.
- ⁹ Fischer Lajos visszaemlékezése, közli: Perjés: 34. p.
- ¹⁰ SZSZBML Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 1946. I/15.
- ¹¹ SZSZBML XVII. 27. Kisvárdai község Nemzeti Bizottságának iratai 1945–1947.
- ¹² Haraszti: 292–293. p.
- ¹³ SZSZBML XVII. 27. Kisvárdai község Nemzeti Bizottságának iratai 1946. III/63.
- ¹⁴ Születési anyakönyv 36/1923. bejegyzés (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ¹⁵ Születési anyakönyv 383/1913. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ¹⁶ Születési anyakönyv. 249/1914. Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ¹⁷ Születési anyakönyv 189/1917. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdai)
- ¹⁸ Bodnár István visszaemlékezése. közli: Perjés: 35. p.
- ¹⁹ Felhívás: Északszabolcs, 1945. 1. sz. 4. p.
- ²⁰ Fischer Lajos visszaemlékezése, közli: Perjés: 36. p.
- ²¹ Két éhségtüntetés Kisvárdán, és ami mögött van: Szabolcs-Szatmár megye: 185. p.
- ²² U. o.: 34. p.
- ²³ Hírek: Szabolcsi Szabad Nép, 1946. 2. sz. 3. p.
- ²⁴ SZSZBML XVII. 27. Kisvárdai község Nemzeti Bizottságának iratai 1945–1947.
- ²⁵ Társadalmi lexikon: 213. p.
- ²⁶ Emlékkönyv: 61. p.
- ²⁷ Címtár II.: 152. p.
- ²⁸ Címtár III. 954. p.
- ²⁹ Bölöny; Prominent: 548 p., Emlékkönyv: 62–63. p.
- ³⁰ Vadász: 66. p.
- ³¹ SZSZBML V. 337. Kisvárdai nagyközség önkormányzati iratai 1948. 81. Kgy. 3680/1948.
- ³² Zsidó hitközségek: 872. p.
- ³³ SZSZBML V. 347. 70. d. Kisvárdai nagyközség zsidók összeírásai jegyzéke 1944. április hó.
- ³⁴ Népszámlálás 1949.: 88. p.
- ³⁵ Emlékkönyv: 31. p.
- ³⁶ U. o.
- ³⁷ Meghívó (Városi Könyvtár helytörténet gyűjtemény, Kisvárdai)
- ³⁸ Értesítés (Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)
- ³⁹ www. <http://ca.geocities.com/spiroke/kisvame.htm>
- ⁴⁰ Népszámlálás 2001.: 96. p.

Kisvárdára küldött levelezőlap 1950-ből

A Holocaust emlékmű avatásán 1999. június 6-án

A zsidó temető – ma

EPILOGUS

A hitközség a tagok létszámának fogyása következtében megvált zsinagógájától. A városi tanács 1975. november 14-én, 3,5 millió forintért megvette azt a hitközségtől múzeumi célokra, sőt a felújítás költségeit is magára vállalta. Az épület hasznosítására állítólag több elvetélt ötlet is született, pl. hangversenyerem, uszoda.

Vita támadt azonban a zsinagóga felértékelése körül, és ennek következményeként csak 1976 közepén láthatott a felújítás terveinek elkészítéséhez az illetékes szakember, de még 1979-ben is ott tartottak, hogy újabbnál újabb szakértői megbeszéléseket folytattak a zsinagóga belső térének átalakításával kapcsolatban. Végre 1983-ban, „oly sok vizály után“, a zsinagóga felújítása a befejezés stádiumába jutott, s a Rétközi Múzeum nyílt meg benne. Az épület felújítását és átépítését Lombár Pál és Hegyi Mária (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Budapest) tervei alapján hajtották végre. A díszes tóraszekrényt kibontották a falból, és áthelyezték a zsinagógával szemben lévő imaházba. A megmaradt színes üvegdarabok alapján helyreállították az ablakokat, helyükön maradtak az öntöttvas oszlopok, melyek továbbra is tartják a fából épült karzatot.

A zsinagóga eredeti berendezéséből, tárgyaiból, eszközeiből nem sok maradt. Hogy mi lett, mi lehetett a sorsuk, azt példázza a csillárok esete. Ács Zoltán igazgató 1983. március 11-én kelt levelében még ezt írta: „A tervek értelmében a régi lámpák közül két hatalmas, a kupolából leeresztett csillár visszakerül a helyére. Ezt azonban mindaddig nem tudjuk megtenni, amíg a lámpákat egy hozzáértő mesterember helyre nem állítja. A lámpák rézből készültek. A hiányzó anyagok pótlására a régi, fel nem használandó lámpákból tudunk anyagot biztosítani.“¹ Ekkor tehát az eredeti csillárok még megvoltak.

Április 21-én Ács levelet írt dr. Németh Péternek, a megyei múzeum igazgatójának. Ebben közölte, hogy a kisvárdai költségvetési üzemmel történt megbeszélés szerint ő szerez szakembereket, kb. két hónappal ezelőtt szóban megegyezett a költségvetési üzem igazgatójával, hogy erre a munkára az 90 000 forintot biztosít, de: „Egy héttel ezelőtt arra kértem az üzemet, hogy a csillárokat szállítsák fel Pestre, az ötvös műhelybe. Tegnap beszéltem telefonon Lengyel Szabolccsal, aki közölte, hogy a csillárokat nem szállították fel. Ráadásul már egyetlen forintot se tud ígérni.“²

A múzeumot október 26-án, ünnepélyes keretek között adták át, ám miután az ünneplő közönség elégedetten távozott az épületből: „a galéria földszintre néző mennyezetének néhány négyzetmétere engedelmeskedett a gravitáció törvényének. Valami még feltűnhetett a jelenlévőknek: teljesen új, üvegelemből összeállított csillárok „pompáztak“ a légtérben. Mert-követhetetlenül és kinyomozhatatlanul – az eredeti rézcsillárok szórén-szálán eltűntek. Ma is csak titkolózó célzások hallhatók azok hollétéről.“ – írta 1993-ban Fehérvári Béla, a múzeum akkori igazgatója.³ Ettől többet ma sem tudunk, csak sejthető, hogy a hazai privatizációs időszak előtt valaki ezt is „spontán módon privatizálta“.

Az éveken át beázott falfestmények többnyire tönkrementek, ezért le kellett azokat meszelni. Hegyi Mária 1983. március 8-án Kisvárdán járt, s itt szerzett tapasztalatait megörökítette: „Mindenkori kedves és készséges, de alig történik valami, és ha mégis, hát az elszomorító. A belső festés miatt hívtak... Egyedül a karzat próbaszínezése elfogadható... A régi festés valóban porlik, csak a művezető szerint megmenthető. Akik csinálni fogják, azt mondják, nem megy. Láttam őket, az eddigi munkájukat is... elhiszem nekik. Ráadásul 2 forintot sem kapnak m²-ként.“⁴

Március 31-én Ács Zoltán örömmel írta Ráday Mihály „városvédőnek“, hogy: „A héten meglápdotam a tervezővel és a kivitelezővel, hogy a zsinagóga kupolarészén található három ívszelvény festése

*megmarad. Ha sikerül, akkor valamilyen eljárással megkísérlik a festék további porlását megakadályozni. A vakolathoz rögzíteni.*⁵

A mennyezetet tehát – amennyire lehetett –, megőrizték a festést, s az az épület díszévé vált, de a jelenkori eszézéseket követő beázások hozzák mind közelebb a végső pusztuláshoz.

A volt zsinagógában található a világháborúk, valamint a holocaust áldozatainak héber- és magyar nyelvű emléktáblái, ezeket keresik fel a túlélők és a leszármazottak. Az épület 1990. február 27-én „műemlék jellegű építmény” lett, tekintettel annak építészeti, történeti, régészeti, képzőművészeti, iparművészeti és néprajzi szempontból is fontos védelmére. Idővel ez a kategória megszűnt, s ezért az egykori zsinagóga műemlék lett. Ebben az évben a múzeumban kierőszakolt módon lebontatták a teremőri fülkét, melynek indítéka Kisvárdai izraeli testvérvárosa delegációjának látogatása volt, és az az állítólagos megállapodás, hogy a zsinagóga előcsarnoka kegyeleti hely marad, s ott semmiféle oda nem illő dolgot elhelyezni nem szabad. Úgy látszik, hogy a későbbiekben beépített 3 méteres, fából készült menóra nem tartozott ezen tárgyak közé. Talán joggal írta a múzeum igazgatója a város vezetőjének: *„Föl kell tételeznem, az idelátogatók rendelkeznek olyan intelligenciával, hogy az épület múlt- és jelenbeli funkcióját megértve nem kifogásaikkal tüntetnek.*“⁶

Ma is vannak olyan látogatók, akik megbotránkoznak, amikor a kovácsműhelyt látják, de elefejtik, hogy az épület immár húsz esztendeje múzeum, és nem a hit céljait szolgáló létesítmény. Ezen a helyzeten úgy lehetne segíteni, ha a szomszédos imaházban rendeznének be egy zsidó-emlékkiállítást.

1990 őszén a köztemetőben, dr. Schöner Alfréd közreműködésével avatták fel azt az emlékhelyet, amelyikben a zsidó mártírok emlékét megőrkítő héber nyelvű márványtábla is helyt kapott.

A múzeummá lett egykori zsinagógában több olyan időszaki kiállítás is volt már, mely a zsidósághoz kötődött. 1992-ben „Tradíció” címmel Müller László Izraelben készült fotóinak kiállítását rendezett bemutatóját tartották. 1994. június 12-én, a holocaust 50. évfordulója alkalmából a maradék zsidó lakosok, a környező községekben élő hittestvéreik, és a zsidó hitközségek képviselői jelenlétében megemlékezést rendeztek. Az egyházi szertartás után megnyitották az ún. „holocaust-emléksátort”, amelynek fekete leple alatt a koncentrációs táborok körülményeit próbálták a kiállítás készítői érzékeltetni. A vészkorszakbeli megpróbáltatásokat idézte fel 1997-ben Löwith Egon kolozsvári festőművész, akadémiai tanár holocaust-témájú tárlata.⁷

Jelentős dátuma a kisvárdai zsidóság emlékének fenntartásáért tett lépéseknek 1999. Ekkor újabb kegyeleti hellyel gyarapodott a település. A zsidóság elhurcolásának 55. éves évfordulója alkalmából, június 6-án ünnepélyes külsőségek között, mintegy 200 főnyi, köztük sok, ez alkalomra külföldről a szülőhelyre visszalátogató közönség jelenlétében adták át Nagy Sándor szobrászművész alkotását, mely a Holocaust Emlékhely szerepét kívánja betölteni. Az ünnepségen beszédet mondott Fröhlich Róbert budapesti főrabbi, Tordai Péter, a Magyarországi Zsidó Hitközségek szövetségének elnöke, és Kisvárdai izraeli testvérvárosának, Karmielnek az alpolgármestere, Aleksz Peled is.

Ez alkalomból kívülről felújították az imaház külsejét, s mivel a munka rohamtempóban készült, csak azt az oldalát, amely szembeötlő. Ekkor restaurálták a tóraszekrényt, és emlékfát is ültettek. Az eseményhez kapcsolódóan, a szoborleplezés után, a volt zsinagógában az Eötvös Károly Magyar-Izraeli Baráti Kör és az Élő Város Alapítvány szervezésében került sor arra a rendezvényre, melynek keretében zsolttárok hangzottak el, a kisvárdai zsidóság történetét is megismerhették az érdeklődők, majd izraeli dalokat adott elő egy nyíregyházi zenekar.

A jeles nap emlékeztére Szabados István pedagógus, képzőművész zsidó témájú grafikákat készített. Az alkotásokat alkalmi bélyegzővel ellátott képeslapokon is közzétették.

2000 júliusában és augusztusában sor került a volt zsinagóga tetőzetének teljes felújítására, ezzel a tető beázásai megszűntek. Helyreállították a korábbi beázások, csurgások miatt itt-ott erősen megrongálódott falazatot is. Mindezen munkálatokra a megye biztosította a kb. 13 mil-

A kőből épült temetői kerítés avatására hazaérkezők egy csoportja az egykori zsinagógában (2001)

Szabó Tamás: Érintés című kompozíciója az egykori gettó helyén - Ábrahám, Izsák és az angyal

KISVÁRDAI HÍRES ZSIDÓK

Ebben a fejezetben néhány olyan kisvárdai személy életútját kívánjuk bemutatni, akik Kisvárdán, a zsidó közösség tagjaként születtek, s hivatásukban, emberi sorsukban maradandó értékeket hagytak maguk után.

Földes Pál

Orvos, mikrobiológus Kisvárdán született 1911. július 25-én. Berlinben, Bécsben, majd a budapesti egyetemen tanult. Ez utóbbi helyen szerzett orvostudományi diplomát 1936-ban. Ezt követően a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs utcai kórházában, mellette a Maros utcai kórházban is alorvos volt. 1942-ben munkaszolgálatra hívták be. 1945-től az Országos Közegészségügyi Intézet mikrobiológiai osztályának tudományos munkatársa, 1953-tól haláláig a budapesti Orvostudományi Egyetem Mikrobiológiai Intézetének tudományos munkatársa, majd főmunkatársa. Főként az immunológia és a virológia kérdéseivel foglalkozott. Már az 1940-es évek második felében rendszeresen publikált az Orvosi Hetilapban. Főbb művei: *Virus isolation experiments in relation to the poliomyelitis epidemic of 1954 in Hungary*, mely 1957-ben jelent meg az *Acta Microbiologica* c. lapban. A két munkatársával közösen írt *Antigenicity and stability of storage of Salk type vaccines produced in Hungary and abroad* szintén itt jelent meg 1960-ban. Az Orvosi Hetilapban 1961-ben publikált *Az immunitás mechanizmusának klónelmélete* c. munkáját – mely legfontosabb műve – 1962-ben Markusovszky-díjjal tüntették ki. 1963-ban az *Acta Microbiologica* c. folyóiratban a *Vaccination of newborn children with live poliovirus vaccine* c. írása jelent meg. Az orvos, mikrobiológus Budapesten hunyt el 1965. január 21-én.¹

Frigyesi József

A magyar nőgyógyászat hőskorának e kiválósága Kisvárdán született. Életéről számos cikket, közleményt olvashatunk,² legteljesebb ezek közül dr. Fazekas Árpád nyíregyházi orvosnak a munkája melyre mi is támaszkodhatunk.³

A nyíregyházi megyei levéltárban fennmaradt a Kisvárdai Izraelita Rabbiság 1851–1875-es időszakról szóló vegyes anyakönyve, amelyben a következő adatok olvashatók: József, született 1875. június 14-én, apja Fridenstein Simon, anyja Karfunkel Hani.⁴ Frigyesi Simon 74 évesen hunyt el, apja néhai Friedenstein Izrael, anyja néhai Friedenstein Piroska.⁵

A szülés Kisvárdán, a Vár utcában zajlott le, de nem rögzítették, hogy melyik számú ház alatt. Sarolta nevű húga esetében viszont a nyíregyházi adatban a Fő utca szerepel. Tény, hogy az apa fűszerüzlete a Fő utcán (későbbi nevén Szent László utca) volt. Amikor Frigyesi Simon kereskedő meghalt, a lakóhelyül már a Szent László u. 5/7. sz. íratott be.

Fentebb Frigyesi József egyik hűgáról tettünk említést, de belőlük kettő is volt: Sarolta 1881. május 15-én, Piroska 1884. december 30-án született.

József neve mellett egy 1882-ből származó bejegyzés is olvasható, amely szerint a családi neve Frigyesi-re változott. A névmagyarosítás tehát 1882-ben történt. Ez derül ki a testvérének, Friedenstein Saroltának a nyíregyházi megyei levéltárban fellelhető születési anyakönyvi adataiból is, a 28. folyószám alatt „Észrevétel” rovatában olvasható, hogy: „567 sz. városi értesítés szerint a vezetékneve Frigyesi'-re változott.”⁶

Középiskolai tanulmányait, vagyis mind a nyolc osztályt az ungvári gimnáziumban végezte. A Királyi Katholikus Főgimnáziumnak a Debreceni Egyetem könyvtárában meglévő, nyomtatott értesítői az 1884/85 tanévtől az 1891/92 évi érettségiig mutatják Frigyesi József tanulmányi eredményeit, s jeles érettségijét. A tanulmányi értesítőben feltüntették a továbbtanulás irányát is, ekkor már az orvosi pálya lebegett a szeme előtt.

Valóban így lett. Frigyesi orvosdoktori oklevelét a budapesti egyetemen szerezte meg 1897-ben. 1899-től a budapesti Grünwald-szanatórium alorvosa. Szülészeti szigorlata döntő befolyást gyakorolt pályafutására, ugyanis a kitűnő vizsga után Tauffer professzor felvette klinikájára, ahol 1903-tól eleinte mint gyakornok, majd mint tanársegéd működött a Tauffer vezetése alatt álló II. sz. nőgyógyászati klinikán. 1912-ben az egyetem a nőgyógyászati műtéttan magántanárává kiegészítette, 1913-ban a Bakáts téri szülészeti és nőgyógyászati klinika vezető főorvosa lett.

A világháborúban orvos-őrnagy rangban kórházparancsnok, katonai szolgálatot teljesített. Több kitüntetésben részesült, pl. 1916-ban a Ferenc József lovagkereszt tulajdonosa lett. ⁷ A világhégés után a közegészségügy fejlesztése körül kifejtett érdemeiért egészségügyi főtanácsossá nevezték ki, majd 1927-ben nyilvános tanárrá minősítették. 1929 és 1948 között Frigyesi professzor a szülészeti és nőgyógyászat egyetemi nyilvános rendes tanára, az I. sz. női klinika igazgatója volt.

1929-ben tehát professzorrá nevezték ki Frigyesit, akinek budapesti működését Fekete Sándor „*Tauffer Vilmos 1851-1934.*” c. munkája, továbbá a „*Közlemények a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem I. sz. Női Klinikájáról*”, vagyis az ún. Frigyesi- emlékkönyv, valamint a Frigyesi által írt, és számos orvos-generáció által használt „*Nőgyógyászat*” c. tankönyv jól szemléltetik. Tudományos dolgozatainak száma jóval 100 felett van. pl. *A méh hátrahajlásának műtét útján való gyógyításáról* (Orvosi Hetilap, 1904), *A 2. számú női klinikán végzett császármetszések* (Orvosi Hetilap, 1905), *Térhesség és tuberculosis* (Orvosképzés, 1914), *Új módszer a nőgyógyászati hasi műtétek érzéstelenítésének tökéletesítésére* (Orvosképzés, 1932), stb. Látható, hogy széleskörű irodalmi szakmunkásságot fejtett ki.

A nőgyógyászati műtéttan körébe vágó tanulmányai magyar és német szaklapokban jelentek meg. Több orvosi értekezésével a külföldi irodalom is foglalkozott. A *helybeli érzéstelenítés kézikönyve* c. művet 1926-ben Láng Adolfal közösen szerkesztette, többen írták. A helyi érzéstelenítésnek egy új módszerét fedezte fel, amelyet nőgyógyászati műtéteknél alkalmaznak. Fenti kérdésről 1929-ben Lipcsében és Freiburgban, a Német Nőorvos Társaság kongresszusán feltűnést kelto szakelőadásokat tartott. Az Orvosi lexikon is azt emeli ki nőgyógyászati munkásságából, hogy érzéstelenítési eljárást dolgozott ki a nőgyógyászati műtétekhez, és fejlesztette a sipolyműtétek technikáját.

Nőgyógyászati iskolájából 5 egyetemi tanár, 15 magántanár és sok kórházi főorvos került ki. Frigyesit nem csak születése kötötte Szabolcs megyéhez. Bársony Jenő írásából tudjuk, hogy: „*az orvostanhallgatók sokszor elbűvölten hallgatták tiszta, ízes szabolcsi magyarsággal tartott előadásait.*”⁸ Sok nemzetközi szakmai elismerés érte: tiszteletbeli tagja lett a Német Nőgyógyász társaságnak, a francia Nőgyógyászati Társaság levelező tagja (1937), és meghívott előadója a londoni Orvostovábbképző Iskolának.

1945. március 4-én az 1944/45. tanév második felére, majd az 1946/47. tanévben ismételtlen az egyetem rektorává választották. 1946-ban az MTA levelező, 1949-ben tanácskozó taggá nyilvánította, 1989-ben állították helyre a tagságát. 1952-ben a Tudományos Minősítő Bizottság az orvostudományok doktorává minősítette. 1950-ben a Magyar Népköztársasági Érdemrend harmadik osztálya kitüntetésben részesült. A Budapesti Orvosegyesületnek és a Magyar Nőorvos Társaságnak elnöke volt (1945-1949). Frigyesi szülész-nőgyógyász professzort a magyar nőgyógyászat még Semmelweis és Tauffer mellett is kiemelkedő alakjának nevezhetjük.

A kisvárdai származású személy életének egyik kutatója, dr. Fazekas Árpád felvetette, hogy a szülőföld tisztelete és megbecsülése úgy nyilvánulhatott volna meg igazán, ha Kisvárdá város

kórháza felvette volna a Frigyesi József nevet. Ez nem így lett, ma az intézményt Felsőszabolcsi Kórháznak nevezik.

Halálakor a tanítvány, Bársony Jenő professor írt nekrológot. Zoltán Imre professor a „*Tauffer Vilmos 1851-1934*” c. könyv előszavában emlékezett rá: *”Soha sem fogom elfelejteni, fiatal orvos voltam, amikor az Orvosegyletben nőgyógyászati tárgyú előadáson vettem részt. A vitában sokan fel-szólaltak, köztük főnököm, Frigyesi professor, az akkori magyar nőgyógyászat vezetője és – okkal, ok nélkül-legnagyobb tekintélyű egyénisége. Mielőtt szokás szerint köszöntötte volna a kongresszus résztvevőit, mint kis-diák vigyázzba állt, és meghajolt az első sorban ülő, akkor már nyolcvanadik évén túl lévő Tauffer Vilmos előtt.”*⁹ Ez az írás pedig legyen egy főhajtás Frigyesi József életműve előtt.

Grüner Béla (Dov Grüner)

Grüner Béla Kisvárdán született 1912. december 6-án. Apja Grüner Zoltán szatócs, 30 éves, anyja Schülhof Záli 22 éves. Lakásuk az Attila u. 8. sz. alatt volt.¹⁰ Édesapját nem ismerte, mert az első világháború kitörésekor otthagyta 2 éves fiát. A 65. közös gyalogezredben mint tizedes szolgált, a harctérre kerülve az egyik ütközetben orosz fogságba esett, Krasnojarszkban 1920-ban hunyt el. Feuerstein szerint ellenben apját Sámuelnek hívták, és tábori rabbiként vonult be, halálának idejét az 1916-os hadifogságra teszi, de forrásra nem hivatkozik.¹¹ Özvegyesre jutott édes-anya apósának szatócsüzletében segédkezett, a nagyapa gondoskodott az árva felneveléséről.

Az akkori szokás szerint a kisvárdai chéderbe járt, majd a pozsonyi jesivába került, ahol le is érettségizett. Tizennyolc éves korában beiratkozott a brünni műegyetemre. Eredetileg ügyvéd-nek készült, de később mérnöki oklevelet akart szerezni. Két évig Pozsonyba járt egyetemre, de a csehek – mivel magyar állampolgár volt – , nem engedték meg a pozsonyi tartózkodását.

Grüner visszatért Magyarországra, majd 1939-ben egy illegális hajóval elindult, és sok viszontag-ság után Haifára érkezett. Amikor a hajó a török felségvizeket elhagyta, egy angol hadihajó feltar-tóztatta. Haifáról az utasokat egyenesen az atliti koncentrációs táborba szállították, ahol Grüner hat hónapon keresztül sánylódott. Szabad idejét a héber nyelv elsajátítására fordította. Kiszabadu-lása után az egyik gálili Betár-plugházhoz csatlakozott, ahol dohánytermesztéssel foglalkozott.

1940-ben önként jelentkezett katonának, kitűnő katona volt, de azon bánkódott, hogy nem mehetett a frontra. Amikor Rommel El Alameinhez ért, Grüner megszökött zászlóaljától, és ha-mis menetlévéllel Egyiptomba ment. Ott az egyik skót ezred parancsnokánál jelentkezett: *„Zsidó vagyok – mondotta – gyűlölöm a náciakat, és a frontra akarok menni.”*¹² Kérését nem teljesítették, visz-szaküldték Palesztinába, de nem büntették meg szökéséért. Amikor felállították a külön zsidó brigádot, Grüner végre szemtől-szembe kerülhetett a náciakkal. Ezredével részt vett az afrikai hadjáratban, majd az olaszországi partraszállásban. Súlyosan megsebesült, de felgyógyulása után ismét harcolt, és az angol hadsereggel együtt Ausztriába került. Innen hazajött Kisvárdára, de szüleit már nem találta: családjának nagy részét Auschwitzba deportálták.

Az angol hadseregben eltöltött öt és fél évi szolgálat után visszaküldték Palesztinába és leszerel-ték. A mentési munka folytán megismerte az európai zsidóság tragédiáját. Sok keserűség és csaló-dás gyülemlett fel benne. Csatlakozott az Écelhez. Ez a Nemzeti Katonai Szervezet földalatti ellen-állási mozgalom volt, amely 1931-ben szerveződött meg, Izrael megalakulása után (1948) feloszlát-ták. 12 nappal leszerelése után, 1946. április 23-án társaival részt vett a rámát-gáni angol rendőrál-lomás elleni támadásban. Céljuk az volt, hogy fegyvereket szerezzenek az angolokkal szembeálló el-lenállási mozgalom számára. Az akció során súlyos állkapocs sérülést szenvedett és fogságba esett. A tel-avivi Hadasszába szállították, ahol megműtötték, majd a jeruzsálemi rabkórházba vitték. Itt nyolc hónapig kezelték, míg annyira feljavult az állapota, hogy hadbíróság elé lehetett állítani.

A tárgyalás 1947 januárjának elején kezdődött, de csak néhány percig tartott, mert Grüner nem ismerte el az angolok ítélezési jogát, és egy deklarációt olvasott fel: *„Az angoloknak tudomá-sul kell venniük, hogy nincs erő a világon, amely a zsidó nép és a zsidó ország közti kapcsolatot elszakíthat-ná. Annak, aki ezt megpróbálná, le fog törni a keze, Isten átka fogja kísérni mindörökké.”*¹³

Az angol bíróság kihirdette a halálos ítéletet, melyet három hét múlva jóváhagytak. Két nappal az akasztás előtt az Écel katonái elraboltak két angolt, hogy értük cserébe Grüner részére kegyelmet eszközöljenek ki. Grüner azonban nem volt hajlandó a kegyelmi kérvényt aláírni, mert ezzel elismerte volna az angolok ítélkezési jogát Erec Jisráelben.

1947. április 17-re virradó éjjel Grünert és három társát az egyiptomi akkói börtönben kivégezték. Grüner emlékére 1954. május 27-én szobrot állítottak a ráját-gáni rendőrséggel szemben.¹⁴ Hanna Orloff alkotása két, egymással küzdő orosz lányt ábrázol, a kisebbik, a fiatal orosz lány (Juda orosz lány) karmaival a brit orosz lány szívét ragadja meg.

Halasi Béla

Halasi Béla közgazdász, jogász, szociológus Kisvárdán született 1887. október 26-án. Édesapja korai halála után anyjával Miskolcra költözött, ott végezte a középiskolát. Valószínűleg innen eredeztethető kapcsolata Kaffka Margittal, hiszen az írónő 1903-tól 1907-ig a városban tanított. A budapesti tudományegyetemen jogi doktor lett, de a gazdaság érdekelte.

1907-től egy ideig Londonban élt, 1911-től kezdve a Huszadik Század című folyóirat munkatársa, állandó rovata volt a külpolitikai és világgazdasági szemle. Halasi rendszeres előadója volt a Társadalomtudományi Társaság szabadiskolájának. 1913-tól az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) titkára. 1914-től ügyvédi irodát is működtetett. Nem feledkezve meg szülőhelyéről, a helyi Felsőszabolcsi Hírlapba is írt, pl. *A moratórium kiskatéja* c. cikket.¹⁵

A világháború végén a Károlyi Mihály vezette ellenzékiek között találjuk, 1918-ban osztálytáncos a Károlyi-kormány külügyminisztériumában. Lehetősége adódott, hogy az elmélet után a gyakorlat szintjén tevékenykedjen. 1919-ben, már a „proletár állam” kormánybiztosaként részt vett a béketárgyalások gazdasági előkészítésében. A tanácsrendszer bukása után Németországba emigrált.

Amikor Károlyit, a volt köztársasági elnököt perbe fogták, akkor ő 1922-ben elkészítette végrendeletét, abban egy alapítvány létrehozásáról is intézkedett, amelynek igazgatótanácsában mások mellett Halasi Béla, Móricz Zsigmond, Szende Pál is részt vett volna.

Heidelbergben Emil Ledererrel közreműködött a *Weltwirtschaftliche Korrespondenz* című folyóirat elindításában, majd annak szerkesztésében. A periodikum a nyugat-európai szocialistáknak lett a szöszöve, de Halasi felhasználta arra, hogy a hazai fehérterror során bekövetkezett üldözéseket leleplezze. Heidelbergben baráti körébe tartozott Mannheim Károly és Anna Seghers is.

1926-tól Berlinbe költözött, s 1933-ig itt a *lapszerkesztés* mellett a Hochschule für Wirtschaft und Verwaltung (gazdasági és közigazgatási főiskola) tanára. Szoros kapcsolatot épített ki az ottani szociáldemokratákkal, pl. Ernst Nöltinggel, Alfred Braunthallal. Hitler hatalomra kerülése után 1933-ban a brüsszeli Bureau d'Études Sociales tudományos titkára. 1939-ben kivándorolt az Egyesült Államokba. A Yale Egyetem, és a New York-i New School for Social Research-on tanított. Az 1940-es évek végétől Chicagóban, a Roosevelt Egyetem közgazdaságtan professzora. Noha kezdetben maga is gyámolításra szorult volna, ennek ellenére tevékenyen támogatta az üldözött európai tudósok és politikusok amerikai letelepedését, elhelyezkedését, sokat tett Fényes Lászlóért és Ignotusért. Nem hazudtolta meg azokat a megállapításokat, amelyeket Kaffka Margit még 1915-ben írt róla: „*A legsarkalatosabb bajra rájöttünk: túlságosan jó vagy! Szép a te szenvedélytelen, nagy jóindulatod s elismerésed minden és mindenki iránt; de a barátaidat agyonünnepeled, agyonjókodod, rosszabbnak kellene lenned hozzánk: magadért.*”¹⁶

Angolul, németül, franciául írt, ezek a művei szaklapokban jelentek meg, egy magyar esszéjét a müncheni Látóhatár közölte. Művei: *A harmadik moratóriumra, a bérleti viszonyra és a peres eljárásra vonatkozó rendeletek népszerű ismertetése (kérdés-feleletekben) tárgymutatóval, A negyedik moratóriumra és a peres eljárásra vonatkozó rendeletek népszerű ismertetése (kérdés-feleletekben) tárgymutatóval, A törvénykivonati illetékesség megszűnése, A magyar általános polgári törvénykönyv javaslata. Vélemény és bírálat, különös tekintettel a kereskedelem érdekeire, I. Kötelmi jog.* Ezek az írásai Budapesten jelentek

meg 1914-ben. *Handelspolitik* (Berlin, 1930), *Die Goldwahrung. Grundzüge der Wahrungstheorie* (Berlin, 1933), *Tanúm a rügyező élet* (H. n., 1982). Munkatársa volt az amerikai magyar baloldali emigráció sajtójának is. Chicagóban hunyt el 1965. december 2-án. ¹⁷ Felesége ezt követően Floridában élt.

Halasi Gyula

Halasi Gyula 1891. július 19-én született Kisvárdán. Apja Halasi Mór, a Takarékpénztár igazgatója, anyja Weinberger Irén volt. A család eredeti nevét magyarosította a Halasi-ra hiszen a nagyapát még Áronfi Fisch Izraelnek hívták.

Az ifjú Gyula fiatalabb éveit Bécsben, Budapesten, Kolozsváron, és a Debrecen közelében lévő családi birtokukon töltötte. Már hatévesen vadászott és célba lőtt, 14 éves korától aktívan sportolt. 1904 és 1904 között a kisvárdai polgári fiúiskolába, ezt követően 1908-ig a nyíregyházi főgimnáziumba (a későbbi Kossuth gimnáziumba) járt, s ott kitűnően érettségizett. Vívóbajnokságot nyert, felsőfokú tanulmányai (Budapesten, Bécsben és Genfben) pedig nem gátolták abban, hogy a műkorcsolyázók bajnokságát is megszerezze. Szép sikereket ért el az országos torna-versenyeken valamint a díj-és versenylovaglásokon is.

1908-ban egyetemi hallgatóként tagja volt a BEAC-nak, majd Németországba került, ahol 1912-ben és 1913-ban több értékes győzelmet ért el a díjlovaglásban (Berlin, Hannover, Magdeburg). Mint evezős, tagja volt az egyik berlini klub négyesének, amely 1913-ban második helyezést ért el a német bajnokságban.

Az első világháború egy időre meggátolta sportolói ambícióinak magasabb színvonalon való kielégítését, egyelőre a harctereken szerzett elismerést. Több kitüntetésnek lett birtokosa. 1916-ban mint a 2. huszárezred hadnagya, megkapta a Signum Laudis-t, majd a román fronton harcoló hadnagyot főhadnaggyá léptették elő.¹⁸

Egy év múlva már azt adta hírül a helyi sajtó, hogy: „*őfelsége a király Halasi Gyula 8. huszárezredbeli tartalékos főhadnagynak az ellenséggel szemben tanúsított vitéz és önfeláldozó magatartása elismerésül a hadiékítményes III. o. vaskoronarendet adományozta... A hős főhadnagynak ez már az ötödik kitüntetése.*”¹⁹

Halasi tartalékos huszárszázadosként szerelt le, s Kisvárdára költözött, ahol a Takarékpénztár igazgatója lett. A galamblövészettel 1921-től kezdett el foglalkozni. Első nagy sikerét 1923-ban érte el, amikor Hamburgban 110 versenyző közül úgy lett első, hogy 138-as hibátlan sorozatot lőtt.

1924-ben Párizs rendezte az olimpiát. Kisvárdai szülöttje itt a Magyar Agyaggalamblovó Egyesület versenyzőjeként indult. Hét magyar sportoló utazott a lövészversenyre, közülük csak egy kapott némi támogatást a költségekhez. A többiek, így Halasi is, az olimpiát megelőző magas pénzdíjú rivierai és más tengerparti viadalokon vettek részt, mivel azok szervezői megtérítették az utazási költségeket, tehát ez biztosította a Párizsba való út fedezetét.

A francia fővárosban az agyaggalamb-lövészetben 44 induló volt. A „galamb”, egy 11 cm átmérőjű, 1 cm vastag aszfaltkorong. Ezt kellett eltalálni kb. 50 méter távolságból. Az első versenynapon a száz lövésből 70-et adtak le, a kisvárdai sportoló 69 találatot ért el, de ezzel is csak harmadmagával holtversenyben állt a második helyen. Július 9-én reggel további 30 lövéssel folytatták a vetélkedést. Halasi egy finn versenyzővel holtversenyben összesen 98 találattal állt a verseny végén. Következett a 10-10 lövésből álló „szétlövés”. Ezt a magyar versenyző hibátlanul teljesítette, a finn egyet elhibázott, így Halasi megnyerte az olimpiászt. Eredménye jobb volt, mint a korabeli világcsúcs. A magyar agyaggalamblovó csapat, melynek ő is tagja volt, hatodik lett. Az újságírók a győztest kérdésekkel ostromolták, az amerikaiak azt tudakolták, hogy milyen löszert alkalmazott? Halasi nem árulta el, hogy amerikaiat, meghagyta őket abban a hitükben, hogy az olimpián is magyar löszert használt.

1925-ben cseh, 1926-ban osztrák és német bajnok lett. Ez utóbbi verseny Hamburgban zajlott, itt Halasi világcsúcsot javított. 1927-ben Finnország, egy év múlva Bajorország bajnokságát

nyerte meg. Mellesleg 1924-ben és 1926-ban magyar bajnok is volt. 1932-ben újra Párizs hozta meg a dicsőséget, hiszen az élőgalamb-lövészet világbajnoki versenyének 120 indulója közül a magyar csapat tagjaként ő is a dobogó legfelső fokára állhatott, egyéniben pedig a második helyet szerezte meg.

1936-ban Berlinben rendeztek nagy agyaggalamb-lövő versenyt, mely hivatott volt dönteni a világbajnoki és az Európa-bajnoki címről is. Itt a csapatban mindkét címet megnyerte, egyéniben is európai első lett. Kisvárdán nagy örömmel fogadták a győzelem hírért: „19 csapat 145 versenyzője közül a mi városunk reprezentánsa érte el az első helyezést. 200 lövésből 187 találat volt dr. Halasy Gyulának... őszinte és igaz örömmel regisztráljuk ezt a hatalmas sikert, amely végeredményben kisvárdai sikert jelent, amint azt az összes lapok is megállapítják.”²⁰ Arra, hogy a sikert a település is kicsit a magáénak mondhatta, az is okot adhatott, hogy Halasi társelnöke volt az 1934. március 18-án megalakult Kisvárdai Polgári Lövészegyletnek.

A fent említett versenyen a világbajnokságért is küzdeni kellett. A 28 nemzet versenyzői 300-300 galambot lőttek 25-ös szériában. Először egy német versenyző vezetett, de aztán Halasi előretört, 275 lövés után az előnye behozhatatlannak tűnt, s közönség már győztesként ünnepelte. Ekkor azonban nem bírta a koncentrációt, s az első lövést elhibázta, majd a 9-ig újabb 5 hibát vétett, s bár utána mindegyik lövése talált, egy hibaponttal lemaradt a dobogó legfelső fokáról, 272 találatot ért el. Egy német lap azt írta: „Halasy veresége olyan váratlan volt, különösen az előzőleg megnyert Európa-bajnokság után, hogy bátran mondhatjuk: a versenyt nem a lengyel nyerte meg, hanem Halasy veszítette el. Vigasztalásul szolgálhat a magyar mesterlövőnek, hogy a szakértők egyöntetű véleménye szerint ma is, mint olimpia bajnoksága idején, a világ legjobb lövője.”²¹

Kisvárdai fiát bemutatották a korabeli Németország vezetőinek is, pl.: Hitlernek, Göringnek. Egy év múlva Helsinkiben rendezték meg a világbajnokságot és a kontinens viadalt, a VB-n agyaggalamb-lövésben 4. helyezett, miként az EB-n is a 4. pozíciót kiharcolt/kilőtt csapat tagja. Halasi további eredményei is említést érdemelnének, azonban e könyv keretében csak a legfontosabbakat ismertetjük. Ez megtörtént.

A kisvárdai férfiú 1945 után a sportlövő-válogatott keretet vezette, edzőként és szaktanácsadóként is tevékenykedett. Szakcikket is írt, a lövészetrel elméletileg, tudományos alapossgal foglalkozott. 1961-ben vonult vissza a versenyzéstől, de edzőként és szaktanácsadóként még tevékenykedett. Haláláig (Budapest, 1970. december 20.) megbecsült tagja volt a sportág vezető testületének.²²

Magda Eggens

Magda Eggens, a Svédországban élő írónő Kisvárdán született 1924. április 28-án Fried Magda néven. Apja Fried Sándor, egy biztosító társaság alkalmazottja, anyja Hartman Flóra háztartásbeli volt. Két kisebb testvérevel osztoztak a szülők szeretetén: az 1925-ben született Évával, és az 1931-ben világra jött Judittal. A Vár utca 1. sz. alatt laktak. Magda az alapfokú iskoláját az izraelita elemi népiskolában, középiskoláját az ún. leánygimnáziumban, vagyis hivatalos nevén a leány polgáriban végezte. A németek 1944. március 19-i bevonulása után hamarosan megkezdődött a vidéki zsidóság deportálása, ez Kisvárdán áprilisban történt meg. A Fried család ajtaján április 15-én kopogtatott két csendőr, és felszólította őket értéktárgyaik átadására és a gettóba vonulásra. Magda 19. életévét a gettóban töltötte be.

Egy május végi napon, amely a ragyogó idő ellenére nagyon is fekete nap volt, a többi ezrekkel együtt kigyalogoltak a vasútállomásra, majd mintegy száz-száz embert, öreget, fiatalot, beteget egyesben bezsúfolva egy-egy vagonba, útnak indították őket Auschwitzba. Itt Magda is Mengele elé került szelektálásra, de a túlélők közé sorolták, és a 11343-as számot kapta. Négy és fél hónapot töltött itt, majd még öt különböző lágerben. Utoljára egy Weisswasser nevű helyre vitték őt, vele együtt még mintegy háromszáz magyar zsidó lányt. 14 hónapi pokol után, amikor a tábor felszabadult, Magda 20 éves volt és 28 kiló. A svéd Vöröskereszt segítségével Svédországba ment,

és ott telepedett le. Magyarországra nem vágyott, nem akart visszajönni, hiszen nem is volt miért. Családjából csak egy testvére élte túl a népiirtást, így egykori hazájában jobbára már csak az emlékei maradtak: „Emlékszem a Fodor kocsmára, ahonnan a cigányzene áthallatszott hozzánk. Volt egy könyvtár, a Bajor könyvtár, ahonnan kölcsönvettem a könyveket. Minden fillérem arra ment. A könyvekben éltem. Emlékszem a postásunkra, akit nagyon szerettem, Cimbalmosnak hívták. A kisbíró, aki jött a dobbal, és olvasta fel a híreket, hogy sárga csillagot kell a ruhánkra felvarrni. Emlékszem a március 15-i ünnepélyre a főtéren, ahol magyar ruhába öltözve énekeltem a Himnuszot.”²³

Fried Magda északon igazi otthonra talált, szociálpedagógus szakot végzett az egyetemen, ennek megfelelően a szociális szférában tevékenykedett, és még ma is dolgozik. Idősebb korára érett meg benne az elhatározás, hogy életének azt a részét, amelyet a gettóban és a haláltáborokban töltött, megörökíti, Ebből a szándékból született meg 1992-ben az első könyve, a svéd nyelvű ...*vad mina ögon har sett* (Amit a szemeim láttak) című kötet, melyet 1999-ben Rose Lagercrantz fordított le német nyelvre, és így jelent meg *Was meine Augen gesehen haben* címmel. 1994-ben szintén Stockholmban publikálta az *Ingen vag tillbaka*, (Nincs visszaút) 1996-ban az *Aldrig mera krig, Emma!*, (Soha többé háborút, Emma!) rá egy esztendőre az *Om stenarna kunde tala* (Ha a kövek beszélni tudnának) c. alkotásokat, újabb egy év múlván a *Du maste beratta!* (Muszály elmondanod anyám!) címet viselő kötetet. A 2000-dik esztendőben hagyta el a nyomdát a *Vi maste fly!*, (Meneküljünk!), 2001-ben a *Ska det aldrig bli fred?* (Soha nem lesz béke?) című műve.

A kötetek elsősorban kordokumentum értékükkel, jellegükkel tűnnek ki. Talán éppen Kertész Imre irodalmi Nobel-díja kapcsán lesz lehetővé válni, hogy egyszer magyarul is hozzáférhetővé váljanak. Magda Eggen maga is a meghívottak közt szerepelt akkor, amikor Kertész Imrét Svédországban fogadták. Az írónőt ott megbecsülik, ennek bizonyítéka, hogy mint népoktatót, és az idegengyűlölet megszüntetése érdekében kifejtett fáradozásait is értékelték, amikor 1997-ben a stockholmi és a megyei Lansting-től kitüntetést kapott. Maga a svéd miniszterelnök is a skandináv országban adható egyik legnagyobb elismerésben részesítette, amikor 1999-ben feltűzte mellé a „Illis qourum meruere labores“ nevű érdemrend 8-ik fokozatát, amittől csak egy magasabb fokozat van.

Az egykori kisvárdai leány egyszer már visszalátogatott szülőhelyére, amikor 1995-ben az egyik svéd televíziós társaság filmet forgatott róla. Fried Magda a távollét ellenére sem feledte el Magyarországot és Kisvárdát.²⁴

Radó István

A magyar filmújságírás egyik úttörője, több szakmának is elismert képviselője Kisvárdán született 1891 júliusában. A konkrét napról eltérő adatokat találunk a különböző lexikonokban: 10-ét és 24-ét. Gimnáziumi tanulmányai elvégzése után a Magyar Híradó című nyomtatott lap tudósítója, közben a budapesti tudományegyetemen jogot tanul. Diplomája megszerzését követően hírlapíró lett, pályáját a Nap munkatársaként kezdte.

1913-ban a Világ munkatársa, majd számos fővárosi napilap dolgozótársa, pl. Pesti Napló, a Nap. Később a mozi-és filmszakma írói és újságírói munkáit vállalja. Ekkor már a némafilm helyett a hangosfilm terjedt, s Radó felismerte azt, hogy a filmekről szóló újságoknak is sikere lehet. 1912-ben Lenkei Zsigmonddal megalapította a Mozivilág c. lapot, s ennek szerkesztője is lett. Később a Mozgófénykép Híradót és Mozi és Film c. filmszaklapot irányította. Mozi rovatot vezetett, és kritikus volt a 8 Órai Újságnak, a Budapesti Hírlapnak és A Reggelnek.

A tanácsköztársaság idején a magyar mozik, a filmipar államosítását hangsúlyozta, s a szocializálását irányította, ezért 1919-ben rövid időre internálták. 1920-ban Lányi Viktorral új vállalkozásba kezdett, szerkesztette A 25 év mozi c. kiadványt.

1922-ben a moziszakma több tagjával együtt részt vett a Magyar Filmklub megalapításában, és annak 1933-ig titkára, ill. főtitkára volt.

Radó megújulási képességét, szakmai felkészültségét jelzi, hogy a hangosfilm sikere után a dramaturgia iránt érdeklődött, s ezen a téren szerzett elismertsége révén kötött vele szerződést a Metro Goldwin Mayer Filmvállalat, s ennek budapesti dramaturgia volt 1927-től 1940-ig.

1928-tól a Mozi Élet című lap szerkesztője és kiadója, ugyanakkor szerkesztette a Pesti Mozi-t.

Kiadta a Magyar Mozisok Zsebkönyvét, a Filmcompass évkönyveket, és munkatársa volt az 1942-ben megjelent első magyar filmlexikonnak. 1942-ben újra internálták. 1944-ben illegális körülmények között megalakította Horváth Árpáddal, Angyal Lászlóval és a dombrádi születésű Gaál Bélával a filmesek szakszervezetét, és annak és egy ideig főtitkára volt. 1945 után jelentős szerepet játszott a filmipari dolgozók szakszervezetében. 1946 és 1948 között is szerkesztette a Mozi Élet c. lapot.

Számos hírlapi cikket, verset, kabarédalt írt, filmfeliratíróként is tevékenykedett. Több regény – és novellafordítása jelent meg. 1911-ben a kisvárdai hírlap is felemlíti azt, hogy: „*Radó Istvánnak (aki tudvalevőleg Weinberger Ignác unokája) egy novellás kötet jelent meg „Mesélés” címmel a könyvpiacon, amelyben érdekesen nyilatkozik meg egy forrásban levő, tartalmas lélek és gondolkodó fő, ki-nek munkáját érdemes elolvasni bárkinek. A mű Kisvárdán is kapható Berger Ignác és társánál 2 koronáért.*”²⁵ Radó egyébként maga is írt a helyi lapba.

Önálló művei még: *A 25 éves Mozi* (1926), *Hindenburg* (életrajz, 1915). A magyar zsidó lexikon munkatársaként is dolgozott, cikkei jelentek meg a Magyar Nemzetben.

Radó István rövid, alig öt napig tartó betegsége után, 81 esztendősen Budapesten hunyt el 1972. augusztus 12-én.²⁶

Radó Sándor

Az orvos és pszichoanalitikus Kisvárdán született 1890. január 8-án. Apja Radó Adolf kereskedő volt, anyja Rosenblüth Kornélia. Sándornak három testvérét ismerjük: Károlyt, Ilonát és Margitot. Gimnáziumi- és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, 1911-ben az államtudomány, négy évvel később az orvostudomány doktorává avatták. Az első világháborúban ez utóbbinak vette több hasznát, mivel orvos-főhadnagyként szolgált az osztrák-magyar hadseregben. 1919-ben Lukács György – ez idő tájt oktatásügyi népbiztos-helyettes –, titkáráként dolgozott, megalapítója volt a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületnek.

1920-ban Németországba költözött, és fontos szerepe volt a német pszichoanalitikus mozgalom fellendítésében, munkásságát többen Freuddal együtt említik. A fasizálódó országban nem lehetett maradása, 1932-ben Amerikában telepedett le. Ott is a pszichoanalitikus irányzat jeles képviselőjeként tevékenykedett. A pszichiátria klinikus professzora, 1944-ben a New York-i Columbia egyetemen a Pszichoanalitikus Klinikának megalapítója, majd ennek igazgatója volt. 1956-tól 1958-ig a New York állami egyetem Downstate orvosi központja pszichiátriai továbbképző iskolájának professzora és dékánja.

Radó nagy összetűzések között kivált a New York-i Pszichoanalitikus Egyesületből, amely az egyik legkonzervatívabb amerikai egyesület volt, s így nem tűrte, hogy Radó eltávolodjon a freudi ösztönteóriától, s helyette az ún. „adaptációs elméletében” teret engedjen a fiziológiai, illetve tanulás-lélektani folyamatoknak.

ő szervezte meg az Amerikai Egyesült Államokban az első pszichoanalitikai tanfolyamot. Tagja volt New York állam elme-egészségtani tanácsának. A pszichoanalízis akadémiajának választott elnöke, az amerikai pszichoanalitikai társaság örökös tagja. Tagja volt még az amerikai orvosszövetségnek és az amerikai orvostudományi akadémiaának. Több tanulmánya jelent meg tudományos folyóiratokban. Főbb műve: *Psychoanalysis of Behavior: Collected Papers 1-2*. New York-London, 1956. A szerző 1972 májusában hunyt el.²⁷

Vadász Lipót

*„Vadász Lipót, ma én ezt címül írom,
Ki versbe eddig nem szőttem nevet,
Mihelyt a név már itt van a papíron,
Agyamba eszmét eszmeraj követ;
Izgat az érzés úgy zöngeti húrom,
Ahogy csak ritka méltóról lehet,
Csíp-csup nevekhez nem alázom lantom,
De nagy nevű lesz, aki nagy talentom...”*

Kozma Andor 1907 októberében írott versének első szakaszával vessük fel mi is a kérdést: Ki is volt ez a nagy „talentom”?

Vadász Lipót nagyapja volt az a Weinberger Márton, aki Kisvárdán kereskedőként alapozta meg a család jó hírnevét. A nagyapa feleségét Grosz Linának hívták.²⁸ Lipót apja Weinberger Bernát (1837-1904. december 23.), tekintélyes kisvárdai kereskedőként szerzett magának nevet lakóhelyén. 1859-ben házasságot kötött Mittelman Máriával, a nászból három gyermek született: Lipót, Mór és Teréz.

Lipót 1861. július 2-án látta meg a napvilágot, ekkor még apja vezetéknevét viselte, de a le származottak 1882-ben magyarosították családnévüket Vadász-ra.²⁹ Lipót elvégezvén az elemi iskolát, Kassán a premontreieknél járt középiskolába. Felsőbb tanulmányait Budapesten folytatta, ott szerzett jogi végzettséget. Ezt követően szülőhelyén nyitott ügyvédi irodát, s hamarosan a megye egyik legkeresettebb ügyvédje lett.

1892. április 5-én frigyre lépett Radó Cornéliával, dr. Rosenblüth Simon helybéli orvos és takarékpénztári igazgató leányával.³⁰ E házasságból születtek Pál és Béla nevű fiaik.

Az apa – jogi munkája mellett – egyre inkább bekapcsolódott a helyi- és a megyei közéletbe. 1888. február 5-én Kisvárdai Lapok címen megjelentette a városka első hetilapját. A tulajdonos a főszerkesztői posztot is ellátta, ebbéli tevékenységét így méltatta egy megyei monográfia: „A szabolcsi szerkesztők közül legkimagaslóbb egyéniség dr. Vadász Lipót volt...”³¹

Az ügyvéd-lapszerkesztő írói tevékenységét az is igazolja, hogy szívesen látta őt összejevetele in a Kisfaludy Társaság. Vadász Lipót nem csak a szavak, a betűk, de a tettek embere is volt. Kisvárdának számos intézménye, egyesülete, szervezete kapcsolódott össze az ő nevével. 1897-ben létrehozta a Kölcsönös Segélyező Egyletet, melynek célja az volt, hogy a heti befizetések révén a szegényebb sorsúak részére is alkalmat nyújtson a takarékoskodásra, másfelől pedig a tagoknak könnyen törleszhető kölcsönt biztosítson.

Elnöke, majd tiszteletbeli elnöke volt az Általános Ipartestületnek, a Kisvárdavidéki Gazdakörnek titkára. A kulturális ügy szintén bajnokát tisztelhetette benne, hiszen az állami elemi iskola gondnokságában bizton számíhattak a munkájára és kapcsolataira, a polgári iskola iskolaszéki jegyzőjeként hasonló feladatot vállalt, legnagyobb érdeme azonban a gimnázium létrehozása körül volt. Már 1895-ben egyike volt azon keveseknek, akik a gimnázium ötletét felvetették, és lépéseket is tettek annak megvalósítása érdekében. Nem rajtuk múlt, hogy csak 1911-ben nyílt meg az említett oktatási intézmény.

Sorolhatnánk még az egyéb területekre kiterjedő ténykedését, de fontosabb az a szféra, amely megnyitotta előtte a politikai karrier lehetőségét. Tagja volt a kisvárdai törvényhatósági bizottságnak, vármegyei működése pedig előkészítette őt arra, hogy az országos politika színpadára lépjen. Az 1890-es években a Szabadelvű Párt zászlaja alatt buzgólkodó ügyvéd az 1910-es választáson a tulajdonképpeni utódpart, a Nemzeti Munkapárt jelöltjeként, a nyírbátori kerületben szerzett mandátumot. A parlamentben Tisza István személyes híveként, bizalmasaként nagy befolyásra tett szert. Mint kitűnő szónoknak s képzett embernek, neki jutott az a szerep, hogy a képviselőházban 1912. június 8-án betержesse a házszabály-revízióval kapcsolatos tervezetet. Ennek lényegét így fogalmaz-

ta meg a szónok: „Mondja ki a képviselőház, hogy az 1906/1911. országgyűlés harmadik ülészakától az országgyűlés végéig hatályban állott házszabályok 250. és 251. §-ai a jelenlegi házszabályok függelékeként újból hatályba lépnek.”³² Az osztrukció letörését szolgáló javaslatot Tisza István házelnök is támogatta beszédében. A képviselők elfogadták az előterjesztést, amit később csak „Lex Vadász”-ként emlegettek.

Tiszát 1913. június 8-án bízták meg kormányalakítással, 10-én megalakult a kabinet, ebben dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkári szerepet kapott. A kinevezése után sorra érkeztek a különböző gratuláló táviratok, Kisvárdá pedig küldöttséget menesztett a köszöntésére. Miután kinevezték államtitkárnak, lemondott a képviselői mandátumáról, de még ebben az évben Máramarosszigeten felajánlották neki a jelölést.

A volt ügyvéd az államapparátusban is jelentős munkát végzett. Közreműködött a sajtótörvény tervezetének előkészítésében, a háborús moratóriumról és a csődön kívüli kényszeregyezésről szóló rendeletek megalkotásában. Fontos szerepe volt a polgári törvénykönyv kodifikálásában is. Az állam érdekében végzett munkáját több kitüntetéssel ismerték el. 1916-ban: „*őfelsége a király dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkárt kiváló szolgálatai elismerésül a Lipót-rend középkeresztjével tüntette ki.*”³³ Ő audiencián mondott köszönetet a megbecsülés eme megnyilvánulásáért, s kortársak csodálkozva jegyezték fel, hogy ilyen eseteiktől eltérően, szokatlanul hosszú ideig beszélgetett az uralkodóval.

Az államtitkárt ért sikereknek azonban hamarosan vége szakadt. A világháborús kataklizmában előbb-utóbb bukni kellett annak, aki sorsát, politikai pályafutását Tisza Istvánhoz kötötte. A kormány lemondásával ő is megvált posztjától. Ez alkalomból a király 1917-ben a Ferenc József-rend nagykeresztjével jutalmazta addigi hűséges munkáját.³⁴

Mint képviselő, 1917. október 23-án még beszédet mondott a választójogról, majd szintén a tárgykörben 1918. március 14-én a választójogi bizottságban, ám mindezek ellenére egyre inkább visszavonult a politizálástól. Már korábban, 1914-ben könyv-és papírkereskedést nyitott a fővárosban, a politikával való szakítás után pedig eredeti hivatását gyakorolta. A korábbinál jobban bekapcsolódott a felekezeti életbe, részt vett az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat munkájában is, ennek társelnöke lett. Tagja volt a szabadkőműves páholyoknak.

Vadász Lipót nem feledkezett meg arról a közösségről, ahonnan vétetett. Egy-egy jeles alkalommal ellátogatott Szabolcsba. 1922-ben az Országos Tisza Emlékbizottság képviselőjeként Nyíregyházára érkezett, hogy beszédet mondjon. Ez nem történhetett meg, mivel abban a szállodában, ahol Vadász Lipót tartózkodott szén-gázömlés következett be, melytől a szónok megbetegedett. A Nyírvidek c. megyei lap munkatársa azonban felkereste őt, s neki: „*Vadász Lipót megfestette Tisza István arcképét oly tömören, oly káprázatos érzéssel, hogy gyönyörűséggel és irigységgel olvassuk.*”³⁵ A beszédet a Budapesti Hírlap 1912. január 3-án közölte.

Ebben az időszakban fel-felröppent a híre annak, hogy újra képviselőnek jelölteti magát, de ez nem következett be. Gazdasági kapcsolatai viszont még voltak, ezt bizonyítja, hogy az 1913-ban megalakult Záhonyi Gőzfűrészt és Fekereskedelmi Rt. elnöke az ügyvéd lett. Nem sokáig tölthette be ezt a tiszteletet, mert 1924. augusztus 29-én hosszas betegség után elhalálozott. A hónap utolsó napján: „*Budapestén vasárnap délután nagy és mély részvét mellett temették el.*”³⁶

Halála után két évvel jelent meg az a kötet, mely beszédeinek gyűjteményét tartalmazza, szám szerint kilencet. A könyvhöz Rákos Jenő írt bevezetőt, s abban így ajánlotta az írásokat: „*Vegye mindenki a könyvet szeretettel a kezébe és lássa e könyvön keresztül Vadász Lipótot, az egész embert, szellemi, erkölcsi és lelki nagy gazdagságában.*”³⁷ Az említett gyűjteményen kívül két különlenyomat, a Kisvárdai Lapok több évfolyama, és a jogi tanulmányait közlő szakfolyóiratok őrzik dr. Vadász Lipót szellemét.³⁸

Várkonyi Mihály

A magyar némafilm legnagyobb csillagai közé tartozott a kisvárdai Várkonyi Mihály, aki az izraelita születési anyakönyv szerint 1891. március 31-én jött a világra. Érdekes módon a neve ek-

kor Meier Miksa néven van beírva a 15. sz. alatt, s csak fölé írva található az, hogy „Várkonyi“, miközben az apja neve Weisz Herman kereskedő, Karászról származott, az anyja a Jákón született Grósz Regina. A gyermeket törvényes származásának nyilvánították. A jegyzetből kiderül, hogy a belügyminiszter 1763223/1911. sz. alatti rendeletével a vezetéknevet „Várkonyi“-ra engedte változtatni. A csecsemő Miksa körülmetélését április 7-én végezte el Grünwald Mór főorvos, megtudható még, hogy a koma Kesztenbaum Mihály kispárti kocsmáros volt.³⁹

Az elemi iskola elvégzése után Kassán járt középiskolába, ezt követően 1908-ban beiratkozott a Színművészeti Akadémiára, ahol 1912-ben szerzett oklevelet. Még a diploma kézhezvétele előtt Kolozsvárra szerződött az ottani Nemzeti Színházhoz. Első szerepe 1911-ben A kaméliás hölgy Armande-ja volt. A színház az 1912/13-as évadban antik drámákat adott elő, ezekben szintén fellépett Várkonyi. 1912. november 6-án Aiszkhülosz: Perzsák c. darabjában a kar tagjai közt találjuk. November 22-én Aiszkülös: Oreszteia c. műben már nagyobb szerep jutott neki: „Nagy sikere volt Oresztész szerepében Várkonyi Mihálynak. Ez a fiatal színész jövődjéről körülbelül elhatározó fontosságú lépést tett tegnap este. Abból, ahogy az anyagilkos fiú lelkiállapotát ábrázolta, aki kezdetben, a tett elkövetése után indokolni próbálja cselekedetét, de csakhamar a lelkiismeret-furdalás örvényébe bukik, azt láttuk, hogy van szeme meglátni az emberi lelket, van képzelőereje belemerülni a költő világába, s amit látott, meg tudja láttatni a nézőkkel is. Játéka tele volt erővel, nagy hatást keltett.”⁴⁰

A színház rendezője is azt írta, hogy ez az előadás volt a színház történetének egyik legmélyebb hatású és legemelkedettebb művészi eseménye. December 22-én Szophoklész: Antigoné c. drámáját mutatta be a társulat, 1913. január 14-én az Oidipusz király, február 1-én pedig a Médeia c. műben is szerepelt Várkonyi.

A következő szezonban Shakespeare-nek hódolt a színtársulat. 1913. október 7-én A felsült szerelmesek c. művet adták, amely addig még magyar színpadon sem szerepelt, talán ennek is volt köszönhető, hogy: „A színház minden zugát megtöltő lelkes és megértő közönség egész estén át valóságos premierhangulatban mulatott, szórakozott, tapsolt, és a tetszés minden jelével elhalmozta a kitűnő színészeket.”⁴¹ A művészek között első volt Várkonyi, aki Ferdinandot alakította. November 10-én Romeo és Júliát játszották: „Nagy Ilonka és Várkonyi Mihály a két címszerepben szépségükkel, fiatalságukkal, lendületükkel és tehetségükkel magukkal ragadták a közönséget.”⁴² A színház rendezője így vallott Várkonyiról: „...testformában, arcának szépségében és szabályosságában egyik legvonzóbb jelensége volt akkor a magyar színpadoknak. Mozgásában még kissé darabos, szögletes volt, hiszen akkor került ki a színészakadémiából, hangjában sem volt melegség. Külsőségeiben eszményi Romeo, tartalmában kissé hideg, egyhangú. Várkonyi nem sokáig maradt a színpadon. Adottságai révén a némafilmnek első amorózója lett.”⁴³ November 25-én A velencei kalmárban a marokkói herceget alakította, december 16-án a Vízkereszt vagy amit akartok c. műben Várkonyi szintén a herceget játszotta. Várkonyi megformálta még Antoniust, 1914. január 25-én a Hamletben szerepelt, de nem címszerepet, április 20-án a Coriolanusban a konzult formálta meg.

Az első világháború kitörése után ő is bevonult, de neki is, mint a társulat többi, szintén fronton lévő tagjának, az igazgató a teljes fizetését biztosította. Amikor a színészek néhány napi szabadságra hazatértek, akkor szerepeltek. 1917-ben Várkonyi a szabadsága alatt fellépett Bródy Sándor: Tímár Liza c. életképében, amelyet egyik megrokkant színésztársuk tiszteletére, javára tartottak. Várkonyinak kiemelkedő sikere volt 1917-ben Herczeg Ferenc: Kék róka c. darabjában Sándor alakjának megformálása. Az említettekén kívül elsősorban hősszerelmes és bonviván típusokat alakított, hiszen előnyös adottságai erre is predesztináltak.

1918-ban a fővárosba ment, és 1920-ig a Nemzeti Színházban játszott. Itteni szerepei közül említhetjük Herczeg: A fekete lovas c. művének Lutz-át, a Sok hűhó semmiért Jánosát. 1919 őszén vendégszerepelt az Apolló Kabaréban is. Várkonyit azonban nem a színpad, hanem a film tette világhírűvé.

Filmszínészi karrierje ugyancsak Kolozsvárról kezdődött. A francia Pathé-cég budapesti irodája kapcsolatba lépett az akkori kolozsvári színház igazgató-főrendezőjével, Janovics Jenővel,

aki elkészítette Csepregy Ferenc: Sárga csikó című népszínművének forgatókönyvi változatát, a rendezést Vanyl vállalta. 1913 augusztusában a forgatócsoport már Erdélyben volt, és elkezdődtek a film munkálatai. Csak kolozsvári művészek szerepeltek a darabban, Várkonyi alakította Csorba Lacit, a női főszerepet Berky Lili játszotta, tehát két fiatal színész előtt adódott a nagy lehetőség. Az ősbemutató 1913 decemberében Párizsban volt, Magyarországon a fővárosban mutatták be először, 1914. január 21-én, igen nagy elismerést kiváltva. A film világsikert aratott, a Pathé cég kimutatása szerint a filmet öt világrész számára 137 példányban kellett másolni. A még Japánban is kivételes elismerést elnyerő Várkonyi Mihály a sztárok közé emelkedett, a következő hét esztendő alatt több mint harminc filmben kapott főszerepet. Külföldön is diadalt aratott, a magyar némafilm pedig ekkor élte virágkorát.

1914-ben Janovics is filmforgatásba kezdett. Az üzleti siker reménye mellett színészeinek foglalkoztatása, valamint az is vezérelte, hogy egyes színdarabokat a celluloid is megőrizzen. Várkonyi a vállalkozás vezető színésze lett. Rendezőül azt a Kertész Mihályt szerződtették, aki később Michael Curtiz néven vált világhírűvé. Három filmet forgattak le. Egy bohózatot: A kölcsönkért csecsemők (rendezte Janovics,), egy népszínművet: Tóth Ede: A tolonc, és egy klasszikus darabot, Katona József Bánk bánját. Várkonyi partnerei voltak: Jászai Mari, Berky Lili, Paulay Erzs, Nagy Adorján. A Bánk bán bemutatója Budapesten volt 1915 áprilisában, sajnos a film nem maradt az utókorra, vagy máig kallódik valahol.

Várkonyi játszott még Bíró Lajos: Hotel Imperial c. műve alapján készült filmben, (rendezte Kertész Mihály) és a Janovics által dirigált következő művében. Bródy Sándor: A tanítónő, Gábor Andor: Ciklámen, Bernstein: Baccarat, Arany János: Tetemrehívás (a regös szerepét kapta Várkonyi), továbbá: A szerzetes, a Havasi Magdolna, az Éjféli találkozás és a Vadorzó című játékfilmekben.

A siker hatására egyre több főszerepet kapott, ez pedig visszahatott a népszerűségére. 1920-ig több mint két tucat némafilmben láthatták őt a nézők, olyan rendezők irányítása alatt dolgozott, mint Korda Sándor (a későbbi sir Alexander Korda), Garas Márton, Janovics és a már említett Kertész Mihály. Partnerei közül említést érdemelnek: Jászai Mari, Paulay Erzs, Rátkai Márton, Lenkeffy Ica, Somlay Artúr, Blaha Lujza, Makay Margit, Gombaszögi Frida, Varsányi Irén, Lábass Juci. Jelentősebb filmjei: Szent Péter esernyője, A csikós, A legnagyobb bűn, Fehér róza. Amikor az 1919-es események miatt sok színész és rendező elhagyta az országot, olyanok is direktori feladathoz jutottak, akik eddig a kamera másik oldalán szerepeltek. Így rendezhette meg Várkonyi is 1919 őszén a Gabi csínyjei című filmet. Szintén ebben az évben szerepelt a művész egy Upton Sinclair regényből készült alkotásban, a Kutató Sámuelben. Mondhatni, hogy ez volt Magyarországon az utolsó jelesebb alakítása.

A proletárdiktatúra bukása után több szocialista, kommunista érzelmű egyén hagyta el az országot, ezzel az áramlattal együtt színészek is távoztak, pl. Lugosi Béla, Beregi Oszkár, Fedák Sári. 1920-ban Várkonyi is követte őket. Az osztrákok is felfigyeltek rá, amikor a Sárga csikó c. film világ körüli útját járta, így Bécsbe, később Németországba ment, a Sacha és az UFA vállalatoknak dolgozott. Vezető szerepeket bíztak rá, világhírű partnerekkel játszott. Ismertebb filmjei ebből a korból: A fiatal mama c. vígjáték, melyben egy ünnepezt színésznő, Eva May a partnere, valamint az 1922-ben készült Szodoma és Gomora. A film írója Vajda László, rendezője Kertész Mihály, Várkonyi mellett Lucy Dorain volt a női főszereplő. 1923-ban készült A fiatal Medardus, szintén Kertész rendezte, Hegyesi Mari, Eszterházy Ágnes és Karl Lemanc alakította még a nagyobb szerepeket. Várkonyi együtt játszott Pola Negrivel, az akkori idők sztárjával.

Külföldön készült filmjeit idehaza is forgalmazták, a korabeli megyei lapok is gyakran adtak hírt egy-egy film vetítéséről. A Nyírvidék 1921-ben Dumas: Fekete tulipánjának megtekintésére invitál a Városi Színház Mozgóba, egy évvel később pedig a „milánói filmverseny győztese” főszereplésével készült Az óceán urai c. „modern kalóztörténet” Diadal Mozgó-beli bemutatását ajánlja a lap.⁴⁴ Szintén ebben az esztendőben a Hotel Imperiaált hirdették Várkonyival és Fedák Sárral.

Szülőhelyén is számon tartották Várkonyit, így amikor 1914-ben a kereskedő ifjak műsoros estet rendeztek, az ezen való részvételre felkérték őt is. Kisvárdára egyre nagyobbra növő fia híres volt, de ekkor még távol volt a világhírtől, talán éppen ezért is mondhatott igent a kérésre. A június 14-i fellépésről elragadtatott hangon számolt be a tudósító, a helyi gimnázium tanára: „Várkonyi Mihály fellép a színpadon, gyönyörű, magas termete, ideálisan szép, finom, szellemes arca, lelkes szemei: lebilincselő egyénisége örömmel vegyes csodálkozó érzést váltott ki mindenkiből. A meglepetés halk moraja hullámszerűen végig a közönségen... És megszólal. S aki még várakozott, aki nem hisz a külsőnek, a magasabb lelkiségre pályázó megfigyelő, a hang mély csengésétől s az avval együtt felvillanó remek tekintetétől egy csapásra le van fejezve. Az első kiejtett szótól hatalmában vagyunk. S ő visz gyengéden, nemes, finom hangjának zenélő szavával, amelyben a szépségnek minden árnyalása, minden fokozata tökéletes biztonsággal érvényesül.

...A beszélgető részekben a legtermészetesebb, érzelmessége magától értetődő, a leíró részek színezése, eleven-sége, összeolvadása az előadattal tökéletes, s oly fenségesen emeli a legmagasabb valószínűségig, illúzióig, fokozza a hangulatot, a legkisebb hamis hang művészkedés belevegyülése nélkül, hogy a művészi gyönyörködés az extázisig fokozódik. Egyéniségünk tökéletesen felolvadt az előadó művészetében, sőt egyéniségében. Mi voltunk ott a színpadon, mi éltük át Wildenbruch remek „Boszorkányában” a szerelem földöntúli érzéseit, mi rajtuk sújtott végig a boszorkány dala, mely a szerelem szent isteni voltát átértéztette a föld fiaival.

Színész és prófeta ez az egyéniség... Kisvárdára legkisebb utcája tűnt fel lelki szemeink előtt. Egy kis házból kiindulva emelkedett előttünk fel egy vidéki polgár gyerek, a művészet, az emberiség legmagasabb polcaira. ...Mikor Várkonyi újra a színpadra lépett, lelkeink már termékenyek voltak. A színész karjait kiterjesztve, az égre nézett fel: A Vezúv kráterébe mártom az éjszaka legszebb fenyőjét és az égre írom: Ágnes, szeretlek!”

És mi is felkiáltottunk az égre nézve, megrendülve lelkünk mélyéig: „Szeretlek” és könnyek szöktek a szemekbe.

Ember és színész volt, tökéletes. A legmagasabb méltatással: a művészi extázis, a megértés és barátság érzésével mentünk haza.”⁴⁵

1923-ban nagy lehetőség adódott Várkonyi előtt, régi vágya vált valóra, amikor Cecil B. De Mille rendező az USA-ba hívta. Ő lett az első Amerikában szereplő magyar filmszínész. Ettől kezdve Victor Varconi néven ismerte őt a mozirajongó közönség. Életrajzírói erről az időszakról azt írják, hogy Várkonyi egy De Millel folytatott beszélgetés alkalmával elpanaszolta a világhírű filmes szakembernek a csalódottságát, hogy nem jut megfelelő szerepekhez Hollywoodban. Bejelentette, hogy nem hajlandó tovább várni az ígérgetések beteljesedésére, elfogad egy olasz ajánlatot, amelyben egy nagy történelmi film főszerepét kínálják neki. Ez volt a Pompei utolsó napjai, amelynek felvételei Várkonyi visszaemlékezései szerint csigalassúsággal készültek. A magyar főszereplőket annyira megbecsülték, hogy a mesés gázs mellett a filmekért egyébként igen lelkesedő Duce Várkonyit egy lovagkereszttel is meg akarta ajándékozni. Amikor aztán végre 1926-ban elkészült a film, olyan hangos nemzetközi sikert aratott, hogy De Mille táviratozott Várkonyinak: mihamarabb szálljon hajóra, menjen vissza Amerikába. Sok filmben szerepelt, jelentősebb alakításai: Nelson admirális (A trafalgari oroszlán), Pilátus (Királyok királya), nagyherceg (A volgai hajós). Említést érdemel az 1923-ban bemutatott német filmben, A lázadóban nyújtott alakítása. A film rendezője a híres Luis Trenker volt.

Az Amerikában élő Várkonyit nem feledte el szűkebb hazája. 1932-ben, amikor egy Kisvárdáról Los Angelesbe távozott férfi, Adler Ignác fényképeket küldött haza, a helyi lap erről tudomást szerzett, s az újságíró, aki gimnáziumba együtt járt Adlerrel, beszámolt annak karrierjéről, ennek kapcsán került említésre a színész is: „Itt él az én barátom. Itt látom a képen vele együtt Huszár Pufit, Várkonyi Mihályt és feleségét, Pogány Willyt. Ők most ott élnek, ahol a gazdagság és jólét honol.”⁴⁶

Csillaga csak akkor kezdett hanyatlani, amikor a hangosfilm korszaka kezdődött. Várkonyira is az a szomorú sors várt, mint a némafilmsztárok hosszú sorára, ő is a háttérbe szorult. Gyakran szerepeltetik ugyan, de már csak mellékszereplőként, pl: Hét tenger ördöge, Kényszerleszállás,

A Scotland Yard nyomoz c. mozikban. 1959-ben állt utoljára a kamerák előtt az Atomtengeralattjáró c. film felvételeinél. Élete folyamán mintegy kilencven játékfilmben láthatta őt közönség. A színházzal tulajdonképpen a film miatt szakított. Amerikában csak néhányszor lépett fel színpadon, pl. New Yorkban 1952-ben a Szulamith c. daljátékban, 1954-ben pedig Molnár Ferenc Liliomában.

Várkonyi a sikertelenség esztendeiben mint színészpedagógus is tevékenykedett, az 1950-es években pedig dolgozott a New York-i rádióban. Ezt követően teljesen visszavonult és emlékiratait írta. A memoárt befejezván átadta Hegedüs Tibornak, a Vígszínház rendezőjének, tehát hazai földre juttatta, de Amerikában Ed Honeckkel közösen publikálta is *It's not enough to be Hungarian*, (Nem elég magyarnak lenni) címmel. A könyv 1976-ban jelent meg a Graphic Impressions kiadásában.

Várkonyi Mihály 85 éves korában, 1976. július 26-án úgy hunyt el Santa Barbarában, hogy nem látogatott haza szülőföldjére. Régóta készült erre, vágyott a találkozásra, az akarat megvolt, a szíve húzta, a teste azonban már nem engedte.⁴⁷

JEGYZETEK

- ¹ Gulyás IX.: 518. col.; ÚMÉ: 768. p.
- ² Zsidó lexikon: 297. p.; Társadalmi lexikon: 171. p., Bársony Jenő: Frigyesi József: Magyar Nőorvosok Lapja, 1968. 31. sz. 1-2. p.; Ger-gely: 33. p. ÚMÉ II.: 813. p.
- ³ Fazekas: 105–107. p.
- ⁴ 133./1875. sz. közli: Fazekas: 105. p.
- ⁵ Halotti anyakönyv 45/1910. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)
- ⁶ SZSZBML Kis Várda városban lakó izraelitáknak egyházi születési-halálzási és esketési Anyakönyve 1876–1895. Fol. 31. közli: Fazekas: 106. p.
- ⁷ Kötüntetések: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 24. sz. 3. p.
- ⁸ Fazekas: 106. p.
- ⁹ Fazekas: 107. p.
- ¹⁰ Születési anyakönyv 404/1912. (Anyakönyvi hivatal, Kisvárdá)
- ¹¹ Feuerstein: 427. p.
- ¹² U. o.
- ¹³ U. o.: 425. p.
- ¹⁴ U. o.: 423–428. p.
- ¹⁵ Halasi Béla. A moratórium kiskatéja: Felsőszabolcsi Hírlap, 1914. 36. sz. 3. p.
- ¹⁶ Vezér Erzsébet: Kaffka Margit levele Halasi Bélához: Irodalomtörténet, 1975. 2. sz. 462. p.
- ¹⁷ MÉL III.: 285. p.; Borbándi: 144. p., Lácza II.: 196–197. p.; Vezér Erzsébet: Kaffka Margit levele Halasi Bélához: Irodalomtörténet, 1975. 2. sz. 462–464. p.
- ¹⁸ Halasy Gyula hadnagy kitüntetése: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 29. sz. 3. p.; Előléptetés: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 44. sz. 3. p.
- ¹⁹ Vaskereszt-rend: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917. 44. sz. 2. p.
- ²⁰ Kisvárdai siker Berlinben: Felsőszabolcs, 1936. 31. sz. 3. p.
- ²¹ Dénes György: Beszélgetés Európabajnokunkkal: Felsőszabolcs, 1936. 34. sz. 2. p.
- ²² Néző István: Galambokra vadászott az olimpián: Kelet-Magyarország, 1997. 230. sz. 13. p. MÉL III.: 286–287. p., Sportlexikon: 326. p.; Lukács: 23–24. p.; Margócsy: 198. p.; dr. Margócsy József szóbeli közlése, 2003. július 28.
- ²³ Magda Eggens levele a szerzőhöz, 2002. november 17.
- ²⁴ Néző István: Kordokumentum egy kisvárdai svéd írónőtől: Kelet Magyarország, 2002. 297. sz. 9. p.
- ²⁵ Hírek: Felsőszabolcsi Hírlap, 1911. 19. sz. 3. p.
- ²⁶ Lácza II.: 371–373. p.; MÉL III.: 636. p., Zsidó lexikon: 729. p., Társadalmi lexikon: 177. p.
- ²⁷ MÉL IV.: 740. p., Dienes: mell. 310. col
- ²⁸ Halotti anyakönyv 277/1904. (Anyakönyvi hivatal Kisvárdá)
- ²⁹ Névmagyarosítás: Nyírvidék, 1882. 9. sz. 3. p.
- ³⁰ Hymen: Kisvárdai Lapok, 1892. 15. sz. 3. p.
- ³¹ Hunek: 275. p.
- ³² Vadász L.: 17. p.
- ³³ Dr. Vadász Lipót kitüntetése: Felsőszabolcsi Hírlap, 1916. 4. sz. 3. p.
- ³⁴ Kötüntetés: Felsőszabolcsi Hírlap, 1917. 25. sz. 3. p.
- ³⁵ Vadász Lipót Tisza Istvánról: Nyírvidék, 1922. 297. sz. 3–4. p.
- ³⁶ Vadász Lipót: Nyírvidék, 1924. 201. sz. 3–4. p.
- ³⁷ Vadász L.: 10. p.
- ³⁸ Néző István: Egy elfeledett államférfi: Kelet-Magyarország. 1996. 157. sz. 11. p.; MÉL II.: 936. p.; Zsidó lexikon: 931. p.
- ³⁹ SZSZBML Kis Várda városban lakó izraelitáknak egyházi születési-halálzási és esketési anyakönyve 15/1891. sz.
- ⁴⁰ Janovics: 221. p.
- ⁴¹ U. o.: 264. p.

- ⁴² U. o.: 273. p.
⁴³ U. o.: 273–274. p.
⁴⁴ Diadal Mozgó műsora: Nyírvidék, 1922. 194. sz. 7. p.
⁴⁵ Boromissza Jenő: Kereskedő ifjak estélye: Szabolcsi Újság, 1914. 25. sz. 2. p.
⁴⁶ Waldemár: Három esztendő alatt szemorvos: Felsőszabolcs, 1932. 13.sz. 3. p.
⁴⁷ Színháztörténet: 283–84, 331. p.; Darvay: 92, 98-99. p.; Film kislexikon: 811-812. p.; Kőhát: 50, 120, 146, 206, 254. p., Magyar B.: 82,

101, 109, 111. p.; MÉL III.: 822. p.; Színházművészeti lexikon: 845. p., Nemeskürty I.: 114, 121, 127, 137, 145, 189. p.; Nemeskürty II.: 33, 41, 50, 54, 72, 82, 272–76, 278–79, 282–87.p.; Nemeskürty III.: 10, 14, 37. p., Nemzeti Színház: 95. p., Néző István: Egy elmaradt találkozás: Kelet-Magyarország, 1996. 104. sz. 10. p. Tanúságtevők: 495, 782. p. Film lexikon: 610. p.

Frigyesi József

Grünér Béla

Halasi Béla

Halasi Gyula

Magda Eggens

Vadász Lipót

Várkonyi Mihály

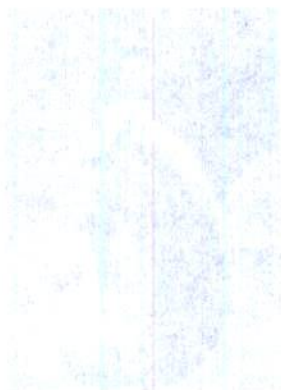

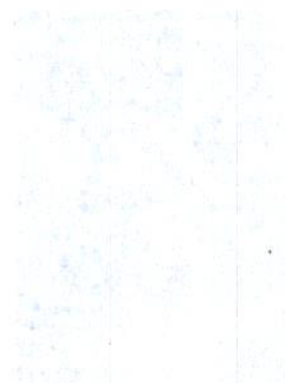
Figure 10.10

Figure 10.11

Figure 10.12

The following text is partially legible and appears to be a list of references or a detailed caption. It contains several lines of text, some of which are difficult to read due to the image quality and blurring. The text seems to be organized into a list format, possibly with bullet points or numbered items.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK, RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- A magyar katona** A magyar katona: századunk leg-
sebb csatái. szerk. Ajtay Endre, Budapest, 1943.
- A magyarok krónikája** A magyarok krónikája, szerk.
Glatz Ferenc, Budapest: Officina Nova, 1995.
- A munkásság** A munkásság és a parasztság élete és
mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1886–1919: forrás-
ok és dokumentumok, szerk. Hársfalvi Péter, Nyíregyháza:
MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei Bizottsága, 1981.
- A népirtás** A népirtás politikája - a holokauszt Magyar-
országon I. kötet, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
- A népmozgalom** A népmozgalom főbb adatai közsé-
genként 1828–1900. VIII. kötet, Budapest: KSH, 1984.
- Ady levelei** Ady Endre levelei 3. kötet 1914–1918. szerk.
Belia György, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- Ahol a gyümölcs** Ahol a gyümölcs lelkét itallá vársz-
zolják: hetvenöt éves a Várda-Drink Rt. szerk. Marik Sándor,
Nyíregyháza: Ardele Kiadó, 1997.
- Almanach** Szabolcs megye almanachja 1910. szerk.
Evva István, Kiszvárd: Klein Gyula, 1910.
- Almanach 1940.** Kiszvárdai Almanach 1940, szerk. és
kiadja Dénes György, Kiszvárd, 1940.
- Bácskai** Bácskai Vera: Városok és városi társadalom
Magyarországon a XIX. század elején, Budapest: Akadémiai
Kiadó, 1988.
- Balla** Balla Gedeon: Kiszvárd kereskedelme, Kiszvárd,
1970. (kézirat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény,
Kiszvárd)
- Balla-Wirth** Balla Ferenc-Wirth István: Egyletek,
egyesületek a Jászságban (1867–1900.). In.: Alföldi társadalom
1991. II. kötet, szerk. Simon Imre, Békéscsaba: Békés
Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szak-
bizottsága, 1991.
- Bán** Bán Lajos: Az 50 éves kiszvárdai állami elemi nép-
iskola története 1875–1925, Kiszvárd: Állami elemi iskola
gondnoksága, 1925.
- Baross** Magyarország földbirtokosai, sajtó alá rendezte
és kiadja Baross Károly, Budapest, 1893.
- Bene I.** Bene János-Nagypál Béla: 125 éves a kiszvárdai
tűzoltóság, Nyíregyháza: Kiszvárdai Tűzoltóság, 1995.
- Bene II.** Bene János: A nemzetőrség és a honvédség
szervezése a kiszvárdai járásban 1848–49-ben, Kiszvárd:
Rétközi Múzeum, 1990.
- Benedek** Benedek István Gábor-Vámos György: Tépd-
le a sárga csillagot: interjúk az 1977-es budapesti zsidó el-
lenállásról, Budapest: PLVK, 1990.
- Berend** Berend T. Iván-Ránki György: Magyarország
gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában
(1933–1944), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.
- Bernstein** Bernstein Béla: Szabolcsvármegye utolsó
főrbíbjája. In.: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve,
szerk. Bánóczy József, Budapest: Izraelita Magyar
Irodalmi Társulat, 1915.
- Bikor Cholim** A Kiszvárdai Izraelita Támogató Egylet
(Bikor Cholim) alapszabályai, Kiszvárd, Preisz Vilmos
nyomdája, 1933.
- Bóna** Bóna Gábor: Az 1848/49-es honvédsereg Szabolcs
megyei születésű tisztjei. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg
Szemle, 1998. 2. sz.
- Borbándi** Borbándi Gyula: Nyugati magyar irodalmi
lexikon és bibliográfia, Budapest: Hitel, 1992.
- Borovszky** Szabolcs vármegye, szerk. Borovszky Samu,
Budapest: „Apolló” Irodalmi Társaság, 1900.
- Bölöny** Bölöny József: Magyarok a nagyvilágban, 16
köt. A–S, 1981. (kézirat).
- Braham** Randolph L. Braham: A magyar holocaust
1–2. kötet, Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- Bús** Bús János-Szabó Péter: Béke poraikra...: doku-
mentum-émlékkönyv a II. világháborúban a történelmi
műveletek során elesett magyar katonákról és munkaszol-
gálatosokról, Budapest: Varietas '93 Kft, 1999.
- Bús II.** Bús János-Szabó Péter: Béke poraikra... II. do-
kumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a történelmi
Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról
és munkaszolgálatosokról. Budapest: Hadtörténeti Intézet;
Varietas '93 KFT, 2001.
- Casinó alapszabály** A Kis-Várda Casinó-egylet alapszabályai,
Ungvár, Ellinger nyomda 1845.
- Chewra alapszabály** A Kiszvárdai Izraelita Szentegylet
Chewra Kadischa alapszabályai, Kiszvárd, Klein Gyula
könyvnyomdája, 1938.
- Címtár** Szabolcsvármegye és Nyíregyháza címtára
1927. szerk. Vertse K. Andor, Nyíregyháza, 1926.
- Címtár II.** Szabolcsvármegye és Nyíregyháza m. város
címtára, szerk. Vertse K. Andor, Nyíregyháza: Vajda Sándor,
1948.
- Címtár III.** A magyarországi egyesületek címtára a re-
formkortól 1945-ig, 3. kötet, szerk. Pór Edit, Budapest:
Művelődéskutató Intézet, 1988.
- Csiki** Csiki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-
Magyarországon: a miskolci, a kassai, a nagyváradi, a
szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és
társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata,
1848–1944, Budapest: Osiris, 1999.
- Darvay** Darvay Nagy Adrienn: A mesebeli szentmadár:
képek a kolozsvári hitvárosos magyar színjátszás 200 éves
történetéből, Budapest: Héttorony, 1992.
- David** Joseph ben-David: A modern zsidó társadalom
kezdetei Magyarországon. In.: Világosság, 1997. 8. sz.
- Dénes** Dénes György: Dalok és könnyek könyve, Kis-
várd: Szerző kiadása, 1941.
- Dienes** Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék, szerk. Di-
enes István, Budapest: Magyar Szociográfiai Intézet, 1939.
- Dokumentumok** Dokumentumok a zsidóság üldözé-
tésének történetéhez: Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg
megyei levéltárból, Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány-
Holocaust Dokumentációs Központ, 1994.
- Dráviczki** Dráviczki Sándor: Tanítóképzés Északkelet-
Magyarországon 1914–1959 között, Nyíregyháza: Stúdi-
um, 2000.
- Egressy** Egressy Gergely: Történelmi szükségszerűség,
avagy az első lépés a holokauszt felé vezető úton. In.: Va-
lóság, 2000. 11. sz.
- Elemi értesítő** A Kiszvárdai Állami Elemi Népiszkola ér-
tesítője az 1880/81. tanévről, szerk. Beke Márton, Kiszvárd,
Berger nyomda, 1881.
- Émlékkönyv** Kiszvárd és környéke zsidósága: emlék-
könyv, szerk. József Károly, Tel Aviv: Kiszvárd és Környéke
Egyesület Izraeli Bizottsága, 1980.
- Entz** Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, szerk. Entz
Géza, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. II. köt.

Erdélyi Erdélyi Lajos: Régi zsidó temetők művészete, Bukarest: Kriterion, 1980.

Érdemsorozat A Kis-Várdai községi elemi népiskolába járó gyermekeknek név- és érdemsorozata az 1874/5-iki tanévben, Debrecen, 1875.

Eszterházy Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Szabolcs megye 1779. közzétesszi Kovács Béla, Eger: Érseki Gyűjtőmunkai Központ, 1998.

Fazekas Fazekas Árpád: Frigyesi József (1875–1967). In.: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1981. 4. sz.

Fegyvertelen „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. kötet 1939 március – 1942 május, szerk. Karsai Ernő, Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1962.

Fehérvári Fehérvári Béla: A kisvárdai múzeum története 1963–1992. Kisvárdá, 1993. (kézirat, Városi Könyvtár helytörténet gyűjtemény, Kisvárdá)

Fekete Fekete Imre: A kisvárdai kórház története, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Jósza András Kórház, 1988.

Fényes Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülmenyesen leíratik, IV. kötet, Pest-Szerző, 1851.

Feuerstein Feuerstein Emil: Egy marék virág: a magyarjki zsidóság szellemi öröksége 2. kötet, Tel-Aviv: Szerző, 1987.

Film kislexikon Film kislexikon, szerk. Ábel Péter, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

Film lexikon Új film lexikon II. kötet, főszerk. Ábel Péter, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.

Földbirtokviszony 1935 Magyarország földbirtokviszonya az 1935. évben, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1936.

Gábor Gábor Anna: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe. In.: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991. 1. sz.

Gál Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. In.: Századok, 1992. 1. sz.

Gazdacimtar 1911. Magyarországi gazdacimtar: Magyarország, Horvát- és Szlavonországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával, szerk. Rubinek Gyula, Budapest: Országos Magyar Gazdasági Egyesület, 1911.

Gazdacimtar 1925. Magyarországek földbirtokosai és földbérlői (Gazdacimtar): a 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérlétek 1925. év eleji adatai alapján, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1925.

Gazdacimtar 1931. Magyarországek földbirtokosai és földbérlői (Gazdacimtar) I. számú pótfüzete, összeáll. Szundy Károly, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931.

Gazdacimtar 1935. Magyarországek földbirtokosai és földbérlői (Gazdacimtar): a 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérlétek az 1935. évi adatok alapján, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1937.

Geduly Geduly Henrik: Nyíregyháza az ezredik évben, Nyíregyháza, Jósza Elek Könyvnyomdája, 1896.

Gergely Gergely András: Jeles magyar zsidó orvosok lexikona, Budapest: Makkabi, 2001.

Gimnáziumi értesítő A Kisvárdai Állami Főgimnázium értesítője az 1911–12. iskolai évről, közzétesszi Mayer György, Kisvárdá, Berger Ignác és Társa nyomdája, 1912.

Gimnáziumi évkönyv A Magyar Királyi Állami Bessey György Gimnázium Évkönyve az 1943/44. iskolaévről, Kisvárdá: BGYC, 1944.

Gonda Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest: Századvég Kiadó, 1992.

Gulyás IX. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái IX. kötet, sajtó alá rendezte Viczián János, Budapest: MTA Könyvtára-Argumentum Kiadó, 1992.

Gulyás XVI. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái XVI. kötet, Budapest: MTA-Argumentum Kiadó, 1995.

Györi Györi (Rothman) György: Megmeneküléseim: hosszú levél unokáimnak. In.: Dombrádi olvasókönyv IV. szerk. Orosz Károly és Sípos Kálmán, Nyíregyháza: Szerzők, 2000.

Gyurgyák Gyurgyák János: Zsidókérdés Magyarországon, Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

Habsburg Habsburg lexikon, szerk. Brigitte Hamann, Budapest: Új Génius, 1990.

Háger Szabolcsvármegye fejlődése és kortörténete, szerk. Háger László, Nyíregyháza: Erdélyi Gyula, 1929.

Hagymássy Hagymássy Ferenc: A papi református egyház és Pap község története, Mátészalka, Weisz Zsigmond nyomdája, 1902.

Hanák Hanák Péter: A zsidó kereskedők Magyarországek modernizálásában. In.: História, 1991. 2-3. sz. 17. p.

Haraszti Haraszti György: Két világ határán, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999.

Harc az életért Ávihu Ronén: Harc az életért: cionista (somér) ellenállás Budapestén 1944, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998.

Hebény I. Hebény Zoltán: Adalékok a Szabolcs megyei elemi iskoláztatás történetéhez (1868–1914). In.: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V.–VI. szerk. Gyarmathy Zsigmond, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1985.

Hebény II. Hebény Zoltán: A tanítók helyzete Szabolcs megyében 1868–1914 között. In.: Magyar Pedagógia, 1982. 4. sz.

Hitközségi alapszabály A kisvárdai autonóm orthodox izraelita anyahitközség, mint anyakönyvi kerület alapszabályai, Kisvárdá, Berger Ignác és Társa Könyvnyomdája, 1926.

Honvéd népkönyv Honvéd népkönyv az 1848/49-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól, összeáll. Mikár Zsigmond, Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt. 1891.

Hunek Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei, szerk. Hunek Emil, Budapest: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1931.

Iklódy Iklódy László: Dokumentumok a kisvárdai zsidók 1938–1945 közötti üldöztetésével kapcsolatban. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1996. (szakdolgozat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdá)

Ipari almanach Magyar Ipar almanachja, főszerk. Dálnoki-Kovács Jenő, Budapest: A „Magyar ipar almanachja” Kiadóhivatala, 1929.

Iparosok Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon, szerk. L. Nagy Zsuzsa, Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1994.

Itt van elrejtve Itt van elrejtve...: Tokaj-hegylajai zsidó temetők, összeállította Wirth Péter, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985.

Janovics Janovics Jenő: A Hunyadi téri színház, Kézvár: Korunk Baráti Társaság; Komp-Press. 2001.

Jubileumi évkönyv Szabolcs-Szatmár megyei ügyvéd-ség jubileumi évkönyve, szerk. Juhász Miklós, Nyíregyháza: Borsy Zoltán, 1985.

Kandra Kandra Kabos: Adatok a kisvárdai sz. László-építette egyház történetéhez, Eger, 1886.

Kanyári Kanyári József: A kisvárdai zsidóság élete 1938-1944 között a zsidótörvények tükrében, Szeged: JATE, 1999. (szakdolgozat, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Kemény Karády Viktor: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőségek. In.: A tudománytól a tömegkultúráig, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1994.

Katolikus lexikon Magyar katolikus lexikon, VI. kötet, főszerk. Diós István, Budapest: Szent István Társulat, 2001.

Kedves Kedves Gyula: Szabolcs a hazáért: a 48. honvédszázalaj története az 1848–49-es szabadságharcban, Budapest: Heraldika Kiadó, 2002.

Kemény Kemény György: Szabolcs vármegye gazdaság földrajzi monográfiája, Budapest: MTA, 1913.

Kertész Kertész Imre: Sorstalanság, Budapest: Magvető, 2002.

Kiss Kiss Ibolya: Császy László és Vári Emil, Nyíregyháza: Kisvárdai KISZ Bizottság, Kisvárdai Császy László Szakközépiskola KISZ-szervezete 1987.

Kiss II. Kiss Gyula: Életutam, Kisvárdai, 1996. (kézirat, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Kompasz I. Magyar Pénzügyi Compass 1926-1927. II. rész: vidék, szerk. Kormos Géza, Budapest: Szenes László banküzlete, 1927

Kompasz II. Gazdasági pénzügyi és tőzsdei kompasz 1927-1928. évre III. kötet, szerk. Kallós János, Budapest: Pesti Tőzsde, 1927.

Konrád Konrád Miklós: Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón. In.: Történelmi Szemle, 2001. 3-4. sz.

Kormos Kormos Valéria-Várhelyi András: Emberrablás orosz módra, Budapest: Kelenföld Kiadó, 1990.

Koroknay Koroknay Gyula: Szabolcs vármegye első orvosai. In.: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1988. 4. sz.

Kovalcsik Kovalcsik József: A kultúra csarnokai II. kötet, Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1986.

Könyvészet Magyar könyvészet 1921-1944. I. kötet, szerk. Komjáthy Miklósné, Budapest: OSZK, 1983.

Kórháti Kórháti Zsolt: Tovamozduló ember tovamozduló világban, Budapest: Magyar Filmintézet, 1996.

Krónika I. A Római Unióhoz tartozó Szent Orsolya-rend kisvárdai házának krónikája 1917-1937. (kézirat, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Krónika II. A Római Unióhoz tartozó Szent Orsolya-rend kisvárdai házának krónikája 1938-1948. (kézirat, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Kriveczy Kriveczy Béla: Az Eszterházy birtoklás története Kisvárdán. In.: Kisvárdai 90, szerk. Fehérvári Béla, Nyíregyháza: Kisvárdai Város Önkormányzata, 1991.

Láczay Láczay Magdolna: Kisvárdai társadalmi tagozódása a reformkorban. In.: Tanulmányok Kisvárdai történetéből, szerk. Ács Zoltán, Budapest: Vármúzeum, 1983.

Láczay II. Láczay Magdolna: Sorsok a múltunkból, Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács, 1998.

László Szabolcs vármegye 1848/1849-ben: források, válogatta és szerkesztette László Géza, Nyíregyháza: SZSZBML, 2000.

Lengyel Lengyelné Tóth Éva: A Bessenyei György Gimnázium története 1911-1960., Debrecen: KLTE, 1979. (doktori disszertáció, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Lukács Lukács László-Szepesi György: A magyar olimpiai aranyérmek története (1896-1992.), Budapest: Sport, 1992.

Maczkó Darabosné Maczkó Beáta: Kisvárdai a két világháború közötti időszakban. In.: Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv XIV. Nyíregyháza: SZSZBML, 2000.

Magyar B. Magyar Bálint: Az amerikai film, Budapest: Gondolat, 1974.

Magyar ipar Magyar Ipar és kereskedelem, szerk. Dobsa László, Máriáss Imre, Budapest: Magyar Ipar és Kereskedelem Kiadóhivatala, 1941.

Magyarország egyletei Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban, szerk. Vargha Gyula, Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztika Hivatal, 1881.

Magyarországi zsinagógák Magyarországi zsinagógák, főszerk. Gerő László, Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989.

Marczinkó Marczinkó Csaba: A szakképzés 110 éves története Kisvárdán, Kecskemét: KLMT, 1997. (szakdolgozat, Városi Könyvtár helyortörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Margócsy Margócsy József: Utacák, terek, emléktáblák III.: néhány új fejezet a régi Nyíregyháza történetéből, Nyíregyháza: Városi Tanács, 1989.

Mária-kongregáció Értesítő a szeplőtlen fogantatóról nevezett és Szent Angéla pártfogása alatt álló kisvárdai liceum-tanítónőképzős növendékek Mária-kongregációjáról, Kisvárdai: Szent Orsolya-rend, 1947.

MÉL I. Magyar életrajzi lexikon 1. kötet, főszerk. Kenyeres Ágnes, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

MÉL II. Magyar életrajzi lexikon 2. kötet, főszerk. Kenyeres Ágnes, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

MÉL III. Magyar életrajzi lexikon, 3. kiegészítő kötet, főszerk. Kenyeres Ágnes-Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.

MÉL IV. Magyar életrajzi lexikon (1978-1991) főszerk. Kenyeres Ágnes, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.

Mészáros Mészáros István: Felekezeti népiszkolai tantervek (1868-1948.), Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 1996.

Mindennapok Mindennapok Szabolcs-és Szatmár megyében a XIX. században: forrás és szemelvénygyűjtemény, szerk. Fazekas Rózsa; Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza: SZSZBML, 2000.

Miru Miru György: Kísérlet az állam körül. In.: Aetas, 1999. 1-2. sz.

MZSO V./1. Magyar-zsidó oklevéltár V. kötet. 1. rész, szerk. és kiadja Grünwald Fülöp, Scheiber Sándor, Budapest, 1959.

MZSO VII. Magyar-zsidó oklevéltár VII. kötet: az első zsidó conscriptiók 1725-1748. szerk. és kiadja Grünwald Fülöp-Scheiber Sándor, Budapest, 1963.

MZSO VIII. Magyar-zsidó oklevéltár VIII. kötet, szerk. és kiadja Scheiber Sándor, Budapest, 1965.

MZSO XII. Magyar-zsidó oklevéltár XII. kötet, 1414-1748. szerk. és kiadja Scheiber Sándor, Budapest, 1969.

Nagy Nagy József: Földkérdés a II. világháború előtti és alatti években. In.: Századok, 1993. 5-6. sz.

Negyven éve Negyven éve: jubileumi évkönyv a Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története, Nyíregyháza: TIT 1959.

Nemeskürty I. Nemeskürty István: A képpé varázsolt idő, Budapest: Magvető, 1984.

Nemeskürty II. Nemeskürty István: A magyar film története, Budapest: Gondolat, 1965.

Nemeskürty III. Nemeskürty István: A magyar film-művészet képek könyve, Budapest: Helikon, 1985.

Nemzeti színház A Nemzeti Színház 150 éve, szerk. Kerényi Ferenc, Budapest: Gondolat, 1987.

Népszámlálás 1870. A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, a hasznos házi állatok kimutatásával együtt, szerk. és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871., 595 p.

Népszámlálás 1881. A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint, Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1882. 416 p.

Népszámlálás 1891. A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I–III. kötet. 1. rész: Általános népleírás 11 grafikai táblával, 2. rész. A népesség foglalkozása, 3. rész Épületstatistika, Budapest: Országos Statisztikai Hivatal, 1893. Budapest: Országos Statisztikai Hivatal, 1893. 418 p.

Népszámlálás 1900. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902. 306–307. p.

Népszámlálás 1900/2. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1904. 4, 62, 1010 p.

Népszámlálás 1910./1. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész: a népszámlálás főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912. 880 p.

Népszámlálás 1910./2. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész: a népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913. 610–613. p.

Népszámlálás 1920./1. Az 1920. évi népszámlálás. Első rész: a népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1923. 122–123, 240–241. p.

Népszámlálás 1920./2. Az 1920. évi népszámlálás. Második rész: a népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1925. 54, 197 p.

Népszámlálás 1930./1. Az 1930. évi népszámlálás. Első rész: demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1932. 32, 429 p.

Népszámlálás 1930./2. Az 1930. évi népszámlálás. Második rész: foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1934. 92, 492 p.

Népszámlálás 1941. Az 1941. évi népszámlálás I. Foglalkozási adatok községek szerint, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; Magyar Országos Levéltár, 1975.

Népszámlálás 1941./2. Az 1941. évi népszámlálás. 2. kötet: demográfiai adatok községek szerint, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Központ; Magyar Országos Levéltár, 1976. 269. p.

Népszámlálás 1941/3. Az 1941. évi népszámlálás 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; Magyar Országos Levéltár, 1983.

Népszámlálás 1949. 1949. évi népszámlálás: vallási adatok településenként, szerk. Kepecs József, Budapest: KSH, 1995.

Népszámlálás 2001. Népszámlálás 2001. 5. kötet: valóság, felekezeti, Budapest: Központi Statisztikai Kiadó, 2002.

Névjegyzék Szabolcsvármegye s a közigazgatásilag ideiglenesen hozzácsatolt két Ung és négy Bereg-vármegyei község haddabonult és az 1914–1918. világháborúban elesett hős fiainak névjegyzéke, Nyíregyháza: Szabolcs-vármegye közönsége, 1929.

Néző Néző István: A Felsőszabolcs című lap története 1920–1938. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 12. szerk. Nagy Ferenc, Nyíregyháza: SZSZBML, 1997.

Nyéki Nyéki Károly: A mátészalkai körzeti gettó 1944. Mátészalka: Szilágyi Dénes, 2001.

Orosz Orosz Károly: Adalékok Mezőladány község történetéhez, Mezőladány: Polgármesteri Hivatal, 2000.

Ország Ország Borbála: Felekezeti viszonyok alakulása Szabolcs megyében 1867–1918 között, Nyíregyháza: Megyei Pedagógiai Intézet, 1993.

Páll Páll István: Gróf Esterházy Miklós kisvárdai uradalmának épületei 1802-ben. In.: Ház és Ember: a Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 7. szerk. Cseri Miklós, Füzessy Endre, Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1991.

Pedagógiai lexikon Pedagógiai lexikon III. kötet, főszerk. Báthory Zoltán, Falus Iván, Budapest: Keraban Könyvkiadó, 1997.

Pekó Pekó László: Az Amerikai Egyesült Államokba irányuló kivándorlás Kisvárdáról 1880–1914 között, Nyíregyháza: BGYTF, 1994. (szakdolgozat, kézirat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Pénzes Pénzes Tibor Szabolcs: A református egyház története In: A kisvárdai egyházak története, Kisvárdai: Városerőltető Egyesület, 2000.

Perjés István: A kisvárdai zsidóság története 1848–1945., Kisvárdai, é. n. (kézirat Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai)

Polgári értesítő 1937/38. A Kisvárdai Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola értesítője az 1937–38. tanévről. szerk. Kovács István, 1938. Weisz nyomda, 1938. 23 p.

Pór Pór Dezső-Zsadányi Oszkár: Te vagy a tanú, Budapest: Kossuth Kiadó, 1947. 422 p.

Prominent Prominent Hungarians home and abroad, szerk. Sárközy Máttyás, Fekete Márton et. al. London: Szepsi Csombor Literary Circle, 1979.

Puskás Puskás Júlianna: Zsidó hasznobérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. In.: Századok, 1992. 1. sz.

Pusztai Pusztai István: Kisvárdai Vasöntőde (1921–1981.) gyár és gyárterménymertője, Kisvárdai: Öntődei Vállalat Kisvárdai Vasöntőde, 1984.

Régibb igazolási jegyek Régibb igazolási jegyek és egyéb bizonyítványok kiadásáról vezetett napló 1852-től 1869 év végéig (Rétközi Múzeum, Kisvárdai)

Riczu Riczu Zoltán: Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán, Nyíregyháza: MTC Press, 1992.

Riczu II. Riczu Zoltán: Törvényes rablás. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 1994. 2. sz.

Scheiberné Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig, Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1981. 121 p.

Silber Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása a reformkorban. In.: Századok, 1992. 1. sz.

Somogyi I. Somogyi Rezső: Kisvárdai rövid monográfiája kivonatban a Millenniumra, Kisvárdai, 1896.

Somogyi II. Somogyi Rezső: Emléklapok a kisvárdai nemes Casinó-egylet 50 éves történelméből: Kisvárdai Lapok, 1888.

Sportlexikon Sportlexikon 1. kötet, főszerk. Nádori László, Budapest: Sport, 1985.

Stein Stein Artúr: A felekezeti anyakönyvek Magyarországon. II. rész: A zsidók anyakönyvei és konkripciói, Budapest: Szerző, 1941.

Sulchan Aruch A zsidó vallás törvényei: a Sulchan Aruch dióhéjban, Budapest: Makkabi, 1996.

Szabályrendelet Szabolcsvármegye szabályrendeletei, egybegyűjtötte Sipos Béla, Nyíregyháza, Borbély Sámuel könyvnyomdája, 1911.

Szabó Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1. kötet (1921–1944.), Budapest: Magvető Kiadó, 1989.

Szabolcs-Szatmár megye Szabolcs-Szatmár megye a népi demokratikus forradalom kibontakozásának időszakában 1944–1948., szerk. Botár József, Nyíregyháza: MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága, 1985.

Szászi Szási Ferenc: Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1921–1941.), Nyíregyháza: BGYTF, 1992.

Színházművészeti lexikon Magyar színházművészeti lexikon, főszerk. Székely György, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994

Színháztörténet Magyar színháztörténet 1873–1920., szerk. Gajdó Tamás, Budapest: Magyar Könyvklub Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

Szinnyei Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái III. kötet, Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894.

Szunyogh Szunyogh Szabolcs: Szállj szembe a gonoszal: kereszthal-beszélgetés a háború alatti deportálás elleni küzdelemről. In.: Köznevelés, 1998. 23. sz.

Takács I. Takács Péter: Szempontok a Szabolcs megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez. In.: Alföldi társadalom 1990. 1. kötet, felelős szerk. Simon Imre, Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, 1990.

Takács II. Takács Péter: A Rétköz mezőgazdasága az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig. In.: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között, Nyíregyháza: BGYTF Történettudományi Tanszék, 1987.

Takács III. Takács Péter: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In.: Alföldi társadalom 1991. II. kötet, szerk. Simon Imre, Békéscsaba:

Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, 1991.

Tanúságtevők Tanúságtevők: visszaemlékezések a magyarországi 1918-1919-es forradalmak résztvevőitől, 3 b. Szerk. Bakó Ágnes, Erényi Tibor, Szabó Ágnes. Budapest: Kossuth Kiadó, 1978.

Társadalmi lexikon A magyar társadalom lexikonja, Budapest: A Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat, 1931.

Tenczer Tenczer Pál: Album, 2 füzet, szerk. és kiadja a szerző, Pest, 1869.

ÜMÉ II. Új magyar életrajzi lexikon II. kötet, szerk. Markó László, Budapest: Magyar Könyvklub, 2001.

ÜMÉ III. Új magyar életrajzi lexikon III. kötet, szerk. Markó László, Budapest: Magyar Könyvklub, 2002.

Üzemi adatok Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben, Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1938.

Vadász Vadász Ferenc: Megtörténhetett?, Budapest: Tízes Kft, 1994.

Vadász II. Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak. In.: Kritika, 1988. 1. sz.

Vadász L. Vadász Lipót beszédei 1912–1922., Budapest: Franklin Társulat, 1926.

Vas Vas János: Mozaikok a 75 éves Magyar Nemzeti Bank történetéből, Nyíregyháza: TIT Jurányi Lajos Egyesülete, 1999.

Végső Végső István: A zsidótörvények és a kiskunhalmi zsidóság. In: Századok, 2003. 1. sz.

Vértés Vértés Miklós: Órákon múlt az élet: a sachsenhauseni Uhrmacherkommando. Budapest: Ex Libris Kiadó, 2000.

Villamosítás A Tiszántúl villamosításának története 1888–1972., szerk. Pólya Jenő, Debrecen: Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat, 1975.

Virágh Virágh Ferenc: Adatok Kisvárdai történetéhez, szerk. és sajtó alá rendezte Ács Zoltán, Kisvárdai Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1981.

Werner Werner Gyula: A Kisvárdai Kaszinó 100 éves története, Kisvárdai, Felsőszabolcsi nyomda, 1940.

Zsidó hitközségek Magyarországi zsidó hitközségek 1944 áprilisában, közléstesi Schweitzer József, Budapest: MTA, 1994.

Zsidó lexikon Zsidó lexikon, szerk. Újvári Péter, Wien: Blackburn International Incorporation, 1987.

Zsidótörvények Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945., összeáll. Vértés Róbert, Budapest: Polgár, 1997.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Castello, Elena Romero - Kapón Uriel Macias: A zsidók és Európa: 2000 év története, Budapest: Corvina Kiadó, 1994. 240 p.

De Lange Nicholas: A zsidó világ atlasza, Budapest: Helikon Kiadó-Magyar Könyvklub, 1996. 240 p.

Dubnov, Simon: A zsidóság története, Budapest: Gondolat Kiadó-Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991. 261 p.

Eperjessy Géza: Zsidó iparúzők a reformkori szabad királyi városokban. In.: Századok, 1983. 4. sz. 711-737. p.

Erényi Tibor: A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig, Budapest: Útmutató Kiadó, 1996. 128 p.

Gilbert, Martin: Zsidó történelmi atlasz, Budapest: Gondolat Kiadó, 1981. 124 p.

A hagyomány kötelékében: tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből, szerk. Kríza Ildikó, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 260 p.

Hahn István: A zsidó nép története: a kezdetektől napjainkig, Budapest: Makkabi, 1998. 229 p.

Hét évtized a hazai zsidóság életében, szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál, Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 1. rész 280 p. 2. rész 300 p.

Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: tanulmányok, Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1997. 324 p.

Moskovits, Cvi: Jesivák Magyarországon: adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez, szerk. Komoróczy Géza, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999. 52 p.

Prekup Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században, Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997. 264 p.

Zsidó hitéleti lexikon, szerk. József Károly, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. 261 p.

A zsidó iskolaügy története Magyarországon: tudományos konferencia Budapesten, 1994, felelős szerk. Balogh László, Budapest: OPKM, 1996. 127 p.

A zsidó nép világtörténete: a patriarchák korától napjainkig, összeállította Élie Barnavi, Budapest: Gemini, 1995. 299 p.

A zsidó népesség száma településenként 1840-1941., Budapest: KSH, 1993. 497 p.

Magyoi Levéltár
Nyiregyháza

14474

TARTALOM

1. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG DEMOGRÁFIÁJA	7
A zsidóság megjelenése Európában	7
A zsidóság bevándorlása a Kárpát-medencébe	7
A kisvárdai zsidóság demográfiaja	8
Zsidó betelepülés és migráció a XIX. században	13
Az 1848-as zsidó népszámlálás	14
A kisvárdai zsidóság száma és aránya a XIX. század közepétől a XX. század közepéig	16
2. FEJEZET: HITÉLET KISVÁRDÁN	29
3. FEJEZET: A HITÉLETHEZ KAPCSOLÓDÓ FONTOSABB ÉPÜLETEK, INTÉZMÉNYEK, HELYEK	57
A zsinagóga és az imaház	57
A rituális fürdő (mikve)	61
A temető	63
A metszőhelyek (vágodák)	66
4. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI SZEREPE, ASSZIMILÁCIÓJA ÉS INTEGRÁCIÓJA ...	73
5. FEJEZET: ZSIDÓ EGYESÜLETEK, SZERVEZETEK	103
Az egyesületek jogi szabályozása	103
A Chewra Kadischa	103
Az Izraelita Nőegylet	109
A népkonyha	113
Az Izraelita Leányegylet	117
A Chewra Mezonot és a Malbis Arumim	119
A Gemilusz Chaszodim	121
Az Osze Cheszed Weemesz	122
A Bikur-Cholim	123
Az alapítványok	125
A Pro Palesztina Szövetség és a cionista ifjúsági szervezetek	126
6. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG A HELYI OKTATÁSI RENDSZERBEN	131
A zsidó oktatás kialakulása Magyarországon és Kisvárdán	131
Az izraelita elemi népiskola működése	133
Zug- és jesiva iskolák	141
Magániskolák	146
A kisvárdai zsidóság az állami oktatásban	148
A községi, majd állami elemi népiskola	148
Az állami polgári leányiskola	149
A Bessenyei György Gimnázium	150
A Szent Orsolya-rendi római katolikus polgári leányiskola	155
A tanoncképző	156
7. FEJEZET: A ZSIDÓSÁG SZEREPE KISVÁRDA GAZDASÁGI ÉLETÉBEN	161
Zsidóság és gazdaság a reformkorig	161

A zsidóság szerepe Kisvárdai mezőgazdaságában	165
Kereskedelem, vendéglátás	174
Szolgáltatás, javító tevékenység	190
A zsidó értelmiség	192
Pénzügy	194
Ipar	199
8. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG HELYZETE AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNYTŐL MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSÁIG	215
9. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG HELYZETE A NÉMET MEGSZÁLLÁS UTÁN	245
10. FEJEZET: A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG 1945 UTÁN	271
11. FEJEZET: EPILÓGUS	279
12. FEJEZET: KISVÁRDAI HÍRES ZSIDÓK	283
13. FELHASZNÁLT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK JEGYZÉKE	299
14. FELHASZNÁLT IRODALOM	303